

Tilburg University

Van rubriekenjager tot wetenschappelijk grensganger

Versnel, P.J.

Publication date:
2009

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Versnel, P. J. (2009). *Van rubriekenjager tot wetenschappelijk grensganger: Wordingsgeschiedenis van de liturgiewetenschap (1900-1967) aan de katholieke theologische opleidingen in Nederland in zes portretten*. Netherlands Studies in Ritual and Liturgy.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Petra Versnel-Mergaerts

VAN RUBRIEKENJAGER TOT WETENSCHAPPELIJK GRENSGANGER

Wordingsgeschiedenis van de liturgiewetenschap (1900-1967)
aan de katholieke theologische opleidingen in Nederland in zes portretten

**VAN RUBRIEKENJAGER
TOT
WETENSCHAPPELIJK GRENSGANGER**

Uitgavenreeks:

Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 9

Een uitgave van:

Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen
& Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit van Tilburg
Redactiesecretariaat: ilrs@uvt.nl
Bestellingen: j.e.a.kroesen@rug.nl

Onder redactie van:

Prof. dr. Marcel Barnard (Utrecht/VU Amsterdam), dr. Justin Kroesen (Groningen), prof. dr. Paul Post (Tilburg, eindredacteur), prof. dr. Gerard Rouwhorst (Utrecht), prof. dr. Ton Scheer (Nijmegen), dr. Regnerus Steensma (Groningen), dr. Louis van Tongeren (Tilburg)

ISBN: 978-90-367-4058-6

ISSN: 1571-8808

De uitgave van deze dissertatie werd financieel ondersteund door:

Stichting Het Nuyensfonds, Nijmegen
Benedictijnen van de St. Paulusgemeenschap, Teteringen
Redemptoristen Regio Nederland, Provincie St. Clemens
Emiel en Rosa Mergaerts-Daems, Tongerlo (België)
Coen Versnel, Hendrik-Ido-Ambacht

Offsetdrukkerij HAVEKA BV | De grafische partner |
Creatief foto-ontwerp omslag: Cees van Meerten
Vormgeving omslag: Ben den Hartog

© Petra Versnel-Mergaerts, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze opgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

**VAN RUBRIEKENJAGER
TOT
WETENSCHAPPELIJK GRENSGANGER**

**Wordingsgeschiedenis van de liturgiewetenschap (1900-1967)
aan de katholieke theologische opleidingen in Nederland
in zes portretten**

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van
doctor in de Godgeleerdheid
aan de Universiteit van Tilburg,
op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. Ph. Eijlander,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van een door het
college voor promoties aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit
op woensdag 4 november 2009 om 14.15 uur

door **Petra Josephina Versnel-Mergaerts**

geboren op 18 maart 1966 te Aarschot, België.

Promotor:

Prof. Dr. Paul Post

Copromotor:

Dr. Louis van Tongeren

Promotiecommissie :

Prof. Dr. Peter Nissen

Prof. Dr. Gerard Rouwhorst

Prof. Dr. Marcel Barnard

Dr. Lodewijk Winkeler

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	IX
------------------	----

Inleiding

1.	<i>Positionering van mijn onderzoek</i>	1
2.	<i>Werken met een biografische benaderingswijze</i>	4
2.1.	Vier argumenten pro	5
2.2.	Nadelen en valkuilen	7
3.	<i>Het type van de wetenschapshistorische biografie</i>	11
4.	<i>Eigen werkwijze</i>	14
4.1.	De levensloop	14
4.2.	De publicaties	15
4.3.	Het cursusmateriaal	17
4.4.	De context	18
5.	<i>Selectie van de docenten</i>	19
5.1.	Pierre de Puniet de Parry OSB (1877-1941)	22
5.2.	Zacharias de Korte (1891-1945)	23
5.3.	Jan Prein (1901-1957)	24
5.4.	Theo Vismans OP (1914-1987)	24
5.5.	Cees Bouman (1911-1988)	25
5.6.	Henk Manders CSSR (1913-1996)	26
6.	<i>Tenslotte</i>	27

I. Pierre de Puniet de Parry OSB (1877-1941)

1.	<i>Prelude</i>	29
1.1.	Uit Frankrijk	29
1.2.	Twee broers	31
1.3.	Een opkomend liturgiewetenschapper en paleograaf	33
1.4.	Definitief ten einde?	36

2.	<i>Naar Oosterhout 'ter versterking'</i>	37
2.1.	Eerste periode (5 december 1910 – 12 april 1917)	37
2.2.	Tweede periode (13 april 1917 – december 1927)	41
2.3.	Derde periode (januari 1928 – augustus 1935)	43
2.4.	Vierde periode (augustus 1935 – 4 april 1941)	46
3.	<i>Docent liturgie</i>	47
3.1.	Enige reflecties in 1913 op het liturgieonderricht aan theologische opleidingen	48
3.1.1.	Méér dan rubriekenonderricht	48
3.1.2.	Béter dan de bestaande seminariehandboeken	48
3.1.3.	Een ander plan van onderricht	48
3.1.4.	Eigen missionaire visie	49
3.1.4.1.	Een historische vorming met een strikt wetenschappelijke methode als basis	49
3.1.4.2.	Een 'geschoold' liturgiedocent	50
3.1.4.3.	Plan en methode van liturgieonderricht	50
3.1.4.4.	Liturgie als persoonlijke bron van christelijk leven	52
3.2.	Het vak liturgie, verzorgd door Pierre de Puniet	53
3.2.1.	Een liturgiewetenschappelijk 'geschoold' docent	53
3.2.2.	Plan en methode van onderricht	55
3.2.2.1.	Liturgiehistorische methode	55
3.2.2.2.	Een 'lezen' van de 'liturgische monumenten'	57
3.2.2.3.	Inbreng van andere vakgebieden	58
3.2.2.4.	Liturgie als persoonlijke bron van christelijk leven	60
3.2.3.	Synthese	60
4.	<i>Een Franse pater in Nederland</i>	61
4.1.	Een Franse oriëntatie	61
4.2.	Een pater van Solesmes	63
4.3.	Indirecte invloed	65

II. Zacharias de Korte (1891-1945)

1.	<i>Een schromelijk tekort</i>	69
1.1.	De beoefening van de wetenschap in Nederland in het algemeen en de theologiebeoefening in het bijzonder	69
1.2.	De beoefening van de liturgiewetenschap	76
2.	<i>De Liturgische beweging als spirituele en sociale tegenbeweging</i>	82

Inhoudsopgave	III
3. <i>Het grootseminarie Warmond</i>	88
3.1. Mattheus Wilhelmus Antonius Wijtenburg (1874-1940)	91
3.1.1. Professor liturgie	92
3.1.2. Voorwaardenscheppende initiator tot de beoefening van liturgiewetenschap in Nederland	96
3.1.3. Nicolaas Appelman (1882-1973): terug bij af	100
3.2. Zacharias de Korte (1891-1945)	101
3.2.1. Rubriekenjager	107
3.2.2. Een populairwetenschappelijke methode	108
3.2.3. Interessante thema's van onderricht	110
3.2.4. Opvoeder tot een groter gevoel voor gewijde schoonheid	113
3.2.5. Voorzichtig speurder naar en aanmoediger tot nieuwe mogelijkheden	119
3.2.6. Pius Parsch van Nederland?	123
3.2.7. Dramatisch einde	126
III. Jan Prein (1901-1957)	
1. <i>Op eenheid gericht</i>	133
2. <i>Eigen opleidingstraject</i>	135
2.1. Naar het aartsdiocesaan kleinseminarie Culemborg	135
2.1.1. Praeses Jan van Schaik	135
2.1.2. Dr. Willem van Koeverden	138
2.2. Naar het aartsdiocesaan grootseminarie Rijsenburg	139
3. <i>Leraar zonder gespecialiseerde vooropleiding</i>	142
4. <i>Een leidinggevende functie op het grootseminarie</i>	143
4.1. Directeur Prein	143
4.2. Professor kerkgeschiedenis	146
4.3. Professor in de liturgie	148
5. <i>Naar een wetenschappelijke beoefening van het vak liturgie</i>	148
5.1. De plaats van het vak in het curriculum van de theologische opleiding	148
5.2. De inhoudelijke vormgeving van het vak liturgie	149
5.2.1. Een liturgiehistorische methode	149
5.2.2. Onderricht aan de hand van traktaten	151
5.2.2.1. Een vergelijking	151
5.2.2.2. Traktaten in ontwikkeling	154

6.	<i>Professor liturgiewetenschap voor heel Nederland?</i>	158
7.	<i>Invloedrijk begeleider van liturgiehervormingen in het Nederlands taalgebied</i>	161
7.1.	Genootschap voor Liturgiestudie	161
7.2.	Bisschoppelijke Commissie tot herziening van het Rituele	162
7.3.	Instituut tot voorlichting in de zielzorg en in de Katholieke Actie in het Aartsbisdom Utrecht, Sectie Liturgie	164
7.4.	Liturgische Federatie in Nederland	165
7.5.	Tot slot	165
8.	<i>Onverwachte wendingen</i>	167

IV. Theo Vismans OP (1914-1987)

1.	<i>Inleiding</i>	171
2.	<i>Een Dominicaanse opleiding</i>	172
3.	<i>Intermezzo: Lambertus Verwilst OP (1879-1940)</i>	174
4.	<i>Romeinse jaren</i>	178
5.	<i>Professor in de liturgie (1942-1969)</i>	179
5.1.	Als opvolger van Lambertus Verwilst OP (1942-1969)	179
5.1.1.	De pastoraalcursus te Huissen (1942-1944 en 1945-1948)	179
5.1.2.	Het Albertinum te Nijmegen (1948-1969)	180
5.2.	Een nationale en internationale loopbaan (1954-1965)	181
5.2.1.	Het grootseminarie te Haaren van het bisdom Den Bosch (1954-1964)	181
5.2.2.	Het Angelicum te Rome (1960-1964)	184
5.2.3.	Het studiehuis te Helden-Panningen van de paters lazaristen (1964-1965)	185
5.3.	Het liturgieonderricht van Theo Vismans OP	185
5.3.1.	Aan de hand van stencils	186
5.3.2.	Geen gedifferentieerd aanbod per locatie	187
5.3.3.	Een pluriforme benadering van het vak liturgie	188
5.3.3.1.	Theologie van de liturgie	191
	Mediator Dei als theologisch venster	191
	Sacrosanctum concilium als nieuw theologisch venster	196
5.3.3.2.	Geschiedenis van de liturgie	199
5.3.3.3.	Exegese van de liturgie	200
5.3.3.4.	Pastoraalliturgie	201

Inhoudsopgave	V
---------------	---

5.3.3.5. Kerkelijk recht	203
5.3.3.6. Een spanningsveld	204

6. <i>Een kritisch-analytisch recensent en interdisciplinair geïnteresseerd liturgiewetenschapper</i>	205
---	-----

7. <i>Onopvallend vernieuwend</i>	211
-----------------------------------	-----

8. <i>Een nieuw begin</i>	214
---------------------------	-----

v. Cees Bouman (1911-1988)

1. <i>Doodlopende wegen?</i>	217
------------------------------	-----

2. <i>Journalistieke loopbaan</i>	220
-----------------------------------	-----

2.1. Aangeboren feeling voor trendzettende bewegingen binnen en buiten Nederland	220
--	-----

2.2. Een creatieve ‘blik-opener’ van rijk geschakeerde liturgische bronnen	222
--	-----

3. <i>Groei in wetenschappelijkheid</i>	228
---	-----

3.1. Bevestiging en bloei	228
---------------------------	-----

3.2. Opvolger van Anton Baumstark	231
-----------------------------------	-----

3.2.1. Carl Anton Joseph Maria Dominikus Baumstark (1872-1948)	231
--	-----

3.2.2. Frederik (Frits) Gerben Louis van der Meer (1904-1994)	235
---	-----

3.3. Opvulling van een leemte en behoefte in de theologische faculteit	238
--	-----

3.4. Opnieuw: bevestiging en bloei	242
------------------------------------	-----

4. <i>Een oorspronkelijk liturgiewetenschapper en liturgiedocent</i>	242
--	-----

4.1. Wijze van onderricht	242
---------------------------	-----

4.2. Thema's van onderricht	246
-----------------------------	-----

4.3. Vergelijkende liturgiewetenschap	247
---------------------------------------	-----

4.4. Theologie van de eredienst	257
---------------------------------	-----

4.5. Een hoog gekwalificeerde beoordeling	269
---	-----

4.6. Tragische en frustrerende ontwikkelingen	272
---	-----

5. <i>Een liturgiewetenschapper avant la lettre in de breedte en de diepte</i>	279
--	-----

VI. Henk Manders CSSR (1913-1996)

1. <i>Vreemd</i>	283
------------------	-----

2.	<i>Romeinse jaren (1938-1945)</i>	286
3.	<i>Het studentaat te Wittem (1946-1964)</i>	287
3.1.	Een veranderend mens- en wereldbeeld	287
3.2.	Docent filosofie (1946-1951)	290
3.3.	Een studentenprefect met een bijzonder oog voor de tekenen van de tijd (1950-1955)	291
3.4.	Docent dogmatiek (1956-1964)	294
3.5.	Docent liturgie: een lange weg van een juridische naar een fenomenologische en tekstkritische benadering van de liturgie (1946-1964)	298
3.5.1.	Rubriekenonderricht	298
3.5.2.	Het altaar	299
3.5.3.	De gestalte der Heilige Mis in de loop der tijden	301
3.5.4.	Niet-Romeinse christelijke liturgieën	307
3.6.	Docent met een werkzame relatie tot de pastorale praktijk	311
4.	<i>Samenwerking geboden (1964-1967)</i>	313
4.1.	Het rapport van Luchesius Smits OFMCAP	313
4.2.	Een Zuid-Limburgs samenwerkingsverband	314
5.	<i>Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen</i>	316
5.1.	Doel en opzet van haar studieprogramma	316
5.2.	De positie van het vak liturgie aan de HTP	319
6.	<i>Henk Manders als lector liturgie (1966-1970)</i>	321
6.1.	Daadwerkelijke positie van het vak liturgie en de liturgiedocent	321
6.2.	Thema's van onderricht	324
6.3.	Werkwijze en concrete inhoud van onderricht	325
6.3.1.	Een inleiding tot liturgisch besef	325
6.3.2.	De genese van de Mis	327
6.3.3.	Werkcollege over de ontwikkeling van het eucharistisch dankgebed	332
6.3.4.	Gemeenschap en communicatie	333
6.3.5.	De niet-Romeinse christelijke liturgieën	336
6.3.6.	Besluit	337
7.	<i>Een veel gevraagd specialist</i>	338
8.	<i>Kritisch maar menslievend bruggenbouwer, van beneden naar boven</i>	344

VII. Balans en perspectief

1.	<i>Inleiding</i>	347
2.	<i>De meerwaarde van het werken met wetenschapshistorische portretten</i>	347
2.1.	Het belang van een focus op personen	347
2.2.	Het belang van een contextuele benadering	349
2.2.1.	De relatie levensloop en liturgiewetenschappelijke arbeid	349
2.2.2.	De invloed van de kerkelijke en maatschappelijke context	350
2.2.2.1.	Invloeden uit de negentiende eeuw	350
2.2.2.2.	De rol van katholieke intellectuelen en kunstenaars	352
	Rond de eeuwwisseling	352
	Rond de jaren vijftig en zestig	354
2.2.2.3.	Het overwicht in Nederland van de Liturgische Beweging als spirituele tegenbeweging tot aan WO II	355
2.2.3.	De invloed van de liturgische en liturgiewetenschappelijke context	357
2.2.3.1.	De nauwe band tussen Liturgische Beweging en diocesane grootseminaries	358
2.2.3.2.	Twee documentatie- en herijkingsmomenten	359
	De eerste decennia van de twintigste eeuw	359
	Rond de jaren vijftig	360
2.2.3.3.	Het 'doorkijkspiegeleffect' in liturgicis?	363
2.2.3.4.	Van hoogtepunt naar marge	264
2.3.	Blootlegging van enkele belangrijke blinde vlekken	366
2.3.1.	Een bijstelling van de hedendaagse blik op de eerste generatie academisch geschoolde liturgiewetenschappers	366
2.3.2.	De jaren vijftig als beloftevolle zaaitijd voor de liturgiewetenschap in Nederland	368
3.	<i>Bijdragen aan het actuele liturgiewetenschappelijke debat</i>	372
3.1.	Methodenpluriformiteit en multidisciplinariteit	373
3.2.	De relatie theologie van de liturgie - fundamentele en systematische theologie	377
3.3.	Cultuuromslag en herijking	380
3.4.	De relatie liturgiedocenten/wetenschappers - kerkelijke leiding	384
3.5.	Op zoek naar nieuwe wegen	385
3.5.1.	Het vak liturgie aan een kerkelijke theologische opleiding	385
3.5.2.	Liturgische en Rituele Studies in de setting van een Faculteit Geesteswetenschappen	388
4.	<i>Tenslotte</i>	389

Summary	391
Afkortingen	399
Bijlage: Bibliografieën van de zes geportretteerde liturgie- Wetenschappers	
1. <i>Pierre de Puniet de Parry</i> OSB (1877-1941)	405
2. <i>Zacharias de Korte</i> (1891-1945)	413
3. <i>Jan Prein</i> (1901-1957)	419
4. <i>Theo Vismans</i> OP (1914-1987)	423
5. <i>Cees Bouman</i> (1911-1988)	439
6. <i>Henk Manders</i> CSSR (1913-1996)	453
Interviews en brieven	467
Geraadpleegde archieven en collecties	469
Geraadpleegde literatuur	477
Personenregister	501

VOORWOORD

Alsof het zo moet zijn: nu ik mij aanzet tot het schrijven van mijn voorwoord staat het ecodak waarop ik uitkijk vanaf mijn werkplek vol met bloemen, prachtig om te zien. Afgelopen jaren heb ik veel van dit uitzicht genoten. De beplanting is al die tijd hetzelfde gebleven, maar telkens liet zij andere kleuren en andere schakeringen zien. Een vrolijk gezicht in de vele stille uren van hard werken. Een oase vol schoonheid, uitnodigend om zelf open te bloeien in creativiteit en wijsheid. Ja, zo kijk ik eigenlijk terug op de afgelopen vijf jaren. Het is een tijd geweest waarin ik een kant in mijzelf tot ontwikkeling heb mogen brengen die er altijd wel is geweest: het verlangen naar kennis en naar meer weten, het zoeken naar wijsheid gebundeld en verborgen in boeken en mensen. Wat heb ik het bijzonder gevonden: al die ‘deuren’ die voor mij opengingen, die zwarte handen van al de stoffige boeken die ik voor het eerst sinds vele jaren opende, de gesprekken met en behulpzaamheid van mensen die ik heb ontmoet. Het stemt tot dankbaarheid en weemoed.

Mijn dank gaat in eerste instantie uit naar dr. Robert-Jan Peters, benoemingsadviseur van het bisdom Rotterdam: hij heeft mij alweer twaalf jaar geleden als pastoraal werkster op het liturgische spoor gezet en mij, met volmondige goedkeuring van mgr. Ad van Luyn, de ruimte en de middelen gegeven om mij verder wetenschappelijk te bekwamen in de liturgie. Uit mijn studietijd in de periode 2000-2002 te Tilburg is uiteindelijk mijn promotieonderzoek geboren. Een promotieonderzoek dat gestalte heeft gekregen dankzij de begeleiding van twee waardevolle mensen: prof. dr. Paul Post en dr. Louis van Tongeren, mijn promotor en mijn copromotor. Groot is hun vertrouwen in mij geweest, zonder mij te overvragen. Met hun kritische reflecties en feedback hebben ze mijn geest gescherpt, mij doen groeien in wetenschappelijkheid. Met hun eigen wetenschappelijk onderzoek hebben ze mijn blikveld verbreed, nieuwe horizonten in het vizier gebracht. Op verrassende wijze wisten ze mij uit mijn schulp te halen en kiemkracht los te maken. Welgemeende dank daarvoor, ‘Goed gedaan’.

Onmiskenbaar waardevol zijn ook mijn kamergenoten geweest: dr. Door Brouns-Wewerinke, drs. Tollie Swinkels en drs. Logan Sparks. Genoten heb ik van de ontmoeting met vele andere ‘Dantebewoners’ en van de studieuze bijeenkomsten, in het bijzonder van de eigen capaciteitgroep en van de landelijke kring van aio’s Liturgische en Rituele Studies.

Tijdens mijn speurtocht naar onderzoeksmateriaal heb ik diverse mensen ontmoet die mij niet alleen interessant materiaal hebben aangereikt, maar mij tevens gastvrij hebben ontvangen. Ik denk aan Frans Vromen OSB, Guibert Michiels OSB, Bauke Halma OCARM, Jos de Wolf OPRAEM, Jacques Mulders SJ, prof. C. Vermeulen, drs. Henk Rozenstraten, drs. Augustinus Hollaardt OP, drs.

Gerrit Abbink, prof. dr. Gerard Lukken, dr. Jan Peijnenburg, drs. Evert de Jong, drs. Jan Ludgerink, drs. Theo van Dun, drs. Koos Linders, prof. dr. Ad Blijlevens CSSR, Ambro Bakker SMA, Jozef Konings CSSR en Henk Erinkveld CSSR. Hartelijk dank, ook voor jullie betrokkenheid en interesse.

Dank ben ik ook verschuldigd aan Daan Wesselman: voor zijn kritisch commentaar bij mijn summary; aan Cees van Meerten: voor het vakkundig fotograferen van diverse collegetraktaten en het creatief meedenken in het ontwerpen van de kافت; aan Will van Dorp: voor haar taalkundige suggesties bij mijn tekst-materiaal.

Tot slot denk ik aan het 'thuisfront'. Temidden van alle steun van familie en vrienden ken ik een bijzondere plek toe aan mijn man Coen: zonder zijn betrokkenheid en zorgzame inzet had ik het nooit gered om mijn proefschrift af te ronden. Ik denk aan al die keren dat hij mij naar Tilburg stuurde en hij vrij nam voor onze twee kinderen; aan de vele avonden waarop hij mij in alle rust liet verder werken, zorgde voor koffie en wat lekkers; aan de vele uren die hij heeft besteed aan het taalkundig nakijken van mijn eindtekst. Mijn bul vormt ook een bekroning van zijn zorgzaamheid en van de ruimte die hij geeft om mijzelf te ontwikkelen.

Toen ik op 1 februari 2004 als assistent in opleiding van start ging, was onze zoon, op vier dagen na, vier maanden jong. Ondertussen is hij een heerlijke gezonde stoere jongen van vijf jaar. Aan hem zie ik heel tastbaar hoe lang ik met mijn promotieonderzoek ben bezig geweest. Hij is gegroeid in allerlei opzichten, ik ook. Onze dochter is ondertussen negen. Met haar houd ik al wijze gesprekken. Samen met haar lees ik tegenwoordig regelmatig in handboeken geschiedenis en natuurkunde, bundelingen van wetenschappelijk onderzoek. Aan mijn beide oogappels, Eveline en Coen Benjamin, draag ik graag mijn eigen onderzoeksresultaten op, met de wens dat ook zij openbloeien in kennis en wijsheid.

TILBURG, 7 MEI 2009

INLEIDING

Op 1 januari 2009 vond er in stilte een naamsverandering plaats: het *Liturgisch Instituut* werd omgedoopt tot *Instituut voor Liturgische en Rituele Studies*, afgekort ILRS.¹ Een naamswijziging duidt meestal op een veranderingsproces dat heeft plaats gevonden. De nieuwe naam maakt de verandering zichtbaar en kan tevens de richting aangeven van de nieuwe weg die men nu wil inslaan. Iets dergelijks is er aan de hand met bovengenoemd instituut. Met de naamsverandering luidt het als het ware een nieuwe fase in zijn bestaan in, profileert het een nieuwe visie. Welke visie? Een visie die nauw samenhangt met ontwikkelingen binnen de wetenschapsdiscipline waar het zijn bestaan aan heeft te danken: de liturgiewetenschap. Ook mijn onderzoek houdt nauw verband met deze ontwikkelingen. Ik verduidelijk.

1. Positionering van mijn onderzoek

Het vak liturgiewetenschap kan gerekend worden tot de jongere wetenschappelijke disciplines binnen de theologie. Als universitaire discipline gaat zijn oorsprong terug naar de hervorming van de theologiestudie onder invloed van het Josephinisme in de tweede helft van de achttiende eeuw, waarna het zich in de Duitstalige landen als subdiscipline binnen de pastoraaltheologie of praktische theologie verder ontwikkelde.² Het begrip ‘liturgiewetenschap’ werd toen echter nog niet gebezigd in de literatuur. Uiteindelijk was het Anton Baumstark³ die in 1919 die term voor het eerst gebruikte, waarna Romano Guardini⁴ in 1921 deze term in een programmatisch artikel nader bepaalde en definieerde.

In Nederland kwam de liturgiewetenschap als theologische discipline pas in de loop van de twintigste eeuw tot ontwikkeling. Was het vak liturgie aan de diverse katholieke theologische opleidingen aanvankelijk overwegend een praktisch-juridisch en toegepast vak, met name in de tweede helft van de twintigste eeuw groeide het uit tot een volwaardige en zelfstandige academische discipline. Vaticanum II heeft hierin een niet te verwaarlozen rol gespeeld. In zijn *Constitutie over de Heilige Liturgie* erkende het hoogste katholieke leergezag in 1963 niet alleen op bijzondere wijze de waarde van de liturgiewetenschap maar verhief het het vak liturgiewetenschap tevens tot een hoofdvak op de katholieke academi-

¹ Op zijn ‘mission statement’ wordt dit van tevoren aangekondigd. Zie de website van het instituut: www.uvt.nl/ilrs.

² VAN TONGEREN: ‘Geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland’ 239. Deze publicatie biedt overigens een belangrijke inkadering van en inleiding op mijn onderzoek. Voor meer specifieke informatie hieromtrent: KOHLSCHHEIN: ‘Zur Geschichte der Liturgiewissenschaft’ 2-8.

³ WINKLER - MESSNER: ‘Überlegungen zu den methodischen und wissenschaftstheoretischen Grundlagen der Liturgiewissenschaft’ 231.

⁴ SCHMIDT - LAUBER: ‘Begriff, Geschichte und Stand der Forschung’ 17. Het betreft hier het artikel: GUARDINI: ‘Über die systematische Methode’.

sche theologische opleidingen.⁵ Desondanks greep er nog geen twintig jaar later in Nederland een tendens tot marginalisering van de liturgiewetenschap plaats en wel in tweevoudig opzicht. Vooreerst stagneerden de goede en intensieve contacten met de kerkelijke overheid en maakten zij plaats voor verwijdering en afstand. Ten tweede kwam om politiek-organisatorische en strategische redenen de positie van de liturgiewetenschap binnen de wetenschappelijke infrastructuur behoorlijk onder druk te staan. Dit hing ten nauwste samen met het feit dat bestuurlijke gremia binnen de academische wereld en andere wetenschappelijke disciplines de liturgiewetenschap als zelfstandige en eigenstandige discipline in twijfel begonnen te trekken op basis van het vele grensverkeer dat ondertussen was ontstaan zowel qua onderzoeksobject als qua onderzoeksmethode. Het vak liturgie werd bijgevolg een makkelijke prooi om bij bestuurlijke hervormingen en bezuinigingsronden verkaveld te worden over diverse andere theologische disciplines. Wat de liturgiedocenten betreft, zij zagen het aantal formatieplaatsen in snel tempo gereduceerd worden.⁶ Deze marginalisering van de liturgiewetenschap vormde de directe aanleiding tot de oprichting in 1992 van het *Liturgisch Instituut*.⁷ Deze marginalisering van het vak liturgie was echter niet uniek, zij vond ook plaats in diverse andere landen.⁸ Zij zette uiteindelijk binnen de liturgiewetenschap zelf, nationaal en internationaal, een debat in gang omtrent de aard, de gehanteerde methoden, de werkwijze en het object van de liturgiewetenschap, of nog anders gezegd, omtrent de positie en de identiteit van de eigen discipline. Tijdens dit debat rijpte op meerdere plaatsen het verlangen naar het opzetten van een onderzoek naar de wordingsgeschiedenis en de beoefening van de liturgiewetenschap.⁹ Een verdieping in de geschiedenis

⁵ *Constitutie over de Heilige Liturgie* nr. 16.

⁶ Bij de oprichting van de katholieke academische theologische instellingen werden vijf hoogleraren en drie universitaire docenten aangesteld. Dit aantal van acht was reeds in 1992 bijna gehalveerd en teruggebracht tot drie hoogleraren en anderhalve universitaire docent. LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap* 7-8 en ID.: 'Liturgiewetenschap in Nederland' 61. Zie verder: POST: 'Wetenschappelijk grensverkeer'.

⁷ Voor meer informatie over de beginperiode van het *Liturgisch Instituut*: LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap* 26-28; MICHELS: 'Het Liturgisch Instituut' 146-150.

⁸ Een gelijkaardige reductie vond bijvoorbeeld ook plaats in Duitsland en België, maar wel later dan in Nederland. Wat Duitsland betreft: POST: 'Getemde intuïtie' 290-291 en drie recensies onder de noemer 'Ausverkauf der Liturgiewissenschaft?' van GERHARDS, WEYER & KURZKE. Met betrekking tot België: LAMBERTS: 'Als liturgiewetenschap een "randverschijnsel" dreigt te worden' 287, voetnoot 23.

⁹ De publicaties die ik hier opsom, vormen in belangrijke mate de voedingsbodemp voor het opzetten van mijn onderzoeksproject.

Met betrekking tot het veranderingsproces binnen de liturgiewetenschap in Nederland en het debat daarover: LUKKEN: 'Het Genootschap voor Liturgiestudie', met name 92-95; ROUWHORST: 'Recente ontwikkelingen op het terrein van de liturgiewetenschap'; WEGMAN: 'Ontwikkelingen in de Liturgiewetenschap', met name 240-242; POST: 'Wetenschappelijk grensverkeer'; LUKKEN: 'De ontwikkeling van de liturgie in de afgelopen honderd jaar' 134-139; ID.: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap*, met name 22-28; ID.: 'Liturgiewetenschap in Nederland'; POST: 'Zeven notities'; VAN TONGEREN: 'Liturgie in context'; POST: 'De synthese in de huidige liturgiewetenschap'; ID.:

van de liturgiewetenschap zou verhelderend kunnen werken en behulpzaam kunnen zijn bij de bezinning op de koersbepaling van het betreffende vakgebied. De identiteit van een discipline wordt uiteindelijk toch mede bepaald door de vaktraditie.¹⁰

Gezien de relatief korte geschiedenis van het vakgebied, was er nog geen globaal historiografisch overzicht voorhanden. Om in die leemte te voorzien is in 2003 een breed, landelijk en oecumenisch historiografisch onderzoeksproject van start gegaan onder begeleiding van een stuurgroep, bestaande uit Prof. Dr. Marcel Barnard, Prof. Dr. Paul Post, Prof. Dr. Gerard Rouwhorst en Dr. Louis van Tongeren.¹¹ De ‘Historiografie van de liturgiewetenschap in Nederland in de twintigste eeuw’ vormt een deelproject van het landelijke onderzoeksprogramma van het interuniversitair *Instituut voor Liturgische en Rituele Studies*. Bij de start van dit project luidde de titel van het landelijk onderzoeksprogramma ‘Liturgische bewegingen II. Personen en patronen’ (2001-2005); ondertussen is dit landelijk onderzoeksprogramma overgegaan in ‘Liturgische bewegingen III. Dynamiek van bewegingen en tegenbewegingen, heroriëntaties en herijkingen’ (2006-2009).¹²

In het genoemde historiografisch project ligt het accent niet op de bestudering van instituties en organisaties. Er is daarentegen voor gekozen om de wordingsgeschiedenis van de liturgiewetenschap te bestuderen via de invalshoek van de personen die het vak beoefend hebben. Via hen komen dan de institutionele en organisatorische elementen, alsook de netwerken en verbanden waarbinnen ze werkzaam zijn geweest in beeld. De vakinhoudelijke ontwikkeling laat zich aflezen aan de onderwerpen die ze behandelden, de thema’s die ze

¹⁰ Interference and intuition; POST: ‘Getemde intuïtie’; ROUWHORST: *Ritual Studies*: drie benaderingen van een complex verschijnsel; VAN TONGEREN: ‘Geschiedenis van de liturgiewetenschap’; POST: ‘Ritual Studies. Einführung und Ortbestimmung’.

Over het debat in het buitenland: SCHMIDT - LAUBER: ‘Begriff, Geschichte und Stand der Forschung’ 15-39; TAFT: ‘Über die Liturgiewissenschaft heute’; ID.: ‘A generation of liturgy in the academy’; HÄUBLING: *Christliche Identität aus der Liturgie*; WINKLER - MESSNER: ‘Überlegungen’; MESSNER: ‘Was ist systematische Liturgiewissenschaft?’; VAN DEN BOSSCHE: ‘Geen wijn in water veranderen’; KRANEMANN: ‘Grenzgängerin zwischen den theologischen Disziplinen’; GERHARDS - WEYER - KÜRZKE: ‘Ausverkauf der Liturgiewissenschaft?’; GEYBELS: ‘Algemeen menselijk of eigen christelijk?’; LAMBERTS: ‘Als liturgiewetenschap een “randverschijnsel” dreigt te worden’; DANNEELS: ‘Rituelen in, sacramenten out?’; KRANEMANN: ‘Schwerpunkte liturgiewissenschaftlicher Forschung im 20. Jahrhundert’; BALDOVIN: ‘Klaus Gamber and the Post-Vatican II Reform of the Roman Liturgy’.

Naar materiaal vanaf 2004 – het jaar waarin ik met mijn onderzoek van start ben gegaan – verwijs ik regelmatig in mijn slothoofdstuk.

¹⁰ KRANEMANN: ‘Grenzgängerin zwischen den theologischen Disziplinen’ 253.

¹¹ Voor uitgebreidere informatie over dit project verwijs ik nogmaals naar: VAN TONGEREN: ‘Geschiedenis van de liturgiewetenschap’.

¹² POST: ‘Liturgische bewegingen II’. Het vervolg hierop is te vinden op de website van het ILRS. Een monografie over de historiografie van de liturgiewetenschap in Nederland is in voorbereiding en zal verschijnen in de reeks *Liturgia condenda* bij uitgeverij Peeters in Leuven: VAN TONGEREN - BARNARD - POST - ROUWHORST (eds.): *Patterns and persons*.

uitwerkten en de vraagstelling die ze daarbij hanteerden. Van verschillende liturgiewetenschappers zijn weliswaar enige biografische schetsen en bibliografieën voorhanden. Deze zijn echter totnogtoe nooit in onderlinge samenhang bestudeerd, ook niet in het buitenland. Louis van Tongeren wijst erop dat de insteek van het project enigszins vergelijkbaar is met de invalshoek die Cees Struyker Boudier heeft gekozen voor zijn geschiedschrijving van de wijsbegeerte in de Benelux.¹³ Maar in de historiografie van de liturgiewetenschap is het eigenlijk de bedoeling om nog een stap verder te zetten, namelijk haar nadrukkelijk binnen diverse contexten te situeren door verschuivingen op het wetenschappelijk, kerkelijk, liturgisch, maatschappelijk en cultureel vlak in het onderzoek te betrekken.

Het omvangrijke landelijk en oecumenisch opgezette historiografische project kent verschillende deelstudies. Eén van deze deelstudies concentreert zich op de liturgiedocenten van de theologische opleidingen. Zij vormen een belangrijke groep van informanten. Immers, zij hebben belangrijke impulsen gegeven aan de liturgiewetenschap. Er is echter nog nooit onderzoek gedaan naar de manier waarop zij mede het vakgebied tot ontwikkeling hebben gebracht. Studies naar het liturgieonderwijs en wetenschapshistorische portretten van de docenten die het onderwijs in de liturgie verzorgden aan de theologische opleidingen in Nederland ontbreken. Het onderzoek naar deze groep van liturgiewetenschappers is uiteindelijk de focus geworden van mijn proefschrift. Vertrekpunt daarbij vormde het hierboven genoemde fundamentele debat omtrent de positie en identiteit van de liturgiewetenschap. Om deze positie te bepalen en de eigen identiteit te verhelderen, ontstond een vraag naar een geschiedenisoverzicht van het vakgebied. Zoals reeds gezegd ontbrak een dergelijke geschiedenis. Mijn 'deelstudie' kent bijgevolg een dubbele doelstelling: 1) een fundamentele bijdrage leveren aan de gewenste positionering van de liturgiewetenschap, 2) en wel door een belangrijk gedeelte van de noodzakelijk geachte historiografie van het vakgebied te schrijven, waarbij de focus ligt op de docenten die het vakgebied in de twintigste eeuw aan de diverse rooms-katholieke theologische opleidingen hebben vormgegeven in onderwijs en onderzoek.

2. Werken met een biografische benaderingswijze

In het grote historiografisch project is ervoor gekozen om de wordingsgeschiedenis van de liturgiewetenschap te bestuderen via de invalshoek van de personen die het vak beoefend hebben. Dit geldt ook voor mijn deelstudie. Daarin staan zes liturgiedocenten centraal. Deze zes figuren breng ik via wetenschapshistorische biografische schetsen in beeld. Deze manier van geschiedschrijving is nog vrij nieuw. Veertig jaar geleden zou men daarbij nog vreemd hebben opgekeken. Pas begin jaren tachtig van de vorige eeuw is er in Nederland een

¹³ VAN TONGEREN: 'Geschiedenis van de liturgiewetenschap' 242. Hij bedoelt: STRUYKER BOUDIER: *Wijsgerig leven in Nederland, België en Luxemburg*.

stroming ontstaan die de biografie erkent als een volwaardige historiografische methode.¹⁴ Een benaderingswijze die, met gebruikmaking van verschillende disciplines, op een geïntegreerde manier kan onderzoeken hoe de factoren leven-werk elkaar op vruchtbare wijze hebben beïnvloed en die in staat is dieper in een bepaalde tijd door te dringen. Vanaf die tijd werd het onder professoren niet langer ongebruikelijk biografieën als academische proefschriften te aanvaarden, hoeveel traditionele scepsis men daarbij ook vaak nog moest overwinnen.¹⁵ De introductie in deze jaren van de biografie in de wetenschapsgeschiedenis wijt Catrien Santing vooral aan de paradigmawisseling die binnen de wetenschapsgeschiedenis heeft plaats gevonden.¹⁶ In de plaats van de nadruk te leggen op een ideeëngeschiedenis waarbij individuele figuren als persoonlijkheden op de achtergrond blijven, kwam de nadruk te liggen op de gedachte dat de wetenschapontwikkeling onderdeel is van een steeds veranderende cultuur waarbij de persoonlijkheid van individuele figuren er wel toe doet. Wetenschap wordt bedreven door onderzoekers die zich bewegen in een eigen wereld die mede bepaald wordt door economische, politieke, religieuze en sociale factoren. Ook binnen het vakgebied van de liturgiewetenschap, maar dan nog alleen in het buitenland, zien we rond de jaren tachtig de trend opkomen om wetenschapshistorische biografieën te schrijven en wel van protagonisten van de liturgiewetenschap. Zo verschijnt in 1977 een wetenschapshistorische biografie van Henri Leclercq, in 1986 van Romano Guardini, in 1988 van Anton Baumstark, in 1993 van Johannes Wagner, in 1999 van Athanasius Wintersig en in 2001 van Lambert Beauduin.¹⁷ Met betrekking tot Nederland verscheen recentelijk een wetenschapshistorisch portret van Conrad Mönnich.¹⁸ Omdat binnen de academische wereld historiografisch onderzoek verrichten aan de hand van biografieën nog vrij nieuw is, onderbouw ik graag theoretisch deze specifieke keuze. Met betrekking tot mijn eigen onderzoek zie ik vier belangrijke redenen die deze werkwijze tot een relevant instrument maken.

2.1. Vier argumenten pro

De eerste reden hangt nauw samen met *de focus* van mijn onderzoek: de beoefening van het vak liturgie aan de katholieke theologische wetenschappelijke opleidingen in Nederland. In het onderwijs en onderzoek, met name het academisch onderwijs en onderzoek, neemt de docent algemeen gesproken een be-

¹⁴ HANSSEN: 'Een regenboog van graniet' 103-104.

¹⁵ Ter reflectie op de biografische methode werd er in Nederland na enige jaren, meer bepaald in 1991, een eigen tijdschrift opgericht: het *Biografie Bulletin*. In 2005 werd bovendien een zelfstandig onderzoeksinstituut aan de *Rijksuniversiteit van Groningen* geopend: het *Biografie Instituut*.

¹⁶ SANTING: 'De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis' 6.

¹⁷ KLAUSER: *Henri Leclercq*; SCHILSON: *Perspektiven theologischer Erneuerung*; WEST: *Anton Baumstark's comparative liturgy in its intellectual context*; WAGNER: *Mein Weg zur Liturgieform*; JEGGLE-MERZ: *Erneuerung der Kirche aus dem Geist der Liturgie*; LOONBEEK - MORTIAU: *Un pionnier. Dom Lambert Beauduin*.

¹⁸ POSTMA: *Dilletant, pelgrim, nar*.

langrijke plaats in. Hij of zij bepaalt de inhoud en de te volgen methode van onderwijs en onderzoek, in samenhang met eventuele onderwijs- en onderzoeksprogramma's en in eventuele samenspraak met collega's in dezelfde onderwijs- en onderzoeksinstelling en uit hetzelfde vakgebied. Hij of zij is verantwoordelijk voor de kennisoverdracht en ontwikkelt daartoe een eigen werkwijze en strategie. Hij of zij geeft op persoonlijke wijze kleur aan een vak, weet al dan niet door zijn of haar persoonlijkheid en wijze van lesgeven en onderzoek verichten interesse te wekken en te boeien. Kortom, het zijn de docenten die een vak gezicht geven. Om dieper door te kunnen dringen in de beoefening en ontwikkeling van een bepaald vak lijkt het mij daarom relevant in te zoomen op de docenten die dat vak verzorgd hebben, met daarbij de centrale vraag: wat is hún verantwoordelijkheid en hún aandeel geweest in de ontwikkeling van hun vakgebied?

Een tweede reden waarom een biografische benadering in mijn onderzoek waardevol is, hangt samen met de relatief korte geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland. Zowel Peter van Rooden als Willem Frijhoff zijn van mening dat het hanteren van de biografie in de wetenschapsgeschiedenis pas nuttig en zinvol is bij het onderzoek naar wat men kan beschouwen als *de beginstadia van een wetenschappelijke discipline*, wanneer de betreffende discipline nog niet volledig is geïnstitutionaliseerd.¹⁹ In het begin liggen de methoden, de problemen en de hulpmiddelen immers nog niet vast en is de beoefening van de discipline nog een zaak van 'amateurs'. Veel is dan afhankelijk van de persoonlijke invulling. De persoonlijke overtuigingen en lotgevallen van de individuele wetenschappers zijn dan van groot belang.

In mijn onderzoek richt ik mij met name op de periode waarin het vak liturgie zich heeft ontwikkeld tot een wetenschappelijke discipline, op de wordingsgeschiedenis van het vak liturgiewetenschap. Weliswaar wordt het vak gegeven in een behoorlijk geïnstitutionaliseerde omgeving: de wereld van diocesane grootseminaries en reguliere studiehuizen. Toch is binnen deze setting het vak liturgie gegroeid naar een wetenschappelijk niveau. Met de opmerking van zowel Peter van Rooden als Willem Frijhoff in het achterhoofd aangaande de institutionalisering van een vakgebied, wil ik in het bijzonder kijken naar de vrije marge binnen de diverse theologische opleidingen en de creativiteit die nodig is geweest om iets nieuws tot ontwikkeling te laten komen.

De derde reden verbind ik aan de *vergrootglasfunctie* waarover Herman Langeveld spreekt.²⁰ Volgens hem kan de biografie bepaalde historische verschijnselen, die in hun algemeenheid wel bekend zijn, zó treffend demonstreren dat zij pas daardoor ten volle duidelijk worden en ook, door de impact van het concrete geval, een groter publiek bereiken. Een portrettering van liturgiedocenten kan

¹⁹ VAN ROODEN: 'Nut en nadeel van de biografie' 68-69 en FRIJHOFF: 'Biografie en wetenschapsgeschiedenis' 231.

²⁰ LANGEVELD: 'De levensbeschrijving als vergrootglas' 131-136.

dus een uitvergroot beeld geven van concrete veranderingsprocessen die zich in de loop van de tijd op diverse plaatsen in Nederland hebben voltrokken binnen het vak liturgie. Zij maakt tegelijkertijd de wetenschapsgeschiedenis toegankelijker voor een breder publiek. In die zin bezit de biografie een belangrijke ‘dienstverlenende’ rol. Verder wijst Langeveld op de eigen waarde van de biografie: ze draagt ertoe bij de herinnering aan bijzondere individuen uit het verleden levend te houden.

Een vierde en laatste reden hangt samen met de omwenteling in de wetenschapsgeschiedenis waarover Catrien Santing spreekt (cf. supra) en met het Tilburgs onderzoeksprogramma van de Liturgische en Rituele Studies waarin mijn eigen onderzoek ligt ingebed. Niet alleen maakt de biografie het toemennende subjectieve element in de wetenschapsgeschiedenis zichtbaar, zij kan bovendien een belangrijke rol spelen in het verkrijgen van *meer helderheid in allerlei toe-eigeningsprocessen* op het gebied van de liturgie en de liturgiewetenschap in Nederland.

2.2. Nadelen en valkuilen

Natuurlijk kleven er ook nadelen aan het hanteren van de biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis. Ik noem hier met name de nadelen waarmee ik zelf te kampen heb gekregen.

Het belangrijkste argument tegen het gebruik van de biografie is haar *subjectief karakter*.²¹ In mijn biografieën ga ik uit van geverifieerd feitenmateriaal. Dat is de basis. Deze feiten dienen echter geordend te worden. Deze ordening komt enerzijds voort uit de gevonden documenten, anderzijds wordt deze ordening hun ook door mij als biograaf opgelegd. Het is de biograaf die op een bepaalde wijze alle gevonden feitenmateriaal selecteert, ordent en interpreteert. Als biograaf, hoe secuur ik ook te werk ga, neem ik dus altijd mijzelf mee in mijn werk. Ik ben aanwezig in de wijze waarop alles gedocumenteerd, geordend en geïnterpreteerd wordt. Ik vorm mij geleidelijk aan een bepaald beeld van de gebio-grafeerde en geef dit op eigen wijze vorm. Een andere biograaf zou dat weer op een andere, eigen wijze doen. Dit verklaart ook waarom geen enkele biografie, ook al handelt deze over dezelfde persoon, volledig hetzelfde zal zijn. Elke biografie bezit daarom ook een menselijke en dus voorlopige waarheid. Zelfs al beperk ik mij als biograaf tot een loutere opsomming van feiten, dan nog blijft de biografie subjectief. Echter, een biografie die slechts bestaat uit een dorre opsomming van feiten, is slechts een gemankeerde biografie. Een biografie is pas geslaagd wanneer zij via de feiten de verbeelding van de lezer weet te prikkelen, wanneer ze de feiten betekenis geeft, wanneer ze een visie op een per-

²¹ DRESDEN: *Over de biografie* 19, 31-32, 94 en 181-182; FRIJHOFF: ‘Biografie en wetenschapsgeschiedenis’ 232-233.

soon en diens werk neerzet. Tegen dit argument van subjectiviteit wil ik echter inbrengen dat iedere vorm van geschiedschrijving in feite een reconstructie is door de historicus.

Met betrekking tot de bronnen waaruit het feitenmateriaal wordt gedistilleerd, bestaat er ook heel wat discussie. De kritiek betreft enerzijds de wijze waarop de gebiografeerde in de *gebanteerde bronnen* wordt voorgesteld, anderzijds wat de biograaf daarmee doet.

Om meer te weten te komen over de gebiografeerde kan een beroep worden gedaan op: in memoriams en necrologieën; egodocumenten waaronder autobiografieën, dagboeken en memoires; brieven; lezingen, publicaties en cursusmateriaal; interviews en andere vormen van *oral history*. Bij elk van deze bronnen zijn kritische kanttekeningen te maken. Bij de gebruikmaking van in memoriams en necrologieën is het van belang het bekende adagium ‘van de doden niets dan goed’ voor ogen te houden.²² De vaak voorkomende ‘ten-hemel-prijzing’, zo kort na het overlijden van de betreffende persoon, met name door intimi van de overledene, vraagt van de onderzoeker om kritische distantie en verificatie. Wat de egodocumenten betreft, zij zijn, ofschoon, ja zelfs juist omdat ze door de gebiografeerde zelf zijn geschreven, vanuit een beperkt blikveld geschreven en daarom ook selectief van karakter.²³ Eenieder heeft vooreerst een eigen zelfbeeld. Als wij over onszelf of over onze ervaringen spreken, doen we dit vanuit de wijze waarop wij persoonlijk de werkelijkheid waarnemen, vanuit een persoonlijk referentiekader van wat wij essentieel en wat wij toevallig of bijkomstig vinden. Uiteindelijk kunnen we slechts op beperkte wijze naar onszelf kijken. Egodocumenten zijn daarenboven geschreven met het oog op een bepaald doel, waardoor bewust maar ook onbewust vervalsingen kunnen binnensluipen.²⁴ Dit laatste geldt in bijzondere mate voor het interpreteren van gevonden brieven. Ofschoon zij ons kunnen voorzien van interessante feitelijke gegevens, dienen wij telkens opnieuw rekening te houden met een mogelijke

²² RENDERS: ‘Necrologie & Biografie’ 8-9. Met deze valkuil heb ik met name te kampen gehad bij mijn eerste schetsen van een liturgiedocent. Bij een kritische reflectie van mijn begeleiders kreeg ik toen te horen dat het niet de bedoeling was een hagiografie te schrijven.

²³ OVERSTEEGEN: ‘Such are the tricks of memory’ 168-169. Met betrekking tot egodocumenten is er al behoorlijk wat onderzoek verricht door dr. Rudolf Dekker, werkzaam aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Verder verwijst ik graag naar het *Katholiek Documentatie Centrum* (KDC) te Nijmegen, dat over behoorlijk wat materiaal beschikt.

²⁴ Gerrit Voerman wijst in dit perspectief bijvoorbeeld op een verschuiving in het schrijven van dagboeken bij politici. Terwijl de schrijver de notities in zijn dagboek in principe alleen voor zichzelf maakt en niet een openbaarmaking ervan voor ogen heeft of daar althans minder naartoe schrijft, met alle gevolgen voor de inhoud van zijn schrijven, kan de laatste jaren worden geconstateerd dat het dagboek van verschillende politici vrijwel meteen na het afsluiten van hun politieke werkzaamheden verschijnt. Het spreekt voor zich, zo zegt Voerman, dat de aanstaande publicatie in hoge mate deze dagboekauteurs heeft beïnvloed bij het schrijven. VOERMAN: ‘Politiek van levenswerk tot handwerk’ 122.

strategische opzet van brieven.²⁵ Ditzelfde geldt in zekere mate ook voor gevonden cursusmateriaal en lezingen: het is nog maar de vraag of de inhoud daarvan correspondeert met wat er in werkelijkheid is gezegd door de auteur of in hoeverre de toehoorders in hun notities het vertelde op een correcte wijze hebben toevertrouwd aan het papier. Interviews en allerlei vormen van *oral history* leveren ons eveneens niet altijd betrouwbare informatie op. Gerard Mulder spreekt in dit kader over ‘het tekort van het geheugen’, ofschoon deze bronnen ons interessante details kunnen opleveren die de gebiografeerde tot leven brengen.²⁶ Vooreerst spreekt Mulder over een neurologisch tekort. Dit tekort uit zich op twee manieren. Een eerste neurologisch tekort heeft te maken met het feit dat mensen met het klimmen der jaren hun gevoel voor chronologie verliezen, waardoor ketens van mogelijke verklaringen voor oorzaak en gevolg van bepaalde gebeurtenissen die aan deze chronologie vastzitten, kunnen gaan rammelen en moeten worden herzien. Zo kan het stoten op een onbewuste antedatering van een belangrijke gebeurtenis resulteren in het herschrijven van soms zelfs een heel hoofdstuk. Gelukkig is mij dit aspect van antedatering niet zo vaak overkomen. Bij de portrettering van Manders CSSR heeft dit tekort wel geleid tot diverse herschrijvingen van paragrafen. Een tweede neurologisch tekort is volgens Mulder de neiging van mensen om in hun herinnering verschillende gebeurtenissen in elkaar te schuiven tot één gebeurtenis.

Als de onderzoeker die herinnering in goed vertrouwen aanneemt – en dat moet als er nog geen andere informatie beschikbaar is –, zoekt hij of zij zich vervolgens een ongeluk naar bevestiging ervan. Uiteraard is die niet te vinden, alleen maar intrigerende verwijzingen.²⁷

Ook met dit tekort heb ik te kampen gehad bij het portretteren van Manders CSSR, met name als het ging om de inhoud van zijn colleges. Naast dit tweevoudig neurologisch tekort, spreekt Mulder over een psychologisch tekort. Wat deze psychologische kant van het tekort betreft, maakt hij een onderscheid tussen handicaps van de geïnterviewden en die van de interviewers. Een eerste psychologisch probleem bij de geïnterviewden is de verdringing van bepaalde gebeurtenissen, met name onplezierige, succesloze, dubieuze of controversiële gebeurtenissen waardoor hij deze gebeurtenissen in het geheel niet ter sprake brengt. Twee andere psychologische problemen bij de geïnterviewden betreffen de behoefte tot mythologiseren en het als eigen ervaring en waarneming opdisen van ‘horen zeggen’-verhalen. Ook hier gaat het in wezen om het afslijpen van vervelende herinneringen. Alleen ijverig archiefspeurwerk levert de waarheid achter de mythe op. En dan zijn er – zoals reeds gezegd – de psychologi-

²⁵ OVERSTEEGEN: ‘Such are the tricks of memory’ 171.

²⁶ MULDER: ‘De waarde van het interview’.

²⁷ MULDER: ‘De waarde van het interview’ 183.

sche problemen van de interviewer. Vooreerst wordt de biograaf die intensief speurwerk verricht, zowel in archieven als door het ondervragen van veel mensen, al heel snel geconfronteerd met de ontluisterende en teleurstellende ontdekking dat hij meer weet dan zijn bronnen. Doordat ik mij telkens, voorafgaand aan de interviews, eerst intensief had ‘ingelezen’ in beschikbaar materiaal over persoon en context met het doel ‘scherpere’ vragen te kunnen stellen, is mij dit euvel meer dan eens overkomen. Het heeft er meermaals voor gezorgd dat ik met te hoge verwachtingen op mijn gesprekspartner ben afgestapt. Bovendien heeft dit een open luisteren naar het verhaal van de geïnterviewde diverse keren bemoeilijkt. Verder kunnen volgens Mulder in gesprekken heel vaak moeilijke, pijnlijke en schaamtevolle onderwerpen worden aangesneden. Wie dit soort problemen aan ziet komen, dient volgens hem een afweging te maken tussen het gesprek aangaan in de wetenschap mogelijk psychische problemen te veroorzaken waar wellicht weinig concreet bruikbare informatie tegenover staat, of een potentieel interessante bron laten schieten. Wie voor het eerste kiest, mag zich niet onttrekken aan de noodzaak tot geestelijke nazorg van de geïnterviewde, aldus Mulder. Wat mijn eigen onderzoek betreft, de benadering van potentiële gesprekspartners kostte soms de nodige omzichtigheid en diplomatie, met name bij oud-leerlingen die in de woelige jaren vijftig en zestig liturgiecolleges hebben gevolgd. Het aantal mensen dat niet is ingegaan op een interview, is gelukkig beperkt gebleven.

Inhakend op de positie van de biograaf zijn er minstens nog twee valkuilen te noemen. Vooreerst is er de voor mijzelf herkenbare en moeilijk te weerstane neiging om alle tegenstrijdigheden in het leven van een mens met elkaar te harmoniseren tot één geheel, om een functionaliteit en samenhang van alles met alles te forceren. Dit herinnert Doeko Bosscher eraan dat de meeste biografieën logischer in elkaar zitten dan de levens waarover ze gaan.

Als er al mensen bestaan met een typisch eenduidig karakter, vormen zij een minderheid,

aldus Bosscher.²⁸ In samenhang hiermee kan gezegd dat er niet kan worden gesproken van een lineaire ontwikkeling van het leven en werk van een mens. Volgens Dresden ligt de zin van een biografie juist in de raadselachtigheid van leven en werk die zij weet te handhaven.²⁹ Van de andere kant zijn er wel telkens grote lijnen te halen uit eenieders leven; lijnen die kunnen gespiegeld worden aan andere mensenlevens om zo wetenschappelijk gezien te kunnen komen tot enige synthese. Een tweede, moeilijkere kwestie is die van de plaats van fictie en de neiging tot verdichting in het schrijven van een biografie. Met betrekking tot deze kwestie sluit ik mij aan bij de gedachten van Léon Hanssen.³⁰

²⁸ BOSSCHER: ‘De biografie als loden last’ 13-14.

²⁹ DRESDEN: *Over de biografie* 183.

³⁰ HANSSEN: ‘Een regenboog van graniet’ 101-108.

Hij wijst op de noodzaak van fictionalisering in het schrijven van een biografie, ook van een wetenschapshistorische biografie, maar dan wel op een ‘gecontroleerde hantering’ daarvan. Literaire middelen zijn volgens hem nodig om van een biografie ook echt een biografie te maken (cf. subjectief karakter van de biografie). Anders dan Sem Dresden plaatst hij de biografie als genre niet categorisch onder de literatuur. Wel wenst hij geen harde tegenstelling tussen literatuur enerzijds en wetenschap anderzijds op te voeren. Volgens Hanssen onderscheidt de wetenschap zich niet van de literatuur omdat zij een onverwoestbare waarheid in pacht heeft, maar omdat zij zichzelf voortdurend naar een in brede kring aanvaarde waarheid toe corrigeert. De literaire waarheid is volgens hem daarentegen een waarheid die zich voortdurend daaraan onttrekt; die de aanvaarding steeds ‘uitstelt’ en dus corrigeert naar de differentiatie toe. Deze twee waarheden kunnen elkaar volgens Hanssen aanvullen en verrijken. Problemen zoals de noodzaak tot fictionalisering die voor de biografie gelden, gelden uiteindelijk voor elke geschiedenis als het een menselijke geschiedenis betreft geschreven door mensen. Een wetenschap die zich geen rekenschap geeft van haar neiging tot verdichting en deze niet op controleerbare wijze weet te hantieren, verdient volgens hem die naam ook niet. De tweeslachtigheid van het biografisch genre lost men volgens hem ook niet op door de verzameling van feiten een zaak van de wetenschap te noemen en de ordening daarvan een kwestie van literatuur. In zijn ogen leent de biografie zich er bij uitstek voor om theorieën van multidisciplinaire aard op het empirisch feitenmateriaal toe te passen en verbanden te construeren met inzichtelijke en zelfs verklarende kracht.

Persoonlijk heb ik getracht alle gevonden gegevens uit bovengenoemde bronnen zoveel mogelijk te confronteren met elkaar en met andere gegevens, gevonden in archiefmateriaal. Bij elkaar tegensprekende gegevens heb ik uiteindelijk voorrang gegeven aan feitenmateriaal uit officieel geratificeerde documenten gedeponeerde in archieven. Verder heb ik geprobeerd mijn gegevens zo nauwkeurig mogelijk wetenschappelijk te verantwoorden via een uitgebreid voetnotenapparaat. Vooraleer echter verder in te gaan op mijn eigen werkwijze, wil ik eerst nog wat dieper ingaan op het type van de wetenschapshistorische biografie.

3. Het type van de wetenschapshistorische biografie

De keuze voor het type van de wetenschapshistorische biografie in mijn onderzoek ligt eigenlijk voor de hand. Ik focus mij met name op de beoefening en de ontwikkeling van het vak liturgie aan de theologische wetenschappelijke opleidingen in Nederland. In de portrettering van de liturgiedocenten zal dan ook de grootste aandacht uitgaan naar het docentschap liturgie en de ontwikkeling van de liturgiewetenschap. Volgens Catrien Santing lijkt de route via het oeuvre het

meest zinvol voor de wetenschapshistorische biografie.³¹ Door het wetenschappelijk oeuvre zo nauwgezet mogelijk door te nemen, kan men in haar ogen de verborgen obsessies van de wetenschapper in kwestie op het spoor komen. Dit betekent echter niet dat men in een wetenschapshistorische biografie geen aandacht dient te besteden aan de verhouding wetenschappelijk oeuvre en het leven van de wetenschapper. Voor de speurtocht naar de drijfveren achter een wetenschappelijk oeuvre is het juist noodzakelijk de ideeën van de wetenschapper in hun context te plaatsen en dient men op zoek te gaan naar persoonlijke feiten die in relatie staan met het levenswerk van de gebiografeerde. Schijnbaar onbetekenende details in het privéleven kunnen inzicht verschaffen in creatieve processen, in de totstandkoming van wetenschappelijke uitvindingen. Wetenschappelijke ontdekkingen komen uiteindelijk niet puur tot stand in steriele reageerbuisen of vacuümgetrokken ruimten. Telkens opnieuw is de mens de initiator. Hier ligt juist de belangrijkste bestaansreden van de wetenschapshistorische biografie, aldus Santing. Dit type biografie onderscheidt zij overigens van wat zij een ‘artistieke’ of ‘genieënbiografie’ noemt. Het verschil zit hem volgens Santing in het perspectief, in de ‘cameralens’ waardoor men kijkt en waarmee men opereert. In de zogenaamde ‘artistieke of genieënbiografie’ is de kleinbeeldlens scherpgesteld op de persoon in het midden. In een wetenschapshistorische biografie hanteert men daarentegen de groothoeklens om een heel panorama vast te kunnen stellen.

Vanuit de zorg dat de invloed van de persoonlijkheid van de wetenschapper vaak wordt ondergewaardeerd in de wetenschapsgeschiedenis pleit ook Willem Frijhoff voor meer aandacht voor de plaats van de persoon in de wetenschapsbeoefening.³² In zijn ogen kenmerken biografieën van wetenschappers zich vaak door een zekere eenzijdigheid. Maar zelden is er een balans in te vinden tussen levensloop en wetenschappelijk oeuvre. Het gaat Frijhoff overigens om méér dan alleen de levensloop. Het gaat hem meer om wat hij met een Latijns woord de *persona* noemt, om de persoonlijke leef-, denk- en gevoelswereld van de gebiografeerde ter verklaring van zijn denken en handelen. Inzicht in de *persona* is bij een beginnende wetenschap zelfs meer van belang dan inzicht in de levensloop.

Wat we vooral aan de *persona* kunnen ontlenu, is het globale zelfbeeld en zelfbewustzijn (geleerde? autodidact? stichter van instellingen? samenbrenger van groepen? vertolker of uitvoerder van andermans ideeën?). De *persona* geeft inzicht in het eigen symbolisch kapitaal dat het individu inzet. Het waarom van zijn keuzen is nooit volstrekt waardeneutraal, onschuldig, of louter door ideeën gemotiveerd; er is een achterliggende motivatie die de *persona* stuwt en – tot

³¹ SANTING: ‘De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis’ 9-14.

³² FRIJHOFF: ‘Biografie en wetenschapsgeschiedenis’ 225-244.

op grote hoogte onbewust – zijn of haar keuzen bepaalt, een droom die motiveert...³³

Een biografie die zich met de relatie tussen het individu en de wetenschapsgeschiedenis bemoeit, dient volgens Frijhoff dan ook een *persona* te creëren, om juist tot in het hart van de wetenschapsontwikkeling te kunnen doordringen. Daarin ligt een kans: de biografie kan duidelijk maken hoe een individu in het leven staat en hoe hij zelf de kansen gebruikt die worden aangeboden of hoe hij zelf mogelijkheden schept. Daarin ligt tegelijk een grens: een *persona* is immers niet zonder meer een steeds weer zinvol handelend individu. In de wetenschapsgeschiedenis vinden we echter, zo stelt hij, gewoonlijk meer precisie over de wetenschapsinhoud dan over de personen of de netwerken waarin de personen participeren die de wetenschap bedrijven en over de manier waarop zij wordt of werd bedreven. Maar bestaat er wel wetenschap buiten personen om, zo vraagt hij zich af. Kan zij überhaupt wel buiten personen om worden overgedragen? Het is juist van belang zich de vraag te stellen welke plaats de persoon precies inneemt in de wetenschap en bij haar vormen van overdracht. Is de persoon louter een transportband of kruiwagen van een wetenschap die verder haar eigen leven leidt? Of wordt wetenschap veranderd door de inbreng van personen en hun levensgeschiedenis? En zo ja, is het effect dan marginaal of zijn er ook situaties denkbaar waarin de geschiedenis van de persoon een wezenlijk effect heeft op de wetenschapsontwikkeling? Het antwoord van Frijhoff is: jazeker. In de wetenschapsontwikkeling zijn duidelijke gevallen van interferentie tussen persoonsgeschiedenis en wetenschap bespeurbaar. We mogen het volgens Frijhoff nog breder stellen: veel wetenschappers hebben hun ontwikkeling, bloei en succes in nauwe interactie met hun persoonlijke levensloop en levensomstandigheden en met hun persoonlijkheid weten te realiseren. Deze reflecties van Catrien Santing en Willem Frijhoff hebben mij geïnspireerd om van meet af aan op zoek te gaan naar details uit de levensloop van de liturgiedocenten die mogelijk van invloed zijn geweest op hun wetenschappelijke arbeid. De invloed bijvoorbeeld van ‘het nest’ waaruit men is voortgekomen, de opleiding die men heeft genoten, de eigen levenskeuzen, de eigen spiritualiteit, de concrete leefgemeenschap waarvan men deel heeft uitgemaakt, enzovoorts, op het eigen liturgisch handelen en liturgiewetenschappelijk denken. Om een concreet voorbeeld te noemen: in hoeverre heeft de nadruk in de redemptoristische spiritualiteit op het subject en de persoonlijke beleving van het geloof bewust en onbewust invloed uitgeoefend op de theologische reflecties van Manders CSSR op de liturgie? Verder ben ik op zoek gegaan naar persoonlijke details als karaktertrekken, interesses, waarderingen door derden. Bij de ene docent is al dit soort speurwerk naar de relatie leven - wetenschappelijk werk méér mogelijk dan bij de andere. Veel is afhankelijk van de beschikbare infor-

³³ FRIJHOFF: ‘Biografie en wetenschapsgeschiedenis’ 240.

matie. Omdat ik echter de *persona* van de liturgiedocenten niet heel uitgebreid uitdiep, bezig ik in mijn eigen onderzoek uiteindelijk liever de term ‘wetenschapshistorische portretten’ dan ‘wetenschapshistorische biografieën’.

4. Eigen werkwijze

In mijn zoektocht naar bronnenmateriaal heb ik mij laten leiden door een viervoudige gerichtheid. Ik ben op zoek gegaan naar gegevens met betrekking tot: 1) de levensloop van de docent in kwestie; 2) zijn publicaties; 3) cursusmateriaal en 4) de context waarin hij heeft geleefd en gewerkt. Wat de context betreft, deze heb ik op haar beurt nog eens onderverdeeld in vier categorieën: a) de directe *Sitz im Leben* van de docent (het familiale ‘nest’ waarin hij is opgegroeid, de orde of congregatie of het bisdom waartoe hij heeft behoord, het studiehuis of grootseminarie of de universiteit waarin hij heeft gefunctioneerd als student en als docent); b) de kerkelijke context (de ontwikkelingen in de Nederlandse kerkprovincie en in de wereldkerk); c) de liturgiewetenschappelijke context (de Liturgische Beweging, de liturgische netwerken die zijn ontstaan, de internationale ontwikkelingen); d) de Nederlandse samenleving en cultuur.

4.1. De levensloop

Om een eerste beeld te krijgen van de docent in kwestie ben ik steeds begonnen met het verzamelen van in memoriams en necrologieën, alsook van biografische gegevens te vinden in lemmata van naslagwerken (met name encyclopedieën en woordenboeken). In deze fase ben ik ook steeds naar het *KDC-archief* te Nijmegen getogen. Daar bevindt zich een uitgebreide collectie knipsels, bidprentjes en persoonsdossiers. Op één persoon na heb ik daar over elke docent wel iets gevonden. Daar ben ik ook op het spoor gezet om te zoeken naar mogelijke feestbundels en artikelen naar aanleiding van jubilea, het afscheid nemen van een bepaalde werkzaamheid, het bereiken van een respectabele leeftijd (bijvoorbeeld 65, 70, 75 jaar) en/of het emeritaat. Naast het *KDC* heb ik ook telkens één of meerdere archieven bezocht waar materiaal te vinden is over het bisdom, de orde of de congregatie waarbinnen de te onderzoeken persoon heeft gefunctioneerd. Concreet waren dat: de *Sint Paulusabdij* van de benedictijnen te Oosterhout; het *Rijksarchief in Noord-Holland* gevestigd te Haarlem voor informatie over het grootseminarie Warmond; het parochiearchief van de *Bonifatiusparochie* te Alphen aan den Rijn voor informatie over de pastoortijd van één van de docenten; het *Rijksarchief Utrecht* voor informatie over het aartsdiocesaan grootseminarie Rijsenburg; het bisdomarchief van ’s Hertogenbosch voor informatie over het grootseminarie Haaren; het archief van de dominicanen via Augustinus Hollaardt OP; het archief van het *Instituut voor Oosters Christendom* te Nijmegen; het archief van de redemptoristen te Wittem en het archief *Sint Aeg-*

ten te Sint Agatha.³⁴ In alle gevonden gegevens en in gesprek met huidige liturgiewetenschappers heb ik vervolgens namen van nog in leven zijnde mensen gevonden die de docent in kwestie hebben gekend en die ik mogelijk kon gaan interviewen. Via deze personen kwam ik soms bestaande biografieën en autobiografieën op het spoor waarin over de te onderzoeken docent wordt geschreven.

4.2. De publicaties

Terwijl ik naar gegevens zocht over levensloop en karaktertrekken, ben ik tevens onmiddellijk begonnen met het aanleggen van een zo compleet mogelijke lijst van wetenschappelijke en populairwetenschappelijke publicaties op liturgisch gebied.³⁵ Sommige docenten hebben ook op andere wetenschapsterreinen publicaties verzorgd. Deze publicaties heb ik, gezien de focus van mijn onderzoek, niet opgenomen in de bibliografie, tenzij zij in bijzondere relatie staan tot het liturgiewetenschappelijk werk van de betreffende docent. Slechts van één gebiografeerde liturgiedocent, Henk Manders CSSR, bestond er reeds een – in de loop der jaren aangevulde – bibliografie. Van deze bibliografie waren verschillende versies in omloop. Deze heb ik met elkaar vergeleken. De lijst die uit deze vergelijkende studie voortkwam heb ik bovendien nog eens geverifieerd via een uitgebreide bestudering van de catalogi van diverse bibliotheken en het systematisch doorploegen van grote stapels tijdschriften. Dit tijdrovende werk was tenslotte onontkoombaar voor het samenstellen van een zo compleet mogelijke bibliografie van de andere liturgiedocenten.

Een eerste algemene blik op de door mij samengestelde bibliografieën onthult reeds dat ik een speciale ordening in de publicaties heb aangebracht. Leidraad bij mijn ordening was niet de chronologische volgorde van publiceren, wat in de meeste bibliografieën het geval is. Met deze veel gebruikte manier van ordenen was het immers erg moeilijk om zicht te krijgen op de waarde van iemands wetenschappelijke output. Uiteindelijk heb ik een ordening ontwikkeld volgens

³⁴ Achterin mijn boek bevindt zich een uitgebreid overzicht van de door mij geraadpleegde archieven en collecties, met daarbij aangegeven welke documenten ik heb benut voor mijn onderzoek. In diverse voetnoten zal ik naar dit overzicht verwijzen.

³⁵ Achterin mijn boek heb ik in een aparte bijlage de bibliografieën opgenomen van de zes geportretteerde liturgiedocenten. Deze bibliografieën heb ik een nummer gegeven overeenkomstig het hoofdstuk van de betreffende docent. In elke bibliografie heb ik vervolgens al het materiaal genummerd: het cursusmateriaal wordt daarbij voorafgegaan door de initialen van de betreffende docent (bv. HM1); dissertatie, lemmata, boeken en artikelen zijn gewoon genummerd vanaf nr. 1; de boekbesprekingen zijn apart genummerd, voorafgegaan door een B (bv. B.1). Wanneer ik in een voetnoot verwijs naar documenten uit de bibliografieën, volsta ik met een korte verwijzing waarbij ik bovengenoemde nummering hanteer: na het nummer van de bijlage en het nummer van het document waar ik naar verwijs, volgt eventueel, na een komma, een verwijzing naar de bladzijde in het betreffende document. Bij wijze van voorbeeld: Bijlage VI: HM3, 11 = bibliografie van Henk Manders: derde cursus, pagina 11. Of Bijlage I: nr. 15, 9 = bibliografie van Pierre de Puniet: publicatie nr. 15, pagina 9. Of Bijlage III: B.4, 1 = bibliografie van Jan Prein: boekbespreking 4, pagina 1.

type van publicatie: 1) eventuele dissertatie; 2) eigen collegemateriaal (hoofdzakelijk traktaten, dictaten, stencils en studentenaantekeningen, of anders gezegd, onuitgegeven bronnen); 3) uitgegeven schriftelijk bronnenmateriaal zoals edities van oude liturgische boeken; 4) lemmata in naslagwerken; 5) publicaties als onderdeel van een serie; 6) boeken; 7) brochures; 8) artikelen in tijdschriften die op hun beurt alfabetisch geordend zijn; 9) artikelen die gepubliceerd zijn in allerlei soorten verzamelbundels; 10) vertaling en advisering van andermans publicaties; 11) boekbesprekingen. Met deze bijzondere ordening heb ik een bepaald doel voor ogen. Zo krijg ik namelijk via de publicaties zicht op de graad van wetenschappelijkheid van de betreffende docent. Als het ware in één oogopslag wordt zichtbaar wat voor type van publicaties de liturgiedocent heeft verzorgd: was hij een bronnenonderzoeker? Was hij vooral wetenschappelijk publicist voor een beperkte lezersgroep of veeleer populairwetenschappelijk publicist voor een breed publiek? Heeft hij alleen in vaktijdschriften gepubliceerd en/of in gerenommeerde tijdschriften of juist in een veel breder scala van geschriften? Heeft hij internationaal gepubliceerd waardoor hij internationaal is bekend kunnen worden? Wat voor type wetenschapper is hij überhaupt naar buiten toe geweest? De speciale ordening kan zelfs extra zicht geven op de netwerken waarin de liturgiedocent zich mogelijk heeft bevonden. Is hij vooral spreekbuis geweest van de officiële Kerk? Is hij, aangestoken door de Liturgische Beweging, vooral verklarend en initiërend bezig geweest? Heeft hij zich extra ingezet voor bepaalde liturgische en kerkelijke kringen?³⁶ Was hij een creatief denker? Titels kunnen soms boekdelen spreken. Over boeken gesproken, hoeveel heeft hij er besproken en wat voor type van boeken? Zegt het iets over zijn belezenheid? Verder is er vergelijking mogelijk tussen zijn publicaties en zijn collegemateriaal: is er inhoudelijk gelijkenis te vinden? Zo ja, wat zou de relatie kunnen zijn tussen cursus en publicatie(s)? Zijn bepaalde publicaties een neerslag van gegeven cursussen? Dan kunnen zij van nut zijn bij de analyse van zijn college-inhoud. Zijn er stokpaardjes te vinden? Als de inhoud van zijn publicaties veel ruimer is dan zijn colleges, betekent dit dan dat hij in zijn colleges erg gebonden is geweest aan de wensen en voorschriften van het instituut waarbinnen hij werkzaam is geweest?

Naast een bibliografie heb ik zoveel mogelijk recensies op de eigen publicaties verzameld. Zij vertellen iets over de receptie, de ontvangst van zijn liturgiewe-

³⁶ *Ons Liturgisch Tijdschrift* was bijvoorbeeld een belangrijke spreekbuis van de Liturgische Beweging in Nederland. Wie daarin publiceerde, had op één of andere manier connecties met de Liturgische Beweging. *De Nieuwe Mens* was dan bijvoorbeeld weer een tijdschrift dat in de jaren vijftig vernieuwend bezig was. Om dit tijdschrift heen bestond een gespreksgroep van katholieke intellectuelen waarin vernieuwende ideeën met elkaar werden besproken die later door een veel breder publiek zijn overgenomen. Wie in dit blad publiceerde, behoorde tot de vernieuwende avantgarde uit de jaren vijftig en zestig, verzorgde mogelijk lezingen voor de gesprekskring of was lid van deze kring.

tenschappelijk oeuvre. Deze recensies heb ik echter niet opgenomen in de bibliografie, maar systematisch verwerkt in de biografie.

4.3. Het cursusmateriaal

Het verzamelen van cursusmateriaal is soms ook een zaak van lange adem geweest. Grosso modo waren er vijf vindplaatsen: 1) in het privéarchief van oud-leerlingen; 2) in het privéarchief van een geïnteresseerde; 3) in het archief van het grootseminarie of studiehuis waar de docent heeft les gegeven; 4) in één van de universiteitsbibliotheken; 5) in de losse archivalia of persoonsdossiers van het *KDC*.³⁷

Het gevonden cursusmateriaal kan worden onderverdeeld in zes soorten: 1) de originele cursus van de liturgiedocent zelf. Zo heb ik een volledig met de hand geschreven cursus van Pierre de Puniet OSB gevonden en wit doorschoten traktaten met persoonlijke aantekeningen van Jan Prein; 2) stencils en/of traktaten voor de studenten. Dit is het geval bij Zacharias de Korte, Jan Prein, Theo Vismans OP en Henk Manders CSSR; 3) dan zijn er de handgeschreven studentenaantekeningen (bij Vismans en Bouman) en 4) de door de studentenvereniging getypte, gestencilde en verspreide studentenaantekeningen (bij Bouman); 5) verder zijn er de gepubliceerde handboeken en verplichte literatuur. De Korte heeft bijvoorbeeld op den duur zijn colleges gebundeld en in boekvorm uitgegeven. Bouman en Manders daarentegen werkten naast hun eigen collegestof met verplichte literatuur; 6) tot slot is er het mondeling getuigenis van oudstudenten. Wat al deze genoemde soorten collegemateriaal betreft zijn de originele cursussen (1), de stencils en/of traktaten voor de studenten (2) en het gepubliceerd materiaal (5) het meest betrouwbaar te noemen. Bij laatstgenoemde soort (5) is echter een gesprek met oud-leerlingen nodig om de status van dit materiaal te achterhalen. Wat de twee soorten studentenaantekeningen betreft, daarin kan men geconfronteerd worden met ingeslopen fouten. Voor het mondeling getuigenis verwijs ik naar mijn paragraaf over de nadelen van *oral history*. Uiteindelijk gaat het hier om het getuigenis over een ver verleden: veertig jaar of zelfs nog langer geleden.

Het belangrijke voordeel van het cursusmateriaal is dat het concreet feitenmateriaal aanlevert over de inhoud van de gegeven lessen. Het nadeel is echter dat niet altijd te achterhalen is in hoeverre men tijdens de lessen van de cursus is afgeweken. Dit geldt in heel duidelijke mate voor het cursusmateriaal van Manders. Bovendien is het gevonden cursusmateriaal niet compleet. Soms ontbreken letterlijk pagina's uit de cursus. Soms blijkt uit een interview met een oudstudent dat studentenaantekeningen bepaalde zaken van belang niet hebben weergegeven. Maar met die incompleetheid bedoel ik vooral ook het feit dat ik

³⁷ Bij het doorzoeken van heel de *KDC*-catalogoog heb ik oud-leerlingen kunnen vinden die collegemateriaal hebben afgestaan aan het *KDC*. Bij het doorzoeken van de liturgische bestanden heb ik soms in latere instantie, toen ik al over ander cursusmateriaal beschikte, bij vergelijking, tussen anoniem gerubriceerde items cursusmateriaal van door mij geportretteerde docenten gevonden.

niet beschik over alle cursussen van alle jaren waarin iemand liturgieles heeft gegeven. Ik heb slechts een beperkte selectie ter beschikking gehad. Onderling zitten daar grote verschillen in. Bij Prein is het mogelijk een heel nauwkeurig overzicht van ontwikkeling te reconstrueren; bij Manders daarentegen is dat maar in zeer beperkte mate mogelijk. Ondanks deze beperkingen kan ik met enige trots zeggen dat ik met het verzamelen en analyseren van de collegestof voor het vak liturgie en wel via een wetenschapshistorisch portret van een aantal docenten pionierswerk heb verricht.³⁸ Interessant bij deze bestudering en analysering is overigens het zoeken naar citatie van of referentie naar elkaar. Vaak wordt daar een bepaald waardeoordeel aan vastgekoppeld.

4.4. De context

Om meer inzicht te verwerven in de context waarin men heeft geleefd en gewerkt, heb ik mij hoofdzakelijk verdiept in bestaande literatuur. Vooreerst heb ik mij verdiept in meer algemene geschiedenisoverzichten van Nederland. Vervolgens heb ik mij meer specifiek geconcentreerd op de ontwikkeling van het katholicisme in Nederland en de diverse studies die vanuit verschillende oogpunten wat dat betreft reeds zijn gemaakt. In de bestudering van het katholicisme in Nederland heb ik tevens diverse domeinen apart onder de loep genomen zoals de ontwikkeling van de wetenschap, de Liturgische Beweging en de kunst. Bij het vervaardigen van de portretten heb ik verder allerlei geschiedenisoverzichten gelezen over het bisdom, de orde of congregatie waartoe men behoorde (benedictijnen, bisdom Haarlem, aartsbisdom Utrecht, bisdom Den Bosch, dominicanen en redemptoristen) alsook geschiedenisoverzichten van de diverse opleidingsinstituten (Warmond, Rijsenburg, Haaren, de Katholieke Universiteit van Nijmegen en de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen). Deze overzichten leverden regelmatig interessante achtergrondinformatie op om de persoonlijke ontwikkelingen van de liturgiedocenten beter te begrijpen en te kunnen duiden. Soms gaven persoonlijke details aanleiding om daarover meer informatie op te zoeken en te lezen. Ik denk bijvoorbeeld aan het verblijf van Bouman bij de benedictijnen in Amay-sur-Meuse en zijn betrokkenheid bij het *Oosters werk* van de Nederlandse paters capucijnen. Al blade-rend in hele reeksen tijdschriften voor de samenstelling van de bibliografieën kwam ik bovendien interessant materiaal tegen over de liturgie en de Liturgi-

³⁸ Reeds in 1987 heeft Lodewijk Winkeler een terreinverkenning verricht met betrekking tot de handboeken die op de Nederlandse priesteropleidingen in de periode 1800-1967 zijn gebruikt. WINKELER: 'Ten dienste der seminaristen' 12-56. Daarbij heeft hij alleen naar de hoofdvakken gekeken en is bijgevolg het vak liturgie niet in beeld gekomen. Bovendien strekte zijn onderzoek zich niet uit tot een persoons- c.q. docentgerichte speurtocht in archieven en literatuur. Sinds die tijd is er in Nederland nog geen onderzoek met de omvang en de benadering die ik hanteer verricht op een ander vakgebied. In beperkte mate is er wel onderzoek verricht naar het onderwijs te Warmond, eveneens door Lodewijk Winkeler alsook door Jan Jacobs, Peter de Haan en Theo Clemens. Ik verwijs hier graag naar: CLEMENS - JACOBS (reds.): 'Warmond 1799-1967' en JACOBS: 'Dr. Klaas Steur (1905-1985)'.

sche Beweging. Het is opvallend hoe daar toch in verschillende tijdschriften aandacht aan is geschonken, niet alleen door de liturgiedocenten die ik heb bestudeerd. Soms gaven geïnterviewde mensen leessuggesties. Tenslotte leidde de analyse van de geportretteerde docenten tot een extra verdieping in tijdsperiodes en onderwerpen. Te denken valt aan lectuur omtrent het begin van de twintigste eeuw, omtrent de jaren zestig en de jaren vijftig, omtrent de ingrijpende veranderingen in christendom en theologie, alsook omtrent de meer recente ontwikkelingen in de liturgiewetenschap nationaal en internationaal.

5. Selectie van de docenten

Bij het samenstellen van mijn onderzoeksaanvraag leefde de gedachte om de ontwikkeling van de liturgiewetenschap in beeld te brengen van heel de twintigste eeuw. Deze gedachte bleek al spoedig een onmogelijke opdracht om binnen één dissertatie tot stand te brengen. Naarmate de twintigste eeuw verder schrijdt, wordt de hoeveelheid materiaal rond één specifieke persoon steeds groter. Alleen al het aantal eigen publicaties stijgt met de jaren. Binnen het bestek van één dissertatie wordt het dan ook ondoenlijk om hele series van wetenschapshistorische portretten nauwkeurig uit te werken. Bovendien is een aantal interessante twintigste-eeuwse liturgiedocenten nog in leven. Een grote meerderheid van biografen – waartoe ik ook mijzelf reken – geeft er de voorkeur aan om géén biografie te schrijven van mensen die nog in leven zijn. De keuze om de te onderzoeken tijd in te korten, wordt echter in hoofdzaak gemotiveerd door de theorie dat het hanteren van de biografische methode in de wetenschapsgeschiedenis maar zinvol en nuttig is in de wordingsperiode van een bepaald vakgebied (cf. supra). Dit laatste is duidelijk van invloed geweest in het bepalen van het eindjaar van de te onderzoeken periode. Zo heb ik voor het jaar 1967 gekozen omdat dan het opzetten van katholieke theologische concentraties, of nog anders gezegd, de oprichting van katholieke academische theologische opleidingen in Nederland haar afronding vindt. Ondertussen is dan ook de liturgische constitutie (in 1963) verschenen en is het vak liturgie verheven tot een hoofdvak in de theologische academische opleidingen. De keuze voor 1900 als vertrekpunt vindt haar concrete motivatie in het feit dat precies rond de eeuwwisseling door Maarten Poelhekke het startschot werd gegeven om het wetenschappelijk tekort in Nederland op te heffen.³⁹ Zijn toespraak vormde een bijzondere exponent van een gistingsproces dat reeds enige tijd gaande was binnen een kleine groep katholieke intellectuelen en kunstenaars in Nederland. Het is ook in diezelfde tijd dat de theologische wetenschap in Nederland tot een eerste, weliswaar kortstondige, opbloei kwam. Op liturgisch gebied was er

³⁹ In december 1899 hield Maarten Poelhekke een spreekbeurt voor de Amsterdamse *Kiesvereniging* met als titel: *Het Te-kort der Katholieken in de Wetenschap*. Deze toespraak werd in 1900 uitgegeven. Zij groeit uit tot het manifest van de culturele en intellectuele emancipatie van de katholieken in Nederland.

toen eveneens reeds een en ander gaande, met name op het gebied van de kerkmuziek. In dit perspectief vormt 1903 een belangrijk jaartal. In 1903 werd namelijk door Pius X het motu proprio *Tra le sollicitudine* uitgevaardigd, dat enerzijds een belangrijke bevestiging vormde van het streven in het laatste kwart van de negentiende eeuw naar het herstel van het gregoriaans en de verspreiding van de klassieke polyfonie als dé liturgische muziek en dat anderzijds een belangrijke inspiratiebron vormde voor de in 1909 op gang gekomen Liturgische Beweging.⁴⁰ Voor mijn onderzoek is juist interessant te zien in hoeverre deze bewegingen rond de eeuwwende bijzondere impulsen hebben gegeven aan de beoefening en de ontwikkeling van het vak liturgie aan de grootseminaries en studiehuisen.

De selectie van de geportretteerde docenten is géén willekeurige selectie geweest. Vooreerst heeft een drievoudige dwarsdoorsnede voorop gestaan: een dwarsdoorsnede van de hele tijdspanne 1900-1967, een dwarsdoorsnede van de diverse soorten theologische opleidingen (diocesaan en regulier, plus een variatie binnen de vele verschillende reguliere studiehuisen) èn een geografische spreiding. Na de samenstelling – middels een schriftelijke en mondelinge enquête alsook middels archief- en literatuuronderzoek – van een zo compleet mogelijk panorama van liturgiedocenten die in Nederland werkzaam zijn geweest, heb ik aan de hand van de drie genoemde dwarsdoorsneden en nog eens vijf meer specifieke criteria de in mijn ogen meest interessante personen uitgezocht. In totaal zijn dat zes liturgiedocenten geworden. Via een close-up van deze zes personen heb ik in de tijd achteruit gekeken naar hun eigen leermeesters en vooruit naar hun eventuele *Nachwusch*. Ook heb ik gekeken ‘in de breedte’ naar interessante figuren met wie ze contact hebben gehad of die hen hebben geïnspireerd. Hierdoor komen via de zes personen uiteindelijk veel meer mensen in beeld. Deze ‘extra’ mensen belicht ik echter in veel beperktere mate dan de zes geselecteerde liturgiedocenten. Met name uit de periode vóór WO II bestudeer ik nog andere interessante figuren om de geselecteerde liturgiedocenten heen, om zo nóg meer zicht te krijgen op factoren die een rol hebben gespeeld in de groei naar een wetenschappelijke vormgeving van het vak liturgie. Eén van de ‘meer specifieke vijf criteria’ bij de selectie van de liturgiedocenten is de tijdsduur van het individuele docentschap geweest. In sommige theologische opleidingen is er een sterke wisseling geweest van docenten die het vak liturgie hebben verzorgd. Mijn voorkeur ging uit naar mensen die gedurende

⁴⁰ *Motu Proprio van Paus Pius X over de kerkmuziek*. Met betrekking tot de ontwikkelingen in de kerkmuziek vormt volgend boek een bijzondere inkijk: KAT: *De geschiedenis der kerkmuziek in de Nederlanden sedert de Hervorming*. Over de startdatum van de Liturgische Beweging bestaat discussie. Sommigen hanteren Prosper Guéranger OSB als de initiatiefnemer tot de Liturgische Beweging en laten de Liturgische Beweging starten halverwege de negentiende eeuw; anderen schuiven Lambert Beauduin OSB naar voren als de aanstichter tot de Liturgische Beweging en zien in zijn toespraak, gehouden op het *Congres van Mechelen* in 1909, het startschot. Zelf neem ik in mijn onderzoek 1909 als startpunt voor de Liturgische Beweging.

langere tijd de functie van liturgiedocent hebben vervuld: minimaal tien jaar. Op deze wijze is het mogelijk enig zicht te geven op hun persoonlijke liturgiewetenschappelijke ontwikkeling en op de ontwikkeling van het vak zelf waar ze inhoud aan hebben gegeven. Een ander belangrijk criterium is het feit geweest dat het gaat om mensen van wie het zwaartepunt van hun docentschap hoofdzakelijk in Nederland heeft gelegen. Dit betekent vooreerst dat iemand als bijvoorbeeld Herman Schmidt SJ niet in aanmerking is gekomen voor een opname in mijn dissertatie. Hij heeft weliswaar langere tijd in Nederland het vak liturgie verzorgd aan de eigen theologieopleiding van de jezuiten te Maastricht, maar het is met name vanuit zijn positie te Rome en vanuit zijn opleiding van toekomstige Nederlandse liturgiedocenten aldaar dat hij invloed heeft uitgeoefend op de liturgiewetenschap en het vak liturgie in Nederland. Een apart wetenschapshistorisch portret, náást mijn dissertatie, geheel gewijd aan Herman Schmidt SJ, zou een welkome aanvulling kunnen zijn op mijn geschiedschrijving. Ten tweede houdt dit criterium in dat er ook niet-Nederlanders in aanmerking zijn gekomen voor selectie. Als het zwaartepunt van hun arbeid als liturgiedocent maar in Nederland lag. Een ander criterium is dat de persoon in kwestie ook daadwerkelijk liturgiedocent is geweest en het vak liturgie systematisch heeft verzorgd aan een grootseminarie, studiehuis of universiteit in Nederland. Al zoekend naar namen ben ik mensen op het spoor gekomen die bijzondere impulsen hebben gegeven aan de ontwikkeling van de liturgiewetenschap in Nederland, maar geen docent liturgie zijn geweest. Concreet denk ik aan Oscar Huf SJ die leraar is geweest aan het kleinseminarie van de jezuiten. Of ik denk aan mensen als bijvoorbeeld Lucas Brinkhoff OFM die wel eens liturgieles hebben gegeven aan een grootseminarie of studiehuis, maar niet op systematische wijze officieel als liturgiedocent zijn ingeroosterd geweest. Door deze specifieke invalshoek van het liturgiedocentschap vallen er dus boeiende mensen die een bijzondere invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de liturgiewetenschap uit de boot. Elke specifieke keuze leidt helaas tot beperkingen. Een andersoortige beperking is de beschikbaarheid van feitenmateriaal geweest. Ook dit heb ik als apart selectiecriterium gehanteerd. Met de beschikbaarheid van feitenmateriaal staat of valt uiteindelijk de mogelijkheid om überhaupt een biografie te schrijven. Alleen de beschikking hebben over allerhande liturgiewetenschappelijke publicaties is niet toereikend. Dan blijft het gissen welk onderwijs iemand daadwerkelijk als liturgiedocent heeft gegeven. Dit is bijvoorbeeld het geval met Josephus Koenders. Toen hij is overgestapt van de karmelietenorde naar het seculiere priesterschap, is zijn persoonsarchief rigoureuus opgedoekt in de orde waartoe hij had behoord. Dat was gebruikelijk in die tijd. Eenmaal deze overstap gemaakt, is Koenders bovendien verhuisd naar Frankrijk, waardoor het – zeker gezien het om iemand gaat uit begin twintigste eeuw – een hachelijke en complexe onderneming wordt om relevant feitenmateriaal te achterhalen. Een laatste criterium waar ik mij heb door laten leiden, is de landelijke bekendheid, gezaghebbendheid en/of de creatieve geest van de betreffende docent.

Om dit te achterhalen heb ik gekeken naar de liturgische netwerken waarvan ze deel hebben uitgemaakt, de publicaties die ze hebben verricht en de citatie – in niet geringe mate – van elkanders werk.

Wat niet echt een criterium kan genoemd worden, maar toch van invloed is geweest op de selectie van personen, is mijn aandacht voor de chronologie van bepaalde ontwikkelingen in Nederland. Zo heb ik bijvoorbeeld heel bewust gekozen voor drie liturgiedocenten uit de periode vóór en drie uit de periode ná de Tweede Wereldoorlog. In eerste instantie is dat een onevenwichtige verdeling doorheen de tijd (een periode van respectievelijk 40 en 22 jaar). Reden is dat er in de periode vóór WO II een relatief trage ontwikkeling in het te onderzoeken vakgebied valt te constateren terwijl er zich ná WO II allerlei ontwikkelingen in snel tempo hebben voorgedaan. En er zijn nog meer van dit soort zaken aan te wijzen die mijn keuze mede hebben beïnvloed. Dit voert mij naar een meer specifieke motivatie van de geselecteerde liturgiedocenten.

5.1. Pierre de Puniet OSB (1877-1941)

Gezien de Liturgische Beweging geboren is in de schoot van de orde der benedictijnen en het diezelfde contemplatieve orde is geweest die reeds in de negentiende eeuw zich bijzonder heeft toegelegd op de liturgiewetenschap, leek het mij van meet af aan een zinvolle zaak om mijn reeks van portretten te starten met een bestudering van het vak liturgie aan de theologische opleiding van een benedictijnenabdij in Nederland, met name in het begin van de twintigste eeuw. In gesprek met Frans Vromen, een benedictijn van de voormalige *Sint Paulusabdij* te Oosterhout die zelf liturgiedocent is geweest, kwam ik al spoedig op het spoor van Pierre de Puniet OSB. Reeds vóór deze benedictijn van Solesmes zich in 1910 te Oosterhout vestigde, had hij internationale faam verworven als een erudiet liturgiewetenschappelijk bronnenonderzoeker. Kort na zijn vestiging in Nederland hield hij tijdens één van de eerste liturgische weken in *Abdij Keizersberg* een interessante lezing waarin hij pleitte voor een wetenschappelijke invulling van het vak liturgie aan de diverse bestaande priesteropleidingen en waarin hij daar een blauwdruk voor aanreikte. Zelf is hij slechts vijf jaar liturgiedocent geweest en wel aan het eind van zijn leven. Daarmee vormt hij als enige van de zes geportretteerden een uitzondering op het criterium ‘langere tijd docent liturgie’ te zijn geweest. Toch heb ik ervoor gekozen om van Pierre de Puniet een wetenschapshistorisch portret te maken. Hij is de enige niet-Nederlander in de serie portretten die ik heb geschreven. Een buitenlandse liturgiewetenschapper die vakkennis, opgebouwd in Frankrijk en Engeland, met zich mee heeft gebracht. Via hem kunnen we uiteindelijk meer algemeen zicht krijgen op de internationale stand van de liturgiewetenschap rond het begin van de twintigste eeuw, alsook op de specifieke betekenis van de benedictijnen voor de beoefening van de liturgiewetenschap en de prille ontwikkeling van de Liturgische Beweging in Nederland. Een andere reden om af te wijken van bovengenoemd criterium is het feit dat bij Pierre de Puniet – anders dan bij de andere gepor-

treteerden het geval is – zijn lessen liturgie als het ware een synthese vormen van zijn voorafgaande liturgiewetenschappelijke arbeid. Voorafgaand aan de bestudering van zijn docentschap volg en bestudeer ik daarom zijn ontwikkelingen als liturgiewetenschapper.

5.2. Zacharias de Korte (1891-1945)

Zacharias de Korte is gedurende dertien jaar liturgiedocent geweest op het Haarlemse diocesane grootseminarie Warmond. De keuze voor iemand van Warmond in de eerste periode van de twintigste eeuw wordt gemotiveerd door het feit dat Warmond rond de eeuwwisseling de meest gerenommeerde wetenschappelijke theologische opleiding van katholiek Nederland was. Archiefonderzoek in de voormalige *Sint Paulusabdij* bracht verder aan het licht dat er van bij het begin een bijzondere band heeft bestaan tussen deze abdij en het grootseminarie Warmond. Diverse Warmondse docenten en seminaristen hebben spoedig na de oprichting van de toenmalige priorij daar hun retraite gedaan. Verder wordt van de Liturgische Beweging beweerd dat zij in Nederland met name in de begintijd verspreid is door de seculiere geestelijkheid. Een aantal pioniers van deze beweging in Nederland, waaronder pastoor F. van Beukering, was woonachtig in het bisdom Haarlem. Bijzonder aan het bisdom Haarlem is bovendien dat vanaf de oprichting van een eigen liturgische vereniging ter verspreiding van het gedachtegoed van de Liturgische Beweging de liturgiedocent van het eigen grootseminarie een vaste plek heeft gekregen in het bestuur van die vereniging. Allemaal goede redenen om te kijken naar de invulling van het vak liturgie aan het grootseminarie van dit diocees. Mijn oog viel daarbij in eerste instantie op Mattheus Wijtenburg (1874-1940), die kort vóór de oprichting van de *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem* tot liturgiedocent te Warmond was benoemd. Van hem heb ik helaas geen cursusmateriaal kunnen vinden, alleen enkele korte reflecties op zijn liturgielessen. Cursusmateriaal heb ik wel gevonden van Zacharias de Korte die, na een korte tussenperiode, Wijtenburg is opgevolgd. De Korte, een oud-student van Wijtenburg, is eveneens heel betrokken geweest bij de Liturgische Beweging en haar netwerken. Door een oud-student, die later zelf liturgiedocent is geworden, wordt De Korte bij zijn dood zelfs de Nederlandse Pius Parsch genoemd, maar dan in bescheidener mate.

Via Zacharias de Korte, zijn voorgangers en enkele andere intrigerende figuren tracht ik een bijzondere inkijk te geven in de opzet en activiteiten van de Liturgische Beweging in haar begintijd in Nederland en het effect daarvan op de beoefening van het vak liturgie aan de theologische opleiding te Warmond. In dit hoofdstuk passeren dus meerdere mensen de revue dan alleen Zacharias de Korte. Interessant detail is tenslotte dat De Korte één van de eerste Nederlandstalige handboeken rond de H. Mis heeft geschreven, een handboek dat ruime verspreiding heeft gekend in Nederland en door alle geportretteerde liturgiedocenten wordt geciteerd in hun literatuurverwijzing.

5.3. Jan Prein (1901-1957)

Jan Prein is tweeëntwintig jaar lang docent liturgie geweest, en wel aan het aartsdiocesaan grootseminarie Rijsenburg. Dit grootseminarie gold decennialang als de grote rivaal van Warmond, zeker toen Utrecht bij het herstel van de hiërarchie werd verheven tot aartsbisdom. Deze positie vroeg om extra kwaliteit en uitstraling richting andere Nederlandse bisdommen. In de loop van de twintigste eeuw streefde Rijsenburg in wetenschappelijke kwaliteit inderdaad Warmond voorbij. Dit is te merken tot in de beoefening van het vak liturgie. Met name Jan Prein, die vanaf 1935 liturgiedocent is geweest te Rijsenburg, springt hier in het oog door de wetenschappelijkheid waarmee hij het vak liturgie heeft ingevuld. Als autodidact heeft hij zich gewaagd aan persoonlijk bronnenonderzoek en dit heeft hij op zo'n wijze gedaan dat hij door andere liturgiekenners uit die tijd geprezen is geworden als een erudiet liturgiewetenschapper. Ook de geportretteerde liturgiedocenten uit de periode ná de Tweede Wereldoorlog, die alle drie een academische scholing hebben genoten, hebben hem met waardering diverse malen geciteerd in hun cursussen en publicaties. Door zijn zelf opgebouwde wetenschappelijke kennis heeft Prein een grote invloed in de bestaande en nieuwe liturgische netwerken gekregen en heeft hij vanuit de kerkelijke hiërarchie diverse beleidsmatige taken inzake de liturgie toebedeeld gekregen. In dit hoofdstuk kijk ik eveneens weer naar de invloed van enkele andere, bijzondere figuren om Prein heen.

5.4. Theo Vismans OP (1914-1987)

Van alle geportretteerde liturgiedocenten is Theo Vismans het langst liturgiedocent geweest: wel zevenentwintig jaar. Hij was lid van de orde der dominicanen, een orde die bekend staat als studieus van karakter. Net als alle andere orden en congregaties in Nederland zijn zij sinds de Wet op de Godsdienstvrijheid in 1848 decennialang bezig geweest met hun interne opbouw en inrichting. Pas ná deze eerste periode van opbouw is er meer ruimte en aandacht ontstaan voor de wetenschappelijke dimensie van hun orde.

Theo Vismans is zeker niet de eerste Nederlandse dominicaan geweest die naar Rome is gestuurd om zich daar op academisch niveau verder te specialiseren. Wel is hij de eerste Nederlander geweest die naar Rome is gestuurd om zich daar op academisch niveau te bekwamen in de liturgiewetenschap. – Interessant is te bekijken wie daarvoor heeft gezorgd. – Na zijn terugkeer in Nederland is hij niet alleen liturgiedocent geworden aan het eigen studiehuis, het *Albertinum*, te Nijmegen. Als eerste reguliere geestelijke is hij ook gevraagd om liturgiedocent te worden op een diocesaan grootseminarie, namelijk dat van het bisdom Den Bosch welke toentertijd gevestigd was te Haaren. Later is hij tevens liturgiecolleges gaan verzorgen aan de theologische basisopleiding van de dominicanen te Rome en aan het studiehuis van de lazaristen. Als geschoold liturgiewetenschapper is hij betrokken geweest bij de oprichting van liturgiewetenschappelijke netwerken als het *Genootschap voor liturgiestudie* en de *Societas Liturgica*.

Verder is zijn inbreng gevraagd bij de uitgave van een aantal Nederlandse woordenboeken, te weten het *Theologisch Woordenboek* en het *Liturgisch Woordenboek*. Met name laatstgenoemd woordenboek is internationaal gezien een uniek naslagwerk te noemen. Evenals Prein wordt hij met waardering geciteerd door andere Nederlandse liturgiewetenschappers. Al deze factoren samen maken het meer dan de moeite waard te bekijken in hoeverre de specialistische opleiding die Vismans heeft genoten gevolgen heeft gehad voor de beoefening van het vak liturgie aan verschillende theologische wetenschappelijke opleidingen kort na de Tweede Wereldoorlog en kort na het verschijnen van de eerste liturgisch georiënteerde encyclopedie *Mediator Dei*.

5.5. Cees Bouman (1911-1988)

Een onderzoek naar het vak liturgie aan de katholieke theologische wetenschappelijke opleidingen in Nederland kan niet heen om de oprichting, begin twintigste eeuw, van een eigen katholieke universiteit. Immers, van een universiteit mag je toch een behoorlijke graad van wetenschappelijkheid verwachten. Dat was ook de bedoeling van de *Rooms-katholieke Universiteit van Nijmegen* toen zij in 1923 voor het eerst haar deuren opende en de mogelijkheid schiep om na de voltooiing van de priesteropleiding zich verder academisch te bekwamen aan de theologische faculteit die ze van meet af aan in haar midden heeft gehad. Daarom heb ik ervoor gekozen om minstens één liturgiedocent van de katholieke universiteit in mijn serie portretten op te nemen. Mijn keuze is daarbij gevallen op Cees Bouman en niet op Anton Baumstark, de allereerste liturgieprofessor van Nijmegen. Van Baumstark bestaat reeds een uitgebreide wetenschapshistorische biografie, ofschoon daar uiteindelijk over zijn Nederlands professoraat nauwelijks wat gezegd wordt. Bovendien bood de theologische faculteit in die dagen slechts een voortgezette opleiding. Cees Bouman daarentegen verzorgde het vak liturgie gedurende zestien jaar in een bijzondere overgangstijd. In een periode waarin het vak liturgie verheven werd tot een zelfstandig hoofdvak en tijdens de overgangperiode van een louter voortgezette theologische opleiding naar een basisopleiding met daaropvolgend de mogelijkheid tot voortgezette opleiding. In het leven en werk van Cees Bouman kan van dichtbij worden bestudeerd wat deze veranderingen met de docent en zijn vak doen. Een andere reden om voor Bouman te kiezen is het feit dat hij wetenschappelijk gezien beschouwd kan worden als de Nederlandse opvolger van Anton Baumstark. Hij was uitstekend onderlegd in de vergelijkende liturgiestudie. Bovendien heeft hij als eerste in Nederland een heel oorspronkelijke theologie van de liturgie ontwikkeld. Verder is Bouman de eerste Nederlandse liturgieprofessor geweest die in een andere taal dan het Nederlands is gaan publiceren en internationaal naar buiten is getreden. Hij is tevens niet alleen de eerste liturgieprofessor geweest die zelf in Nederland is gepromoveerd, maar ook de eerste die in Nederland een promotieonderzoek op liturgiewetenschappelijk gebied heeft begeleid. Bijzonder aspect aan Bouman is zijn grote liefde voor de

Oosterse liturgieën, die hem uiteindelijk heeft gevoerd tot zijn wijding tot diaken van de Oosters Byzantijnse ritus. Een studie van zijn leven en werk schenkt in die zin ook meer zicht op de groeiende aandacht in liturgiewetenschappelijke kringen voor de Oosterse liturgieën. Tot slot zij opgemerkt dat hij een paar bestsellers heeft geschreven, zoals het *Groot gebedenboek*, en een serie bijdragen en artikelen – óók in internationale uitgaven – die tot op de dag van vandaag heel waardevol blijken te zijn. Hij was zijn tijd in een aantal opzichten ver vooruit.

5.6. Henk Manders CSSR (1913-1996)

Hetzelfde kan gezegd worden van Henk Manders. Ook hij was zijn tijd ver vooruit, maar dan in heel andere opzichten. Met hem belanden we bij een liturgieprofessor uit een missionair gerichte congregatie. Een inkijk in zijn leven en werk laat tegelijk iets proeven van de sfeer binnen zo'n missionaire gemeenschap. Hoe kreeg het vak liturgie binnen zo'n congregatie vorm en inhoud? Evenals Vismans en Bouman was Manders academisch geschoold. Van opleiding was hij dogmatisch theoloog. Maar zijn interesse is ook uitgegaan naar de liturgiewetenschap. Ook daarin heeft hij zich op eigen initiatief laten scholen te Rome en te Parijs. In Nederland is hij uiteindelijk niet alleen professor dogmatiek geweest, doch ook vierentwintig jaar lang professor liturgie. Gezien de bijzondere band tussen dogmatiek (met name de sacramententheologie) en de liturgie, is het voor mijn onderzoek hoogst interessant om in mijn serie portretten iemand op te nemen die beide vakken onder zijn hoede heeft gehad. Interessant aan Manders is verder dat hij als docent heel de overgang heeft meegeemaakt van een besloten, beroepsgericht studiehuis naar een open theologische wetenschappelijke maatschappijgerichte concentratie en wel in een Limburgse setting. Met Manders krijgen we op een bijzondere wijze zicht op de woelige jaren vijftig en zestig. Hij is in staat de tekenen van zijn tijd te verstaan en daar creatief op in te haken. Met zijn fenomenologische benadering van de actueel gevierde liturgie en zijn kritische theologische reflectie, baant hij nieuwe wegen en brengt hij een radicale omslag teweeg in het liturgiewetenschappelijk onderzoek. Het maakt hem tot een gezagvol spreker op tal van studieuze bijeenkomsten, van een parochiezaal in het bisdom Roermond tot een collegezaal in de Amerikaanse *St. John's University*. In zekere zin vormt hij een tegenpool van Bouman, niet in wetenschappelijkheid maar in de wijze waarop hij de liturgiewetenschap beoefent. Een bestudering van het leven en werk van beide heren kan uiteindelijk meer verheldering brengen in de botsingen die in deze woelige jaren hebben plaats gevonden.

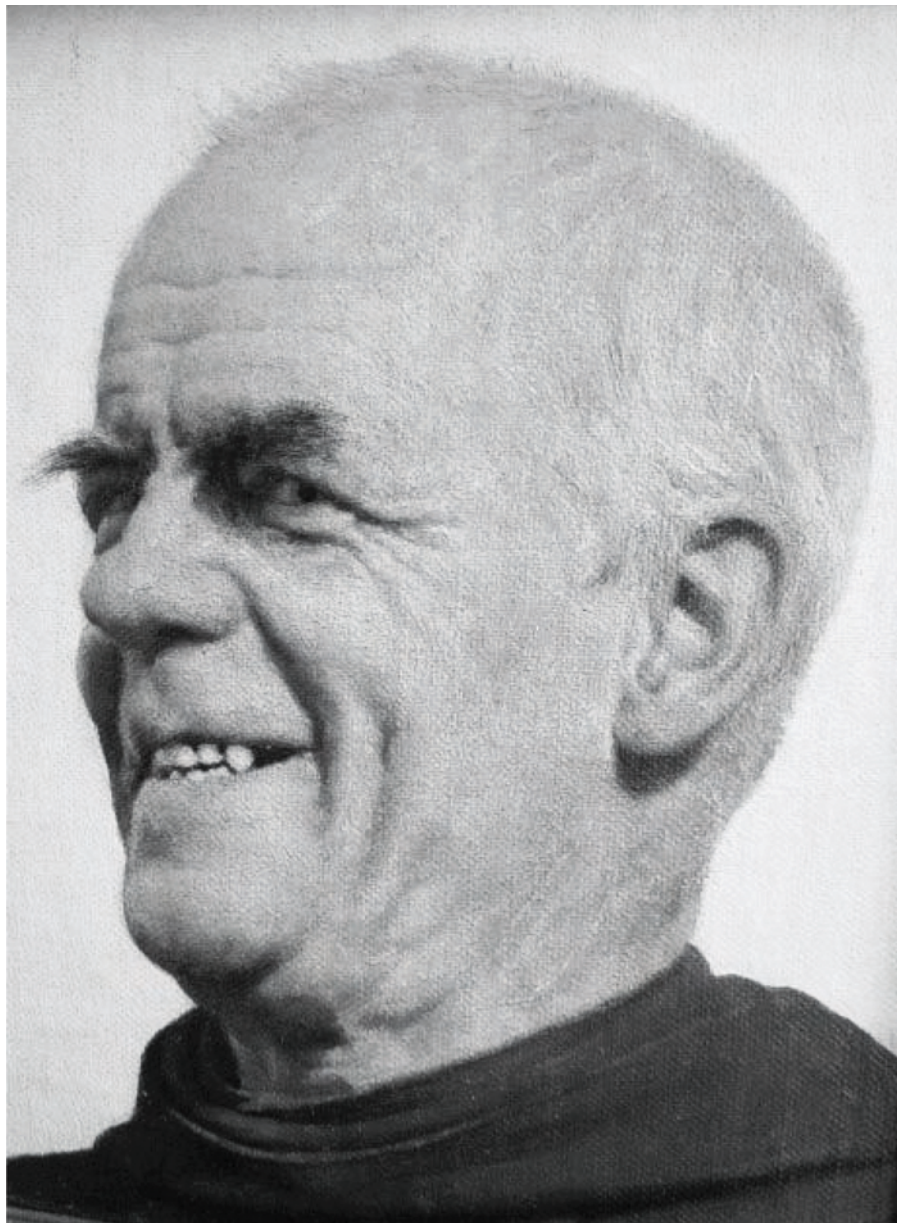
Deze lijst van namen overziend, valt het onmiddellijk op dat er zich geen enkele vrouw onder bevindt. De reden hiervan is heel eenvoudig: omdat in Nederland de theologische opleidingen tot begin jaren zestig slechts toegankelijk waren voor priesterstudenten, dus louter voor mannen. Pas vanaf 1964 werden de

theologische opleidingen opengesteld voor eenieder met een gymnasiumdiploma, dus ook voor vrouwen. Overigens is er tot op heden aan een Nederlandse universitaire instelling nog geen vrouwelijke liturgiedocent, laat staan liturgieprofessor werkzaam geweest. Ook internationaal gezien vormen vrouwelijke liturgiedocenten aan katholieke theologische opleidingen tot op de dag van vandaag een overduidelijke minderheid.⁴¹

6. Tenslotte

In de nu volgende zes hoofdstukken geef ik een wetenschapshistorisch portret van de vooraf geselecteerde liturgiedocenten. Zij vormen als het ware de voedingsrijke humus van mijn onderzoek. Na deze portrettengalerij waag ik mij immers aan een kritische analyse en evaluatie. Belangrijke vragen die ik hierbij tot leidraad neem zijn: wat heeft mijn werkwijze met wetenschapshistorische portretten opgeleverd? Is het werkelijk zo waardevol om op deze wijze de wordingsgeschiedenis van een wetenschappelijke discipline te bestuderen? Heeft het bovendien nieuwe elementen doen oplichten die tot nog toe verborgen zijn gebleven in hedendaagse reflecties op het verleden? Vervolgens kijk ik kritisch reflectief vanuit de gevonden inzichten naar het huidige debat over de positie en het profiel van het vak liturgie aan de wetenschappelijke theologische opleidingen van vandaag en morgen.

⁴¹ Ik denk bijvoorbeeld aan Gabriele Winkler (Eberhard Karls Universität Tübingen/Duitsland), Irmgard Pahl (Ruhr-Universität Bochum/Duitsland), Gabriele Zieroff (Universität Regensburg/Duitsland), Siri Fuhrmann (Universität Siegen/Duitsland), Susan Roll (Université Saint-Paul - Saint Paul University/Canada) Teresa Berger (Yale University/USA), Judith Marie Kubicki CSSF (Fordham University/USA), Birgit Jeggle-Merz (Theologische Hochschule Chur en Universität Luzern/Zwitserland), Gunda Brüske (Université de Fribourg/Zwitserland).

Portret van Pierre de Puniet de Parry OSB
Foto: Nico Wesselingh OSB

I. PIERRE DE PUNIET DE PARRY OSB (1877-1941)

1. Prelude

Een bestudering van het leven en werk van Pierre de Puniet OSB voert ons onwillekeurig naar zijn geboorte grond, Frankrijk, en nodigt ons uit stil te staan bij een fase uit de geschiedenis van de *Congregatie van Solesmes*.¹

1.1. Uit Frankrijk

Rond het begin van de twintigste eeuw worden in heel Frankrijk de gemoederen ernstig opgezweept door de Dreyfus-affaire.² Deze spionagezaak verdeelt het land in twee partijen en geeft aanleiding tot een felle campagne van anticlericalisme. Temidden van deze turbulentie ziet de regering van Waldeck-Rousseau kans om op 1 juli 1901 in Frankrijk de sinds lang voorbereide Associatiewet – *Loi sur le contrat d'association* – af te kondigen. Deze houdt in dat religieuze orden en congregaties moeten worden ontbonden indien zij vóór 1 oktober 1901 niet in het bezit zijn van een wettelijke machtiging. Wanneer minister Combes in 1902 aan het bewind komt, worden echter alle door religieuze orden en congregaties ingediende verzoeken om erkenning verworpen.

De *Congregatie van Solesmes* voorziet dit dreigende gevaar.³ Reeds eind april 1901 besluit het generale kapittel met algemene stemmen om geen verblijfsvergunning voor de kloosters van haar congregatie aan te vragen. Indien nodig zal men naar het buitenland uitwijken. Wanneer eenmaal de Associatiewet is afgekondigd, wijken de monniken en monialen van Solesmes, alsook de monialen van Kergonan, uit naar Engeland en vestigen zich daar op het Eiland Wight. De monialen en monniken van Wisques verkiezen een ander land van toevlucht.⁴ Het feit dat veel Franse religieuzen naar België willen uitwijken, brengt abdis Bernard van *Notre-Dame de Wisques* op de gedachte om voor haar communiteit en voor die van de monniken een verblijf te zoeken in Nederland. En zo gebeurt het dat op 24 september 1901 de monialen van Wisques na enig speur-

¹ Voor een uitgebreide informatie over de stichting van de *Congregatie van Solesmes*: DELATTE: *Dom Guéranger*; SOLTNER: *Solesmes & dom Guéranger*.

² MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 5; ID.: *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout* (2e versie) 4; *Vijftig jaar benedictijnen in Nederland* 7.

³ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 5-6; *Vijftig jaar benedictijnen in Nederland* 8.

⁴ De twee kloosters van Wisques, gelegen in het departement Pas-de-Calais, niet ver van het stadje Saint-Omer, zijn beide in 1889 gesticht vanuit Solesmes. Het klooster voor de monialen werd toegewijd aan Notre-Dame; die voor de monniken werd toegewijd aan Saint-Paul. MÄHLER: *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout* (2^e versie) 2-3.

werk hun intrek nemen in *Huize Vredeoord* op de Zandheuvel te Oosterhout.⁵ Voor de monniken van *Saint-Paul de Wisques* verlopen de onderhandelingen in Nederland minder fortuinlijk.⁶ Daar zijn ze zelf echter niet zó rouwig om: ze voelen zich allerminst aangetrokken door het verre, onbekende, ‘protestantse Holland’. Liever zoeken ze hun toevlucht in België, dichtbij hun Franse vaderland. Na een kort verblijf van zes weken te Honnay nabij Beauraing, huren ze een klein kasteel in Montignies-Saint-Christophe, in de Belgische provincie Henegouwen, op korte afstand van de Franse grens. Zo kunnen ze op hun wekelijkse wandeling in twintig minuten tijd het Franse stadje Maubeuge bereiken en iets van de vaderlandse lucht inademen. In de kloosterkroniek van de monniken van Wisques wordt de tijd in Frankrijk met een dikke streep afgesloten: de nieuwe periode begint onder de titel *L’ exil*. De dag van hun vertrek uit Frankrijk zien ze duidelijk als het begin van een ballingschap, die pas een einde zal nemen op het moment waarop zij naar hun vaderland en naar hun klooster kunnen terugkeren.

In 1903 krijgt de geschiedenis van *Saint-Paul de Wisques* opnieuw een onverwachte wending. Wanneer prior Louis Baron in dat jaar overlijdt en René de Saint-Beuve als zijn opvolger wordt aangesteld, gaat Paul Delatte, de abt van Solesmes, zich ineens persoonlijk inspannen om de monniken van Wisques over te halen zich alsnog te vestigen in Oosterhout.⁷ Daartoe wordt Delatte in het bijzonder aangemoedigd door de abdis van *Notre-Dame de Wisques*. Zij wil maar al te graag dat de monniken zich, net zoals in Wisques, in de buurt van de monialen vestigen.⁸ Sinds hun vestiging te Oosterhout, was Delatte ieder jaar naar de benedictinessen van Wisques overgekomen om bij hen een professie of inkleding te verrichten. Deze bezoeken hadden voor hem de mogelijkheid geschapen nader kennis te maken met het gastvrije katholieke Nederland en de droom doen groeien om het benedictijnenleven na drie eeuwen van afwezigheid in Nederland te herstellen.

Om er zeker van te zijn dat zijn plannen doorgang zouden vinden, komt Delatte in 1903 met het voorstel zelf voor de bouw van een klooster in Oosterhout te zorgen. Een bijzonder voorstel, want bij de *Congregatie van Solesmes* staan de verschillende huizen financieel onafhankelijk van elkaar, ook van hun moederklooster. De persoonlijke inspanningen van Delatte leiden ertoe dat de monniken van *Saint-Paul de Wisques* zich uiteindelijk, op 10 april 1907, kunnen vestigen

⁵ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 1 en 6-7; LE MONASTÈRE SAINT-PAUL DE WISQUES: *L’ abbaye Saint-Paul de Wisques* 7-8.

⁶ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 7-9; HUIJBEN: ‘Dom Paul Delatte’ 12.

⁷ HUIJBEN: ‘Dom Paul Delatte’ 11-13; ID.: ‘In memoriam dom Jean de Puniet’ 123; MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 10-38. Paul Delatte werd in 1890 tot abt en algemeen overste gekozen van de *Congregatie van Solesmes* en werd zo de tweede opvolger in lijn van Prosper Guéranger. Hij bleef deze functie bekleden tot hij in 1921 om gezondheidsredenen ontslag aanvroeg.

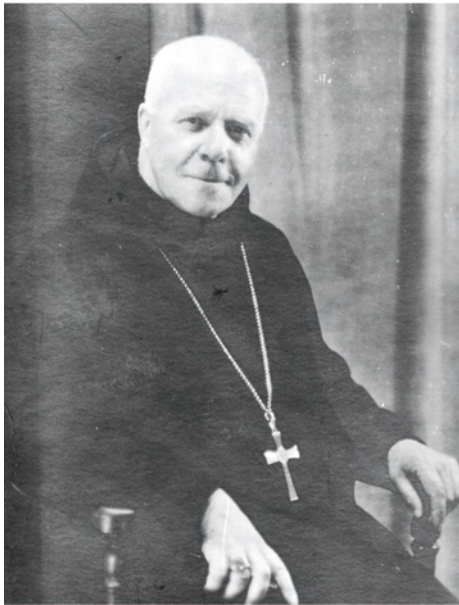
⁸ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 6-38.

in een gloednieuw gebouw te Oosterhout, vlakbij de monialen van *Notre-Dame de Wisques*.

1.2. Twee broers

Onder de monniken van Solesmes bevinden zich in deze periode twee broers: Jean en Pierre de Puniet de Parry.⁹ Zij stammen uit een oud-adellijk Frans geslacht. Hun moeder is echter van Ierse afkomst.

Jean is de oudste van de acht kinderen die het gezin De Puniet de Parry rijk is. Hij wordt op 14 september 1869 geboren te Angers. Na een jaar grootseminarie

Jean de Puniet de Parry OSB, als abt van de Sint-Paulusabdij te Oosterhout (NB)

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

treedt hij op 2 oktober 1888 als postulant in bij de benedictijnen van *Saint-Pierre de Solesmes*. Hij is dan net 19 jaar oud. Van een 'intrede in het klooster' kan eigenlijk nauwelijks gesproken worden: op dat ogenblik hebben de monniken van Solesmes geen klooster meer. Voor de tweede maal uit hun abdij verjaagd, leven ze in kleine groepen in de naaste omgeving van de abdij. Voor het zingen van de getijden verzamelen ze zich zowel overdag als 's nachts in de dorpskerk. Deze toestand duurt tot Pasen 1895.

Anderhalf jaar later, op 1 november 1896, wordt Jean tot priester gewijd. Na enkele maanden wordt hij aangesteld tot zelateur (assistent) van de novicemeester en op 13 april 1901 wordt hij zelf tot novicemeester benoemd. In

⁹ Biografieën en necrologieën van Jean de Puniet de Parry: MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout*, ID.: *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout* (2^e versie); HUIJBEN: 'In memoriam dom Jean de Puniet'; COEBERGH: 'Puniet, Jean de'; *EncNB* III.389-390; *KE* XX.576.

Biografieën en necrologieën van Pierre de Puniet de Parry: BUGNINI: 'De Puniet de Parry, Pierre'; COEBERGH: 'Dom P. de Puniet'; ID.: 'Puniet, Pierre de'; GAZEAU: 'Puniet (Dom Pierre de)'; HUYGHEBAERT: 'Puniet de Parry, Pierre de'; OURY: 'Puniet (Pierre de)'; P.B.: 'Necrologio Dom Pierre de Puniet'; ROUILLARD: 'Puniet (Pierre de)'; S.G.: 'In memoriam P. de Puniet'; *BLP* 22/23 (1940/41) 112; *Egm* 5 (1941) 65; *KE* XX.576; *RHE* 37 (1941) 370; *ScC* 69 (1941) 447; *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry*.

laatstgenoemd jaar is hij echter genoodzaakt Frankrijk te verlaten en evacueert hij samen met de gemeenschap van *Saint-Pierre de Solesmes* naar het Eiland Wight. Geheel onverwacht wordt hij in 1907 door de abt van Solesmes vanaf dit eiland naar Nederland gezonden om als eerste prior van Oosterhout leiding te geven aan de benedictijnen van *Saint-Paul de Wisques*.¹⁰

Pierre ziet het levenslicht op 24 maart 1877 te Rochefort-sur-Mer, in het diocesis La Rochelle. Na zijn broer Jean treedt een oudere zus van hen in bij de benedictinessen van *Sainte-Cécile de Solesmes*. Door het voorbeeld van zijn oudere broer en zus raakt Pierre reeds vanaf zijn jonge jaren georiënteerd op het monastieke leven. Het doet hem eveneens kiezen voor het benedictijns kloosterleven. Na hem volgen er overigens nog twee zussen die het habijt van Sint-Benedictus aannemen.

Op 10 februari 1894, wanneer hij nog geen zeventien jaar jong is, presenteert Pierre zich reeds te Solesmes. Na zijn noviciaat legt hij op 8 december 1895 zijn eenvoudige geloften af. Met het oog op zijn priesterwijding, start onmiddellijk hierna zijn vijfjarige filosofisch-theologische opleiding. Deze wordt echter al snel tijdelijk afgebroken.¹¹ In 1896 wordt namelijk Fernand Cabrol OSB tot prior aangesteld van de *St. Michaelpriorij* te Farnborough. Deze priorij bevindt zich op het landgoed van de uitgeweken keizerin Eugénie, weduwe van Napoleon III, en ligt ten zuidwesten van London. Het is de uitdrukkelijke wens van Cabrol in Farnborough enkele jonge, begaafde krachten om zich heen te verzamelen naast het handjevol oudere monniken dat er reeds vertoeft. In antwoord hierop wordt Cabrol alvast met twee jonge monniken die nog in opleiding zijn naar Farnborough gezonden. Het zijn de negentienjarige Pierre de Puniet en de zesentwintigjarige Henri Leclercq (die op 15 januari 1895, elf maanden vóór Pierre, zijn eenvoudige geloften heeft afgelegd). In Farnborough wordt hun beider filosofisch-theologische opleiding voortgezet, maar dan op een gebrekkige wijze. Immers, in de *St. Michaelpriorij* staan maar weinig monniken tot hun beschikking, die bovendien niet zijn voorbereid op het geven van onderricht in de filosofie en theologie. Beide jongemannen zijn dan ook grotendeels op zichzelf aangewezen voor hun studie. Anders dan Henri Leclercq wordt Pierre pas zes jaar na zijn eenvoudige geloften, op 23 maart 1901, tot priester gewijd. Deze wijding wordt niet door de plaatselijke bisschop, maar door mgr. De Bonfils, bisschop van Le Mans, verricht.¹²

¹⁰ MÄHLER: *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout* (2^e versie) 26-28.

¹¹ Aangaande de verblijfplaats van Pierre de Puniet gedurende de periode 1896-1910 spreken diverse biografieën en necrologieën elkaar tegen. Ik laat mij hoofdzakelijk leiden door de informatie van Theodor Klausner, die een uitgebreid onderzoek heeft verricht naar de levensloop en het werk van Henri Leclercq en in deze context ook iets vertelt over de levensloop van Pierre de Puniet. KLAUSER: *Henri Leclercq*, met name 28-32 en 46-49.

¹² *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 1. Leclercq wordt reeds drie jaar na zijn eenvoudige geloften tot priester gewijd door de bisschop van het diocesis Portsmouth waaronder Farnborough in die dagen resorteert. Vermoedelijk was de bisschop het met Cabrol eens dat op korte termijn de kleine gemeenschap van *St. Michael* een volledig inzetba-

1.3. Een opkomend liturgiewetenschapper en paleograaf

In 1902, een jaar na zijn priesterwijding, verschijnt het eerste belangrijke liturgiewetenschappelijk artikel van de hand van Pierre de Puniet. Het betreft een omvangrijke studie met betrekking tot de doopliturgie in Frankrijk vóór Karel de Grote.¹³ In 1904 en 1905 schrijft hij, eveneens met betrekking tot de doopliturgie, in de *Revue d'histoire ecclésiastique* een serie artikelen over de oorsprong van de drie catechetische homilieën die oudtijds bij de scrutinia werden gehouden.¹⁴ Dit onderzoek doet, naast een interesse voor ritens van de vroegchristelijke Kerk – met name het doopsel en het vormsel en hun verhouding tot elkaar –, zijn belangstelling voor oude sacramentaria ontkiemen.¹⁵ In 1905 publiceert De Puniet opnieuw een liturgiewetenschappelijk artikel in de *Revue des questions historiques*, ditmaal over de kerkwijding.¹⁶ Ook op het gebied van oude muziekhandschriften laat hij van zich horen. In het muziektijdschrift *Rassegna Gregoriana* verantwoordt hij op zeer uitgebreide, nauwkeurige wijze waarom men de *Antiphonale van Lucca* zal opnemen in de komende uitgave van de *Paléographie musicale*.¹⁷ Wanneer een jaar later de *Paléographie musicale* IX verschijnt, is dit monastieke antiphonale van Lucca door hem voorzien van een uitvoerige analyse.¹⁸

Bovengenoemde liturgiewetenschappelijk arbeid van Pierre de Puniet OSB doet de vraag rijzen of hij een meer specialistische vorming heeft gekregen op het terrein van de liturgiewetenschap.

Met zekerheid kan gezegd dat hij in Farnborough tijdens zijn filosofisch-theologische opleiding les heeft gekregen van Cabrol. Ná deze opleiding wordt Pierre de Puniet niet voor een verdere wetenschappelijke vorming uitgezonden naar één of ander wetenschappelijk instituut.¹⁹ Dit hangt samen met de streng gehanteerde regel van stabiliteit in de *Congregatie van Solesmes*, die de monnik in die dagen rigoureuus binnen de eigen kloostermuren houdt. Monniken die zich wetenschappelijk willen scholen zijn aangewezen op zelfonderricht en op het in de leer gaan bij oudere medemonniken, voor zover dezen daar tenminste voor openstaan. In Farnborough zijn in die periode alleen Fernand Cabrol (1855-1937) en Marius Férotin (1855-1914) op liturgiewetenschappelijk gebied interessante medemonniken – Henri Leclercq is net als hijzelf nog in opleiding,

re monnik dringend nodig had en dat Leclercq reeds rijp genoeg was om de priesterwijding op een vroeger tijdstip te ontvangen. Over De Puniet wordt hier door Klauser met geen woord gerept. Hoogstwaarschijnlijk kwam Pierre omwille van zijn jonge leeftijd sowieso nog niet in aanmerking voor een priesterwijding op een vroeger tijdstip. KLAUSER: *Henri Leclercq* 32-33.

¹³ Bijlage I: nr. 49.

¹⁴ Bijlage I: nrs. 45 en 46. Ook in latere jaren zal Pierre de Puniet in een aantal artikelen stilstaan bij het doopsel en het vormsel. Zie bibliografie.

¹⁵ COEBERGH: 'Puniet, Pierre de' 2336.

¹⁶ Bijlage I: nr. 50.

¹⁷ Bijlage I: nr. 35.

¹⁸ Bijlage I: nr. 1.

¹⁹ KLAUSER: *Henri Leclercq* 99.

ofschoon hij al heel snel als zogenaamde liturgiewetenschapper wordt ingeschakeld. – Vanaf 1906 slaagt Cabrol erin een aantal andere begaafde ordegenoten naar Farnborough te halen, zoals: Charles Dumaine, Jules Baudot, André Wilmart en Louis Gougau. Dit met het oog op de uitgave van een monumentaal werk: de *Dictionnaire d'archéologie et de liturgie chrétienne*.²⁰ Daarmee ontstaat, onder leiding van Cabrol, een degelijk liturgiewetenschappelijk studiecentrum. Maar Pierre de Puniet is dan reeds verplaatst naar *Appuldurcombe House* op het eiland Wight.²¹ Daar ontvangen onder andere André Wilmart (1876-1941) en Louis Gougau (1877-1941) op dat moment nog hun benedictijnse vorming. Met hen zal Pierre de Puniet heel zijn verdere leven een vriendschapsband onderhouden.²²

Uit dit alles blijkt dat Pierre de Puniet in Farnborough uiteindelijk alleen bij Cabrol en Férotin echt in de leer is kunnen gaan. En dat hij niet meer heeft kunnen profiteren van een zekere specialistische vorming door een permanent verblijf in het nieuw opgerichte liturgiewetenschappelijk studiecentrum te Farnborough. Wel heeft hij in Appuldurcombe twee leeftijdgenoten leren kennen met wie hij vriendschap heeft gesloten en waarmee hij gaandeweg ongetwijfeld ook op liturgiewetenschappelijk niveau informatie, gedachten en technieken heeft uitgewisseld.

Naast Wilmart en Gougau leven er in *Saint-Pierre de Solesmes* nog twee andere, oudere medemonniken die – naar eigen zeggen – een leermeester voor Pierre de Puniet zijn geworden: dat zijn niemand minder dan André Mocquereau (1849-1930) en Paul Cagin (1847-1923). Van Mocquereau ontvangt De Puniet zangles.²³ Hij wekt in Pierre een grote liefde voor de gregoriaanse zang, Moc-

²⁰ COEBERGH: 'Dom P. de Puniet' 293-294; ID.: 'Puniet, Pierre de' 2336; ROUILLARD: 'Puniet (Pierre de)' 294; OURY: 'Puniet (Pierre de)' 2623; BUGNINI: 'De Puniet de Parry, Pierre' 1447-1448; S.G.: 'In memoriam P. de Puniet' 316; RHE 37 (1941) 370; *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*: BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 1.

²¹ Vanaf 1904 ondertekent Pierre de Puniet zijn artikelen systematisch met de vermelding 'Appuldurcombe House, Isle of Wight' (Bijlage 1: nr. 45, 521 en 786; nr. 46, 32 en 318; nr. 35, 222; nr. 36, 514); in 1909 en 1910 ondertekent hij met 'Quarr Abbey, Ile de Wight' (Bijlage 1: nr. 38, 51 en nr. 21, 76). Dit doet het vermoeden rijzen dat De Puniet minstens vanaf 1904 niet meer in Farnborough maar in de gemeenschap van *Saint-Pierre de Solesmes* te Appuldurcombe woont en van daaruit in 1908 mee naar *Quarr Abbey* verhuist.

²² *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*: BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 1; S.G.: 'In memoriam P. de Puniet' 316; RHE 37 (1941) 370. Wilmart was een jaar ouder dan De Puniet. Zijn wetenschappelijke belangstelling ging geheel uit naar de oud-christelijke en middeleeuwse literatuur en liturgie. BRINKHOFF: 'Wilmart, (Henri-Marie) André'. Gougau was even oud als Pierre de Puniet. Hij is vooral bekend geworden door zijn vele en grondige studies over het Ierse monnikenwezen en de keltische liturgie. Zijn belangstelling ging ook uit naar middeleeuwse kloostergebruiken en ascetische oefeningen. ID.: 'Gougau, Louis'. Merkwaardig genoeg sterven Wilmart, Gougau en De Puniet kort na elkaar in 1941.

²³ Voor meer informatie over André Mocquereau OSB: DIJKER: 'Mocquereau'; MONETA CAGLIO: 'Dom André Mocquereau'; SUNOL: 'Introduction à la Paléographie musicale grégorienne'; COMBE: 'Bibliographie de Dom André Mocquereau'.

quereau leidt hem niet alleen op tot cantor, maar ook tot *Magister Chori*. Bovendien doet hij bij De Puniet een nieuwsgierigheid ontluiken voor oude muziekhandschriften.²⁴ Paul Cagin ontwikkelt op zijn beurt bij Pierre de Puniet zijn talent voor liturgiehistorisch onderzoek.²⁵ In deze ‘Engelse’ periode groeit er tenslotte ook een nauw contact met Edmond Bishop (1846-1917).²⁶

Samenvattend kan ik met betrekking tot de vraag of De Puniet een verdere, meer gespecialiseerde liturgiewetenschappelijke vorming heeft gekregen, slechts de vormingsweg die Klauser aanwijst binnen de *Congregatie van Solesmes* bevestigen. De weg van zelfonderricht en van het in de leer gaan bij wetenschappelijk onderlegde medemunniken. In tegenstelling tot Henri Leclercq, kan van Pierre de Puniet gezegd worden dat hij openstaat voor zijn omgeving en zijn voordeel doet met de aanwezigheid van de liturgiewetenschappelijk begaafde mensen om zich heen.²⁷

Ondanks zijn gebrek aan een gespecialiseerde liturgiewetenschappelijke opleiding, wordt De Puniet onder leiding van Fernand Cabrol één der eerste medewerkers van de *Dictionnaire d'archéologie et de liturgie chrétienne*. Voor dit groots opgezette naslagwerk schrijft hij achtereenvolgens negen uitgebreide wetenschappelijke artikelen.²⁸ Deze wetenschappelijke bijdragen worden met veel lof ontvangen.²⁹ Zij zorgen voor een zekere internationale naamsbekendheid. Zijn internationale bekendheid als liturgiewetenschapper en paleoloog wordt echter voorgoed gevestigd in 1908.³⁰ Een jaar eerder, in 1907, worden onder leiding van professor Flinders Petrie in Egypte, meer bepaald in de ruïnes van het in de achtste eeuw verwoeste koptisch klooster Dêr Balyzeh, papyrusfragmenten uit eind zesde of begin zevende eeuw gevonden. Deze papyrusfragmenten worden toevertrouwd aan Mr. Walter E. Crum, een geleerde die bekend staat om zijn werken inzake koptische literatuur. Crum vertrouwt op zijn beurt de liturgische studie van deze belangrijke vondst toe aan Pierre de Puniet, met daaraan gekoppeld het dringende verzoek een lezing over deze papyrusfragmenten te verzorgen op het aanstaande internationale eucharistisch congres te Westminster. De Puniet stemt daarin toe en houdt een lezing waarin hij de nieuw ge-

²⁴ *Interview Vromen* (2 maart 2005); *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 1.

²⁵ Heel zijn verdere leven is De Puniet Cagin blijven zien en bewonderen als zijn leermeester. *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 1. Voor meer informatie over Paul Cagin OSB: zie onder andere COEBERGH: ‘Cagin, Paul C.’; LECLERCQ: ‘Liturgistes. X. Paul Cagin’; DES MAZIS: ‘Cagin, Paul’; CABROL: ‘Le R.P. Dom C.’

²⁶ COEBERGH: ‘Puniet, Pierre de’ 2336.

²⁷ Deze gedachte wordt niet uitgesproken door Theodor Klauser; hij beperkt zich tot de vorming van Henri Leclercq. Ik concludeer dit echter op basis van de getuigenissen van Bergeron, Rouillard en Oury.

²⁸ Bijlage I: nrs. 3a-i.

²⁹ In het benedictijns tijdschrift *Egmondiana* wordt van deze wetenschappelijke bijdragen zelfs gezegd: “... ze behoren ongetwijfeld tot de beste van deze encyclopedie”. *Egm* 5 (1941) 65.

³⁰ *Egm* 5 (1941) 65; HUYGHEBAERT: ‘Puniet de Parry, Pierre de’ 1025.

vonden papyrusfragmenten introduceert en liturgiewetenschappelijk analyseert op hun waarde. Een lezing die internationaal veel opzien baart.³¹ Na dit congres verzorgt Pierre de Puniet een meer uitgebreid wetenschappelijk artikel met betrekking tot de nieuw gevonden papyrusfragmenten in de *Revue Bénédictine*, waarbij hij onder andere de originele tekst weergeeft, alsook foto's van de papyrusfragmenten.³² Tevens treedt hij in *Échos d'Orient* schriftelijk in discussie met S. Salaville die zijn interpretatie aangaande het epicletisch gebed tussen het Sanctus en de instellingswoorden van het Laatste Avondmaal betwist.³³ In al deze bijdragen laat De Puniet zien hoe goed hij op de hoogte is van de ontwikkelingsgeschiedenis van zowel de Westerse als de Oosterse liturgieën.

1.4. Definitief ten einde?

Aan een veelbelovende loopbaan die exclusief gewijd is aan liturgiewetenschappelijk onderzoek wordt in 1910 abrupt een heel andere wending gegeven. Drie jaren voordien was, zoals reeds gezegd, zijn broer Jean door de abt van Solesmes naar Nederland gezonden om als eerste prior van Oosterhout leiding te geven aan de benedictijnen van *Saint-Paul de Wisques*.³⁴ Al die tijd had Pierre via een levendige briefwisseling vanuit Engeland intensief contact gehouden met zijn broer in Nederland.³⁵ De verheffing in 1910 van de priorij van Oosterhout tot abdij en van zijn broer Jean tot abt, zullen voorgoed de levensweg van Pierre beïnvloeden. Naar aanleiding van deze belangrijke gebeurtenissen zendt Delatte namelijk Pierre de Puniet naar Oosterhout.³⁶ Vanuit zijn diepe vriendschap met Jean de Puniet en vanuit zijn grote betrokkenheid op *Saint-Paul de Wisques*, wil de abt van Solesmes zo op krachtige wijze de gemeenschap in Nederland bijstand verlenen. Deze hulp was in Oosterhout bijzonder welkom, want in de eerste jaren had men er veel met ziekte te kampen gehad. Niet voor iedereen was het koele en vochtige klimaat in Nederland geschikt. En zo arriveert Pierre de Puniet op 5 december 1910, enkele dagen vóór de abtswijding van zijn broer in het Oosterhouts convent. Daar zal hij tot aan zijn dood een grote steun en toeverlaat zijn voor zijn broer Jean.

³¹ Deze papyrusfragmenten blijken zeer belangrijk voor de kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis van de eucharistische liturgie in Egypte. Voor Pierre de Puniet vormen zij een uniek eerste getuigenis van het feit dat er óók in de Egyptische liturgie van eind zesde of begin zevende eeuw een epiclese vóór het instellingsverhaal gebruikelijk was. Bijlage I: nr. 38, 48 en SALAVILLE: 'Le nouveau fragment d'anaphore égyptienne de Deir Balyzeh' 329. De lezing van De Puniet werd later gepubliceerd (Bijlage I: nr. 10).

³² Bijlage I: nr. 38, 34-51.

³³ Bijlage I: nr. 21, 72-76.

³⁴ MÄHLER: *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout* (2e versie) 26-28.

³⁵ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 61.

³⁶ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 87-89.

2. Naar Oosterhout ‘ter versterking’

Sint-Paulusabdij te Oosterhout (NB)

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

2.1. Eerste periode (5 december 1910 – 12 april 1917)

Het jaar 1911 is duidelijk een overgangsjaar voor Pierre de Puniet. Er verschijnen geen publicaties van zijn hand. Hij wordt ingeschakeld als cantor tijdens de officies. Tevens wordt hij aangesteld tot docent scholastieke apologetiek aan de tweejarige cursus filosofie voor de eigen priesterstudenten van Oosterhout.³⁷ Toch kan hij de liturgiewetenschap niet loslaten. De kloosterkroniek vertelt dat hij op 14 september 1911 een bezoek brengt aan de *Koninklijke Bibliotheek* te Brussel.³⁸ Op zoek naar oude sacramentaria ontdekt hij in deze bibliotheek in Codex 10124-10144 het als verloren beschouwde *Antiphonarium van de Mons Blandinus* (*Sint-Pietersabdij* te Gent in België). Tot dan toe was er enkel een slechte kopie van dit belangrijke monastieke antiphonarium uit de achtste of negende eeuw bekend, door een zekere Pamelius in 1571 uitgegeven. In 1912 laat De Puniet dit kostbare handschrift voor enkele weken naar Oosterhout overbrengen, om het daar rustig te kunnen bestuderen. De resultaten van zijn ontdek-

³⁷ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 198; *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 1; BUGNINI: ‘De Puniet de Parry’ 1448; OURY: ‘Puniet (Pierre de)’ 2623; S.G.: ‘In memoriam P. de Puniet’ 316; *RHE* 37 (1941) 370.

³⁸ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 127; COEBERGH: ‘Dom P. de Puniet’ 295.

king worden uiteindelijk niet door hemzelf maar – op zijn verzoek – door Henri Peillon OSB vastgelegd in een artikel in de *Revue Bénédictine*.³⁹

Blijkbaar heeft Pierre de Puniet sindsdien de smaak van het ‘oude vak’ weer te pakken en náást zijn nieuwe takenpakket ruimte gevonden om zijn vroegere werkzaamheden voortvarend op te pikken, want vanaf 1912 volgen in snel tempo zijn wetenschappelijke bijdragen elkaar op. In drie jaren tijd verschijnen er wel vijftien uitgebreide liturgiewetenschappelijke artikelen van hem.⁴⁰

In 1913 wordt het leven van De Puniet echter opnieuw even op zijn kop gezet. De nieuwe primaat van de benedictijnenorde, Fidelis von Stotzingen, vraagt in dat jaar diverse malen aan abt De Puniet of hij zijn broer Pierre aan het Romeinse College van *Sant’ Anselmo* te Rome wil afstaan om er de cursus liturgie te doceren.⁴¹ Voor abt De Puniet is dit een moeilijke beslissing. Na het inwinnen van advies bij Paul Delatte laat hij uiteindelijk met een gerust hart definitief aan de primaat weten dat hij niet op het verzoek ingaat.

Heeft dit verzoek om liturgiedocent te worden Pierre de Puniet bijzonder geïnspireerd bij het samenstellen van zijn lezing welke hij in datzelfde jaar, op de *Vijfde Franstalige Liturgische Week* in *Abdij Keizersberg* te Leuven, verzorgt?⁴² Daar houdt hij gedurende vier bijeenkomsten een uiteenzetting over de methode inzake de liturgie. Tijdens de eerste twee sessies vertelt hij over de methode van het liturgiewetenschappelijk onderzoek. Tijdens de derde en vierde sessie gaat hij uitgebreid in op het liturgieonderricht aan de theologische priesteropleidingen. Dat Pierre de Puniet deze lezingen in 1913 te Leuven verzorgt, is toch wel opmerkelijk te noemen. Immers, reeds in 1909 had Lambert Beauduin OSB een plan gelanceerd om een *École liturgique* op te richten in *Abdij Keizersberg*, in samenwerking met de *Katholieke Universiteit van Leuven*.⁴³ Dit als een waardige tegenhanger van de *School voor Thomistische Wijsbegeerte*, die onder impuls van Désiré Mercier in Leuven was opgericht, en zelfs als tegenhanger van de *École Biblique* te Jeruzalem. Zij zou net als deze twee ‘scholen’ vernieuwing mogelijk kunnen maken en begeleiden, maar dan op het gebied van de liturgie. In deze *École liturgique* zouden met name de leiders van de liturgische vernieuwing – Beauduin dacht dan vooral aan monniken en aan de liturgieprofessoren van de grootse-

³⁹ Het betreft: PEILLON: ‘L’ Antiphonaire de Pamelius’.

⁴⁰ Ter vergelijking: van 1902 tot en met 1910 schreef hij in totaal twintig wetenschappelijke bijdragen.

⁴¹ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 133.

⁴² In de kloosterkroniek staat dat primaat Von Stotzingen na het eerste bericht vanuit Oosterhout van geen uitstel wilde horen en “verzocht Vader Abt hem zo spoedig mogelijk het programma te zenden van de cursus, welke père Pierre in Sant’ Anselmo dacht te zullen geven”. MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 133. Ook na het negatieve antwoord van abt De Puniet bleef de abt-primaat nog tot halverwege de jaren twintig vragen om Pierre de Puniet als de ideale liturgiedocent voor het *Sant’ Anselmo* te Rome. *Ibid.* 162.

⁴³ Een zicht op dit plan wordt gegeven door twee documenten met als titel *Avant-projet d’ École liturgique* en *Projet d’ École liturgique*, allebei geredigeerd in 1910. Voor meer informatie: HAQUIN: *Dom Lambert Beauduin* 136-148 en LAMBERTS: ‘Dom Lambert Beauduin’ 257-259.

minaries – gedurende twee jaar gevormd kunnen worden. Dit plan had Beau-duin reeds tot in detail uitgewerkt, met onder andere de vermelding van de te volgen vakken en de aan te werven professoren. Op de lijst met namen van ‘buitengewone’ docenten vallen de naam van Cabrol (voor de cursus met betrekking tot de Mis) en van Leclercq (voor de cursus archeologie) uit Farnborough op. Pierre de Puniet wordt niét genoemd. Zowel in 1910 als in 1912 mislukken de pogingen tot de oprichting van deze ‘School voor liturgiestudies’. Wat wèl lukt, is de organisatie van liturgische weken. Deze voorgeschiedenis doet mij twee vragen stellen. Vooreerst: hoe is men uiteindelijk op de naam van Pierre de Puniet gekomen? Is zijn naam genoemd door Fernand Cabrol, die hem in Farnborough gevormd heeft? Cabrol had het jaar voordien een cursus verzorgd op de Franstalige liturgische week. De Puniet zelf uit in elk geval zijn verwondering over het feit dat hij is aangezocht als spreker.⁴⁴ Ten tweede vraag ik mij af welke opdracht Pierre de Puniet indertijd heeft gekregen met het oog op zijn te houden toespraken. Was hij expliciet gevraagd om iets te vertellen over het liturgieonderricht aan de theologische opleidingen voor priesters? Had het dan niet meer voor de hand gelegen om Camiel Callewaert daarvoor te benaderen? Deze had op dat ogenblik niet alleen veel meer naamsbekendheid in België en Nederland; hij was bovendien op dat ogenblik al een tijdje docent liturgie aan het grootseminarie van Brugge èn aan de *Katholieke Universiteit van Leuven* waar, mede onder zijn impuls, in 1910 voor het eerst een facultatieve cursus liturgie op het lesrooster was geplaatst. Daarnaast had Callewaert reeds diverse artikelen geschreven over de studie van de liturgie.⁴⁵ Waarschijnlijker is dat Pierre de Puniet, rekening houdend met de achtergrond van zijn ‘publiek’, uit eigen initiatief het liturgieonderricht aan de theologische opleidingen ter sprake heeft gebracht. Wat ook de redenen zijn geweest, in 1913 houdt Pierre de Puniet één van de weinige publieke lezingen die hij in zijn leven heeft gegeven. Ofschoon hij dus zelf op dat ogenblik geen liturgiedocent is, durft hij de uitdaging aan iets te vertellen over hoe de liturgiedocent en het vak liturgie er idealiter uit zouden moeten zien aan álle theologische priesteropleidingen. Daarmee geeft in feite voor het eerst een inwoner van Nederland uitdrukkelijk een vernieuwende blauwdruk voor de docent en het vak liturgie.

In zijn toespraak rept Pierre de Puniet echter met geen woord over het project van de *École liturgique*. Is hij zich ervan bewust hoe pijnlijk de tweede mislukking in 1912 nog nazindert? Wel haakt hij heel expliciet in op de tijd waarin hij leeft. Een tijd die hij kenmerkt als een ‘periode van liturgische renaissance’, waarin iedereen hetzelfde verlangen lijkt te bezitten, namelijk: dat in alle kerkelijke en religieuze instituten aan priesterstudenten een degelijke liturgische vorming wordt gegeven, èn dat het didactisch onderricht in de liturgie een vaste plaats krijgt in het reguliere curriculum van de theologische priesteropleidingen, zowel

⁴⁴ Zie het begin van zijn eerste toespraak: Bijlage I: nr. 11, 41.

⁴⁵ CALLEWAERT: ‘L’ étude et l’ esprit de la liturgie’; ID.: ‘Nécessité d’ une formation liturgique’; ID.: ‘La méthode dans l’ étude de la liturgie’; ID.: ‘La liturgie et son étude’.

voor wereldheren als voor religieuzen. In plaats van te wijzen op de noodzaak van een apart liturgisch opleidingscentrum voor liturgiedocenten, wijst De Puniet vervolgens liturgiedocenten vreemd genoeg de weg naar gedegen zelfonderricht. Een weg die hij uiteindelijk zelf noodgedwongen maar niet vruchteloos is moeten gaan. Daarmee omzeilt hij eigenlijk allerlei discussies met betrekking tot het mislukte project van de *École liturgique* en stippelt hij als het ware een voorlopige, goed onderbouwde oplossing uit. Verder vestigt hij zijn aandacht vooral op de liturgische vorming in de theologische basisopleiding van alle priesterkandidaten en daagt hij alle liturgiedocenten en verantwoordelijken voor de priesteropleiding uit tot vernieuwing. Terwijl de liturgische vorming van priesterkandidaten zich in die dagen in België en Nederland nog op heel veel plaatsen beperkt tot een korte periode van rubriekenonderricht (meestal vlak voor de wijding tot subdiaken, diaken en priester), gegeven door de econoom, de canonist, de spiritueel of de directeur van de theologische opleiding, pleit De Puniet reeds in 1913 voor een wetenschappelijk vormgegeven cursus liturgie, verzorgd door iemand die zich de liturgiewetenschappelijke methode van onderzoek en diverse resultaten daarvan heeft eigen gemaakt. Vervolgens zet Pierre de Puniet meer concreet uiteen welk plan en welke methode van liturgieonderricht hem het meest ideaal lijken.⁴⁶

Heeft deze aangereikte blauwdruk voor de docent en het vak liturgie indruk gemaakt? Merkwaardig genoeg rept Haquin in zijn boek over Lambert Beauduin en de liturgische vernieuwing met geen woord over de visie die De Puniet profileert over de docent en het vak liturgie aan de theologische opleidingen, ondanks het feit dat hij in zijn boek uitgebreid ingaat op de *École liturgique* en op de ontwikkelingen in 1912-1913. Zijn aandacht wordt veeleer opgeslokt door de polemiek die dan gaande is omtrent de (ver)houding van de Liturgische Beweging ten opzichte van diverse spirituele stromingen, in het bijzonder ten opzichte van de ignatiaanse spiritualiteit. Een polemiek die haar hoogtepunt bereikt rond de publicatie in 1913 van *La Liturgie catholique*, geschreven door Maurice Festugière, een benedictijn van Maredsous.⁴⁷ Het enige wat Haquin over Pierre de Puniet zegt, is:⁴⁸

Dom de Puniet développe une étude sur *La méthode en matière de liturgie*. La liturgie romaine à ses yeux occupe une place prépondérante tant en droit qu' en fait; sa langue unique lui assure un avantage considérable, tandis que les liturgies orientales sont souvent des liturgies nationales.

⁴⁶ Bijlage I: nr. 11, 39-77. In paragraaf 3.1. zal ik inhoudelijk ingaan op de methode die hij voorstelt.

⁴⁷ Deze filosofische studie van de liturgie verscheen in 1913 eerst in de serie *L'expérience religieuse dans le Catholicisme* van de *Revue de Philosophie*; in hetzelfde jaar verscheen deze studie in boekvorm: FESTUGIÈRE: *La liturgie catholique*. In de *Revue Grégorienne* schenkt ook De Puniet in een recensie (Bijlage I: nr. B.4.) aandacht aan dit boek. Zijn commentaar is overwegend positief, ofschoon hij enkele kanttekeningen heeft. Maar die kanttekeningen zijn verre van polemiserend.

⁴⁸ HAQUIN: *Dom Lambert Beauduin* 181-182.

In het *Liturgisch tijdschrift* is een vrij uitgebreid verslag terug te vinden van ‘de Fransche liturgische week te Leuven’. Over de uiteenzettingen van De Puniet is de verslaggever echter heel kort:⁴⁹

Het was een echt programma, dat Dom De Puniet hier in vier lessen heeft voorgehouden. Dit hier aangeven, zelfs in 't kort samengevat, zou ons te ver voeren.

Enerzijds geeft de verslaggever hiermee eigenlijk te kennen dat De Puniet veel stof tot nadenken en tot discussie heeft gegeven. Anderzijds zorgt zijn beknoptheid ervoor dat iedere Nederlandstalige lezer die meer wil weten over de Franse ‘lessen’ van Pierre de Puniet uiteindelijk is aangewezen op het persoonlijk opzoeken van de integrale tekst die pas in 1914 tezamen met de andere toespraken in boekvorm is uitgegeven. Voor zover hij tenminste op de hoogte is van deze latere publicatie en de Franse taal goed beheerst.⁵⁰ Op de mogelijke invloed van de blauwdruk die Pierre de Puniet geeft, kom ik later, in paragraaf 4, nog terug.

Zelf zal De Puniet pas tweeëntwintig jaar later, in 1935, daadwerkelijk docent liturgie worden. De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog en het groeiend aantal mensen dat in Oosterhout intreedt, roepen hem eerst tot een andere belangrijke functie: die van novicemeester.

2.2. Tweede periode (13 april 1917 – december 1927)

Tot 1917 had Jean de Puniet zijn abbaat gecombineerd met de hem reeds langer vertrouwde functie van novicemeester. Verzwakt door de ontberingen van oorlog, ziekte en kou, besluit abt De Puniet daags voor Pasen zijn activiteiten voortaan wat te matigen.⁵¹ Op 13 april 1917 draagt hij als gevolg van dit besluit zijn taak als novicemeester over aan zijn broer Pierre. Deze laatste zal vierentwintig jaar lang met grote toewijding en bezieling novicemeester blijven. Wat voor een impact hij daarmee zal hebben, blijkt uit de benaming ‘Père Maître’ welke men hem weldra geeft. Door zijn sterke persoonlijkheid, zijn onderricht en zijn voorbeeld zal hij een belangrijke stempel drukken op meer dan honderd novicen. Bovendien zal hij vanuit deze functie een belangrijke invloed hebben op de heroprichting van de benedictijnenorde in Nederland.⁵²

⁴⁹ D.H.H.: ‘De Fransche Liturgische Week te Leuven. 10-14 augustus’ 444.

⁵⁰ Ook in de Franstalige tijdschriften wordt – voor zover er een verslag van de liturgische week is gemaakt – inhoudelijk niets gezegd over de uiteenzettingen van De Puniet. Verder is er geen specifiek artikel ter publicatie uit voortgekomen, tenzij dan de opname van de integrale tekst in het tweede verslagboek van de serie *Cours et conférences des semaines liturgiques* (Bijlage I: nr. 11). Spijtig genoeg is dus niet meer te achterhalen hoe zijn gepresenteerde blauwdruk in die dagen feitelijk is gewaardeerd.

⁵¹ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 144.

⁵² MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 202 en *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 1.

De functie van novicemeester zorgt voor een intensieve daginvulling. Liefst elke dag ontvangt hij op zijn cel iedere novice afzonderlijk, en dat zijn er soms meer dan twintig. Vijfmaal per week houdt Père Maître met veel vurigheid en uitstraling een conferentie voor alle novicen tezamen. Naast onder andere de regel van Sint-Benedictus en de oude kloostergebruiken besteedt hij een groot gedeelte van de conferenties aan een liturgische vorming van zijn pupillen.⁵³ Het gaat hier echter niet om een liturgiewetenschappelijke vorming, maar om een eerste inwijding in de liturgie als basiselement van het concrete monniksleven. Of anders gezegd, een inwijding in de spiritualiteit van de liturgie als bron voor het dagelijkse religieuze leven. Meer concreet tracht hij tweemaal per week in een conferentie van drie kwartier inzicht bij te brengen in de liturgie die die dag en week wordt gevierd. Hij staat dan vooral stil bij de inhoud van de liturgische teksten: hij analyseert deze systematisch en gaat met de novicen op zoek naar verbanden met de liturgie van vorige week en van volgende week, alsook met de liturgische tijd van het jaar om zo hun gedachtengang te achterhalen. Hij kan het echter niet nalaten om zo nu en dan toch ook iets te vertellen over historische achtergronden van de liturgie: waarom doen we dit eigenlijk zo in de liturgie? Hiernaast geeft Pierre de Puniet tweemaal per week uitsluitend conferentie over de psalmen zoals ze in de liturgie gebruikt worden. Dit als inwijding in het getijdengebed en als initiatie in de monastieke spiritualiteit. Deze conferenties monden in de jaren dertig uit in het tweedelige boek *Le Psautier liturgique, à la lumière de la tradition chrétienne*.⁵⁴ In zijn uiteenzettingen overweegt hij op een voor die tijd originele wijze de psalmen vanuit christologisch perspectief.⁵⁵ Iedere psalm, zo laat hij daarbij merken, bezit een bijzondere aantrekkelijkheid. Dit doet bij het verschijnen van *Le Psautier liturgique* Pieter van der Meer de Walcheren schertsend opmerken dat ‘Père Maître een verzameling heeft uitgegeven van honderdvijftig van de mooiste psalmen’.⁵⁶ Als novicemeester vult De Puniet zijn tijd verder met het geven van zanglessen, geestelijke leiding en biecht horen. Wat voor werkzaamheden hij echter ook verricht, alles is geconcentreerd op één groot doel: het aankweken van spiritualiteit bij de novicen. Juist door zijn functie als novicemeester raakt De Puniet zelf meer geïnteresseerd en verdiept in de spiritualiteit in het algemeen en in de spiritualiteit van de liturgie in het bijzonder. Vanaf 1920 zien we dan ook dat hij geleidelijk aan, naast liturgiewetenschappelijke artikelen, ook artikelen gaat schrijven op het terrein van de spiritualiteit. Interessant detail hierbij is dat de benedictijnen vanaf hun vestiging in Oosterhout zich hebben beziggehouden met de bestudering en vertaling van het leven en de werken van oud-Nederlandse mystici, zoals Jan van Ruusbroec en Hadewijch. Pierre de Puniet wordt op zijn beurt

⁵³ *Brief Vromen* (29 maart 2004); *Interview Vromen* (2 maart 2005); MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 199.

⁵⁴ Bijlage I: nr. 17.

⁵⁵ *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*: BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 6.

⁵⁶ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 201.

vanaf 1920 betrokken bij het vertaalwerk van het leven en de werken van Ludovicus Bloisius, een zestiende-eeuwse Zuid-Nederlandse benedictijn, die in zijn leer de invloed onderging van mystieke schrijvers als Tauler, Suso en Ruusbroec.⁵⁷ Vanaf dat jaar verleent De Puniet tevens regelmatig medewerking aan het nieuw opgerichte tijdschrift van de Franse dominicanen, *La Vie Spirituelle*. Tot en met 1928 verschijnen er in dit blad van zijn hand diverse spiritueel getinte artikelen. Het jaar 1928 wordt overigens een bijzonder jaar, zowel voor Pierre de Puniet, als voor de benedictijnen in Oosterhout.

2.3. Derde periode (januari 1928 – augustus 1935)

Op 6 augustus 1928 wordt, middels het voorlezen van een Pauselijke Breve, de abdij in Oosterhout opgericht tot een zelfstandige abdij, onder de titel ‘Sint-Paulus van Oosterhout’. Met het voorlezen van een tweede Pauselijke Breve wordt vervolgens Jean de Puniet tot de eerste abt van de ‘Sint-Paulusabdij van Oosterhout’ benoemd. Zes dagen later, op 12 augustus 1928, worden de twee Pauselijke Breven afgekondigd in de intussen herstelde gemeenschap van Saint-Paul te Wisques.⁵⁸ Bij dit proces van verzelfstandiging hoort als bijzondere voorwaarde dat de geprofeste monniken mogen kiezen in welke abdij zij hun leven als monnik willen voortzetten. Het resultaat van deze keuzemogelijkheid is dat alle Nederlanders in Oosterhout blijven en dat alle Fransen, op drie monniken na, voor een terugkeer naar Wisques kiezen. Bij deze drie Franse ‘uitzonderingen’ hoort Pierre de Puniet. Hij kiest er heel bewust voor om bij zijn broer Jean te blijven en hem te ondersteunen in de verdere op- en uitbouw van het benedictijnse leven in Nederland. Ze zijn nog de twee enigen die rechtstreeks door Solesmes gevormd zijn. Als vijftigers behoren ze bovendien tot de oudsten van het Oosterhouts convent.⁵⁹

⁵⁷ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 58, 94 en 158. In de periode 1920-1921 verschijnen er drie artikelen van Pierre de Puniet over Ludovicus van Blois in *La Vie Spirituelle* (Bijlage I: nrs. 83, 84 en 85). In 1932 verschijnt er van hem een lijvig artikel over Ludovicus van Blois in de *DSP* I (Bijlage I: nr. 4b). Verder heeft hij de inleiding verzorgd van twee aparte benedictijnse uitgaven over Ludovicus van Blois (Bijlage I: nrs. 6 en 7).

⁵⁸ Na WO I, meer bepaald in 1920, was – opnieuw onder stuwning van de monialen – een begin gemaakt met het herstel van het benedictijnse leven te Wisques in Frankrijk. Daarmee werd het einde van de zogenaamde ‘ballingschap’ ingeluid. Abt De Puniet had echter besloten om niet naar Frankrijk terug te keren, maar in Oosterhout te blijven. Naar eigen zeggen was hij indertijd door Paul Delatte naar Oosterhout gestuurd ‘om daar te blijven’. Deze keuze had echter een ongewone situatie geschapen: een ‘abt van Wisques’ die in het buitenland resideert, terwijl hij wel als de beheerder van de gemeenschap van Wisques moet optreden. Uiteindelijk werd een proces op gang gebracht om beide abdiën – die in Oosterhout en die in Wisques – canonic van elkaar te scheiden. Met de afkondigingen op 6 en 12 augustus 1928 wordt deze scheiding voltooid. Het licht staat dan op groen om voor de abdij van Wisques een eigen abt te benoemen. MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 43 en 167-180.

⁵⁹ Ten tijde van de canonieke oprichting ligt de leeftijd van 28 van de in totaal 65 monniken beneden de dertig jaar: dat is 43% van de gemeenschap. Naast de twee broers De Puniet waren er nog twee andere vijftigers: Richard Schutte, de eerste Nederlandse benedictijn, is eenenvijftig jaar

In nog andere opzichten is het jaar 1928 bijzonder voor Pierre de Puniet. In dat jaar schrijft hij zijn 'bestseller' op het gebied van de spiritualiteit. Voor *Cahiers Thomistes* redigeert hij in 1928 twee artikelen over de benedictijnse spiritualiteit.⁶⁰ Zij worden zo positief ontvangen en internationaal gewaardeerd dat zij een paar jaren later gebundeld verschijnen in de serie van *Scritti monastici* en vertaald worden in het Nederlands (1931), het Italiaans (1963) en het Engels (1965).⁶¹ Daarenboven wordt hij, juist naar aanleiding van deze uitgaven, benaderd om voor de *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique* een bijdrage te verzorgen over de benedictijnse spiritualiteit.⁶²

Tevens doet hij vanaf 1928 als liturgiewetenschapper en paleoloog op internationaal vlak weer van zich spreken. En dat terwijl hij toch zijn handen meer dan vol heeft met zijn functie van novicemeester en het groeiend aantal novicen, alsook met alle andere dingen die op zijn pad komen na de verzelfstandiging van de *Sint-Paulusabdij*, ja zelfs met het herstel van het benedictijnse leven te Egmond.⁶³ Het liturgiewetenschappelijk onderzoek waarover hij nu begint te schrijven in de *Ephemerides Liturgicae*, kan bestempeld worden als zijn levenswerk.⁶⁴ Het is gefocust op het Romeins pontificaal en op gelasiaanse sacramentaria. Hier valt te constateren hoe zijn gegroeide belangstelling voor spiritualiteit uiteindelijk ook zijn liturgiewetenschappelijk onderzoek gaat beïnvloeden. Zijn zoektocht naar en bestudering van oude sacramentaria wordt meer nog dan voorheen geïnspireerd en gevoed door de vraag naar de verschillende geestelijke stromingen in de middeleeuwen, en door de vraag hoe mensen toen gevoed werden in en door de liturgie.

Wat zijn onderzoek naar het Romeins pontificaal betreft, in de periode 1930-1931 geeft hij de resultaten van zijn vondsten uit in boekvorm.⁶⁵ Ofschoon dit boek een polemiek veroorzaakt met Michel Andrieu, ontvangt het in allerlei

oud en Pierre Verberne, een late Nederlandse roeping, is drieënvijftig jaar. Met zijn achtenvijftig jaar wordt vader abt De Puniet reeds bejegend als een eerbiedwaardige patriarch, mede ook vanwege zijn wijsheid, zijn onbetwist gezag en zijn witte haren. MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 196-198.

⁶⁰ Bijlage I: nrs. 19 en 20.

⁶¹ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 200.

⁶² MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 200 (= Bijlage I: nr. 4a).

⁶³ In deze periode treden er jaarlijks gemiddeld 7 kandidaat-monniken toe, met zelfs een uitschiet van 12 kandidaten in 1935. MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 196. Wat Egmond betreft, daar wordt vanuit Oosterhout in 1935 het benedictijnenleven hersteld. *Ibid.* 243-260. In Egmond heeft Pierre de Puniet onder andere als Magister Chori met raad en daad bijstand verleend. *Interview Vromen* (5 april 2005). Na de dood van Pierre de Puniet vinden er nog twee nieuwe stichtingen vanuit Oosterhout plaats. In 1945 wordt *Slangenburg* te Doetinchem opgericht. Reeds een jaar later wordt Oosterhout gevraagd om de exempte abdij te Vaals opnieuw tot leven te wekken. Zie hierover meer in: *Vijftig jaar benedictijnen in Nederland* en DAMEN: *De Orde van Sint Benediktus in Nederland*.

⁶⁴ COEBERGH: 'Dom P. de Puniet' 296- 297; *Egm* 5 (1941) 65 en *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 4.

⁶⁵ Bijlage I: nr. 14.

tijdschriften een goede pers.⁶⁶ Het boek leidt er zelfs toe dat paus Pius XI Pierre de Puniet vraagt om als deskundige zitting te nemen in de voorbereidingscommissie ter hervorming van dit *Pontificale Romanum*.⁶⁷ Ofschoon het een eervolle uitverkiezing is, Pierre de Puniet is er niet echt blij mee. Dit betekent immers dat hij Oosterhout moet verlaten en zich voor onbepaalde tijd dient te vestigen in Rome, in het paleis van San Callisto, waar nog enkele andere geleerde benedictijnen wonen en werken. Op 8 juni 1930 vertrekt hij naar Rome. Zijn verblijf in de Eeuwige Stad is echter kort van duur: na enkele maanden wordt het duidelijk dat de voorgenomen vernieuwing van het pontificaal ingrijpende veranderingen in de sacramentenbediening met zich mee zal brengen. Pius XI ziet daarom af van zijn voornemen en ontbindt de commissie. Zo arriveert Père Maître in januari 1931 weer te Oosterhout. Daar hervat hij trouw en toegewijd al zijn taken.

Wat zijn onderzoek naar de gelasiaanse sacramentaria betreft, concentreert Pierre de Puniet zich heel specifiek op het Frankische *Gelasianum van Gellone*. In de *Ephemerides* introduceert hij, onder impuls van André Wilmart, tussen 1934 en 1938 dit sacramentarium.⁶⁸ Daarbij presenteert hij volledige, zeer uitgebreide overzichtstabellen – hem zo eigen –, waarbij hij onder andere de overeenkomsten met het oude gelasianum (Vat. 316) en de gregoriaanse sacramentaria van Padua en van paus Hadrianus laat zien. Met zijn onderzoek bevestigt hij het onderzoek van Michel Andrieu, namelijk dat de Frankische gelasiana minder gelasiaanse en meer gregoriaanse bestanddelen bevatten naarmate ze van jongere datum zijn.⁶⁹

In dezelfde periode dat Pierre de Puniet in de *Ephemerides Liturgicae* het ene waardevolle liturgiewetenschappelijke artikel na het andere schrijft, start hij in *La Vie Spirituelle* met zijn ‘Chronique de liturgie’. Deze kroniek is van grote waarde, omdat hij vanuit zijn verworven kennis telkens, op thematische wijze, uitgebreide kanttekeningen maakt bij verschenen liturgiewetenschappelijke studies. Meermaals blijkt hoe rijk zijn intussen vergaarde kennis is geworden.

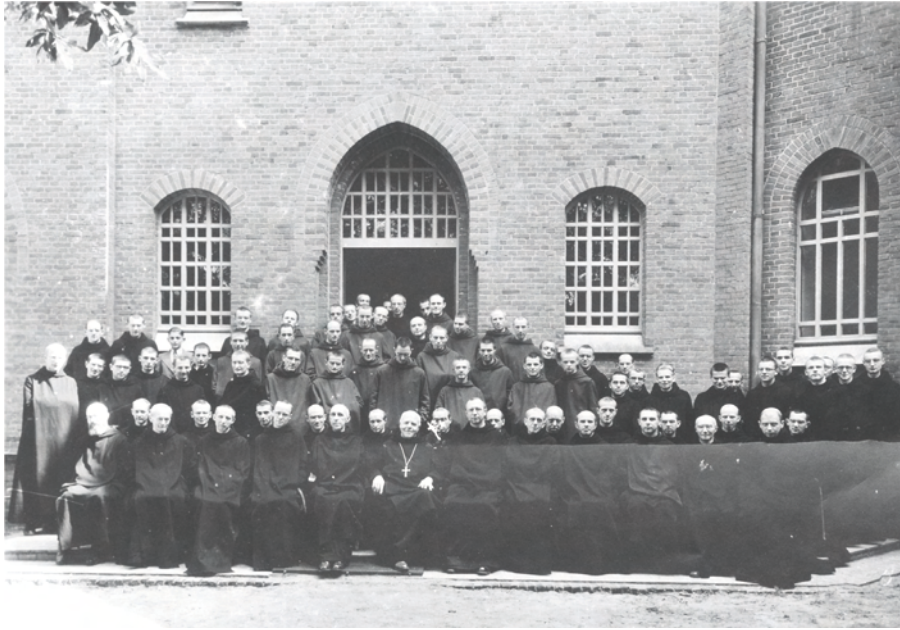
⁶⁶ Zie onder andere: J. TEULING, in *OLT* 16 (1930/31) 117; D.G.M., in *LT* 11-XV (1930) 112-113 en *LT* 12-XVI (1931) 305-306; D. v.D. HAAR, in *SIC* 9 (1932/33) 148-149; O. ROUSSEAU, in *trén* 10 (1933) 212-213; MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 200. Voor wat betreft de polemiek, zie onder andere: *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*: BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 3; C. MOHLBERG, in *EL* 45 (1931) 419-421; TH. KLAUSER, in *JLW* 11 (1931) 191-192.

⁶⁷ COEBERGH: ‘Dom P. de Puniet’ 297-298; ID.: ‘Puniet, Pierre de’ 2336; MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 200-201; *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*: BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 2-3.

⁶⁸ Bijlage I: nrs. 28 I-XIV. Al deze artikelen met bijhorende tabellen worden in 1938 in een aparte uitgave van *Ephemerides Liturgicae* gebundeld en uitgegeven, onder de titel *Le Sacramentaire Romain de Gellone* (Roma 1938 = Bibliotheca Ephemerides Liturgicae 4). Als reden voor een publicatie via *EL* geeft Bergeron de moeilijkheid aan om een uitgever te vinden. *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*: BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 4.

⁶⁹ Zie hierover meer in COEBERGH: ‘Dom P. de Puniet’ 296-297.

Ofschoon het takenpakket en de zelf ontplooiende activiteiten van Pierre de Puniet in de loop der jaren ontzettend gegroeid zijn, krijgt hij er in 1935 nóg een functie bij te Oosterhout.

Sint-Paulusabdij, zomer 1935

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

2.4. Vierde periode (augustus 1935 – 4 april 1941)

In augustus 1935 vertrekt Emmanuel Flicoteaux OSB naar Wisques. In 1928 had Flicoteaux immers, net als bijna alle andere Franse monniken, ervoor gekozen om naar Wisques terug te keren. Omdat hij op dat ogenblik prior was te Oosterhout en abt De Puniet hem bij de verzelfstandiging van zijn abdij in Nederland moeilijk kon missen, werd de repatriëring van Flicoteaux voor enige tijd uitgesteld. In 1935 echter vindt de abt van Wisques, Augustin Savaton, de tijd rijp om hem terug te roepen naar Frankrijk. Daar benoemt hij hem eveneens tot prior.⁷⁰

Naast zijn prioraat had Flicoteaux nog andere functies in Oosterhout vervuld, zoals die van docent liturgie voor de priesterkandidaten van het Oosterhouts

⁷⁰ Voor meer informatie over het leven en werk van dom Emmanuel Flicoteaux: VISMANS: 'Flicoteaux, Emmanuel'; DOYÈRE: 'Dom Emmanuel Flicoteaux'; MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 202.

convent. Wanneer hij vertrekt, ontstaat er dus tevens een vacature bij de cursus liturgie. Deze vacature wordt dit keer ingevuld door Pierre de Puniet. Zo wordt De Puniet nu ook letterlijk een ‘meester’ in de liturgie. Met veel ijver en toewijding kan hij nu, meer dan ooit, al zijn verworvenheden op liturgiewetenschappelijk en spiritueel gebied ten dienste stellen van de jongere generatie monniken.

Maar de grote hoeveelheid werkzaamheden eisen vrij onverwacht hun tol. In het najaar van 1940 wordt Pierre de Puniet plotseling ziek.⁷¹ Met zijn gebruikelijk optimisme vertelt hij aan de mensen om hem heen dat hij in de tweede helft van oktober naar het ziekenhuis zal moeten voor een onbeduidende ingreep. Het is slechts een kwestie van enkele weken, zo meent hij. Deze verwachtingen komen echter niet uit. Pas in december kan hij de aangekondigde operatie ondergaan. In eerste instantie verloopt de genezing voorspoedig. Hoewel hij nog zwak van gezondheid is, mag hij op 3 januari 1941 terugkeren naar de abdij, waar de novicen hem ontvangen met zang en gejuich. Niet gewend rekening te moeten houden met zijn gezondheid, verlangt hij zo snel mogelijk het normale levensritme te hervatten. Heel spoedig blijkt dat dit niet meer zal lukken. Zo blijft ook zijn project om een tekstkritische uitgave van het *Sacramentarium van Gellone* en een soort liturgische synopsis van gelasiaanse sacramentaria uit de achtste eeuw te verzorgen liggen.⁷² In de laatste dagen van januari krijgt Pierre de Puniet een ernstige longontsteking die hem uiteindelijk fataal wordt. Op 2 februari 1941 ontvangt hij uit handen van zijn broer Jean het sacrament van de zieken. Geheel verzwakt sterft hij twee maanden later, op 4 april 1941. Hij is dan vierenzestig jaar oud.

3. Docent liturgie

Zoals reeds eerder gezegd heeft Pierre de Puniet in 1913, tijdens de *Vijfde Frans-talige Liturgische Week* in *Abdij Keizersberg* te Leuven, uiteengezet op welke manier en door wie volgens hem het best het vak liturgie aan de theologische opleiding van priesterkandidaten inhoud kan gegeven worden (zie 2.1). In deze paragraaf wil ik eerst stilstaan bij zijn – wat je zou kunnen noemen – missionaire visie van 1913 en vervolgens toetsen hoe De Puniet vanaf 1935 daadwerkelijk zelf het vak liturgie heeft ingekleurd.

⁷¹ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 294-295.

⁷² Hij is op dat ogenblik in het bezit van een volledige fotografische reproductie van het *Sacramentarium van Gellone* en veel aantekeningen liggen klaar om verwerkt te worden tot een publicatie. Na nieuw onderzoek door Jean Deshusses OSB, onder andere op basis van de arbeid van Pierre de Puniet, zal Antoine Dumas van Hautecombe OSB, de tekst van het betreffende sacramentarium publiceren. Het betreft: DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis*. In de CC-serie heeft Carel Coebergh, leerling van Pierre de Puniet en zijn opvolger als docent liturgie in Oosterhout, enkele jaren eerder postuum andere teksten van zijn leermeester gepubliceerd. Teksten waar De Puniet vijftig jaar eerder aandacht aan had besteed. Het betreft hier Bijlage I: nrs. 2 a en b. COEBERGH: ‘Dom P. de Puniet’ 298-299 en X.: ‘In memoriam dom Carel Coebergh’.

3.1. Enige reflecties in 1913 op het liturgieonderwijs aan theologische opleidingen⁷³

3.1.1. *Méer dan rubriekenonderwijs*

Vooreerst uit Pierre de Puniet kritiek op de liturgische vorming van priesterkandidaten die alleen maar bestaat uit rubriekenonderwijs, iets wat in die dagen nog op bijna alle theologische opleidingen in België en Nederland het geval is. De rubrieken vormen immers slechts een kader: geïsoleerd van hun context zijn ze niet meer dan een skelet zonder stevigheid en zonder leven. Een liturgieonderwijs dat hier eindigt, is absoluut onvolledig en laat bij zijn toehoorders, zo vreest hij, meer pijnlijke herinneringen achter dan wezenlijke voordelen voor het verstand, het hart en de devotie. Anderzijds is hij wel van mening dat de uitleg van rubrieken ten bate van de eredienst, het toedienen van de sacramenten of van om het even welke omvangrijke liturgische functie een essentieel onderdeel van het liturgieonderwijs moet zijn.

3.1.2. *Béter dan de bestaande seminariehandboeken*

Vervolgens gaat Pierre de Puniet in op de elementaire cursussen die in het verleden geredigeerd zijn voor het gebruik op seminaries en iets meer bieden dan het rubriekenonderwijs. Dit doet hij weliswaar zonder concrete cursussen of auteurs te noemen. Ook deze cursussen wijst hij af: zij beantwoorden in zijn ogen niet meer aan de actuele behoeften en zijn nogal amateuristisch van inslag. De uitleg van de formulieren en ceremonies van de cultus is er veel te beknopt in weergegeven. En dat niet alleen, vaak is ze zelfs tekort door de bocht, foutief en presenteert ze iets heel anders dan echte zin voor de traditie van de Kerk.

3.1.3. *Een ander plan van onderwijs*

De grootste moeilijkheid echter waarmee menig professor liturgie worstelt, is volgens Pierre de Puniet de keuze van een plan. Een plan waarbij er een wezenlijke cohesie bestaat tussen de diverse vragen die behandeld worden gedurende de vier à vijf jaren van onderwijs. Elk systeem heeft zo zijn nadelen. Tot op zekere hoogte kan men dit trachten te verhelpen door zoveel mogelijk orde te scheppen in de talrijke en gevarieerde onderwerpen die men wil behandelen, ze te rangschikken naargelang hun relevantie met betrekking tot het domein van de liturgie. Helaas raken deze classificaties vaak doordrongen van subjectiviteit, aldus De Puniet. Het bewijs hiervan is dat bij de pogingen van heel geleerde mensen om tot een rationele ordening te komen er geen twee te vinden zijn die volledig met elkaar in overeenstemming zijn. De moeilijkheid om tot een keuze te komen leidt ertoe dat men uiteindelijk een plan verkiest dat veeleer overeenstemt met de persoonlijke smaak.

⁷³ Bijlage I: nr. 11, 39-77; met name het gedeelte 'III. Simples réflexions sur l'enseignement de la liturgie' 59-64.

In deze context stelt Pierre de Puniet zelfs het veelgeprezen Thalhoffer handboek voor liturgie onder kritiek.⁷⁴ Met name plaatst hij kanttekeningen bij de indeling die in dit liturgiehandboek is gemaakt: een opdeling in algemene liturgie enerzijds en bijzondere of speciale liturgie anderzijds. Onder algemene liturgie worden gegroepeerd: de uiterlijke vormen van de cultus, woorden, gebaren, symbolen, de gebouwen en hun inrichting, alsook de feesten van de kerkelijke kalender. De speciale liturgie omvat: de Mis, de sacramenten en sacramentaliën en het gebed of de eredienst. Deze opdeling lijkt logisch, tenminste in grote lijnen, zo stelt hij. Toch heeft zij in zijn ogen iets artificieels. Er is te weinig cohesie tussen de diverse delen. Men krijgt al gauw een opeenvolging van naast elkaar geplaatste monografieën, waardoor men te weinig de vitale eenheid van de liturgie kan proeven. Ook een groepering van alle manifestaties van de cultus rond het eucharistisch mysterie, het centrum van het christelijk geloof, voorgesteld door M. Vigourel, stelt De Puniet niet tevreden.⁷⁵ Wat wil hij dan wel?

3.1.4. *Eigen missionaire visie*

Nadat hij eigenlijk al de bestaande methoden en plannen voor het vak liturgie, zelfs de meest geprezen en vernieuwende uit zijn tijd – waarvan een Vlaamse of Nederlandse liefhebber van de Liturgische Beweging op dat moment alleen maar kan dromen – heeft omvergehaald, profileert hij zijn eigen plan en methode van aanpak.

3.1.4.1. Een historische vorming met een strikt wetenschappelijke methode als basis

In zijn ogen dient een serieuze studie van de liturgie op de traditie te rusten. En in die studie hoort de Romeinse liturgie – geheel volgens het denken van Prosper Guéranger – een eminente plaats in te nemen.

Om nu trouw te kunnen blijven aan de traditie bestaat er volgens De Puniet slechts één middel. Dat is: teruggaan naar de wortels; zoveel mogelijk de reden van de dingen achterhalen. En dit aan de hand van de grote officiële liturgische ‘monumenten’, of anders gezegd, via het missaal en het brevier, het ritueel en het pontificaal. Het is zaak telkens, als de documenten het toestaan, de complete keten van de traditie te reconstrueren; een rite, een formulier, een liturgische functie te volgen in de verschillende stadia van hun totstandkoming, ontwikkeling en definitieve fixatie. Voor De Puniet is het helder dat een cursus liturgie die niet deze historische vorming met een strikt wetenschappelijke methode als

⁷⁴ THALHOFER: *Handbuch der katholischen Liturgik*. Dit handboek werd achtereenvolgens herzien door A. Ebner in 1892-1894 en door L. Eisenhofer in 1912. Het Thalhoffer handboek labelt De Puniet in zijn toegevoegde liturgische bibliografie met: “Le meilleur, le plus complet et le plus renseigné de tous les manuels.” (Bijlage I: nr. 11, 72).

⁷⁵ Hiermee bedoelt hij hoogstwaarschijnlijk: VIGOUREL: *Cours synthétique de Liturgie*.

basis heeft, nooit de *volheid* van het onderricht biedt, welke men ervan mag verwachten.⁷⁶

3.1.4.2. Een ‘geschoold’ liturgiedocent

In het verlengde hiervan is hij van mening dat iemand die anderen wil onderrichten in de liturgie eerst zèlf in onmiddellijk contact met de teksten van de officiële liturgische boeken dient te treden en zoveel mogelijk zèlf op zoek dient te gaan naar de bronnen van de huidige formulieren. Op deze wijze verkrijgt hij voor zijn onderricht een *meesterschap* (*maîtrise*) en een *zekerheid* (*assurance*) welke hij niet op een andere manier kan verwerven. Dit houdt echter niet noodzakelijk in dat men met alle elementen van de liturgie onmiddellijk in contact dient te komen. Dat is het ideaal waarnaar men dient te streven. Bij heel wat zaken dient men zich erbij neer te leggen incompleet te zijn en dient men tevreden te zijn met enkele goede representanten van de traditie. De eenvoudige bestudering van de officiële liturgische boeken zoals wij ze vandaag bezitten, via de weg van de confrontatie en vergelijking, is op zich al zeer suggestief en kan dienen als basis voor een serieus onderricht. Men kan hiermee beginnen, met de bereidheid om de beperkte documentatie waarover men beschikt op basis van nieuw onderzoek uit te breiden en bijgevolg de keten van liturgische tradities op meer complete wijze te reconstrueren.⁷⁷

Dat het in dit perspectief wenselijk is een studiecetrum te hebben waar toekomstige of huidige liturgiedocenten in deze liturgiewetenschappelijke methode kunnen geschoold worden, brengt hij – zoals reeds eerder gezegd (zie 2.1) – opvallend genoeg totaal niet ter sprake, zelfs niet in bedekte termen. Verwonderlijk gezien het grote verlangen van Beauduin om een *École liturgique* op te richten en gezien de tweede mislukte poging tot een oprichting van deze school in het voorgaande jaar. Dit is bovendien vreemd te noemen, gezien men door zelfonderricht makkelijk vervalt in amateurisme en dilettantisme: zaken die De Puniet juist in zijn voorafgaande uiteenzettingen heel uitdrukkelijk afwijst. Wat hij totnogtoe gezegd heeft, betreft alleen nog maar de voorbereiding. Er is meer.

3.1.4.3. Plan en methode van liturgieonderricht

Ook het onderricht zelf dient bij voorkeur te bestaan uit een bestudering van de liturgie via haar officiële ‘monumenten’: via het missaal en het brevier, het ritu-

⁷⁶ Onder ‘wetenschappelijke methode’ verstaat hij: het geheel van werkwijzen die een grote zekerheid geeft aan onze informatie, onze gedachten leidt bij ons onderzoek en ons helpt komen tot een serieuze en nuttige kennis van de liturgie (Bijlage I: nr. 11, 42). Verderop in zijn lezing wijst hij op de geschiedschrijving van de cultus, de christelijke archeologie en de tekstkritiek als heel dienstige hulpmiddelen bij het liturgiewetenschappelijk onderzoek (Bijlage I: nr. 11, 65).

⁷⁷ Als hulpmiddel geeft hij aan het eind van zijn twee lezingen een heel uitgebreide, gedegen bibliografie, zo nu en dan voorzien van enig commentaar, “qui pourront aider les débutants à se guider dans l’ étude de la Liturgie” (Bijlage I: nr. 11, 71-76).

aal en het pontificaal. De taak van de professor bestaat erin de liturgische collecties ‘te lezen’, dat wil zeggen ze uit te leggen volgens alle exegetische procédés die men ter beschikking heeft, ‘tout de même que les maîtres de nos anciennes universités ‘lisaient’ le *Corpus Juris* et le Livre des Sentences.’⁷⁸ Er is volgens Pierre de Puniet geen beter middel om ‘une connaissance exacte et méthodique de la liturgie’ te verkrijgen. Het komt erop aan de veelheid aan kennis en feiten, verzameld in de loop van het verricht liturgiewetenschappelijk onderzoek, logisch te groeperen rond de liturgische boeken en in het onderricht zicht te geven op en inzicht te geven in de liturgie zoals zij in realiteit is gegroeid en de betekenis van riten en formulieren op te laten lichten vanuit hun eigenlijke setting. Dit helpt uiteindelijk de leerling niet alleen een trouw beeld van de liturgie te ontwikkelen, maar ook de wonderlijke eenheid van haar te ontdekken. Dit procédé van doorlopende verklaring van de liturgische boeken bevordert tenslotte de samenhang van de *hoofddideeën (idées capitales)* – verderop in zijn lezing spreekt hij over dogmatische, ascetische en morele inhouden – waarvoor de liturgie als kader dient. Deze hoofddideeën dienen zeer helder tot uitdrukking te worden gebracht in het onderricht van de liturgiedocent, anders blijft de kennis van de toehoorder incompleet en inexact.

Bij wijze van voorbeeld zoomt Pierre de Puniet vervolgens in op het genadeconcept in de liturgie en laat hij zien hoe dit concept beter kan oplichten volgens zijn plan van onderricht. De uitdeling van goddelijke genade is in zijn ogen een essentieel element dat heel de liturgie beheerst en heel de bovenzinnelijke wereld domineert. De verschillende graden en subtiele nuances die deze uitdeling van genade met zich meebrengt, vinden hun expressie in de formulieren van de liturgie. Om de waarde en betekenis van deze formulieren te achterhalen, kan men ze groeperen zonder zich te bekommeren om hun natuurlijk kader en een synthese maken van het concept ‘genade’ in de liturgie. Maar het algemene begrip van de genadeverdeling zal echt op een andere wijze nauwkeurig zijn, indien de liturgiedocent – die zich van tevoren het onderwerp goed heeft eigen gemaakt – er belang aan hecht om bij iedere functie in het ritueel of pontificaal het product van genade te onderstrepen welke karakteristiek is voor die functie: waarin stemt het overeen met de andere genadegaven en waarin onderscheidt het zich specifiek. Zo houdt hij de geest van de toehoorder constant *en présence de la réalité*: hij laat hem om zo te zeggen duidelijk de werkelijkheid zien in elk van haar manifestaties.

Het op deze wijze gegeven onderricht zal *uiterst levendig* zijn, aldus Pierre de Puniet. En wel om de eenvoudige reden dat het gebaseerd is op de strikte realiteit van de feiten.

Rien ne peut être plus intéressant, rien non plus ne saurait l'emporter en utilité. Car un tel enseignement donnera de la liturgie la connaissance la plus méthodique à laquelle on puisse prétendre: le professeur aura en effet fourni à

⁷⁸ Bijlage I : nr. 11, 63.

ses auditeurs le moyen de classer et de coordonner les connaissances acquises suivant des principes rigoureusement exacts. Ces milles détails prendront corps et vie, en se replaçant d'eux-mêmes dans leurs cadres naturels et réels. Que pourrait-on vraiment demander de plus à une méthode d'enseignement? Avec un pareil instrument à son service, le conférencier est assuré du succès et, pour peu qu'il fasse passer dans son commentaire de cette flamme qui anime les sujets les plus abstraits, s'il sait faire revivre d'une façon saisissante ces vénérables formulaires qui composent nos livres liturgiques, il aura vite fait de conquérir son auditoire, il aura trouvé le secret de former des âmes et des tempéraments liturgiques.⁷⁹

3.1.4.4. Liturgie als persoonlijke bron van christelijk leven

Aan het eind van al zijn uiteenzettingen onderstreept Pierre de Puniet nogmaals dat de liturgie een buitengewoon respectabele wetenschap is, die het verdient over de meest wetenschappelijke methoden te beschikken om haar te bestuderen en te onderwijzen. Echter, bij al dit 'historisch weten' en 'zoeken naar de traditie van de Kerk' mag het eigenlijk niet blijven. Er is een hoger doel waarnaar gestreefd moet worden.⁸⁰ Uiteindelijk dient alle studie en onderricht wezenlijk gericht te zijn op één doel: de liturgie tot persoonlijke bron van heil en leven te laten ontspringen. Daarom roept Pierre de Puniet ook op alle onderzoek en onderwijs dienstbaar te maken aan deze ene zaak: door te dringen tot de binnenkant van formulieren en riten en de sluier die er overheen kan hangen op te tillen. Dan zullen we niet alleen ontdekken hoe de Kerk vanaf haar oorsprong ononderbroken in haar liturgie de goddelijke luister van het Christusmysterie verkondigt en viert. Dan zullen we zien dat de gebedsformulieren en de ceremonies geest en leven bezitten, ook voor ons vandaag. Het is juist de unieke charme en het privilege zonder gelijke van onze liturgie dat zij een levende werkelijkheid is, of beter gezegd, dat ze levende en levenmakende werkelijkheid is.

Interessant is het in dit laatste deel van zijn uiteenzettingen te bespeuren hoe hij de liturgie duidelijk hoogschat als een vindplaats voor de theologie, moraal en ascese en als bron van spiritualiteit. Met name in dit laatste is duidelijk zijn eigen monastieke *Sitz im Leben* te proeven. In zijn beleving dient de liturgie juist een heel centraal punt te vormen in het monastieke leven. Doch, ook voor priesters en leken kan de liturgie, bij ieder op eigen wijze, een heel centrale, persoonlijke bron van christelijk leven worden.⁸¹ Met zijn visie op liturgie als

⁷⁹ Bijlage I : nr. 11, 64.

⁸⁰ Bijlage I : nr. 11, 65-70.

⁸¹ Dit laatste zegt hij niet expliciet aan het eind van zijn lezing. Wel vind ik er onder andere sporen van terug in de context van het rubriekenonderricht (Bijlage I : nr. 11, 60). Anderzijds dient gezegd dat hij nog een heel voorzichtige houding aanneemt tegenover de rol van leken met betrekking tot de liturgie. Zo schrijft hij zeven jaar later in het kader van een boekbespreking heel expliciet: "Toch, onnoodig te zeggen, moet de liturgie altijd gerekend worden tot de gewijde wetenschappen. Ze is een der meest authentieke en levendste werktuigen van de christelijke

vindplaats voor theologie weet hij verder de aandacht te trekken van iemand als Romano Guardini, een belangrijk voortrekker van de Liturgische Beweging, die dit aspect van de liturgie verder uitbouwt in de jaren twintig.⁸²

3.2. Het vak liturgie, verzorgd door Pierre de Puniet

In 1935 wordt Pierre de Puniet gevraagd om Emmanuel Flicoteaux OSB op te volgen als docent liturgie. In die dagen heeft het vak liturgie in het vijfjarig filosofisch-theologisch studieprogramma te Oosterhout een duidelijke, aparte plaats, naast de dogmatisch-theologische cursus die door iemand anders wordt verzorgd.⁸³ De cursus bestaat gedurende die vijf jaren uit twee conferenties per week van telkens één uur.

Anders dan tijdens het noviciaat wordt nu liturgie als wetenschap behandeld. Pierre de Puniet volgt daarbij – zoals te verwachten was – geen bestaande handboeken liturgie, maar ontwerpt zelf zijn lessen.⁸⁴ Helaas beschik ik slechts over twee handgeschreven cursussen van hem. Zij geven bovendien geen volledig overzicht van wat hij gedurende één cyclus van vijf jaar heeft gegeven. Één van deze twee cursussen wordt afgesloten met een datum: ‘juillet 1940’. Gelukkig heb ik naast deze beperkte schriftelijke bronnen diverse malen Frans Vromen OSB kunnen interviewen. Hij noemt zichzelf in tweevoudig opzicht een leerling van Pierre de Puniet: vooreerst heeft hij les gehad van De Puniet; daarnaast ziet hij in hem ook zijn ‘leermeester’. Wat dit laatste betreft, onder invloed van Pierre de Puniet is Vromen zich verder gaan specialiseren in de liturgie en is hij uiteindelijk zelf docent liturgie geworden.⁸⁵ Deze schriftelijke en mondelinge bronnen vullen elkaar prima aan om een authentiek beeld te kunnen krijgen van het docentschap van De Puniet. Aan de hand van zijn eigen uiteenzettingen in 1913 ga ik daar nu inhoudelijk dieper op in.

3.2.1. Een liturgiewetenschappelijke ‘geschoold’ docent

Conform zijn eigen geentileerde visie beschikt De Puniet eigenlijk over een ideale startpositie wanneer hij als docent liturgie begint. Als jonge monnik is hij tijdens zijn filosofisch-theologische basisopleiding weliswaar grotendeels aan-

traditie en uit dien hoofde vooral moet zij onzen aandacht trekken. Ze bevat rijke schatten van theologie en mystiek, ware levenslessen op 't gebied van moraal en ascese; laten we het monopolie niet in de handen der leken; maar beijveren we ons daarentegen haar in het eigen domein onzer kerkelijke studiën te houden.” (Bijlage I: B.7, 28).

⁸² GUARDINI: ‘Über die systematische Methode’ 102.

⁸³ *Brief Vromen* (29 maart 2004) 1 en MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 198.

⁸⁴ Hij verwijst wel regelmatig naar bestaande handboeken liturgie, maar meer dan eens om te zeggen waar je vooral niet je informatie moet gaan zoeken. Aldus Vromen in: *Interview Vromen* (5 april 2005).

⁸⁵ *Interview Vromen* (14 april 2004, 2 maart 2005, 5 en 18 april 2005). Frans Vromen OSB heeft van 1937 tot en met 1940 les van Pierre de Puniet gehad. In 1946 is Vromen docent liturgie geworden in het nieuw opgerichte *Slangenburg* te Doetinchem. Na zijn dood is Pierre de Puniet als docent liturgie opgevolgd door een andere leerling van hem: Carel Coebergh OSB.

gewezen geweest op zelfonderricht. Anderzijds heeft hij geleefd in de nabijheid van grootheden op het gebied van de liturgiewetenschap en de paleografie en is hij, voor zover dit mogelijk was, bij hen in de leer geweest. Daarnaast is hij bevriend geraakt met leeftijdgenoten die gaandeweg, net als hijzelf, internationaal van betekenis zijn geworden door hun liturgiewetenschappelijk onderzoek (zie 1.2. en 1.3.). Ondertussen is De Puniet al meer dan dertig jaar zelf actief als liturgiewetenschapper en paleograaf. Hij weet strikt wetenschappelijke methoden van onderzoek te hanteren en heeft jarenlang intensief oude schriftelijke bronnen bestudeerd. Gaandeweg heeft hij een goed zicht gekregen op de ontwikkelingsgeschiedenis van de Oosterse en Westerse liturgieën. Hij kan dus bij de voorbereiding van zijn lessen putten uit zijn rijk arsenaal aan verworven kennis. Dit doet bij mij de vraag rijzen of zijn docentschap, juist in de laatste periode van zijn leven, in zekere zin zorgt voor een synthese van al zijn verworvenheden in de loop der jaren. Een andere vraag is, of hij als geleerde ook in staat is zijn theorieën over te brengen op zijn jongere toehoorders. Op deze laatste vraag kan ik een positief antwoord geven.

Voorreest bezat Pierre de Puniet de gave om zijn lesstof op heldere, eenvoudige wijze uiteen te zetten. Op deze manier wist hij de leerstof goed over te dragen. Om hem echter goed te kunnen volgen, veronderstelden zijn lessen evenwel al enige kennis.⁸⁶ Verder bezat De Puniet volgens Vromen het ‘charisma van het leraar-zijn’. Waar anderen er vaak niet in slaagden, kon hij mensen ‘meenemen’, ‘meetrekken’ en boeien. Hij kon je als het ware ‘lekker maken’ voor het goede.⁸⁷ Hij was een vurig, bevlogen, enthousiast en toegewijd mens en monnik. Dat straalde hij uit in alle taken die hij verrichtte. Op deze wijze werd hij voor velen tot een ‘levend voorbeeld’ van authentiek monnik-zijn.⁸⁸ Daarmee voegde hij een extra dimensie toe aan zijn docentschap. Het feit dat men in een abdij primair een leefgemeenschap vormt, gaf sowieso aan de relatie docent-leerlingen een bijzondere dimensie. De jongere monniken-in-opleiding waren tenslotte medemonniken en leefgenoten van de docent-monnik. Docent-zijn in deze context hield op directe en indirecte wijze meer in dan het puur overdragen van theorie, met name ook wanneer het ging om liturgie. Dagelijks diende men als

⁸⁶ *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 8; *Interview Vromen* (2 maart 2005).

⁸⁷ *Interview Vromen* (5 april 2005).

⁸⁸ *Egm* 5 (1941) 65. Bergeron getuigt in deze context: “Il était avant tout, il est plus exact de dire qu’ il était uniquement moine, et moine de la grande et pure tradition monastique, relevée par dom Guéranger et transmise par lui à ses fils. Dom Pierre de Puniet était imprégnée de cette tradition jusqu’ au fond de l’ âme, il en était un véritable représentant, authentique et rayonnant.” en “La science n’ avait aucunement desséchée son coeur, jusqu’ à la fin de son existence il conserva la belle fraîcheur d’ âme de ses premières années de vie monastique, et l’ on croirait écrite pour lui cette phrase de René Bazin, qui le peint parfaitement: ‘Il était encore reconnaissant, enthousiaste, sensible, comme s’ il avait été jeune. C’ est que l’ esprit n’ était pas déformé et n’ avait pas changé de route. L’ idéal était resté le même. Et là est la jeunesse de l’ âme: dans ce qu’ elle croit.’” *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 8.

monnik vanuit de liturgie, vanuit het gebed te leven. Daarbij kwam nog eens dat Pierre de Puniet novicemeester was geweest van de jongere monniken-opleiding en hen had ingeleid in het leven als benedictijnse monnik. Dat schiep een bijzondere band met Pierre de Puniet en een bijzonder ontzag voor hem, wat onder andere terug te vinden is in de aanspreektitel 'Père Maître': dat was hij in allerlei opzichten geworden. Ofschoon ook moet gezegd dat niet iedereen goed met hem kon opschieten. 'Omdat hij op en top een Fransman was', zo vat Frans Vromen de redenen daarvan kernachtig samen.⁸⁹

Tenslotte zij vermeld dat Pierre de Puniet al wat ervaring had opgebouwd als docent. Zoals reeds eerder aangehaald (zie 2.1.) begon hij te Oosterhout als docent scholastieke apologetiek. Wat nog onvermeld is gebleven, maar door zowel Vromen als Coebergh wordt gezegd, is dat Pierre de Puniet vóór zijn docentschap liturgie ook een tijdlang de cursus *De Sacramentis* heeft gegeven aan de eigen theologieopleiding van Oosterhout.⁹⁰ Via dit thomistisch traktaat had De Puniet gaandeweg meer oog gekregen voor de theologie van de sacramenten. Door zijn bronnenonderzoek op het gebied van de liturgie ging hij dan weer geleidelijk aan met andere ogen kijken naar de sacramenten. *De Sacramentis* werd niet langer het enige uitgangspunt om de sacramenten theologisch te beredeneren. De ontwikkelingsgeschiedenis van de Westerse liturgie liet ook andere theologische interpretaties zien. Eenmaal docent liturgie geworden, ging het verlangen groeien de liturgie en de theologie van de sacramenten in één vak te bundelen. Dit heeft hij echter zelf niet meer kunnen doorvoeren. Wel heeft zijn leerling Frans Vromen dit verlangen opgepikt bij de vormgeving van het studieprogramma filosofie en theologie te *Slangenburg*. Van 1945 tot en met 1958 is Vromen daar docent liturgie en sacramenten geweest; voor het eerst heeft hij in de opleiding van de Nederlandse benedictijnen deze twee vakken echt bij elkaar gebracht en geïntegreerd.⁹¹ Dit alles voert mij naar de concrete inhoud van het onderricht dat Pierre de Puniet heeft gegeven.

3.2.2. Plan en methode van onderricht

3.2.2.1. Liturgiehistorische methode

Het eerste deel van zijn handgeschreven cursus liturgie opent De Puniet doelbewust met een verantwoording van zijn onderwijsmethode. Een methode die gebaseerd is op liturgiehistorisch onderzoek.

Telkens opnieuw zal hij zich in zijn lessen laten leiden door de vraag: wat is de zin en betekenis van de ritens waarmee wij vandaag ons geloof vieren? De beste

⁸⁹ Daarbij haalt Vromen onder andere aan dat Pierre de Puniet ongezoeten de waarheid kon zeggen, maar dan wel op een charmante Franse manier. *Interview Vromen* (2 maart 2005).

⁹⁰ COEBERGH: 'Dom P. de Puniet' 295; ID.: 'Puniet, Pierre de' 2336; *Interview Vromen* (2 maart 2005). Naar eigen zeggen had met name de lezing van *De Sacramentis* van Thomas van Aquino indertijd zijn eerste echte belangstelling voor liturgie gewekt. *Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout*. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* 1.

⁹¹ *Interview Vromen* (14 april 2004 en 2 maart 2005).

manier om deze en andere vragen betreffende de goddelijke eredienst te kunnen beantwoorden – zo start hij zijn inleidende notities – is het volgen van het onderricht van de Kerk, het geleefde en nog steeds bruikbare onderricht welke zij op schrift heeft gesteld in officiële verzamelingen die men aanduidt met de naam ‘liturgische boeken’. De liturgie is immers niets anders dan de eredienst officieel georganiseerd door de Kerk, opdat eenieder erin kan participeren. Het is het eerbetoon dat we verschuldigd zijn aan de Schepper en dat een redelijk wezen Hem dient te geven in naam van héél de schepping. Het is de officiële erkenning van Gods soevereiniteit. Alleen de mens is in staat dit eerbetoon bewust en uit eigen wil aan God te geven. Deze verplichting van de schepping om God te vereren, wordt nog eens vergroot sinds de zonde haar intrede heeft gedaan. Sindsdien is de mens genoodzaakt om God *vergeving te vragen* en Hem een adequate *genoegdoening* aan te bieden met het oog op de *verzoening* met God. Wat de christelijke eredienst betreft, zij vloeit voort uit het offer dat Christus heeft gebracht, het eucharistisch offer. Dit offer heeft Christus als het meest perfecte offer in de plaats gesteld van het oude offer van Israël. Het bezit op voortreffelijke wijze alle essentiële aspecten voor het eerbetoon dat we aan God verschuldigd zijn: lofprijzing en dankzegging aan God, verering, smeking en boetedoening.⁹²

De christelijke eredienst nu kan volgens De Puniet worden opgedeeld in: het goddelijk officie, de heilige Mis en de sacramenten en sacramentalia. Zij dienen bij uitstek te worden bestudeerd, en wel via de weg van de geschiedenis. Met name is het zaak te kijken naar de oudste officiële liturgische documenten: zij hebben allerlei details met betrekking tot hun uitvoering gefixeerd. Vervolgens dienen we te kijken naar de kerkvaders: zij hebben deze ritens becommentarieerd en zijn eigenlijk de eerste theologen geweest. Tenslotte dienen we een kijkje te nemen bij de scholastieken: zij hebben de sacramentele leer die vóór hen geleefd en onderwezen is in de officiële documenten van de liturgie verzameld en met elkaar in samenhang gebracht. Uiteindelijk mogen we de diverse manifestaties van de christelijke eredienst niet los van elkaar en als geïsoleerde zaken bestuderen. Dan plaatsen we ze buiten hun natuurlijk levenskader.⁹³

3.2.2.2. Een ‘lezen’ van de ‘liturgische monumenten’

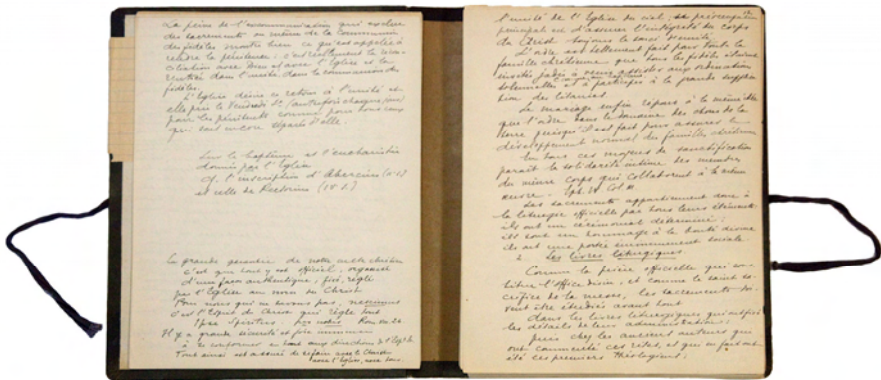
Na deze inleidende woorden gaat De Puniet in zijn twee handgeschreven cursussen aan de slag met het ‘lezen’ van de ‘liturgische monumenten’. Hij vertrekt van de oudste liturgische bronnen en doorloopt achtereenvolgens: *Didachè* (eerste eeuw), *Didascalía* (derde eeuw), *Traditio Apostolica* (derde eeuw), *Canons van Hippolytus* (derde-vierde eeuw), *Canons van de Apostelen* (vijfde eeuw), *Apostolische Constituties* (vierde-vijfde eeuw) en *Het Testament van Onze Heer Jezus Christus*

⁹² Bijlage I: PP1, 1-12. Wat hier opvalt, is dat hij vanuit zijn eigen benedictijnse spiritualiteit kijkt naar de liturgie. Vergelijk met Bijlage I: nr. 9.

⁹³ Bijlage I: PP1, 8 en 12.

(vierde-vijfde eeuw). In de vierde eeuw blijft hij een tijdje stilstaan bij de oude Oosterse liturgieën: de *Griekse Jacobusliturgie* en *Marcusliturgie*; de *Koptische liturgie van Cyrillus van Alexandrie*; de *liturgie van Basilius en van Johannes Chrysostomus*; het *Euchologion van Sérapion* en de *Byzantijnse collecties*. Vanaf de vijfde eeuw staat hij heel uitvoerig stil bij de Westerse liturgische monumenten: bij diverse *sacramentaria* (*Gelasianum*, *Leonianum*, *Gregorianum* en *Hadrianum*) en de *ordines*, het Romeins pontificaal, het Romeins rituaal, het Romeins sanctoraal met feestkalender, het Romeins brevier en tot slot het Romeins missaal.

In zijn eigen onderricht als liturgiedocent kent hij dus daadwerkelijk een eminente plaats toe aan de Romeinse liturgie. Verder valt te constateren dat De Puniet, wanneer hij inzoomt op één specifiek sacrament, hij dit telkens doet vanuit zijn – wat hij noemt – ‘natuurlijke’ context: zo bespreekt hij de priesterwijding heel uitvoerig wanneer hij geschiedkundig is aanbeland bij het pontificaal en belicht hij de eucharistie wanneer hij geschiedkundig iets wil gaan vertellen over het missaal. Bij de bestudering van deze twee sacramenten volgt hij telkens opnieuw heel specifiek de weg van hun wordingsgeschiedenis via allerlei

Handgeschreven cursus van Pierre de Puniet de Parry OSB

Foto: Cees van Meerten

liturgische monumenten om zo de volle betekenis te laten oplichten van het betreffende sacrament. Hij gaat daarbij vaak heel gedetailleerd te werk. De betekenis van de priesterwijding laat hij bijvoorbeeld oplichten door eerst het ontstaan en de betekenis van de tonsuur en van de lagere wijdingen te belichten, om vervolgens het eigene van de priesterwijding liturgiehistorisch boven tafel te brengen. Daarbij ontrafelt hij op historisch-exegetische wijze bijhorende rituelen en liturgische formulieren en laat hij zich – aldus Vromen – frapperen door details waar anderen in zijn tijd makkelijk overheen keken. Bij de bespreking van de eucharistie in zijn tweede handgeschreven cursus vertrekt hij van het oude en het nieuwe Verbond, om vervolgens gelijk over te stappen naar de

sacramentaria en *ordines*. Tevens staat hij stil bij het *Antiphonarium*, het *Lectionarium*, het *Capitulare Evangeliorum*, het missaal van Pius V, het sanctoraal en de Romeinse kalender. Beschouwt hij de kerkvaders als voldoende besproken in zijn eerste cursus? Frans Vromen vertelde mij dat Pierre de Puniet juist graag over de kerkvaders uitwijdde tijdens zijn lessen liturgie, met name wanneer hij uitgebreid over het sacrament van het doopsel onderricht gaf. In de twee handgeschreven cursussen van De Puniet komt dit sacrament echter slechts heel zijdelings ter sprake. Het getuigt ervan dat ik met de twee handgeschreven cursussen geen compleet schriftelijk overzicht heb van zijn lessen liturgie die hij in een cyclus van vijf jaren gaf. In die zin vormen de gesprekken met Vromen een welkome aanvulling.

De handgeschreven cursussen van De Puniet komen overigens soms vrij taai en erg geschiedkundig over, terwijl zijn lessen juist heel sprankelend en interessewekkend waren (getuige 3.2.1.). Dit is nog een extra reden om met betrekking tot de inhoud van zijn onderricht aandacht te schenken aan de getuigenissen van Frans Vromen. Daaruit blijkt dat Pierre de Puniet tijdens zijn lessen regelmatig afweek van zijn geschreven tekst en daarbij heel wat meer interessante zaken aan het licht bracht. Men ging altijd met een ander zicht op de sacramenten weg uit de les liturgie, dan met het zicht dat men op dat sacrament vooraf had, zo typeert Vromen zijn ervaringen.⁹⁴

3.2.2.3. Inbreng van andere vakgebieden⁹⁵

Frans Vromen bevestigt dat Pierre de Puniet telkens opnieuw een sterk historische belichting gaf van wat rituelen in de loop van de geschiedenis hebben doorgemaakt.⁹⁶ Op zijn tocht doorheen de geschiedenis had De Puniet echter telkens oog voor de culturele context waarin bepaalde rituelen hebben gefunctioneerd. Hij stelde zich regelmatig luidop de vraag wat voor zin rituelen hebben gehad in de cultuur waarin ze zijn ontstaan en welke zin ze hebben gekregen in de cultuur van andere plaatsen en latere tijden. Want hij was ervan overtuigd dat er in de loop van de tijd verschuivingen – al dan niet ten goede – hebben plaats gevonden in de betekenis die men toekende aan bepaalde rituelen. Zo wees hij bijvoorbeeld bij het sacrament van het doopsel op accentverschillen in de betekenis die men aan ‘het afwassen met water’ heeft toegekend, afhankelijk van tijd en culturele context. Hij maakte zijn leerlingen er graag van bewust dat er telkens opnieuw in de geschiedenis een wisselwerking heeft plaats gevonden tussen cultus en cultuur. Niet alleen de cultus heeft een stempel gedrukt op de cultuur. Ook de cultuur zelf heeft een stempel gedrukt op de cultus. Zo wees hij erop dat via de apostel Paulus het Griekse denken in de liturgie is binnenge-

⁹⁴ *Interview Vromen* (5 april 2005).

⁹⁵ In deze paragraaf laat ik mij hoofdzakelijk leiden door de getuigenissen van Frans Vromen op 2 maart 2005, alsook op 5 en 18 april 2005.

⁹⁶ Daarmee onderscheidde hij zich onder andere van Flicoteaux in het lesgeven. Flicoteaux bleef hoofdzakelijk stilstaan bij de theologische thema's in de liturgie.

komen. Hij liet zien hoe de oudste bronnen dicht staan bij het Joodse denken. En bij de ontwikkeling van de sacramentaria liet hij proeven hoe Gallische elementen langzaamaan de Romeinse liturgie zijn gaan doordringen. In de loop van zijn onderricht over de ontwikkelingsgeschiedenis van de liturgie schonk hij dan ook regelmatig aandacht aan de diverse geestelijke en theologische stromingen en hun invloed op de liturgie. Daarbij toonde hij een bijzondere liefde voor het gedachtegoed van de kerkvaders, van Leo de Grote en van de middeleeuwse mystieken. Eigenlijk zien wij hier Pierre de Puniet weer als novice-meester opduiken, als ‘man van de spiritualiteit’ en als gewezen leraar dogmatiek.

Verder toonde De Puniet volgens Vromen in zijn onderricht een zekere nieuwsgierigheid naar en aandacht voor de menselijke wortels van de ritens, feesten en christelijke symbolen. Mede onder invloed van zijn lesgeven en vanuit zijn zorg om de harten van zijn leerlingen te openen voor de zin en waarde van de liturgie, zag hij gaandeweg het belang in van de antropologie bij de initiatie in de christelijke rituelen. Om te achterhalen of dit aspect ook terug te vinden is in zijn cursus zoom ik, bij wijze van steekproef, in op zijn onderricht over de tonsuur bij de opname in de clericale stand. In zijn eerste handgeschreven cursus, pagina's 47-50, voert hij ons mee naar haar herkomst uit een monastiek gebruik; naar de verschillende vormgevingen van de tonsuur – diverse malen in de kunst uitgebeeld – en hun *Sitz im Leben*; alsook naar het Griekse post-baptismale gebruik waarbij de eerste hoofdharen en de eerste baardharen aan God werden geschonken. Allemaal verbeelden ze eenzelfde betekenis: het is een teken van eerbetoon en van een toebehoren aan God. Bij een vergelijking met zijn boek *Le pontifical romain I*, een boek dat tien jaar vóór zijn handgeschreven cursus is verschenen, valt het op dat hij daarin verder gaat dan de christelijke dimensie. Zo stipt hij heel even aan dat er zelfs een vóór-christelijk gebruik van de tonsuur is geweest, maar hij voegt er onmiddellijk aan toe: ‘ce qui ne veut pas dire que l'Église l'ait emprunté aux païens’ met verwijzing naar een studie van M. Gobillot, *Sur la tonsure chrétienne et ses prétendues origines païennes*, in 1925 verschenen in de *Revue d'histoire ecclésiastique*. Anderzijds wijst hij wel naar de algemene basis van al deze gelijkaardige rituelen:⁹⁷

à la base de ces rites divers on retrouve une même idée symbolique, celle de l'appartenance à telle ou telle personne par le sacrifice qu'on lui fait de sa chevelure.

Tot een nog verdere doordenking van dit ritueel vanuit de antropologie komt hij echter niet. Nergens spreekt hij overigens expliciet over een ‘antropologische basis’ van een ritueel, ook niet wanneer hij op zoek gaat naar het ontstaan van andere rituelen. Hieruit trek ik de conclusie dat we bij Pierre de Puniet nog

⁹⁷ Bijlage I: nr. 14, 1-121. Hoe hij tijdens het onderricht zelf heeft gesproken over dit onderwerp, moet ik helaas schuldig blijven.

niet echt kunnen spreken van een antropologische benadering van de christelijke riten. Zijn blik is in heel zijn werk nog sterk christelijk en christocentrisch gericht.⁹⁸ Wel kan worden gesproken van een voorzichtig beginnend antropologisch kijken.

3.2.2.4. Liturgie als persoonlijke bron van christelijk leven

Uiteindelijk, zo beklemtoont Frans Vromen herhaalde malen, ging het Pierre de Puniet ook in zijn liturgiewetenschappelijk onderricht aan de filosofisch-theologische opleiding van het Oosterhouts convent niet uitsluitend om een reconstructie van de wordingsgeschiedenis van de liturgie. Centraal uitgangspunt in zijn onderricht was toch telkens weer: via de weg van de wetenschappen de ziel van de liturgische teksten en riten naar boven te halen en hun levende kern open te leggen, om van daaruit met nog meer bezieling te kunnen bidden.⁹⁹ Dat ligt ook geheel in de lijn van de levensroeping van de monnik: om biddend en God lovend in het leven te staan. De roeping uiteindelijk van iedere mens (zie zijn inleidende woorden in 3.2.2.1.).

Hoe speels en diepzinnig tegelijk De Puniet liturgische teksten wist open te leggen en 'levend' te maken, laten zijn twee laatste artikelen die hij heeft geschreven voor *Ephemerides Liturgicae*, met name 'Intus reformari' en 'Pastor ovium', proeven.¹⁰⁰ Volgens Vromen vormen deze twee artikelen een schoolvoorbeeld van hoe hij, ook tijdens zijn lessen, op treffende wijze de theologie achter liturgische teksten kon doen oplichten en deze teksten levensecht kon laten spreken.¹⁰¹ Liturgie was voor Pierre de Puniet tenslotte 'levende en tastbare dogmatiek', een vieren van ons geloofsgeheim, aldus Vromen. Deze visie komt uiteindelijk overeen met het laatste gedeelte van zijn uiteenzettingen in 1913.

3.2.3. *Synthese*

Mijn onderzoek voert mij tot twee conclusies.

Vooreerst zorgt de benoeming tot docent liturgie inderdaad voor een vruchtbare synthese van zijn verworvenheden in de loop der jaren. Pierre de Puniet wordt nu uitgedaagd om zijn jongere medemonniken op wetenschappelijke wijze te initiëren in de liturgie. Hij zet daarbij als het ware alle registers open. Op allerlei manieren kan gemerkt worden dat hij dankbaar gebruik maakt van zijn belangrijkste verworvenheden: de resultaten van zijn eigen liturgiewetenschappelijk onderzoek, zijn belangstelling voor en verdieping in de spiritualiteit in het algemeen en van de liturgie in het bijzonder, zijn belangstelling voor en verdieping van de theologie van de sacramenten, zijn eigen beleving van het

⁹⁸ Het meest sprekende voorbeeld hiervan is zijn tweedelig boek *Le psautier liturgique*. Zie 2.2.

⁹⁹ *Interview Vromen* (2 maart 2005).

¹⁰⁰ Bijlage I: nrs. 29 en 30. Deze artikelen laten bovendien zien hoe de belangstelling van Pierre de Puniet voor spiritualiteit en theologie niet alleen zijn liturgiewetenschappelijk onderzoek maar ook zijn liturgisch georiënteerde publicaties ging beïnvloeden.

¹⁰¹ *Interview Vromen* (2 maart en 18 april 2005).

godelijk officie als monnik. Uit de getuigenissen van Frans Vromen blijkt, dat De Puniet in staat is alle beschikbare kennis vruchtbaar te maken voor wie van hem les krijgen. Voor Vromen vormt zijn wijze van liturgieonderricht zelfs een belangrijke aanzet om in *Slangenborg* op een heel vernieuwende wijze het vak liturgie op te zetten.

Een tweede conclusie betreft het plan en de methode welke Pierre de Puniet hanteert bij de eigenlijke vormgeving van het vak liturgie. Een vergelijking van zijn visie dichtbij het begin van zijn liturgiewetenschappelijke carrière met de concrete invulling van zijn docentschap liturgie aan het einde van zijn leven, voert mij tot de conclusie dat hij halverwege de jaren dertig nog steeds diep overtuigd is van de waarde van zijn voorgestelde plan en methode van onderricht en deze theorie aan de praktijk heeft willen toetsen. Daarbij tracht hij eigen verworven kennis van andere vakgebieden en wetenschappen – weliswaar nog op beperkte en voorzichtige wijze – te integreren in zijn liturgiehistorische benadering van de liturgie. De vraag die zich nu opdringt is, in hoeverre hij met zijn visie ook van invloed is geweest op de ontwikkeling van het vak liturgie aan andere theologische opleidingen in Nederland. Dit brengt mij bij de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.

4. Een Franse pater in Nederland

Wanneer men in die dagen over de benedictijnen in Oosterhout spreekt, dan heeft men het in de volksmond over ‘de Franse paters’. Inderdaad ‘Franse paters’, want van origine komen ze uit Frankrijk. Echter, ook wanneer er al heel wat Nederlanders zijn ingetreden te Oosterhout, blijft men spreken over de ‘Franse paters’. Dit heeft een dieperliggende oorzaak.

4.1. Een Franse oriëntatie

Ofschoon de Franse benedictijnen gastvrij zijn ontvangen in Nederland en er reeds vanaf het eerste jaar van hun vestiging in Oosterhout systematisch jonge Nederlanders zich komen aanmelden om in te treden, wordt het verblijf in de eerste jaren beschouwd als een tijdelijk verblijf. Zodra het enigszins mogelijk zal zijn, zal men terugkeren naar Wisques. Deze gedachte heeft invloed op diverse aspecten aangaande de vormgeving van het kloosterleven. Zo is Frans de verplichte voertaal binnen de kloostermuren, ook voor de ingetreden Nederlanders. Dit geldt voor de conferenties, de lezing tijdens de maaltijd, het gesprek tijdens de recreatie, alsook de bejegening van de gasten. De abt, de prior, de novicemeester, de gastenpater: zij spreken alleen Frans. Pas bij de canonieke oprichting van de Oosterhoutse abdij in 1928, acht jaar na het herstel van Wis-

ques, komt daar geleidelijk aan verandering in. Mähler schrijft over deze traagheid:¹⁰²

Aanvankelijk was er van een ommekeer niet veel te bespeuren, niet alleen omdat niemand precies wist welke procedure moest worden gevolgd om aan elk van de twee kloosters de gepaste canonieke status te bezorgen, maar ook omdat zowel voor de kleine groep in Frankrijk, als voor de monniken in Nederland tijd nodig was om een eigen identiteit te ontwikkelen en een aangepaste vorm te vinden. Voor Oosterhout hield dit onder meer in dat van Frans naar Nederlands moest worden overgeschakeld in de omgangstaal en eventueel in de leefgewoonten. Vader Abt, zelf een Fransman, voelde geen behoefte om daar haast mee te maken. Men bleef immers deel uitmaken van de Franse Congregatie van Solesmes en de monniken dienden te worden gevormd in de geest van haar tradities. Voorlopig zou er weinig of niets worden gewijzigd in taal en gewoonten.

Men is aanvankelijk dus bang dat er door het prijsgeven van de Franse taal een stuk traditie verloren zal gaan, waardoor de monastieke geest zal worden aangetast. Toch doen sommige Franse monniken moeite om de Nederlandse taal machtig te worden.¹⁰³

Wat Pierre de Puniet betreft, hij heeft volgens Frans Vromen zijn best gedaan om de Nederlandse taal onder de knie te krijgen, alleen is het hem nooit echt goed gelukt. Zijn Nederlands is altijd heel gebrekkig gebleven en zorgde meer dan eens voor hilarische toestanden.¹⁰⁴ Dit had onlosmakelijk gevolgen voor zijn liturgiewetenschappelijke werken. De resultaten van zijn onderzoek tekende hij op in het Frans. Voor hun publicatie oriënteerde hij zich met name op Franstalige en internationale tijdschriften. Dat was trouwens een mooi voordeel van de Franse taal: daarmee kon hij op het internationale forum al spoedig meepraten en internationaal faam verwerven.¹⁰⁵ Zijn gebrek aan het spreken van goed Nederlands zorgde er verder voor dat hij meer aangetrokken werd door de Franstalige sectie van de Liturgische Beweging in België, dan door de Liturgische Beweging in Nederland.¹⁰⁶ Het verklaart ook waarom er slechts twee korte artikelen en vier boekbesprekingen van hem zijn verschenen in de Nederlandse liturgische tijdschriften.¹⁰⁷ Wie dus in zijn tijd als Nederlander

¹⁰² MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 174. Dit geldt ook voor de bezetting van sleutelposities in het bestuur van de abdij. Zo werd Pierre de Puniet in de loop der jaren diverse malen verkozen tot één van de raadsmanen van de abt. *Ibid.* 268-269.

¹⁰³ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 265-266.

¹⁰⁴ *Interview Vromen* (2 maart 2005).

¹⁰⁵ *Interview Vromen* (5 april 2005).

¹⁰⁶ Tussen 1913 en 1935 wordt hij driemaal als spreker gevraagd voor de *Franstalige Liturgische Week*. Bijlage I: nrs. 11, 12 en 13.

¹⁰⁷ Twee boekbesprekingen zijn te vinden in *Van Onzen Tijd*, het tijdschrift van de *Katholieke Kunstkring De Violier* (Bijlage I: B.3 en B.8). Deze kunstkring zocht vrij spoedig na de vestiging van de benedictijnen te Oosterhout contact met deze gemeenschap (cf. infra). Interessant is met

kennis wilde maken met zijn werken en zijn visie, diende vooreerst goed de Franse taal te beheersen en diende bovendien interesse te hebben voor wat er internationaal allemaal gaande was. Hiernaast valt er nog een andere hinderpaal aan te wijzen.

4.2. Een pater van Solesmes

Het is opvallend hoe verschillend congregaties binnen één orde kunnen zijn. Terwijl de benedictijnen in België heel open stonden versus de buitenwereld en de Liturgische Beweging op allerlei wijzen stimuleerden, ja haar gedachtengoed zelfs initieerden en propageerden, was de *Congregatie van Solesmes* eerder gesloten van aard.¹⁰⁸ Tekenend tegen deze achtergrond is de houding van de abt van Oosterhout wanneer deze door C. Oomen, de initiatiefnemer van het *Eerste Liturgisch Congres* in Nederland (gehouden te Breda in 1911), benaderd wordt om samen met de abt van dit congres de convocaties te verzorgen: abt Jean de Puniet wijst dan een voortrekkersrol van hemzelf en zijn abt van Nederland – naar analogie met *Abdij Keizersberg* in België – af. Liever blijft hij op de achtergrond. Zelf is hij bereid de openingsplechtigheid bij te wonen. Verder zegt hij de medewerking van zijn abt toe in de personen van paters Sergent (voor de praktijk van het Gregoriaans) en Schutte (voor het verzorgen van lezingen – in het Nederlands – op het gebied van de liturgie).¹⁰⁹ Deze geslotenheid van de *Congregatie van Solesmes* blijkt verder diverse malen uit de correspondentie tussen abt De Puniet en het hoofd van de *Congregatie van Solesmes*, Paul Delatte. Centraal staan de opbouw en eenheid van de eigen gemeenschap. Uit zorg daarvoor worden allerlei uitnodigingen en verzoeken van de buitenwereld niet aangenomen. Tevens wordt erover gewaakt dat het leven in de eigen gemeenschap niet teveel wordt verstoord door het intensief bezoek van steeds weer dezelfde mensen. Bezoekers mogen overigens in de abt niet deelnemen aan de conferenties voor de monniken.¹¹⁰ De terughoudendheid richting buitenwereld

name de eerste boekbespreking waarin De Puniet wijst op de fotografie als een onschatbaar hulpmiddel voor en impulsgever aan de paleografische wetenschap. In *Maandschrift voor Liturgie* commentarieert De Puniet een uitgave van twee liturgiewetenschappers waarvoor hij veel ontzag heeft, namelijk: Paul Cagin en Edmund Bishop (Bijlage I: B.6 en B.7). In *Ons Liturgisch Tijdschrift* verscheen pas aan het eind van zijn leven een artikel (Bijlage I: nr. 33). Het artikel over de bisschopswijding in het *Liturgisch Tijdschrift* verscheen zelfs postuum, via Carel Coebergh (Bijlage I: nr. 32). In het interview van 2 maart 2005 bevestigt Frans Vromen dat de gebrekkige kennis van de Nederlandse taal voor Pierre de Puniet een grote hinderpaal is geweest om te publiceren in Nederlandse tijdschriften.

¹⁰⁸ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 121 en 123; *Interview Vromen* (14 april 2004 en 5 april 2005); *Gesprek met Guibert Michiels* (3 mei 2005). Zie ook: BROM: 'De Sint Paulusabdij in Oosterhout'.

¹⁰⁹ MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 128 en 313.

¹¹⁰ Deze geslotenheid vindt uiteindelijk haar fundament bij de stichter zelf van de *Congregatie van Solesmes*. Zo schrijft Th. Klausner onder andere: "Dem angehenden Mönch Guéranger, ... schwebte eine Form gemeinschaftlichen Leben vor, die den Teilnehmer durch Klausur und Beständigkeitsgelübde gegen die Unruhe der Welt abschirmte und ihn ganz dem Chordienst und der Wis-

wordt volgens Mähler en Vromen gedeeltelijk ook verklaard door de angst begin twintigste eeuw voor de ketterjacht van de integralisten. Tegelijk dient gezegd dat Solesmes in die tijd zeer Romeins gericht was: men diende met Rome rekening te houden.

Deze terughoudendheid is ook karakteristiek voor Pierre de Puniet.¹¹¹ Meer dan eens wordt hij als spreker voor één of andere liturgische samenkomst gevraagd, maar hij houdt – ook omdat hij het al druk genoeg heeft – regelmatig de boot af. Hoogstens drie- à viermaal per jaar neemt hij deel aan een liturgische week. Verder wordt hij geen lid van allerlei liturgische commissies en organisaties. Wel verzorgt hij enige malen per jaar een retraite voor vooral contemplatieve ‘Franse zusters’ in Nederland, België en Frankrijk.¹¹² Wat zijn houding ten opzichte van Rome betreft: daarin valt volgens Vromen een zekere evolutie waar te nemen.¹¹³ In het begin is De Puniet eerder bang voor Rome. Zo heeft hij een grote ‘verering’ voor Odo Casel en brengt hij regelmatig op waarderende wijze zijn visie ter sprake gedurende het liturgieonderricht, maar is hij er toch erg voorzichtig mee om Casels theorieën publiekelijk te ventileren. Immers, Rome was toentertijd niet zo happig op de theologie van Odo Casel.¹¹⁴ Verder is hij aanvankelijk zeer terughoudend in de discussie om ritlen aan te passen aan de tijdgeest.¹¹⁵ Deze terughoudendheid valt deels ook te verklaren doordat hij uit een conservatief katholiek Frans milieu komt. Een milieu dat zich verzet tegen alles wat enigszins naar ‘revolutie’ ruikt. Toch is volgens Vromen gaandeweg

senschaft weihte.” KLAUSER: *Henri Leclercq* 21. Dit gaat zelfs zover dat Guéranger in 1836 het verlangen uitdrukt in naam van de stabiliteit alle vereiste manuscripten en boeken die nodig zijn voor de samenstelling en uitgave van *Gallia Christiana* naar Solesmes over te brengen. *Ibid.* 23.

¹¹¹ *Interview Vromen* (2 maart 2005 en 5 april 2005).

¹¹² Vromen noemt onder andere de zusters augustinessen te Ubbergen en de benedictinessen van Oosterhout. *Interview Vromen* (5 april 2005).

¹¹³ *Interview Vromen* (2 maart 2005 en 5 april 2005).

¹¹⁴ Het is bijvoorbeeld opvallend dat Pierre de Puniet in de schriftelijke neerslag van zijn gehouden toespraak met als titel *L’actualité des Mystères de la Vie du Christ dans la Liturgie* tijdens de *Franstalige Liturgische Week* van 1935 (Bijlage I: nr. 13) ter ondersteuning van de theologie die hij presenteert heel vaak verwijst naar Leo de Grote, maar niet naar Odo Casel. Nota bene Odo Casel zelf becommentarieert in het *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* de gepubliceerde lezing van Pierre de Puniet. In zijn recensie verwijst hij Pierre de Puniet enige halfslachtigheid. Enerzijds bevestigt Casel dat De Puniet de klassieke mysterieleer oproept, anderzijds voert De Puniet in het vervolg van zijn uiteenzettingen deze leer niet helder en consequent door en zo dreigt hij veeleer “durch ihre scheinbare Verwandtschaft mit der traditionellen Mysterienlehre diese zu verdunkeln” (*JLW* 15 [1935] 309).

¹¹⁵ In 1913 begint hij zijn eerste les op de *Franstalige Liturgische Week* haast met te zeggen: “La liturgie chrétienne est comme l’Église elle-même et comme toutes les institutions de l’Église: elle a un passé qui ne s’invente pas et dont on ne peut s’abstraire complètement sans la défigurer; c’est de quoi il faut se préoccuper si l’on veut juger sainement de notre liturgie actuelle. Il est très louable de ‘faire’ de la liturgie, mais qu’il serait périlleux de ‘faire’ ou de ‘refaire’ la liturgie au gré de nos préférences et de nos goûts modernes! Et le danger n’est pas si chimérique qu’on serait tenté de le croire.” (Bijlage I: nr. 11, 42-43.) Belangrijker is het de rijkdom van de overgeleverde ritlen en formulieren open te leggen zodat zij ook voor ons vandaag kunnen spreken. Daarin ziet hij voor zichzelf een belangrijke taak weggelegd.

het liturgiewetenschappelijk onderzoek bij Pierre de Puniet het zicht verruimd. Bronnenonderzoek heeft hem uiteindelijk een tamelijk ruime visie op het wezen van de sacramenten geschonken – een visie die verder ging dan de toenmaals courante (neo)scholastieke visie. Bovendien hebben de resultaten van bronnenonderzoek hem gaandeweg opener gemaakt voor de herziening van sommige riten. Dit om deze ‘heilige tekenen’ beter te laten spreken.¹¹⁶ Het is vooral aan zijn sterke argumenten vanuit de oudste schriftelijke bronnen te danken dat Rome van haar kant de bevindingen van De Puniet heeft geaccepteerd.

4.3. Indirecte invloed

De twee bovengenoemde factoren zorgen ervoor dat Pierre de Puniet tot begin jaren dertig vrij onbekend is gebleven in Nederland. Pas met het verschijnen van zijn tweedelige boeken, *Le Pontifical Romain* en *Le psautier*, wordt zijn naam echt gevestigd in Nederland. Beide boeken ontvangen een positieve recensie in de Nederlandse liturgische tijdschriften. Zo schrijft professor J. Teulings naar aanleiding van het verschijnen van *Le Pontifical Romain*:¹¹⁷

Men zal het met den Schrijver volkomen eens zijn, dat het alleszins de moeite waard is, de aandacht der Liturgische Beweging, meer dan tot-nu-toe gebeurde, te gaan vestigen op de kostbare schatten der Sacramenten- en Sacramentaliën-liturgie, die voor velen nog grootendeels begraven schatten zijn. En dan is zeker iemand, die (zooals de Schrijver) lid is der Commissie voor de herziening van het Pontificale, een bij uitstek competente gids om ons binnen te leiden in den rijkdom van dit liturgisch boek, dat de Liturgie van zooveel kostbare Sacramenten en Sacramentaliën bevat.

Met name naar dit boek wordt door de andere geportretteerde liturgiedocenten verwezen in hun collegestof. Toch vraag ik mij af of Pierre de Puniet onder andere via zijn lezing in 1913 reeds vóór de jaren dertig invloed heeft gehad op liturgiedocenten in Nederland. In hoeverre hebben liturgiedocenten bijvoorbeeld zijn visie op het vak liturgie aan theologische opleidingen gelezen in het verslagboek dat een jaar na de Liturgische Week is verschenen? In hoeverre heeft dit iets toegevoegd aan hun eigen manier van lesgeven?

Uit een bestudering van de Oosterhoutse gastenboeken blijkt dat er in de loop der jaren allerlei contacten zijn gegroeid tussen de monniken van Oosterhout en een aantal studenten en docenten van alle diocesane grootseminaries in Nederland.¹¹⁸ En dat de abdij is bezocht geweest door diverse belangrijke mensen

¹¹⁶ Met de latere herziening van de liturgie van de Goede Week bijvoorbeeld zou hij volgens Vromen – indien hij nog geleefd had – heel blij zijn geweest. *Interview Vromen* (5 april 2005).

¹¹⁷ J. TEULINGS, in *OLT* 16 (1930/31) 117.

¹¹⁸ In de gastenboeken van 1903-1941 staan onder andere de namen opgetekend van: M. Wijtenburg (Warmond), L. Verwilt OP (dominicanen), N. Appelman (Warmond), A. Koenders (OCARM), A. Ruhe (Warmond), A. Kat (Warmond), N. Steur (Warmond), Th. Vismans OP (Haaren, dominicanen), M. Terwindt (Haaren). Hier zij opgemerkt dat mensen die alleen zijn

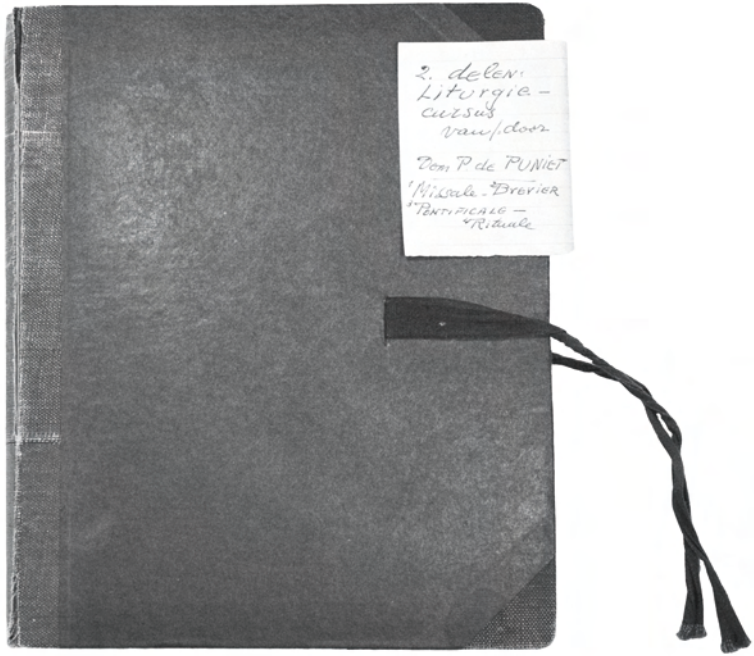
van de Liturgische Beweging in Nederland.¹¹⁹ Frans Vromen heeft mij bevestigd dat ook Pierre de Puniet contact heeft gehad met vooraanstaande mensen binnen de Liturgische Beweging. Voor hen functioneerde hij vooral als consultatiebron. Maar, ook uit de gastenboeken blijkt: deze mensen liepen de deur niet plat. En vanuit Pierre de Puniet zelf zijn niet – zoals Lambert Beauduin heeft gedaan – allerlei liturgische initiatieven ontwikkeld richting buitenwereld. Met M.-G. Oury kan gezegd worden dat hij een stevig en wetenschappelijk fundament heeft gegeven aan de Liturgische Beweging in het algemeen.¹²⁰ Maar verder onderzoek is noodzakelijk om op het spoor te kunnen komen in hoeverre zijn visie een directe invloed heeft gehad op de vorming van liturgiedocenten en op de vormgeving van het vak liturgie aan andere theo-logische opleidingen in Nederland.¹²¹

gekomen voor een gesprek of vergadering met één van de paters, zonder maaltijd of overnachting, niet opgetekend zijn in de gastenboeken.

¹¹⁹ Genoemd worden onder andere.: J. Beukers, J. van Schaik, W. van Koeverden, J. Poels, G. Witlox, J. van Ginneken SJ, F. van Beukering, W. van Adrichem, W. Smulders, A. Versondert; maar ook architecten en kunstenaars als de gebroeders J. en G. Brom, A. Kropholler en M. Grandpré-Molière.

¹²⁰ OURY: 'Puniet (Pierre de)' 2623.

¹²¹ Van 1911 tot en met 1919 is bijvoorbeeld Willem van Koeverden, die samen met Harry Frank lid is geweest van de *Liturgische Vereniging* van Utrecht en vervolgens van de *Federatie van Liturgische Verenigingen*, een aantal malen te gast geweest in Oosterhout. In hoeverre heeft hij bijvoorbeeld Harry Frank op het spoor gebracht van Pierre de Puniet? En in hoeverre heeft dit op zijn beurt Frank de ommezwaai doen maken naar een historische benadering van het vak liturgie? Jan Prein, de opvolger van H. Frank, past eigenlijk de visie en de methode van De Puniet toe. Maar zowel Frank als Prein komen niet in de gastenboeken van Oosterhout voor.

Handgeschreven cursus van Pierre de Puniet de Parry OSB
Foto: Cees van Meerten

ZACHARIAS DE KORTE

Gouda 25 Febr. 1891 – † Bergen-Belsen Maart 1945

De ijver voor Uw huis heeft mij verteerd; op mij viel de smaad
van hen, die U smaden.

Ps. 69. 10.

Bidprentje van Zacharias de Korte

Foto: Cees van Meerten

II. ZACHARIAS DE KORTE (1891– 1945)

Bij een bestudering van de context waarin Pierre de Puniet heeft geleefd en gewerkt sprong in het oog hoe allerlei katholieke groeperingen vrij snel na de vestiging van de benedictijnen te Oosterhout bij deze gemeenschap kwamen aankloppen. Eerst waren dat mensen uit de wereld van de gregoriaanse muziek; vervolgens intellectuelen, architecten en kunstenaars; toen mensen uit de Liturgische Beweging. Wat deed al deze mensen zo spoedig de weg zoeken naar de priorij? Welke behoeften, welke honger, welke verlangens vertolkten zij? Het maakte mij nieuwsgierig naar de situatie van de katholieke bevolkingsgroep in Nederland rond de eeuwwisseling, meer bepaald naar de feitelijke stand van zaken op intellectueel en wetenschappelijk gebied en daarbinnen dan naar de situatie van het liturgieonderricht aan de katholieke theologische opleidingen. Om de ontwikkeling van de liturgiewetenschap uiteindelijk beter te kunnen volgen, alsook de inzet, draagwijdte en betekenis van de geportretteerde liturgiedocenten beter te begrijpen, vind ik het noodzakelijk om in dit hoofdstuk eerst uitgebreid stil te staan bij de bredere context en een aantal interessante personen die hierin hebben gefigureerd, alvorens in te zoomen op Zacharias de Korte.

1. Een schromelijk tekort

1.1. De beoefening van de wetenschap in Nederland in het algemeen en de theologiebeoefening in het bijzonder

Uit mijn onderzoek blijkt dat het rond de eeuwwisseling gonst van ideeën en activiteiten bij een jonge generatie katholieke kunstenaars, alsook bij een groep jonge katholieke intellectuelen, zowel priesters als leken, die voornamelijk afkomstig zijn uit de wereld van de taal- en letterkunde. Zij beklemtonen voor eerst de grote tekorten bij het katholieke volksdeel op intellectueel en cultureel gebied en trachten vervolgens door allerlei initiatieven deze tekorten weg te werken. Zij gaan openlijk de dialoog aan tussen tijdgeest en christendom, binden de strijd aan tegen de geest van een katholiek getto en tegen het bestaand clericalisme en opteren voor een open catholicisme, voor het goede recht van de open kritiek, alsook de zin voor politiek sociale vernieuwing.¹ Eén van hen is Maarten Poelhekke. December 1899 houdt hij voor de Amsterdamse 'Kiesvereniging' zijn beroemd geworden spreekbeurt met als titel 'Het Te-kort der Katholieken in de Wetenschap'.² Ter illustratie geeft Poelhekke een opsomming

¹ Thurlings spreekt in deze van een 'tegenbeweging'. THURLINGS: *De wankel zuil* 128.

² Voor deze toespraak, welke in 1900 werd uitgegeven, heeft Poelhekke zich geïnspireerd op een ouder overeenkomstig optreden van Georg Freiherr von Hertling. Von Hertling, hoogleraar te München en eerste president van het in 1876 door hemzelf opgerichte *Görres-Gesellschaft*, had in 1896, 1897 en 1898 op tal van plaatsen in Duitsland gesproken over de culturele achterstand van

van feiten. Zo leveren de katholieken ongeveer de helft van het aantal studenten, dat zij naar hun numeriek aandeel in de natie behoren op te brengen. Van de 238 gewone en buitengewone professoren zijn er slechts 2 katholiek.³ De hoofdoorzaak van dit tekort kan in de ogen van Poelhekke niet langer gezocht worden in de achteruitzetting waaronder de katholieken hebben geleden en nog steeds lijden sinds de Reformatie.⁴ Het is veeleer te wijten aan de onverschilligheid, ja zelfs aan de minachting van katholieken jegens het werk en het onderzoek gepleegd door 'hooggeleerden', alsook aan de in zijn ogen overdreven angst van katholieken voor de beoefening van de wetenschap.⁵

Zo'n publiekelijke 'zelfkritiek' is in die dagen onder katholieken ongehoord en wordt van allerlei zijden door geloofsgenoten verguisd.⁶ Toch groeit juist deze voordracht uit tot het 'manifest' van de culturele en intellectuele herleving van katholiek Nederland.⁷

de katholieken in Duitsland en de tekst daarna uitgegeven. De voordracht van Poelhekke is voor meer dan de helft een samenvatting van von Hertlings publicatie.

³ POELHEKKE: *Het Te-kort der katholieken* 30-31. Volgens Rogier is de voorstelling met betrekking tot het aantal studenten nog veel te gunstig: "...van de ruim 2800 studenten, die in 1900 aan onze universiteiten stonden ingeschreven, was nog geen 8% katholiek." ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 494-495.

⁴ POELHEKKE: *Het Te-kort der katholieken* 32-37. Levendige beschrijvingen van deze achteruitzetting zijn onder andere te vinden in het boven geciteerde boek van ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren*, alsook bij BROM: *Herleving van de wetenschap* en ID.: *Herleving van de kerkelijke kunst*.

⁵ Met betrekking tot deze angst kan enerzijds worden gewezen op het bandeloze, onzedelijke en schandaleuze studentenleven tot ver in de negentiende eeuw. BROM: *Herleving van de wetenschap* 89. Uitgebreidere informatie hierover is te vinden in een ander boek van BROM: *De omkeer in 't studentenleven*. Anderzijds worden in de negentiende en begin twintigste eeuw, onder invloed van het opkomende rationalisme en wijsgerige systemen als empirisme, positivisme, naturalisme en materialisme – vruchten van het liberale denken –, geloof en weten, Goddelijke Openbaring en wetenschappelijk onderzoek, natuur en bovennatuur, het geestelijk en het stoffelijk leven, het geloofsleven en het moderne cultuurleven regelmatig als met elkaar in strijd zijnde zaken tegenover elkaar geplaatst. Daaruit vloeit voort dat de Katholieke Kerk in Nederland zich niet alleen angstvallig buiten de 'verdorven' academische wereld met haar ergernisgevende opvattingen en uitspraken houdt, maar ook nog eens de beoefening van bepaalde vakken en van bepaalde takken en gehanteerde methoden van wetenschap weert als zijnde in strijd met het christelijk geloof. Op deze wijze plaatst zij zich uiteindelijk buiten de wetenschappelijke vooruitgang. POELHEKKE: *Het Te-kort der katholieken* 14; BROM: *Herleving van de wetenschap* 85-112; BORNEWASSER: *In de geest van Thijm* 21-22; X.: *De wijsheid* 73-74 en 89; ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 142-144 en 195. De negentiende eeuw bestempelt Rogier sowieso als een 'eeuw der verscheurdheid', een eeuw die kloven schiep tussen kerk en staat, kapitaal en arbeid, geloof en wetenschap, kunst en techniek, geloofsleven en modern cultuurleven. Onder invloed van de ultramontaanse journalistiek werd het afwijzen van de moderne cultuur zelfs verheven tot een deugd, hetgeen op zijn beurt vrome ouders sterkte in hun krampachtig opvoedingssysteem waarin de factor 'gevaarlijke gelegenheden' buiten alle proporties groeide. *Ibid.* 143. Hier valt een opmerkelijk verschil waar te nemen met Engeland, waar bekeerlingen als Newman en Manning heel hun leven, elk op eigen wijze, de band met de nationale geleerdenwereld bleven aanhouden. *Ibid.* 274.

⁶ BROM: *Herleving van de wetenschap* 213. Zie ook: ABBINK: 'De priester' 247-248.

⁷ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 494.

Wanneer ik inzoom op de beoefening van de theologie rond 1900, dan kan ik daar inderdaad niets anders dan een duidelijk tekort constateren. De filosofische en theologische vorming concentreerde zich in die dagen in de diocesane seminaries en in de studiehuzen van de reguliere geestelijkheid. Of anders gezegd, zij beperkte zich tot de diverse priesteropleidingen in Nederland.⁸ Bij de overgrote meerderheid van de katholieken betekende het woord ‘studeren’ bovendien niets anders dan ‘priester worden’.⁹ Deze seminaries en studiehuzen lagen over het algemeen in kleine afgelegen plaatsen, zo ver mogelijk van alle wereldse (lees: morele) gevaren vandaan.¹⁰ Zelfs een intellectuele orde als die van de dominicanen, van oorsprong in universiteitssteden gevestigd, hervatte haar roeping vanuit Langenboom of Huissen.

Wat de kwaliteit van de docenten in de seminaries betreft, in de eerste decennia (eind achttiende - begin negentiende eeuw) waren verschillenden onder hen nog afkomstig van de universiteit van Leuven of Keulen en hadden ze langer gestudeerd dan voor de gewone priesteropleiding noodzakelijk was. Nadien konden er echter geen goede docenten van buiten meer worden aangetrokken en was men op eigen oud-leerlingen aangewezen. Dezen wisten van het vak dat ze onder hun hoede kregen veelal niet méér dan ze uit hun eigen opleiding hadden

⁸ De twee verschillende benamingen die ik hier voor de theologische opleidingen hanteer (de term ‘seminarie’ voor een diocesane priesteropleiding en de term ‘studiehuis’ voor het opleidingsinstituut van religieuzen) zal ik in het vervolg van mijn boek aanhouden, en wel om kerkrechtelijke en inhoudelijke redenen. Bron van inspiratie vormt daarbij onder andere het artikel van A.S.: ‘Miscellanea. Beteekenis van het woord Seminarie in het canoniek recht’.

⁹ BROM: *Herleving van de wetenschap* 120; POELHEKKE: *Het Te-kort der katholieken* 19; VOETS: *Bewaar het toevertrouwde pand* 33; ABBINK: ‘De priester’ 243 en ID.: ‘Van isolement naar openheid’ 353.

¹⁰ De afzondering van de wereld is terug te voeren tot het *Seminariedecreet*, uitgevaardigd door het *Concilie van Trente* in 1563. We dienen deze maatregel te plaatsen in de historische context van die dagen, waarin – doorgaans ten gevolge van een gebrek aan een degelijke zedelijke en intellectuele vorming van de geestelijkheid – talrijke misbruiken in het leven van Kerk en clerus waren geslopen. Om dergelijke misbruiken tegen te gaan en om steviger te staan tegenover het zich verbredende protestantisme, werd in Trente besloten om in de toekomst alleen nog hen tot het priesterambt toe te laten, die een degelijke vorming op een seminarie hadden genoten. Zo’n seminarie moest naast een theologische vorming tevens een kader scheppen waarin men tot een ernstige vroomheid kon worden opgevoed. Vanuit een pessimistisch beeld van mens en maatschappij werd afzondering van de buitenwereld daarbij als een belangrijk hulpmiddel gezien. MULDER: ‘Het Trentsche Seminarie-decreet’; BLUYSSSEN: ‘Het concilie van Trente’; X.: *De wijsheid* 13-14 en BOUDENS: ‘De parochiepriester in historisch perspectief’ 130-137. Een boeiend onderzoek naar deze bewust gezochte distantie, zelfs ten aanzien van het dorp waar men zich had gevestigd, vormt de doctoraalscriptie van VAN NOORT: *Het groot-seminarie Warmond*.

Rogier wijst erop dat er in Nederland, met name in de Hollandse Zending, in de eerste helft van de negentiende eeuw tot aan het herstel van de hiërarchie in 1853 een relatief groot aantal gevallen waren van apostasie en verwording onder de geestelijkheid. Omstreeks 1820 kwamen bijvoorbeeld soms geruchtmakende zedendelicten voor die tot ontslag en af en toe ook tot ingrijpen van justitie leidde. Dit gold in het bijzonder voor het territorium van het latere bisdom Haarlem. ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 196-197. De oprichting van een eigen seminarie in de lijn van het Trentse seminariedecreet werd tegen deze achtergrond gezien als een zeer welkome zaak.

geleerd. Bovendien werden ze in staat geacht om de héle theologie te doceren.¹¹ Zo getuigt Brom:¹²

Een Mgr. van Wijkerslooth, die zijn zwaartepunt in zijn hart en niet in zijn hoofd vond, heeft liefst ‘verschillende takken der theologische wetenschap’ moeten onderwijzen. Zijn ambtgenoten bezetten zonder zorg elkaars terrein als kinderen, die gezellig boompje verwisselen. Terwijl de exegeet Borret over nieuwe kerkgeschiedenis schreef, behandelde de canonist Van Kints ontwikkeling van de exegese. Eigenlijk heeft de Bijbelprofessor Borret nooit anders dan historische vertogen geleverd en evenmin naar buiten iets van Schriftstudie laten blijken als zijn opvolger Van der Ploeg, die zich feitelijk met letterkunde bezig hield.

Tot in de twintigste eeuw streefde men in de seminaries niet in de eerste plaats naar een wetenschappelijke vorming van de priesterkandidaten. Het doel was vooral vrome priesters te vormen, die later als zielzorgers het goede voorbeeld konden geven.¹³ In feite waren ze niets anders dan beroepsopleidingen, gericht op wat praktisch nuttig was voor de zielzorg.¹⁴ Vanuit dit perspectief voelden docenten zich niet bepaald geroepen tot méér dan het doorgeven van de voorgeschreven lesstof. Bij een dergelijke opvatting van de priesteropleiding spreekt het haast vanzelf dat er een voorkeur bestond voor handboeken waarin de volledige lesstof compact en memoriseerbaar bij elkaar stond.¹⁵ Tot slot zij opgemerkt dat veel Nederlandse bisschoppen in die tijd geen ijveraars voor de theologische wetenschap waren en slechts mondjesmaat studieopdrachten uitdeelden.¹⁶ Dit alles kwam de kwaliteit van het theologisch onderwijs niet ten goede.¹⁷ Wat de orden betreft, zij konden terugvallen op internationale theologi-

¹¹ Daar komt nog bij dat héél de theologie aanvankelijk slechts door twee, hoogstens drie docenten werd onderwezen. WINKELER: ‘Ten dienste der seminaristen’ 17; ID.: ‘Het onderwijs op Warmond’ 134; PEY: *Herstel in Nieuwe Luister* 98-99.

¹² BROM: *Herleving van de wetenschap* 125-126. De voorbeelden die Brom hier geeft, dateren hoofdzakelijk uit de eerste helft van de negentiende eeuw in het grootseminarie Warmond. Dit ‘boompje wisselen’ gebeurde echter ook nog aan het eind van de negentiende eeuw. Zo werd bijvoorbeeld Dr. Th. Vlaming, eigenlijk een jurist van professie, nog in 1888 te Warmond tot professor in de dogmatiek benoemd. Pas in 1892, toen G. van Noort deze functie overnam, kreeg Vlaming het vak kerkelijk recht toebedeeld. X.: *De wijsheid* 105.

¹³ Dit wordt bevestigd door PEY: *Herstel in Nieuwe Luister* 99 en BOUDENS: ‘De parochiepriester’ 130.

¹⁴ VAN DEN TEMPEL: ‘Roomsche theologie in Nederland’ 78.

¹⁵ Meestal waren deze handboeken afkomstig uit het buitenland, dankzij hun uitgave in het Latijn. De meest studieuze docenten hebben in de loop van de tijd hun commentaar op het vigerende handboek samengevat in zelf ontworpen traktaten, die soms werden gedrukt en incidenteel zèlf weer de status van handboek hebben verworven. WINKELER: ‘Het onderwijs op Warmond’ 134.

¹⁶ WINKELER: ‘Ten dienste der seminaristen’ 42. Abbink wijst er in deze context op dat de toenmalige Nederlandse bisschoppen zèlf naar afkomst, opleiding en instelling uiteindelijk niet verschillen van de andere zielzorgers. ABBINK: ‘De priester’ 244.

¹⁷ Hoe scherp klinkt in deze de klacht van Brom in *Herleving van de wetenschap* 126-128. Toch werd lange tijd iedere priester juist beschouwd als een geleerde en als terzake kundig op vrijwel ieder

sche ontwikkelingen, in een aantal gevallen op een lange wetenschappelijke traditie (zoals de jezuïeten, dominicanen, franciscanen en benedictijnen) en op voldoende geschoolde, desnoods buitenlandse docenten. In die zin hadden zij een voorsprong op de diocesane seminaries. Daartegenover stond dat de docenten in de studiehuzen gewoonlijk met teveel ander werk bezet waren om zich geregeld aan de boeken te kunnen wijden. De kloosters en het kloosterleven dienden in Nederland eerst zèlf opgebouwd te worden, vooraleer er ruimte kon ontstaan voor de herleving van de eigen wetenschappelijke traditie.¹⁸ Ruimte voor de opbouw van klooster en kloosterleven was pas mogelijk sinds de positieve kloosterbesluiten van 28 november 1840, uitgevaardigd door Koning Willem II.¹⁹

Niet alleen de Nederlandse kerkprovincie en de kloosters vroegen de nodige tijd en ruimte om opgebouwd te worden. Dit geldt evenzo voor de theologische wetenschap zelf. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er nog geen sprake van een zelfstandige theologiebeoefening door katholieken binnen de huidige grenzen van Nederland.

...dat er een theologiese wetenschap gebloeid zou hebben, valt enkel voor te spiegelen met lijsten vlugschriften, die hoogstens bewijzen dat sommige recensenten het begrip godgeleerdheid even ver uitstrekten als gastepaters het gewoon zijn de hartelijkheid te doen,

merkt Brom schamper op.²⁰ Door het herstel van de hiërarchie en de kloosterbesluiten van 1840 was niet ineens alle achterstand ingehaald. De katholieken – zo stelt Brom – hadden zich eerst vrij te vechten van het heersend protestantisme. In die dagen werd de officiële wetenschappelijke wereld, die van de universiteiten, immers nog volledig beheerst door protestanten en vrijzinnigen, die zich de weelde konden veroorloven aan de katholieke publicaties voorbij te gaan en dit ook deden. Katholieken moesten van alles in het werk stellen om te worden opgemerkt. In hun strijd om een gelijkwaardige behandeling, namen ze in de eerste tijd hun toevlucht tot de apologie. Als voorbeeld wijst Brom op het tijdschrift *De Katholiek*, in januari 1842 opgericht vanuit het grootseminarie Warmond, als tegenhanger van de protestantse tijdschriften *De Evangelische Kerkbode* en *De Tijdgenoot*, met als drijvend motto ‘Vindicamus haereditatem patrum nostrorum’.²¹

gebied, omdat ‘studeren’ nu eenmaal gelijk stond met ‘priester worden’. ABBINK: ‘De priester’ 244.

¹⁸ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid geboren* 245. Een interessante studie over de ontwikkeling van het kloosterleven in Nederland, met name na het herstel van de hiërarchie, vormt het boek van JANSEN: *De pater op de pastorie*.

¹⁹ JANSEN: ‘De kloosterlingen’ 94-95.

²⁰ BROM: *Herleving van de wetenschap* 125. Zie ook: X.: *De wijsheid* 69-70.

²¹ Voor de geschiedenis van zijn ontstaan: WITLOX: ‘De stichting van *De Katholiek*’.

Het Roomse tijdschrift was allereerst een schandpaal voor antipaapse meningen. Opwerpingen weerleggen, in plaats van vergissingen voorkomen, scheen de bestaansreden van onze theologiese periodiek.²²

Artikelen of brochures tegen de universiteit vormden zelfs geregeld de vuurdoop van een schrijver. De theologische literatuur bestond vrijwel uitsluitend uit apologetische pamfletten en polemieken, die meer geladen waren met verwijten dan met argumenten en die door hun overdreven felheid het gemis aan theologische diepgang trachtten te verbergen.²³ Theologie werd in de ogen van Brom in die dagen doorlopend verward met apologie. En dan wel een apologie die alles zo lang en zo ver mogelijk had goed te praten.

Terwijl de geloofsverdediging eigenlijk uit geloofswetenschap moest voortvloeien, raapten de meesten enkel noodgedrongen, dus onvermijdelijk achteropgekomen, ter elfder ure wat toevallige kennis bijeen, om zich met kunst en vliegwerk te handhaven. Zulke apologeten hadden gewoonlijk evenveel van theologen als een koster van een priester.²⁴

Zestig jaar of meer hebben de katholieken nodig gehad vooraleer ze apologie en polemieken meer en meer gingen vervangen door apostolaat en kritiek, aldus Brom.²⁵

Tegen het eind van de negentiende eeuw trad er geleidelijk in de beoefening van de theologie een verbetering op. Niet alleen was de productie van theologische handboeken op eigen bodem aanmerkelijk toegenomen, ook hun gehalte was in belangrijke mate gestegen.²⁶ De dominicaan J. de Groot had in 1890 een *Summa Apologetica* uitgegeven. De redemptorist J. Aertnijs verwierf een degelijke naam tot ver over de Nederlandse grens met zijn moraaltheologische en pastoraaltheologische handboeken. Van de professoren aan de seculiere seminaries schreven onder andere H. Brouwer van Rijsenburg, J. de Bruyn van Warmond, P. Mannens van Roermond en J. Pompen van Den Bosch compendia van de dogmatiek. Geen van hen was echter een 'oorspronkelijk' theoloog te noemen.

²² BROM: *Herleving van de wetenschap* 68. Dit wordt bevestigd door Rogier. Wel wijst hij erop dat het peil van *De Katholieke* aanmerkelijk steeg vanaf 1869. ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 288. Van den Tempel wijst er dan weer op dat ná 1870 apologie en polemieken (ook in andere geschriften in Nederland) verbreed werden naar een verweer tegen het ongeloof in het algemeen. VAN DEN TEMPEL: 'Roomsche theologie' 65.

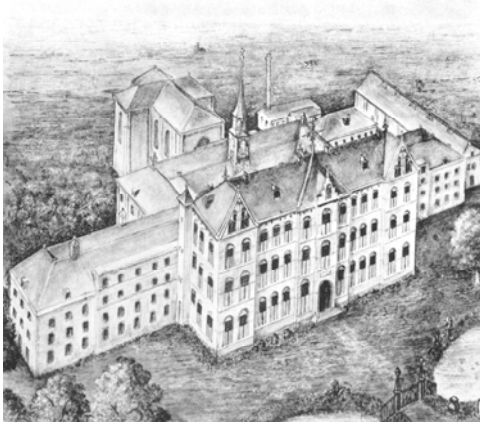
²³ BROM: *Herleving van de wetenschap* 89 en 134; ABBINK: *Honderd jaar Rijsenburg* 12; WINKELER: 'Ten dienste der seminaristen' 18.

²⁴ BROM: *Herleving van de wetenschap* 134. Rogier wijst eveneens op deze voortdurende identificatie van theologie met apologie, zelfs tot in de twintigste eeuw. In dit kader bekritiseert hij het overzicht dat P. van den Tempel OP geeft in het tweede deel van *Het katholieke Nederland 1813-1913* als "een pijnlijke demonstratie van armoede en van begripsverwarring". ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 266.

²⁵ BROM: *Herleving van de wetenschap* 86 en 228.

²⁶ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 569-570.

Eerst in het begin van de twintigste eeuw scheen de tijd daarvoor rijp te zijn. Rogier wijst hier met name op de Warmondse professoren G. van Noort (dogmatiek), Th. Vlaming (kerkelijk recht), J. Beysens (wijsbegeerte) en A. Hensen (kerkgeschiedenis). Zij maakten volgens hem in de eerste jaren van de twintigste eeuw niet alleen de roem van Warmond uit, maar schenen op weg dit seminarie te maken tot een theologisch-wetenschappelijk centrum, van waaruit de vaderlandse geleerden aandeel zouden krijgen in de beoefening van de kerkelijke wetenschappen in de wereld.²⁷ Na weinige jaren werd dit perspectief echter abrupt gesloten. De integraalstrijd die begin twintigste eeuw in Nederland losbarstte en in het bisdom Haarlem haar epicentrum had, had een verwoestende werking op het

Grootseminarie Warmond
Exterieur: het seminarie in vogelvlucht d.d. 1899
Bron: Katholiek Documentatie Centrum,
Nijmegen

docentencorps van Warmond.²⁸ Zij zorgde ervoor dat professor Vlaming in 1906 en professor Van Noort in 1908 werden ontslagen. Beiden werden ‘weggepromoveerd’ naar de zielzorg. Alleen Beysens bleef voor de wetenschap behouden, zij het niet voor Warmond. In 1909 werd hij namelijk door de *Sint-Radboudstichting* aangesteld als bijzonder hoogleraar in de thomistische wijsbegeerte te Utrecht.²⁹ Ofschoon Rogier herhaalde malen en met klem betoogt dat het modernisme geen voet aan de grond heeft gekregen in Nederland, onder meer dankzij de ‘angstvallig

gesloten seminarietucht van de clerus’, de integralistische verdachtmakingen die internationaal het theologisch leven hadden lamgelegd, hebben ook in Nederland hun effect gehad. Zij zorgden niet alleen voor het ontslag van twee opkomende theologen – als een soort afschrikking van en waarschuwing aan het

²⁷ Zie hierover meer in: X.: *De wijsheid* 104-108.

²⁸ Over het integralisme in het algemeen: ROGIER: ‘Op- en neergang van het integralisme’; over deze strijd in Nederland, met name te Warmond: ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 511-568.

²⁹ Dat Beysens niet ontslagen is, valt mogelijk te verklaren door het feit dat er tussen M. Thompson, de grote motor achter de integraalstrijd in Nederland, en Beysens een jeugdvriendschap heeft bestaan die jarenlang tegen vrij ernstige stormen is bestand gebleven. Thompson schijnt hem aanvankelijk tot de ‘sympathiserenden’ zijnerzijds te hebben gerekend. ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 551-552.

adres van de andere professoren in het land – , zij smoorden tegelijk de veelbelovende wetenschappelijke opbloei van de theologie in de kiem en verhinderden voorlopig een nieuw ontluiken ervan. Zij zetten uiteindelijk de professoren van de diocesane seminaries en van de studiehuzen onder druk om zich zorgvuldig te houden aan de meest rechtzinnige schooltheologie en deden velen overstappen op een erkend en beproefd handboek waarvan de eerste druk vaak al decennia terug was uitgegeven. En ze bewerkten gedurende vele jaren dat begaafde jongeren onder de clerus de hun toekomstige academische vorming werd onthouden.³⁰

1.2. De beoefening van de liturgiewetenschap

In zijn onderzoek naar de handboeken die gebruikt werden op de Nederlandse priesteropleidingen in de periode 1800-1967 stelt Lodewijk Winkeler dat er in de eerste helft van de negentiende eeuw in principe dogmatiek, moraal, kerkrecht, H. Schrift en in mindere mate kerkgeschiedenis werd gedoceerd.³¹ Deze vijf vakken gebruikt hij vervolgens als parameter voor heel de onderzoeksperiode. Dit kan de gedachte wekken dat de theologische opleiding slechts bestond uit deze vijf vakken. Een blik op bijvoorbeeld het professorencorps van Warmond, vanaf het ontstaan van dit Haarlems grootseminarie in 1799, releveert dat er daar ook andere vakken op het lesrooster hebben gestaan.³² Vanaf 1823 tot de oprichting van een apart philosophicum in 1930, wordt in de professorenlijst systematisch een professor filosofie genoemd. Van 1837 tot en met 1853 is er sprake van een professor pastoraaltheologie. En vanaf 1933 komt, te beginnen met A. Pluym, systematisch het vak liturgie in beeld. Het zou interessant zijn te bekijken waaruit dit vak liturgie in de negentiende eeuw heeft bestaan. Mijn onderzoek beperkt zich echter tot de twintigste eeuw. Uit het getuigenis van A. Hollenberg, een oud-student van Warmond, en N. Greitemann, oud-student en oud-docent, blijkt dat rond de eeuwwisseling professor G. van Noort ook een tijdje het vak liturgie heeft verzorgd.³³ Dit vak bestond toen uit

³⁰ WINKELER: 'Ten dienste der seminaristen' 26-27; BROM: *Herleving van de wetenschap* 241; ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid berborn* 519 en 533; X.: *De wijsheid* 118-119. Voets vult aan dat zelfs meer dan gewone belangstelling voor de wetenschap bij de Warmondse studenten als verdacht werd gebrandmerkt. Het lezen van nieuwe wetenschappelijke en literaire tijdschriften en boeken was in die tijd uit den boze. In de plaats daarvan konden de studenten zich beter toeleggen op 'ascese en gebed'. VOETS: *Benaar het toevertrouwde pand* 178. Ook het lezen van de krant werd in 1909 te Warmond verboden voor de studenten. X.: *De wijsheid* 122. Deze verboden werden gebaseerd op de encycliek *Pascendi*, welke Pius X op 8 september 1907 had uitgevaardigd. SEIJSNER: 'Pius X en de wetenschappelijke vorming' 306.

³¹ WINKELER: 'Ten dienste der seminaristen' 17-18.

³² Het gaat hier om een lijst van presidenten en professoren in de periode van 1799 tot en met 1949, welke terug te vinden is in HOLLENBERG e.a.: *Waar eens een Franse kostschool stond* 71-72.

³³ A. HOLLENBERG: 'Professor Mgr. G.C. van Noort' 41; GREITEMANN: 'Antwoord' 5 en ID.: *Op zoek* 96. Dat professor Van Noort een tijdje liturgieprofessor is geweest, staat echter niet vermeld achter zijn naam op de bovengenoemde professorenlijst. Een bestudering van deze lijst doet

een klein aantal lessen, alleen gegeven in het laatste jaar. Volgens Greitemann vulde deze eminente professor het vak liturgie slechts in met 'het uitleggen van de rubrieken'. Hollenberg verhaalt op zijn beurt hoe de studenten in zijn tijd de lessen liturgie 'rut'-lessen noemden, vermoedelijk als verbastering van 'rubrieken' en/of 'ritus'. Zo getuigt hij:³⁴

Wetenschappelijkheid in de tegenwoordige zin van het woord was er niet bij, doch het kwam – na een beknopte behandeling der rubrieken de defectibus in Missa – hoofdzakelijk daar op neer, dat Van Noort voor ons 'houten' missen deed.

De beperking van het vak liturgie tot het uitleggen van de rubrieken: vandaag de dag kunnen we daar enigszins denigrerend naar kijken als een allesbehalve wetenschappelijke invulling van het vak liturgie. Begrijpelijker wordt deze keuze in het licht van de toenmalige opvatting van liturgie als 'de hiërarchisch geregelde openbare eredienst' en als een uiterlijk ceremonieel. Begrijpelijker wordt dit zeker ook in het licht van de doelstellingen die men in die tijd met de priesteropleiding voor ogen had en van de kennis waarover men toen beschikte. Zoals reeds gezegd was de priesteropleiding een beroepsopleiding waarin uiteindelijk het voortbrengen van vrome priesters belangrijker werd geacht dan het geven van een wetenschappelijke vorming. Tot deze vroomheid werd men vooral op praktische wijze opgevoed door de omlijsting van het seminarielevens met een uitgebreid, verplicht te volgen liturgisch dagschema (morgengebed en ochtendmeditatie, eucharistieviering, aanbidding, rozenkrans of kruisweg, avondgebed met gewetensonderzoek en oefening van berouw, enzovoorts). Vooral rond de grote kerkelijke feesten trachtte men via een zeer plechtig en rijkelijk ceremonieel, vanaf de eerste vespers tot de completen op de dag na het hoogfeest, een onuitwisbare indruk te maken op de theologanten.³⁵ Daarnaast waren er – volgens pauselijke voorschriften – de dagelijkse zanglessen ter voorbereiding van de 'gezongen Mis'.³⁶ Tenslotte volgde er, verspreid over de verschillende studiejaren, kort voor de te ontvangen lagere en hogere wijdingen, een noodzakelijke inwijding in de rubrieken: een zeer praktisch en technisch onderrecht in 'hoe het moet' bij het ontvangen van deze wijdingen enerzijds; anderzijds 'hoe het moet' bij de uitvoering van de diverse liturgische functies die men ten gevolge van deze wijdingen tijdens de liturgie op het grootseminarie zelf te vervullen kreeg (als acoliet, subdiaken en diaken) en die men later als priester te

vermoeden dat hij van 1888 tot 1901, tussen de liturgieprofessoren H. Maat en J. Castelein in, dit vak heeft verzorgd.

³⁴ HOLLENBERG: 'Professor van Noort' 41.

³⁵ Zie onder andere RUIJS - DE VATHAIRE: 'Le mouvement liturgique en Hollande' 567.

³⁶ PIUS X: *Motu Proprio* 27 en PIUS XI: *Apostolische Constitutie Divini Cultus* 36. Veel priesters en religieuzen getuigen dat zij tijdens deze zanglessen vaak meer uitleg van en gevoel voor liturgie kregen dan tijdens de lessen van het vak liturgie zelf. *Interview Halma* (3 mei 2004) en GREITEMANN: *Op zoek* 95-96.

vervullen zou krijgen in de zielzorg (te denken valt aan het oefenen van de ‘houten mis’). Dit rubriekenonderricht diende tegelijk andere, hogere belangen en doelen: 1) publiek hulde brengen aan God en het gelovige volk ‘stichten’ en heiligen door een zo nauwkeurig en eerbiedig mogelijk volgen van de rubrieken; 2) het verwerven van meer eenheid in de liturgie binnen het eigen bisdom via de *praxis romana*; 3) het verwerven van meer eenheid met Rome, in navolging van de middeleeuwse Utrechtse traditie.³⁷

Het rubriekenonderricht geschiedde, net als bij de hoofdvakken, vaak aan de hand van bestaande handboeken.³⁸ Maar omdat het vak liturgie slechts als een bijvak werd beschouwd, zonder enige wetenschappelijke pretenties, werd het doceren van dit vak ‘erbij’ gedaan door iemand van het bestuur of het docentencorps van het theologicum.³⁹ Verschillende deelgebieden die vandaag graag

³⁷ Verhalen uit begin negentiende eeuw getuigen van een grote liturgische variatie, ja van allerlei ontsporingen en eigenaardige gebruiken. Iedere pastoor was zowat ‘paus in eigen parochie’ en dit was zichtbaar tot in de ritus zelf: men vulde de liturgie ieder op eigen manier in. VOETS: *Bewaar het toevertrouwde pand* 11 en 19; KAT: *De geschiedenis der kerkmuziek* 166-169; VAN SCHAİK: ‘Liturgie en kerkmuziek’ 107-115. Brom wijst er nadrukkelijk op dat het episcopaat na het herstel der hiërarchie eerst alle energie nodig heeft gehad om haar bisschoppelijk gezag te vestigen en orde te scheppen in de chaos (bijvoorbeeld de herindeling van parochies in het bisdom Haarlem, waar ook veel staties door regulieren waren bemand), vooraleer het mogelijk was orde te kunnen scheppen in zaken die het geloofsleven zelf raakten, zoals de liturgie. BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 111-113 en 231. Toch werd reeds kort na het herstel, namelijk in 1865, tijdens het *Provinciaal Concilie* van Utrecht bepaald om tijdens de liturgie voortaan het Romeins rituaal strikt te volgen, enkele uitzonderingen daargelaten. *Acta et decreta Synodi Provincialis Ultrajectensis*, meer bepaald ‘Tit. IV: De Novae Legis Sacramentis’ (p. 129!) en ‘Tit. V: De cultu divino’. De drie genoemde ‘hogere belangen en doelen’ worden uitgebreid verwoord in een brochure, verzorgd door enkele pioniers van de Liturgische Beweging in Nederland: VAN GINNEKEN - HUF - HUIGENS e.a.: *Omnia probate*, vooral op p. 70-83 en 91-92. Hierin is ook opgenomen een brief van aartsbisschop Henricus van de Wetering aan de *Liturgische Vereniging van het Aartsbisdom Utrecht*, d.d. 10 augustus 1916, waarin hij deze drie aspecten noemt. Peter Raedts ziet deze uniformering in de liturgie als één van de maatregelen bij de grootscheepse mobilisatie tot bevordering van een gemeenschappelijke katholieke cultuur. RAEDTS: ‘De christelijke middeleeuwen als mythe’ 153. G. Abbink wijst er op zijn beurt op dat alleen een hechte diocesane eenheid de emancipatie van de katholieken kon doen slagen. Het ultramontanisme – eenheid zoeken met Rome – ziet hij in het verlengde van deze mentaliteit liggen. Zou men immers kritisch staan tegenover Rome, dan zou men het symbool en principe van eenheid ondergraven en de eigen positie verzwakken. ABBINK: ‘De priester’ 244. Tenslotte is het hier interessant op een verschuiving in de *praxis romana* te wijzen. Zo zijn de benedictijnen A. Ruijs en J. de Vathaire van mening dat in Nederland de *praxis romana* van een middel tot uniformering geleidelijk is omgeslagen in een ‘obsessief volgen’ van de letter van de rubrieken. RUIJS - DE VATHAIRE: ‘Le mouvement liturgique en Hollande’ 526.

³⁸ Uit een klein persoonlijk, vergelijkend onderzoek via een schriftelijk gehouden enquête in maart 2004 en via archiefonderzoek in het KDC te Nijmegen, blijken volgende handboeken veel gebruikt: DE HERDT: *Praxis liturgica ritualis Romani*; AERTNIJS: *Compendium liturgiae sacrae*; VAN DER STAPPEN: *Sacra liturgica*; COPPIN - STIMART: *Sacrae liturgicae compendium*; VAN APPELTERN: *Sacrae liturgiae promptuarium*; CALLEWAERT: *Liturgicae Institutiones*.

³⁹ In Warmond, Rijsenburg en Haaren werd het vak liturgie verzorgd door de econoom van het grootseminarie. Kenmerkend en nog steeds toepasselijk voor de situatie van het vak liturgie in het begin van de twintigste eeuw, is de discussie die zich in de jaren veertig van de negentiende eeuw ontspon tussen de Vice-Superior Belgrado en de Warmondse president Van Vree. Belgrado doet

geschaard worden onder het vak liturgie kregen in die tijd overigens een plaats bij andere vakken op het lesrooster.⁴⁰ De ethische aspecten van de sacramenten en de liturgie werden bijvoorbeeld behandeld in de lessen moraaltheologie. Met name het sacrament van de biecht en het sacrament van het huwelijk werden dan uitgebreid casuïstisch besproken. Tijdens de lessen kerkelijk recht kregen dan weer de juridische aspecten van de sacramenten en de liturgie grote aandacht. Daar stond men naast het sacrament van het huwelijk, ook graag bij het sacrament van het doopsel stil om onder andere de ongeldige toediening en bijgevolg zware zonden van de kant van de bedienaar te voorkomen.⁴¹ Tijdens de lessen dogmatiek kreeg tenslotte in meer of mindere mate een zekere neo-scholastieke theologische reflectie op sacramenten in het algemeen en enkele sacramenten in het bijzonder een plek.⁴²

Terwijl er in Engeland, Frankrijk en Duitsland reeds in de negentiende eeuw volop liturgiewetenschappelijk onderzoek werd verricht en gepubliceerd, is het in Nederland wachten tot eind negentiende/begin twintigste eeuw vooraleer er enig liturgiewetenschappelijk werk van de pers rolt.⁴³

namelijk het voorstel om de positie van de econoom op te krikken en op deze wijze aantrekkelijker te maken voor de geestelijkheid door de econoom ook les te laten geven in de liturgie en de rubrieken. Daardoor kan hij “gevoeglijk tot het college der hoogleraren gerekend worden”. Waarop Van Vree reeds de volgende dag gevat antwoordt dat “indien de econoom alleen reeds door de les te geven in de rubrieken aanspraak zou maken op den naam en de eer van hoogleraar, zijn persoon, zoo binnen als buiten het seminarie, zou gehoond en belachen worden. Niet door wetenschappelijken schijn doch door ernst en waardigheid behoorde zijn ambt te worden hooggehouden.” VAN DER LOOS: *Geschiedenis van het seminarie Warmond* 302.

⁴⁰ *Interview Abbink* (4 mei en 14 juli 2004); WINKELER: ‘Het onderwijs op Warmond’ 155.

⁴¹ Op diverse priesteropleidingen was het juist de professor in het kerkelijk recht die tevens het vak liturgie verzorgde, voor zover liturgie als een apart vak op het lesrooster stond. Uit het archief van de jezuïeten in Nederland blijkt bijvoorbeeld dat de canonist H. Beijersbergen in de periode 1913-1942 lector liturgie is geweest aan de eigen theologische opleiding van zijn orde.

⁴² Winkeler geeft in zijn onderzoek een mooi overzicht van het gebruikte materiaal voor het vak dogmatiek op diverse Nederlandse priesteropleidingen gedurende de periode 1800-1967. WINKELER: ‘Ten dienste der seminaristen’ 45.

⁴³ In Engeland zijn de *Surtees Society* (opgericht in 1834), de *Henry Bradshaw Society* (sinds 1891), *The Alcuin Club*, *The Plainsong and mediaeval Music Society* en vele individuele geleerden zoals C. Feltoe, H. Wilson, E. Bishop en F. Brigtmann bezig met de uitgave van oude liturgische werken. In Frankrijk zorgt P. Guéranger voor een liturgisch ontwakken en is de wetenschappelijke beoefening van de liturgie sindsdien hoofdzakelijk in handen van de benedictijnse *congregatie van Solesmes*, met daarnaast enkelingen zoals L. Duschene, P. Battifol en U. Chevalier. In Duitsland zijn in de negentiende eeuw o.a. F. Probst, V. Thalhoffer, S. Bäumer, G. Dreves, C. Blume, J. Franz en A. Ebner op liturgiewetenschappelijk terrein actief. WIJTENBURG: ‘Onze oud-Hollandse liturgie’; HAQUIN: ‘Une réussite’ 56; BOTTE: *Le mouvement liturgique*; ROUSSEAU: *Histoire du Mouvement Liturgique* en ID.: ‘Le mouvement liturgique’; KOHLSCHHEIN: ‘Zur Geschichte der Liturgiewissenschaft’.

O.H.E. Huf SJ
 Ontwerper: J.H. Toorop
 Bron: Katholiek Documentatie
 Centrum, Nijmegen/
 J.H. Toorop

A. Koenders wijst in zijn *Handboek der liturgie* moraal- en pastoraaltheoloog Jos. Aertnijs CSSR (1828-1915), alsook de kleinseminariëdocenten Matthaëus Nieuwbarn OP (1862-1915) en Oscar Huf SJ (1882-1950) aan als 'de voormannen der liturgie' in Nederland.⁴⁴ In dit lijstje valt met name Oscar Huf op. Hij spreekt over liturgie als wetenschap en geeft als één van de eersten in Nederland literatuuroverzichten met betrekking tot de liturgie, waarbij hij heel bewust de rubriek zo goed als geheel buiten de deur houdt. Uit praktisch oogpunt, zo zegt hij.⁴⁵ Verder tracht hij expliciet de blik op liturgie te verbreden: zij kan heel breed bestudeerd worden, namelijk vanuit dogmatisch, kerk-rechterlijk, historisch, symbolisch, archeologisch, esthetisch of artistiek, en ascetisch oogpunt. Daar wil hij in zijn overzichten rekening mee houden. In deze overzichten zijn, temidden van alle buitenlandse auteurs, naast hemzelf slechts vier Nederlanders terug

te vinden: M. Nieuwbarn OP, J. Brouwer CSSR (1852-1911), A. Stellwagen (1844-1918) en P. Noordhorn (1869-1940).⁴⁶

Zelf zou ik Oscar Huf willen typeren als één van de belangrijkste voorwaardenscheppende initiatoren tot de opbloei van de liturgiewetenschap in Nederland. Een leidraad in mijn bevinding vormt zijn 'Woord over liturgie-literatuur' in het bovengenoemde handboek van Koenders.⁴⁷ Daar wijst hij vooreerst op het nut, ja zelfs de noodzaak van een literatuuroverzicht inzake liturgie. Aan de aanwezigheid en kwaliteit van een bibliografie met betrekking tot de behandelde stof

⁴⁴ KOENDERS: *Handboek der liturgie* 1.29.

⁴⁵ HUF: 'Een woord over liturgie-literatuur' VII*. Hier zij vermeld dat historicus B. Kruitwagen OFM (1874-1954) reeds in een eerder stadium bibliografieën met betrekking tot interessante liturgische uitgaven heeft verzorgd. VAN SCHAİK: 'Liturgie en kerkmuziek' 115; *Kath.Ar* 4.9 (1949) 181 en 9.23 (1954) 468.

⁴⁶ Van Nieuwbarn worden twee boeken aangehaald: *Het Roomsche kerkegebouw* en *Beknopt, kerkelijk handwoordenboek*. Niet vermeld wordt zijn eerder verschenen boek *Het heilig misoffer en zijne ceremonien*. Van Brouwer haalt hij eveneens twee boeken aan, namelijk *Het H. misoffer* en *Het kerkelijk jaar met zijne liturgische tijden en voornaamste feesten*. Het boek dat hij aanhaalt van STELLWAGEN: *De Pauskeuze* is geen oorspronkelijk eigen werk, maar een Nederlandse bewerking van WURM: *Die Papstwahl*. Stellwagen was (leken)leraar van beroep. P. Noordhorn is de pseudoniem van onderwijsdeskundige, politicus en publicist Dr. H. Möller. Met zijn boek *Het Kerkelatijn* heeft Möller volgens Koenders de leken in staat gesteld de priester aan het altaar te volgen in de liturgische taal van de Kerk. KOENDERS: *Handboek der liturgie* 1-29.

⁴⁷ HUF: 'Een woord over liturgie-literatuur' III*-XVI*.

valt in zijn ogen de degelijkheid van een wetenschappelijk werk af te lezen. Welke tak van wetenschap heeft bovendien niet ‘zijn eigen, menigmaal talrijke dikke delen beslaande boekbeschrijving’? Waar deze niet bestaat, heet het een leemte aldus Huf. Vervolgens wijst hij op deze leemte in Nederland. Zelfs *Het Liturgisch Tijdschrift*, in die dagen hét toonaangevende blad van de Liturgische Beweging in Vlaanderen en Nederland, schiet hierin tekort. Enerzijds is deze leemte – zo zegt hij – wel te begrijpen in het licht van het hoofddoel der Liturgische Beweging in Nederland. Zij heeft immers niet de opbloei van de liturgie als wetenschap, maar veeleer de wederopluking van de liturgische godsvrucht als hoofddoel. Zij wil niet zozeer geleerde liturgisten als wel kerkelijk-vrome katholieken voortbrengen. Toch kan volgens Huf niet ontkend worden dat ook de ontwikkeling van de wetenschappelijke zijde van de liturgie – vooral bij hen, in wie deze heilzame actie haar leiders moet vinden – daarbij een factor van niet te onderschatten betekenis is. Een tekort aan wetenschap of een verkeerd begrip op het gebied van de liturgie heeft in het verleden meermaals gezorgd voor twijfelachtige praktijken, valse devoties en overdrijving. Helaas, zo constateert hij, valt er op het gebied van de liturgiewetenschap in Nederland eveneens een tekort te bespeuren. De liturgiewetenschap heeft in eigen land nog niet ‘den leeftijd der volle ontwikkeling’ bereikt. En daarom is dan ook literatuurvoorlichting noodzakelijk. Want, zo stelt hij, zonder boekenkennis bedrijft men nu eenmaal geen wetenschap.⁴⁸ Als reactie op deze gesignaleerde leemten, doet Huf drie dingen. Vooreerst verwijst hij naar reeds bestaande, uitgebreide bibliografieën in het buitenland, met name naar die van S. Bäumer OSB, L. Eisenhofer en F. Cabrol OSB.⁴⁹ Ten tweede gaat hij, op instigatie van de hoofdredacteur van *Boekenschouw*, zelf aan de slag. Hij verzorgt in 1912 een uitgebreide literatuurlijst in *Het Liturgisch Tijdschrift*

voor hen, die, ofschoon juist geen ‘vaklui’ in den strikten zin des woords, de Liturgie toch meer als Wetenschap beoefenen teneinde als schrijvers of sprekers de verworven kennis te vulgariseren.⁵⁰

Kort daarna publiceert hij in *Boekenschouw* een kleinere lijst

meer bestemd voor hen, die belangstellend in de Liturgie, zonder daar ’n diepgaande studie van te willen maken, zich tevreden houden met ’t kennen der laatste gegevens en uitkomsten der specialiteiten op dit gebied.⁵¹

⁴⁸ HUF: ‘Een woord over liturgie-literatuur’ v*.

⁴⁹ BÄUMER: ‘Blick auf die Geschichte der Liturgie’; EISENHOFER: *Handbuch der katholischen Liturgik*; CABROL: ‘Introduction aux études liturgiques’ en sinds 1910 geregeld in zijn ‘Chronique d’archéologie chrétienne et de liturgie’, in *RQH*.

⁵⁰ HUF: ‘Liturgie-literatuur’ 379-380. Hier verwijst hij naar ID.: ‘III. Liturgie-literatuur’ 100-128.

⁵¹ HUF: ‘Liturgie-literatuur’ 379-392.

Tenslotte geeft hij in 1914 een heel uitgebreid, beredeneerd overzicht als bijlage in het eerste deel van het *Handboek der Liturgie* van Koenders. In het inleidend woord van dit laatste overzicht geeft Huf nog drie extra redenen aan, waarom hij deze literatuuroverzichten heeft samengesteld: ten eerst hoopt hij dat er van deze lijsten een ‘grote prikkel tot studie’ mag uitgaan; ten tweede wil hij op deze wijze een handig hulpmiddel geven bij een zoektocht in de catalogus van bestaande liturgische bibliotheken; ten derde wil hij hiermee goede diensten bewijzen bij het oprichten of completeren van een eigen liturgische bibliotheek. Verder wijst hij op een bijzonder detail in zijn heel uitgebreid, beredeneerd overzicht: daarin heeft hij ook artikelen uit liturgiewetenschappelijke tijdschriften opgenomen. Immers, tot in zijn dagen blijven heel wat liturgiewetenschappelijke tijdschriften buiten het bereik van geïnteresseerden. Zonder het bijhouden van lopende vaktijdschriften is het echter onmogelijk op de hoogte te blijven van de ontwikkeling van de liturgiewetenschap. In deze doet hij tevens een suggestie, namelijk om te komen tot een zogenaamde ‘Liturgische portefeuille’, naar analogie van de twee portefeuilles die binnen de *Vereeniging tot bevordering der Wetenschap onder de Katholieken* circuleren.⁵² Deze portefeuille zou de naam *Dom Guéranger* kunnen dragen. Zelfs heeft hij zich reeds tot het Comité van *Mabillon* gewend om te polsen of in hun portefeuille nog enkele speciaal voor de liturgie belangrijke tijdschriften kunnen opgenomen worden, een voorstel waar tegenover het Comité niet ongenegen staat.

Naast al deze belangwekkende initiatieven ‘tot opbloei van de liturgiewetenschap in Nederland’ valt tot slot te constateren dat Oscar Huf zich reeds in een vroeger stadium persoonlijk is gaan wijden aan liturgiewetenschappelijk onderzoek. Zijn meest bekende publicaties zijn: *Van Palmzondag tot Paschen*, *Het Goede-Week-Kerkboek* en zijn vierdelige *Liturgische Studiën*.⁵³

2. Liturgische Beweging als pastorale en sociale tegenbeweging

Juist in de periode dat Oscar Huf zijn literatuuroverzichten publiceert, worden in de Nederlandse kerkprovincie diocesane liturgische verenigingen opgericht.⁵⁴ Zo wordt in 1911 de *Propaganda-Commissie ter bevordering van het liturgisch leven in bet*

⁵² Huf doet hier op de leesportefeuille *Wilhelm von Humboldt* van de Sectie Taalwetenschap en op de leesportefeuille *Mabillon* van de Sectie Geschiedenis.

⁵³ Huf stelde reeds in 1906 een eerste concept op van zijn later veel verspreide boeken over de Goede Week. Zijn *Goede-Week-Kerkboek* uit 1914 kende nog in 1935 een vierde, omgewerkte en uitgebreide uitgave. Voor een meer uitgebreide, weliswaar incomplete bibliografie: VISMANS: ‘Huf, Oscar, sj’ en MOHLBERG: ‘Liturgiewissenschaftliches aus Holland’. Nico Greitemann wijst er in zijn autobiografie op dat Huf zijn engagement voor de liturgie te danken heeft gehad aan het werk en de persoon van Pius Parsch. GREITEMANN: *Op zoek* 96.

⁵⁴ BRINKHOFF: ‘Liturgische Vereniging’ 1612-1613. Een interessant geschiedenisoverzicht van de beginfase van de Liturgische Beweging in Nederland is te vinden in RUIJS - DE VATHAIRE: ‘Le mouvement liturgique en Hollande’ 522-527 en 564-570.

Bisdom 's-Hertogenbosch in het leven geroepen. Deze commissie richt zich in 1912 tot de Haarlemse bisschop A. Callier met het verzoek een dergelijke commissie in zijn diocees op te richten. Een verzoek dat nog hetzelfde jaar wordt ingewilligd en op 2 september 1912 geboorte geeft aan de *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem*. Ook het Bisdom Breda richt in 1912 – nog vóór Haarlem, op 26 augustus 1912 – een eigen liturgische vereniging op. Een jaar later volgt het aartsbisdom Utrecht (10 februari 1913). In het bisdom Roermond is het wachten tot 1920 vooraleer het lukt een dergelijk diocesaan liturgisch orgaan op te richten.

Wat onmiddellijk opvalt in de Nederlandse situatie is, dat de Liturgische Beweging hier – bij gebrek aan het initiatief en de stevige ondersteuning van de benedictijnen in Oosterhout (cf. hoofdstuk Pierre de Puniet) – vanaf het begin vooral in handen komt te liggen van de diocesane clerus, aangevuld met de steun van diverse reguliere geestelijken.⁵⁵ Dit niet onbelangrijke feit heeft tot gevolg dat de Liturgische Beweging die in Nederland diocesaan op gang wordt gebracht, van bij de aanvang heel nauw gericht staat op het parochieleven en heel pastoraal-praktisch is georiënteerd, lang voordat er sprake is van ‘pastoraal-liturgie’.⁵⁶ Op dat ogenblik is het klimaat voor katholieken op Nederlandse bodem, na een halve eeuw van ‘ontwaken’, juist rijp voor enig apostolaat, ook op liturgisch gebied. De emancipatie van de katholieken in Nederland is begin twintigste eeuw op dusdanige wijze gevorderd, dat de katholieken zich steeds meer bewust worden van het feit dat zij ook een positieve bijdrage kunnen leveren aan de samenleving, ja dat zij zelfs een boodschap en zending hebben uit te dragen náár de samenleving.⁵⁷ Eén van de belangrijkste aanstichters tot dit ‘binnenlands apostolaat’ is historicus Gerard Brom. Met zijn artikel ‘De bekering van Nederland’ in het *Annuaireum der Apologetische Vereniging Petrus Canisius* luidt hij het begin van een nieuwe tijd in.⁵⁸ In deze periode ziet de katholieke Kerk zich echter steeds meer geconfronteerd met een groeiende geloofsafval.

⁵⁵ BRINKHOFF: ‘Nederland’ 1874-1875. Hierin verschilt zij van de ontwikkeling van de Liturgische Beweging in België en Engeland. Zie ook: ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 209 en mededelingen in *ML* 7 (1922) 125.

⁵⁶ BRINKHOFF: ‘Liturgische Vereniging’ 1613. Volgens mij mag het contrast met de ontwikkeling van bijvoorbeeld de Liturgische Beweging in België niet worden overdreven. Vanaf het begin staat er bij Lambert Beauduin een parochieel doel voor ogen: primair dient zij in dienst te staan van de revitalisering van het parochieleven, meer in het bijzonder van de zondagse liturgie in de parochie. HAQUIN: ‘Une réussite’ 73 en BOTTE: *Le mouvement liturgique* 31. Deze fundamentele gerichtheid op het parochieleven veroorzaakt zelfs conflicten met de reguliere geestelijkheid (Hier valt te denken aan de polemiek omtrent de verhouding liturgische vroomheid en devotieele vroomheid). Zie ook: HAQUIN: *Dom Lambert Beauduin* 152; 175-189.

⁵⁷ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 507, 583 e.v. en 694.

⁵⁸ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 580-585. Het genoemde artikel is verschenen in *Annuaireum der Apologetische Vereniging “Petrus Canisius”* 7 (1915) 186-253. Onder impuls van Brom wordt in 1919 onder intellectuelen en kunstenaars een *Comité van actie ter bekering van Nederland* opgericht. Tot één van zijn actiepunten behoort ‘het steunen van de liturgische beweging’. ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 587.

Voerde het samengaan met de liberalen op politiek gebied in het midden van de negentiende eeuw tot een verslapping van het geloofsleven, vooral in de hogere klassen, de ongezonde economische toestanden in de Nederlandse samenleving in het laatste kwart van de negentiende eeuw doen in toenemende mate het socialisme en daarmee het ongeloof ingang vinden in de arbeidende en lagere klassen.⁵⁹ Met name in de grote steden worden grote mensenmassa's door schrijnende sociaaleconomische problemen en wantoestanden op vaak onzichtbare wijze tot geloofsafval gedreven.⁶⁰ Hoe deze mensen terugwinnen en/of uit handen van het zich snel verbreidende socialisme houden? Een socialisme dat een gevoel voor de gemeenschap en gemeenschapszin helpt ontwakken.⁶¹ Een socialisme dat in Nederland weliswaar de vraag naar gerechtigheid het eerst aan de orde heeft stelt en een algemene, positieve wending naar de maatschappij met haar sociale problemen brengt.⁶² Maar op Nederlandse bodem heeft het socialisme reeds vanaf het begin een uitgesproken antikerkelijk en antireligieus karakter, waardoor het 'sociale' lange tijd door katholieken verdacht wordt gemaakt en het jaren duurt vooraleer vanuit de Katholieke Kerk sociale activiteiten op gang komen.⁶³ Daarnaast dient gezegd dat de katholieken de sociale kwestie – onder impuls van Leo XIII – lange tijd als een primair godsdienstige en zedelijke kwestie beschouwen.⁶⁴ Een uitweg uit de toenemende geloofsafval wordt in Nederland in het verlengde van deze visie gezocht in de oprichting van allerlei katholieke verenigingen (te denken valt aan de *Aartsbroederschap van de H. Familie*, de *St.-Vincentiusvereniging*, de *St.-Jozefsgzellenvereniging*, ontleend aan initiatieven in Frankrijk, België en Duitsland; te denken valt ook aan de *Volksbond*) die naast een clubhuis, ontspannende activiteiten en fondsvorming ook een intensivering van het christelijk leven betrachteren. Een intensivering die volgens katholieke overheden door een verdiepte vroomheid dient

⁵⁹ VAN DAM: 'Katholiek leven' 159.

⁶⁰ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 387-388; 467-469; 567. De Rooy wijst in dit kader herhaaldelijk op het zogenaamde 'lek van de grote steden'. Verder wijst hij erop dat met name de katholieken voor een groot deel de dupe waren van de bestaande situatie. Onder hen was de minste welstand. Naast de welvarende handeldrijvende en neringdoende middenstand die bijna geheel de kosten van de katholieke emancipatie heeft helpen dragen, leefde een grote massa arbeiders in de steden en op het platteland van wie het lot niet veel verschilde van dat der paupers. ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 318. Peter Raedts wijst er echter op dat 'de onderkant' van de samenleving in het verleden nooit echt door het christendom is geraakt geweest. "Wat in feite gebeurde in de negentiende eeuw was, dat de kerk zich van deze stand van zaken rekenschap ging geven, er een naam aan gaf en daardoor de voorwaarden schiep om er iets aan te doen, om nu ook de allerarmsten bij de kerk te betrekken." RAEDTS: 'De christelijke middel-eeuwen als mythe' 153. Wat herstel genoemd werd, was in feite niets anders dan een mobilisatieleuze, het in kaart brengen van grotendeels onontgonnen terrein, een groot kersteningsoffensief. Zie ook: *Ibid.* 155-156.

⁶¹ BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 358.

⁶² BROM: *De omkeer* 88 en 120-212; ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 325-326.

⁶³ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 329-330. Deze sociale activiteiten hebben aanvankelijk dan ook een duidelijk antisocialistisch karakter. *Ibid.* 339.

⁶⁴ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 379; VAN DAM: 'Katholiek leven' 152.

gevoed te worden.⁶⁵ Het pontificaat van Paus Pius X (1903-1914) geeft daartoe onverwacht grote en verregaande impulsen.⁶⁶

Terwijl internationaal een felle modernistenstrijd woedt, legt deze hoofdzakelijk pastoraal bewogen paus zich vanaf zijn aantreden toe op een verinnerlijking van het christelijk geloof en wel via een grootscheeps 'herstel' van het kerkelijk leven. 'Instaurare omnia in Christo', zo luidt zijn devies. Vooral op liturgisch gebied zorgt hij voor ingrijpende hervormingen. Zijn *Motu Proprio Tra le sollecitudini*, gepubliceerd op de feestdag van de heilige Caecilia, patrones van de kerkmuziek, amper drie maanden na zijn aantreden, bevat eigenlijk reeds in de kern alle principes van de liturgische hervormingen die zullen gaan plaats vinden. Geschiedenis schrijft hij vooral met de woorden:

Daar het inderdaad ons allervurigst verlangen is, dat de ware christelijke geest op elk gebied weer opbloeie en bewaard blijve in alle gelovigen, moeten wij bovenal bedacht zijn op de heiligheid en waardigheid van het kerkgebouw; want hier komen de gelovigen samen om juist die geest te verwerven aan de voornaamste en onontbeerlijke bron, nl. de werkdadige deelname aan de hoogheilige geheimen en aan het openbare en plechtige gebed der Kerk.⁶⁷

Deze uitspraak vormt als het ware het programma en het grote steunpunt van een beweging die zich enige jaren later intensief gaat toeleggen op liturgisch apostolaat.

Paus Pius X mag wel eens 'de vader van de Liturgische Beweging' genoemd worden, door velen wordt aangenomen dat de Belgische benedictijn Lambert Beauduin de uiteindelijke stichter en motor is geweest van de internationaal verspreid geraakte Liturgische Beweging.⁶⁸ Zijn initiatieven worden begin twintigste eeuw gekleurd door zijn persoonlijke levensgeschiedenis en door de geestelijke omkeer die hij doormaakt wanneer hij eenmaal is toegetreten tot de orde der benedictijnen. Ofschoon hij reeds acht jaar priester is, ontdekt hij als jonge benedictijn nu voor het eerst de weldadigheid en rijkdom van de Romeinse liturgie, ervaart hij door zijn dagelijkse deelname aan het officie en de conventis aan den lijve de liturgie als een onuitputtelijke bron van geestelijk leven.

⁶⁵ VAN DAM: 'Katholiek leven' 152; ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 330 en 598-599.

⁶⁶ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 517; VOETS: *Bewaar het toevertrouwde pand* 177; VAN DAM: 'Katholiek leven' 160; ROUSSEAU: *Histoire du Mouvement Liturgique* 201-218 ; ID.: 'Le mouvement liturgique' 26-29; VAN HILST: *Le mouvement liturgique Belge* 55-57; BEEKMAN: 'Pius X en de liturgie'.

⁶⁷ PIUS X: *Motu Proprio* 14.

⁶⁸ BOTTE: *Le mouvement liturgique* 18 en HAQUIN: 'Une réussite' 53. Voor meer informatie over zijn leven en werken: ID.: *Dom Lambert Beauduin*; ROUSSEAU: *Histoire du Mouvement Liturgique*; ID.: 'Le mouvement liturgique' 26-29; ROUSSEAU e.a.: 'Le cinquanteaire du mouvement liturgique'; VAN HILST: *Le mouvement liturgique Belge*; BEAUDUIN - VON ALLMEN: *Veilleur avant l' aurore*; BOUYER: *Dom Lambert Beauduin*; QUITSLUND: *Beauduin : a prophet vindicated*; LOONBEEK - MORTIAU: *Un pionnier, Dom Lambert Beauduin*; LOONBEEK - MORTIAU: *Dom Lambert Beauduin: visionnaire et pré-curseur*.

Voor deze weldadigheid en rijkdom wil hij graag niet alleen zijn ordegenoten, maar ook de diocesane clerus en het gelovige volk de ogen en het hart openen.⁶⁹ Zoals hij eens, als diocesaan priester, zich met hart en ziel heeft gewijd aan het sociale apostolaat onder de arbeiders in het bisdom Luik, zo stort hij zich nu als benedictijn geheel en al op een nieuw op te zetten apostolaat, ditmaal een liturgisch apostolaat, te beginnen in België, zijn vaderland.⁷⁰ Als doel stelt Beauduin: een vernieuwing van de liturgie, geleid door de benedictijnen, met *Abdij Keizersberg* als centrum.⁷¹ Om deze vernieuwing te bewerken, zijn twee zaken vereist: vooreerst de verspreiding van de kennis van de liturgie (wetenschap); ten tweede de propaganda van een authentiek liturgisch geïnspireerd kerkelijk leven. Of anders gezegd: studie en actie. Daarbij dient de studie vooraf te gaan aan de actie, alsook deze actie te ondersteunen en te vergezellen. Uiteindelijk dient men de liturgie te begrijpen om haar überhaupt te kunnen propageren. En omdat de liturgie het officiële gebed is van de Kerk, 'het gewijde erfgoed van de priesterstam', dient de liturgische actie zich te ontwikkelen onder leiding van de clerus en dient de vorming van de clerus het eerst te worden aangepakt.⁷² In functie van de twee bovengenoemde zaken, zet Beauduin onder andere op: een jaarlijks terugkerende Franstalige en Nederlandstalige liturgische week, waarbij men enerzijds deelneemt aan de praktijk van het liturgisch leven in de setting van een abdij en waarbij men anderzijds liturgiewetenschappelijk onderricht ontvangt; een *école liturgique* om professoren op te leiden die de kwaliteit van het liturgisch onderricht op de seminaries en studiehuisen bewaken (een project dat pas vele jaren later slaagt, maar dan in het buitenland, te Parijs); een liturgisch tijdschrift, uitsluitend bestemd voor clerici; liturgiewetenschappelijke publicaties; conferenties; een volksmissaal voor het gewone volk; een netwerk van liturgische parochiële actie/apostolaat; concrete voorstellen tot een actieve participatie van de gelovigen aan de zondagse liturgie (een gedialogeerde Mis!).

Vrij snel na de lancering van deze *mouvement liturgique* door Lambert Beauduin kan vanuit *Abdij Keizersberg* een actieve propaganda richting Nederland geconstateerd worden. Zo reizen op 1 februari 1910 Lambert Beauduin en zijn uit

⁶⁹ ROUSSEAU: 'Autour du jubilé du mouvement liturgique' 208.

⁷⁰ Het is zinvol te zien dat Beauduin vóór zijn toetreding tot de orde der benedictijnen juist op sociaal gebied heel actief is geweest onder de arbeiders in het sterk geïndustrialiseerde bisdom Luik en wel via de *Société des Aumôniers du Travail*, die in 1894 is opgericht als antwoord op het appél dat was uitgegaan van *Rerum Novarum* (1891). Zijn opgedane ervaringen in dit milieu komen hem goed van pas in het opzetten van een liturgisch apostolaat. In combinatie met zijn priesterarbeid in het verleden ziet hij geleidelijk in dit apostolaat een kans tot revitalisering van het parochielevens, een antwoord op de toenemende geloofsafval in België. Het is frappant te constateren dat ook in Nederland pioniers van de Liturgische Beweging in een liturgisch geïnspireerd leven een antwoord zien op de sociale kwestie. VAN GINNEKEN - HUF - HUIGENS e.a.: *Omnia probate* 58-59, 101-102.

⁷¹ HAQUIN: *Dom Lambert Beauduin* 128-136; ID.: 'Une réussite' 58-60; BOTTE: *Le mouvement liturgique* 37; VAN HILST: *Le mouvement liturgique* Belge 4-25.

⁷² HAQUIN: *Dom Lambert Beauduin* 131 en 136.

Nederland afkomstige ordegenoot Willibrord van Nierop af naar de Nederlandse bisschoppen met de vraag om *Kerkelijk Leven*, een volksmissaal uitgegeven in verschillende afleveringen, in hun betreffende diocees te verspreiden.⁷³ Ook het *Liturgisch Tijdschrift* wordt aanbevolen, maar dan ter verspreiding onder de geestelijkheid. Verder wordt reeds op de *Tweede Nederlandstalige Liturgische Week* aan niet minder dan zes Nederlanders (meer dan de helft van het totaal aantal sprekers!) ruimte gegeven om één van de conferenties inhoud te geven.⁷⁴ Aan deze week nemen overigens 150 mensen deel, waaronder ‘een keurbende’ van reguliere en seculiere geestelijken uit Nederland en België en slechts een kleine groep leken.⁷⁵

Als ik Mattheus Wijtenburg mag geloven, heeft in Nederland in de eerste jaren vooral de onmiddellijke propaganda onder het volk op de eerste plaats gestaan. Al doende is men tot het besef gekomen dat een wetenschappelijke ondergrond voor de Liturgische Beweging echt noodzakelijk is.⁷⁶ Ook Willem van Koeverden, één van de pioniers van de Liturgische Beweging in Nederland, wijst erop dat de Liturgische Beweging in eigen land begonnen is ‘met een grote actie onder het volk’ en signaleert dat, wil deze beweging niet doodlopen er – zoals in iedere andere beweging – leiders gekweekt moeten worden. Zonder grondige studie is dat echter niet mogelijk.⁷⁷

De actie op wetenschappelijk terrein is volgens het getuigenis van Wijtenburg in 1919 pas begonnen, en wel onder impuls van het *Federatief Bestuur van de Liturgische Vereenigingen in Nederland*. Dit federatief bestuur, welke in 1915 is opgericht, heeft naast de populaire propaganda een ‘degelijke beoefening der liturgische

⁷³ *Archief Abdij Keizersberg*: Annales de l'abbaye 101. Rond diezelfde tijd wordt er volgens Haquin vanuit Nederland gevraagd naar edities van *Kerkelijk Leven* die aangepast zijn aan de liturgie van de Nederlandse diocesen. *Kerkelijk Leven* wordt dan reeds verspreid in alle vijf de Nederlandse diocesen. HAQUIN: *Dom Lambert Beauduin* 120. Verder is het opmerkelijk dat de aanbeveling en verspreiding van zowel *Kerkelijk Leven* als *Het Liturgisch Tijdschrift* zijn opgenomen in de bisschoppelijk goedgekeurde statuten van de in 1911 opgerichte *Propaganda-commissie tot bevordering van het Liturgisch Leven in 't Bisdom van 's Bosch*. Zie: *LT 1* (1910-1911) 294-298. Ten slotte dient vermeld dat er vanaf 1919 regelmatig liturgische propagandareizen worden ondernomen door Leuvense benedictijnen van Nederlandse afkomst: vooral door Grégoire de Wit, maar ook door Adalbert Brenninkmeyer en Suitbert Caron. *Archief Abdij Keizersberg*: Annales de l'abbaye 193, 195, 221, 239, 245-246, 257, 277 en 282.

⁷⁴ Concreet zijn dit de priesters F. van Beukering (bisdom Haarlem), W. Smulders (bisdom Den Bosch), H. Bertens (bisdom Den Bosch), C. Hartman (aartsbisdom Utrecht), pater De Lange (Congregatie der Missionarissen van het H. Hart te Tilburg) en student H. van Haastert (student in de rechten, Hilversum). VAN HILST: *Le mouvement liturgique Belge* 77 en *LT 1* (1910-1911) 311-320 en 464-486.

⁷⁵ Bernard Botte beweert dat er misschien zelfs meer Nederlanders dan Vlamingen aanwezig waren. BOTTE: *Le mouvement liturgique* 36. Voor meer informatie over de liturgische weken: *LW* II.1614-1615; TEULINGS: ‘Uit de geschiedenis der Liturgische Weken’ 183-188; HARZING: ‘Vijf en veertig jaar liturgische weken’ 153-159 en VAN HILST: *Le mouvement liturgique Belge* 32-39 en 77-104.

⁷⁶ WIJTENBURG: ‘Onze Oud-Hollandsche liturgie’ 137-138.

⁷⁷ VAN KOEVERDEN: ‘Societas Liturgica’ 138.

wetenschap' als tweede punt op zijn programma geplaatst. Uit dit programma-punt vloeit voort de oprichting van de *Societas Liturgica S. Willibrordi* in 1918. Zij heeft als eerste doel de oude liturgische boeken die vóór de Reformatie in Nederland in gebruik zijn geweest en bijna uitsluitend alleen in handschrift bestaan, zonodig van commentaren voorzien, in druk uit te geven.⁷⁸ Hiermee wil zij in het voetspoor treden van 'doorluchtige voorgangers in het buitenland' en zich internationaal profileren.⁷⁹ Een ander, lang gekoesterd maar door de gebrekkige verbindingen met het buitenland ten gevolge van WO I vertraagd, actiemiddel op wetenschappelijk terrein komt tot stand in 1919, namelijk het in omloop brengen van de leesportefeuille *Dom Guéranger*, waarin 'alle liturgische geschriften van heinde en verre de revue zullen passeeren'.⁸⁰ Over een verwetenschappelijking van het vak liturgie aan de theologische opleidingen spreekt Wijtenburg echter met geen woord. Nochtans staat de liturgische vorming van de geestelijkheid van bij het begin hoog op de agenda van de aanstichter van de Liturgische Beweging. Heeft de Liturgische Beweging dan geen onmiddellijk effect gehad op de invulling van het vak liturgie aan de grootseminaries en studiehuisen in Nederland? En als dit wèl effect heeft gehad, moet dan vooreerst gekeken worden naar de diocesane grootseminaries, gezien de Liturgische Beweging in Nederland vanaf het begin vooral in handen heeft gelegen van de diocesane clerus?

In dit hoofdstuk concentreer ik mij op het grootseminarie Warmond van het bisdom Haarlem. Een grootseminarie dat decennia lang, en met name ook in het begin van de twintigste eeuw, het hoogst aangeschreven stond in Nederland.⁸¹

3. Het grootseminarie Warmond

Zoals ik reeds heb aangestipt, woede er in het begin van de twintigste eeuw in Nederland een verstikkende integraalstrijd. Tijdens die strijd vallen in Warmond rake klappen. Tot de slachtoffers behoort in 1906, naast professor Vlaming, de president van Warmond: Michaël Lans.

⁷⁸ VAN KOEVERDEN: 'Societas Liturgica' 136-137; W.L. - V.K.: 'De taak der liturgie-studie in Duitschland – En in Holland?' 39-40; WIJTENBURG: 'Onze Oud-Hollandsche liturgie' 138.

⁷⁹ Wijtenburg stelt uitdrukkelijk dat het de bedoeling is met de uitgaven van de *Societas* "niet slechts Holland te bestrijken, maar ook het buitenland in zijn ruimste beteekenis". Daarom zullen alle werken met de daarbij horende commentaren in het Latijn, Duits, Frans of Engels verschijnen. Daarnaast blijken er veel buitenlandse geleerden benaderd te zijn om toe te treden tot een concilium dat het bestuur met raad en voorlichting dient bij te staan bij de uitgaven. WIJTENBURG: 'Onze Oud-Hollandsche liturgie' 147 en VAN KOEVERDEN: 'Societas Liturgica' 137.

⁸⁰ WIJTENBURG: 'Onze Oud-Hollandsche liturgie' 138.

⁸¹ ALBERS: 'Voorbereiding tot het herstel der hiërarchie' 52 en 56; ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 185-187 en 570-571; GREITEMANN: *Op zoek* 55; NOLET: 'Praeses Taskin' 61.

Toen Lans in 1896 als nieuwe president werd begroet, had hij zijn sporen reeds glansrijk verdiend op kerkmuzikaal gebied.⁸² Mede onder zijn stuwning ontstond in 1875 het *Sint Gregoriusblad* en, kort daarop, in 1878, de *Sint-Gregoriusvereniging*.⁸³ Als voorzitter van deze vereniging en hoofdredacteur van het *Sint Gregoriusblad* was hij in Nederland één van de hoofdfiguren op het gebied van de kerkmuziek. Door zijn krachtige verdediging van de *Medicaea* tegen Joseph Pothier OSB op het *Congres van Arezzo* in 1882 en zijn schriftelijke verslaggeving in briefvorm van dit congres, was hij zelfs Europees vermaard geworden. Geïnspireerd door de Duitse *Caeciliënverein* ijverde Lans voor de uitbanning van allerlei wereldse muziek uit de liturgie en voor de invoering van het gregoriaans en de klassieke polyfone zang als dé gewijde kerkmuziek. Zo deed hij Nederland mee voorop lopen op kerkmuzikaal gebied en was het *Motu Proprio* van Pius X in 1903 in zekere zin een krachtige bevestiging van zijn streven naar het herstel van het gregoriaans en naar de verspreiding van de klassieke polyfonie als dé liturgische muziek. Met zijn inzet heeft hij veel belangrijk voorbereidend werk verricht voor de Liturgische Beweging. Via schola's werd bijvoorbeeld de actieve participatie door het volk mogelijk.⁸⁴

Als musicus heeft Lans de zang in Warmond een liturgische dimensie gegeven en op een hoog peil gebracht. Daartegenover staat dat hij als president uiteindelijk een zwak figuur was, waardoor orde, tucht en gezag vaak zoek waren.⁸⁵ Tegen de achtergrond van het oprukkende modernisme en de integraalstrijd in

⁸² Voor meer informatie over Lans: AVERKAMP: 'In memoriam mgr. M.J.A. Lans'; KAT: *De geschiedenis der kerkmuziek* 245-267; VAN SCHAIK: 'Liturgie en kerkmuziek' 121-122; KLOOSTERMAN: 'Warmonds muziekleven'. Recent onderzoek met betrekking tot de ontwikkeling van de kerkmuziek is o.a. te vinden bij: GROOT (red.): *De lof Gods geef ik stem*; VERNOOIJ: *In schoonheid biddende*; BOT: *Zingt allen mee*; HOONDEERT: *Om de parochie*; VAN TONGEREN e.a. (reds.): *Godlof!*; HOONDEERT: *Elke muziek heeft haar bemel*.

⁸³ In 1875 vond de eerste redactiebijeenkomst plaats; op 1 januari 1876 verscheen het eerste nummer. KAT: *De geschiedenis der kerkmuziek* 246-248.

⁸⁴ In dit kader is het interessant erop te wijzen dat T. Beukers begin 1913 – kort nadat hij bestuurslid is geworden van de *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem* – benoemd wordt tot zangleraar te Warmond. Onder zijn leiding wordt het gregoriaans volgens de *Editio Vaticana* ingevoerd in het grootseminarie. Ook de schola van het grootseminarie staat onder zijn leiding. Deze schola wordt actief betrokken bij de liturgische plechtigheden van de jaarlijkse liturgische dag in het bisdom Haarlem. Zodoende kan zij een voorbeeld van een juiste uitvoering van het 'nieuwe' gregoriaans geven, alsook impulsen tot een verspreiding van dit 'nieuwe' gregoriaans en de oprichting van gelijksoortige schola's in de parochies van het bisdom. Via deze parochiële schola's kon dan weer de actieve deelname van het volk bevorderd worden. KLOOSTERMAN: 'Warmonds muziekleven' 132 en 135. Verder is het interessant om te constateren dat tijdschriften als het *Gregoriusblad* en *De Koorbode* al snel overgaan tot een liturgische bespreking van een aantal aspecten van de eucharistie of van de kerkelijk tijd van het jaar, met daarnaast een vertaling en een korte verklaring van de gezangen. Dit om de zangers met meer bezieling te doen zingen en hen beter te doen verstaan wát ze zingen. Zij bekleden immers een liturgisch ambt. Zie bijvoorbeeld de motivatie van deze liturgische stukjes in *De Koorbode* 1 (1906) 1.

⁸⁵ X: *De wijsheid* 102-103 en 109-110.

Nederland werd dit gezien als een gevaarlijke situatie. Hij moest dan ook het veld ruimen. In zijn plaats werd Taskin tot president benoemd.⁸⁶

Taskin is duidelijk uit een heel ander soort hout gesneden. Hij voert een streng regime door waardoor niemand meer met een waarschuwend vinger naar Warmond kan wijzen. In reactie op de integraalstrijd zorgt hij ervoor dat de theologische opleiding vooral van de praktische kant wordt bekeken, geheel ten dienste van de zielzorg.⁸⁷ Hij wordt daarin gesteund door mgr. Callier die drie jaar eerder dan de benoeming van Taskin mgr. Bottemanne is opgevolgd als bisschop van Haarlem.

Mgr. Callier bezit, ten gevolge van negatieve ervaringen, een grote huiver tegenover een wetenschappelijke vorming van de theologanten. Onder zijn bestuur wordt er niemand uitgezonden voor verdere studie.⁸⁸ Wel staat hij positief ten opzichte van de Liturgische Beweging.⁸⁹ De beoefening van de liturgiestudie wordt in die dagen, verschillend met bijvoorbeeld de historisch-kritische Bijbelstudie, als ongevaarlijk beschouwd.⁹⁰ Callier stemt toe in de oprichting van een *Liturgische Vereniging in het bisdom Haarlem* en wijst daarbij zelf mogelijke kandidaten aan voor een te vormen bestuur.⁹¹ Onder die kandidaten bevindt zich Mattheus Wijtenburg, de in datzelfde jaar nieuw benoemde docent liturgie te Warmond. Daarmee schept Callier een unieke en interessante situatie. Uniek, want de initiatiefnemer 'Den Bosch' heeft niet de professor liturgie van háár grootseminarie in het bestuur opgenomen. En dit gebeurt ook niet een jaar later bij de samenstelling van het bestuur van de Utrechtse liturgische vereniging. Interessant, want zo kan er een wisselwerking ontstaan tussen de diocesaan vormgegeven Liturgische Beweging enerzijds en de professor en het vak liturgie van het grootseminarie anderzijds. Verwonderlijk is deze keuze echter niet helemaal, gezien het past in het door de bisschop gesteunde beleid van praeses

⁸⁶ Taskin was van 1906 tot en met 1939 president van Warmond en heeft door zijn drieëndertigjarig bestuur van het grootseminarie uiteindelijk een grote stempel gedrukt op het bisdom Haarlem en zijn clerus. In zijn tijd was hij de meest bekende praeses in Nederland. VOETS: *Bewaar het toevertrouwde pand* 178-179; GREITEMANN: 'Mgr. Taskin'; ID.: *Op zoek* 114; NOLET: 'Praeses Taskin' 59-66.

⁸⁷ VOETS: *Bewaar het toevertrouwde pand* 178-179; GREITEMANN: 'Mgr. Taskin' 573; ID.: *Op zoek* 115. Mede onder invloed van Mgr. Aengenent die in 1928 mgr. Callier opvolgde en duidelijk wel belang hechtte aan een wetenschappelijke vorming van de priesters, is Taskin geleidelijk meer open gaan staan voor de beoefening van de wetenschap. *Ibid.* 70, 82 en 124-125.

⁸⁸ GREITEMANN: *Op zoek* 69; ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 566.

⁸⁹ VAN DER VALK: *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem. Vierde jaarverslag* 3.

⁹⁰ BOTTE: *Le mouvement liturgique* 28-29.

⁹¹ VAN DER VALK: *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem. Eerste jaarverslag* 3. In dit verslag staat dat Callier tot oprichting besluit om twee redenen: vooreerst omdat hij gemerkt heeft dat het liturgisch leven in zijn dioceses begon te ontwaken – "in Den Haag dachten zelfs eenige ijvervolle leeken er over zulk een Commissie onder elkander in het leven te roepen" –; ten tweede is hij van mening dat deze liturgische actie op een vruchtbaardere wijze van de geestelijkheid zou uitgaan.

Taskin, die de theologische opleiding dicht bij de parochiepraktijk wil betrekken. Taskin wordt zelfs later, in 1924, de voorzitter van de *Liturgische Vereniging in het bisdom Haarlem*.

Een andere belangrijke beslissing die mgr. Callier in 1913 neemt, is de uitbreiding van de eenjarige cursus liturgie op het grootseminarie Warmond tot een vierjarige cursus.⁹² Volgens oud-leerling G. Kuit heeft Wijtenburg al snel na zijn benoeming tot professor in de liturgie een vierjarige cursus in plaats van een eenjarige bepleit, overtuigd van de gedachte dat vooral de priesters een diepe en grondige kennis van de liturgie niet konden ontberen.⁹³ In 1914 zou hij met de nieuwe grote cursus van start zijn gegaan. Onderzoek in het *Rijksarchief Noord-Holland*, waar het archief van het grootseminarie Warmond is ondergebracht, brengt aan het licht dat er inderdaad vanaf het studiejaar 1913/1914 geleidelijk aan een vierjarige cursus liturgie is ingevoerd.⁹⁴ Aan de hand van de puntenlijsten van de theologanten kan vastgesteld worden dat de studenten, die in het studiejaar 1913/1914 het eerste jaar theologie beginnen, de eersten zijn die vier jaar lang het vak liturgie ontvangen (vier jaar achter elkaar staan cijfers vermeld achter hun naam bij het vak liturgie). Deze vondst maakt mij nieuwsgierig naar de persoon achter de naam Mattheus Wijtenburg.

3.1. Mattheus Wilhelmus Antonius Wijtenburg (1874-1940)

Mattheus Wijtenburg werd op 16 april 1874 geboren te Leiden.⁹⁵ Aangetrokken door de orde der franciscanen, volgt hij eerst les aan het gymnasium van de franciscanen te Megen. Na enige jaren besluit hij echter om wereldheer te worden en stapt hij over naar de vijfde klas van kleinseminarie Hageveld. Ofschoon hij niet ‘van de oude klas’ is, straalt hij toch een natuurlijk overwicht uit, met name door zijn ‘bezonnenheid en hoffelijkheid’ en door zijn grote begaafdheid. Na de afronding van zijn studie aan Hageveld, start hij zijn theologische opleiding te Warmond, waarna hij op 31 maart 1900 tot priester wordt gewijd. Op diezelfde dag nog wordt hij benoemd tot kapelaan van Lisse. Twee jaar later, meer bepaald op 10 maart 1902, wordt hij kapelaan van de *Parochie van O.L.V. Onbevelekt Ontvangen* te Amsterdam. Weer twee jaar later (op 17 september 1904) keert hij terug naar Hageveld, ditmaal om er zelf les te geven. Na acht jaar leeraarschap wordt hij op 11 september 1912 aangesteld tot econoom en professor in de liturgie te Warmond. Deze functie vervult hij slechts gedurende zeven jaar. Op eigen verzoek keert hij op 8 maart 1919 terug naar het pastoraat.

⁹² VAN DER VALK: *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem. Eerste jaarverslag* 8.

⁹³ KDC: Collectie knipsels: KUIT: ‘Warmond 1912-1919’ 2-3.

⁹⁴ *Rijksarchief in Noord-Holland*: Archief Seminarie Warmond, afd. Wetenschappelijke vorming 48.

⁹⁵ Biografische gegevens zijn te vinden in: KDC: Collectie knipsels; Archivalia H.J.J. van Hussen 7; Collectie bidprentjes; BANK: *Klasgenoten 1923-1934*; T.: ‘In memoriam Kan. M.W.A. Wijtenburg’; X.: ‘Zilveren priesterfeest’; X.: ‘Kanunnik M.W.A. Wijtenburg’; X.: ‘Aan onzen Hoog Eerwaarden Regent’; X.: ‘Mattheus Wilhelmus Albertus Wijtenburg’.

3.1.1. *Professor liturgie*

Wanneer Mattheus Wijtenburg aan het begin van het nieuwe studiejaar 1912/1913 van start gaat als docent liturgie, wordt hij geconfronteerd met een eenjarige cursus voor de vierdejaars theologanten.⁹⁶ Een cursus die zo goed als beperkt was gebleven tot datgene wat vereist is voor de ‘praktische bediening’. Volgens het getuigenis van zijn collega A. Seijsener, professor filosofie in de periode 1910-1925, heeft Wijtenburg

hieraan toegevoegd een driejarigen cursus in de historische liturgie, waardoor vanzelf bij de theologanten meer belangstelling, meer waardering werd gewekt voor den diepen zin en de rijke beteekenis der Kerkelijke liturgie, iets, dat de liturgische beweging in ons bisdom noodzakelijk moest ten goede komen.⁹⁷

Mattheus Wijtenburg

Bron: Katholiek Documentatie
Centrum, Nijmegen

Uit deze woorden lijkt het dat het Wijtenburg is geweest die de uitbreiding van het vak liturgie heeft bewerkt. Een verandering waarvoor uiteindelijk de toestemming van de bisschop was vereist. Uit de woorden van Seijsener blijkt tevens dat Wijtenburg ook de inhoud van het vak liturgie heeft verrijkt. Gedurende die drie extra jaren geeft hij namelijk een ‘cursus in de historische liturgie’. Helaas heb ik geen cursusmateriaal van hem kunnen vinden en ben ik voor de concrete inhoud van het vak liturgie aangewezen op persoonlijke getuigenissen van mensen die reeds overleden zijn en op eigen publicaties van Wijtenburg.

G. Kuit getuigt in 1925:⁹⁸

Het vak dat Professor Wijtenburg te doceren kreeg, omvatte de leer over den eeredienst en over de plechtigheden der Katholieke Kerk, al de wetten, die

⁹⁶ Vanaf het studiejaar 1906/1907 worden aan het vak liturgie punten toegekend, echter alléén in het laatste jaar theologie: dit doet vermoeden dat het vak alleen in het laatste jaar gegeven werd. *Rijksarchief in Noord-Holland*: Archief Seminarie Warmond, afd. Wetenschappelijke vorming 48. Dit wordt ook bevestigd door Hollenberg en Greitemann wanneer zij spreken over professor Van Noort (zie 1.2).

⁹⁷ KDC: Collectie knipsels: SEIJSENER: ‘Deken Wijtenburg’ 3.

⁹⁸ KDC: Collectie knipsels: KUIT: ‘Warmond’ 2.

daarover zijn gegeven, den uitleg van de vele zinnebeeldige handelingen aan dien eeredienst verbonden.

Hieruit blijkt eveneens dat Wijtenburg zich niet beperkt heeft tot rubriekenleer, maar tevens (allegorische?) uitleg heeft gegeven over de diverse liturgische handelingen. A. Brouwer getuigt op zijn beurt dat Wijtenburg les heeft gegeven over de structuur van de Mis.⁹⁹ A. Seijsener typeert het professoraat van Wijtenburg weliswaar als betrekkelijk kort van duur maar desondanks ‘van betekende vruchtbaarheid voor de liturgische wetenschap’.¹⁰⁰ Verder wijst hij op voortreffelijke beschouwingen over de tijdliturgie van het kerkelijk jaar die uit deze seminarietijd dateren en gepubliceerd zijn in *De Maasbode*. Mogelijk zijn deze beschouwingen een schriftelijke neerslag van zijn lessen liturgie.

Een zoektocht naar liturgische publicaties van zijn hand levert niet zo veel op. Mogelijk omdat er in zijn tijd nog regelmatig anoniem werd gepubliceerd. Wát ik aan publicaties gevonden heb, getuigt van een behoorlijke liturgiewetenschappelijke kennis en betekenis. In het kader van zijn colleges liturgie wordt mijn aandacht in het bijzonder getrokken door twee publicaties van hem: de brochure *Tractatus de missis de requiem* en de *Catalogus van liturgische boeken toebehoorend aan de Bibliotheek der Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem en aan de Bibliotheek van het Groot-Seminarie te Warmond*, allebei tijdens zijn professoraat uitgegeven onder auspiciën van de *Liturgische Vereniging in Haarlem*. In zijn traktaat over de requiemmis zet hij alle aanwijzingen en kerkelijke voorschriften met betrekking tot deze Mis heel overzichtelijk en helder op een rij, zónder weliswaar enige historische achtergrondinformatie te verstrekken. Het is een zeer praktische en technische handleiding, hoogstwaarschijnlijk geboren uit de rubrieklessen die hij aan de theologanten heeft gegeven. Dat hij waarde heeft gehecht aan de rubrieken blijkt overigens uit het feit dat hij de *praxis romana* heeft ingevoerd voor de voltrekking van de kerkelijke plechtigheden door de studenten in de kapel.¹⁰¹ Deze *praxis romana*, reeds tijdens het *Provinciaal Concilie* van 1865 voorgeschreven in heel de Nederlandse kerkprovincie, laat blijkbaar in die tijd nog steeds veel te wensen over, zelfs in een grootseminarie.¹⁰² Met zijn catalogoog die hij twee jaar eerder heeft gepubliceerd, haakt Wijtenburg dan weer in op de opmerking van Oscar Huf, gemaakt in 1913, dat er nog geen catalogoog bestaat van de liturgische bibliotheken in de verschillende bisdommen.¹⁰³ De catalogoog die Wijtenburg heeft samengesteld ten dienste van de *Liturgische Vereniging in het bisdom Haarlem* geeft in feite zicht op het materiaal dat hem als professor liturgie ten dienste stond en op zijn vrij uitgebreide liturgische kennis. Met de uitgave van een dergelijke catalogoog levert hij sowieso – tegen de achter-

⁹⁹ BROUWER: ‘Dogmatiek te Warmond tussen 1924 en 1928’ 75.

¹⁰⁰ KDC: Collectie knipsels: SEIJSENER: ‘Deken Wijtenburg’ 3.

¹⁰¹ KDC: Collectie knipsels: KUIJ: ‘Warmond’ 3.

¹⁰² Zie voetnoot 37.

¹⁰³ HUF: ‘Liturgie-literatuur’ 101.

grond van wat Huf met betrekking tot de ontplooiing van de liturgiewetenschap zegt (zie 1.2) – een belangrijke dienst aan een mogelijke ontwikkeling van de liturgiewetenschap in Nederland. Dat is ook het doel van de catalogoog.¹⁰⁴ Diezelfde Huf voorziet in *Studiën* de catalogoog van een lovend commentaar.¹⁰⁵ Wijtenburg brengt er volgens hem niet alleen de rijke schat aan liturgische uitgaven – tot dan toe als het ware verborgen in één van de meest befaamde bibliotheken in Nederland – mee aan het licht, maar maakt deze ook nog eens toegankelijk voor een breder publiek. Concreet telt de catalogoog meer dan duizend nummers aan nieuwere en aan voorname oude liturgische uitgaven en bevat zij bijna de helft van de ruim zeshonderd liturgische werken die de internationaal vermaarde liturgiewetenschapper F. Cabrol in zijn ‘Introduction aux Études Liturgiques’ aanwijst als de belangrijkste op dit gebied. Verder brengt zij via het uitleensysteem van de liturgische bibliotheek belangrijke internationale liturgiewenschappelijke en aanverwante tijdschriften meer in het bereik van mensen die geïnteresseerd zijn in de liturgie.¹⁰⁶ Natuurlijk is de catalogoog voor verbeteringen vatbaar, maar, zo zegt Huf:

De Liturgische Vereeniging in 't Haarlemsche heeft in Prof. Wijtenburg's catalogus een daad gesteld van *initiatief*. Dit dient opgemerkt en gehuldigd, want het geeft hoop op *navolging* door de overige Liturgische Bibliotheken te Hoeven, Culemborg en St. Michiels-Gestel, waar nog ongedolven schatten rusten, die wij ook gaarne de onze zouden noemen.¹⁰⁷

J. v.d. Dries schrijft in *De Katholieke* eveneens een positieve recensie. In zijn ogen ontbreken er weliswaar nog te veel wetenschappelijke werken van de laatste tijd in, welke vooral in Engeland verschenen zijn.¹⁰⁸

In de catalogoog bevinden zich de handboeken van Cabrol, van Thalhoffer-Eisenhofer uit 1912 en van Koenders.¹⁰⁹ Zou Wijtenburg hiervan gebruik hebben gemaakt in zijn lessen liturgie? Mogelijk heeft hij de uitgaven van Cabrol en

¹⁰⁴ WIJTENBURG: *Catalogus* VIII.

¹⁰⁵ HUF: ‘Uit de pers. *Catalogus van liturgische boeken*’.

¹⁰⁶ Volgende tijdschriften zijn aanwezig in de bibliotheek: *Ephemerides Liturgicae* (1887 e.v.), *Das Kirchenjahr in Liturgie und Kunst* (1914 e.v.); *Les Questions liturgiques* (1910 e.v.), *Revue Grégorienne* (1911 e.v.), *Revue Liturgique et Bénédictine* (1911 e.v.), *Römische Quartalschrift für christliche Alterthums-kunde und für Kirchengeschichte* (1887 e.v.), *Liturgisch Tijdschrift* (1910 e.v.), *La vie et les arts liturgiques* (1913 e.v.).

¹⁰⁷ HUF: ‘Uit de pers. *Catalogus van liturgische boeken*’ 585.

¹⁰⁸ V.D. DRIES: ‘Boekaankondiging. *Catalogus van liturgische boeken*’. Na een blik op de inhoud moet ik deze opmerking inderdaad bevestigen. Ook bij een vergelijking met de literatuuroverzichten van Huf, moet ik het ontbreken van vele interessante uitgaven constateren. Zo ontbreken er een aantal bekende namen als Th. Bernard, J. Wilpert, E. Bisshop, C. Hefele, H. Wilson, F. Dölger (niet alleen uit Engeland dus!). Verder ontbreken er een aantal belangrijke werken van auteurs van wie wel andere uitgaven worden vernoemd.

¹⁰⁹ Met betrekking tot Cabrol gaat het hier om: *Handboek der liturgie*. Het handboek van Thalhoffer-Eisenhofer is de grondslag geweest voor dat van Koenders. Koenders heeft uiteindelijk alles grondig omgewerkt naar eigen inzichten en naar de Nederlandse situatie.

Koenders als bron van inspiratie gebruikt, maar waarschijnlijk niet al te exclusief. Daarvoor heeft hij – ondanks de nodige lofbetuigingen – toch teveel kritische kanttekeningen bij bijvoorbeeld het handboek van Koenders.¹¹⁰ In zijn recensie op laatstgenoemd liturgisch handboek prijst hij het bovendien ook niet aan als basisboek voor de lessen liturgie aan de theologische opleidingen, ofschoon hij daar op dat moment uitstekend de gelegenheid voor heeft. Verder doet één van zijn recensies op een pas verschenen mystiek boek, waarin hij aangeeft dat hij er steeds de voorkeur aan geeft de leer der heiligen in hun oorspronkelijke boeken te volgen, mij de vraag stellen of hij deze voorkeur ook toepast wanneer het liturgiewetenschappelijke werken betreft.¹¹¹ Zou hij zich ook dan bij voorkeur verdiepen in de bronnen zelf? Of zou hij het liefst zijn toevlucht nemen tot de originele versies van Cabrol en Thalhoffer-Eisenhofer bij zijn lessen liturgie? Interessant detail is nog dat J. Knaapen OPRAEM het in het Nederlands vertaalde handboek van Cabrol aanbeveelt als ‘leiddraad bij liturgische lessen’.¹¹²

In de catalogoog ben ik op zoek gegaan naar de aanwezigheid van de serie *Cours et conférences des semaines liturgiques*, met name die van 1914 waarin de toespraak ‘La méthode en matière de liturgie’ van Pierre de Puniet is opgenomen. Een korte zoektocht releveert de aanwezigheid van alleen de *Cours et conférences des semaines liturgiques* uit 1913. Wijtenburg heeft zich dus niet al lezend de gedachten van De Puniet inzake het liturgieonderricht eigen kunnen maken. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij wél Pierre de Puniet persoonlijk gekend en individueel met hem over liturgiewetenschap en liturgieonderricht gesproken. Vanaf 1916 staat Wijtenburg immers met een zekere regelmaat – van 1916 tot en met 1918 jaarlijks – gedurende enkele dagen vermeld in het gastenboek van de benedictijnen te Oosterhout.¹¹³ Verder getuigt hij in zijn artikel ‘Onze oud-Hollandsche liturgie’ over Paul Séjourné OSB, de verzorger van het eerste project der *Societas Liturgica S. Willibrordi*, dat

deze geleerde kloosterling een leerling is van den wijdvermaarden Dom Pierre de Puniet, die ook te Oosterhout verblijf houdt.¹¹⁴

Dit geeft naar mijn gevoel aan dat hij het nodige weet over de liturgiewetenschappelijke expertise van Pierre de Puniet. Het laat tegelijk zijn hoogachting voor hem voelen.

¹¹⁰ WIJTENBURG: ‘Boekaankondiging. KOENDERS: *Handboek der Liturgie*’ 89-92.

¹¹¹ WIJTENBURG: ‘Boekaankondiging. *Door ‘t Niet tot ‘t Al*’ 278.

¹¹² CABROL: *Handboek der liturgie* VII.

¹¹³ Reeds vóór Wijtenburg zijn professoren van Warmond te gast geweest bij de benedictijnen te Oosterhout. Verder bestond de mogelijkheid in de abdij om één van de paters individueel te spreken.

¹¹⁴ WIJTENBURG: ‘Onze oud-Hollandse liturgie’ 143.

3.1.2. Voorwaardenscheppende initiator tot de beoefening van liturgiewetenschap in Nederland

Wanneer op 19 juni 1912 allen samenkomen die door mgr. Callier zijn aangeduid om een liturgische vereniging op te zetten, worden de taken onderling verdeeld. Th. Bosman die kanunnik en rector is van de Broeders van St. Johannes de Deo te Haarlem wordt de voorzitter; L. Willenborg en pater C. van der Valk OFM die allebei kapelaan zijn te Haarlem worden de eerste en de tweede secretaris; F. van Beukering die dan pastoor is te Delfshaven (Rotterdam) wordt penningmeester; professor M. Wijtenburg bibliothecaris van de op te richten liturgische bibliotheek; en T. Beukers die kapelaan is te Amsterdam de contactpersoon die zorgt voor een eventuele samenwerking en goede verstandhouding met de Nederlandse *St. Gregoriusvereniging*.¹¹⁵

De oprichting van een liturgische bibliotheek ligt in de lijn van één van de doelstellingen van de statuten der vereniging – statuten die Haarlem zo goed als in zijn geheel overneemt van Den Bosch –, namelijk: het beschikbaar stellen van werken over liturgie.¹¹⁶

Als professor te Warmond en wel van het vak liturgie spreekt het haast vanzelf dat de taak van bibliothecaris aan Wijtenburg wordt toevertrouwd. Via zijn positie kan hij makkelijk overleg plegen met praeses Taskin en met professor Westerwoudt, de bibliothecaris van het grootseminarie. Bovendien vraagt het opdelen van alle liturgische werken in de bestaande bibliotheek van Warmond en het aanschaffen van nieuw materiaal toch enig zicht op de liturgiewetenschap. Wijtenburg gaat voortvarend te werk. Hij formeert in betrekkelijk korte tijd een liturgische bibliotheek waarin hij alle werken opneemt die rechtsreeks of zijdelings betrekking hebben op de liturgie. Daarnaast zorgt hij ervoor dat alle ‘corresponderende leden’ (= contactpersonen verspreid over het hele bisdom) een bibliotheekje krijgen van degelijke populaire werkjes over liturgie, ten einde anderen te kunnen voorlichten en de verspreiding van die werkjes te kunnen bevorderen. Verder stelt Wijtenburg een reglement op waardoor materiaal van de liturgische bibliotheek der vereniging gratis een maand lang in bruikleen kan gegeven worden. De collectie start in 1912 met zo’n 600 liturgische werkjes en werken waaronder ongeveer 500 uit de liturgische afdeling van de seminariebibliotheek. Wanneer de catalogoog in 1915 verschijnt, is deze collectie ondertussen door aankoop en schenking aanzienlijk uitgebreid: er is dan sprake van ongeveer 1100 verschillende titels. De catalogoog wordt overigens gratis onder alle leden van de vereniging verspreid.¹¹⁷ Interessant is tevens dat Wijtenburg bij de jaarlijkse algemene vergaderingen en liturgische dagen als bibliothecaris telkens zorgt voor een tentoonstelling van liturgische boeken uit de bibliotheek,

¹¹⁵ VAN DER VALK: *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem. Eerste jaarverslag* 3-4.

¹¹⁶ In de statuten van de liturgische vereniging van het bisdom Den Bosch wordt in art. 7 uitdrukkelijk de intentie uitgesproken om een algemene liturgische bibliotheek te stichten. *LT* 2 (1911-1912) 372-373.

¹¹⁷ VAN DER VALK: *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem. Vierde jaarverslag* 5.

alsook – in samenwerking met priesters uit het veld en/of in samenwerking met door hem benaderde firma's – van ander liturgisch materiaal zoals priesterge-waden en edelsmeedkunstwerken.¹¹⁸

Precies in het jaar dat de catalogoog van de liturgische bibliotheek verschijnt, wordt de *Federatie van de Liturgische Vereenigingen in Nederland* opgericht. Samen met pastoor Van Beukering wordt professor Wijtenburg bestuurslid van deze federatie, namens de *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem*.¹¹⁹ Hieruit vloeit in 1916 zijn benoeming voort in de *Liturgische Commissie van de Jury* bij de studie-prijsvraag voor een hoofdaltaar.¹²⁰ Van daaruit belandt Wijtenburg in 1918 dan weer in de nieuw opgerichte *Commissie van Advies voor kerkekenstenaars in liturgische zaken*.¹²¹ In datzelfde jaar wordt het *Liturgisch Informatie Bureau* opgericht door de *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem*. Het doel van dit bureau is om, op verzoek van leden, op een gemakkelijke wijze betrouwbare inlichtingen te verschaffen over liturgische onderwerpen. Van bij de aanvang wordt Wijtenburg bij dit bureau betrokken.¹²² Tenslotte wordt in 1918 de *Societas Liturgica Sancti Willibrordi* opgericht, waarvan Wijtenburg de eerste voorzitter wordt.¹²³ Dit voorzitterschap komt niet uit de lucht vallen, maar is hoogstwaarschijnlijk te danken aan de expertise die hij ondertussen heeft opgebouwd als professor liturgie en als bibliothecaris. In zijn artikel 'Onze oud-Hollandse liturgie' laat hij duidelijk proeven dat hij voor zijn tijd over een bovengemiddelde liturgieweten-schappelijke kennis beschikt. Ondanks deze kennis heeft hij nooit oorspronke-lijke liturgiewetenschappelijke publicaties geschreven. Hij heeft – op de popu-lairwetenschappelijke stukken in dagbladen na – eigenlijk alleen maar geschre-ven vanuit de officiële functies die hij heeft bekleed.¹²⁴ In de plaats daarvan

¹¹⁸ VAN DER VALK: *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem. Eerste jaarverslag* 14; ID.: *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem. Vierde jaarverslag* 7. Bij de eerste jaarvergadering doet hij bijvoor-beeld een beroep op de collectie priestergewaden van pastoor Van Beukering. Bij de vierde jaar-vergadering heeft hij de *Firma Rietfort* uit Haarlem bereid gevonden voor een expositie van liturgi-sche gewaden en de *Firma Brom* uit Utrecht voor een kleine expositie van een zeldzame verzame-ling van kerkelijke edelsmeedkunstwerken.

¹¹⁹ VAN DER VALK: *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem. Tweede en derde jaarverslag* 5-6. Vol-gens de statuten van de federatie (art. 2) dient het bestuur gevormd te worden "door twee leden uit en door ieder Vereenigingsbestuur gekozen".

¹²⁰ X.: 'Studie-prijsvraag voor een hoofdaltaar' 81. Tot deze commissie behoren ook dr. W. van Koeverden (aartsbisdom Utrecht) en professor P. de Wit (bisdom Breda).

¹²¹ X.: 'Mededeelingen', in *ML* 3 (1918) 29-30. Deze commissie is opgericht op verzoek van de heren J. Brom, A. Hermans, N. van der Schuit en G. Janssen. Zij verlangden namelijk de voortzetting van de *Liturgische Commissie der Jury* die was opgericht naar aanleiding van de studie-prijsvraag voor een hoofdaltaar. Tot deze commissie behoren tevens L. Boogmans, W. van Koeverden, W. Mutsaers en P. de Wit.

¹²² X.: 'Mededeelingen', in *ML* 3 (1918) 61.

¹²³ X.: 'Mededeelingen', in *ML* 3 (1918) 141. Professor De Wit wordt de ondervoorzitter en dr. W. van Koeverden de secretaris-penningmeester.

¹²⁴ Voorbeelden hiervan zijn: 'Het Altaar' naar aanleiding van de prijsvraag; 'Paus Pius X en de liturgie' als één van de professoren in een serie artikelen naar aanleiding van het overlijden van Pius X en 'Onze oud-Hollandse liturgie' naar aanleiding van de oprichting van de *Societas liturgica*.

heeft Wijtenburg diverse initiatieven uitgewerkt die een belangrijke basis, ja noodzakelijke voorwaarde in Nederland vormden voor de bestudering van de liturgie en de ontwikkeling van de liturgiewetenschap: het openen en toegankelijk maken van allerlei liturgische bronnen en schatten. Met hart en ziel steunt hij de ontwikkeling van de liturgiewetenschap in Nederland. Daarin ligt volgens hem een groot apologetisch belang.¹²⁵ In 1924, wanneer hij al enkele jaren geen professor in de liturgie meer is, wijdt hij zelfs een volledige preek en een artikel aan de apologetische kracht van de liturgie.¹²⁶ In zijn ogen is de liturgie zoals de Kerk haar bedoelt niet alleen een machtig hulpmiddel tot bekering van andersdenkenden, maar kan zij, wanneer ze niet met zorg en liefde wordt beoefend, een groot beletsel zijn om datzelfde doel te bereiken. Liturgie is in zijn ogen niets anders dan ‘de dogmatiek in actie’.¹²⁷ Zij bekeert weliswaar niet, dat moet de genade doen aan de hand van dogmatiek, moraal en ascese. Wel effent zij door haar schoonheid van vorm en inhoud de baan, ruimt hinderpalen uit de weg, doet achten, eerbiedigen, ontzien wat later wellicht met hart en ziel zal worden aangehangen en met leeuwenmoed zal worden verdedigd. Liturgie omschrijft hij als een complex van ceremoniële vormen die alle hun inhoud, hun betekenis hebben. Voor de goed onderlegde katholiek zijn vorm en inhoud één. Iedere katholiek, de priester voorop, dient uiteindelijk door te dringen in de zin en betekenis van iedere handeling, van ieder gebruik. De resultaten van de liturgiewetenschap kunnen daarbij heel dienstig zijn.¹²⁸ Het kritisch-wetenschappelijk onderzoek naar oude Hollandse liturgica kan zelfs dienstig zijn aan de kerkgeschiedenis van Nederland. Immers, meer dan in de twintigste eeuw was in de middeleeuwen het kerkelijk leven samengegroeid met het burgerlijk leven, vonden zeden en gewoonten van het volk hun verklaring grotendeels in kerkelijke gebruiken. Maar, zo oppert Wijtenburg,¹²⁹

... het ligt meestal niet op den weg van den historicus, zich met speciale liturgische studiën in te laten. Doch de resultaten, door liturgici verkregen, kunnen hem een welkome bron zijn ter verrijking van zijn historisch weten. Iets dergelijks kan gezegd worden van tal van andere vakken: hymnologie, archeologie, kunstgeschiedenis, muziekgeschiedenis, philologie, dramatiek en folklore.

Tijdens zijn professoraat schreef hij wekelijks voor *De Maasbode* artikelen over de liturgie van de komende zondag of besprak hij liturgische kwesties. Deze werden iedere zaterdagavond door een breed publiek gelezen. Vanaf 1925 schreef hij gelijksoortige artikelen in *Onze Courant. Katholiek dagblad voor West-Friesland*. KDC: Collectie knipsels: KUIT: ‘Warmond’ 3.

¹²⁵ WIJTENBURG: ‘Onze oud-Hollandse liturgie’ 144.

¹²⁶ WIJTENBURG: ‘De apologetische kracht der liturgie’. Laatstgenoemd artikel is de schriftelijke neerslag van zijn preek tijdens de plechtige Mis op de jaarlijkse liturgische dag van het bisdom Haarlem, in 1924 verzorgd te Warmond.

¹²⁷ Deze gedachte verkondigt hij voor een breed publiek nog voor het verschijnen van de Apostolische Constitutie *Divini cultus*, waarin deze gedachte officieel wordt benadrukt door Pius XI.

¹²⁸ WIJTENBURG: ‘Onze oud-Hollandse liturgie’ 144.

¹²⁹ WIJTENBURG: ‘Onze oud-Hollandse liturgie’ 146. Het valt mij hier op dat zijn gedachten sterk overeenkomen met die van Pierre de Puniet OSB.

Helaas rept hij met geen woord over de liturgische opleiding van de theologanten aan de grootseminaries en studiehuzen. Dit is enigszins begrijpelijk in zijn artikel over de oud-Hollandse liturgie, omdat dit artikel geschreven is in functie van de pas opgerichte *Societas*. Voor mijn gevoel heeft het ook te maken met het feit dat zijn professoraat valt temidden van de integraalstrijd en de leiding van Warmond (met name Taskin) in die periode heel bewust van het seminarie geen instituut heeft willen maken voor het kweken van wetenschappelijke vakmensen, maar de veilige weg heeft gekozen van een beroepsopleiding die nauw betrokken is op de praktische zielzorg (cf. supra). De liturgiewetenschap kon aanvankelijk dan ook alleen buiten de priesteropleiding in alle openheid opgezet worden. Toch kan ik mij niet van de indruk ontdoen dat Wijtenburg een zeker wetenschappelijk gehalte aan zijn lessen liturgie heeft gegeven, overtuigd van het feit dat priesters een grondige kennis van de liturgie niet konden ontberen. Typisch genoeg is Wijtenburg na zeven jaar professoraat 'op eigen verlangen' naar het pastorale veld teruggekeerd. Was de seminarieomgeving voor zijn 'open hart en geest' toch te verstikkend geworden?¹³⁰ Of wilde hij nu zèlf in de praktijk aan de slag gaan om de liefde voor en kennis van de liturgie te vergroten? Was hij toch het liefst een mens van de praktijk, vervuld van apologetische actie? Behoort hij in wezen nog tot die mensen van het eerste uur die in de Liturgische Beweging vooral een parochiële beweging zien?

Vermeldenswaard is tenslotte dat bij Wijtenburg devotie en liturgische beweging goed met elkaar samengaan. Enerzijds is hij er zich terdege van bewust dat het liturgisch gebed in de loop van de tijd overwoekerd is geraakt door allerlei devoties. De vrome zin van de gelovigen, de aandacht voor bijzondere devoties zijn op zichzelf goed, mooi en verdienstelijk, maar mogen niet ten koste gaan van het liturgisch gebed.¹³¹ Anderzijds ziet hij in het leven van heiligen een grote bron voor geestelijk leven. In het verlengde hiervan nodigt hij uit tot een nieuwe, verfrissende en gezond-kritische kijk op de liefde voor heiligen, in reactie op een verkeerde opvatting omtrent heiligen en heiligenlevens, door hagiografen zelf in het leven geroepen.

Hun fout is te dikwijls geweest, dat zij ons geen karakters lieten zien – en toch ieder heilige heeft, of liever is een karakter – maar vrome menschjes, liefst vrij zelfs van de minste smet, wandelende kapstokken van alle deugden. Dit is vooral den beschaafden onder de katholieken gaan tegenstaan, en zij wendden zich af van de heiligen en hunne levens – tot onberekenbaar nadeel van hun geestelijk leven.¹³²

De grote interesse van Wijtenburg zèlf in het leven van heilige, devote en mystieke mensen, blijkt uit de meerderheid van de boekbesprekingen die hij ver-

¹³⁰ Van deze openheid getuigen diverse mensen die hem van nabij hebben gekend.

¹³¹ WIJTENBURG: 'Paus Pius X' 340.

¹³² WIJTENBURG: 'Boekaankondiging. JÖRGENSEN: *De H. Catbarina van Siena*'.

zorgt (prinses Clotilde van Savoye, de gelukzalige Johanna de Lestonnac, Zr. Elisabeth der Drie-eenheid, de heilige Maria Magdalena de Pazzi, de heilige Catharina van Siena). De enige boeken die hij ooit heeft uitgegeven, handelen bovendien over het leven van Gemma Galgani en over het leven van de gelukzalige Gabriël dell'Addolorata.¹³³ In de periode ná zijn professoraat richt hij een *Eucharistische Bond* op zowel in Rotterdam als in Hoorn.¹³⁴ In Hoorn richt hij tevens het *Genootschap van den Stille Omgang* op. Dit alles om de liefde tot het H. Sacrament te bevorderen bij jong en oud.

3.1.3. Nicolaas Appelman (1882-1973): terug bij af

Het vertrek van Mattheus Wijtenburg op 8 maart 1919 betekent een gevoelig verlies voor het vak liturgie op Warmond. Dit wordt duidelijk met het aantreden van zijn opvolger Nicolaas Appelman. Deze start op 23 april 1919 als nieuwe econoom en professor liturgie.¹³⁵ Hij is volgens het getuigenis van Nico Greitemann – een oud-leerling van hem – een angstvallige en nerveuze man.¹³⁶ Bovendien heeft hij zo'n zwakke lichamelijke constitutie dat hij de grootste moeite heeft met de economie van het huis en met de boekhouding. Ten gevolge daarvan kan hij zich onmogelijk wetenschappelijk met liturgie bezig houden. Ofschoon het vak liturgie een vierjarige cursus blijft, beperkt Appelman de lessen louter tot de uitleg van de rubrieken van het missaal en het ritueel.¹³⁷ Wanneer ik afga op de puntenlijst uit die periode, heeft Appelman in het studiejaar 1924/1925 nog maar weinig les gegeven. Alléén de vierdejaars hebben bij het vak liturgie cijfers achter hun naam staan.¹³⁸ Dit is ook het laatste volle studiejaar waarin Appelman les geeft. In het najaar van 1925 vertrekt hij uit Warmond.

Over Appelman is er in feite heel weinig bekend. Zijn benoeming is een merkwaardige keuze. Zij betekent een behoorlijke stap achteruit voor de inhoud van het vak liturgie op Warmond. Hebben degenen die belast zijn geweest met de benoeming een inschattingsfout gemaakt? De keuze voor Appelman wijkt bovendien af van de doorsnee gang van zaken om iemand uit het lerarencorps van Hageveld te benoemen: Appelman is nooit leraar te Hageveld geweest.¹³⁹ Is er

¹³³ G. DI S. STANISLAO: *Gemma Galgani*; ID.: *De gelukzalige Gabriël dell'Addolorata Passionist*.

¹³⁴ KDC: Collectie knipsels: KERKVLIEF: 'Pastoor Wijtenburg' 3 en CORNET: 'Bij het portret' 1.

¹³⁵ Zie de necrologie in *AR* 19 (1974) 14.

¹³⁶ KDC: Archief N. Greitemann 104, nr. 284: GREITEMANN: 'Antwoord' 3.

¹³⁷ KDC: Archief N. Greitemann 104, nr. 284: GREITEMANN: 'Antwoord' 3; ID: *Op zoek* 69-70 en 95.

¹³⁸ *Rijksarchief in Noord-Holland*, Archief Seminarie Warmond, afd. Wetenschappelijke vorming 48.

¹³⁹ In zijn boek *Op zoek naar de tweede onschuld* getuigt Greitemann op p. 68-69: "De procedure voltrok zich doorgaans als volgt. Het secretariaat van de bisschop stelde een eerste lijstje op van de meest bekwame leraren van Hageveld die eventueel in aanmerking kwamen voor een benoeming op Warmond. Deze voorkeur voor Hageveld werd waarschijnlijk bepaald door de gedachte dat deze kandidaten een zekere ervaring moesten hebben op het gebied van de didactiek."

in 1919 geen geschikt persoon te vinden in Hageveld? Of wordt de keuze beïnvloed door de wijze waarop Wijtenburg het vak liturgie heeft vorm gegeven? Heeft hij het vak toch te wetenschappelijk benaderd en kiest mgr. Callier dit keer veel liever voor een ‘totaal ongevaarlijk’ man? Hoe valt dit dan te rijmen met de positieve gezindheid van Callier jegens de Liturgische Beweging en het zelf aandragen van Wijtenburg voor een bestuursfunctie binnen de *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem*? Hoe het ook zij, de keuze voor Appelman blijft een merkwaardige keuze. In dit kader is het mij opgevallen dat Appelman in het eerste jaar van het bestaan der liturgische vereniging als kapelaan vermeld staat onder de ‘werkende en belangstellende leden’, maar niet meer in de ledenlijsten van september 1913 tot en met september 1916 is opgenomen.¹⁴⁰ Wanneer Appelman start als professor liturgie, neemt hij eensklaps de plaats in van Wijtenburg als bestuurslid-bibliothecaris in de liturgische vereniging.¹⁴¹ Wijtenburg blijft wel als ‘gewoon’ bestuurslid gehandhaafd in de *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem* en in de federatie. De functie van bibliothecaris van de liturgische vereniging blijkt dus onlosmakelijk gekoppeld aan de functie van professor liturgie te Warmond. Dat blijkt eens te meer bij de benoeming van de opvolger van Appelman: Zacharias de Korte.¹⁴²

Een andere eigenaardigheid is de uitgave van zijn *Tractatus de Missis de Requiem et Votivis*.¹⁴³ Uit een grondige vergelijking blijkt dat het in feite een herschrijving is van het *Tractatus de missis de requiem* van zijn voorganger, naar aanleiding van nieuw uitgevaardigde kerkelijke voorschriften. Toch rept Appelman met geen woord over de uitgave van Wijtenburg, die slechts vijf jaar daarvoor intensief is verspreid via de liturgische vereniging.

Wanneer Appelman in het najaar van 1925 weggaat, moet zijn opvolger eigenlijk weer van nul beginnen als het gaat om de wetenschappelijke vormgeving van het vak liturgie. Dat zal helaas veel tijd vragen.

3.2. Zacharias de Korte (1891-1945)

Zacharias de Korte wordt op 26 februari 1891 te Gouda geboren.¹⁴⁴ Hij studeert achtereenvolgens aan het kleinseminarie Hageveld, op dat moment gevestigd te Voorhout, en aan het grootseminarie Warmond. Zowel op het kleinse-

¹⁴⁰ VAN DER VALK: *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem. Eerste jaarverslag* 18.

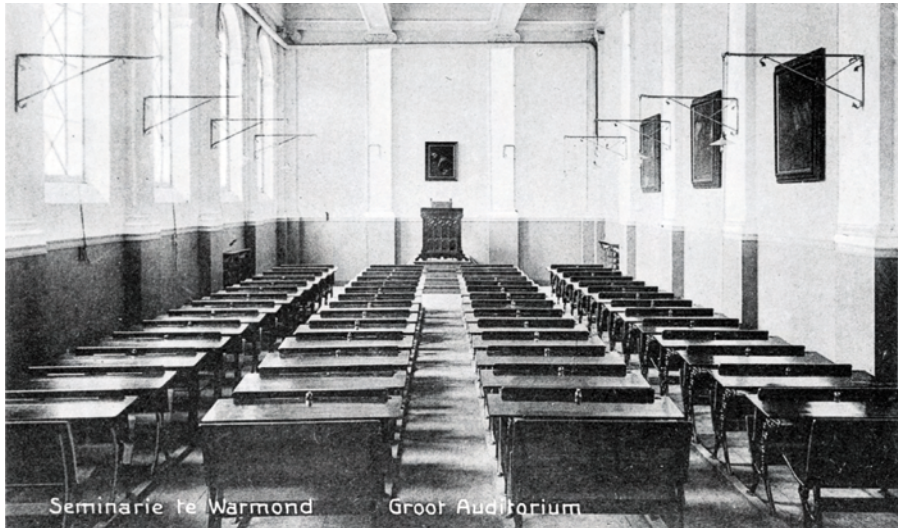
¹⁴¹ *Pius-almanak* 46 (1920) 597.

¹⁴² *Pius-almanak* 53 (1927) 817.

¹⁴³ APPELMAN: *Tractatus de Missis de Requiem et Votivis*.

¹⁴⁴ Voor biografische gegevens: RUHE: ‘Korte, Zacharias de’; PIJPER - ROZESTRATEN - VAN DER WERELD: ‘Zacharias de Korte (1938-1944)’; PIJPER: ‘Bijzondere kerkdiensten na de bevrijding’; DE REDACTIE: ‘In memoriam’; *Parochiearchief St. Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn*: Liber Memorialis parociae de Bonifacii Alphen ad Rhenium I, Uittreksel briefwisseling met Edouard de Nève en Verzameling krantenknipsels; DE NÈVE: *Glorieuzen*; PEETERS: ‘Pastoor-deken Zacharias de Korte’; GREITEMANN: *Op zoek* 69-70 en 95; KDC: Archief N. Greitemann 104, nr. 284; BANK: ‘Herinneringen aan priesters van het bisdom Haarlem’ en GREITEMANN: ‘Antwoord’; *Streekarchief Rijnlands-Midden*: ‘Oorlogsmonumenten’; *Interview Vermeulen* (25 augustus 2005).

minarie als op het grootseminarie krijgt hij les van Mattheus Wijtenburg. Op 15 augustus 1915 wordt De Korte door mgr. Callier tot priester gewijd. Hierna wordt hij achtereenvolgens kapelaan te Oude Tonge, Volendam en Haarlem.

Groot auditorium, grootseminarie Warmond
Foto: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Net als zijn voorganger Appelman wordt hij in 1925, zonder enige gespecialiseerde vooropleiding, 'uit het pastoraat geplukt' en benoemd tot econoom en professor in de liturgie.

Het professoraat van Zacharias de Korte vangt aan in een tijd die in Nederland in het algemeen kan getypeerd worden als een periode van verwarring en broei.¹⁴⁵ Enerzijds vormt de periode 1915-1925 de bloeitijd van het apostolaat en van katholieke expansiedrift. Anderzijds ontstaan er in de jaren twintig de eerste barsten in de 'katholieke eenheid' en in de volgzame houding die van de katholiekgelovigen verwacht wordt richting clerus. Voor het eerst sinds het begin van de emancipatie ontstaan verscheidenheid van mening en differentiatie van de geesten. Met name onder de jongeren groeit het verlangen naar geestelijke zelfstandigheid, wat op zijn beurt grond geeft aan steeds fellere anticlericale gevoelens. Zo schrijft de Rooy:¹⁴⁶

¹⁴⁵ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 619-723.

¹⁴⁶ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 686. Ook C. van Noort wijst op veranderingen in de jaren twintig en dertig. Door onder andere de ruimere opleidingsmogelijkheden voor de katholieken en de groeiende invloed van een eigen omroep, eigen opiniebladen en kranten raken de

De Jongeren beklaagden zich dat priesters op grond van hun wijding zich gezag aanmatigden, dat hun niet toekwam. Zich nog altijd verbeeldend sinds een eeuw onder katholieken ongeveer de enige mensen van studie te zijn en menend, dat zij op velerlei gebied een monopolie van wijsheid en deskundigheid bezaten op grond van wijsgerige en theologische studies, matigden priesters zich gezag aan op terreinen, waar dit gezag toch minstens problematisch geacht kon worden: de litteraire critiek, de economie, de sociologie en de politiek. Gewoon geraakt aan het feit, dat het gehele verenigingsleven binnen het terrein van hun directe zielzorg viel, was het velen pijnlijk te ervaren, dat leken zich niet meer tevreden stelden met volgen en gehoorzamen, maar zelf streefden naar de leiding.

Ook binnen de seminariemuren is dit verlangen naar geestelijke zelfstandigheid terug te vinden onder de theologanten. De autobiografie van Nico Greitemann geeft daar op bijzondere wijze zicht op.¹⁴⁷ Gedreven door een onbedaarlijke drang naar meer weten, verslinden begaafde studenten in hun vrije tijd en meer dan eens in het geheim heel veel boeken en literatuur die verder gaan dan wat hen in de lessen wordt aangeboden. Dit persoonlijk uitgezochte materiaal voor zelfstudie wordt stiekem onder elkaar uitgewisseld en onderling onophoudelijk bediscussieerd.

Wij riskeerden het 's avonds na 10 uur nog licht op onze kamers te laten branden om toch weer verder te kunnen lezen – op het gevaar af door de altijd spionerende praeses betrappt te worden. Zodoende zochten wij zelf een uitweg of ventiel in alle mogelijke vernieuwingsbewegingen: in het renouveau van Frankrijk, in Quickborn en de liturgische vloedgolf van Guardini en dichterbij huis in de inspiratie die van de *Jongeren* en *De Gemeenschap* uitging,

verhaalt Greitemann.¹⁴⁸ Zodoende raken sommige studenten meer op de hoogte van datgene wat er in die tijd aan nieuwe ontwikkelingen in de theologie gaande zijn, dan de doorsnee professor te Warmond.

Wanneer in 1928 mgr. Callier overlijdt en Aengenent hem opvolgt als bisschop van Haarlem, neemt er volgens diezelfde Greitemann een geest van vernieuwing bezit van Warmond.¹⁴⁹ Met volle instemming van Taskin neemt deze nieuwe bisschop – zelf een oud-professor van Warmond – het initiatief om begaafde studenten door te sturen naar Rome of naar de in 1923 opgerichte universiteit van Nijmegen. Op deze wijze legt mgr. Aengenent vanaf het begin van zijn episcopaat een belangrijke basis voor de formatie van een meer weten-

katholieken mondiger. Goed opgeleide leken vormen steeds meer een concurrentie voor de priester die niet langer gezien wordt als 'de man die overal verstand van heeft'. VAN NOORT: *Het groot-seminarie Warmond* 62.

¹⁴⁷ GREITEMANN: *Op zoek*. Zie ook het getuigenis over een ander oud-leerling en oud-docent van Warmond: JACOBS: 'Dr. Klaas Steur' 57-58.

¹⁴⁸ GREITEMANN: *Op zoek* 100-101.

¹⁴⁹ GREITEMANN: *Op zoek* 82.

schappelijk geschoold professorenkorps.¹⁵⁰ Nico Greitemann zelf hoort tot de eerste lichtung van begaafde studenten die van een universitaire opleiding mogen genieten. In 1931 – nog vóór hij aan zijn dissertatie is begonnen – wordt hij te Warmond benoemd tot professor in de Heilige Schrift. Zo wordt hij, naast oud-leerling van Zacharias de Korte (in de periode van 1925-1927), tevens zijn collega (in de periode 1931-1938).¹⁵¹

Oud-leerling en oud-collega Greitemann is niet bepaald lovend over Zacharias de Korte als professor liturgie. Volgens zijn getuigenis gaat De Korte de eerste twee jaren van zijn professoraat verder in het voetspoor van Appelman en vult het vak liturgie louter met het verklaren van de rubrieken.¹⁵² Verder getuigt Greitemann:¹⁵³

Na zekere tijd schakelde hij de psalmen in die herhaaldelijk in de liturgie voorkomen. Maar deze onderneming was de facto zo'n mislukking dat wij – beslist niet onderlegd in de exegese – dadelijk bemerkten dat dit pogen boven zijn krachten ging.

En:

Als studenten vonden wij zijn praktisch-liturgische accommodaties erg pover en getuigend van het gemis van het hoognodige vakmanschap. Alleen een man van het kaliber van een Gardini kon dit gemis opvangen.

Om zijn ongunstig oordeel te verzachten, meldt hij dat zelfs een Van Noort in zijn tijd ook niets anders gedaan heeft dan rubrieken uitleggen. Tegelijk wijst hij op een pijnlijk verschil:¹⁵⁴

Waarvan onze Van Noort niet op de hoogte zijn kon dat werd in de tijd van De Korte langzaam bekend. Iedereen wist waar je liturgie kon leren: in Oosterhout, bij Beukering en Beukers, Solesmes en Beuron. De Korte bleek van de nieuwe ontwikkeling niet op de hoogte te zijn toen ik student was, doch ook later niet toen wij collega's waren.

Dus ook in latere jaren kan Greitemann weinig positieve waardering opbrengen voor De Korte als liturgiedocent. Aan Frans Bank, die eveneens les heeft gehad van De Korte, schrijft hij onverbloemd:¹⁵⁵

¹⁵⁰ Een volledige academisering wordt hiermee echter nog niet ingezet. Tot na WO II blijft het grootste deel van het professorenkorps uit 'eigen kweek' bestaan. WINKELER: 'Het onderwijs op Warmond' 154.

¹⁵¹ GREITEMANN: *Op zoek* 95 en 116; HOLLENBERG e.a.: *Waar eens een Franse kostschool stond* 72.

¹⁵² Greitemann heeft te Warmond eerst twee jaar liturgieonderricht gekregen van Appelman en hierna twee jaar van De Korte. Beiden hadden in zijn ogen geen wetenschappelijke pretenties. GREITEMANN: *Op zoek* 69-70 en 95; KDC: Archief N. Greitemann 104, nr. 284; ID.: 'Antwoord' 3.

¹⁵³ KDC: Archief N. Greitemann 104, nr. 284; GREITEMANN: 'Antwoord' 3-4.

¹⁵⁴ KDC: Archief N. Greitemann 104, nr. 284; GREITEMANN: 'Antwoord' 3-4.

¹⁵⁵ KDC: Archief N. Greitemann 104, nr. 284; GREITEMANN: 'Antwoord' 4.

Als collega had ik niet die indruk dat Z. de Korte zich de nieuwe visie op de liturgie had eigen gemaakt. Hij heeft mij nooit gevraagd welke commentaren hij voor de verklaring van de psalmen het beste kon consulteren. (...) wel vertelde hij soms aan tafel dat hij zich in moderne kerkbouw verdiepte en dat hij gesprekken had met moderne architecten. Maar heus, beste Frans, die goeie Georges, zoals wij hem noemden, maakte op ons en vooral op mij de indruk van een naieve amateur, het was op z'n Duits 'hahnebüchen' en niet vakkundig.

Frans Bank is veel milder in zijn oordeel over Zacharias de Korte, ofschoon hij samen met Paul Andriessen al spoedig met de theorieën van professor De Korte over de kerkbouw in botsing kwam.¹⁵⁶ Hij vindt dat Zacharias de Korte op den duur gegroeid is in zijn vak, als autodidact weliswaar, maar niet zonder verdiensten. Hij gaf meer dan alleen uitleg van rubrieken. Hij herinnert zich ook zijn traktaten over kerkbouw, over de Goede Weekplechtigheden en de opbouw van de Mis. Met betrekking tot de rubrieken betreurt hij wel dat er geen gebruik is gemaakt van het handboek van C. Callewaert.¹⁵⁷

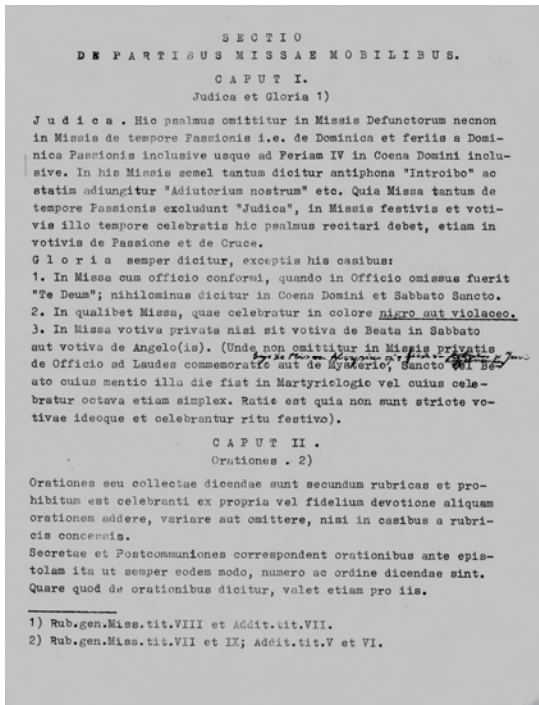
F. van Ravesteijn, een oud-leerling die tevens bij De Korte kapelaan is geweest te Alphen aan den Rijn, getuigt op zijn beurt dat De Korte toch vooral een man van de praktijk is geweest, ook als professor. In zijn ogen is hij nooit een 'professor' geweest in de strenge zin van het woord.

De wetenschap, ook de wetenschap der liturgie, werd door hem nooit beoefend omwille van de wetenschap zelf. Door zijn studie een gezonde, wetenschappelijk gefundeerde basis te geven aan de liturgische beweging onder het volk, de menschen voor de schoonheid en rijkdom van de liturgie toegankelijk te maken, vooral hen brengen tot een steeds beter begrepen en beter doorleefde deelneming aan 't middelpunt der liturgie: het Hoogheilig Offer der Mis: ziedaar het ideaal, dat Deken De Korte zich gesteld had en dat hij wilde meegeven aan de priesters, die het seminarie verlieten. In die richting bewogen zich zijn publicaties. Zijn groote werk over de liturgie der Mis, zijn talloze bijdragen in Zondags- en parochiebladen.¹⁵⁸

¹⁵⁶ KDC: Archief N. Greitemann 104, nr. 284: BANK: 'Herinneringen' 4 en 7. Omdat theologanten niet mochten publiceren buiten de seminariemuren, schreef Bank samen met Paul Andriessen onder de pseudoniem 'J. Verdonck' drie artikelen in *Het R.K. Bouwblad* om de visie van De Korte te weerspreken. Beide theologanten getuigen van een grotere liturgische kennis dan hun professor liturgie. Het betreft hier de artikelen VERDONCK: 'Oriëntatie en altaar'.

¹⁵⁷ CALLEWAERT: *Liturgicae Institutiones*.

¹⁵⁸ VAN RAVESTEIJN: 'Heldenkroniek van ons Bisdom'.

Rubriekentraakt van Zacharias de Korte

Foto: Cees van Meerten

missae rituum expositio (1928²), *De partibus missae mobilibus* (1928), *De defectibus in celebratione missae occurrentibus* (1928), *De missis de requiem* (1934) en *De missis votivis* (1934). Het zesde bestaat uit ingebonden stencils, is geheel in het Nederlands geschreven en handelt over het katholieke kerkgebouw (1936/1937²). Merkwaardig is dat aan dit traktaat nog een bijlage van 16 pagina's (= zevende traktaat) is toegevoegd, opgesteld in een ander lettertype, welke in het Latijn rubriekenonderricht geeft *de partibus missae mobilibus* en van latere datum is dan bovengenoemde versie uit 1928.¹⁶¹ Deze eigenaardigheid roept de vraag op wie dit

Ruhe, een oud-leerling die in latere jaren ook liturgiedocent is geweest te Warmond, noemt De Korte 'geen origineel vorser'. Hij bracht uiteindelijk op populairwetenschappelijke wijze naar voren wat anderen zuiver wetenschappelijk hadden vastgesteld.¹⁵⁹

Nieuwsgierig geworden naar het docentschap van Zacharias de Korte, ben ik op zoek gegaan naar zijn 'lesmateriaal'. Uiteindelijk heb ik zeven zelf geredigeerde traktaten en één handboek gevonden.¹⁶⁰ Vijf van de zeven traktaten bestaan uit losse stencils, zijn geheel in het Latijn opgesteld en geven rubriekenonderricht. De volgende onderwerpen komen daarbij aan bod: *Sacrorum*

¹⁵⁹ RUHE: 'Korte, Zacharias de'. Adrianus Ruhe (1907-1980) is van 1954 tot en met 1962 eveneens als autodidact (!) liturgiedocent van Warmond geweest, alsook econoom.

¹⁶⁰ Bijlage 2: ZK1-8.

¹⁶¹ Dezelfde stijl verraadt dezelfde auteur. Wel is er in deze uitgave minder spatie en meer tekst op één pagina. In deze versie brengt hij bovendien een beetje meer structuur aan in de tekst door toevoegingen van een opsomming (1, 2, 3, 4, ...), door insprinking van de tekst of door een herschikking van zijn gedachten. Een vergelijking maakt duidelijk dat het hier om bijna letterlijk de tekst van 1928 gaat. Enkel zo nu en dan past hij de tekst een beetje aan. Interessant is het om te ontdekken dat A. Buis enkele van deze correcties reeds in 1928 met een pen heeft aangebracht in zijn traktaat. Eenmalig is er – ten aanzien van de versie van 1928 – een uitbreiding van de tekst

rubriekenonderricht heeft toegevoegd aan de lessen over het kerkgebouw: de student die deze traktaten zelf heeft ingebonden of de docent die deze traktaten zo heeft aangeleverd? En mag ik hieruit concluderen dat het rubriekenonderricht altijd volledig in het Latijn werd gegeven? Tot slot beschik ik over het boek dat Zacharias de Korte zelf geschreven heeft en is uitgegeven in 1933: *De Mis-liturgie*. Een boek dat uit zijn lessen liturgie is voortgekomen en waaruit hij na publicatie ook les heeft gegeven.¹⁶² Een anoniem recensent noemt het één van de weinige oorspronkelijke Nederlandstalige boeken die op liturgisch gebied in Nederland is verschenen.¹⁶³ In 1949 kent het, in opdracht van het jubilerend grootseminarie Warmond, een tweede druk. De tekst van deze tweede, herziene editie is nog door De Korte zelf voorbereid, maar door zijn onverwachte overlijden door de benedictijn G. van Nistelrooij in beperkte mate bijgewerkt. Uit het voorwoord blijkt dat er in 1949 nog steeds uit dit boek liturgieles wordt gegeven te Warmond.¹⁶⁴

3.2.1. Rubriekenjager

Wat in eerste instantie opvalt, is dat de traktaten die rubriekenonderricht bevatten zeer beknopt zijn: zij beslaan maar weinig pagina's (variërend van 13 tot en met 28 pagina's). In één geval, namelijk bij *Sacrorum missae rituum expositio*, verwijst hij verder naar het handboek van Aertnijs-Pluym.¹⁶⁵ Zijn traktaat lijkt in die zin een aanvulling op dit handboek. De beknoptheid is toe te schrijven aan zijn keuze om alleen maar een overzicht te geven van de na te leven rubrieken. Nergens poogt hij een inzage te geven in de historische ontwikkeling of de diepere zin en betekenis van de betreffende rubrieken. Wel blijkt hij heel nauwgezet de kerkelijke wetgeving bij te houden, iets wat vooral te merken is in zijn traktaten over de requiem- en votiefmissen.¹⁶⁶ Hij herschrijft de tekst naar aan-

met 1 pagina, namelijk bij 'Conclusio Orationum'. Daarbij verwijst De Korte onder andere naar VAN GEMERT: *Rubricarum ac caeremoniarum Promptuarium* uit 1935. Hieruit leid ik af dat deze tweede versie ná het verschijnen van dit rubriekenboek is opgesteld. In het voorafgaand gedeelte over *Ons Kerkgebouw* wordt op p. 38 verwezen naar een artikel in *OLT* 21 (1935/936). Beide verwijzingen doen vermoeden dat het hier gaat om cursusmateriaal uit het studiejaar 1936/1937.

¹⁶² Dit wordt bevestigd door C. Vermeulen tijdens mijn interview op 25 augustus 2005, alsook door Th. Vismans OP. VISMANS: 'Boekbespreking. DE KORTE: *De Misliturgie*'. Volgens A. Brouwer zou De Korte uitleg hebben gegeven over de structuur van de Mis, dankzij aantekeningen van Mattheus Wijtenburg. Dit kan betekenen dat deze aantekeningen (origineel van Wijtenburg of studententooties van De Korte zelf?) mogelijk ook aan de basis liggen van zijn boek over de Misliturgie. BROUWER: 'Dogmatiek te Warmond' 75.

¹⁶³ MDS: 'Boekbespreking. DE KORTE: *De Misliturgie*'. Dit wordt ook opgemerkt door GROOTE: 'Boekbespreking. DE KORTE: *De Misliturgie*'.

¹⁶⁴ In het voorwoord wordt de uitgever namelijk bedankt dat door zijn toegewijde zorgen en geduld dit handboek vóór het nieuwe studiejaar is kunnen verschijnen.

¹⁶⁵ AERTNIJS - PLUYM: *Caeremoniale solemniuum*.

¹⁶⁶ Hij maakt daarbij gebruik van tijdschriften als *Ephemerides Liturgicae*, *Collationes Brugenses*, *Liturgische Zeitschrift*, *Nederlandse Katholieke Stemmen*, *Ons Liturgisch Tijdschrift*, alsook van allerlei handboeken zoals die van H. Noldin, G. van Noort, J. van der Stappen, P. De Herdt, E. Génicot, J.

leiding van nieuw uitgevaardigde decreten en nieuw gevonden interpretaties met betrekking tot de toepassing van de rubrieken. Er ontgaat hem bij wijze van spreken geen enkel detail. Het bezorgt hem al gauw de bijnaam ‘rubriekenjager’.¹⁶⁷ Zijn rubriekenkennis maakt hem tot een geschikt persoon om de brochure *Tractatus de Missis de Requiem et Votivis* van Appelman te herzien. Ondertussen zijn er immers teveel veranderingen gekomen in de kerkelijke wetgeving. De herziening van de hand van De Korte verschijnt in 1936.¹⁶⁸ Bij een grondige vergelijking blijkt de tekst hiervan bijna letterlijk overeen te komen met de tekst van zijn collegetraktaat.

Het gevonden collegemateriaal bevestigt de gedachte van Greitemann dat De Korte als liturgiedocent op en top een rubricist is geweest, zeker in de beginjaren. Toch dien ik ook Frans Bank gelijk te geven in zijn bewering dat De Korte gaandeweg een ontwikkeling heeft doorgemaakt. Deze ontwikkeling is vooral te ontdekken in zijn publicaties in diverse tijdschriften. Daar tracht hij juist op populairwetenschappelijke wijze, via de weg van de historische ontwikkeling, inzicht te geven in het waarom van de rubrieken en zo bij te dragen tot een diepere devotie. Illustratief is wat hij zegt bij de wetgeving omtrent het branden van de paaskaars:¹⁶⁹

Wie deze regeling naleest zal misschien voor de zooveelste maal opmerken: ‘willekeurig!’ Het valt niet te ontkennen, dat een en ander in de opvallend gedetailleerde wetgeving der H. Riten Congregatie willekeurig lijkt. Toch zal dikwijls nauwkeurig bezien dezer wetten het waarom verstaanbaar maken en dan ligt in de juiste opvolging dier begrepen bepalingen een spoorslag tot dieper devotie. Verstaan is ook hier de eerste stap tot beter beoordelen.

Steeds meer krijgt De Korte oog voor het verstaanbaar maken van de rubrieken. Deze ontwikkeling is eveneens heel goed te proeven in zijn ‘leerboek’ over *De Mis-liturgie*.

3.2.2. Een populairwetenschappelijke methode

Bij een kritische analyse van zijn boek *De Mis-liturgie* wordt mijn aandacht voor eerst getrokken door een overzicht van ‘verwerkte of geraadpleegde’ literatuur. Daarin komen veel belangrijke liturgiewetenschappelijke werken uit zijn tijd naar voren. Er ontbreken weliswaar een aantal belangrijke internationale liturgiewetenschappelijke tijdschriften als de *Revue grégorienne* en *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* en grote namen als Odo Casel OSB, Cunibert Mohlberg OSB en Joseph Jungmann SJ. Toch laat De Korte alleen reeds via deze lijst zien dat hij in

Gury, C. Callewaert, F. Capello, F. Brehm, A. Croegaert, P. van Gemert en G. Bootsma. Een aantal van deze handboeken kunnen we scharen onder de moraaltheologie!

¹⁶⁷ *Interview Vermeulen*.

¹⁶⁸ Bijlage 2: nr. 4.

¹⁶⁹ Bijlage 2: nr. 88.

de navolgende bladzijden plaats in zal ruimen voor een liturgiewetenschappelijke benadering van de Misliturgie. Tegelijk wordt met dit overzicht het vermoeden gewekt dat het boek níet het resultaat is van oorspronkelijk bronnenonderzoek door de schrijver. Dit is ook niet het doel van De Korte, als ik afga op de aanbevelende woorden van mgr. Aengenent aan het begin van het boek. Het is in wezen bedoeld als een ‘machtig middel’ om dieper in de betekenis der onderdelen van de Mis door te dringen en om de devotie tijdens de Mis te doen toenemen.

Een blik op de inhoudsopgave van het boek bevestigt dat hij inderdaad minstens in het eerste deel een plek zal geven aan een liturgiewetenschappelijke benadering van de Mis en wel via de weg van de historie. Concreet zal hij inzicht geven in de ‘geleidelijke opbouw van de Misliturgie tot aan het Missale Romanum’. Na dit historisch overzicht zal De Korte stilstaan bij het verloop van de Misliturgie. Daarbij neemt hij – zo blijkt uit een vergelijking – de volgorde en opbouw van het Romeins missaal uit zijn dagen tot leidraad. Dit verklaart gedeeltelijk waarom hij in het tweede deel van zijn boek zal stilstaan bij de ‘voorbereiding op de mis volgens het Missale Romanum’. Daarin zal hij uitweiden over de voorbereidende gebeden (onder andere de vijf psalmen vóór de Mis), de heilige gewaden, de paramenten, de kelk en het altaar, alsook over de waterwijding en besprenkeling van het volk. In het derde deel zal De Korte de diverse opeenvolgende gebeden en riten van de Mis volgens het Romeins missaal volgen, voorzien van een aantal ‘historische uitstapjes’.

Een algemene blik op het boek voert mij tot slot naar de voetnoten die achterin een plaats hebben gekregen. Zij beslaan in totaal iets meer dan vijf pagina’s (184 voetnoten in totaal): eigenlijk niet zoveel in verhouding tot de 461 pagina’s die het boek telt. Bovendien bestaan de nodige voetnoten (ca. 1/6) uit een verwijzing naar een Bijbeltekst of naar een decreet. Illustratief voor zijn manier van werken – waarbij hij zich eerder laat leiden door het werk van gezagvolle liturgiewetenschappers en niet door eigen bronnenonderzoek – is voetnoot 168, waarin staat: ¹⁷⁰

Geciteerd bij D. Jean de Puniet: ‘La Liturgie de la Messe’, 1928, pag. 89, waar wordt verwezen voor dit document naar D. Pierre de Puniet: ‘Fragments inédits d’ une liturgie égyptienne écrits sur papyrus’. Mémoire au Congrès eucharistique de Westminster, 1908).

Onrechtstreeks verwijst hij hier naar de resultaten van wetenschappelijk onderzoek verricht door Pierre de Puniet OSB; resultaten die De Korte vermoedelijk zelf niet gelezen heeft.

Alleen al deze eerste, algemene blik lijkt de visie van Greitemann op De Korte te bevestigen dat hij niet geheel op de hoogte is van de nieuwste ontwikkelingen en dat hij geen vakman, of anders gezegd, wetenschapper ‘pur sang’ is ge-

¹⁷⁰ Bijlage 2: ZK8, 449.

weest.¹⁷¹ Toch doen we tekort aan de waarde van zijn werkzaamheden als we hiermee het oordeel over Zacharias de Korte als liturgiedocent afronden. Het lezen van het boek zelf releveert dat hij via zijn schrijven toch een aantal belangrijke liturgische vondsten en gedachten van belangrijke liturgiewetenschappers op een goed leesbare en begrijpelijke wijze onder de aandacht van een breed publiek heeft gebracht.¹⁷² Wonderlijk is hoe hij daarbij te werk gaat: zin voor zin of paragraaf voor paragraaf probeert hij de betekenis van gebeden, rituele handelingen en de meest recente liturgische voorschriften, alsook de voornaamste kwesties daaromheen, op te laten lichten. Het resultaat is een bereedeneerde mix van historische achtergrondinformatie, symboolverklaringen, uitleg van rubrieken, vergelijkingen met Oosterse en andere Westerse liturgieën, alsook de weergave van theologische en spirituele interpretaties. Zo laat De Korte daadwerkelijk zien dat hij het stadium van louter rubriekenonderricht is ontgroeid. Gaandeweg heeft hij zich dus gerealiseerd dat uitleg nodig is naar het waarom van de rubrieken. Niet alleen om te voorkomen dat men eindigt in een formalisme, maar ook om ervoor te zorgen dat de liturgie zelf bron van christelijke geest en innigere godsvrucht kan worden. Rubriekenonderricht als onderricht in het ‘hoe’ ten voordele van een grotere eenheid in de liturgie buigt hij om naar onderricht in het ‘waarom’ van rubrieken, gebeden en ceremonies ten voordele van een groter meeleven met en liefde voor de liturgie. Op deze wijze effent hij in zekere zin het pad naar een liturgiewetenschappelijke invulling van het vak liturgie.

3.2.3. Interessante thema's van onderricht

Een eerste interessant gegeven waar hij de lezers op een positieve wijze bewust van maakt, is de nauwe verwevenheid van de christelijke liturgie met de **Joodse eredienst**.¹⁷³ Liturgiewetenschappelijk releveert hij hiermee weliswaar geen nieuwe dingen, maar in het katholieke Nederland van begin jaren dertig moet deze verwevenheid bij het wat bredere publiek toch als vrij nieuw geklonken hebben.

¹⁷¹ Dit wordt overigens ook onderstreept door liturgiewetenschapper Theo Vismans OP. Hij schrijft in een recensie op de tweede herziene editie dat het boek vooral onder historisch opzicht niet helemaal bevredigt. “Wel heeft de schrijver veel literatuur geraadpleegd, maar niet steeds de nieuwste en beste; en veel te weinig is hij tot de bronnen zelf gegaan. Hij miste ook klaarblijkelijk de echte historische kijk en de ondergrond aan kennis van feiten en ideeën, die voor een kritisch gebruik van de bronnen, maar ook van de literatuur noodzakelijk is.” VISMANS: ‘Boekbespreking. DE KORTE: *De Misliturgie*’ 306.

¹⁷² Deze gedachte wordt mede onderschreven door H. van der Meulen die in zijn recensie op het boek schrijft: “Een der groote verdiensten van dit werk is, dat ons hier toegankelijk wordt gemaakt, al wat in de groote werken en in de nieuwere publicaties op liturgisch gebied is verschenen en voor menigcen, ook onder de clerus, niet bereikbaar is.” VAN DER MEULEN: ‘Nieuwe uitgaven. DE KORTE: *De Misliturgie*’. Zie ook V.: ‘Boekbespreking. DE KORTE: *De Misliturgie*’ 22.

¹⁷³ Bijvoorbeeld Bijlage 2: ZK8, 10-11 en 316-318.

Naast deze verbondenheid met de Joodse eredienst, maakt De Korte de lezers ervan bewust dat de christelijke liturgie doorheen de tijd een ontwikkeling heeft doorgemaakt en dat ook de **cultuur en volksaard** van verschillende volkeren daar een invloed op hebben gehad. In dit kader stipt hij het verschil aan tussen Oosterse en Westerse christenen en het effect daarvan op de liturgie.¹⁷⁴

Een ander interessant gegeven is zijn omschrijving van de cultus als **'in actie omgezette leer'**. Met regelmaat wijst hij in zijn boek op de innige band tussen geloofsleer/dogma enerzijds en cultus/liturgie anderzijds. In zijn ogen zet de liturgie de geloofsleer om in cultus. Ook hiermee zegt hij in feite niets nieuw. Reeds in 1928 had Pius XI deze band heel uitdrukkelijk onder de aandacht gebracht in zijn Apostolische Constitutie *Divini cultus*.¹⁷⁵ Interessant voor ons is dat De Korte hieruit de conclusie trekt dat daarom een zekere mate van geloofskennis noodzakelijk is om de liturgie te kunnen begrijpen en dat, naarmate de geloofsleer die aan de basis ligt van een ceremonieel diepzinniger is, ook de verklaring van die geloofsleer dringender zal zijn. Voor hem een reden om in zijn boek zo nu en dan ruimte te scheppen voor een theologische uiteenzetting.¹⁷⁶ Doch, deze band zet hem niet aan tot een systematische theologische reflectie op de liturgie of een dichter bij elkaar brengen van liturgie en dogmatiek.¹⁷⁷ Het zet hem ook niet aan om uitdrukkelijk bij de omstreken mysterieleer van Odo Casel OSB stil te staan. Alleen zegt hij zonder enige verwijzing en verantwoording:¹⁷⁸

Waar echter het diepzinnig hoofdmoment der H. Mis met de vele elementen van het Grieksch-heidensch 'Mysterium' zooveel gelijkenis vertoonde, laat zich begrijpen, dat deze term bijzonder in de herinnering opleefde bij degenen, die door het geloof de Consecratiedaad wisten te analyseeren. Want zoowel de voorbereiding en het ceremonieel, dat de Consecratie omvat, als de innige nederbuiging van God tot de menschen en de zegeningen voor allen, die zich daartoe ontvankelijk maken: dat alles bracht een hoogere betekenis aan den inhoud van dit begrip. Alléén echter door het geloof valt de diepe beteekenis ervan te benaderen, niet door een suggestief ritueel als vroeger. En daarom werd de term aangevuld tot mysterium *fidei*.

Tot geloof, ja vroomheid, tracht hij in zijn boek overigens zelf extra op te wekken door zo nu en dan plaats in te ruimen voor meditatieve overwegingen van grote persoonlijkheden in de Katholieke Kerk.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Bijlage 2: ZK8, 17.

¹⁷⁵ PIUS XI: *Apostolische Constitutie Divini Cultus* 30.

¹⁷⁶ Bijlage 2: ZK8, 353. Dit doet hij onder andere in het kader van zijn uitleg van het offertorium en van de consecratie.

¹⁷⁷ Dit laatste vormt één van de kritische opmerkingen van een zekere M.B. op het boek. Zie: M.B.: 'Boekennieuws. Z. DE KORTE: *De Misliturgie*'.

¹⁷⁸ Bijlage 2: ZK8, 358.

¹⁷⁹ Bijvoorbeeld Bijlage 2: ZK8, 278.

Verder valt op hoe De Korte veel waarde hecht aan **het ritueel handelen en de onmisbare functie van het menselijk lichaam daarbij**. Hiertoe beroept hij zich uitdrukkelijk op het natuurrecht. Krachtens natuurrecht is de mens gehouden tot enige uitwendige, ja publieke Godverering.¹⁸⁰ Daarbij wijst hij op de band tussen ziel en lichaam en noemt hij liturgisch bidden een ‘volledig gebed’ omdat het een gebed is van ziel en lichaam. Hier komt hij ook in andere publicaties regelmatig op terug, met name wanneer hij spreekt over de uiterlijke handelingen die tijdens de liturgie worden verricht.¹⁸¹ Liturgie, zo stelt hij, vraagt niet alleen om vastgestelde woorden, maar ook om bepaalde handelingen. Deze handelingen zijn de beste hulpmiddelen om het gebed kracht bij te zetten: ze zorgen ervoor dat de woorden meer tot uitdrukking komen. Bovendien vormen uiterlijke tekenen en handelingen natuurlijke middelen om te komen tot innerlijke devotie en gaat er van een gelijkmatige en waardige uitvoering door verschillende mensen samen een begeesterende werking uit. In samenhang hiermee is Zacharias de Korte gehecht aan het gebruik, de waarde en betekenis van **symboliek** in de liturgie. Symboliek noemt hij ‘de huisgenote’ van de publieke eredienst.

Deze wil immers in uiterlijk waarneembare vormen den Onstoffelijke de hulde der menschheid brengen, niet om die uiterlijkheden zelf, maar om openlijk uit te beelden wat in de zielen leeft. En daarom juist is de symboliek het kind van diens voorliefde. Die eenheid in streven naar vergeestelijking van de stof heeft de nauwe band gelegd tusschen de kunst en de H. Liturgie.¹⁸²

Hij vindt het dan ook spijtig dat sommige tijdgenoten wat lacherig doen om waarde te hechten aan symboliek. Om de symbolische betekenis te achterhalen van voorwerpen en handelingen, verwijst hij naar de inhoud en eventuele ontwikkelingsgeschiedenis van de begeleidende gebeden. Het valt overigens op dat De Korte behoorlijk wat liturgische gebeden zowel in het Latijn als in het Nederlands afdruckt.¹⁸³ Slechts eenmaal geeft hij aan wie de auteur is van een vertaling, wat het vermoeden scheidt dat de andere vertalingen door hemzelf zijn gemaakt.¹⁸⁴ Ook Bijbelcitaten geeft hij tweetalig weer. Wat de aangehaalde ru-

¹⁸⁰ Bijlage 2: ZK8, 194-196. Zie tevens zijn preek tijdens de openingsviering van de jaarlijkse liturgische dag van het bisdom Haarlem, ditmaal georganiseerd in Alphen a/d Rijn op 29 augustus 1928. WANNA: ‘Mededeelingen’ 29.

¹⁸¹ Bijvoorbeeld Bijlage 2: nr. 21, 6.

¹⁸² Bijlage 2: ZK8, 72. In een andere publicatie (Bijlage 2: nr. 45, 242) spreekt hij in het kader van de dodenliturgie over de liturgie als een spel, een drama waarin personen sprekend worden opgevoerd, de bedrijven en acten op verschillende tijden en plaatsen worden gespeeld; een spel waarin ook symbolische handelingen een ruime toepassing vinden.

¹⁸³ Bijvoorbeeld: gloria, het gebed bij de offerande van het brood, gebed bij de vermenging van het water met de wijn, gebed bij de offerande van de wijn, gebeden bij de bewieroking, secreta, prelatie, eucharistisch gebed (waarbij ook de consecratiewoorden) en Onze Vader.

¹⁸⁴ Het gaat hier om het gloria voor de votiefmissen der H. Maagd in de advent, op p. 193. De vertaling heeft hij, naar eigen zeggen, ontleend aan A. Koenders.

brieken betreft, zij worden vreemd genoeg niet altijd omgezet in het Nederlands.

In het verlengde van zijn liefde voor symboliek, ligt dan weer zijn liefde voor de **kerkelijke kunst** en zijn interesse voor de **katholieke kerkbouw**. Op de eerste kom ik in de volgende paragraaf nog terug. Wat de kerkbouw betreft, daar wijdt hij zelfs een apart uitgebreid traktaat aan.¹⁸⁵ Na een korte inleiding, waarin hij stilstaat bij de noodzaak van een kerkgebouw, geeft hij een overzicht van de historische ontwikkeling van de kerkbouw in het Oosten en het Westen. Daarbij merkt hij vooraf op dat de geschiedenis van het christendom in de vormgeving van het kerkgebouw zich heeft laten leiden door de ontwikkeling van de eredienst, alsook sterk is beïnvloed door de verschillende mogelijkheden van materialen en techniek. Is met name de invloed van de eredienst op de ontwikkeling van het kerkgebouw de reden waarom hij dit onderwerp ter hand neemt in zijn lessen liturgie? Wel is het merkwaardig dat hij dit overzicht in het Westen stopt bij een uitgebreide beschrijving van de gotische kerkbouw, meer bepaald bij de laatgotiek (1400-1500). Nochtans somt hij in zijn inleiding ook bouwstijlen ná die tijd op: de renaissancestijl, de barokstijl, de imitatiestijlen en de moderne stijl.¹⁸⁶ Betekent dit dat hij vasthoudt aan de romantische idee van de gotiek als dé christelijke bouwstijl? Om een antwoord te vinden op deze vraag ben ik genoodzaakt mij te verdiepen in andere publicaties van hem waarin hij uitweidt over de kerkbouw.

3.2.4. *Opvoeder tot een groter gevoel voor gewijde schoonheid*

Als we Gerard Brom mogen geloven zijn er van 1853 tot 1900 niet minder dan 700 kerken gewijd in Nederland.¹⁸⁷ Volgens de cijfers van N. de Rooy zijn er tussen 1853 en 1893 in totaal 412 kerken geconsacreerd: 126 in het bisdom Haarlem, 76 in Utrecht, 120 in Den Bosch, 57 in Breda en 33 in Roermond.¹⁸⁸ De meeste kerken zijn volgens deze gegevens gebouwd in het bisdom Haarlem. Dat is niet zo verwonderlijk, gezien de katholieken tot aan het herstel der hiërarchie het in Noord-Nederland moesten doen met onooglijke en ongeschikte bedehuizen, met pakhuizen, schuur- en zolderkerken. De drang naar een vrije en uitbundige beleving van het katholiek geloof in de Nederlandse samenleving was na het herstel groot en vond haar materiële uitdrukking in de bouw van kerken.¹⁸⁹ Volgens B. Voets kwam het groeiend zelfbewustzijn van het diocees Haarlem zelfs het meest naar voren in de kerkbouw.¹⁹⁰ Ook na 1900 worden er nog veel kerken gebouwd.¹⁹¹ Een belangrijk en niet te verwaarlozen gegeven bij

¹⁸⁵ Bijlage 2: ZK6, 1-83 (= 'Ons Kerkgebouw').

¹⁸⁶ Bijlage 2: ZK6, 3.

¹⁸⁷ BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 140.

¹⁸⁸ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 403.

¹⁸⁹ BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 70-72.

¹⁹⁰ VOETS: *Bewaar het toevertrouwde pand* 95.

¹⁹¹ VOETS: *Bewaar het toevertrouwde pand* 213.

deze kerkbouw in het bisdom Haarlem, is dat men hier een grote inbreng heeft gegeven aan de leken.¹⁹² Meer bepaald heeft het bisdom de vrijheid gegeven de bouwheer te kiezen die men wilde. In het samenspel met de parochies kreeg die bouwheer veelal vrij spel om de bewustwording van de geloofsgemeenschap in steen onder woorden te brengen. Deze vrijheid is ideaal gezien heel mooi, maar in de praktijk pakte zij niet altijd even goed uit. Het gevoel voor schoonheid en een zekere kennis van de kunsthistorie ontbrak bij het katholieke volksdeel. Ook als het ging om de decoratie getuigde men van weinig gevoel voor schoonheid en kunstzin. Talrijk zijn vanaf het midden van de negentiende eeuw tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw de klachten van een kleine schaar kunstminnende mensen. Een voorbeeld van deze kritische personen, was pastoor J. Graaf uit het bisdom Haarlem. Hij zette graag de bezem in allerlei wanstaltelijke gebruiken, te beginnen bij de uitvaarten.

waarbij de menselijke gevoeligheid uitpakte tot een gemene huilerigheid toe (...) Gewoonlijk werd de versiering van koor en kerk bij zulke plechtigheden aan de fantasie van de koster overgelaten, die al wonderveel dacht te leveren, wanneer hij alle gebeeldhouwde, geschilderde of geborduurde doodshoofden, alle papieren treurwilgen, alle gevleugelde en niet gevleugelde zandlopers, zeisen en liefst vervaarlijker werktuigen van de zolder sleepte, om deze monsters samen te pas te brengen bij de voorraad half verschoten lappen en gordijnen in 't somberste zwart.¹⁹³

Met het kunstzinnig peil van de meeste geestelijken was het in die dagen echter niet veel beter gesteld dan dat van hun parochianen. Hun smaak volgde vaak de richting van de massa. Ondanks dit eigen lage kunstzinnige peil beschouwden priesters tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw het terrein van kunst en cultuur als een terrein waar de katholieke gelovigen niet mochten komen.¹⁹⁴ Zo werden bijvoorbeeld nog de in 1901 te Amsterdam door leken opgerichte *Katholieke Kunstkring De Violier* en haar spreekbuis *Van Onzen Tijd* door veel Haarlemse geestelijken in een verdachte hoek geplaatst en gaven zij hun gelovigen de raad om daar maar niet aan mee te doen.¹⁹⁵ Deze clericalisering van de kunst en de cultuur hing samen met een ongezond overwicht van de geestelijken in die tijd. Maar, hoe konden deze geestelijken, die zelf teveel buiten de maatschappij stonden en nauwelijks enige esthetische vorming hadden genoten,

¹⁹² BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 97.

¹⁹³ BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 252. Zie ook *Ibid.* 245.

¹⁹⁴ BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 323; VOETS: *Bewaar het toevertrouwde pand* 159; DONKERS: 'De Katholieke Kunstkring De Violier' 117.

¹⁹⁵ I. Pey merkt met betrekking tot de *Kunstkring De Violier* op dat deze vereniging vooral een eigentijdse kunst voorstond, welke niet historiserend of conservatief was. Daarom werden haar leden wel eens voor 'losbandigen en oproerlingen' uitgemaakt, die de gehele traditie overboord wilden gooien en geen eerbied hadden voor oude kunstwerken. Iets wat door de kunstkring reeds in haar eerste nummer van *Van Onzen Tijd* werd tegengesproken. PEY: *Herstel in Nieuwe Luister* 114.

fatsoenlijk leiding en richting geven aan het kunstleven, zo stelt Brom.¹⁹⁶ Verbetering trad eind zestiger jaren van de negentiende eeuw langzaam op door het initiatief van enkele kunstminnende geestelijken. In het Utrechtse stichtte Van Heukelum in 1869 het *Bernulphusgilde* om de clerus op te voeden tot enig kunstbesef.¹⁹⁷ In het Haarlemse spande J. Graaf – die ondertussen vicaris-generaal van het bisdom was geworden – zich voor deze zaak in. Zij zorgden elk, op eigen wijze, voor de allereerste vorming van de esthetische smaak van de katholieke gelovigen, in het bijzonder van de geestelijkheid. Vooral het *Bernulphusgilde* zorgde voor de promotie en brede verspreiding van de gotiek als dé katholieke kunststijl. Dit laatste gebeurde echter op zo'n dwingende, zo'n dogmatische wijze, dat er op de duur nog nauwelijks ruimte bleef voor een vernieuwing van de kerkelijke kunst. Brom en Rogier spreken in deze context van 'een hardnekkige dictatuur der neo-gotische bouwkunst'.¹⁹⁸ Aan de hardnekkigheid waarmee deze dictatuur zich handhaafde, beantwoordde in hun ogen ook de taaie traditie van de kerkdecoratie, kant-en-klaar te bestellen uit de confectievoorraden van allerlei ateliers. Behalve de steeds groter wordende drang naar esthetische bevrijding onder de jongere generatie kunstenaars rond de eeuwwisseling, werkte ook de Liturgische Beweging begin twintigste eeuw mee aan vernieuwing van de kerkelijke kunst. Immers, veranderingen in de liturgische praktijk stellen andere eisen aan kerkgebouw en kerkelijke kunst.¹⁹⁹ In dit proces van vernieuwing heeft Zacharias de Korte op eigen wijze getracht een richtinggevende rol te spelen.

Vooreerst zorgt De Korte op het grootseminarie dat de toekomstige priesters binnen het vak liturgie méér kunsthistorische kennis in huis krijgen. Vroeg of laat zullen zij in de pastorale praktijk te maken krijgen met kerkinrichting of zelfs kerkbouw. Sprekend in deze is zijn uitroep in zijn recensie van 1934 op een pas verschenen *Handboek der kunstgeschiedenis*:

¹⁹⁶ BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 323.

¹⁹⁷ DONKERS: 'De Katholieke Kunstkring De Violier' 113; PEY: *Herstel in Nieuwe Luister* 93; BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 208-314.

¹⁹⁸ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 600-603; BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 169, 237-238 en 242. Volgens Brom vormde de neogotiek eigenlijk na het herstel van de hiërarchie een welkom middel om de katholieken 'in het gelid van de orde en de pas van het gezag te brengen'. Kerkelijke eenheid werd gezocht in een dodende eenvormigheid van de letter. Door sommige hedendaagse wetenschappelijke onderzoekers wordt deze 'hardnekkige dictatuur' echter gerelativeerd. I. Pey wijst in dit kader op A. Looijenga en J. van Rijn. PEY: *Herstel in Nieuwe Luister* 95.

¹⁹⁹ Als voorbeeld kan hier worden genoemd: de elementaire eis vanuit de liturgie en de pastoraal dat elke gelovige vrij uitzicht heeft op de priester aan het hoogaltaar. Of zoals Brom zo mooi zegt: het nieuwe geslacht wilde zich op iedere plek van het heiligdom werkelijk 'in medio templi tui' voelen. Dit vroeg minstens om een breder middenschip met zo weinig mogelijk hinderlijke pilaren, maar eigenlijk meer nog vroeg dit om centraalbouw. BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 358, alsook 82, 336 en 359; DONKERS: 'De Katholieke Kunstkring De Violier' 129-130. Wat de jongere generatie kunstenaars betreft, zij verlangde in alle vrijheid haar kunst uit te mogen drukken in de taal van eigen tijd en cultuur. BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 315.

Mocht vooral aan onze toekomstige priesters, die allen in hun leven met de gewijde kunst in contact komen, deze grondslag worden meegegeven!²⁰⁰

Aan het geven van zo'n belangrijke 'grondslag' heeft het systematisch tot in de twintiger jaren ontbroken in het vakkenpakket van de priesteropleidingen. In haar onderzoek is I. Pey het vak kunstgeschiedenis als expliciet gegeven vak niet vóór 1925 in het lesprogramma van de priesteropleidingen tegengekomen.²⁰¹ Aan elke esthetische vorming ontbrak het volgens haar in de priesteropleidingen, zelfs in de vakken die het meest met de pastorale praktijk samenhangen, zoals liturgie en kerkmuziek. Als 'kunst' al voorkwam, dan zal zij terloops ter sprake gebracht zijn in het vak kerkgeschiedenis – zo dit vak überhaupt gegeven werd. – Bovendien zal het volgens Pey vooral om de prozaïsche, praktische en theologische kant van kunst gegaan zijn: het kerkgebouw als liturgische noodzaak, de praktische inrichting ervan, kortom de utensilia, de benodigdheden meer dan de schoonheden, als hulpmiddelen voor de bediening van de sacramenten. Vrije kunsten als dichtkunst en rethorica waren in haar ogen impliciet al vanzelf enigszins in het onderwijs aanwezig onder de noemer van patristiek, psalmen, kerklied, enz.

Aan de hand van gevonden cursusmateriaal kan ik met zekerheid zeggen dat De Korte in de jaren dertig binnen het vak liturgie expliciet aandacht heeft geschonken aan kunstgeschiedenis, met name aan de kerkbouw. Daarbij gaat het hem, bij nader onderzoek, om méér dan alleen enkele praktische beschouwingen. In feite brengt hij in praktijk wat paus Pius X reeds in 1903 vraagt in relatie tot de seminaries en colleges.²⁰² Het is overigens opvallend dat tot aan WO II gedurende de *Liturgische Weken* veel aandacht is geschonken aan de esthetica.²⁰³ Jozef Teulings spreekt zelfs van een dominantie van de kerkelijke kunst tijdens de *Liturgische Weken*.²⁰⁴ Juist omdat de bouw, de inrichting en de doelgerichte versiering van de kerk regelmatig in het brandpunt van de belangstelling stonden, naast de bronnenstudie, namen er in deze periode veel kunstenaars deel aan de studiedagen, hetzij als luisteraar, hetzij als spreker. In de eerste jaren werd er veel gedaan om allerlei misbruiken te doen verdwijnen op het gebied van de kerkversiering, de liturgische kleding (kazuifel), ruimten (doopkapel, ruimte achter het altaar) en gebruiksvoorwerpen. In de dertiger jaren kwam daar ook nog de uitgebreide discussie omtrent de plaats van de priester aan het altaar bij.

Wat De Korte betreft, zijn visie op kerkbouw en kunst valt vooral af te leiden uit zijn publicaties in diverse tijdschriften. Daarin profileert hij een open houding richting moderne kunst. Zo is hij van mening dat iedere tijd zich uitleeft in

²⁰⁰ Bijlage 2: nr. B.3.

²⁰¹ PEY: *Herstel in Nieuwe Luister* 96-108.

²⁰² PIUS X: *Motu Proprio* 27.

²⁰³ HARZING: 'Vijf en veertig jaar liturgische weken' 153-159.

²⁰⁴ TEULINGS: 'Uit de geschiedenis der Liturgische Weken' 185-186.

zijn producten en dat het onrechtvaardig zou zijn tegenover veel diepgelovige kunstenaars van zijn tijd te menen dat zij zich in het gegeven van hun tijd – hoe materieel deze zich ook aandient – niet zouden kunnen uitstorten als gelovige geesten.²⁰⁵ Alsof de hedendaagse scheppingen niet aan de eisen van sacrale kunst zouden kunnen beantwoorden. Die onmogelijkheid wil hij vóór alles uitschakelen. Verder zegt hij klaar en duidelijk:²⁰⁶

Er is wel eens beweerd, dat de Kerk hier de toekomst verplicht tot de historische stijlen in den kerkbouw. Het is a-priori niet te aanvaarden dat het vrije initiatief in de toekomst in zoo voorname zaak zou afgesneden worden. En verder: indien de Kerk dit had bedoeld, had zij zich toch veel duidelijker kunnen uitspreken. Neen, ook aan ons strijdbaar geloof evenals aan het triomferend geloof der Middeleeuwen is de vrije kans gelaten om de stof aan de bovennatuur dienstbaar te maken naar den geest van den tijd. De beleving van de liturgie ook door de mee-offerende geloovigen stelt in onzen tijd eischen, welke de historische stijlen slechts gebrekkig kunnen bevredigen.

Als De Korte naar de praktijk kijkt, dan moet hij enerzijds erkennen dat ook hij herademt als hij in kerkgebouwen ‘frisse werken’ bewondert van jonge kunstenaars. Doch anderzijds kan hij niet ontkennen dat de pogingen van jonge kunstenaars uit zijn tijd op het terrein van de kerkelijke kunst betrekkelijk zelden met het gewenste succes bekroond worden. En dit heeft maar al te dikwijls een ‘blinde afkeer’ voor alle moderne kunst in de kerk tot gevolg. Met spijt constateert hij dat de kunstenaars in zijn tijd te weinig op de hoogte zijn van de eisen die kerkelijk wetboek en traditie aan de kerkelijke kunst stellen. Gezien hijzelf geen kunstenaar is, ziet hij zich niet in staat om ‘positieve lijnen te trekken’. Liever beperkt hij zich tot het stellen van de negatieve condities: heenwijzen naar datgene waarvoor de kunstenaar zich te hoeden heeft, niet op gezag van zijn persoonlijke meningen maar op gezag van de Kerk die zelf de weg geëffend heeft naar gemakkelijker slagen. Vervolgens wijst hij op de bepaling van het kerkelijk wetboek dat zowel voor het oprichten en restaureren van kerkgebouwen als voor hun meubilering de wetten der gewijde kunst in acht genomen moeten worden.²⁰⁷ Wat er onder die wetten inhoudelijk precies moet worden verstaan, is – zo meent hij – moeilijk onder woorden te brengen. Als minimum-eis stelt hij wat Sint-Thomas voor alle schoonheid noodzakelijk noemt en ‘zo geheel overeenkomt met de spontane uitspraak van het verstand’, namelijk: ten eerste *integritas*: volledigheid, zó dat geen gemis wordt gevoeld; ten tweede *consonantia*: harmonische samenhang der onderdelen en verhoudingen; en ten derde *claritas*: een klare uitdrukking van het wezen der zaak. Met deze eisen in de hand kijkt De Korte vervolgens richting kerkelijke ‘kunstproducten’ van zijn tijd en mengt hij zich in bestaande debatten. Zijn bevindingen klinken echter

²⁰⁵ Bijlage 2: nr. 18, 13.

²⁰⁶ Bijlage 2: nr. 18, 16-17.

²⁰⁷ Bijlage 2: nr. 18, 14.

heel ontnuchterend. Op basis van deze criteria wijst hij beton- en glaskerken af: zij laten aan hun vormen niet zien dat ze gewijde centra van godsverering zijn. Op het gebied van de plastische kunsten veegt hij achtereenvolgens de vloer aan met het impressionisme, expressionisme en realisme als stijlen voor kerkelijke kunst.

Samenvattend kan gezegd dat het niet de bedoeling van De Korte is om de gotiek als dé katholieke bouwstijl te promoten. Zij beantwoordt immers niet meer zo goed aan de nieuwe praktische eisen die de liturgie in zijn dagen stelt. Veeleer wil hij zijn studenten vertrouwd maken met wat de traditie aan basisgegevens aanreikt. Een nieuwe kunststijl die het best beantwoordt aan de nieuwe liturgische eisen is naar zijn gevoel nog niet ontworpen. Wel constateer ik kritisch dat hij vooreerst veel minder open staat voor de eigentijdse kunst in zijn dagen dan hij principieel pretendeert; ten tweede dat hij een vrij eng begrip hanteert van wat ‘sacraal’ inhoudt; en ten derde dat hij eigenlijk nog een typisch product blijkt van het clericaal, paternalistisch denken.

Met betrekking tot de plastische kunst maakt De Korte graag een onderscheid tussen kerkelijke kunst en religieuze kunst.²⁰⁸ Onder religieuze kunst verstaat hij onder andere beelden en schilderijen op godsdienstig gebied, welke niet voor publieke verering bestemd zijn. De Kerk heeft daarvoor geen canonieke voorschriften in het leven geroepen. Zij heeft wel degelijk bestaansrecht en bevordert juist de vrije inspiratie. De kerkelijke kunst is daarentegen wèl sterk gebonden aan canonieke voorschriften. Het betreft hier onder andere beelden en schilderijen welke voor kerken of heilige plaatsen bestemd zijn, of althans worden aangebracht met het doel publiek vereerd te worden. Verder wijst De Korte – in navolging van de Nederlandse bisschoppen – op het overdreven gebruik, ja misbruik van het woord ‘liturgisch’.²⁰⁹ Liturgie omschrijft hij als ‘de openbare eredienst waarvan de uitoefening door de Kerk wettelijk geregeld is’. Het woord ‘liturgisch’ reserveert hij voor het gebruik in de publieke eredienst van begrippen zoals een assistent, gewaad, groet, kaars, enzovoorts, met andere woorden voor begrippen die ook buiten de liturgie voorkomen. Uiteindelijk geeft Zacharias de Korte zelf aanzetten en stimulansen tot vernieuwing binnen de plastische kunst. In dat kader verwijst hij met een zekere regelmaat naar bekwame Nederlandse kunstenaars en hun ateliers. Meest interessant is zijn grote aandacht voor de betekenis en het ontwerp van de paaskaars.²¹⁰ In actuele discussies omtrent kerkinrichting en sierkunst neemt hij vooral een terughoudend standpunt in en plaatst hij op goed onderbouwde wijze allerlei kanttekeningen. Zo is hij kritisch ten aanzien van het hoog opgetrokken kruisbeeld dat los van het altaar en ook dikwijls los van de architectuur van het kerkgebouw

²⁰⁸ Bijlage 2: nr. 31.

²⁰⁹ Bijlage 2: nr. 25.

²¹⁰ Bijlage 2: nrs. 7; 10; 88; 95 en 84.

hoog boven altaar en expositietroon uitsteekt.²¹¹ En heeft hij moeite met een altaar zónder tabernakel als centraal punt in het kerkgebouw.²¹²

3.2.5. *Voorzichtig speurder naar en aanmoediger tot nieuwe mogelijkbeden*

Uit alles blijkt dat Zacharias de Korte veel waarde hecht aan het kerkelijk gezag. Deze gehechtheid zorgt ervoor dat hij heel vaak met wetboek en rubrieken in de hand uitleg geeft. Soms wringt hij zich in allerlei bochten om bepaalde voorschriften toch logisch en begrijpelijk te maken. In zijn zoektocht naar een verklaring van deze voorschriften en in zijn speurtocht naar de oorsprong van bepaalde liturgische gebeden en handelingen ontdekt hij weliswaar met een zekere regelmaat hoe de bestaande liturgie in vergelijking met die in het verleden aan betekenis en kracht heeft ingeboet. Hij houdt het echter bij een ‘constateren’, vindt er geen aanleiding in om te gaan ijveren voor een aanpassing van de liturgie, wijst integendeel juist op het gevaar van persoonlijke willekeur.²¹³ In zijn ogen kan de geschiedenis alléén nooit een duidelijke wet veranderen of opheffen. Toch laat hij zo nu en dan doorschemeren dat hij het verloren gaan van de rijkdom van de liturgie in de loop van de geschiedenis eigenlijk wel jammer vindt, met name gebeurt dit wanneer hij spreekt over paaskaars en paaswake.²¹⁴

Volgens Frans Bank zou De Korte overigens ook les hebben gegeven over de Goede Weekplechtigheden. Helaas heb ik daar geen lesmateriaal over gevonden; wel een serie artikelen waarin hij zijn fascinatie voor de paasliturgie laat zien.²¹⁵ Vooreerst wijst hij heel expliciet op het paasfeest als centrum van heel het kerkelijk jaar en van alle geloofsmysterieën, alsook op de verrijzenis als de bekroning van heel het Verlossingswerk.²¹⁶ In het bijzonder wordt hij getroffen door het feit dat heel de liturgie van Paaszaterdag, maar eigenlijk ook de hele paastijd, doortrokken is van de doopgedachte. Door het doopsel van de catechumenen worden uiteindelijk ook de aanwezige gelovigen herinnerd aan hun eigen doopsel. Deze herinnering nodigt uit tot nieuwe ‘strijdvaardigheid’ in het geloof. Het dieper doordringen in de betekenis en vormgeving van de paaswake in vroegere tijden, zorgt op zijn beurt voor een grotere waardering van de wijwaterbesprenkeling op zondag – de dag die volgens de opvatting van de Kerk deelt in het verrijzenismysterie – en van het doopsel zelf. Door het doopsel worden we begiftigd met een ‘priesterschap in wijderen zin’. Het geeft de bevoegdheid mee te offeren en als liturgisch persoon de teksten mee te zeggen die de Kerk voor het gelovige volk heeft gereserveerd. Door de heilige geloften

²¹¹ Bijlage 2: nr. 52.

²¹² Bijlage 2: nr. 83, 353. In dit artikel tekent hij overigens bezwaar aan tegen het celebreren met het gezicht van de priester naar het volk toe.

²¹³ Zie bijvoorbeeld Bijlage 2: nr. 52, 68.

²¹⁴ Zie bijvoorbeeld Bijlage 2: nr. 10, 103.

²¹⁵ Bijlage 2: nrs. 7; 12; 43; 46; 84; 105 en 128.

²¹⁶ Bijlage 2: nr. 12, 65.

krijgt de gedoopte bovendien de opdracht en de bevoegdheid het heilige Offer aan te bieden.²¹⁷ Deze bevoegdheid tot ‘medeofferen’ doet De Korte opkomen voor een grotere actieve deelname van de gelovigen in de liturgie. Hierbij beroept hij zich uitdrukkelijk op paus Pius XI die, in 1928, in zijn constitutie *Divini cultus* toch extra had onderstreept dat de gelovigen de heilige handelingen niet als ‘buitenstaanders of stomme toeschouwers’ dienen bij te wonen.²¹⁸ Gesterkt door het pauselijk gezag houdt De Korte, als het gaat om het wegvallen van de inbreng van het volk in de liturgie, het niet slechts bij een constatering of een goed praten van de situatie. Dan reageert hij voorzichtig kritisch en doet zelfs voorstellen tot grotere inbreng. Zo vraagt hij – naar aloud gebruik en omwille van haar hogere zin als medeoffering – aandacht voor de plaatsing van de collecte *tijdens* de Mis, en niet ervoor of erna.²¹⁹ Verder kijkt hij met enige jaloezie naar Duitsland en Oostenrijk.²²⁰ Op basis van een eeuwenlang gebruik van de volkstaal in de liturgie heeft Rome bij het herzien van het *Rituale Romanum* ruime concessies gedaan richting Duitssprekende landen. Hoezeer wordt daardoor het meeleven van de gelovigen met de liturgie bevorderd, zo constateert De Korte bij het inzien van dit rituaal. Is zoiets ook te bereiken voor Nederland? Daarop antwoordt hij, geheel in eigen stijl: ²²¹

Voorop moet staan dat het strenge plicht is naar den letter de voorschriften en teksten van ons Rituaal te volgen. Zoolang de Kerk niet anders toestaat, hebben wij dus te blijven doen wat daarin staat.

Tegelijk weet hij zich door dit buitenlandse voorbeeld uitgedaagd om binnen de perken van de kerkelijke wet en geheel overeenkomstig de geest van deze wet te zoeken naar openingen richting praktijk. Zo moedigt hij priesters aan om de tekst van het doopsel en van andere plechtigheden, geschreven in de moedertaal, de gelovigen in handen te geven zo dikwijls deze plechtigheden plaats vinden. Het *Liturgisch Bureau* van de *Liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem* heeft massa’s van dergelijke teksten op voorraad. Volgens A. Ruhe en L. Brinkhoff OFM zou Zacharias de Korte als eerste in Nederland een concept hebben opgesteld tot het toedienen van doopsel, vormsel, ziekencommunie, olesel en ziekenzegen in de volkstaal en daarmee dus de eerste Nederlandse vertaling van de ritualia tot stand hebben gebracht.²²² Zijn vertaling stond echter nog te dicht bij

²¹⁷ Bijlage 2: nr. 50, 218 en nr. 21, 6.

²¹⁸ PIUS XI: *Apostolische Constitutie Divini Cultus* 41.

²¹⁹ Bijlage 2: ZK8, 277.

²²⁰ Bijlage 2: nr. 89.

²²¹ Bijlage 2: nr. 89, 364.

²²² RUHE: ‘Korte, Zacharias de’ 1379 en BRINKHOFF: ‘Nederland’ 1877. Toen in 1949 het Federatiebestuur aan het episcopaat verlot vroeg om te mogen werken aan een Nederlandse vertaling van het rituaal, hebben de bisschoppen niets van zich laten horen. Later bleek dat ze, in reactie op die vraag, gekeken hebben of de vertalingen van De Korte hiervoor in aanmerking konden komen. Pas in 1953 besloten de bisschoppen – na herhaaldelijk aandringen van het Federatiebe-

het Latijn. Bovendien bestond er toen nog te weinig belangstelling voor het gebruik van de volkstaal door de celebrant zelf om in zijn opzet te kunnen slagen.

Naast het gebruik van de volkstaal brengt Zacharias de Korte – óók in zijn lessen liturgie – de *Missa dialogata* ter sprake als manier van actieve deelname door het volk aan de liturgie.²²³ Een gebruik dat in Nederland vanaf begin jaren dertig langzaam her en der vooral via het Miswekenwerk in parochies ingang vindt.²²⁴ Hij maant vooreerst aan tot een niet te ver doordraven, maar het hanteren van een ‘gezonde opvatting’ van de rubrieken. Dit om veroordelingen van Rome te voorkomen. Toch ziet hij in de *Missa dialogata* mogelijkheden, mits de bisschop – volgens de verordening van Rome – ermee akkoord gaat en de gelovigen voldoende liturgisch geschoold zijn. Later, wanneer hij pastoor en deken is te Alphen aan den Rijn, zal hij al spoedig zelf overgaan tot de invoering van de gedialogeerde Mis (cf. 3.2.7). Tenslotte beklemtoont hij – in het kielzog van Pius XI – tot een ‘onbeperkte navolging’ van het gebruik om de vaste gezangen der H. Mis door heel het volk te laten meezingen. In dat kader propageert hij de Ward-methode om het gregoriaans reeds op jonge leeftijd aan te leren op school en zo de toekomst voor de gregoriaanse zang door het volk te verzekeren.²²⁵

Zijn gehechtheid aan het kerkelijk gezag is uiteindelijk in overeenstemming met de brief die het Nederlands episcopaat in 1931 zendt richting de *Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland*.²²⁶ Deze brief schrijven zij naar aanleiding van allerlei liturgische praktijken die her en der in Nederland zijn ontstaan onder invloed van de Liturgische Beweging. Het is eigenlijk een aansporing om zijn boekje niet te buiten te gaan. Het zou ook een brief van de hand van Zacharias de Korte kunnen zijn geweest: zozeer zijn zijn gedachten erin terug te vinden. Later zou De Korte effectief een ‘werkzaam aandeel’ hebben in de bisschoppelijke richtlijnen voor de viering van de liturgie, uitgevaardigd in 1944.²²⁷ In dit perspectief zou ik hem de spreekbuis en het ‘wakend oog’ van het kerkelijk gezag kunnen noemen. Deze houding is in feite een gevolg van de opvatting die De Korte heeft van de liturgie als ‘de hiërarchisch geregelde openbare eredienst’: daarom dient vooreerst liturgie nauw aan te sluiten bij de wetten van de kerkelijke hiërarchie en is ten tweede een nauwe samenwerking met de kerkelijke hiërarchie geboden. Voorzeker zal zijn voorzichtigheid inge-

stuur – om een Nederlandse Rituele-commissie in te stellen onder voorzitterschap van Jan Prein. *AR* 27 (1980) 72 en X.: ‘In memoriam Adr. Ruhe’.

²²³ Bijlage 2: ZK8, 153 e.v.

²²⁴ In 1932 vindt de eerst Misweek plaats te Delft. G.: ‘Misweek’.

²²⁵ Bijlage 2: nr. 89, 375.

²²⁶ JANSSEN - SCHRIJNEN - HOPMANS - DIEPEN - AENGENENT: ‘Aan het Bestuur van de Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland’.

²²⁷ RUHE: ‘Korte, Zacharias de’ 1379. Dit vind ik bevestigd in mededelingen voor de bestuursleden van de *Federatie van Liturgische Vereenigingen* d.d. 2 juli 1946, in *KDC*: Archief NRL 11, nr. 284: Verslagen van de Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland.

geven zijn door de kritiek die de voorvechters van de Liturgische Beweging in Nederland reeds sinds het allerprilste begin van onderaf voor de voeten werd gegooid. Deze gedachte vind ik gestaafd in één van zijn artikelen, waar hij schrijft:²²⁸

De liturgische beweging heeft gevaarlijke vrienden. Het zijn de ijveraars, die te veel hun gevoel, te weinig hun verstand gebruiken. Ze begrijpen blijkbaar niet, dat ze met zoo te doen den nuchter denkenden mensch afstooten of van ons afzijdig houden. Het woord ‘overdrijven’ staat al jarenlang op ons schuldregister, en nóg wordt het ons, heel dikwijls irriterend ongemotiveerd, voor de voeten geworpen, maar die toestand zal blijven, wanneer we in onze eigen rijen ijveraars tellen, die door dik en dun hun onberedeneerde propaganda doorzetten.

Zijn uitgebreide kennis van alle wetten en voorschriften is van de andere kant juist een uitstekend hulpmiddel om verantwoorde ‘openingen’ te vinden, wat hij tot op zekere hoogte toch gezocht heeft (cf. supra). Zijn waakzaamheid en voorzichtigheid brengen hem evenwel zo nu en dan in conflict met in zijn ogen ‘overenthousiaste’ mensen. Zo leefde er een zekere spanning tussen De Korte en Van Beukering, twee haast tegengestelde figuren, die in dezelfde tijd in het bestuur zaten van de *Liturgische Vereeniging in het bisdom Haarlem*. In zijn in memoriam voor *Ons Liturgisch Tijdschrift* schrijft De Korte in scherpe bewoordingen over F. van Beukering:²²⁹

Hij was een gangmaker en een baanbreker: zoo’n mensch kijkt niet geregeld links en rechts of er gevaar is iemand op de teenen te trappen.

En wanneer vlak na de dood van Van Beukering De Korte verneemt dat kapelaan M. Wuyster het plan heeft opgevat om een aantal inleidingen van Van Beukering in boekvorm uit te geven, schrijft Zacharias de Korte als voorzitter van de *Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland* aan de uitgever:²³⁰

Onder de zaken zelf, welke Pastoor van Beukering voorstond, waren er niet in zoo’n gering aantal, welke pikant en belangwekkend klonken op het eerste gehoor, maar die bij nadere bezinning op het onderhavige onderwerp niet bestand bleken tegen kundige en ernstige critiek. Dat wij hier de zaken bij den juisten naam noemen zoudt U b.v. kunnen hooren bevestigen door degenen die de pastoor moschten hooren op de laatste liturgische week te ’s-Hertogenbosch. Wij noemen U b.v. den H.E. Vicaris Generaal Mgr. Hendriks van ’t Bisdom den Bosch, Prof. Teulings van het Gr. Seminarie te Haaren, Prof. Tromp van de Gregoriana te Rome. Wanneer deze onderwerpen door den Pastoor werden besproken, ach, dan waren ze gauw vergeten. Maar als die

²²⁸ Bijlage 2: nr. 25, 101.

²²⁹ Bijlage 2: nr. 47, 106.

²³⁰ VAN TONGEREN: ‘Een temperamentvol liturgisch vormingswerker’ 182-183.

worden gedrukt... De Liturgische Beweging zou er in plaats van nut *grote schade* van hebben. Zij wordt toch al zoo te pas en te onpas gekapitteld om haar ‘overdrijvingen’. En als men dit dan gedrukt vindt uit den mond van ‘den Paus’ der Liturgie!

Tegen de achtergrond van de kritiek op de Liturgische Beweging, kan tenslotte gezegd worden dat De Korte zelf veel gematigder, ja begripvoller stond tegenover de volksdevotie dan iemand als Van Beukering.²³¹ Zijn houding ligt ook wat dit betreft geheel in de lijn van het kerkelijk gezag. Niemand minder dan Pius XI vond het niet nodig, ja zelfs geheel verkeerd de door de Kerk aangenomen of goedgekeurde private of populaire godsvrucht oefeningen te verbannen. Gelijk de Kerk zelf moet men heel toegeeflijk zijn. De Kerk aanvaardt die gebedsvormen uiteindelijk omdat zij medelijden heeft met de zwakheid der mensen.²³²

Dit alles voert mij naar de vraag welke betekenis Zacharias de Korte heeft gehad voor de Liturgische Beweging in Nederland.

3.2.6. *Pius Parsch van Nederland?*

De deelname van de professoren aan wat wij vandaag het ‘maatschappelijk debat’ noemen, was een traditie die reeds – ondanks de geslotenheid van het grootseminarie – sinds eind negentiende eeuw eigen was aan Warmond.²³³ Ook Zacharias de Korte betreedt dit spoor, maar dan via de liturgie. Door zijn functie als professor in de liturgie wordt hij haast automatisch bestuurslid van de *Liturgische Vereniging in het bisdom Haarlem* en wordt hij verantwoordelijk voor de liturgische bibliotheek.²³⁴ Interessant detail hierbij is dat hij in de *Pius-almanak* de allereerste liturgieprofessor in Nederland is die daadwerkelijk ‘Professor der H. Liturgie’ achter zijn naam krijgt. Blijkbaar heeft De Korte zich buiten het grootseminarie zeer uitdrukkelijk als liturgieprofessor geprofileerd. Dat geeft hem in die tijd extra gezag: hij is een goed kenner van de liturgie. Anderzijds kan gezegd worden dat hij er ook een roeping richting buitenwereld in ziet: het onderrichten van de bredere groep van gelovigen in de kennis van de liturgie. Het is waar dat het hem niet aan enig clericalisme ontbreekt.²³⁵ Toch wordt hij op een heel authentieke manier bewogen tot een liturgische opvoeding van het

²³¹ Zie bijvoorbeeld Bijlage 2: nr. 50 en nr. 32, 142.

²³² Via een artikel in *Ons Liturgisch Tijdschrift* hebben deze pauselijke woorden een weg gevonden naar Nederland, namelijk: SERRARENS: ‘Paus Pius XI wil godsdienstondericht door de Liturgie’.

²³³ WINKELER: ‘Het onderwijs op Warmond’ 139-145.

²³⁴ *Pius-almanak* 53 (1927) 817; RUHE: ‘Korte, Zacharias de’ 1379. In *Ons Liturgisch Tijdschrift* wordt aangegeven dat Appelman om gezondheidsredenen heeft bedankt voor de bestuursfunctie en dat professor De Korte in zijn plaats is gekozen op de Liturgische dag van het bisdom Haarlem te Goes. *OLT* 12 (1926/27) 62.

²³⁵ Een mooi voorbeeld vormt zijn aanmaning richting parochianen om eerst zijn goedkeuring te komen vragen omtrent opschrift en versiering van een nieuwe grafsteen, alvorens naar de steenhouwer te gaan. *Parochiearchieef St. Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn: Liber Memorialis* 62.

gelovige volk. Het gelovige volk dat hij, ongeacht rang of stand, een actievere en grotere plaats wil geven in de liturgie.²³⁶ In dit kader wijst hij erop dat de liturgie een wezenlijke voedingsbodem kan en dient te zijn voor saamhorigheid en gemeenschapszin.²³⁷ Nog geheel in de lijn van de gedachte dat sociale wan-toestanden een godsdienstige oplossing vragen, ziet hij in de liturgie een krachtig geestelijk hulpmiddel:²³⁸

Wanneer die echte gemeenschapszin, welke Jezus zoo dringend afbad, vol-op bewust was blijven leven in de Kerk, zou dan wel ooit de onchristelijke gemeenschapsgedachte zooveel van de Kerk hebben afgetrokken? ... Ook het woord Communisme is aan Communio verwant! Een poging om dat wat we reeds bezitten minder mechanisch, meer bewust te gaan beleven, teneinde den waren gemeenschapszin te verdiepen, moge welwillend aanvaard worden!

Het is Zacharias de Korte een zorg dat nog zeer veel gelovigen, priesters en leken, weinig liturgisch besef en kennis hebben. Hij vindt het buitengewoon jammer dat de taal van de Kerk door hen niet wordt begrepen. Dit zet hem aan het schrijven: eerst in *Ons Liturgisch Tijdschrift* waarvan hij in 1931 officieel redactielid wordt.²³⁹ Daarnaast schrijft hij vanaf 1928/1929 in *Het Schild*, een van oorsprong apologetisch tijdschrift. Zo schrijft hij onder andere gedurende twee jaargangen een hele serie over de H. Mis. Deze serie artikelen vormen op hun beurt de basis van zijn later uitgegeven boek *De Mis-liturgie*. Beide tijdschriften – *Ons Liturgisch Tijdschrift* en *Het Schild* – hebben een beperkt lezerspubliek. Anders is dit bij het bisdomblad *Sint Bavo*. Deze krijgt een heel ruime verspreiding in het bisdom Haarlem, met name ook onder de gewone gelovigen. In dit blad schrijft De Korte niet minder dan 63 artikelen, waarvan het grootste deel bestaat uit meditatieve reflecties op de veranderlijke teksten en gebeden van de zondagsmis in de sterke tijden van het jaar.²⁴⁰ Heeft hij zich hierbij geïnspireerd aan het jaarthema ‘Meeleven met de Kerk’ van de Vlaamse *Federatie voor Liturgie*

²³⁶ Mooi is het beeld dat hij schetst wanneer hij over de vroegere processie naar één van de statiekerken vertelt in Bijlage 2: nr. 92, 116.

²³⁷ Zie bijvoorbeeld Bijlage 2: nr. 33, 147-148.

²³⁸ Bijlage 2: nr. 33, 149. In hetzelfde artikel wijst De Korte op een bekentenis van een uitgesproken socialist, nadat deze had deelgenomen aan de Kerstviering van een benedictijnenklooster: “als zoo ook altijd was gehandeld gelijk hier gedaan werd en gezongen, dan zou het socialisme geen kans hebben gehad!” *Ibid.* 146-147. Zie tevens Bijlage 2: nr. 5, 10.

²³⁹ In *OLT* 17 (1931/32) 49 wordt medegedeeld dat pastoor Wanna als redacteur is afgetreden en door Zacharias de Korte wordt opgevolgd. Dit betekent dat De Korte hoogstwaarschijnlijk in 1931 reeds in de redactie zitting heeft genomen en de lay-out van het tijdschrift pas in latere instantie is aangepast. Daar staat namelijk nog tot en met jaargang 18 de naam van pastoor Wanna vermeld onder de redactieleden.

²⁴⁰ Voor deze persoonlijke meditaties distilleert De Korte ter reflectie één, twee of hoogstens drie bij elkaar passende gedachten uit de verschillende misdonderdelen. Opvallend genoeg ontbreken in zijn opsomming van gebruikte werken ter inspiratie een aantal interessante bestaande handboeken uit zijn tijd, zoals NIEUWBARN: *Handboek der liturgie van het kerkelijk jaar*; DE CUYPER: *Liturgisch handboek*. III. *Het kerkelijk jaar* of CALLEWAERT: *Ons kerkelijk jaar*.

en *parochielevens* in 1932/1933? ²⁴¹ De Korte start zijn reeks meditaties onder dezelfde naamgeving in de advent van 1932. De lezers kan hij zo, voorafgaand aan bepaalde zondagen: 1) laten proeven van de rijkdom en van de verschillende schakeringen die het liturgisch gebed bieden; 2) een zeker liturgisch inzicht verschaffen waardoor bewuster de betreffende liturgie kan beleefd worden; 3) een groter meeleven met de liturgie bevorderen als wapen tegen de vervreemding van het altaar en tegen de kerkverlating. In 1934-1935 worden al deze liturgische meditaties op verzoek van veel mensen gebundeld en – na een herziening en aanvulling met nieuw materiaal – uitgegeven in twee delen onder de titel *Levenswijding door de Zondagsmis*.²⁴² Op deze wijze kan hij een nog groter publiek bereiken en zorgt hij voor een makkelijk te hanteren meditatieboek voor bij de liturgie. Naast deze meditaties verzorgt hij meer populair wetenschappelijke artikelen en artikelen waarin hij ‘meespreekt in het debat’ rondom een aantal hot items met betrekking tot de liturgie (cf. supra). Al deze arbeid doet Ruhe constateren: wat Pius Parsch tot stand heeft gebracht voor het Duitse taalgebied, heeft Zacharias de Korte meer op bescheiden wijze voor Nederland gedaan.²⁴³ Zelf zou ik zeggen: net als Pius Parsch heeft Zacharias de Korte getracht met tal van populair wetenschappelijke publicaties een breed publiek vertrouwd te maken met de rijkdom van de liturgie, maar hij beschikte helaas niet over dezelfde wetenschappelijke eruditie als Parsch. Dit verklaart waarschijnlijk waarom De Korte niet veelvuldig is gevraagd om een lezing over de liturgie te verzorgen. Slechts tweemaal verzorgt hij een lezing tijdens een *Nederlandse Liturgische Week*.²⁴⁴ Eénmaal is hij de voorzitter van een dergelijke week.²⁴⁵ Zijn twee gehouden lezingen zijn later gepubliceerd in het *Liturgisch Tijdschrift*. Over een internationale bekendheid zoals Pius Parsch kan evenmin worden gesproken. Nog los van het feit dat zijn publicaties slechts in het Nederlands zijn uitgegeven, zijn zij hoogstwaarschijnlijk in Nederland zelf minder gelezen dan de Duitstalige en in het Nederlands vertaalde uitgaven van Pius Parsch die zowat in elk seminarie en studiehuis te Nederland te vinden zijn geweest. Tweemaal verzorgt De Korte een lezing voor de KRO-radio.²⁴⁶ Desondanks groeit in Nederland zijn aanzien. Als bestuurslid van de *Liturgische Vereniging in*

²⁴¹ Zie voor deze themabepaling: *OLT* 18 (1932/33) 58.

²⁴² Bijlage 2: nr. 3. Sommige liturgiebetrokken mensen, waaronder oud-leerling L. Kat, betreuren het dat De Korte bij deze bundeling geen korte inleidende beschouwing heeft toegevoegd over de geest van het kerkelijk jaar zoals Callewaert en Parsch hebben gedaan: dit zou de begrijpelijkheid van het geheel meer ten goede zijn gekomen. KAT: ‘Nieuwe uitgaven. Z. DE KORTE: *Levenswijding door de Zondagsmis I*’.

²⁴³ RUHE: ‘Korte, Zacharias de’ 1379.

²⁴⁴ Het betreft hier: de *Nederlandstalige Liturgische Week* te Brugge, 19-23 augustus 1929 met een lezing over ‘De Paaschkaars en de wijding ervan’ en de *Nederlandstalige Liturgische Week* te Venray, 24-25 augustus 1933 met een lezing over ‘Het waardig bedienen en ontvangen der Eucharistie’.

²⁴⁵ Het betreft de éénentwintigste *Nederlandse Liturgische Week* te Den Bosch, 16-19 augustus 1937.

²⁴⁶ Op zondag, 17 december 1929, met als thema: ‘Kerstmis’ en op zondag, 29 oktober 1933, met als thema: ‘Einde van het Kerkelijk Jaar’.

het bisdom Haarlem wordt hij in 1933 afgevaardigd om zitting te nemen in de *Federatie van Liturgische Verenigingen in Nederland*.²⁴⁷ Zes jaar later, wanneer hij geen professor meer is maar pastoor en deken van Alphen aan den Rijn, wordt hij voorzitter van deze federatie.²⁴⁸ Zo wordt hij uiteindelijk de 'leider' van het liturgisch volksapostolaat in Nederland. In de oorlogsjaren vertrouwt mgr. J. Huibers de officiële zorg en leiding van de *Misweekpropaganda* in het bisdom Haarlem toe aan deken De Korte, als afgevaardigde van de liturgische vereniging. In diezelfde oorlogsjaren wordt hem – zoals ik reeds eerder aanstipte – een actieve rol toebedeeld in de bisschoppelijke richtlijnen voor de viering van de liturgie. Diezelfde oorlog rukt hem echter onbegrijpelijk en wreed weg uit het leven.

3.2.7. *Dramatisch einde* ²⁴⁹

Een vraag die mij tot slot bezig houdt, is of alle gedachten van Zacharias de Korte ook echt zijn overgekomen tijdens zijn lessen. Of nog anders gezegd, of hij tijdens zijn lessen ook in staat is geweest om de studenten te bezielen met een grotere kennis van en liefde voor de liturgie.

Volgens het getuigenis van C. Vermeulen, een oud-leerling en oud-kapelaan van Zacharias de Korte, straalde De Korte als professor liturgie eigenlijk maar weinig persoonlijkheid uit.²⁵⁰ Hij typeert hem als een 'onbetekenend figuur die econoom was en die ook nog liturgie gaf'. De Korte was niet iemand die op de studenten indruk maakte zoals Nico Greitemann en Klaas Steur. Als econoom en professor liturgie stond hij eerder veraf van de studenten. Zijn lessen waren zelfs saai. Als student hoefde men niet ijverig allerlei extra notities te maken, maar slechts de belangrijkste dingen aan te strepen in de voorgedrukte tekst. De Korte volgde bijna woordelijk zijn boek *De Misliturgie*, las er hele stukken uit voor. Als hij historische achtergronden gaf, was dat niet zozeer om door te stoten naar de 'binnenkant' van de liturgie, maar om een beter begrip te krijgen van de betekenis van de rubrieken. Op het gebied van de rubrieken was hij juist heel nauwgezet, een pietje precies. Alles bij elkaar genomen stond hij vooral bekend als een 'rubriekenjager'. Dat bleef blijkbaar het meeste hangen bij de studenten!

Interessant detail is, dat De Korte in die dagen geen invloed heeft gehad op de liturgie in de kapel. President Taskin, die zelf een grote liefde had voor de litur-

²⁴⁷ *Pius-almanak* 59 (1933) 811.

²⁴⁸ *Pius-almanak* 65 (1939) 576.

²⁴⁹ Voor de biografische gegevens: zie voetnoot 144.

²⁵⁰ *Interview Vermeulen*. Vermeulen heeft slechts gedurende zijn eerste jaar theologie liturgieles gehad van De Korte. Hierna werd De Korte pastoor en deken te Alphen aan den Rijn. Van dit ene jaar kan hij zich nog weinig herinneren, wat toch wel tekenend is voor de indruk die Zacharias de Korte op hem heeft gemaakt.

gie, maakte daar de dienst uit.²⁵¹ Op het gebied van liturgie was hij zo overheersend, dat daar niemand tegenop kon, zo getuigt Vermeulen. Onder zijn presidentschap konden de professoren bovendien moeilijk hun eigen weg gaan. Toch zij vermeld dat er tussen Taskin en De Korte een zekere band heeft bestaan. Zo is op liturgische hoogtijdagen Taskin, na zijn terugreden als president te Warmond, regelmatig terug te vinden in Alphen aan den Rijn, de parochie waar De Korte ondertussen pastoor is geworden.

Eenmaal pastoor en deken te Alphen aan den Rijn lijkt het – zo getuigt diezelfde Vermeulen – dat Zacharias de Korte helemaal ‘ontdooit’. Hij ontpopt zich tot een hartelijke persoonlijkheid, een fijne huisgenoot, een gastvrij mens en een heel pastoraal bewogen zielzorger. Hier laat hij zien dat hij in wezen een zeer innerlijk mens is en laat hij in zijn liturgisch voorgaan de ‘binnenkant’ zien van wat op het seminarie louter ‘buitenkant’ was. Wie zijn geschriften grondig bestudeert, heeft in mijn optiek echter al iets van die innerlijkheid en binnenkant van De Korte kunnen proeven. Tot mijn verbazing vertelde Vermeulen echter tijdens het interview dat onder de studenten op het grootseminarie niets van zijn activiteiten ‘buitenshuis’ bekend was.

Als pastoor en deken tracht De Korte nu op liturgisch gebied datgene wat hij jarenlang door woord en geschrift heeft geleerd, zelf in praktijk te brengen.²⁵² In korte tijd voert hij een aantal liturgische vernieuwingen door die voor die tijd opmerkelijk zijn en zijn parochie tot modelparochie voor het bisdom Haarlem maken. Zo richt hij reeds in 1939 naast het traditionele meerstemmige koor een aparte *Schola cantorum* op.²⁵³ In tegenstelling tot het traditionele parochiekoor op de zangzolder, zingt de schola op het priesterkoor en wel in toog en superplie. Zij krijgt als opdracht de propriumgezangen in een zuivere voordracht van het gregoriaans te zingen. Daarnaast dient zij de gemeenschapszang te bevorderen door het zingen van gregoriaanse ‘volkszangmissen’. Overigens behoudt het traditionele parochiekoor zijn plaats en krijgt het de taak de meerstemmige Latijnse muziek te verzorgen. Voortaan worden nu om de andere week ‘schola plus volkszang’ en ‘schola plus zangkoor’ op het liturgisch rooster geplaatst. Ter bevordering van de volkszang organiseert De Korte Misweken onder leiding

²⁵¹ W. Nolet getuigt dat Taskin grote zorg besteedde aan de liturgie: opdat zij waardig werd gevierd. Door woord en voorbeeld trachtte hij de theologanten eerbied bij te brengen voor het heilig Dienstwerk. Verder liet hij de kapel verfraaien met een mozaïekvloer, met prachtige paramenten, enz. NOLET: ‘Praeses Taskin’ 63-64. Vermeulen getuigt op zijn beurt dat Taskin met name op de kerkelijke hoogtijdagen graag met alle ‘pompa’ voorging. Dan werd het zogenaamde ‘keizerstel’ van koning Napoleon tot in het absurde gebruikt en schreed de praeses met een mijter op het hoofd van de sacristie naar het altaar, een voorrecht waarover Taskin beschikte als *pronotarius apostolicus*. De studenten noemden deze plechtige vieringen al spottend de *divina comedia*. *Interview Vermeulen*.

²⁵² *Parochiearchief St. Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn*: Verzameling krantenknipsels: VAN RAVESTEIJN: ‘Heldenkroniek’; PIJPER - ROZESTRATEN - VAN DER WERELD: ‘Zacharias de Korte’ 49-51; ROZESTRATEN: ‘Parochiekroniek’ 78-79; BREUKEL: ‘Deken Zacharias de Korte’.

²⁵³ ROZESTRATEN: ‘Kerkmuziek in de Sint Bonifatiusparochie’ 55-59.

van de franciscanen Gilbertus Lohuis en Eliseus Bruning. In 1941 wordt zo'n Misweek afgesloten met de liturgische dag van het bisdom Haarlem. Dit gebruik om de liturgische dag van het bisdom te laten aansluiten op een Misweek die ergens in het diocees werd gehouden, werd in 1933 ingevoerd.²⁵⁴ Op deze wijze werd zowel aan de plaatselijke parochie als aan de deelnemers van de diocesane liturgische dag een model van een gezongen Mis aangeboden ter inspiratie en verspreiding. Naast de oprichting van een *Schola cantorum* zorgt De Korte voor de aanschaf en het gebruik van de nieuwste liturgische boeken, de introductie van wekelijks op zondagavond gezongen complete in de plaats van het zondagse Lof, de vorming van leken door middel van de *Katholieke Actie* en het lekenapostolaat, alsook de bevordering van een meer bewuste deelname aan de Mis. In het kader van dit laatste schaft hij bijvoorbeeld het biechten tijdens de Misvieringen af. Bovendien zorgt De Korte als pastoor niet alleen voor een uitbreiding en vernieuwing van de sacristie, maar neemt hij ook een grondige herinrichting van het kerkinterieur ter hand.

Al deze liturgische activiteiten worden ingegeven met het doel de parochie op te voeren tot een echt liturgisch leven. Volgens F. van Ravesteijn heeft De Korte daadkrachtig bewezen dat meeleven met de liturgie van de Kerk niet slechts is voorbehouden aan een kleine elite, maar dat het gelovige volk in zijn geheel en in al zijn geledingen ontvankelijk is voor de geestelijke rijkdommen die in de liturgie zijn besloten.²⁵⁵ Dit alles is in mijn opinie slechts mogelijk geweest dankzij de kennis waarover hij op liturgisch gebied beschikte via zijn docentschap, dankzij de vele connecties alsook de netwerken waarin hij in de loop der jaren was verzeild geraakt en dankzij de grote geldpot die zijn voorganger had nagelaten. In die zin week hij af van een 'doorsnee'-pastoor. Anderzijds dient opgemerkt dat er – volgens het getuigenis van zowel zijn oud-kapelaans als zijn parochianen – van De Korte als pastoor en deken een bezielend enthousiasme is uitgegaan.²⁵⁶ Niet alleen legde hij een grote ijver aan de dag, altijd zon hij op iets beters, iets nieuws.²⁵⁷ Nochtans was De Korte niet bepaald een vlotte figuur die gemakkelijk alles naar zijn hand kon zetten.²⁵⁸ Zeker niet door handig gemanoeuvereer, veeleer vanuit zijn diepgewortelde eigen overtuiging wist hij iedereen achter zich te krijgen. In feite was hij een wat gereserveerde, verlegen man die bovendien heel voorzichtig was om vooral geen conflicten om zich heen te doen ontstaan.

²⁵⁴ In *OLT* 20 (1934/1935) 228 wordt meegedeeld dat dit gebruik – in navolging van het voorgaande jaar – is voortgezet. De Misweek wordt er aangeduid als de 'meest doeltreffende voorbereiding voor den liturgischen dag'.

²⁵⁵ *Parochiearchief St. Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn*: Verzameling krantenknipsels: VAN RAVESTEIJN: 'Heldenkroniek'.

²⁵⁶ *Parochiearchief St. Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn*: Verzameling krantenknipsels: KATHOLIEKE ACTIE ALPHEN AAN DEN RIJN: 'In memoriam'.

²⁵⁷ *Parochiearchief St. Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn*: Verzameling krantenknipsels: 'Het overlijden van Deken Z. de Korte' en 'Onthulling gedenkteken'.

²⁵⁸ BREUKEL: 'Deken Zacharias de Korte'.

Groot is dan ook de schok en het ongeloof wanneer Zacharias de Korte in de nacht van 25 op 26 augustus 1944 door de Duitse veiligheidsdienst wordt gearresteerd en vastgezet. Waarom hij die juist zo voorzichtig en diplomatiek was? De ware reden hiervan is tot op de dag van vandaag onopgehelderd gebleven. Die nacht werd hij meegevoerd naar Rotterdam en vrijwel onmiddellijk doorgezonden naar Vught, waar hij werd opgesloten in de zogenaamde ‘bunkers’. Vanuit Vught werd hij op 6 september 1944 op transport gezet naar Oranienburg. Daar ‘en quarantaine’ ondergebracht, was hij eerst in de Reinzel-fabrieken werkzaam. Meer bepaald diende hij in de ‘Tank Kommando’ hulptanks van carton die onbruikbaar waren gebleken te vernielen. Dit werk gebeurde in alle weersomstandigheden onder de blote hemel. Ook is hij een tijdje te werk gesteld in de Heinkel-vliegtuigfabrieken om er benzinetanks te monteren. Toen de quarantainetijd voorbij was, werd De Korte overgebracht naar Sachsenhausen. In dit concentratiekamp werd hij ondergebracht in een blok waar alle geestelijken – zowel katholieken als protestanten – waren ondergebracht. Degenen die dit blok bewoonden hoefden niet te werken. Zij brachten hun tijd door met op en neer wandelen tussen de andere blokken en met lezen. Begin februari 1945 werd De Korte tenslotte op transport gezet naar het beruchte concentratiekamp te Bergen-Belsen, waar op dat ogenblik vlektyfus heerste. Besmet door deze vlektyfus en verzwakt door ondervoeding is hij daar omstreeks half maart 1945 op 54-jarige leeftijd bezweken. Hierna is hij te Bergen-Belsen begraven in een massagraf.

Volgens het getuigenis van medegevangenen die de kampen hebben overleefd, zou De Korte zijn lijdensweg van honger, dorst en ontbering moedig hebben gegaan. Tot het laatst heeft hij zijn menselijke waardigheid en de waardigheid van zijn ambt hooggehouden; heeft hij ondanks de eigen erbarmelijke omstandigheden medegevangenen getroost en op de been gehouden. Hij moet er door een hel zijn gegaan, zo oppert Vermeulen, wetend dat hij zo gesteld was op orde en netheid.

Pas in juli 1945, twee maanden na de bevrijding, kreeg het thuisfront zekerheid over het lot van Zacharias de Korte. Nooit had men sinds zijn arrestatie iets over zijn lot vernomen, ondanks talrijke verzoeken tot opheldering en pogingen om iets te weten te komen, zelfs door bisschop Huibers. Uiteindelijk kwam men via Hegge, de enige overlevende van de priesters in Bergen-Belsen, te weten dat hij overleden was. Kort hierna, meer bepaald op 17 juli 1945, werd te Alphen aan den Rijn een plechtige requiemmis voor hem gehouden waarin mgr. Huibers de hoofdcelebrant was. Direct werd door parochianen het voornemen gemaakt om een gedenkteken voor hem op te richten. Met het oog daarop werd Wim Harzing – aan wie De Korte zelf bij leven opdrachten had gegeven – benaderd voor het ontwerp en de uitvoering van het gedenkteken. Op 4 mei 1947 (dodenherdenking) werd het monument onthuld, dat buiten is aangebracht tegen de kerkwand aan de kerkhofzijde. Het stelt het visioen voor van de

evangelist Johannes in Openbaring 5, 8-10: de hemelse aanbidding van het Lam Gods door de 24 oudsten. In het gedenkteken staat de tekst:

Want Gij zijt geslacht geworden; hebt hen met uw bloed voor God gekocht (Openbaring 5,9).

Onder het gedenkteken bevinden zich twee banderollen met de tekst:

De ijver voor uw huis heeft mij verteerd; op mij viel de smaad van hen die U versmaden. (Psalm 68,10).

Deze voorstelling en woorden verwijzen enerzijds naar zijn mensonwaardige lijdensweg en dood, naar het offer dat hij op moedige wijze met zijn leven heeft gebracht. Anderzijds verwijst in het bijzonder het Bijbelcitaat ‘de ijver voor uw huis verteert mij’ heel beeldend naar zijn ijver voor de liturgie. Volgens F. van Ravesteijn was De Korte uiteindelijk nooit gelukkiger dan wanneer hij met zijn parochie zo luisterrijk mogelijk de liturgie vierde.²⁵⁹ Tot het Misoffer ging uiteindelijk zijn grote liefde en zijn meeste zorg uit. Vierenveertig jaar later, in 1991, is er door een groepje oud-parochianen ook een gedenksteen opgericht en ingezegend te Bergen-Belsen. Dit gebeurde na een avondwake in de plaatselijke kerk, in de vorm van de complete ten zoals hij die in Alphen destijds had ingevoerd. Zo wordt op twee plaatsen in dankbaarheid eer gebracht aan een mens die niet alleen zijn medegelovigen heeft opgevoed tot het beleven van de liturgie als bron van ware christelijke geest, maar die tot in alle vezels van zijn eigen bestaan de liturgie als dusdanig heeft beleefd.

²⁵⁹ VAN RAVESTEIJN: ‘Heldenkroniek’.

*Gedenkteken ter nagedachtenis van Zacharias de Korte, vervaardigd door Wim Harzing
Foto: Cees van Meerten*

Jan Prein, gefotografeerd op de dag na zijn benoeming tot directeur van grootseminarie Rijsenburg
Nalatenschap: J.J.H. van Rossum
Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

III. JAN PREIN (1901 - 1957)

1. Op eenheid gericht

Komt het omdat de Utrechtse clerici een tijdlang verstoken zijn geweest van een eigen grootseminarie en zij, na de sluiting van 's-Heerenberg in 1842, noodgedwongen hun theologanten naar het Haarlems grootseminarie Warmond hebben moeten sturen? Komt het door deze geschiedkundige band, dat het later gestichte Rijsenburg altijd graag met Warmond heeft gewedijverd? Of is het slechts een onderdeel te noemen van de algehele rivaliteit die er vóór 1956 tussen het bisdom Haarlem en het aartsbisdom Utrecht heeft bestaan? Het is een feit dat het territorium van het Haarlems bisdom, met zijn zeeprovincies en grote steden, tot in de negentiende eeuw zowel op politiek en economisch, als op academisch, cultureel en godsdienstig gebied een overheersende rol heeft gespeeld. Bij het herstel van de kerkelijke hiërarchie in 1853 werd echter, na heel wat discussies en voorstellen, niet Haarlem of Den Bosch, maar Utrecht tot aartsbisdom verheven.¹ Zo zag Utrecht zich ineens een leidende rol toebedeeld in katholiek Nederland. Als aartsbisdom kon het beslist niet achterblijven op de andere bisdommen, óók niet op het Haarlemse. Integendeel, had het nu niet een voorttrekkersrol op zich te nemen?

Onmiddellijk na het herstel van de kerkelijke hiërarchie werd door de eerste aartsbisschop, Joannes Zwijsen, het plan opgevat om weer een eigen grootseminarie op te richten, vooral om heel praktische redenen. Zwijsen zocht namelijk naar middelen om meer orde en eenheid te krijgen onder de clerus van zijn aartsbisdom. Een belangrijk bindmiddel zag hij in een eigen diocesane priesteropleiding, waar hij de geestelijken volgens zijn eigen zienswijze kon laten opvoeden.² De hoop en verwachting leefden dat een eenduidige en gelijkvormige opleiding, alsook een gezamenlijke seminarieachtergrond van de diocesane geestelijkheid eenheidsbevorderend zou werken in een aanvankelijk door provincialisme en regionale naijver verdeeld aartsbisdom.³ In die zin was de taak

¹ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 93-94 en 615. Gerard Brom spreekt zelfs van een heuse 'kerktorenpolitiek', gevormd door de diocesane grenzen. Volgens hem hebben de bisdommen vanouds als kerkelijke eenheden in de bouwgeschiedenis van katholiek Nederland bepaalde ontwikkelingslijnen getrokken. Hij ziet dit verschijnsel weer optreden zo gauw het herstel van de hiërarchie aan ieder gewest nieuwe kansen geeft om zich zelfstandig, volgens eigen aard te onwikkelen. In de context van de kerkelijke kunst wijst Brom heel uitdrukkelijk op een 'voelbare spanning tussen Utrecht en Amsterdam'. BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 221-222 en 230-231. Ook op andere terreinen, zoals die van het sociale vraagstuk, was er een voelbare spanning tussen het Haarlemse en het Utrechtse. VOETS: *Bevaar het toevertrouwde pand* 133-140.

² *Het Utrechts Archief* 558: WIJMER: 'Het Groot Seminarie te Rijsenburg' 15; ABBINK: *Honderd jaar Rijsenburg* 4; ALFRINK: 'Honderdjarig bestaan Seminarie Rijsenburg'; WACHTER: 'Het eeuwfeest van het seminarie Culemborg' 53.

³ *Het Utrechts Archief* 558: WIJMER: 'Het Groot Seminarie te Rijsenburg' 15.

van Rijsenburg volgens W. van de Pas een andere dan die van Warmond, namelijk een harmonisch geheel vormen van de zo van elkaar verschillende delen binnen het aartsbisdom.⁴

Eén van de zaken waar Zwijzen graag orde en eenheid in wilde brengen waren de gebruiken bij de eredienst. Daarom eiste hij van zijn seminaristen een gedegen kennis van de rubrieken. Deze kennis zou tegelijk een einde kunnen maken aan de vele gegroeide misbruiken.

Met deze beknopte historische schets in het achterhoofd is het haast ironisch te ontdekken dat in de ouders van Jan Prein het bisdom Haarlem en het aartsbisdom Utrecht zich als het ware verenigen...⁵

Zijn vader Josephus was als kleinzoon van een Duits immigrant opgegroeid in Schiedam, vlakbij Rotterdam.⁶ Na een opleiding tot leraar geeft Josephus eerst les aan een instituut te Zevenaar, waar ook priesterstudenten studeren. In 1898 verhuist hij naar Bussum om daar aan de tweede openbare school les te geven.⁷ Enkele jaren later wordt hij niet alleen op diezelfde school directeur, maar wordt hij tevens leraar aan de gemeentelijke handelsavondschool. Door deze functies behoort Josephus, evenals de dokter, de pastoor en de dominee, tot de notabelen van het dorp. Vooral met de parochiegeestelijken onderhoudt hij een intensief contact.

De moeder van Jan Prein, Anna Paardekooper, is de dochter van een kleermaker in Rijsenburg. Deze maakt onder andere kleding en paramenten voor het aartsbisschoppelijk grootseminarie aldaar. Tevens is haar vader Rochus wethouder in dit dorp. Door het werk van haar vader, de nabijheid van het grootseminarie en later ook door één van haar broers die priester wordt, is Anna het contact met de clerus als het ware met de papelepel ingegoten.

Uit het huwelijk van Josephus en Anna wordt op 30 september 1901 Johannes Adrianus Maria Prein geboren. Na hem volgen er nog zes kinderen in het gezin Prein-Paardekooper. Van de zeven kinderen zijn er twee die zich geroepen voelen tot een Godgewijd leven. Jan kiest voor de weg van het priesterschap. Zijn jongste zus Cilia treedt in bij de Zusters van Amersfoort.⁸

⁴ *Het Utrechts Archief* 592: VAN DE PAS: 'Honderd jaar "Rijsenburg"' (1).

⁵ PREIN: *Prein* 5-8.

⁶ Zijn grootvader Johann Joseph Prein was afkomstig uit Recke, een Westfaals dorpje vlakbij Osnabrück. Vermoedelijk omwille van de zeer slechte economische omstandigheden in het westelijk deel van Westfalen, was hij – zoals velen in die tijd – in 1835 geëmigreerd naar Nederland.

⁷ In die dagen ressorteerde Bussum kerkelijk gezien nog onder het bisdom Utrecht. Later, na de herindeling van de Nederlandse kerkprovincie in 1956, werd dit dorp in het Gooi aan het territorium van het bisdom Haarlem toegevoegd. VAN OVEN: 'Brief van het Ministerie van Justitie'.

⁸ PREIN: *Prein* 47 en 83.

2. Eigen opleidingstraject

2.1. Naar het aartsdiocesaan kleinseminarie Culemborg

De weg naar het priesterschap vangt voor Jan Prein aan op 10 september 1914 met een opleiding aan het aartsdiocesaan kleinseminarie te Culemborg. Daar ondergaat hij onmiskenbaar de invloed van twee pioniers van de Liturgische Beweging, te weten praeses Jan van Schaik en leraar Willem van Koeverden.⁹ Met hun bijzonder kunstzinnig en liturgisch charisma drukken beide heren jarenlang een grote stempel op de vorming van talloze kleinseminaristen. Bij Jan Prein wekken zij met name een grote liefde voor de liturgie.¹⁰

2.1.1. Praeses Jan van Schaik

J.A.S. van Schaik, president van het kleinseminarie te Culemborg, aartsbisdom Utrecht

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

In 1906 was Van Schaik president geworden van het kleinseminarie Culemborg. Wanneer Jan Prein zijn studie te Culemborg start, bereiken de naam en faam van Van Schaik hun hoogtepunt. Wie enkele biografieën en getuigenissen van Culemborgse kleinseminaristen uit die tijd leest, raakt onte-

genzegelijk onder de indruk van deze praeses.

In zijn 'Seminarie-herinneringen' typeert J. Aalders Van Schaik als 'een hoogbe-gaafd man in vele opzichten met een artistieke aanleg'.¹¹ Om zich verder te

⁹ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 599. Voor meer informatie over J. van Schaik: VAN DER MEER: *Praeses van Schaik*; HENDRIKSEN: *Aan de vergeetelheid ontrukkt* 120-128; VAN SCHAİK: *Alfrink* 38-68; AALDERS: 'Seminarie-herinneringen' 12-18; POST: 'President Mgr. van Schaik' 77-83. Voor W. van Koeverden: VAN SCHAİK: *Alfrink* 56-58; AALDERS: 'Seminarie-herinneringen' 18; HENDRIKSEN: *Aan de vergeetelheid ontrukkt* 126 en 129-131.

¹⁰ WILDERBEEK: *Bewogen liturgie* 51; HAARMSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371.

¹¹ AALDERS: 'Seminarie-herinneringen' 12. Van Schaik is één van de eerste Nederlandse clerici geweest die in het begin van de twintigste eeuw een rol heeft gespeeld in de culturele vernieuwing van RK Nederland. Zo schreef hij diverse artikelen over kunst in het nieuw opgerichte culturele tijdschrift *Van Onzen Tijd*, welke een jaar na zijn stichting de officiële spreekbuis werd van de *Katholieke Kunstkring De Violier*. Daarnaast schreef hij in later opgerichte culturele tijdschriften als het *Annuaireum* en *De Beiaard*. ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 496, 578 en 585.

bekwamen in de kerkmuziek was deze na zijn priesterwijding door de muziek- en kunstlievende aartsbisschop Schaepman naar de befaamde kerkmuziekschool te Regensburg gestuurd.¹² Terug in het Utrechtse was hij jarenlang de secretaris van aartsbisschop Henricus van de Wetering geweest. Van hem ook had hij te horen gekregen dat hij benoemd zou worden tot president van het kleinseminarie te Culemborg. Dit feit zou een keerpunt betekenen in de geschiedenis van het Utrechts kleinseminarie. Immers, tot dan toe was Culemborg in handen geweest van de jezuïeten. De tijd was nu rijp om het kleinseminarie van hen over te nemen en er een eigen aartsdiocesaan kleinseminarie van te maken met aan het hoofd Van Schaik als eerste ‘eigen’ president.¹³ Als nieuwe president had Van Schaik de opdracht van het kleinseminarie een instelling te maken van een hoge kwaliteit, een instituut dat er mede voor zou zorgen dat de toekomstige priesters van het aartsbisdom niet alleen de moderne problemen van de zielzorg zouden aandurven maar ook in de moderne wereld nuttig zouden kunnen werken en staande blijven.¹⁴ Om dit te kunnen verwezenlijken kreeg hij het verlov van de aartsbisschop om zelf zijn medewerkers uit te zoeken. Dezen waren bijna allemaal nog aanwezig toen Jan Prein in 1914 met zijn opleiding startte. Volgens Aalders vormde het team waarmee Van Schaik van start was gegaan ‘een prachtige cast’. Over het onderwijs schrijft hij:¹⁵

Culemborg was goed en fris gestart en deed het als leer- en opvoedingsinstituut zeer goed. (...) Wij werden er onderricht volgens een vrij program, dat veel speelruimte gaf aan de vrije kunsten. In ons seminarie stonden bv. muziek, literatuur en toneel hoog genoteerd. Er werd voor die tijd zelfs buitengewoon goed onderricht gegeven in literatuur. We hadden een vak buitenlandse literatuur. Dat kregen we vooral op de poësis prachtig gedoceerd door de onvergetelijke zeer begaafde dr. Willem van Koeverden.

Niet alleen de culturele vorming van de kleinseminaristen kreeg bij Van Schaik gedurende zijn twintigjarig presidentschap veel aandacht. Hij hechtte ook veel belang aan de liturgische vorming van zijn pupillen. In zijn ontwerp vormde de kapel het hart van heel het seminarie. Zijn doel was de seminaristen liefde voor

¹² Van Schaik heeft deze school echter nooit op een slaafse wijze nagevolgd. Hij bezat een grote mate van oorspronkelijkheid. Volgens niemand minder dan Alphons Diepenbrock was Van Schaik “de eerste, die boven het geborneerde Caecilianisme uitkwam”. Het is ook diezelfde Van Schaik geweest die in 1916, met een artikel in *De Beiaard*, van grote invloed is geweest bij de erkenning van de religieus-artistieke waarde van Diepenbrocks werk. ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 605-607 en POST: ‘President Mgr van Schaik’ 80-81.

¹³ Meer informatie met betrekking tot deze overgang is te vinden in *Aartsbischoppelijke Kleinseminarie Culemborg/Apeldoorn*; VERMEULEN (red.): *150 Jaar Klein Seminarie Aartsbisdom Utrecht*.

¹⁴ POST: ‘President Mgr van Schaik’ 77-78.

¹⁵ AALDERS: ‘Seminarie-herinneringen’ 13-14. Volgens R. Post zou onder leiding en stuwning van Van Schaik Culemborg in die tijd door zijn kwaliteit voor vele andere, verwante instellingen een model zijn geweest. POST: ‘President Mgr van Schaik’ 79. Met de poësis wordt volgens hedendaagse begrippen de vijfde klas bedoeld.

de liturgie bij te brengen en bij hen de ‘liturgische geest’ van de Liturgische Beweging aan te kweken.¹⁶ Die ‘liturgische geest’ omvatte in zijn ogen een hoogachting van de cultus met alles wat daarmee in verband staat, zoals een goede verzorging van de kerkelijke plechtigheden inclusief de muziek, de zang, de ceremoniën, het priesterkoor, het altaar, de paramenten en de taken van de misdienaars.¹⁷ Concreet stond hij erop dat de vieringen in de kapel tot in de puntjes werden verzorgd. Zelf gaf hij als praeses graag het goede voorbeeld. Zo ging hij heel precies en stijlvol voor, volgens de minutieuze voorschriften van de oude rubrieken. En dit deed hij, zoals uit de woorden van Frits van der Meer blijkt, ook nog eens heel heftig.¹⁸ Vooral met zijn meditaties en met zijn celebreren tijdens de hoogmis, met name op Allerheiligen en tijdens de Goede Week, maakte Van Schaik een onuitwisbare indruk op velen. De ernst, de overgave en het geloof waarmee de praeses, samen met zijn gevolg – bij voorkeur waren dit Eduard Frank als diaken en Willem van Koeverden als subdiaken – als liturg optrad, heeft op de tienerjongens waarschijnlijk meer indruk gemaakt dan alle preken en lessen bij elkaar.¹⁹ Het deed Kees Venings, ooit vicaris van het aartsbisdom, zeggen:²⁰

Als ik de plechtigheden van de Goede Week doe, dan denk ik altijd aan praeses Van Schaik en verwonder mij erover, dat ik dit nu ook maar zo mag doen.

En kerkhistoricus R. Post concludeert:²¹

Deze diep-gevoelde en zelf-doorleefde liturgische geest heeft hij klas na klas bijgebracht door woord en voorbeeld en door de hulp van velen. Het is deze liturgische geest, die het kerkelijk leven in het aartsbisdom en in Nederland in menig opzicht heeft vernieuwd. Zeker, hij stond niet alleen met deze activiteit, integendeel, hij was slechts één der stuwende krachten in de zich over de gehele kerk verspreide liturgische beweging. Maar het is grotendeels aan Van Schaik te danken, dat deze beweging door het seminarie heen in het aartsbisdom doordrong en in toepassing werd gebracht.

¹⁶ POST: ‘President Mgr. Van Schaik’ 77-83. Beziel van deze liturgische geest stond Van Schaik mee aan de wieg van de *Liturgische Vereniging van het Aartsbisdom Utrecht*. Hij was haar allereerste voorzitter. Ook van de nieuw opgerichte *Federatie van Liturgische Verenigingen in Nederland* was hij de allereerste voorzitter. *ML* 1 (1916) 17-20.

¹⁷ Wat het muziekonderwijs betreft, deze heeft Van Schaik toevertrouwd aan de beste krachten die Utrecht toen kon leveren. Verder volgde Van Schaik met belangstelling de prestaties van het zangkoor. Zelf gaf hij wekelijks aan allen zangles in de kapel en schreef hij talrijke composities bestemd voor gebruik op het seminarie. POST: ‘President Mgr van Schaik’ 80.

¹⁸ Op een heel beeldende wijze beschrijft Frits van der Meer dit in zijn boek *Praeses van Schaik*.

¹⁹ VAN SCHAİK: *Alfrink* 45.

²⁰ AALDERS: ‘Seminarie-herinneringen’ 15.

²¹ POST: ‘President Mgr. Van Schaik’ 82.

2.1.2. Dr. Willem van Koeverden

Mgr. Th. Hendriksen noemt praeses Van Schaik ‘een geboren liturg’. Alles maakte hij plechtig door zijn hele verschijnen en optreden. Bij hem op het seminarie kreeg een andere nadrukkelijke voorstander van de Liturgische Beweging in Nederland, leraar Willem van Koeverden, alle kansen.²²

Dr. Van Koeverden, kortweg ook ‘de Koe’ genoemd, was eigenlijk een uitzonderlijk figuur in het lerarenkorps. Hij had studies gevolgd aan de *École Biblique* te Jeruzalem, een nog jonge maar hoog aangeschreven onderwijsinstelling van de dominicanen, opgericht en geleid door pater Albert Lagrange OP. Van Koeverden had er zijn studie bekroond met een promotie *cum laude*. Toen hij echter in 1906 als doctor terugkeerde naar zijn vaderland en naar het ironische gezegde van Van Ginniken SJ Nederland ‘een exegeet dreigde te krijgen’, werd hem onder druk van conservatieve geloofsgenoten in binnen- en buitenland een docentschap aan Rijsenburg onthouden. In de plaats daarvan werd hij benoemd tot leraar te Culemborg: daar kon hij geen kwaad. Twintig jaar lang zou hij les geven op dit kleinseminarie (1906-1926), naar eigen zeggen als ‘de smid die moest timmeren’. Dit verhinderde niet dat hij aan enkele liefhebbers uit de poësis, zoals de latere kardinaal Alfrink, op zijn kamer lessen in het Hebreeuws gaf en een psalmvertaling maakte die via het *Geert Grootte Genootschap* onder het roomse volk een ruime verspreiding vond.²³

Willem van Koeverden,
leraar van het kleinseminarie te Culemborg,
aartsbisdom Utrecht

Bron: Katholiek Documentatie
Centrum, Nijmegen

Eerst was hij leraar van de quinta, de tweede klas. Later, toen Jan Prein aan het kleinseminarie studeerde, was hij ‘de grote man’ van de poësis, de vijfde klas. In die hoedanigheid verzorgde hij onder andere de vakken esthetica en buitenlandse letterkunde aan de groep leerlingen die voorbereid werd op het staatsexamen gymnasium-alpha. Het vak ‘buitenlandse letterkunde’ bestond uit een bloemlezingachtige kennismaking met de wereldliteratuur: drama’s van Shakespeare werden voorgelezen, maar ook romans van Dostojewski, zangen

²² HENDRIKSEN: *Aan de vergetelheid ontrukkt* 126.

²³ Bedoeld wordt: VAN KOEVERDEN: *Psalmen*.

van Dante en toneelstukken van Ibsen passeerden de revue. Volgens Aalders deed hij dit op een uitstekende wijze.²⁴

Niet alleen in Culemborg was Van Koeverden een geliefd mens. Ook daarbuiten verwierf hij respect en faam, onder andere door zijn liturgische bevoegdheid en inzet.²⁵ Zo werd hij in 1913 benoemd tot secretaris van de pas opgerichte *Liturgische Vereeniging van het Aartsbisdom Utrecht* en vervolgens van de *Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland*. Hij behoorde tot de oprichters en de eerste redactie van het *Maandschrift voor Liturgie*, het maandblad van de liturgische verenigingen in Nederland. In de eerste zeven jaargangen van dit tijdschrift heeft hij een grote hoeveelheid artikelen geschreven, waarin hij liturgische vormen en gebruiken bespreekt, ijvert voor het onderhouden van de rubrieken en voor zo nauw mogelijke aansluiting bij de Romeinse gebruiken. Verder verzorgde hij voor de Liturgische Beweging enkele volksuitgaven, waaronder liturgische teksten met vertaling voor de gelovigen. Hij hield tal van spreekbeurten, schreef liturgische prijsvragen uit, organiseerde liturgische dagen en zocht contact met de liturgische verenigingen van de andere bisdommen. Naar aanleiding van zijn overlijden in 1932 typeert Harry Frank, op dat moment de voorzitter van de federatie, Van Koeverden als 'de grote stuw- en drijfkracht van de opkomende Liturgische Beweging in Nederland'.²⁶

Zoals reeds gezegd, kreeg Dr. Van Koeverden veel ruimte onder praeses Van Schaik, evenals hij een liturgieminnaar. Iets van zijn liturgische activiteiten en bevoegdheid zal zeker ook in en buiten zijn lessen doorgesijpeld zijn te Culemborg. Vanuit Culemborg heeft Van Koeverden overigens de liturgische afdeling van de bibliotheek van het grootseminarie Rijsenburg opgezet.²⁷

2.2. Naar het aartsdiocesaan grootseminarie Rijsenburg

Op het grootseminarie Rijsenburg, waar Prein in september 1921 zijn theologische opleiding start, wordt zijn liefde voor de liturgie nog verder gevoed. In het bijzonder Harry Frank draagt hier veel toe bij. Deze was het jaar voordien benoemd tot directeur van Rijsenburg. Als directeur werd hij niet alleen belast met de orde en tucht op het grootseminarie, maar ook met het vak liturgie. Volgens kerkhistoricus Ton van Schaik bestond er toen bij de studenten niet al te veel

²⁴ AALDERS: 'Seminarie-herinneringen' 18.

²⁵ RUHE: 'Koeverden'; FRANK: 'In memoriam Van Koeverden'.

²⁶ FRANK: 'In memoriam Van Koeverden' 24. In 1922 zag Dr. Van Koeverden zich weliswaar genoodzaakt zijn rechtstreeks werk voor de Liturgische Beweging te beëindigen. Dit omdat hij ondertussen ook in andere sectoren van het openbaar leven was ingeschakeld: de vernieuwing van de *Apologetische Vereeniging Petrus Canisius*, hulp bieden aan Ariëns bij de oprichting van het *Geert Grootte Genootschap*, de oprichting van de *KRO*, enzovoorts. RUHE: 'Koeverden' en BROM: *Alfons Ariëns*.

²⁷ RUHE: 'Koeverden' 1365; *OLT* 20 (1934/35) 213.

belangstelling voor dit vak omdat het vooral historische weetjes bood en bestond uit het leren van de rubrieken.²⁸ Bovendien lag het peil van de liturgie op het grootseminarie verrassend genoeg lager dan dat van Culemborg. De proffen zelf waren geen ideale liturgische celebranten. Onder de studenten te Rijsenburg luidde bij de plechtige vieringen de boodschap dat er niets mis kon gaan ‘zolang je maar op het priesterkoor bleef.’²⁹ Nochtans hoorde de dagelijkse viering van de liturgie centraal te staan in het seminarielevens.³⁰

Ofschoon Frank geen didactisch wonder moet zijn geweest, wordt van hem gezegd dat hij als liturgieprofessor resoluut het roer heeft omgegooid en de liturgische herleving binnen Rijsenburg heeft gebracht. Hij voerde de historische benadering van het vak liturgie in en begon volgens Frits van der Meer, een leerling van hem, als eerste van de Nederlandse liturgiedocenten die verbonden waren aan een seminarie colleges over paramentiek, architectuur en oud-kerkelijke kunst te geven.³¹

Harry Frank,
directeur van grootseminarie Rijsenburg
en liturgiedocent van Jan Prein

Bron: Katholiek Documentatie
Centrum, Nijmegen

Zo wees hij de weg naar een wereld van teksten, boeken en monumenten, waarin vroeger alleen een witte raaf van een liefhebber verdwaalde.³²

Frits van der Meer, tussen 1924 en 1928 theologant te Rijsenburg, maakte in die periode in opdracht van professor Frank een traktaat over de geschiedenis van de kerkelijke bouwstijlen vanaf de basilica in het oude Rome tot en met de eigentijdse kerken. Dit nadat het eigen probeersel van professor Frank door diezelfde

²⁸ VAN SCHAİK: *Alfrink* 73.

²⁹ AALDERS: ‘Seminarie-herinneringen’ 44; VAN SCHAİK: *Alfrink* 73.

³⁰ *Het Utrechts Archief* 558; WIJMER: ‘Het Groot Seminarie te Rijsenburg’ 17.

³¹ VAN DER MEER: ‘Deken H.F. Frank’; *Het Utrechts Archief* 592; VAN DE PAS: ‘Honderd jaar “Rijsenburg”’ (4); AUKES: *Kardinaal De Jong* 131-132; ABBINK: *Honderd jaar Rijsenburg* 36. Mijn vorig hoofdstuk laat echter zien dat Wijtenburg op Warmond al veel eerder een ommezwaai heeft gemaakt in het vak liturgie. Zijn opvolger, die twee jaar eerder dan Harry Frank, liturgieles geeft, vervalt echter weer in het ‘oude’ rubriekenonderricht.

³² *Het Utrechts Archief* 592; VAN DE PAS: ‘Honderd jaar “Rijsenburg”’ (3).

student was afgekeurd. Tijdens de lessen liturgie maakte Frank gebruik van het traktaat van Van der Meer, evenals van de lichtbeeldenserie die deze erbij had samengesteld, terwijl Van der Meer in de leszaal zelf zat toe te luisteren.³³ Als reden voor dit traktaat gaf Frank aan dat ze later als pastoor nog wel eens te maken zouden krijgen met de kerkbouw.

Van Harry Frank zijn er vandaag nog twaalf verschillende collegetraktaten te raadplegen in de *Thomaasse-collectie* te Utrecht.³⁴ Zij zijn allen in de jaren dertig geredigeerd. Het vroegst bewaarde traktaat heeft hij vervaardigd tien jaar na zijn eerste aantreden als liturgiedocent. Wat de inhoud van deze traktaten betreft, gaat Frank inderdaad op zoek naar de historische achtergronden van diverse sacramenten en liturgische gebruiken.

De liturgische bevoegdheid van Harry Frank legt hem geen windeieren. Reeds in 1921 wordt hij verkozen tot bestuurslid van de *Liturgische Vereniging van het aartsbisdom Utrecht*.³⁵ Het bijzondere hiervan is, dat er tot die tijd géén liturgiedocent van het Utrechts grootseminarie bestuurslid was geweest. Daarin verschilde zij met de *Liturgische Vereniging van het bisdom Haarlem*. Voortrekkers van de Utrechtse liturgische vereniging waren sinds haar oprichting vooral grote persoonlijkheden uit het kleinseminarie Culemborg geweest: met name de reeds hierboven besproken figuren Jan van Schaik en Willem van Koeverden. De toetreding van Harry Frank tot het bestuur van de liturgische vereniging leidt er toe dat de bibliotheek van de desbetreffende vereniging, in 1926 onder zijn beheer gebracht, wordt overgebracht van Culemborg naar Rijsenburg.³⁶ Deze verhuizing markeert als het ware nog een andere verschuiving die inmiddels heeft plaats gevonden: de verschuiving ‘in gewicht’ van kleinseminarie naar grootseminarie. In de persoon van Harry Frank zal voortaan de docent liturgie van het grootseminarie een voortrekkerspositie en voortrekkersrol innemen binnen de Liturgische Beweging die uitgaat van het aartsbisdom. Wanneer Harry Frank een jaar later tot voorzitter van de *Federatie van Liturgische Verenigingen in Nederland* wordt gekozen, wordt in zijn persoon uiteindelijk de liturgiedocent gekroond tot een belangrijk aanjager binnen het proces van liturgische vernieuwing in heel de Nederlandse kerkprovincie.³⁷ Tot aan WO II zal een liturgiedocent de functie van voorzitter blijven bekleden in het federatiebestuur.³⁸

³³ VAN SCHAİK: *Alfrink* 73; HENDRIKSEN: *Aan de vergetelheid ontrukkt* 156; AALDERS: ‘Seminarieherinneringen’ 39-40.

³⁴ Een overzicht is te vinden achterin mijn boek bij: Geraadpleegde archieven en collecties: *Thomaasse-collectie*.

³⁵ *ML* 6 (1921) 159.

³⁶ *OLT* 11 (1925/26) 190. Vóór die tijd is Harry Frank redactielid geworden van het *Maandschrift voor Liturgie* dat inmiddels is omgedoopt in *Ons Liturgisch Tijdschrift*. Zie: *OLT* 10 (1924/25) 161.

³⁷ *OLT* 13 (1927/28) 28.

³⁸ Dit blijkt uit een bestudering van de *Pius-Almanak* in de periode 1900-1945. In 1939 wordt Frank opgevolgd door Zacharias de Korte.

3. Leraar zonder gespecialiseerde vooropleiding

Na zijn priesterwijding op 16 augustus 1925 wordt Jan Prein op 25 september benoemd tot kapelaan te Maarssen.³⁹ Ofschoon hij intelligent is, wordt hij dus niet ‘geselecteerd’ om verder te studeren.

Na de priesterwijding krijgen overigens de meeste neomisten niet de kans om verder te studeren. Dat is alleen weggelegd voor de ‘heel groten’ en dan puur met als doel de proffen die in dienst zijn te verzekeren van opvolging uit de eigen gelederen. Deze ‘toekomstige opvolgers’ worden, op voordracht van het professorenkorps, door de bisschop opgedragen om zich verder te specialiseren. Om de ‘integraalstrijd’ buiten de poort van Rijsenburg te houden, had aartsbisschop Van de Wetering echter gedurende verschillende jaren voor de veilige weg gekozen om slechts in heel beperkte mate mensen voor verdere studie naar het buitenland te sturen. Anderzijds keert het tij een beetje rond 1924. Zo worden van het wijdingsjaar vóór Prein – een jaar met veel uitstekende studenten – verschillende uitblinkers zoals Bernard Alfrink, Frans Schröder en Toon Ramselaar voor studie naar Rome uitgezonden. Verder wordt van iemand als professor Jan de Jong verwacht dat hij het vak kerkgeschiedenis nog zeker tien tot vijftien jaar zal geven.⁴⁰

Wie niet voor verdere studie geselecteerd wordt, zoals Jan Prein, wordt op de pastorale praktijk losgelaten.⁴¹ Als kapelaan te Maarssen neemt Jan Prein zijn intrek bij pastoor Alfons Ariëns. Echter niet voor lang, want reeds op 19 november 1926 wordt Prein benoemd tot leraar aan het kleinseminarie te Culemborg.⁴² Daar is namelijk een vacature ontstaan doordat Van Koeverden is benoemd tot pastoor. En wel tot pastoor van Maarssen, waar Ariëns om gezondheidsredenen met emeritaat gaat.

Jan Prein krijgt dus de moeilijke opdracht en uitdaging om de – ook door hemzelf – geadoreerde Dr. Van Koeverden op te volgen. Dit betekent dat hij nu les gaat geven in Grieks en Latijn, esthetica en literatuurgeschiedenis. Als jonge leraar wordt hij tegelijk ook aangesteld tot surveillant.

Ofschoon Prein tevoren – in tegenstelling tot zijn vader – geen opleiding tot leraar heeft genoten, stelt hij degenen die hem hebben uitgekozen niet teleur. Integendeel, hij ontwikkelt zich tot een uitstekend leraar en een goede latinist. Als leraar weet hij de aandacht van zijn pupillen goed vast te houden. Bovendien is hij begaan met hun studieresultaten. Zo slaapt hij studenten die opgaan voor het staatsexamen en net over het randje dreigen te vallen door het examen heen. Iets wat getuigt van emotionele betrokkenheid bij het wel en wee van de aan hem toevertrouwde jongens.

³⁹ PREIN: *Prein* 19-20 en 25.

⁴⁰ *Interview Abbink* (4 mei en 14 juli 2004).

⁴¹ *Interview Abbink* (4 mei en 14 juli 2004).

⁴² PREIN: *Prein* 25-28; HAARSMa: ‘Grote en blijvende verdiensten’ 371; CREARE: *Een priester* 24.

Als surveillant is Prein echter niet zo populair. Onder leiding van de prefect moet hij, samen met andere surveillanten, de orde en tucht bewaren in de studiezaal, op de cour, in de refter en op de slaapzaal. Een ondankbare en geestdodende taak die een mens makkelijk in de rol van politieagent dringt.⁴³ Wat Prein betreft, hij is een man van grote plichtsbetrachting, niet erg joviaal en volgens sommigen zelfs een saaie piet omdat hij alleen maar iets zegt als het helemaal niet anders kan. Bijzonder in deze zijn de herinneringen van oudleerlingen aan de wandelmiddagen in Culemborg. Zo werd er op dinsdag- en/of donderdagmiddag gewandeld volgens alfabet in rijen van drie, waarbij vooraf twee studenten werden aangewezen die naast de altijd achteraan meelopende ‘wandelheer’ moesten meelopen. Wanneer Jan Prein als ‘wandelheer’ meeliep, dan werd er achterin niet of nauwelijks een woord gewisseld. Deze zwijgzame houding van Prein stond in schril contrast met zijn uitvoerig en boeiend vertellen in de klas.

4. Een leidinggevende functie op het grootseminarie

Dat Jan Prein als surveillant zich niet zo populair heeft gemaakt onder de studenten, klinkt door in de reactie op de bekendmaking van zijn benoeming op Rijsenburg. Wanneer praeses De Jong aan de theologanten mededeelt dat Jan Prein per 16 april 1935 is benoemd tot nieuwe directeur en professor, volgt er eerst een diep verwonderde stilte en daarna een boe-geroep. De studenten herinnerden zich immers nog levendig Jan Prein als surveillant op het kleinseminarie.⁴⁴

4.1. Directeur Prein

Als directeur volgt Jan Prein, pas 33 jaar oud, Harry Frank op en krijgt middels deze functie de economische huishouding van het grootseminarie in zijn takenpakket. In de hoedanigheid van econoom krijgt hij bovendien – volgens een gewoonte op Rijsenburg en op sommige andere priesteropleidingen in Nederland – het vak liturgie te doceren.

Waarom juist Prein tot directeur wordt benoemd, heb ik niet zwart op wit kunnen achterhalen. Komt het omdat hij als leraar en surveillant te Culemborg zich opvallend van zijn collega's heeft onderscheiden in kwaliteit? Komt het door zijn precisie en grote gevoel voor verantwoordelijkheid, in combinatie met zijn getoonde interesse voor liturgie en wetenschap? Of is zijn benoeming vooral te danken aan scheidend directeur Frank? Hij heeft Prein als leerling gehad en in hem een grote liturgiehistorische interesse kunnen proeven.⁴⁵

⁴³ VAN SCHAİK: *Alfrink* 42-43.

⁴⁴ *AU* 9 (1936) 75; PREIN: *Prein* 33; CREARE: *Een priester* 45.

⁴⁵ Mogelijk is het ook directeur Frank die Prein heeft gestimuleerd om iets met deze interesse te gaan doen. Zo valt op dat Prein kort na zijn priesterwijding een aantal artikelen met een liturgiehistorische inslag publiceert in *Ons Liturgisch Tijdschrift*, waarvan Frank op dat ogenblik de hoofd-

Grootseminarie Rijsenburg, aartsbisdom Utrecht
Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Als tweede man naast de president van het grootseminarie krijgt Prein enkele maanden later te maken met ingrijpende veranderingen. Op 8 februari 1936 wordt praeses De Jong namelijk benoemd tot aartsbisschop van Utrecht. Als aartsbisschop kan hij niet langer meer allerlei functies bekleden op het grootseminarie. In zijn plaats wordt G. Hartmann benoemd tot nieuwe president van het grootseminarie.⁴⁶ Anders dan zijn voorganger is praeses Hartmann een voorstander van de strenge lijn. Hij verwacht van directeur Prein dat deze in zijn dagelijkse contacten met de studenten zijn strenge lijn doorvoert en verdedigt. Als man van hoog plichtsbesef, vervult Prein heel secuur deze opdracht. Hij is zich daarbij zeer bewust van zijn zware medeverantwoordelijkheid voor de orde in het huis en voor de geestelijke vorming van de studenten. Zijn uitgangspunt is steeds: het waarachtig welzijn van de theologanten met het oog op hun roeping en hun latere taak als priester. Door niets laat hij zich van dit uitgangspunt afbrengen, ook niet als dit hem noopt tot maatregelen die hard overkomen. Zijn wat stroeve en stugge uiterlijke optreden daarbij komt de studenten wel eens over als een gemis aan soepelheid en gebrek aan meevoelen. Zo maakt hij zich als directeur niet populair en verspeelt hij soms de sympathie van

redacteur is. Zijn deze publicaties tot stand gekomen op aandringen van Frank? Het gaat evenwel te ver hier meteen aan vast te knopen dat Frank reeds in een vroeg stadium in Prein een kandidaat-opvolger heeft gezien.

⁴⁶ *Interview Abbink* (4 mei 2004); PREIN: *Prein* 33; HAARMSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371; WILDERBEEK: 'Professor Prein' 40; HENDRIKSEN: *Aan de vergeetelheid ontrukket* 197. Deze benoening wordt ook vermeld in *AU* 10 (1937) 112.

de studenten.⁴⁷ In zijn lijkrede, gehouden tijdens de uitvaart van Prein, verzacht de toenmalige president van het filosoficum Dijnselburg, H. Fortman, deze houding:⁴⁸

Wie hem beter kenden, wisten, wat de anderen toch wel konden vermoeden, dat deze trouwe plichtsvervulling veel meer was dan een overgeërfd levenspatroon en gedragen werd door een zeer persoonlijke en zeer diepe overgave aan God. Niet dat hij daar ooit over sprak; van nature niet spraakzaam en wat gemerd in het uiten van zijn innerlijk leven, zweeg hij zeker hierover; maar verborgen houden kon hij dit niet; het licht vanbinnen scheen toch door zijn werken heen.

Op de geestelijke vorming van de studenten heeft Prein, direct en indirect, een ‘onberekenbare’ invloed door zijn eigen wijze van priester zijn en zijn toegewijde manier van liturgie vieren. Was dit een erfenis van praeses Van Schaik? Zijn toenmalige collega Haarsma schrijft hierover:⁴⁹

Zijn geestelijke oefeningen verrichtte hij met een trouw en nauwgezetheid, die bij anderen het vermoeden zouden kunnen wekken van formalisme. Toch was dit hem volstrekt vreemd, omdat zijn vroomheid geheel geconcentreerd was op het essentiële. Aantekeningen van zijn meditatie, die na zijn dood in zijn bureau gevonden werden, vormen hiervoor een treffend bewijs. Maar ook reeds bij zijn leven was dit duidelijk voor ieder, die hem de H. Geheimen zag celebreren. Daar zag men deze stille, naar binnen gekeerde man, die anders soms kennelijk moeite had om zijn hartelijkheid en interesse voor anderen tot uitdrukking te brengen, ineens veranderen. Hier leefde hij zich uit. Aan het altaar werd hij expressief; daar toonde hij een uitbundigheid, die men niet in hem vermoed zou hebben. De dagelijkse H. Mis was voor hem, ook in de beleving, het hoogtepunt van de dag.

Over zijn stille, gesloten karakter buiten de lessen die hij gaf, bestaan er de nodige anekdotes. Zoals de oplossing die men zocht om de stiltes bij hem aan tafel te doorbreken. Wanneer je immers met Prein aan tafel zat en er een stilte viel, dan moest je beslist niet verwachten dat het initiatief om tot een gesprek te komen van hem uitging. Om dan toch maar tot een onderwerp van gesprek te komen, nam één van de aanwezigen één band uit de *Winkler-Prins Encyclopedie* die in de refter stond, sloeg er een willekeurige pagina in open en prikte er vervolgens een onderwerp uit. Ooit ergerde president Hartmann zich dusdanig aan de stilte, dat hij tegen Prein uitviel: ‘Is dat nou jouw naastenliefde?’ Het bezorgde Jan Prein al gauw de bijnaam ‘Jan Praet’.⁵⁰ Hoogstwaarschijnlijk heeft Prein

⁴⁷ PREIN: *Prein* 36 en 54; HAARSMA: ‘Grote en blijvende verdiensten’ 370-371.

⁴⁸ FORTMANN: ‘Lijkrede gehouden bij de uitvaart van wijlen Directeur Prein’ 137.

⁴⁹ HAARSMA: ‘Grote en blijvende verdiensten’ 370.

⁵⁰ PREIN: *Prein* 50. Creare geeft Prein de bijnaam ‘Jan Priet’ of kortweg ‘Prietje’. CREARE: *Een priester* 24 en 45.

zelf zijn eigen ‘praatfalen’ onderkend. Want als je bij hem op bezoek was en er een stilte viel, kwam er vaak een schoenendoos met ansichtkaarten te voorschijn; ansichtkaarten van waar hij zoal geweest was. Zo was er weer een gespreksonderwerp of werd je even zelf beziggehouden.⁵¹

4.2. Professor kerkgeschiedenis

De nieuwe benoeming van De Jong heeft ook gevolgen voor het takenpakket van Prein. Het vak kerkgeschiedenis, dat bisschop De Jong naast zijn presidentschap verzorgde, wordt nu plotsklaps toevertrouwd aan directeur Prein.⁵² Dit vak geeft Prein, zoals dat bij de meeste vakken in zijn tijd gebeurt, aan alle vier de leerjaren van het theologicum tegelijk. In een vierjarige cyclus van telkens vier lesuren per week doorloopt hij de hele kerkgeschiedenis: in het eerste jaar de oudheid, in het tweede jaar de middeleeuwen, in het derde jaar de periode tot de Franse Revolutie en in het vierde jaar de tijd vanaf 1815, de zogenaamde Nieuwe Tijd. Hij doceert daarbij uit het driedelig handboek van zijn voorganger, waarvan in 1936-1937 een nieuwe editie van de pers rolt.⁵³ De volgende herziene druk van De Jongs kerkgeschiedenis, wordt zelfs op verzoek van R. Post, in die tijd professor aan de universiteit van Nijmegen, door onze autodidact gereviseerd. Dit gebeurt in oorlogstijd, nadat het grootseminarie door de Duitsers is gevorderd en zowel professoren als studenten overhaast naar het kasteel te Laag-Keppel zijn verhuisd. Ten gevolge van deze vordering is vrijwel heel de kostbare bibliotheek, zo’n 25.000 banden, ondergebracht op het huis *Beverveerd* onder Werkhoven. Ongeveer duizend boeken, slechts een gering deel dus van het totale bezit, is naar Laag-Keppel overgebracht. En dat terwijl er in de wijde omtrek geen theologische bibliotheek van enige betekenis te vinden is.⁵⁴ Merkwaardig is echter te constateren dat deze herziening uiteindelijk alleen op naam van professor Post is gezet, ondanks het feit dat Prein in hoofdzaak het vele werk heeft verricht en wel onder moeilijke omstandigheden. Slechts een kort bedankje aan het adres van Prein is zijn beloning.⁵⁵ Op vraag van auteur W. Nolet, ‘oud-hoogleraar’ aan het grootseminarie van Warmond, herziert

⁵¹ PREIN: *Prein* 50; *Interview Abbink* (14 juli 2004).

⁵² WILDERBEEK: ‘Professor Prein’ 40; HAARSMAN: ‘Grote en blijvende verdiensten’ 371.

⁵³ PREIN: *Prein* 35; WILDERBEEK: ‘Professor Prein’ 40. Het handboek dat Prein gebruikt, is: DE JONG: *Handboek der kerkgeschiedenis* (Utrecht 1932² en 1936-1937³).

⁵⁴ VAN SCHAİK: *Alfrink* 156.

⁵⁵ Daar staat letterlijk: “Voorts heeft prof. J. Prein van het Seminarie ‘Rijnsburg’ het geheele boek grondig doorzien en mij vele verbeteringsvoorstellen onder de oogen gebracht, die ik in den regel heb overgenomen. Ook nam hij de hoofdstukken over boete en biecht voor zijn rekening en heeft veel bijgedragen tot het verzamelen van de nieuwe literatuur, een aanvulling die, naar ik vertrouw, de lezer zeer zal waarderen. Ten slotte verzorgde hij met zijn studenten het technisch correctiewerk en het register. Zijn verdienste zij hier met groote dankbaarheid erkend.” Bijlage 3: nr. 34, VIII.

hij in diezelfde periode tevens het *Beknopt Handboek der Kerkgeschiedenis*.⁵⁶ Niet op de kaft zelf maar op de titelpagina van het boek wordt de naam van Jan Prein duidelijk vermeld, om zo recht te doen aan het vele werk dat Prein heeft verzet in het kader van de herziening.⁵⁷

Het eigen exemplaar van de herziene en verbeterde uitgave van De Jongs *Handboek der Kerkgeschiedenis* laat Prein zodanig opnieuw inbinden, dat er tussen de gedrukte pagina's regelmatig blanco pagina's te vinden zijn. Daar kan hij dan gaandeweg zijn eigen aantekeningen op maken. Dit exemplaar, tegenwoordig in het bezit van zijn opvolger en vriend Abbink, laat zien wat voor aantekeningen hij zoal maakte.⁵⁸ In datzelfde handboek bevinden zich ook allerlei soorten losse papiertjes: onder andere recensies van nieuw verschenen literatuur en afschriften van de giro met op de blanco achterzijde vele aantekeningen. Het vertelt hoe nauwgezet Prein de actualiteit en nieuwe vondsten bijhoudt. Bovendien getuigt het van zijn zuinigheid in het papierverbruik, ongetwijfeld overgehouden aan de papierschaarste van na de oorlog. Verder was Prein, met het oog op het bijhouden van het vak kerkgeschiedenis, geabonneerd op belangrijke uitgaven als *L'histoire de l'église* en *Revue de l'histoire ecclésiastique*.⁵⁹

Ondanks het feit dat Jan Prein slechts een autodidact is, weet hij zich in zeer korte tijd in datgene wat hij moet doceren te verdiepen en de leerstof op een boeiende wijze over te brengen. Zijn manier van doceren wordt alom geprezen.

Als docent was hij onovertroffen. Reeds op het klein-seminarie, toen nog in Culemborg, was hij een uitstekend leraar en een goede latinist. Maar zijn kwaliteiten als docent kwamen pas ten volle tot hun recht in de geschiedenislessen op het groot-seminarie, die hij in 1936 van Kardinaal de Jong overnam. Naast een benijdenswaardige kennis van de details beschikte hij over een visie op het geheel, die hem in staat stelde de grote lijnen van de Kerkgeschiedenis meesterlijk te tekenen. Uit zijn lessen sprak een sterk geloof in en een hartstochtelijke liefde voor de Kerk. Hierin moet men wel de grond zoeken van een soms wat al te sterke apologetische stellingname; anderzijds gaf dit dikwijls aan zijn lessen het karakter van een persoonlijk geloofsgetuigenis.

zo memoreert Haarsma.⁶⁰ Toch heeft Jan Prein niet als kerkhistoricus, maar als liturgiehistoricus in eigen land bekendheid gekregen.

⁵⁶ Dit handboek werd gebruikt op de opleiding voor onderwijzers en onderwijzeressen ter verkrijging van de godsdienstakte (Bijlage 3: nr. 35).

⁵⁷ WILDERBEEK: 'Professor Prein' 41. Zie verder: Bijlage 3: nr. 35.

⁵⁸ Ik heb dit exemplaar in mogen zien tijdens mijn interview van Drs. G. Abbink op 14 juli 2004.

⁵⁹ *Interview Abbink* (14 juli 2004).

⁶⁰ HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371.

4.3. Professor in de liturgie

Juist zijn benoeming tot professor in de kerkgeschiedenis zorgt ervoor dat Prein een tijdje geen professor in de liturgie is geweest. Zo schrijft J. Wilderbeek:⁶¹

Omdat Prein de taak van de Jong overnam als historicus, kreeg Hartman als president de economie in zijn takenpakket, een verantwoordelijkheid die tot dan toe bij de directeur had gelegen. Het was gebruikelijk dat de econoom ook de liturgie doceerde voor zover het de rubrieken betrof.

Door deze verschuiving in zijn takenpakket kan Prein zich meer toeleggen op zijn nieuw ontvangen opdracht van 'professor' in de kerkgeschiedenis, naast zijn functie als directeur. M. Creare en H. Wegman, twee oud-leerlingen van Prein, bevestigen dat Jan Prein een tijdlang geen liturgie heeft onderwezen.⁶² Wilderbeek vervolgt daarentegen:⁶³

In de nieuwe taakverdeling was Prein, als directeur, en dus als tweede man op het grootseminarie, verantwoordelijk voor de tucht, hij doceerde kerkgeschiedenis *en de geschiedenis van de liturgie*. De president onderwees in zijn hoedanigheid van econoom, *de rubrieken*.

Deze schijnbaar elkaar tegensprekende berichten doen mij de vraag stellen: hoe zag het vak liturgie er nou eigenlijk uit toen Prein als professor van start ging te Rijsenburg?

5. Naar een wetenschappelijke beoefening van het vak liturgie

5.1. De plaats van het vak in het curriculum van de theologische opleiding

In 1935 neemt Prein de fakkel over van Frank, die tot dan toe directeur en professor in de liturgie is geweest. Als Frank, zoals ik reeds eerder heb verteld, inderdaad de historische benadering van het vak liturgie heeft ingevoerd, is het de vraag hoe hij dit een plek heeft gegeven in het opleidingstraject van de priesterstudenten. Is hij als directeur de rubrieken blijven onderwijzen met het oog op het ontvangen van de lagere en hogere wijdingen, en heeft hij daarnaast nog het vak 'geschiedenis van de liturgie' ingevoerd? Of heeft hij het rubriekenonderricht volledig vervangen door het vak 'geschiedenis van de liturgie'? Dit laatste lijkt mij weinig plausibel, gezien de noodzakelijke praktische voorbereiding op de te ontvangen wijdingen van de theologanten. Bovendien wordt ge-

⁶¹ WILDERBEEK: 'Professor Prein' 40.

⁶² CREARE: *Een priester* 24; WEGMAN: 'Prein'.

⁶³ WILDERBEEK: 'Professor Prein' 40.

zegd dat president Hartmann het vak liturgie overneemt van Prein ‘voor zover het de rubrieken betreft’. Is de invoering van het zelfstandige vak ‘geschiedenis van de liturgie’ niet veeleer het werk geweest van Jan Prein? In mijn visie heeft Prein het vak liturgie, zoals Frank het had vorm gegeven, tezamen met zijn traktaten overgenomen in 1935. Wanneer hij echter professor kerkgeschiedenis wordt, stopt hij enerzijds met het onderricht in de rubrieken, maar ziet hij anderzijds vanuit zijn nieuwe functie de kans een deel van het vak kerkgeschiedenis geleidelijk aan te reserveren voor de geschiedenis van de liturgie. Hiermee geeft hij de historische benadering van het vak liturgie, geleerd en overgenomen van Frank, een eigen plek in het lespakket van de theologanten te Rijsenburg. Met andere woorden, Frank zou in deze optiek de historische benadering hebben geïntroduceerd als directeur-econoom-liturgist; Prein zou volgens mijn hypothese op zijn beurt die historische benadering, definitief losgekoppeld van het rubriekenonderricht, een zelfstandige plaats in de opleiding hebben gegeven: binnen het vakgebied van de kerkgeschiedenis, onder de naam ‘geschiedenis van de liturgie’. Daarmee verheft Prein op niet-vrijblijvende wijze het vak liturgie tot een wetenschappelijk te beoefenen vak binnen het curriculum van de theologische opleiding.

Uit het getuigenis van twee mensen blijkt heel duidelijk de nauwe band tussen het vak ‘geschiedenis van de liturgie’ en het vak kerkgeschiedenis. Zo verhaalt Joep Prein in de memoires over zijn oom:

De eerste twee trimesters tot de Pasen werd er 4 uur per week kerkgeschiedenis gedoceerd (...) Het trimester na de Pasen was dan voor 4 uur per week gevuld met liturgie. Hier maakte hij in het begin ook gebruik van de traktaten van zijn voorganger, maar na verloop van tijd ontwikkelde hij zijn eigen manier van doceren...⁶⁴

Abbink bevestigt eveneens uitdrukkelijk deze band en getuigt over zijn eigen theologantentijd in de periode van 1948-1952 dat hij gedurende vier jaar elke week drie uur kerkgeschiedenis en één uur geschiedenis van de liturgie heeft gekregen van Prein.⁶⁵

5.2. De inhoudelijke vormgeving van het vak liturgie

5.2.1. Een liturgiehistorische methode

Het is opvallend te lezen hoe Prein reeds bij zijn aantreden als directeur in 1935 een eigen visie profileert inzake het vak liturgie. Zo schrijft hij in dat jaar, in een reactie op het pas verschenen handboek voor liturgie, *Rubricarum ac caeremoniarum Promptuarium* van Paulinus van Gemert OFMCAP:⁶⁶

⁶⁴ PREIN: *Prein* 35. Met ‘zijn voorganger’ bedoelt Joep: Harry Frank.

⁶⁵ *Interview Abbink* (4 mei 2004).

⁶⁶ Bijlage 3: nr. B.1, 127-128.

Het is, volgens de voorrede, bedoeld voor studie en praktijk. En voor het eerste doel is het m.i. niet ideaal. Een handboek der Liturgie moet toch voor de studenten iets anders zijn dan een formalistisch opgezet rubriekenboek. Wat dezen op de eerste plaats vragen is niet de dode letter van het voorschrift, maar de bezielde eeredienst van God. Daarvoor willen ze gaarne eerbied en liefde voelen. En zo is 't jammer, dat de schrijver niet of slechts zelden (zoals bij de kus) een poging doet om de grond en betekenis van de ceremonies aan te geven. Bij het volgen van dit handboek worden aan een eventuelen docent haast onmogelijke eisen gesteld om zijn stof sympathiek te geven.

Op indirecte wijze verwoordt Prein hier reeds uitgangspunten die hijzelf gaandeweg steeds belangrijker gaat vinden bij het doceren van het vak liturgie.⁶⁷ Zijn centraal doel – hij is tenslotte belast met de vorming van toekomstige priesters – is bij de theologanten liefde en eerbied te wekken voor de eeredienst van God. Vanuit die liefde en eerbied zal men later als priester makkelijker op een bezielde, doorleefde wijze die eeredienst voltrekken. Bovendien zal de eeredienst op die manier niet alleen een bron van spiritualiteit kunnen zijn voor het eigen leven, maar ook een machtige stimulans voor de opleving van de lekenspiritualiteit. Belangrijk daarbij is het brengen van de theologanten tot een beter verstaan van de liturgie door de oorsprong, historische ontwikkeling en betekenis aan te geven van de ceremoniën. De enige keer dat hij deze werkwijze in zijn traktaten ook letterlijk aangeeft en verantwoordt, is – weliswaar pas in 1952 – in de derde editie van zijn traktaat over het Romeins brevier.⁶⁸

Wat verder opvalt, is dat Prein gaandeweg verder kijkt dan alleen zijn eigen vakgebied en graag een brug slaat naar andere wetenschappen. Dit samenwerken met andere wetenschappen is echter nog volledig gericht op een beter begrijpen van de Romeinse liturgie zoals zij zich in de loop der tijden heeft ontwikkeld en zoals zij in zijn dagen gestalte krijgt. Zo heeft hij bijvoorbeeld in de derde, vierde en vijfde editie van zijn traktaat over het kerkelijk jaar een appendix opgenomen afkomstig van Bernard Alfrink. Deze laatste is vóór zijn bisschopsbenoeming een tijdlang collega exegese van Prein geweest te Rijsenburg. De appendix bevat een toelichting bij de uitgekozen liturgische teksten van de metten en lauden op Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Paaszaterdag.⁶⁹

⁶⁷ HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371-372; PREIN: *Prein* 35; Bijlage 3: nr. 16, 226.

⁶⁸ Bijlage 3: JP11, 4.

⁶⁹ De noodzaak die Prein ziet om te komen tot een vruchtbare samenwerking met andere vakgebieden laat hij ook buiten zijn lessen meermaals blijken, bijvoorbeeld in zijn kritische commentaar op een missaaluitgave uit 1950, verzorgd door één man. "Want Missaal-vertalen is een kwestie van teamwork, en niet het werk van één man, ook al zou hij er zijn levenswerk van maken. Hij moet deskundig zijn in klassieke en oud-christelijke philologie, in liturgiegeschiedenis en Bijbel-exegese, op de hoogte met de dogmatiek, begaafd met een fijn Nederlands taalgevoel en bedreven in vertaaltechniek, en (voor de aantekeningen) ook met ervaring in de hagiografie, resp. kerkgeschiedenis." (Bijlage 3: nr. B.12, 347). Later blijkt dit verlangen om een interdisciplinaire brug te slaan ook bij zijn persoonlijke inzet voor de liturgische studiedagen van het *Genootschap voor Liturgiestudie*. Wanneer hij in 1956 voorzitter is van de liturgische studiedagen met als thema

5.2.2. Onderricht aan de hand van traktaten

5.2.2.1. Een vergelijking

In die tijd is het voor een beginnend professor heel gebruikelijk om het onderwijs te baseren op de traktaten van zijn voorganger. Zo doet ook Prein.⁷⁰ Of hij gebruik heeft gemaakt van alle traktaten die Frank heeft geschreven, is niet meer te achterhalen. Een belemmering in het onderzoek hiernaar is de grote brand die op 30 juli 1938 heeft gewoed te Rijsenburg. Op dat ogenblik was Jan Prein, samen met zijn collega's Bernard Alfrink en Piet de Jong, op vakantie in Frankrijk. Deze brand en het noodweer dat een paar dagen later volgde, hebben alle boeken, aantekeningen, kleren en andere persoonlijke bezittingen op de kamers van de professoren vernietigd. Deze ingrijpende gebeurtenis plaatst Prein voor de uitdaging om voortaan zelf traktaten te schrijven.⁷¹ Zo verschijnt er vanaf deze brand elk jaar een nieuw traktaat van zijn hand. Na vier jaar acht hij de cyclus blijkbaar compleet en beperkt hij zich in de navolgende jaren op systematische wijze tot een kritische, ja soms zelfs grondige herziening van zijn vier eigen traktaten. Traktaten die volgens Haarsma 'tot het beste gerekend dienen te worden van wat er in het Nederlands over deze onderwerpen is geschreven'.⁷² Helaas is Prein, door zijn vroegtijdige en plotselinge dood, de tijd niet gegeven ze voor publicatie in de vorm van een handboek gereed te maken.

De twaalf bewaard gebleven collegetraktaten van Preins voorganger Frank kunnen gegroepeerd worden rond vijf thema's: 1) het kerkelijk jaar; 2) de H. Mis en paramenten; 3) de votiefmis; 4) de requiemmis en 5) het doopsel.⁷³ Van de traktaten van Prein zelf zijn er in totaal dertien verschillende edities bewaard gebleven.⁷⁴ Inhoudelijk kunnen ze onderverdeeld worden in vier onderwerpen: 1) de Romeinse Misritus; 2) het Romeins brevier; 3) de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia en 4) het kerkelijk jaar.

Het traktaat van de hand van Frank, dat Jan Prein met zekerheid in zijn colleges heeft gebruikt, is dat van 'Het kerkelijk jaar'. Zo geeft Prein in het begin van zijn eigen traktaten van 1946 en 1950 duidelijk aan dat hij bijdragen heeft opgenomen van Frank, met name deel 'B. De twee grote feestkringen'. Concreet gaat het om nog meer, namelijk ook om 'C. De Heiligenkalender, 1. en 2.'. Zo staat er in de derde editie op pagina 177 'Finis tractatus H. Frank' gedrukt. Interessant in deze is te zien dat de tweede editie van dit collegetraktaat alleen het

'Liturgie en catechese', is van de kant van de liturgisten met name hij degene die aandringt op een blijvend onderling contact tussen catecheten en liturgisten. Bijlage 3: nr. 31 en VERHEUL: 'Inleiding' 2.

⁷⁰ Dit wordt bevestigd in: HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371; PREIN: *Prein* 35; *Interview Abbink* (4 mei 2004).

⁷¹ VAN SCHAİK: *Alfrink* 151-153; PREIN: *Prein* 40; *Brief Lukken* (11 januari 2008).

⁷² HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371.

⁷³ Zie voetnoot 34.

⁷⁴ Zie Bijlage 3: JP1-17.

HOOFDSTUK I

"De Heilijheid des Heren".

Eerste deelv.

1. Memoria Paschalis.

Maat S. Paulus in zijn 1. Cor. brief voor de Corinthi-
 ers enige praktische wijzen, heeft oorspronkelijk
 een christelijke traditie: "Iamdo autem vos (fratres)
 quod per omnia mei memores estis: et sicut tradidi (ap-
 tolos) vobis praecepta (mea) et mandata tenetis" (1 Cor. 11, 2).
 Maar in het vervolg van zijn schrijven vond hij het nood-
 zakelijk deze lcf enigszins in te beperken, omdat ze op de
 traditie niet voldoende acht gaven. Het betrof hun gods-
 dienstige bijeenkomsten. Zij kwamen bijeen om het "avond-
 maal des Heren" te nuttigen, een geneente die zij ongetwij-
 feld van S. Paulus hadden geleerd. Doch met spijt en veront-
 wardiging moest de Apostel vaststellen, dat hun bijeenkom-
 sten niet lcf voldoende waren. Hij had hun bevestigd
 dat het heilige eukaristisch maandel "S. Paulus had als
 gewoonte" "Ego enim accipi a (Caro) homine, quod et tradidi
 vobis (Caro)", quoniam Dominus Iesus in qua nocte traditus
 accipit panem et gratias agens (Caro) fregit et
 dixit: Accipite et manducate: hoc est corpus meum, quod
 pro vobis (traditur): hoc fecit in mem. commemorationem
 (Caro). Similiter et calicem postquam coenavit, dicens:
 Hic calix novum testamentum est in meo sanguine; hoc faci-
 te quotiescumque bibitis, in mem. commemorationem (Caro).
 Quotiescumque enim manducabitis panem hunc et calicem bi-
 betis: mortem Domini annuntiabitis (Caro) donec veni-
 at" (1 Cor. 11, 22-27).

In het bewaard zijn van zijn anteaard sterven heeft
 Iesus dus de eukaristische traditie van de Corin-
 thers overgeleverd. Zij hadden aan de Corin-
 then overgeleverd de eukaristische traditie (memoria - factio) eucharis-
 tica, die Hij later herhaald wilde zien. Het gebed van
 zijn overlevering aanhaalt, een onmiddellijk openbaring
 door Christus wil zien, hetzij men houdt, dat hij de kennis

Traktaat van Jan Prein over de geschiedenis van de Romeinse Mis-ritus,
 via prof. dr. H. Wegman in het privé-bezit van prof. dr. G. Rouwhorst
 Foto: Cees van Meerten

A-gedeelte bevat, terwijl hij in de inhoudsopgave ook spreekt van een B-, C- en D-gedeelte. Heeft hij hier het traktaat van Frank apart gebruikt, naast zijn eigen traktaat? Of zijn die gedeelten van deze editie verloren gegaan? In de uitgaven van 1946 en 1950 ontbreekt trouwens eveneens het D-gedeelte ('De betekenis en beleving van het Kerkelijk jaar'). In de uitgave van 1954 verwijst Prein voor het D-gedeelte uiteindelijk heel kort naar de encycliek *Mediator Dei*, 'pars tertia, nn. II en III'.⁷⁵ In deze vijfde editie verwijst hij overigens met geen enkel woord meer naar Harry Frank. Dit is niet zo verwonderlijk: hij heeft ondertussen het oorspronkelijk traktaat heel grondig herwerkt.

Bij een vergelijking met de colleges van Frank vallen uiteindelijk vier zaken op. Vooreerst vind ik bij Prein nergens collegemateriaal waarin expliciet kunstzinnige onderwerpen, zoals de paramenten of het kerkgebouw, aan de orde komen, terwijl deze onderwerpen tijdens de Nederlandse liturgische weken vóór de Tweede Wereldoorlog regelmatig ter sprake kwamen in reactie op allerlei misvormingen en op de vraag naar hedendaagse kunst in de pastorale praktijk.⁷⁶ Hieruit kan geconcludeerd worden dat Prein het vak liturgie niet meer, zoals andere liturgiedocenten in en vóór zijn tijd, aangrijpt als een handig middel om misstanden in en praktische vragen die opkomen uit het pastoraat aan te kaarten. Uit een nadere bestudering van de collegetraktaten blijkt in het algemeen zelfs dat zijn lessen niet praktisch-pastoraal van inslag zijn. Praktisch gezien valt het weglaten van kunstzinnige onderwerpen echter te verklaren doordat de ontwikkeling van kerkgebouwen en de kerkelijke kunst onderdeel vormt van het *Handboek der Kerkgeschiedenis*. Waarschijnlijk heeft Prein deze thematiek bewust gereserveerd voor het vak kerkgeschiedenis. Ten tweede staat Prein niet uitgebreid, in een apart traktaat, stil bij de requiem- en de votiefmissen, onderwerpen die in zijn tijd een vaste plek hadden in de lessen liturgie van tal van theologische opleidingen in Nederland en daar bij uitstek heel rubricistisch werden aangeroerd. Associeert Prein de requiem- en votiefmissen zelf ook vooral nog met rubriekenleer en heeft hij deze onderwerpen daarom niet apart opgenomen in het vak 'geschiedenis van de liturgie'? Ten derde concentreert Prein zich in zijn lessen consequent en haast exclusief op de Romeinse ritus in bijna al haar facetten.⁷⁷ Anders dan Frank besteedt hij slechts weinig aandacht

⁷⁵ Bijlage 3: JP 16, 181.

⁷⁶ HARZING: 'Vijf en veertig jaar liturgische weken' 153-159. Zie tevens Hoofdstuk II: Zacharias de Korte.

⁷⁷ De sacramenten van de biecht en de ziekenzalving behandelt hij niet afzonderlijk en uitgebreid. Slechts enkele facetten van deze twee sacramenten brengt hij heel even in de kantlijn ter sprake. In het *Handboek der Kerkgeschiedenis* (Bijlage 3: nr. 34) komt opvallend genoeg de geschiedenis van biecht en boete uitgebreid aan bod, náást de geschiedenis van het doopsel, het vormsel, de eucharistie, het huwelijk en de wijding. In dit handboek komen bovendien de verering van heiligen, reliquieën en beelden aan bod, alsook kerkelijke feestdagen en bedevaarten. Bij de revisering van het handboek heeft Prein met name hier het nodige bijgewerkt. Het roept de vraag op in hoeverre Prein ook dit tekstmateriaal heeft gebruikt, hetzij in zijn lessen kerkgeschiedenis, hetzij in zijn lessen geschiedenis van de liturgie. Misschien heeft juist deze aandacht voor de ontwikkeling van

aan andere Westerse en aan Oosterse liturgieën.⁷⁸ Ten vierde kan bij een vergelijking geconstateerd worden dat Prein het vak liturgie veel meer nog dan Frank als een wetenschappelijk vak behandelt en vormgeeft. Hij bedrijft voelbaar de wetenschap om de wetenschap. Hij koppelt het vak liturgie als het ware los van de praktijk, is vooral geïnteresseerd in de resultaten van het internationaal liturgiewetenschappelijk onderzoek. Deze resultaten verwerkt hij systematisch in zijn traktaten, die bijgevolg voortdurend in ontwikkeling zijn.

5.2.2.2. Traktaten in ontwikkeling

Als ik alle bewaarde traktaten van Jan Prein in ogenschouw neem en er vanuit ga dat het jaar van uitgave overeenkomt met de start van het collegejaar, dan kan ik een vier-jaren-cyclus ontwaren. Vanaf 1938 worden achtereenvolgens gegeven: in het eerste jaar de H. Mis, in het tweede jaar het brevier, in het derde jaar de sacramenten en sacramentalia en in het vierde jaar het kerkelijk jaar.⁷⁹ Dit betekent één traktaat per jaar, ongeacht de lagere of hogere wijdingen die men in dat jaar ontvangt. Toch ben ik voorzichtig met deze conclusie. In het *Katholiek Documentatie Centrum* te Nijmegen zijn twee traktaten te vinden die van studenten afkomstig zijn, gezien de aard der aantekeningen en het ontbreken van ingebonden witte vellen (niet-doorschoten exemplaren). Het ene traktaat is

de liturgie in dit handboek een belangrijke aanzet gegeven tot de opzet van een zelfstandig vak 'geschiedenis van de liturgie'.

⁷⁸ Frank staat bijvoorbeeld, naast een hoofdstuk over de Romeinse liturgie van de Mis, in een apart hoofdstuk stil bij de Oosterse en andere Westerse liturgieën. Zie bijvoorbeeld: FRANK: *H. Mis en paramenten* (1933).

⁷⁹ Aan de hand van al het bewaarde materiaal kom ik tot het volgende schema:

M:	1936/8?	?	?	1951
B:	1939	1943	?	1952
S:	1940	1944	1949	1953
K:	1937?	1941	1946	1954?

De eerste editie van 'Het kerkelijk jaar' is niet bewaard gebleven. Is deze door de brand in 1938 vernietigd? In de vijfde editie vind ik geen jaartal van uitgave terug. Het jaar 1954 schuif ik naar voren op basis van het gevonden ritme in de uitgaven (cf. schema hierboven) en op basis van de verwijzingen in de tekst naar gebruikte literatuur. De jongst genoemde uitgaven in dit traktaat dateren uit 1953. De eerste editie over de H. Mis is vermoedelijk niet van 1936 maar van 1938, van na de brand dus. Van dit traktaat is de tweede editie verloren gegaan. Deze is of gemaakt in oorlogstijd (1942) en tweemaal gebruikt. Of de versie van 1938 is, omwille van de oorlogstijd tweemaal gegeven. De tweede editie is dan vermoedelijk in 1947 geredigeerd. Waarschijnlijk is deze laatste optie het geval. Immers, in de zomer van 1942 werd het grootseminarie gevorderd door de Duitsers en diende men in sneltempo te verhuizen naar Laag-Keppel, wat een herziene versie verhinderd zou kunnen hebben. De tweede editie van het traktaat over het brevier is waarschijnlijk ook tweemaal gebruikt, namelijk in 1943 én in 1948. Alleen de serie over de sacramenten en sacramentalia is compleet. Wat tenslotte opvalt, is dat er in 1945 geen publicatie is geweest. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de oorlogsomstandigheden. Kerstmis 1944 moest namelijk het seminarielevens geheel worden stopgezet. Lesgeven was immers niet meer mogelijk geworden. In juli 1945 werd het lesgeven weer hervat. Werd daarbij het jaar 1944 hernomen? (Voor de geschiedkundige gegevens: VAN SCHAİK: *Alfrink* 159 en 162; ABBINK: *Honderd jaar Rijsenburg* 41-42)

een samenbundeling van drie traktaten van Prein, te weten 1) 'Geschiedkundige aantekeningen over de sacramenten' (1940?), maar dan alleen de inleiding en hoofdstuk I over de geschiedenis der bronnen; 2) 'Inleiding op de geschiedenis van de Romeinse Misritus' (1936?) met een supplementum, een bijlage bij hoofdstuk II en persoonlijke, handgeschreven notities; 3) 'Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins Brevier' (1939?) en vervolgens weer 1) 'Geschiedkundige aantekeningen over de sacramenten' (1940?), met hoofdstuk II over bruidszegen en kerkelijke huwelijksluiting en hoofdstuk III over de *initiatio christiana*. Het andere traktaat is een samenbundeling van 'Het kerkelijk jaar' van 1941 en van 1946.⁸⁰ Ook de collegetraktaten uit het privébezit van G. Rouwhorst zijn gebundeld, te weten: 1) 'Geschiedenis van de Romeinse Misritus' (1951) en 'Geschiedkundige aantekeningen op het Romeins Brevier' (1952); 2) 'Het kerkelijk jaar' (1954?) en 'Geschiedkundige aantekeningen bij de Romeinse Ritus van Sacramenten en Sacramentalia'.⁸¹

Inhoudelijk kent elk van de vier soorten traktaten dus meerdere edities en betekent elke editie tevens een herziening van de vorige uitgave. De veranderingen die zijn aangebracht zijn heel divers. Er zijn correcties in spelling, grammatica en stijl. Interessanter natuurlijk zijn de correcties en aanvullingen die doorgevoerd zijn onder invloed van nieuw verworven inzichten. Wat hierbij vooral opvalt, zijn de historische uitbreidingen. Het mooiste voorbeeld hiervan vormen de traktaten over het brevier. De eerste editie heeft slechts een beperkte historische inslag. Er wordt ingegaan op de diverse gebedstijden, op onder andere hun naamgeving, hun karakter, hun opbouw, hun gebruiken, hun lezingen en gebeden. In de tweede editie vervangt hij het korte stukje over 'De cursus Romanus' door een uitgebreid hoofdstuk over 'Het ontstaan van de cursus Romanus'. In zijn derde editie bouwt hij deze geschiedenis nog verder uit met nieuwe gegevens. Hiermee voert Prein een geheel nieuwe structurering van het historische gedeelte door. Dit laatste is kenmerkend in de ontwikkeling van zijn traktaten. Doorheen de tijd zorgt Prein voor een steeds betere structurering van zijn verzameld materiaal: door de invoeging van nieuwe, overkoepelende titels; door de herordening van zijn gedachten en door de opname van een inhoudsopgave. Dit alles maakt zijn traktaten uiteindelijk veel helderder en daardoor leesbaarder. Het meest grondig herschreven is zijn tekst over 'Bruidszegen en de kerkelijke huwelijksluiting' in het traktaat over de sacramenten en sacramentalia. Tot in zijn laatste uitgave blijft hij worstelen met de tekst. Niet alleen maar omdat hij ondertussen weer nieuwe inzichten heeft verworven. Hij gaat zeer analytisch, detaillistisch te werk, weegt pro's en contra's genuanceerd

⁸⁰ Bijlage 3: JP17.

⁸¹ Bijlage 3: JP13-16. Vermoedelijk gaat het hier om de collegetraktaten uit de studententijd van Herman Wegman. Collegetraktaten waaruit Wegman aanvankelijk zelf ook les heeft gegeven, gezien een bepaald type aantekeningen die er regelmatig in terug te vinden zijn en die afwijken van de cursus van Prein.

tegen elkaar af. Met als gevolg dat hij in zijn tekst haast de rode draad in het verhaal uit het oog verliest.⁸² Schrijven heeft hij al doende moeten leren. In zijn lessen daarentegen weet hij wel degelijk vanaf het begin helder en boeiend de grote lijnen naar voren te brengen.⁸³

Toekomstige tekstuele veranderingen kondigt Prein vaak reeds aan in zijn traktaten. Eerst in potlood, later ook met blauwe of rode inkt, doorstreept hij woorden en hele zinnen in de bestaande tekst of maakt hij aantekeningen op de witte ingebonden bladzijden van zijn eigen exemplaar. Deze aantekeningen komen vaak letterlijk terug in de tekst van de volgende uitgave, waarin hij opnieuw aan het doorstrepen en het schrijven gaat. Interessant daarbij zijn de vermeldingen die hij maakt van gevonden en gebruikte literatuur.

In de eerste editie van zijn traktaten is er geen verwijzing naar die literatuur. In de volgende uitgaven wordt eerst in potlood literatuur omtrent het onderwerp aangegeven. In zijn laatste uitgave over de sacramenten, het brevier en het kerkelijk jaar is de literatuur mee opgenomen in de gedrukte tekst van het traktaat. Deze literatuur houdt hij nauwkeurig bij. Een treffend voorbeeld hiervan is te vinden in de ontwikkeling van de traktaten over de sacramenten en sacramentalia. In de uitgave van 1940 is nergens literatuur vermeld. In het collegetraktaat van 1944 staat bijvoorbeeld op het lege vel naast pagina 5: 'M. Andrieu, Les Ordines Romani du Moyen-âge, T.I. Les manuscrits, Leuv., 1931'. Deze aanduiding is in de uitgave van 1949 in de tekst zelf opgenomen. In diezelfde uitgave uit 1949 staat op de witte pagina ernaast reeds in potlood 'II. Les Textes (Ordines I-XIII), Lv., 1948' aangegeven. En in de uitgave van 1953 staat op pagina 6 bij de literatuur vermeld: 'M. Andrieu, Les Ordines Romani du haut moyen-âge, 3 vol. Leuv. 1931-1951'. De meeste informatie over de gebruikte literatuur is trouwens terug te vinden in de traktaten over de sacramenten en sacramentalia en in het laatste traktaat over het kerkelijk jaar. Een voetnotenapparaat zoals dat in wetenschappelijke publicaties gebruikelijk is, ontbreekt weliswaar.

Om een beeld te krijgen van de literatuur die hij zoal gebruikt, zoom ik in op het doopsel. Voor dit sacrament raadpleegt hij onder andere de *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie* en de *Dictionnaire de Théologie Catholique*, alsook

⁸² Abbink wijst in dit verband meermaals op een 'eigenaardig gebruik' van Prein. Wanneer hij namelijk niet zeker was van bepaalde hypothesen en visies, dan zette hij ze in zijn traktaten niet in de hoofd- maar in de bijzinnen. Dat moest je wel wéten. Want, als je niet naar zijn colleges was geweest, kon het makkelijk gebeuren dat je je bij het bestuderen van zijn traktaten vergiste in de essentie van zijn betoog. *Interview Abbink* (4 mei en 14 juli 2004). Hier zij ook gezegd dat Jan Prein, voorzichtig en genuanceerd als hij was, helemaal niet hield van stelligheid. Zie hiervoor: WILDERBEEK: 'Professor Prein' 41.

⁸³ HAARMSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371. Herman Wegman, zijn oud-leerling en latere opvolger in de liturgie getuigt: "Zijn colleges waren een onontbeerlijke verheldering van zijn traktaten, die meer opvielen door de nauwkeurige analyse der feiten dan door een duidelijke synthese." WEGMAN: 'Prein'.

periodieken zoals *La Maison-Dieu*, *Ephemerides Liturgicae*, *Les questions liturgiques et paroissiales*, *Theologie und Glaube*, *Recherches de Science Religieuse*, *Revue Thomiste*, *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale*, *Zeitschrift für Katholische Theologie*, *Revue d'Histoire ecclésiastique*, *Vigiliae Christianae*, *Mélanges de science religieuse*, *Gregorianum*, *Scholastik*, *Revue d'Ascétique et de Mystique* en *Nederlandse Katholieke Stemmen*. Hij maakt gebruik van artikelen en/of werken van A. Hulpiau, A. Croegaert, O. Huf, Ph. Oppenheim, Ch. de Beus, E. Dekkers, B. Busch, F. van der Meer, O. Kuss, J. Schmitt, J. Jeremias, C. Koepferich, J. Thomas, H. Strack, P. Billerbeck, K. Adolph, H. Schwarzmann, R. Schnackenburg, C. Spicq, J. Cools, F. Braun, F. Dölger, J. Forget, H. Leclercq, E. Neveut, B. Capelle, E. Dick, S. Tromp, G. Dix, B. Botte, A. Dondeyne, P. de Puniet, J. Waszink, H. Rahner, J. Crehan, J. Quasten, B. Marchetta, J. Hanssens, H. Dondaine, J. Galtier, W. van Unnik, A. Landgraf, J. de Blic, alsook van meer algemene werken van L. Duchesne, L. Eisenhofer, P. Alfonzo, A. Villien, J. Pascher, E. Schillebeeckx en L. von Rudloff. Verder waagt hij zich aan rechtstreeks bronnenonderzoek.⁸⁴

Is het belang dat Prein hecht aan het bijhouden van literatuur een erfenis van Willem van Koeverden? Als groeiend liturgiespecialist ziet hij daarin voor hem een speciale taak weggelegd. Die taak weerklinkt in een artikel uit 1955 waarin hij 'nieuwere literatuur inzake het Misoffer' aanbiedt. Zo schrijft hij:⁸⁵

Ten behoeve van de zielzorgers volgt (...) hier een kort overzicht van enkele voorname publicaties uit de laatste jaren. Naar sommige daarvan zal, wegens hun zuiver wetenschappelijk karakter of om hun omvang, de zielzorger niet zo direct grijpen. Maar ze mogen dan vermeld worden als bewijs, dat men ernstige studie heeft gemaakt van ritus en formulieren; en dat is een garantie, dat op den duur vertalingen en beschouwingen op hechte wetenschappelijke basis zullen komen te staan. Dit laatste is ook voor de zielzorger van belang, want voor een goede beleving van de H. Mis in de geest van de Kerk is nodig een goed begrip van vorm en inhoud; en dat is wederom niet te verkrijgen zonder het nauwkeurig verantwoorde werk der specialisten.

Niet alleen de literatuur houdt Prein gaandeweg steeds meer bij, ook de actuele kerkelijke ontwikkelingen op liturgisch gebied. In zijn traktaat van 1951 over de Romeinse Misritus staat hij even stil bij de gedialogeerde Mis en de problematiek daar omheen.⁸⁶ In zijn traktaat over het brevier van 1952 wijst hij op het nieuwe psalterium dat door paus Pius XII in 1945 facultatief is gesteld voor private en publieke recitatie en op de plannen voor een algehele herziening van het brevier.⁸⁷ In zijn traktaat van 1953 over de sacramenten en sacramentalia geeft hij bijvoorbeeld de inhoud weer van het rituale van 1952 en vertelt iets

⁸⁴ HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 371.

⁸⁵ Bijlage 3: nr. 16, 222.

⁸⁶ Bijlage 3: JP10, 104-105.

⁸⁷ Bijlage 3: JP11, 139.

over de herziening van het vorige rituale.⁸⁸ In het traktaat van 1954 over het kerkelijk jaar verwijst hij tenslotte naar 'het huidige streven naar kalenderhervorming...'.⁸⁹

Samenvattend kan gezegd worden dat Prein als eerste Nederlander in het Utrechtse ook op inhoudelijke wijze de lessen liturgie verheft tot een zuiver wetenschappelijk vak. Zijn colleges getuigen van een groeiende historisch-wetenschappelijke kennis en van een groeiende wetenschappelijk-kritische houding. Dat zorgt op zijn beurt voor een toename in wetenschappelijk niveau van het vak liturgie. Daarbij valt aan te tekenen dat Prein nauwelijks boven een historisch-wetenschappelijke benadering van de liturgie uitkomt. Telkens opnieuw geeft hij een beeld van de historische ontwikkeling van de liturgie en van haar specifieke onderdelen. Daarbij laat hij zo nu en dan iets van de betekenis van riten oplichten. Echter van een theologie van de liturgie kan men hier nog niet spreken. En wanneer hij historisch-exegetisch inzoomt op verschillende onderdelen van bijvoorbeeld de Mis, dan beperkt hij zich tot een louter beschrijven van het gebeuren, onmiddellijk gevolgd door een summier schets van de historische ontwikkeling. Nergens laat hij zich in zijn traktaten verleiden tot een pastorale benadering van en/of suggestie(s) bij riten en hun onderdelen. Daaruit leid ik af dat het doel van zijn lessen vooral is: het verschaffen van historisch inzicht in de Romeinse liturgie, aan te geven hoe de vork in de steel zit en dit historisch te verantwoorden en te verduidelijken. Deze kennis ziet hij uiteindelijk als noodzakelijke basis om te kunnen groeien in liefde en eerbied voor de liturgie (5.2.1).

6. Professor liturgiewetenschap voor heel Nederland?

Reeds als pasgewijd priester en kapelaan laat Prein zijn interesse in de liturgie zien door het schrijven van vier artikelen in *Ons Liturgisch Tijdschrift*.⁹⁰ Heeft Frank, zijn voormalige liturgiedocent die op dat ogenblik in de redactie van dit tijdschrift zit, hem daartoe aangespoord? Zijn invloed laat zich merken in de aandacht die Prein geeft aan de oorsprong en historische ontwikkeling van de liturgie. Hierna is het wachten tot 1943 vooraleer Prein zich weer waagt aan het schrijven van een liturgische publicatie. In dat jaar is hij reeds acht jaar docent liturgie aan het grootseminarie Rijsenburg. In de tussenliggende tijd heeft hij vier recensies geschreven over nieuw verschenen liturgische werken. Onder deze werken bevindt zich het rubricistisch traktaat van Appelman - De Korte.⁹¹ Mijn aandacht wordt echter vooral getrokken door zijn commentaar op het veel

⁸⁸ Bijlage 3: JP12, 16-18.

⁸⁹ Bijlage 3: JP16, 3-4.

⁹⁰ Bijlage 3: nrs. 18-21. Zie ook voetnoot 45.

⁹¹ Bijlage 3: nr. B.4.

verspreide en gebruikte boek *Het Jaar des Heren* van Pius Parsch.⁹² Daarin be- kent Prein heel eerlijk zijn gereserveerdheid tegenover de auteur. En wel omdat deze in zijn ogen onder duidelijke invloed staat van de Mysterium-theorie van Odo Casel OSB. Volgens Prein heeft Casel niet voldoende bewijsmateriaal ge- leverd voor zijn stellingen. In deze kritiek openbaart zich iets van de durf van Prein, die we in tal van andere publicaties kunnen bespeuren. Als autodidact durft hij heel kritisch het werk van grote liturgiewetenschappers te becommen- tariëren.⁹³ Lef toont hij ook door vanaf 1943 uit eigen beweging liturgische artikelen in te zenden naar wetenschappelijke tijdschriften. Zo laat hij in 1943 een artikel over de oratie van Sint Michaël publiceren in het Vlaamse *Tijdschrift voor Liturgie*.⁹⁴ Deze publicatie getuigt van een intensief eigen wetenschappelijk onderzoek, maar veronderstelt zoveel voorkennis dat het moeilijk te lezen en te volgen is. Van een ander kaliber is zijn artikel uit 1947 over het ontstaan van de Romeinse Vormritus, gepubliceerd in het theologisch tijdschrift *Nederlandse Katholieke Stemmen*.⁹⁵ Ditmaal is de tekst wel goed leesbaar. Inhoudelijk getuigt zij van een zeer gedegen wetenschappelijke kennis over het behandelde onder- werp. Des te opvallender is het dat hij de inhoud van dit artikel nooit heeft verwerkt in zijn collegetraktaat over het vormsel, niet in de uitgave van 1949, evenmin in die van 1953.⁹⁶ Ondanks de degelijkheid van dit artikel over het vormsel, duurt het nog tot begin jaren vijftig vooraleer hij nationale bekendheid krijgt als publicist. Vanaf die tijd stijgt in snelle lijn het aantal artikelen van zijn hand. Deze zijn en blijven echter alle in het Nederlands geschreven en gepubli- ceerd, wat verhinderd heeft dat Prein als liturgiehistoricus internationaal ver- maard is geworden.⁹⁷

⁹² Bijlage 3: nr. B.2.

⁹³ Een ander voorbeeld is zijn kritische reactie op het liturgiehandboek van Eisenhofer-Lechner. Daarbij is hij onder andere, net als Pierre de Puniet, weinig enthousiast over de indeling in alge- mene en bijzondere liturgie, en wel precies om dezelfde reden: “Ze brengt... het bezwaar mee, dat in het eerste deel de verschillende formulieren, handelingen en zaken min of meer encyclopa- edisch, d.w.z. niet voldoende in groter verband, worden behandeld.” Bijlage 3: nr. B.20, 30.

⁹⁴ Bijlage 3: nr. 22.

⁹⁵ Bijlage 3: nr. 10.

⁹⁶ Zeven jaar later, in 1955, schrijft Prein opnieuw een artikel over het vormsel, dit keer in het *Tijdschrift voor Liturgie*. Het is nog vlatter geschreven en getuigt van een verder gegroeide weten- schappelijke kennis. In dit artikel formuleert hij bovendien enkele vragen die later, in de ver- nieuwd liturgie van het vormsel, positief zijn beantwoord. De vraag om de Oosterse Katholieke traditie met een gelijkwaardige stem mee te laten spreken in de theologie van het vormsel; de vraag om de gemeenschap meer in te schakelen met gezang en gebeden terwijl de bisschop de vormelingen zalft; de vraag om doopsel en vormsel in één viering toe te dienen aan volwassenen en het ritueel van beide sacramenten dan nauwer bij elkaar aan te laten sluiten; de vraag tenslotte om de hernieuwing der doopbeloften te verschuiven naar het vormsel. Bijlage 3: nr. 30, 214-215.

⁹⁷ VERHEUL: ‘In memoriam Prof. J.A.M. Prein’; WEGMAN: ‘Prein’ 2263. Hier zij opgemerkt dat enkele van zijn publicaties wel in het Frans zijn becommentarieerd in internationale tijdschriften als *Ephemerides Liturgicae* en *Les Questions Liturgiques et Paroissiales*. Vooral zijn twee publicaties rond

In 1950 verschijnt, opnieuw in de *Nederlandse Katholieke Stemmen*, een artikel van zijn hand. Dit keer reflecteert Prein over 'het ideale Misformulier'. In zijn inleiding valt een groeiende aandacht te proeven voor de liturgie in de actuele pastorale praktijk. In dit schrijven uit hij zijn bekommernis om de dagelijks celebrerende priester, die niet zelden verstrooid of gedachteloos de tekst leest die het groot gedrukt missaal hem voorhoudt. Daar heeft hij begrip voor. Anderzijds wil hij hen graag helpen komen tot een grotere devotie en reikt hij enkele handvatten aan: een meditatieve bezinning op de heilige offerhandeling, het door-nemen van een commentaar op de Misritus of het richten van de aandacht op het veranderlijk gedeelte van het misceremonieel.⁹⁸ In een artikel voor het in 1956 nieuw opgerichte vaktijdschrift voor liturgisch-Bijbelse catechese, *Getuigenis*, komt hij terug op dit onderwerp en werkt hij dit exemplarisch uit voor het feest van epifanie.⁹⁹ Ook het volgende artikel dat Prein schrijft voor de *Nederlandse Katholieke Stemmen* getuigt van een groeiende aandacht voor het pastorale veld. Meer nog, het laat iets proeven van zijn houding tegenover de liturgievernieuwing die begin jaren vijftig vanuit Rome wordt doorgevoerd. Na een uitvoerig geschiedenisoverzicht van de paasvigilie in de Romeinse liturgie gaat hij dieper in op de *Vigilia instaurata* van 1951. Tegenover de gereserveerdheid van sommigen ten aanzien van het herstel van de paasvigilie, beschouwt hij het nieuwe ritueel vanuit het standpunt van de zielzorg als een kostbare verbetering.¹⁰⁰ Juist via dit onderwerp wist Prein een jaar eerder de aandacht te trekken van de redactie van het *Tijdschrift voor Liturgie*. Dit keer neemt hij stelling tegen de 'grote' Jungmann omtrent het motief van de vervroeging van de paasvigilie in de loop der eeuwen. Prein maakt er, tezamen met zijn voorgaande inzending, zoveel indruk mee dat hij door de redactie benaderd wordt om in de redactieraad van het tijdschrift zitting te nemen.¹⁰¹ In 1953 schrijft Prein nog twee artikelen over de paasvigilie.¹⁰² Als liturgiehistoricus beschouwt hij het immers als

een aangename taak te mogen bijdragen tot de betere kennis en waardering van wat Rome in het nieuwe ceremonieel aan de Latijnse christenheid heeft gegeven.¹⁰³

Zie hier weer de leraar opdoemen die met zijn zelf opgebouwde, wetenschappelijke kennis meer wil dan uitsluitend onderricht geven aan de theologanten van Rijsenburg. En opnieuw is er een ontluikende aandacht voor de pastorale praxis bespeurbaar. Ditmaal heeft hij vooral oog voor de gewone gelovigen en neemt

de liturgische huwelijksluiting (Bijlage 3: nrs. 4 en 5) worden lovend onthaald. Zie: *QLP* 37 (1956) 242 en *QLP* 38 (1957) 339.

⁹⁸ Bijlage 3: nr. 11, 353.

⁹⁹ Bijlage 3: nr. 9.

¹⁰⁰ Bijlage 3: nr. 13, 67.

¹⁰¹ VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein' 367.

¹⁰² Bijlage 3: nr. 25 met als aanvulling nr. 26; en nr. 28.

¹⁰³ Bijlage 3: nr. 25, 57.

hij het voor hen op in een verdediging van de inkrimping van het aantal lezingen tijdens de paasvigilie.¹⁰⁴ Vanaf deze periode komt de liturgische activiteit van Jan Prein buiten de seminariemuren in een stroomversnelling, hetgeen op haar beurt weer aanleiding geeft tot nieuwe publicaties. Opvallend detail tegen deze achtergrond is, dat Prein in zijn laatst geredigeerde traktaat met betrekking tot de liturgie van de paaswake verwijst naar liturgiewetenschappelijke artikelen van eigen hand.¹⁰⁵ Daarmee plaatst hij zichzelf in feite in de rij van grote, internationale liturgiewetenschappers uit wiens werken hij regelmatig put voor de samenstelling van zijn traktaten. Deze op het eerste gezicht onopvallende verwijzingen getuigen van een gegroeid zelfvertrouwen. Een zelfvertrouwen dat zeker gestimuleerd wordt door de erkenning die hij steeds meer krijgt bij liturgiespecialisten in het Nederlandse taalgebied.

7. Invloedrijk begeleider van liturgiehervormingen in het Nederlands taalgebied

7.1. Genootschap voor Liturgiestudie

Wanneer in 1952 het *Genootschap voor Liturgiestudie* wordt opgericht in Nederland, openen zich nieuwe perspectieven voor Jan Prein.¹⁰⁶ Het doel van dit genootschap is de liturgiewetenschap te bevorderen en door liturgiestudie mee te werken aan de verdieping van het liturgisch leven. Verder is het de bedoeling de Liturgische Beweging uit haar isolement te verlossen door onder andere de Nederlandse liturgisten met elkaar in contact te brengen. Dit ligt helemaal in de lijn van de activiteiten en de 'dromen' van Jan Prein. Hij wordt achtereenvolgens lid en bestuurslid van dit genootschap. Dit zorgt ervoor dat zijn bekendheid in het Nederlandse taalgebied nog verder toeneemt. Bovendien betekent het een echte erkenning van zijn wetenschappelijk kunnen.

Als lid van het genootschap wordt hij nu gevraagd om redactielid te worden van de brochurereeks *De Eredienst der Kerk*. Zelf verzorgt hij inhoudelijk het vijfde deel van deze reeks.¹⁰⁷ Dit wordt misschien wel zijn meest bekende werk. *De Maaltijd des Heren* is een studie over de eucharistieviering in de apostolische tijd. Voor een breed lezerspubliek wijst Prein hier nadrukkelijk op de Joodse wortels van de eucharistie. Verder benadrukt hij, in de lijn van *Mediator Dei*, het belang van het communiceren tijdens de Mis en wel met de hosties die in diezelfde Mis zijn geconsacreerd. Dat is volgens hem voor de gelovigen de beste

¹⁰⁴ Bijlage 3: nr. 25, 79-80.

¹⁰⁵ Bijlage 3: JP16, 136 en 142. Concreet verwijst hij naar nr. 13 en naar nrs. 25 en 28.

¹⁰⁶ Voor meer informatie over dit genootschap: VERHEUL: 'Varia Liturgica-groep'; LAUDY: 'Genootschap voor Liturgiestudie'; VERHEUL: 'Genootschap voor Liturgiestudie 1953'; G.C.L.: 'Genootschap voor Liturgiestudie'; DE WOLF: 'Derde lustrum'; HOLLAARDT: 'Dertig jaar genootschap'; VAN TONGEREN: 'Een halve eeuw Genootschap voor Liturgiestudie'. Op dit genootschap kom ik nog regelmatig terug in de andere hoofdstukken.

¹⁰⁷ Bijlage 3: nr. 3.

wijze van actieve deelname aan de Misviering.¹⁰⁸ Saillant detail is dat deze brochure, op enkele redactionele aanpassingen na, haast letterlijk overeenkomt met hoofdstuk I van het collegetraktaat dat hij in 1951 heeft geschreven over de Romeinse Misritus. Dit zegt iets over de hoge waardering die men in die tijd heeft voor de historische studieresultaten van Jan Prein, ofschoon C. Pauwels OP bij de bespreking van deze brochure in het tijdschrift *Het Schild* deze historische studie niet zonder meer een *ressourcement* noemt.¹⁰⁹

Door het *Genootschap voor Liturgiestudie* wordt Prein eveneens gevraagd om toe te treden tot de redactie van het *Liturgisch Woordenboek*. Prein is ondertussen dusdanig overbelast met een grote hoeveelheid verplichtingen dat hij afziet van deze eervolle functie. Dit neemt echter niet weg dat hij de ontwikkelingen omtrent dit grootse project met belangstelling volgt en twee artikelen voor zijn rekening neemt die uiteindelijk postuum in het *Liturgisch Woordenboek* verschijnen.¹¹⁰

7.2. Bisschoppelijke Commissie tot herziening van het Rituale

In 1953 wordt Jan Prein benaderd om voorzitter te worden van de *Bisschoppelijke Commissie tot herziening van het Rituale*.¹¹¹ Komt dit door de ‘causerie’ die hij in datzelfde jaar in het *Tijdschrift voor Liturgie* heeft geschreven naar aanleiding van de plannen tot de uitgave van een Nederlands rituaal?¹¹² In dit artikel geeft Prein onverbloemd zijn mening weer over het gebruik van het Latijn en van de volkstaal in de liturgie, niet zonder een stukje geschiedkundig overzicht van de plaats en het recht van het Latijn. Hij brengt zelfs ‘enige punten als zuiver persoonlijke opvattingen’ naar voren die bij de bewerking in acht moeten worden genomen. Enerzijds beschouwt hij het Latijn als een sacrale taal en vindt hij dat het Nederlands nog niet ten volle voldoet als sacrale cultustaal. Anderzijds zoekt Prein naar openingen voor het gebruik van de volkstaal. Vooreerst om zo tegemoet te komen aan de behoeften van de zielzorg; ten tweede om het nemen van particuliere en niet terdege beredeneerde initiatieven de pas af te snijden. Het heeft in zijn ogen echter weinig zin om het procédé van tweetaligheid in te voeren. Vooral voor de devotie is dat volgens hem niet bevorderlijk. Veeleer is Prein voor ofwel de invoering van alleen de volkstaal, ofwel om deze facultatief te stellen voor: 1) de teksten bij de ceremoniën die aan de gelovige een belangrijk aandeel geven in de te voltrekken ritus en zijn actief optreden

¹⁰⁸ Bijlage 3: nr. 3, 40. Dit aspect van de Mis heeft volgens hem ook gevolgen voor de plaats van het tabernakel in het kerkgebouw. Daarover doet hij in datzelfde jaar uitvoerig uitspraken in een andere publicatie van zijn hand, een jaar vóór de pauselijke uitspraken na het *Congres van Assisi* en in harmonie met de later verschenen richtlijnen van het H. Officie: Bijlage 3: nr. 32.

¹⁰⁹ PAUWELS: ‘Boekbespreking. PREIN: *De Maaltijd des Heren*’.

¹¹⁰ Bijlage 3: nrs. 2a-b. Ook verzorgt hij een paar jaar eerder drie lemmata voor het katholieke deel van de *Encyclopedie van het christendom* (Bijlage 3: nrs. 1a-c).

¹¹¹ WILDERBEEK: ‘Professor Prein’ 42-43.

¹¹² Bijlag 3: nr. 27.

veronderstellen; 2) alle teksten die een verklarende uitleg zijn van een te voltrekken symbolische handeling; 3) voor alle teksten die bedoeld zijn om door de gelovigen te worden meegebeden (vooral buiten het kerkgebouw) of die hoofdzakelijk dienen ter opwekking van de devotie van de aanwezigen. Verder pleit hij ervoor om het gebruik van de volkstaal voorlopig te beperken tot een besloten kring. Immers, daar ontstaat een minder goede tekst niet zo sterk. Langs die besloten kring kan men dan langzaam binnendringen in de Kerk, bij voorkeur langs de weg van de doopritus. Uiteindelijk dient het gebruik van de volkstaal in de liturgie langzaam te groeien: eerst dient het gebruik van de volkstaal in de besloten kring het goed recht en de behoefte van de levende taal te bewijzen.¹¹³ Tot slot merkt hij op dat eigenlijk een herziening van het rituaal meer acuut is dan een vertaling.

Als voorzitter van de bisschoppelijke commissie maakt Prein zelf veel werk van de herziening en de vertaling der ritualen. Hij maakt de projecten en vertalingen, wint bij de andere leden van de commissie advies in en verwerkt hun op- en aanmerkingen tot een uiteindelijk geheel.¹¹⁴ Met Pasen 1957 verschijnt de door hem geredigeerde nieuwe huwelijksritus. In datzelfde jaar schrijft hij, in opdracht van de *Liturgische Federatie in Nederland*, een kleine brochure met een toelichting op die nieuwe huwelijksritus.¹¹⁵ En het lijkt er sterk op dat hij, op de eigen vertrouwde manier, zijn medepriesters in het aartsbisdom in 1955 al een beetje wil voorbereiden op de komst van het nieuwe rituaal, door hen in een artikel iets te vertellen over de geschiedkundige ontwikkeling van dit sacrament.¹¹⁶ Ook aan de uitgave van het nieuwe rituaal voor het begrafenisritueel, het doopsel en de ziekenzalving blijft de naam van Jan Prein verbonden.¹¹⁷ De tekst daarvan had hij reeds zo goed als definitief uitgewerkt toen hij onverwacht stierf. Op dat moment was Prein trouwens, op vraag van de Belgische kardinaal Van Roey, een samenwerkingsverband aangegaan met de Vlaamse commissie voor het tweetalig rituaal. Ten behoeve van een uniform rituaal voor heel het Nederlands taalgebied was hij zijn langdurig bewerkte en reeds zoveel besproken projecten nog eens geduldig aan het herzien.¹¹⁸

¹¹³ Bijlage 3: nr. 27, 190.

¹¹⁴ Ambrosius Verheul schrijft hierover: "Ik geloof niet te overdrijven, wanneer ik zeg: de Nederlandse commissie voor het tweetalig rituaal was in hoofdzaak hij." VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein' 368.

¹¹⁵ Bijlage 3: nr. 4.

¹¹⁶ Bijlage 3: nr. 5. Dit artikel is overigens weer een herschrijving van het collegetraktaat van 1953.

¹¹⁷ WEGMAN: 'Prein' 2263.

¹¹⁸ VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein' 368. Deze Vlaamse commissie is pas eind 1956 opgericht.

7.3. Instituut tot voorlichting in de zielzorg en in de Katholieke Actie in het Aartsbisdom Utrecht, Sectie Liturgie

Omdat het werk van de *Liturgische Vereniging van het aartsbisdom Utrecht* reeds enkele jaren stil ligt, doet haar bestuur in de jaren vijftig een beroep op de aartsbisschopcoadjutor Bernard Alfrink om een doorstart te kunnen maken. Zo vraagt zij hem om, in de lijn van *Mediator Dei* en parallel aan de reeds bestaande commissie voor de kerkelijke muziek en kunst, de liturgische vereniging om te zetten in een ‘commissie ter bevordering van het liturgisch apostolaat’. Na enig overleg met betrokken instanties geeft Alfrink zijn goedkeuring. En zo wordt op 3 maart 1955 de *Sectie Liturgie* opgericht als afdeling van het *Instituut tot voorlichting in de Zielzorg en in de Katholieke Actie in het Aartsbisdom Utrecht*. Als vertegenwoordiger van laatstgenoemd instituut wordt Prein gevraagd om in de *Sectie Liturgie* zitting te nemen.¹¹⁹

Deze Sectie ziet als haar programma: 1) voorlichting te geven in de liturgische zielzorg; 2) de liturgische beleving door priesters, religieuzen en leken te helpen bevorderen.¹²⁰ Het meest bekende project van dit aartsdiocesaan liturgisch orgaan is de gemeenschapsmis, ook wel *Het Utrechts experiment* genoemd.¹²¹ Jan Prein geldt overduidelijk als één van de grote initiatoren en de spil van dit project. Reeds vijf maanden na zijn aantreden in de *Sectie Liturgie* geeft hij tijdens een vergadering uitleg over zijn concept van de *Missa Dialogata*. In de zomer van 1956 gaat *Het Utrechts experiment* van start in dertig proefparochies, twintig in het aartsbisdom en tien in het bisdom Groningen, dat nog steeds bij de activiteiten van de sectie is betrokken. Op 16 november 1956 houdt Prein voor de *Liturgische Vereniging in het Bisdom Roermond* een inleiding over de gemeenschapsmis en haar experiment. Deze inleiding verschijnt in 1957 integraal in de *Nederlandse Katholieke Stemmen* en roept diverse reacties op in het land.¹²² Interessant is hier dat Prein de gemeenschapsmis introduceert als offensief tegen het teruglopen van het zondagse kerkbezoek als gevolg van de verzwakking van het religieus besef maar ook als gevolg van een foute beleving van de zondagse kerkgang (een plicht op straffe van doodzonde).¹²³ In zijn uitleg over de gemeenschapsmis werpt Prein een vernieuwende blik op de ‘H. Mis’. Zo is de verspreiding en

¹¹⁹ AU 28 (1955) 73-74; WILDERBEEK: ‘Professor Prein’ 31-71.

¹²⁰ AU 28 (1955) 74.

¹²¹ Over de gemeenschapsmis bestaat veel literatuur. Ik noem hier enkele: BOT: *Zingt allen mee* 684-700; WILDERBEEK: *Bewogen liturgie*; VAN BILSEN: ‘Gemeenschapsmis’; VAN BILSEN: ‘Vernieuwing in de eucharistieviering?’. Het idee van de gedialoogde Mis was op zich niet nieuw (cf. Hoofdstuk II: Zacharias de Korte); wel is nieuw dat zij nu onder leiding van Prein met officiële goedkeuring van de aartsbisschop en met duidelijke afperking van bovenaf op diverse plaatsen experimenteel wordt ingevoerd en ingeoeffend. Dit gebeuren kreeg al gauw een sneeuwbaaleffect naar de andere Nederlandse bisdommen toe.

¹²² Bijlage 3: nr. 17. Wat de reacties betreft, zie onder andere: ‘Discussie om de gemeenschapsmis’, in TL 41 (1957) 187-208. Uit deze discussie ontstaat overigens een goede samenwerking tussen Utrecht-Rijnsburg-Prein enerzijds en Haarlem-Warmond-Ruhe anderzijds.

¹²³ Bijlage 3: nr. 17, 1.

de inburgering van het woord ‘eucharistieviering’ in Nederland grotendeels aan hem te danken, alsook de interpretatie ervan als een sacrament van lof en dankzegging en als een sacrament van verzoening en smeking.¹²⁴

7.4. Liturgische Federatie in Nederland

Door de oprichting van de *Sectie Liturgie* kan het aartsbisdom Utrecht, na een periode van inactiviteit, weer toetreden tot de *Liturgische Federatie in Nederland*. Juist vanwege zijn functie in de *Sectie Liturgie* wordt Prein, namens het aartsbisdom, afgevaardigd om bestuurslid te worden van de *Liturgische Federatie in Nederland*. In de schoot van dit orgaan werkt Prein onvermoeibaar aan een project voor een eventuele brevierhervorming. Via zijn uitgebreid historisch onderzoek naar de ontwikkeling van het brevier, dit – heel praktisch – ten behoeve van de samenstelling van zijn eigen collegetraktaten, heeft hij ondertussen een grote schat aan informatie verzameld die hij nu zelfs kan gebruiken voor een nog hoger doeleind. Wanneer per 1 januari 1956 een nieuw decreet ter vereenvoudiging van het breviergebed van kracht gaat, voelt Prein het dan ook als zijn taak om de collega-priesters in zijn bisdom wegwijs te helpen bij alle vernieuwingen.¹²⁵

Dat Prein halverwege de jaren vijftig in liturgische kringen in Nederland zeer veel gezag, respect en erkenning heeft verworven, blijkt uit het feit dat hij in 1956 met algemene stemmen gekozen wordt tot voorzitter van de liturgische federatie. Prein neemt deze functie echter niet aan omdat hij reeds met teveel werk is belast. Hij durft ook geen functie in het dagelijks bestuur aan te nemen, omdat hij bang is deze functie niet naar behoren te kunnen vervullen. Wel staat hij altijd gereed om hoe dan ook te helpen.¹²⁶

7.5. Tot slot

De bestudering van Preins activiteiten in allerlei liturgische netwerken in Nederland leidt tot enkele belangrijke conclusies. Vooreerst blijkt uit deze activiteiten een groeiende aandacht en zorg van Prein voor de liturgie in het pastorale veld. Een pastorale bewogenheid die, zoals reeds gezegd, niet terug te vinden is in zijn collegetraktaten. Daar wordt wel zo nu en dan heel in het kort iets gezegd over actuele kerkelijke ontwikkelingen, maar nooit wordt er pastoraal-liturgisch stilgestaan bij de liturgie, ook niet in zijn traktaten van de jaren vijftig. Hierbij

¹²⁴ Ook zijn boekje *Maaltijd des Heren* heeft hieraan bijgedragen, getuige C.S.: ‘Boekbespreking. PREIN: *Maaltijd des Heren*, in *De Bazuin* 40.7 (1956/57) 6. In zijn herziening van het *Handboek der Kerkgeschiedenis* valt ook onmiddellijk zijn wijziging van ‘De H. Sacramenten en de H. Mis’ in ‘De H. Sacramenten en het Eucharistisch offer’ op (Zie bijvoorbeeld de inhoudsopgave van de diverse herziene drukken). Deze visie op de Mis is overigens ook uitdrukkelijk in zijn traktaten over de Romeinse Misritus terug te vinden.

¹²⁵ Bijlage 3: nrs. 6-8.

¹²⁶ VERHEUL: ‘In memoriam Prof. J.A.M. Prein’ 369.

kan ter verdediging worden aangevoerd dat de jongste edities dateren uit de periode 1951-1954, terwijl Prein pas vanaf 1952 in sneltreinvaart lid is geworden van een aantal belangrijke liturgische organen. Dit lijkt mij echter géén afdoende verklaring. Reeds vóór 1951 was de liturgische praktijk aan de basis al sterk in beweging.¹²⁷ Prein wist daar zeker vanaf, maar was heel voorzichtig. Naar de studenten toe koos hij blijkbaar bewust voor de veilige weg hen uitsluitend een gedegen kennis en inzicht in de ontwikkeling van de liturgie bij te brengen, als een basis voor eigen liturgisch functioneren in de toekomst.¹²⁸ Volgens mij is er echter ook nog wat anders aan de hand. Het komt mij namelijk voor dat Prein een pastoraal-liturgische benadering van het vak liturgie niet beschouwt als een wetenschappelijke benadering. Bovendien hoort hij naar mijn gevoel nog bij de generatie van liturgiewetenschappers die zich laat leiden door de wens de mensen dichter bij de schoonheid en rijkdom van de Romeinse liturgie te brengen. Daar staat tegenover dat Prein door zijn gewild en ongewild betrokken raken bij diverse liturgische organen in Nederland uiteindelijk steeds meer open is gaan staan voor de vragen en problemen die steeds feller opklonken uit het pastorale veld, en dat hij steeds dringender de nood heeft gevoeld om de liturgie zelf ook dichter bij de mensen te brengen. Dat de bestaande liturgie om een hervorming vroeg, was hem via zijn eigen liturgiewetenschappelijk onderzoek en het contact met andere liturgiewetenschappers steeds meer duidelijk geworden. Zo reageerde Prein bijvoorbeeld positief en enthousiast op de door Rome voorgestelde vernieuwingen aangaande de paasvigilie. Voor een hervorming van de liturgie wilde Prein zich zelfs persoonlijk inzetten. Zo durfde hij meer dan eens openlijk suggesties aan te dragen om bij een mogelijke hervorming ‘mee te nemen’. Bij dit alles dient vermeld dat Prein nog wel heel clericaal en Rome-gericht dacht. In zijn visie dienen priesters een voortrekkersrol in te nemen met betrekking tot de liturgie. Verder bezat Prein een groot ontzag voor, geloof in en trouw aan de kerkelijke hiërarchie. Met een positieve, hoopvolle verwachting richting ‘Rome’ hield hij zichzelf en anderen voor de evolutie niet te forceren, niet in het wilde weg te gaan experimenteren, maar zich aan de voorgeschreven regels te houden en geduld te oefenen. Door zijn gezags- en traditiegetrouwe houding en door het ontzag voor zijn opgebouwde liturgiewetenschappelijke kennis kreeg hij uiteindelijk een belangrijke plaats toebedeeld in kerkelijk erkende liturgische organen als de *Ritualencommissie*, de *Sectie Liturgie* en de *Liturgische Federatie in Nederland*. Hete hangijzers binnen de Liturgische Beweging, zoals het gebruik van de volkstaal en de gedialogeerde

¹²⁷ Te denken valt aan de discussies die ontstonden naar aanleiding van het boek: BOELAERS e.a.: *Onrust in de zielzorg*.

¹²⁸ Deze gedachte zie ik in 1952 op indirecte wijze bevestigd in zijn commentaar op de herziene uitgave van het handboek van Eisenhofer *Grundriss der Liturgik des Römischen Ritus*. Daar schrijft Prein dat er bij de hedendaagse zielzorger ‘de gelukkige behoefte’ bestaat aan een verantwoorde kennis van de liturgische handelingen, die een gewichtig onderdeel uitmaken van zijn priesterlijke arbeid. Bijlage 3: nr. B.20, 29.

Mis, vonden mede onder zijn impuls officiële steun van en positieve bevestiging door het Nederlands episcopaat. Meer nog, gesteund door het kerkelijk gezag in Nederland, kreeg hij een leidende positie toebedeeld om de hervorming en vernieuwing van de liturgische boeken en de liturgie zelf op een zinvolle en wetenschappelijk verantwoorde wijze gestalte te geven en in te voeren. In deze positie heeft Prein zichzelf geprofileerd als een belangrijke liturgische voortrekkert en een bruggenbouwer tussen Liturgische Beweging, liturgiewetenschap en kerkelijke hiërarchie.¹²⁹ Treffend in deze is de karakterisering die Ambroos Verheul geeft van Jan Prein:¹³⁰

Wij vereerden hem als de geleerde professor die open stond voor de moderne zielzorgproblemen, als de man die met taai doorzettingsvermogen het nog braak liggende land van de liturgiegeschiedenis bewerkte, maar tevens een open oog had voor een vernieuwde ontwikkeling van de liturgie, en die, dankzij zijn zin voor geschiedenis en traditie, bij de verschillende voorstellen tot liturgiehervorming die hij deed, zich nooit tevreden stelde met eendagsoplossingen. In principe was hij eigenlijk vooruitstrevend als geen ander, zijn voorzichtigheid echter die, soms misschien wel wat te meticulous, de gevoeligheden van het Nederlandse kerkvolk aftastte, weerhield hem meer dan eens om opportuniteitsredenen van realisaties, die hij theoretisch als ideaal beschouwde.

8. Onverwachte wendingen

Markant genoeg begint Prein, juist wanneer hij zijn eerste stappen zet naar de buitenwereld en langzaam maar zeker bedolven raakt onder allerlei liturgiewenschappelijke taken, te tobben met zijn gezondheid. Op een maagkwaal halverwege jaren veertig volgt niet alleen een operatie, maar ook nog eens een ontreddering van zijn zenuwgestel, een verhoogde bloeddruk en een periode van overspannenheid. Vanaf die tijd is hij niet meer in staat om zijn leven in te richten als voorheen.¹³¹

Voor zijn onvermoeibare inzet wacht hem in 1957 een verrassing. Op 5 oktober 1957 gaat er namelijk een brief van aartsbisschop Alfrink uit naar de pauselijke internuntius mgr. P. Giobbe, met daarin het verzoek om professor Prein vanwege zijn vele verdiensten voor de priesteropleidingen in het aartsbisdom te benoemen tot Geheim-Kamerheer van de Paus. Zover komt het echter nooit. Want, geheel onverwacht, overlijdt Jan Prein tien dagen later, op 15 oktober 1957. Na een visite aan de pastoor van Driebergen, wordt hij thuis onwel en sterft in de armen van zijn collega en vriend Gerrit Abbink.¹³² Aldus wordt

¹²⁹ VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein' 369; HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten' 370-372; WILDERBEEK: *Bewogen liturgie* 48-50.

¹³⁰ VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein' 369.

¹³¹ PREIN: *Prein* 51-52; FORTMANN: 'Lijkrede Prein' 137.

¹³² *Interview Abbink* (4 mei 2004).

abrupt een streep getrokken door allerlei plannen. Immers, enerzijds lag er nog veel belangrijk liturgiewetenschappelijk werk op hem te wachten. Anderzijds had hij zelf voor de priesteropleiding nog diverse plannen in petto. Zo vond men na zijn dood in zijn bureaula een eigen visie op de toekomstige priesteropleiding in een concept beschreven.¹³³ Toch laat Prein zowel de priesteropleiding van het aartsbisdom Utrecht als de liturgiewetenschap in Nederland niet verweesd achter. Naast zijn eigen werken laat hij een opvolger van formaat na. Zelf had hij het blijvend als een pijnlijk gemis ervaren dat hij nooit de kans had gekregen om verder te studeren te Rome en zich zo te bekwamen in de liturgiewetenschap. Daarom zorgde hij ervoor dat één van zijn veelbelovende studenten niet alleen naar Rome maar ook nog naar Parijs werd gestuurd voor een specialisme in de liturgiewetenschap: Herman Wegman.¹³⁴ Omdat bij het overlijden van Prein Herman Wegman nog volop aan het studeren en promoveren is in het buitenland, wordt er na een vacature van twee jaar tijdelijk (van 1959 tot 1961) iemand anders als zijn opvolger benoemd: J.P. de Jong, geen Utrechts maar Haarlems priester, die in het jaar dat Prein overlijdt, promoveert bij professor J. Jungmann SJ te Innsbruck.¹³⁵ Vanaf 1961 zal met name Preins ‘troetelkind’, Herman Wegman, het oeuvre van zijn Utrechtse leermeester verder tot ontwikkeling brengen.¹³⁶

Johannes Adrianus Maria Prein, hij mag dan begonnen en gestorven zijn als een autodidact, in Nederland leeft hij verder als een liturgiedocent die als één van de eersten door zijn historische benadering en door zijn wetenschappelijke aanpak een nieuwe oriëntatie heeft gegeven aan het vak liturgie. Als geschiedenisdocent heeft hij het vak liturgie uitgebouwd tot een zelfstandige wetenschappelijke discipline. Daarnaast kan geconcludeerd worden dat hij een belangrijk scharnier is geweest tussen Harry Frank en Herman Wegman en zo voor een belangrijk deel de koers en inkleuring heeft bepaald van het vak liturgie aan de theologische opleiding in het Utrechtse.

¹³³ *Interview Abbink* (4 mei 2004).

¹³⁴ WILDERBEEK: ‘Professor Prein’ 42; PREIN: *Prein* 35.

¹³⁵ KURVERS: ‘In memoriam Dr. J.P. De Jong’.

¹³⁶ In zijn brief van 11 januari 2008 getuigt Lukken dat Prein een grote invloed heeft gehad op Wegman. Dit blijkt onder andere uit zijn publicaties over het paasfeest en met name uit zijn dissertatie over het paasoctaaf. Dit waren echter ook geliefde thema’s van zijn promotor Herman Schmidt SJ, die hierin op zijn beurt weer beïnvloed is door zijn ordegenoot Oscar Huf SJ.

Theo Vismans OP

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

IV. THEO VISMANS OP (1914 - 1987)

1. Inleiding

Op 10 mei 1940 wordt Nederland militair aangevallen door Duitsland en raakt zo rechtstreeks betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. Dit militaire conflict en de daaropvolgende bezetting van het Nederlandse grondgebied trekken diepe sporen in de samenleving. Ook het seminarielevens wordt er ingrijpend door geraakt. Zo wordt het aartsdiocesaan grootseminarie Rijsenburg reeds in de pinksterdagen van 1940 tijdelijk ingezet als lazaret achter de Grebbelinie en in de zomer van 1942 in beslag genomen door de Duitsers.¹ Veel seminaries in Nederland ondergaan laatstgenoemd lot en zijn genoodzaakt een alternatief onderkomen te zoeken. Helaas lukt het niet altijd om seminaristen en professoren-corps bijeen te houden op éénzelfde plek en ziet men in veel gevallen zich zelfs gedwongen het seminarielevens na verloop van tijd stop te zetten en de theologiëstudenten naar huis te sturen.² Wanneer de Tweede Wereldoorlog eenmaal voorbij is, is het zaak zo snel mogelijk het eigen seminarie opnieuw in bezit te krijgen en het oude, vertrouwde seminarielevens weer op te pakken.³ Toch zou het nooit meer worden wat het ooit was geweest. Allerlei veranderingen hingen in de lucht, ook op het terrein van de liturgie.

Kort vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er, met name in Noordwest-Europa, als gevolg van een doorstoten van de Liturgische Beweging op pastoraal terrein en als gevolg van het zoeken naar een theologische grondslag daarvoor, verschillende spanningen ontstaan op liturgisch gebied. Ook de verbreiding van de Liturgische Beweging in Noord-Amerika had hier en daar een crisis veroorzaakt. Diverse, reeds langer bestaande kwesties werden toegespitst:

¹ De Rijsenburgse theologiëstudenten met hun professoren kunnen het seminarielevens voortzetten in een kasteel te Laag-Keppel tot Kerstmis 1944. Daarna is de situatie onhoudbaar geworden om nog verder les te kunnen geven. ABBINK: *Honderd jaar Rijsenburg* 41-42; VAN SCHAİK: *Alfrink* 154-159. Zie tevens: Hoofdstuk III: Prein 4.2.

² Wanneer in september 1941 bijvoorbeeld het grootseminarie van het bisdom 's-Hertogenbosch, gevestigd te Haaren, door de Duitse bezetter wordt gevorderd, moet het grote gebouw in vier dagen tijd ontruimd worden. Een nieuw onderkomen wordt gevonden in *Mariaoord* te Vught, in een modern, goed onderhouden gebouw van de zusters ursulinnen. Maar totaal onverwacht wordt ook dit gebouw op 25 maart 1942 gevorderd en wordt men zelfs gedwongen in een paar uur tijd het pand te verlaten. Alleen de eigen kleding en enkele boeken mag men daarbij meenemen. Pas op 11 mei 1942 kan het seminarielevens weer opgepikt worden, maar dan op verschillende locaties, verspreid over de stad Tilburg. GROSSOUW: *Alles is van u* 183-203; VAN LAARHOVEN - HOPPENBROUWERS: 'Van eene schone historie' 33; PEIJNENBURG: *Seminarium Buscoducense* 8; FICHEROUX - GIELIS - JACOBS: *Catalogus* 55.

³ Voor Haaren: VAN LAARHOVEN - HOPPENBROUWERS: 'Van eene schone historie' 33-34 en PEIJNENBURG: *Seminarium Buscoducense* 9. Voor Rijsenburg: ABBINK: *Honderd jaar Rijsenburg* 42 en VAN SCHAİK: *Alfrink* 160.

de vraag naar het wezen van de liturgie; de vraag naar de verhouding tussen liturgie en persoonlijke vroomheid; de vraag naar de aanwezigheid van Christus en zijn mysteriën in Kerk, eredienst en gelovigen; de vraag naar aard, grond en vormen van de actieve deelname der gelovigen aan de liturgie en in samenhang daarmee de vraag naar de aard van het algemeen priesterschap; de vraag naar veranderlijkheid en onveranderlijkheid van de eredienst en de sacramenten alsook de praktische consequenties daarvan; de vraag tenslotte naar de functie van het kerkelijk gezag in de eredienst. Ook deden zich vele wrijvingen voor op het praktische vlak, bijvoorbeeld inzake het gebruik van de volkstaal in de liturgie.⁴

Een antwoord van de officiële Kerk op al deze vragen, kwesties en wrijvingen kon niet langer uitblijven. In Nederland kwam eindelijk, na twintig jaar Miswekenwerk, in 1944 een officiële reactie van het episcopaat, onder de noemer: *Richtlijnen van het Nederlandsch Episcopaat over de actieve deelname der gelovigen aan de H. Mis*.⁵ Deze bisschoppelijke richtlijnen waren in feite een plechtige goedkeuring van een meer actieve deelname van de gelovigen en wel door middel van een hoogmis met volkszang en het dialogeren. Tegelijkertijd echter probeerden de bisschoppen door hun richtlijnen meer eenheid, overzicht en controle inzake het Miswekenwerk te krijgen.

Van zwaarwichtiger aard was de encycliek *Mediator Dei et hominum*, uitgevaardigd op 20 november 1947 door paus Pius XII. Sinds het *Concilie van Trente* was dit de eerste encycliek die geheel gewijd was aan de liturgie. In Nederland werd *Mediator Dei* spoedig na haar verschijnen onthaald als de *Magna Charta* van de Liturgische Beweging.⁶ Voor Theo Vismans OP, die in september 1948 als allereerste binnen zijn eigen orde der dominicanen tot liturgiedocent was aangesteld aan het *Albertinum* te Nijmegen, werd deze encycliek een belangrijk uitgangspunt in zijn ‘onderwijsprogramma’.

2. Een Dominicaanse opleiding

Als jongste kind in het gezin, geboren op 6 januari 1914 te Rotterdam, groeit Theodorus Dominicus Maria Vismans – kortweg Theo genoemd – op in een conservatief katholiek en welgesteld milieu.⁷ Naar het voorbeeld van zijn twee oudere broers, Ton (1902-1976) en Loek (1904-1978), doorloopt hij van 1925 tot en met 1931, zijn humaniorastudie aan het *Sint-Dominicus College* te Nijme-

⁴ Voor een goed overzicht van al deze vragen en kwesties: MD 7 (1946) 51-114.

⁵ DE JONG e.a.: ‘Richtlijnen van het Nederlandsch Episcopaat’.

⁶ MANDERS: ‘Mediator Dei’; VERHEUL: ‘De Magna Charta’.

⁷ *Interview Hollaardt* (9 november 2004) en DE ROOY - ROGIER: *In vrijheid herboren* 551. Tot en met de eerste helft van de twintigste eeuw recruteerden de dominicanen hun kandidaten voornamelijk uit de hogere en middelbare beroepsgroepen en dan vooral via de parochies die zij bedienden, onder meer in de beter gesitueerde wijken van Amsterdam, Rotterdam en Utrecht. MONTEIRO: *Gods Predikers* 18.

gen, om vervolgens in september 1931 net als hen in te treden in de dominicanenorde te Huissen.⁸ Daar ontvangt hij de kloosternaam Antoninus.

Volgens de dominicaanse ordewetten doorloopt Theo Vismans gedurende het eerste jaar het noviciaat. Omdat er in zijn orde veel belang wordt gehecht aan een goed verzorgde liturgie als wezenlijke voedingsbron voor de eigen spiritualiteit, dient hij als novice elke week opnieuw de gezangen van de zondagse Mis van buiten te leren. Daartoe krijgt hij tweemaal per dag zangles gregoriaans, met daarnaast nog eens elke middag een theorieles waarbij hem tekst en inhoud van het gregoriaans worden bijgebracht. Verder krijgt hij iedere dag rubriekenonderricht met betrekking tot het koorgebed. Dit rubriekenonderricht is juridisch van aard en heeft onder andere tot doel om ook buiten het koor het koorgebed te kunnen hanteren. Volgens gebruik wordt zijn rubriekenkennis vervolgens getest vlak voor zijn eerste professie.⁹ Die eerste professie vindt bij hem plaats op 18 september 1932.¹⁰

Na zijn eerst professie volgt Theo Vismans drie jaar filosofie te Zwolle, met uitzondering van de eerste maanden van 1933. Een felle brand had toen immers een groot gedeelte van het Zwolse klooster in de as gelegd.¹¹ Vanaf zijn ‘filosofenbestaan’ krijgt Vismans nog eenmaal per week gregoriaanse zangles die louter praktisch van aard is. Tijdens deze opleiding krijgt hij onder andere praktische en theoretische preek- en stijllessen. In dit kader dient elke week één der studenten een filosofische of apologetische stelling te verdedigen.

Na afloop van deze drie jaren filosofie doet Theo Vismans zijn eeuwige professie.¹²

Voor zijn theologische opleiding verhuist Vismans naar het *Albertinum* te Nijmegen. Daar worden een *cursus minor* en een *cursus maior* verzorgd.¹³

Slechts een beperkte groep studenten volgt na de cursus filosofie de *cursus maior*. Het zijn de studenten die geselecteerd zijn voor een hogere vervolgopleiding. Zij krijgen dogmatische theologie en moraaltheologie met de *Summa Theologia* van hun beroemde ordegenoot Thomas van Aquino als handboek. Daarnaast krijgen zij les in de H. Schrift, kerkelijk recht en geschiedenis van het dogma. In het lesrooster ontbreekt het vak liturgie. Slechts vlak vóór hun priesterwijding ontvangen de theologanten van de spiritueel gedurende korte tijd onderricht in

⁸ HOLLAARDT: ‘In memoriam Vismans’ 245 en OOSTERVEEN: ‘In memoriam’ 57.

⁹ *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

¹⁰ OOSTERVEEN: ‘In memoriam’ 57 en KDC: Collectie Priesterprentjes, Vismans.

¹¹ OOSTERVEEN: ‘In memoriam’ 57.

¹² *Interview Hollaardt* (9 november 2004) en LAMBERMOND: *De Dominikanen-orde* 32-34.

¹³ *Interview Hollaardt* (9 november 2004) en LAMBERMOND: *De Dominikanen-orde* 33-34.

de rubrieken van de H. Mis. Aan het einde van de vierjarige *cursus maior* volgt een examen voor het lectoraat, dat de bevoegdheid geeft om les te geven.

De meeste theologiestudenten volgen de *cursus minor*. Ze hebben geen wetenschappelijke loopbaan in het vooruitzicht. Hun einddoel is de parochie of de missie, is dus strikt pastoraal van aard. De *cursus minor* omvat, op de geschiedenis van het dogma na, dezelfde vakken als de *cursus maior*. Alleen gebeurt het onderricht aan de hand van meer populaire handboeken. Zoals in de cursus filosofie krijgen de studenten ook nu weer elke week preekles, een wetenschappelijk dispuut en jaarlijks de schriftelijke behandeling van één of ander wetenschappelijk vraagstuk. Na drie jaar ontvangen ze, eveneens door de spiritueel voorbereid door middel van rubriekenonderricht, de priesterwijding. Hierna krijgen de studenten van de *cursus minor* nog een pastoraal studiejaar in Huissen, waar – zoals reeds gezegd – het noviciaat van de orde is gevestigd. Dit vierde jaar is vooral op de praktijk gericht. In het vakkenpakket is dit keer wel plaats ingeruimd voor het vak liturgie.

Theo Vismans mag de *cursus maior* volgen. Hij krijgt daarbij dus geen les in de liturgie, alleen gedurende korte tijd rubriekenonderricht ter voorbereiding op zijn priesterwijding. Deze priesterwijding vindt plaats op 25 juli 1937, wanneer hij nog volop in opleiding is. Ondanks de afwezigheid van het vak liturgie in zijn theologische vorming, wordt hij aangewezen om Lambertus Verwilt OP, die in die tijd het vak liturgie verzorgt aan het pastorale jaar van de *cursus minor*, in de toekomst op te volgen. Echter wel pas nádat hij zich – op aandringen van Verwilt – in de liturgiewetenschap bekwaamd heeft te Rome. Deze aanzet tot een academische vorming in de liturgiewetenschap is in Nederland voor die tijd zeer bijzonder te noemen en maakt mij nieuwsgierig naar de persoon die schuilgaat achter de naam Verwilt.

3. Intermezzo: Lambertus Verwilt OP (1879- 1940)

Bij zijn geboorte op 30 mei 1879 te Maastricht ontvangt Verwilt de voornamen Hendrik Petrus.¹⁴ Bekend wordt hij echter onder zijn kloosternaam Lambertus.

In 1898 treedt hij in bij de orde der dominicanen, waar hij in 1905 tot priester wordt gewijd. Hierna is hij twintig jaar werkzaam in het pastoraat, meer bepaald in Venlo, Luxemburg en Rotterdam. In de Rotterdamse periode leert hij pastoor F. van Beukering kennen. Van Beukering is op dat ogenblik pastoor van de *Sint-Antonius Abt Parochie* te Delfshaven-Rotterdam. Al snel ontwikkelt zich tussen deze twee heren een vriendschapsband. Wat hen bijzonder bindt, is hun passie voor liturgie en hun gemeenschappelijke interesse in het gedachtegoed

¹⁴ HOLLAARDT: 'Verwilt'; CALLEWAERT: 'In memoriam Verwilt'; *LT* 25 (1940/41) 164-165; *BLP* 22 (1940) 187; *KDC*: Collectie Priesterprentjes, Verwilt; *OLT* 25 (1939/40) 136-137; MONTEIRO: *Gods Predikers* 869, voetnoot 129.

van de Liturgische Beweging. Beide persoonlijkeden groeien in de periode tussen de twee wereldoorlogen uit tot belangrijke voormannen van de Liturgische Beweging in Nederland. Ze vullen elkaar goed aan: pastoor Van Beukering is vooral de man van de liturgische praktijk, pater Verwilt is meer de man van de wetenschap. Verwilt is ervan overtuigd dat de Liturgische Beweging op een grondige kennis en dus op een wetenschappelijke studie moet gegrondvest zijn. Anderzijds blijft hij toch ook altijd pastoraalliturgisch bewegen, getuige de inhoud van zijn publicaties.

Lambertus Verwilt OP

Uit: Archief Nederlandse Dominicanen

Foto: Cees van Meerten

In deze Rotterdamse periode verschijnen de eerste liturgische uitgaven van Verwilt. Daarin valt zijn liefde voor Maria en voor het psalmgebed op. Vanaf 1923 volgen het aantal artikelen en brochures elkaar in snel tempo op. In datzelfde jaar gaat hij als veertiger op eigen initiatief les volgen aan de theologische faculteit te Nijmegen. In 1923 is immers Anton Baumstark, een internationaal vermaard Duitse liturgiewetenschapper, door de Nijmeegse universiteit aangetrokken om in haar theologische faculteit les te geven in Oosterse liturgieën en in vergelijkende liturgiegeschiedenis. Verwilt is één van zijn eerste Nederlandse leerlingen.¹⁵

Op zijn beurt wil Verwilt in het Nederlandse taalgebied mensen vertrouwd maken met de vergelijkende methode en met de belangrijkste

¹⁵ De eerste jaren is het aantal studenten dat bij professor Baumstark les volgt zeer beperkt. In het collegejaar 1923-1924 zijn dat twee seculiere priesters (één uit het bisdom Breda en één uit het bisdom Roermond), alsook één franciscaan en één dominicaan; in het collegejaar 1924-1925 één seculier priester uit Roermond, één franciscaan, één dominicaan en drie dames; in het collegejaar 1925-1926 één seculier priester uit het bisdom Utrecht, twee dominicanen en twee dames. Om de lessen van Baumstark überhaupt te kunnen verstaan en met vrucht te kunnen volgen, diende men de Duitse taal goed te beheersen – hij doceerde namelijk in het Duits –, was kennis van Latijn en Grieks onontbeerlijk en diende de liturgiekennis waarover men beschikte ongeveer de kennis te evenaren van iemand die het grote *Handbuch der Katholische Liturgie* van Thalhoffer-Eisenhofer benevens de *Praelectiones de Liturgiis Orientalibus* van Prins Max van Saxe ernstig had doorgewerkt. VERWILT: 'De liturgie-studie' 149-150. Voor meer informatie over Baumstark, zie: Hoofdstuk v: Cees Bouman.

inzichten van zijn Duitse leermeester. Dit doet hij via tal van lezingen en gesprekken. In korte tijd groeit Verwilt uit tot één der best bekende en meest gewaardeerde sprekers op de Nederlandstalige *Liturgische Weken* in Nederland en België, waarvan hij vaak als voorzitter de leiding heeft. Bovendien is hij één van de eersten die voor de radio over liturgie spreekt. Daarnaast tracht Verwilt via zijn publicaties niet alleen het gedachtengoed van de Liturgische Beweging, voorzien van talloze zeer praktische wenken, te promoten. Steeds meer tracht hij via de schriftelijke weg zijn verworven wetenschappelijke inzichten op heldere wijze toegankelijk te maken voor een breder publiek. Hij schrijft populair-wetenschappelijke brochures, voor Nederland uitgegeven door de *Liturgische Federatie in Nederland* en het *Geert Grote Genootschap*, voor België uitgegeven door het *Liturgisch Volksapostolaat* van gerenommeerde benedictijnenabdijen als *Keizersberg* te Leuven en *Steenbrugge* te Brugge. Tevens schrijft hij een groot aantal artikelen in Nederlandse en Belgische tijdschriften, zoals *Ons Liturgisch Tijdschrift*, *Liturgisch Parochieblad*, *Bulletin Paroissial et Liturgique* en *Liturgisch Tijdschrift*. Verder wordt hij liturgisch medewerker van de *Katholieke Encyclopaedie*.

Vooral in zijn publicaties over de completen en over de dominicaanse Mis begeeft Verwilt zich op het terrein van de vergelijkende liturgiewetenschap.¹⁶ Eigenlijk schrijft hij over een breed aantal liturgische onderwerpen. Daarbij springen in het oog: zijn regelmatig terugkerende aandacht voor kerkarchitectuur, kerkinrichting en kerkelijke kunst met als doel het bevorderen van de schoonheid en mede daardoor de aantrekkingskracht der liturgie; zijn zoektocht naar de oorsprong en de evolutie van katholieke feesten en rituelen, liturgische voorwerpen en gebruiken, vaak uitmondend in praktische wenken voor de huidige situatie en tijd; en zijn belangstelling voor en zijn spreken in het licht van de Oosterse liturgieën in brede zin. Wat dit laatste betreft schrijft hij reeds in 1923 veelbetekenend in het *Liturgisch Tijdschrift*:¹⁷

Tusschen het Oosten en het Westen heeft eeuwen lang een wisselwerking bestaan; men heeft elkanders schatten bewonderd en overgenomen, zoodat de gelijke kennis van een dezer ritussen als van zelf veronderstelt, dat het terrein van den anderen ons enigermate verkend zij. Wil ons tijdschrift aan zijne verplichtingen voldoen en leiding geven aan de beoefenaars der Liturgie-studie, dan zal het noodgedwongen van tijd tot tijd een opstel over de Oosterse Liturgie moeten brengen.

In 1925 wordt Verwilt benoemd tot godsdienstleraar aan de *Rosa-kweekschool* te Neerbosch-Nijmegen en tot inspecteur van het lager onderwijs in het dekenaat Nijmegen. Omwille van zijn gedegen liturgiewetenschappelijke kennis wordt hij in 1933 ten bate van de eigen dominicanenorde benoemd tot professor in de

¹⁶ VERWILT: 'De dominikaanse completen'; ID.: 'Les complies dominicaines'; ID.: *De Dominikaanse Mis*.

¹⁷ VERWILT: 'Eenige aantekeningen' 88.

liturgie voor het pastorale jaar van de *cursus minor* te Huissen. In 1937 wordt hij daar tevens benoemd tot professor in de pastoraaltheologie. Naast dit professoraat bekleedt hij tevens de functie van subprior van het klooster te Huissen.

Reeds in 1926 had pater Verwilt ervoor gepleit om in seminaries en kloosters het vak liturgie op een 'hoger peil' te brengen en had hij aangemoedigd om in de toekomst meerdere studenten de liturgielessen aan de theologische faculteit te Nijmegen te laten volgen zodat ze daar gevormd konden worden 'tot wetenschappelijk-onderlegde leiders onzer beweging, opdat niet alleen dilettanten, doch bekwame vakgeleerden voortaan onze beweging schragen'.¹⁸

Sprekend zijn de woorden die hij pastoor Jan Hamers in de mond legt wanneer deze, te gast in een trappistenabdij, na veertig jaar priesterschap terugblijkt op zijn leven, meer bepaald op het vak liturgie tijdens zijn seminarieopleiding:¹⁹

... zin en lust voor Liturgie, eertijds in de abdij zoo gelukkig aangekweekt, waren op het seminarie totaal verstikt. En geen wonder. De Liturgieles – thans is dat geheel anders – was toentertijd eene ware Tantaluskwelling. Wij werden gemarteld enkel met rubrieken. De letter van de wet en daarmee basta. Nooit een uitleg over het 'waarom'. De ziel der Liturgie, hare schoonheid, hare bruikbaarheid voor het geestelijk leven, dat alles bleef voor ons een met zeven zegels gesloten boek. Het Liturgie-onderwijs was toenmaals eene anatomieles op het lijk der Liturgie. Ik kan er nog van griezelen. Ik stelde mij de Liturgie voor als het Bartholomeüs-beeld in den Dom van Milaan. Marco Agrate heeft daar den Apostel-martelaar uitgebeeld met zijn afgestroopt vel als een regenjas over zijn schouder geslagen. Heel de figuur is niets anders dan een dood samenstel van beenderen, botjes en spieren. Zóó zag ik toentertijd de Liturgie.

Zegt het niet indirect iets over de liturgielessen die Verwilt destijds zelf had genoten aan de *cursus minor* van zijn orde en over de liturgielessen die hij nu zelf geeft? Hij is dan alweer voor het tweede jaar liturgiedocent te Huissen. Ongewijfeld zal hij op basis van zijn verworven pastorale ervaring en liturgiewetenschappelijke kennis les hebben gegeven en zijn lievelingsthema's ter sprake hebben gebracht.²⁰ Het zou de moeite lonen verder onderzoek te plegen naar mogelijk collegemateriaal van hem.²¹ Uiteindelijk heeft hij persoonlijk getracht

¹⁸ VERWILT: 'De liturgie-studie' 150-151.

¹⁹ VERWILT: *Sacramenten en sacramentaliën* 21-22.

²⁰ Dit wordt bevestigd door pater Hollaardt OP die hem nog heeft gekend. Hij vertelde dat Verwilt op een heel praktische en heldere wijze les gaf. Zo kwam hij bijvoorbeeld in zijn les over het doopsel met een pop binnen om op een beeldende, didactisch boeiende manier de liturgie van het desbetreffende sacrament uit te leggen. Naast praktische uiteenzettingen gaf Verwilt ook graag achtergronden van de katholieke riten, gebruiken en voorwerpen. *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

²¹ Het is echter de vraag of er nog collegemateriaal van hem te vinden is: door de oorlog is een deel van het archief van de dominicanenorde verloren gegaan. *Mondelinge mededeling Hollaardt* (14 februari 2005).

de Liturgische Beweging in het Nederlandse taalgebied en het vak liturgie in het studiehuis van zijn eigen orde de in zijn eigen ogen vereiste wetenschappelijke basis te geven. Wat dit laatste betreft, hij is – zoals ik al zei – ook degene geweest die er heeft op aangedrongen om een ordegenoot naar een universiteit te sturen met de opdracht zich daar te bekwamen in de liturgiewetenschap. Een ordegenoot die hem te zijner tijd zou opvolgen als liturgiedocent te Huissen. Theo Vismans wordt daartoe aangewezen.

4. Romeinse jaren

Als één van de allereerste Nederlanders vertrekt Theo Vismans in 1939 voor een academische opleiding in de liturgiewetenschap naar Rome.²² In Rome beschikken de dominicanen over een eigen universiteit: de *Università S. Tommaso d'Aquino*, ook wel het *Angelicum* genoemd. Daar verwerft hij in één jaar tijd de titel van licentiaat in de theologie. Hierna start voor Theo Vismans zijn meer gespecialiseerde studie in de liturgie. Bij gebrek aan een gespecialiseerd liturgisch instituut in die dagen is hij genoodzaakt gedurende twee jaren les te volgen aan verschillende Romeinse instituten. Zo volgt hij naast de colleges van de liturgiewetenschapper Gisbert Sölch OP aan het *Angelicum*, gedurende de periode 1939-1941 ook lessen aan het *Pauselijk Instituut voor christelijke archeologie* te Rome. En aan het *Oosters Instituut* in deze indrukwekkende Romeinse grootstad volgt hij gedurende de periode 1940-1941 colleges in de Oosterse theologie en liturgie.

Na het indienen van zijn proefschrift over de geschiedenis van het Ambrosiaanse doopritueel, promoveert hij op 20 juni 1942 met de hoogste lof. Om een onverklaarbare reden komt het echter nooit tot een officiële publicatie van het desbetreffende proefschrift, ook niet van een gedeelte ervan. Ten gevolge hiervan mag Vismans uiteindelijk officieel niet de titel van doctor in de theologie voeren.²³

²² OOSTERVEEN: 'In memoriam' 57; HOLLAARDT: 'In memoriam Vismans' 245; *Interview Hollaardt* (9 november 2004); KDC: Collectie Priesterprentjes, Vismans; *Conc(N)* 2.2 (1966) 156.

²³ Mogelijk is dit te wijten aan de oorlogstoestand in geheel Europa, waardoor een publicatie in deze jaren haast onmogelijk was. In oorlogstijd kwamen bijvoorbeeld heel wat tijdschriften niet of nauwelijks uit, onder andere ten gevolge van de papierschaarste en een moeilijk te voeren correspondentie. Op dit ogenblik is er wel een exemplaar van zijn proefschrift aanwezig in de bibliotheek van het *Angelicum* onder nr. 1510 van de collectie dissertaties. Na de oorlog heeft Vismans blijkbaar niet meer de moed, de tijd en/of de mogelijkheid gehad om alsnog een officiële publicatie van zijn proefschrift te verzorgen. *Brief Hollaardt* (1 december 2004) en *Brief Van Ooijen* (14 december 2004).

5. Professor in de liturgie (1942-1969)

5.1. Als opvolger van Lambertus Verwilt OP (1942-1969)

Wanneer Verwilt op 5 september 1940 overlijdt, heeft zijn aangewezen opvolger nog maar één jaar studie te Rome achter de rug. Theo Vismans moet dan nog beginnen aan zijn specialisatiejaren. Die tijd en ruimte krijgt hij. De keerzijde hiervan is echter dat er voorlopig geen lessen liturgie worden gegeven te Huissen. Het is wachten tot oktober 1942.

5.1.1. De pastoraalcursus te Huissen (1942-1944 en 1945-1948)²⁴

Na zijn promotie te Rome verhuist Vismans naar Huissen. Daar wordt voor het nieuwe cursusjaar het vak liturgie weer op het lesrooster geplaatst. Op dat lesrooster is ook het vak christelijke archeologie terug te vinden. Voor deze twee vakken wordt Vismans tot docent benoemd. In oktober 1942 gaat hij van start met lesgeven aan zijn jonge confraters. Daarmee start ook zijn loopbaan als professor in de liturgie.

Twee jaar later, in 1944, wordt de pastoraalcursus te Huissen tijdelijk stopgezet. Het oorlogsgeweld is gevaarlijk dichtbij gekomen. Op 6 oktober 1944 wordt Vismans, samen met de hele gemeenschap, geëvacueerd. Door bombardementen wordt het klooster gedeeltelijk verwoest. Dit betekent voor Vismans voorlopig het einde van zijn professoraat. Noodgedwongen wordt zijn werkterrein verlegd naar de zielzorg. Na een verblijf in Doorn, komt hij in het laatste oorlogsjaar terecht in Schiedam. Daar wordt hij als kapelaan werkzaam in de parochie *De Singel*.

Op 15 juni 1945, kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland, verhuist Theo Vismans terug naar Huissen. Onder de energieke leiding van achtereenvolgens prior Laurentius Teeuwen OP en prior Thomas Terwindt OP wordt het klooster in opmerkelijk korte tijd hersteld en vernieuwd. In oktober van dat jaar gaan de pastoraalcursus en dus ook het professoraat van Vismans opnieuw van start. Naast liturgie en christelijke archeologie krijgt hij nu ook het vak patrologie onder zijn hoede.

De pastoraalcursus blijft tot in 1948 gevestigd in Huissen. Hierna is Huissen alleen nog noviciaatklooster. Wat Vismans betreft, hij wordt op 10 september 1948 benoemd tot liturgiedocent aan het *Albertinum* te Nijmegen, zowel voor de *cursus minor* als de *cursus maior*, en hij wordt benoemd tot bibliothecaris van de *Centrale Bibliotheek van de Nederlandse Dominicanen* die daar is ondergebracht.

²⁴ OOSTERVEEN: 'In memoriam' 57; HOLLAARDT: 'In memoriam Vismans' 245; KDC: Collectie Priesterprentjes, Vismans; *Brief Hollaardt* (16 maart 2005); BRINK: 'De ontwikkeling van de Nederlandse Provincie' 37.

5.1.2. Het *Albertinum* te Nijmegen (1948-1969) ²⁵

In 1946 wordt in *Neerlandia Dominicana* aangekondigd dat bij het nieuwe studiejaar 1946/1947 een aanvang wordt gemaakt met ‘de volledige invoering van de *Ratio Studiorum*’. Concreet betekent dit dat alle studenten een ‘geregelden vierjarige cursus in de theologie en de aanverwante vakken’ zullen gaan volgen.²⁶ Tengevolge van de invoering van deze *ratio* krijgt nu ook de *cursus maior* het vak liturgie toebedeeld. Echter, uit mijn verzamelde gegevens blijkt dat Vismans pas in september 1948 start als professor in de liturgie. Blijkbaar is het vak liturgie dan pas daadwerkelijk op het lesrooster geplaatst en is in het studiejaar 1946/1947 inderdaad slechts ‘een aanvang’ met de invoering gemaakt. De invoering van het vak liturgie in de theologische opleiding van de dominicanen kostte in werkelijkheid enige jaren tijd. Toen Augustinus Hollaardt OP bijvoorbeeld in het studiejaar 1949/1950 aan zijn laatste jaar theologie op het *Albertinum* begon, had hij dit vak nog niet gehad.²⁷

Dominicanen Klooster „Albertinum“, Nijmegen.

Albertinum, studiehuis van de Dominicanen te Nijmegen
Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Tijdens zijn professoraat aan het *Albertinum* wordt Theo Vismans in 1964 benoemd tot vice-regens van de opleiding.²⁸ Echter niet voor lang, want in 1965 vindt er een interne verschuiving van functies plaats waarbij het vice-

²⁵ *Interview Hollaardt* (9 november 2004) en *Brief Hollaardt* (16 maart 2005).

²⁶ ND 1(1946) 123.

²⁷ Het vak liturgie werd de ene keer in het laatste jaar, de andere keer in het eerste jaar gegeven, of in allebei de jaren. *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

²⁸ ND 19 (1964) 184.

regensschap bij Vismans vervuld wordt met het subprioraat.²⁹ Als subprior is hij nu, naast professor in de liturgie, tot 1967 de onderoverste van het *Albertinum*. Later, wanneer hij inmiddels geen docent meer is, met name in de jaren 1976-1979, vervult hij voor een tweede keer de functie van subprior van het *Albertinum*. Verder heeft hij, samen met Ceslaus Micklinghoff OP en Felix Godding OP, een tijdje zitting in het *moderatorium* van het eigen *Studium der Dominicanaanse Provincie*. Ten gevolge van de opheffing van dit eigen studium op 28 juni 1969 worden de leden van dit *moderatorium* datzelfde jaar nog uit hun functie ontheven.³⁰

5.2. Een nationale en internationale loopbaan (1954-1965)

5.2.1. Het grootseminarie te Haaren van het bisdom Den Bosch (1954-1964)

In 1954 wordt Theo Vismans gevraagd om ook aan het grootseminarie van het bisdom 's-Hertogenbosch het vak liturgie inhoud te geven. Daarmee wordt hij volgens Gerard Lukken de eerste docent uit een reguliere orde op een diocesaan grootseminarie in de Nederlandse kerkprovincie; een novum dus. Men zou kunnen zeggen dat dit in de lijn ligt van de voortrekkersrol die het apostolisch vicariaat en later het bisdom 's-Hertogenbosch in de loop van de geschiedenis meermaals op zich heeft opgenomen.³¹

Nieuw voor Haaren is niet alleen de intrede van een reguliere priester in het professorencorps. Vismans is bovendien de eerste academisch geschoolde liturgiewetenschapper die in Haaren onderricht geeft in het vak liturgie.³² Door zijn komst krijgt het vak daarenboven een meer zelfstandige plek in het lesrooster, losgekoppeld van het rubriekenonderricht dat gegeven wordt door de directeur van het filosoficum die tevens de econoom is van het grootseminarie.³³ Direc-

²⁹ ND 20 (1965) 31 en OOSTERVEEN: 'In memoriam' 57.

³⁰ BND 4 (1969) 1-3.

³¹ Na de sluiting van de Leuvense universiteit op 25 oktober 1797 nam in de Noordelijke Nederlanden het apostolisch vicariaat 's-Hertogenbosch het voortouw in het streven naar een eigen grootseminarie (reeds op 29 januari 1798) en een eigen kleinseminarie (1815). Ook op liturgisch gebied heeft 's-Hertogenbosch in het verleden een innoverende rol gespeeld. Zo richtte zij als eerste een eigen liturgische vereniging op in 1911. En nu dus de doorbraak in het aanwerven van regulieren in de diocesane priesteropleiding. Iets wat tevoren absoluut niet kon: het werd totdan toe immers opgevat als een aantasting van de bisdommelijke staf. LUKKEN: *Notities* en *Interview Lukken* (25 oktober 2004). Lukken merkt in deze context op dat de regulieren onderling, door een nijpend tekort aan docenten voor hun studiehuizen, reeds in een eerder stadium onderling waren gaan samenwerken. De bisdommen volgden, eveneens uit nood geboren, later in dit proces van samenwerking. Voor meer historische informatie over het grootseminarie van het bisdom 's-Hertogenbosch: 125 jaar Haaren; *Domklok. 150-jarig bestaan*; PEIJNENBURG: *Seminarium Buscoduncense*; FICHEROUX - GIELIS - JACOBS: *Catalogus*; VAN BIJSTERVELDT - VAN VROONHOVEN: *Een tijdsbeeld uit Brabant*; VAN HEDEL - PAIJMANS: *Van seminarie tot cello*.

³² *Interview Lukken* (25 oktober 2004).

³³ Dit wordt bevestigd door studenten van cours '60 in VAN BIJSTERVELDT - VAN VROONHOVEN: *Een tijdsbeeld uit Brabant*, waar op p. 49 wordt opgemerkt: "Naast en deels ook in plaats van praktische oefeningen in liturgische gebaren en ritueel werd het vak liturgie ingevoerd, waarin het symboolkarakter van de riten en de theologische inhoud ervan aandacht kregen."

teur-econoom is in die tijd Max Terwindt.³⁴ Hij vervult deze functie sedert 1952 en heeft, gekoppeld aan deze functie, – net als in Rijsenburg het geval is – het vak liturgie toebedeeld gekregen.

Als liturgiedocent was Terwindt onmiddellijk afgestapt van louter rubricaal onderricht. Vanuit zijn verantwoordelijkheid voor het inoefenen van de liturgische praktijk behandelde hij in het vierde jaar theologie weliswaar de rubrieken die betrekking hadden op het kunnen functioneren als subdiaken en diaken, en nam hij, na enig rubriekenonderricht met betrekking tot de H. Mis, het praktische misexamen af dat plaats vond vlak voor de priesterwijding.³⁵ Daarnaast behandelde Terwindt tijdens zijn lessen ook de ontwikkeling van de liturgie in het algemeen en van het brevier en het Misoffer in het bijzonder.³⁶ Daarbij nam hij vooral enkele belangrijke liturgiehistorische studies uit zijn tijd tot leidraad.³⁷ In zijn keurig in cahiers uitgeschreven lessen valt op te maken dat hij tevens in ruime mate aandacht heeft besteed aan de toenmalige bekende liturgische thema's uit het pastorale veld: aan de Misweken, de volkszang, de *Missa dialogata*, het communiceren onder de H. Mis, de houding der gelovigen en liturgische taal. Eén cahier heeft Terwindt geheel gewijd aan het kerkgebouw en alle voorwerpen die daarbij komen kijken (altaar, paramenten, liturgische kleuren, enz.). Hij haalt onder andere Frits van der Meer aan wanneer hij de kerkruimte behandelt in zijn lesstof en hij haalt Hans van der Laan OSB aan als hij het heeft over de albe.³⁸ Het meest interessant is een aangetroffen stencil waarop achttien onderwerpen voor een scriptie staan voor het studiejaar 1957/1958. De eerste tien onderwerpen zijn van Theo Vismans, de acht volgende van Max Terwindt.

³⁴ Tevoren is hij twaalf jaar vice-prefect en leraar Nederlands geweest aan het kleinseminarie *Beekriet* te St. Michielsgestel. KDC: Collectie Priesterprentjes, Terwindt M.L.M. en LUKKEN: *Notities 2*.

³⁵ Naast M. Terwindt gaf ook president A. van der Meijden rubriekenonderricht. Dit deed hij aan de hand van *Notae morales et canonicae ad tractatum de sacramentis in genere*. Daarin komt aan de orde hoe de liturgie moet gevierd worden. Het bevat tevens juridische casuïstiek en moraal met betrekking tot de rubrieken.

³⁶ LUKKEN: *Notities 2-3*.

³⁷ In zijn lessen over de eucharistie nam hij bijvoorbeeld als leidraad: JUNGSMANN: *Missarum sollemnia*; BRINKTRINE: *Die heilige Messe*; BATTIFOL: *Leçons sur la Messe* en SCHNITZLER: *Die Messe in der Betrachtung*. Zie: KDC: Archief Lukken, nrs. 212-217: Cahiers I-VI. Zie tevens: *Archief Lukken*. Cahier I-II: H. Mis – studentenaantekeningen. Inzake het brevier is het verrassend een compleet traktaat van zijn collega directeur-liturgiedocent in Rijsenburg, Jan Prein, tussen zijn verzameld materiaal aan te treffen. Een traktaat met hier en daar correcties van typfouten die Prein zelf in blauwe inkt heeft aangebracht. Het gaat hier om PREIN: *Geschiedkundige aantekeningen op het Romeins Brevier* ([Rijsenburg]: 1952³). Zie: KDC: Archief Lukken, nr. 211: map.

³⁸ KDC: Archief Lukken, nrs. 212-217: Cahier III. Deze aanhaling van Dom van der Laan komt niet geheel uit de lucht vallen. In de jaren vijftig werden paramenten van Dom van der Laan ingevoerd in Haaren. Dat was toentertijd heel vernieuwend. Ook werd er vaatwerk aangekocht van Jan en Leo Brom en van Dom van der Laan of vaatwerk in hun stijl. De kapel is neo-romaans en gebouwd door C. Grandpré-Molière. Verder werden officiële vernieuwingen in de liturgie onmiddellijk ingevoerd. Aldus Lukken in zijn *Notities 2*.

Wat opvalt, is dat de onderwerpen van Terwindt vooral praktisch liturgisch van aard zijn (bijvoorbeeld: de ‘stille’ zondagsmis en de deelname der gelovigen; Latijn en Volkstaal in de liturgie, een nieuwe vorm van namiddag- of avondroeping als vervanging van het Lof?); de onderwerpen van Vismans zijn veel meer historisch-theologisch van aard (bijvoorbeeld: de theologische grondslagen van de deelname der gelovigen aan de liturgie, het Hoge priesterschap van Christus in de liturgie, de gebedsbijeenkomst van de christenen in de apostolische tijd).³⁹

Met het aantreden van een academisch opgeleide liturgiewetenschapper, in de persoon van Theo Vismans, ontstaat in de lesroosters een zichtbare opsplitsing tussen liturgie en rubrieken.⁴⁰ Vismans verzorgt het vak liturgie. Naast hem blijft Terwindt nog tot in 1963 als directeur-econoom onderricht geven in de rubrieken.

Aanvankelijk krijgen alleen het tweede, derde en vierde jaar theologie twee lessen per week liturgie en om de twee weken één les in de rubrieken (1956-1957) of om en om per week twee lessen in de liturgie, twee lessen in de rubrieken (1957-1958 en 1958-1959).⁴¹ Vanaf het collegejaar 1959-1960 krijgen alle jaren theologie in het eerste semester tweemaal per week liturgie en in het tweede semester rubriekenonderricht.

Grootseminarie Haaren, bisdom 's-Hertogenbosch

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Het lesrooster van diverse jaargangen bestuderend, springen er nog twee andere vakken in het oog: preekoefening en zangoefening. Alle jaren krijgen eenmaal

³⁹ KDC: Archief Lukken, nrs. 212-217: Cahier II.

⁴⁰ Hier zij opgemerkt dat in het archief van het bisdom 's-Hertogenbosch het lesrooster van het studiejaar 1954-1955 en van 1955-1956 ontbreken. Maar ik neem aan dat de daadwerkelijke opsplitsing in liturgie en rubrieken reeds is aangebracht met het aantreden van Vismans in 1954.

⁴¹ *Archief Bisdom 's-Hertogenbosch*. Seminarie, nrs. 259-262.

per week zangles. De preekoefening is daarentegen tot het studiejaar 1959-1960 voorbehouden aan het eerste jaar theologie (eenmaal per week). Hierna krijgt ook het tweede jaar eenmaal per week preekoefening. De preekoefening wordt gegeven door de directeur van het filosoficum (Terwindt dus).⁴² Wat de zangles betreft, aan het begin van zijn opleiding moet elke student een test afleggen bij de logopedist en krijgt hij, indien nodig, logopedieles. Degenen die slecht kunnen zingen worden apart bijgeschoold door medestudenten. De zangoefening gebeurt sowieso onder leiding van studenten. In de jaren vijftig is gedurende vijf/zes jaar Maurice Pirenne organist in Haaren. Ad libitum kan men ook nog een cursus gregoriaans volgen, in de jaren vijftig gegeven door dr. N. de Goede SCJ. Daarmee kan men dan een diploma dirigeren van het gregoriaans behalen, dat door de *Gregoriusvereniging* wordt geautoriseerd. Als handboek wordt daarbij een uitgave van Eliseus Bruning OFM gebruikt.⁴³

5.2.2. *Het Angelicum te Rome (1960-1964)*

Het feit dat vanaf het collegejaar 1959-1960 het vak liturgie in Haaren geconcentreerd wordt in het eerste semester, vindt zijn oorzaak in een nieuwe benoeming van Vismans, náást zijn docentschap aan het *Albertinum* en te Haaren.⁴⁴ Zo staat in *Neerlandia Dominicana* vermeld dat hij op 31 januari 1960 de trein neemt naar Rome om daar voor een half jaar liturgie te gaan doceren aan het *Angelicum*.⁴⁵ Het betreft hier het vak liturgie in de basisopleiding theologie welke men aan het *Angelicum* kan volgen. Zijn studenten vormen een internationaal gezelschap. Dit gezelschap bevat echter geen Nederlandse dominicanen, omdat de Nederlandse Provincie over een eigen *Studium Generale* beschikt.⁴⁶

Vier jaar achter elkaar trekt Vismans telkens voor één semester naar Rome. Het betekent iedere keer een omschakeling van leef-, denk-, en cultuurwereld, iets wat hem met momenten moeilijk valt. Want, zo valt het hem op, zijn Nederlandse studenten vormen een veel kritischer publiek dan zijn studenten in het *Angelicum* en het tempo waarin vernieuwingen plaats vinden in de Katholieke Kerk in Nederland is hoger dan het Romeinse tempo.

Uiteindelijk wordt zijn professoraat in Rome na 1964 niet meer verlengd. Volgens Oosterveen omdat Frans van Waesberge OP Vismans had gevraagd als

⁴² Deze hecht veel belang aan een goede retoriek. Hij verlangt van zijn studenten dat ze in het kader van dit vak een verzameling van sprekende teksten aanleggen. Anders dan de filosofen die eenmaal per jaar een preek dienen te verzorgen in eigen groep of voor de klas, dienen de theologanten eenmaal per jaar in de kapel een preek te verzorgen. Na de diakenwijding dient men om de beurt tijdens de eucharistieviering te preken. LUKKEN: *Notities* 3.

⁴³ LUKKEN: *Notities* 3 en 5. Het gaat om: BRUNING: *Het Gregoriaans*.

⁴⁴ Dit geldt tegelijk ook voor de liturgielessen die Vismans geeft in het *Albertinum*. *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

⁴⁵ ND 15 (1960) 28.

⁴⁶ *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

stabile figuur in de woelige jaren zestig het Albertijnse docentencorps met zijn permanente aanwezigheid te komen versterken.⁴⁷

5.2.3. *Het studiehuis te Helden-Panningen van de paters lazaristen (1964-1965)*

Vanaf het collegejaar 1964-1965 woont Vismans dus weer permanent in het *Albertinum*. Daar geeft hij nog steeds les aan zijn jonge dominicaanse confraters. Vanuit zijn vaste woonplaats reist hij echter niet meer wekelijks naar Haaren. Ook daar heeft hij als liturgiedocent opvolging gekregen. In dat jaar is er immers een eigen Bossche priester, Gerard Lukken, afgestudeerd als liturgiewetenschapper.

Er wacht Vismans echter al snel een nieuwe, extra benoeming als liturgiedocent. In 1964 wordt hij namelijk gevraagd om liturgieles te geven aan het studiehuis van de paters lazaristen te Helden-Panningen. Dit slechts voor één jaar, want in 1965 wordt het eigen studiehuis van de lazaristen opgeheven en worden hun theologiestudenten naar het *Theologisch Instituut te Eindhoven* (kortweg het *TIE* genoemd) gestuurd.⁴⁸

Te Helden-Panningen komt Theo Vismans in een voor hem weinig aantrekkelijke situatie terecht.⁴⁹ Twee jaar tevoren was een geliefd docent, Kees Konings CM, plotsklaps door zijn eigen orde weggepromoveerd: hij zou te moderne opvattingen verkondigd hebben. Konings verzorgde de vakken dogmatiek en liturgie. In de plaats van hem werd toen Andreas Maltha OP, een meer behoudende dominicaan, benoemd. De studenten konden deze gang van zaken maar moeilijk verteren en lagen regelmatig dwars gedurende de lessen. Een jaar later, toen de revolte nog steeds niet was bedaard, werd Vismans benaderd voor het vak liturgie. Misschien kon hij, als echte liturgiewetenschapper, meer rust brengen onder de gemoederen...

5.3. Het liturgieonderricht van Theo Vismans

Ofschoon anderen Vismans typeren als iemand die voor rust en stabiliteit kan zorgen, met name door zijn op trouwheid en vertrouwen ingestelde karakter, is het met zijn zelfvertrouwen heel anders gesteld.⁵⁰ Van zichzelf heeft hij niet zo'n hoge dunk. Zijn eigen onzekerheid maakt hem onhandig en brengt hem op momenten aan het stotteren. Hij is geen goed redenaar, kan niet op een

⁴⁷ OOSTERVEEN: 'In memoriam' 59.

⁴⁸ Deze concentratie van theologische opleidingen is ontstaan vanuit een samenwerkingsverband tussen: assumptionisten, augustijnen (vanaf 1966), lazaristen, paters van de H. Geest en norbertijnen. Aan het *TIE* verzorgden drie 'eigen' mensen het vak liturgie: F. Frijns AA, O. Klesser OP-RAEM en gedurende 1 jaar J. de Wolf OPRAEM. Dit Instituut heeft maar een korte tijd bestaan. Reeds in 1969 werd het opgeheven. LUKKEN: 'Liturgiewetenschap in Nederland' 58 en *Interview De Wolf*.

⁴⁹ *Interview Willemsen*. Willemsen heeft in de periode 1960-1964 aan het studiehuis van de paters lazaristen te Helden-Panningen de theologische opleiding gevolgd. In die periode heeft hij les gehad van pater Konings CM en van pater Maltha OP. Vismans was toen nog niet in beeld.

⁵⁰ OOSTERVEEN: 'In memoriam' 58-60.

vlotte wijze zijn grote dosis aan vergaarde kennis onder woorden brengen. In die zin valt het lesgeven – waar hij overigens nooit zelf om gevraagd heeft – hem nogal eens zwaar en wordt zijn lesgeven door studenten laag gewaardeerd.⁵¹ Het schrijven gaat hem beter af. Op een heldere wijze kan hij zijn gedachten en zijn theorieën uiteenzetten. Hoewel daarbij dient aangetekend te worden dat zijn teksten, met grote nauwgezetheid voorbereid, toch altijd als het ware de vrucht zijn van een ‘pijnlijke bevalling’.⁵² Eenmaal echter tot stand gekomen getuigen zij van een grote degelijkheid.

5.3.1. *Aan de hand van stencils*

Wat zijn colleges in de liturgie betreft, deze geeft Vismans niet aan de hand van bestaande handboeken. Hij ontwikkelt vanuit eigen studie en onderzoek de collegestof. Deze collegestof zet hij op papier en laat hij vermenigvuldigen voor zijn studenten. Aan de hand van deze stencils kan hij dan in elk geval zeggen wat hij te zeggen heeft. Maar lessen in didactiek heeft hij nooit gehad en zijn onzekerheid bemoeilijkt het lesgeven nog eens extra. Hij houdt zich tijdens de colleges dan ook strak aan zijn stencils en herhaalt regelmatig tot driemaal toe wat hij geschreven heeft. Dit maakt zijn lessen tot saaie hoorcolleges.⁵³

Van zijn collegestof heb ik getalsmatig, zeker in verhouding tot de zevenentwintig jaren dat Vismans heeft gedoceerd en wel op diverse locaties tegelijk, relatief weinig achterhaald. Voor mijn onderzoek beschik ik over: één A5-schriftje met college-aantekeningen van J. Möhlmann OP; vijf bundels van collegestencils afkomstig van G. Lukken, J. Peijnenburg, J. Wenting OP en K. Derksen OP; en de reeds eerder genoemde stencil met scriptie-onderwerpen.⁵⁴ Qua tijdsperiode dateert het materiaal uit de periode 1955-1964: de meest intensieve periode uit zijn docentschap, daar hij in deze periode op drie verschillende plaatsen les geeft. Verder bevat het gevonden materiaal uit deze tijd meerdere edities van eenzelfde cursus. Dit maakt een vergelijking mogelijk, bijvoorbeeld

⁵¹ OOSTERVEEN: ‘In memoriam’ 59 en *Interview Hollaardt*. Met betrekking tot zijn loopbaan vertelt Oosterveen dat Vismans voor zichzelf nooit een bepaalde planning, richting, toekomst heeft uitgestippeld en nooit een grote carrière heeft gezocht. “Hij had een groot vertrouwen in mensen en vooral in zijn medebroeders. De keuzen, verzoeken en wensen van hen aan hem heeft hij opgevat als zaken waaruit bleek dat men het goede met hem voor had. En deze verzoeken en opdrachten hebben zijn leven bepaald... Soms verlost zulke beslissingen van anderen hem van zijn gedub over wat hij moest doen of hoe hij iets moest aanpakken. Theo kon moeilijk beslissingen nemen. Zijn vertrouwen in het bestier van anderen was soms zo groot dat hij er vaak van uitging ‘dat er wel in voorzien zou worden’.” OOSTERVEEN: ‘In memoriam’ 59.

⁵² HOLLAARDT: ‘In memoriam Vismans’ 246; *Interview Hollaardt* (9 november 2004); *Interview Lukken* (25 oktober 2004).

⁵³ *Interview Lukken* (25 oktober 2004). Hollaardt wees tijdens mijn interview op een enquête die onder de studenten van het *Albertinum* op 27 mei 1968 werd gehouden. Daarin gaven studenten aan dat ze wel tevreden waren over de inhoud van de liturgielessen, maar niet over de wijze van lesgeven. *Interview Hollaardt* (9 november 2009).

⁵⁴ Een overzicht van het gevonden collegemateriaal is te vinden in Bijlage 4: ThV1-22.

om te kijken of er enige wetenschappelijke ontwikkeling in zijn lessen zit. Dat het cursusmateriaal afkomstig is uit twee verschillende opleidingshuizen (het dominicaanse *Studium Generale* en het grootseminarie van het bisdom 's-Hertogenbosch) maakt weer andere vergelijkingen mogelijk. Varieert hij bijvoorbeeld zijn lessen naargelang de context waarbinnen de opleiding plaats vindt? Of maakt het eigenlijk niet uit waar hij zijn liturgielessen geeft? Ondanks de beperkte hoeveelheid bronnenmateriaal is het dus mogelijk om een goed beeld te krijgen van de inhoud van zijn liturgieonderwijs en van zijn profiel als liturgiedocent.

5.3.2. Geen gedifferentieerd aanbod per locatie

Bij het doorbladeren van alle verzameld collegemateriaal uit de twee heel verschillende onderwijslocaties, valt al snel op dat het materiaal inhoudelijk nauwelijks van elkaar verschilt en dat Vismans niet creatief is omgegaan met de verschillende contexten waarin hij les heeft gegeven. De enige opvallende afwijking die ik in het collegemateriaal van het *Albertinum* heb gevonden in vergelijking met deze van Haaren èn dan ook nog eens eenmalig, is de toevoeging van een extra hoofdstuk gewijd aan de beleving van de liturgie in het dominicaanse leven.⁵⁵ Het spreken over de dominicaanse ritus reserveert hij echter niet exclusief voor zijn liturgielessen in de eigen orde. Ook tijdens zijn lessen in Haaren stipt hij zo nu en dan iets van de dominicaanse ritus aan.⁵⁶

Het feit dat de collegestof in de twee opleidingshuizen onderling zo weinig verschilt, schiept het sterke vermoeden dat Vismans ook in de andere centra waar hij heeft gedoceerd hetzelfde materiaal heeft gebruikt. Bovendien schiept een schematisering van alle materiaal het beeld dat hij in hetzelfde jaar ook op alle locaties dezelfde onderwerpen heeft behandeld.⁵⁷ Dit laatste wordt echter

⁵⁵ Het betreft hier: Bijlage 4: ThV16.

⁵⁶ Dit zit standaard verwerkt in zijn collegestencils.

⁵⁷ Bij een vergelijking kom ik tot volgende edities per thema:

- Inleiding 1) ThV2 = ThV21; 2) ThV5 = ThV12 = ThV13 = ThV17; 3) ThV9
- Sacramenten 1) ThV3; 2) ThV8 = ThV19
- H. Mis 1) ThV4 = ThV10; 2) ThV6 = ThV14 = ThV18
- Capita selecta 1) ThV7; 2) ThV11 = ThV15 = ThV20
- Dominicaans 1) ThV16

Dit leidt tot volgend schema:

Inleiding	1955-1956?	1959-1960	1963-1964
Sacramenten	1956-1957?		1962-1963
H. Mis	1957-1958	1960-1961	
Capita selecta	1958-1959	1961-1962	

In de tweede cyclus verandert Vismans de volgorde van de te behandelen thema's en behandelt hij de sacramenten en sacramentalia niet in het tweede maar het vierde jaar. Toeval of niet: de derde editie van de inleidende cursus is geredigeerd en gegeven in het jaar dat de liturgische constitutie wordt uitgevaardigd. Interessant is hier te kijken wat voor effect dit heeft op de inhoud van de betreffende cursus.

tegensproken door het gevonden verschil in de hoeveelheid lesuren liturgie gedurende de volledige theologische opleiding in het *Albertinum* en in *Haaren*.

5.3.3. Een pluriforme benadering van het vak liturgie

Zoals reeds in mijn schema (voetnoot 57) zichtbaar is geworden, kan de collegestof opgesplitst worden in vijf hoofdonderwerpen: 1) een inleiding op de liturgie; 2) de liturgie van de sacramenten en sacramentalia; 3) de liturgie van de H. Mis; 4) capita selecta over het proprium van brevier en missaal; 5) de beleving van de liturgie in het dominicaanse leven. In dit overzicht wordt mijn aandacht vooral getrokken door het eerst genoemde onderwerp. Reeds op de eerste pagina van zijn inleidende cursus maakt Vismans duidelijk dat het vak liturgie vanuit verschillende perspectieven dient benaderd te worden en dat hij dit zelf ook gaat doen. Hiermee profileert Vismans zichzelf als een liturgiewetenschapper die méér wil zijn dan louter een liturgiehistoricus en laat hij zien dat een wetenschappelijke benadering van het vak liturgie verder reikt dan louter liturgiegeschiedenis.

In de eerste en tweede versie van zijn inleidende cursus vertrekt Vismans vanuit de gedachte dat een volledige cursus liturgie vijf aspecten moet bevatten: 1) een theologie van de liturgie; 2) een geschiedenis van de liturgie; 3) een exegese van de liturgie; 4) rubricatie en 5) pastoraalliturgie.⁵⁸ In zijn derde editie uit 1963-1964 brengt hij deze vijf aspecten niet meer expliciet ter sprake. Wel onderstreept hij het belang van een theologie van de liturgie, de noodzaak van liturgiegeschiedenis en de antropologische grondslagen van de christelijke liturgie. Zo schrijft hij over de inhoud van een inleidende cursus liturgie:⁵⁹

Het zwaartepunt zal moeten liggen op de theologische reflectie op het wezen, de zin en de structuur van de liturgie, om daardoor haar volle werkelijkheids-waarde in het licht te stellen. Maar het zal ook noodzakelijk zijn, om haar concrete gestalte beter te doorlichten, enerzijds haar historische wording en ontwikkeling in het kort te schetsen, anderzijds haar algemeen-menselijke grondslagen aan te geven, die haar verbinden met de vormen van eredienst en liturgie in alle godsdiensten ter wereld. Want hoezeer de christelijke liturgie ook steunt op Gods openbaring, en in het bijzonder op de verordeningen van Christus zelf, en op het scheppende werk van de Kerk, niettemin liggen haar wortels diep in het algemeen-menselijk streven en handelen, dat God tastend zoekt in eredienst, hoe verworpen vaak ook.

Bij een verwijzing naar één van de cursussen van Vismans zal ik bij 'doublures' in het vervolg telkens naar één exemplaar verwijzen.

⁵⁸ Bijlage 4: ThV2, 1 en ThV5, 1.

⁵⁹ Bijlage 4: ThV9, 1.

J. Peijnenburg
Ged. Commissie
Haarlem 1959
Liturgie 1959
1959-1960

INLEIDING TOT DE LITURGIE

Voorwoord.

Een volledige cursus liturgie zou de volgende hoofdstukken moeten omvatten:

1. Theologie van de liturgie: een theologische analyse van de liturgie in het algemeen, geplaatst in het geheel van de christelijke openbaringswerkelijkheid.
2. Geschiedenis van de liturgie: bestudering en uiteenzetting van de ontwikkeling van de liturgie tot op de huidige tijd.
3. Exegese van de liturgie: een op de geschiedenis gebaseerde, maar op de huidige omstandigheden afgestemde uitleg van de liturgie, zoals ze in de liturgische boeken is vastgelegd.
4. Rubricistiek: Vaststelling en interpretatie van de rechtsnormen, die, vooral in de vorm van rubrieken in de liturgische boeken, de vordering van de liturgie normeren.
5. Pastoraal-liturgie: behandeling van de praktische quaesties die uit de relatie tussen liturgie en zielzorg voortvloeien.

Tegenover een zo ruime stof zal elke seminarie-cursus zich tot een aantal capita selecta moeten en kunnen beperken.

In feite zal deze cursus omvatten:

- a. Een algemene inleiding in de liturgie; daarin worden behandeld:
 1. de voornaamste vraagstukken uit de theologie van de liturgie;
 2. een overzicht van de geschiedenis van de liturgie, vooral van de romeinse liturgie, naar de grote lijnen;
 3. enkele fundamentele noties over liturgisch recht;
 4. een beknopte inleiding op de verschillende liturgische boeken van de romeinse liturgie;
 5. een beknopte inleiding op groei en structuur van het kerkelijk jaar.
- b. Een historisch-exegetische behandeling van de voornaamste onderdelen van de liturgie, zoals
 1. het ordinarium Missae;
 2. het officium divinum, naar algemene opbouw en structuur;
 3. de liturgie van de voornaamste sacramenten (doopsel, vormsel, wijdingen, h. oliiesel)
 4. het proprium van missale en breviarium;
 dit alles naar mogelijkheid van tijd en omstandigheden.

Ie hoofdstuk. Theologie van de liturgie.

In zijn meest algemene zin is liturgie een verschijnsel dat in alle godsdiensten der mensheid wordt teruggevonden. De christelijke heeft dus enerzijds een natuurlijke grondslag. Anderzijds is zij echter gebaseerd op Gods openbaring aan de mensheid, vooral op Gods intrede in de menselijke geschiedenis door de Menswording. In haar diepste wezen is zij dus ook slechts vanuit de theologie te verstaan.

Op de eerste plaats willen we vaststellen wat liturgie eigenlijk
8-9-1959

Liturgie Inleiding 2

is (I), welke haar inhoud en omgrenzing is (II), op welke wijze de liturgie daad van de gemeenschap is, en hoe de verschillende geleidingen van die gemeenschap bij de viering van de liturgie betrokken zijn - of horen te zijn (III); vervolgens vragen wij naar de verhouding tussen de liturgie en de bronnen van de openbaring (liturgie en Bijbel - liturgie en traditie), om een voorlopig inzicht te verwerven omtrent eventuele absolute waarde in haar concrete gestalte (IV); tenslotte vragen wij naar de voorwaarden vóór de vruchtbare beleving van de liturgie, waaraan wij de vraag vastkoppelen naar de feitelijke situatie op dit punt (V).

I. Wat is de liturgie?1. Woordgebruik

Het woord "liturgie" - dat afstamt van een klassieke griekse term, waarin we de woorden "laos" en "ergon" terugvinden, met de betekenis: werk, dienst ten bate van het volk - wordt in verschillende zinnen gebruikt. In de oosterse kerk heeft het de toegespitste betekenis van "eucharistie-viering". In ons spraakgebruik moeten we twee betekenissen onderscheiden:

a. liturgie als de uiterlijke rit, ceremoniën en gebeden, waar- door de eredienst van de Kerk naar buiten zichtbaar wordt;

b. liturgie als de eredienst van de Kerk zelf.

De laatste betekenis is jonger, maar heeft algemeen burgerrecht verworven, zonder de eerste geheel te verdringen. De betekenisontwikkeling weerspiegelt een dieper besef van de eenheid tussen vorm en inhoud, een bezinning ook op het wezen van de liturgie. Merken wij nog op, dat bij het vrijzinnig protestantisme het woord vaak als eerste betekenis krijgt: de dienst van God in het persoonlijke leven, in overeenstemming overigens met het gebruik van de term in het N.T. (vgl. Phil. 2,17; de term wordt echter ook cultisch gebruikt; vgl. Ic. 1,23 en Hebr.); ook hier steekt echter een theologische beschouwing achter.

2. De verhouding tussen godsdienst en eredienst volgens O. en N.T. Om, uitgaande van de algemene omschrijving "eredienst van de Kerk", een dieper inzicht te krijgen in het wezen van de christelijke liturgie, moeten ^{we} een goed inzicht hebben in de verhouding tussen godsdienst in het algemeen, en in het bijzonder de joodse en de christelijke godsdienst enerzijds, en de cultus, de eredienst, de liturgie anderzijds.

Godsdienst is per se een verhouding tussen de persoonlijke mens en de persoonlijke God. In zover de mens een gemeenschapswezen is, treedt reeds van nature de gemeenschapscultus in de godsdienst binnen, zonder daarom per se een wezenlijk element te vormen. De concrete bemoeienissen echter van God met het mensdom hebben een collectief aspect: God heeft zich een volk uitverkoren voor zijn dienst; in Christus heeft God zich een nieuw volk gevormd, dat wel de nationale grenzen doorbreekt, maar een ware gemeenschap

9-9-1959

Het is overigens opvallend hoe hij in deze derde versie zich méér dan voorheen heeft laten inspireren door de resultaten van de etnologie, de vergelijkende godsdienstwetenschappen, de menswetenschappen en de fenomenologie. Met betrekking tot dit laatste springt in het oog hoe hij liturgie duidt ‘als bij wezen handeling’ en hoe hij op een fenomenologische wijze ‘het verschijnsel liturgie’ verkent in het eerste deel van zijn inleidende cursus.⁶⁰ Zo gaat hij op zoek naar de aard en de kenmerken van liturgie, naar haar elementen (symbool, woord en handeling, offer en sacrament, muziek en zang, tijd en ruimte) en structuren, alsook naar het eigene van de christelijke cultus.

In de nu volgende paragrafen bekijk ik hoe hij die verschillende aspecten van de liturgie zelf vorm en inhoud heeft gegeven in zijn collegemateriaal.

5.3.3.1. Theologie van de liturgie

In zijn inleidende cursus wijdt Vismans een heel hoofdstuk aan een theologie van de liturgie. In de eerste en de tweede versie van deze cursus, die beide dateren uit de jaren vijftig, wordt deze theologie duidelijk gekleurd door de encycliciek *Mediator Dei et hominum*.

Mediator Dei als theologisch venster

Niet alleen verwijst Vismans heel regelmatig naar deze encycliciek, op het eerste gezicht toont zijn collegestof zelfs grote overeenkomsten met de inhoud van het eerste deel en nr. II van het tweede deel van de encycliciek. In werkelijkheid doet hij echter meer dan een louter verwoorden van wat de encycliciek aan theologie aanreikt.

Dat een theologie van de liturgie niet mag ontbreken in een cursus liturgie, motiveert hij vanuit het feit dat de liturgie in haar diepste wezen slechts vanuit de theologie kan worden verstaan. Persoonlijk wil hij zich in zijn cursus buigen over de voornaamste vraagstukken uit de theologie van de liturgie. Vooreerst staat hij stil bij de definitie van ‘liturgie’. In het courante spraakgebruik onderscheidt hij twee betekenissen: 1) liturgie als ‘de uiterlijke ritens, ceremoniën en gebeden, waardoor de eredienst van de kerk naar buiten zichtbaar wordt’; 2) liturgie als ‘de eredienst van de kerk zelf’. Laatstgenoemde betekenis, zo meldt hij, is van jongere datum en weerspiegelt een ontwikkeling in betekenis die heeft plaats gevonden: de ontwikkeling naar een dieper besef van de eenheid tussen vorm en inhoud; een bezinning ook op het wezen van de liturgie. Maar dan dient men wel aan het woord ‘Kerk’ haar volle theologische inhoud te geven: zij is een heilsinstituut, de gemeenschap der gelovigen in Christus, Lichaam van Christus. Deze definitie heeft volgens Vismans echter het nadeel dat zij noch het heiligende karakter van de eredienst, noch de aanwezigheid van Christus in de eredienst uitdrukkelijk vermeldt. Kijkt hij nu naar de omschrijving die

⁶⁰ Bijlage 4: ThV9, Inl.1 en Inl.2-34.

Mediator Dei geeft, dan moet hij spijtig genoeg constateren dat zij niet het heilige karakter van de liturgie uitdrukkelijk heeft opgenomen. Beide elementen zijn wel terug te vinden in Casel's omschrijving van de liturgie als 'het cultusmysterie van Christus en de Kerk'. Nadeel van deze omschrijving is dan weer dat ze in strikte zin alleen maar toepasbaar is op de eigenlijke sacramentele eredienst. Dit brengt Vismans bij een volgend vraagstuk: de inhoud en omgrenzing van de liturgie. Wanneer hebben we te maken met een 'cultus (publicus) Ecclesiae'? Persoonlijk vindt hij de afbakening die de instructie *De musica sacra et sacra liturgia* van 3 september 1958 hanteert tussen 'actiones liturgicae' en 'pia exercitia' te scherp, scherper dan alleen op basis van theologische gegevens mogelijk zou zijn. Vooral op het gebied van het kerkelijk gebed is de grenslijn tussen liturgie en niet-liturgie volgens Vismans niet steeds scherp te trekken:⁶¹

de wisselwerking tussen het officiële kerkelijke gebed van de gemeenschap als zodanig en het gemeenschappelijk gebed van bepaalde groepen binnen de kerk (met name de monniken) bepaalt ten dele zelfs de structuur van het huidige officie. De clericalisering van het officiële gebed en de erkenning van het privé-gebed als officieel gebed heeft een zekere verenging teweeg gebracht, en daarnaast gemeenschappelijke gebedsvormen in het leven geroepen die toch niet zonder meer 'gebed van de Kerk' genoemd kunnen worden.

Vismans sluit echter niet uit dat de nieuwe ontwikkeling die aan de gang is weer tot een verruiming van het officiële gebed zal leiden.

In een derde paragraaf buigt Vismans zich over de vraag op welke wijze de liturgie een handelen van de gemeenschap is en hoe de verschillende geledingen van de gemeenschap bij de viering van de liturgie betrokken zijn of behoren te zijn. Met betrekking tot de eerste vraag wijst hij vooreerst op Christus als de eerste 'bedienaar'. Vervolgens reflecteert hij, geïnspireerd door een artikel van Edward Schillebeeckx OP, over 'het ambtelijk priesterschap' en 'het algemene priesterschap der gelovigen'.⁶² Hierbij onderstreept hij de onlosmakelijke band van deze twee. Enerzijds mag het algemeen priesterschap van de gelovigen niet over het hoofd gezien worden, anderzijds is de deelname van de gelovigen aan de liturgie een deelname onder leiding van het bijzonder priesterschap. Met betrekking tot de wijze van deelname spreekt hij over actieve en passieve, inwendige en uitwendige deelname. Vervolgens geeft hij een praktisch overzicht van mogelijke vormen van actieve deelname door de gelovigen: het zich verzamelen (met daarbij het belang van de architectuur en de grootte van het kerkgebouw), de verschillende houdingen, de gebaren en handelingen, het stemgebruik, de aandacht voor de liturgische handeling en het liturgisch woord (zichtbaarheid en verstaanbaarheid), zelfs het stilzwijgen. Hier laat Vismans zich even van zijn pastoraalliturgische kant zien. Hij inspireert zich in zijn uitleg op de

⁶¹ Bijlage 4: ThV5, 10.

⁶² SCHILLEBEECKX: 'Priesterschap'.

niet gepubliceerde toespraak van A.-M. Roguet, gehouden op het *Liturgisch Congres* te Lugano in 1953. Voor de term 'actieve deelname' beveelt hij ten zeerste het artikel over dit onderwerp aan van Henk Manders in het *Liturgisch Woordenboek*.⁶³

In een vierde paragraaf concentreert Vismans zich op de verhouding tussen de liturgie en de bronnen van openbaring. Kijkend vanuit het tweepolig karakter van de liturgie, te weten liturgie als menselijke eredienst en liturgie als goddelijk heilshandelen, wijst hij vooreerst op een bijzondere relatie tussen liturgie en geloof, zowel in objectieve als in subjectieve zin, en dus ook tussen liturgie en de openbaring. Als eredienst steunt de liturgie op het geloof van de mens in God en in Christus. Daarom bevat zij niet alleen een geloofsbelijdenis maar is ze in haar geheel een 'geloofsbelijdenis'. Als voortzetting van het verlossingsmysterie van Christus in en door de Kerk is liturgie bovendien 'geloofs-prediking'. Niet alleen in zover zij uitdrukkelijke catechese en prediking omvat, maar in zover zij ons confronteert met de openbaring als gericht tot ons. Daaruit volgt voor Vismans dat de liturgie in bijzondere verhouding moet staan tot de H. Schrift en tot de traditie van de Kerk.

Inzake de relatie liturgie - H. Schrift gaat het hem niet alleen en zeker niet in de eerste plaats om een zo ruim mogelijk gebruik van de Bijbel in de liturgie. Het gaat hem om datgene wat daar uiteindelijk de grond van is, namelijk de continuïteit van het heilshandelen, waarvan de Kerk zich bewust is en dat zij door dit gebruik van de Bijbel ons inprent. Daarom neemt in de liturgie de lezing van de H. Schrift zo'n belangrijke plaats in. Daarom ook zal de liturgie bij voorkeur voor haar gebed gebruik maken van de woorden van de H. Schrift, met name van de psalmen, alsook vol zijn van formuleringen en zinspelingen ontleend aan de Bijbel. Met verwijzing naar het congres van het CPL te Straatsburg in 1957 besluit hij:⁶⁴

De Bijbelse inslag van de liturgie is dus niet slechts te verklaren uit een historische verwantschap tussen de christelijke liturgie en de joodse liturgie, tussen christendom en jodendom in het algemeen, maar op de heilshistorische eenheid van oud en nieuw verbond. Zij behoort dus ook niet tot die elementen in de liturgie, welke tot een bepaalde cultuur of cultuurperiode behoren, en in een andere cultuur of in een ontwikkeld stadium van dezelfde cultuur zouden kunnen of moeten verdwijnen.

Inzake de relatie liturgie - traditie wijst Vismans er vooreerst op dat de liturgie in haar historisch gegroeide en vastgelegde vorm de 'gekrystalliseerde geloofsbelijdenis van de Kerk' is. Immers, zij is de neerslag van het geloof zoals zich dit in de loop der eeuwen heeft uitgesproken; ze is een monument van de christe-

⁶³ MANDERS: 'Deelname, actieve, aan de liturgie'.

⁶⁴ Bijlage 4: ThV5, 17. Bedoeld wordt: *Le Congrès de Strasbourg: parole de Dieu et liturgie (3e Congrès National du CPL)* (Paris 1958 = Lex orandi 25).

lijke overlevering. Dit bepaalt mede haar karakter van geloofsprediking. Als stuk traditie is de liturgie dan ook een belangrijke *locus theologicus*, zowel in haar historische als in haar actuele gestalte. Dit geldt in zijn ogen heel bijzonder voor de theologie van de sacramenten, waarbij ‘de praxis van de Kerk – dus de liturgie – steeds weer het eerste uitgangspunt moet zijn’, iets wat ook geldt voor allerlei andere leerstukken. Juist om haar voortkomen uit het geloofsleven van de Kerk is de liturgie tot op zekere hoogte geloofsnorm. En dit geldt des te sterker wanneer de liturgie niet alleen maar spontane uitdrukking is van het geloof van de Kerk, maar uitdrukkelijk ingeschakeld wordt voor het inprenten van het rechtzinnig bewaren van de katholieke leer en de bestrijding van dwaal-leren. Daarnaast beschouwt Vismans, mede geïnspireerd door het denken van Romano Guardini, de liturgie als de beste vorming van de religieuze persoonlijkheid wanneer deze werkelijk doordrongen is van haar geest.⁶⁵ Uit dit alles concludeert Vismans dat de liturgie ‘traditioneel’ is. Daarmee bedoelt hij vooral in theologische zin: bewarend en doorgevend wat de Kerk aan geloofsbezit ontvangen en verworven heeft. De concrete liturgische vormen krijgen hierdoor een waarde die hen uitheft boven het louter door tijd en cultuur bepaalde, ontvangen hierdoor een zekere eerbiedwaardigheid. Daartegenover plaatst hij toch ook, op basis van de liturgiegeschiedenis, de betrekkelijkheid van de liturgische vormen. Uiteindelijk laat deze geschiedenis zien hoe de vormen van de liturgie goeddeels geconditioneerd zijn door een aantal menselijke factoren van meer of minder toevallige aard. De zekere betrekkelijkheid van de liturgische vormen blijkt volgens hem ook uit de pluriformiteit van de liturgie. In deze betrekkelijkheid ligt de mogelijkheid opgesloten en zelfs de wenselijkheid geïndiceerd de vormen aan te passen aan de zich wijzigende omstandigheden van christenheid en Kerk en eventueel aan de vreemde cultuurvormen waarin de Kerk een eigen plaats zal moeten veroveren. Dit kan naar alle waarschijnlijkheid nooit geschieden zonder een grondige aanpassing op allerlei gebieden, zo ook op liturgisch gebied. Maar deze aanpassing kent haar grenzen. Immers, door heel de geschiedenis van de liturgie loopt een streven naar continuïteit, naar een vasthouden aan de overlevering die van de apostelen tot ons gekomen is. Vismans interpreteert dit als een wetmatigheid die uit het wezen van de christelijke liturgie voortvloeit omdat het christendom en daarmee ook zijn liturgie gebonden is aan het historisch ingrijpen van God in de wereldgeschiedenis en omdat de liturgie zelf een functie van overlevering heeft. Hij schrijft:⁶⁶

De geschiedenis van de liturgie zal in belangrijke mate er toe kunnen en moeten bijdragen te bepalen wat wezenlijk is en wat niet, wat de precieze zin is van de verschillende teksten, handelingen en ceremonies, op welke wijze een aanpassing zal kunnen geschieden zonder een vervlaking of vervalsing te worden. Deze geschiedenis zal bovenal theologisch georiënteerd moeten zijn en

⁶⁵ Vismans verwijst hier onder andere naar GUARDINI: *Vom Geist der Liturgie*.

⁶⁶ Bijlage 4: ThV5, 44-45.

niet alleen geïnteresseerd in feitelijkheden. Verder zullen godsdienstwetenschap en sociologie ook een rol moeten spelen, omdat het om de concretisering gaat van een algemeen-menselijk religieus verschijnsel, en om een handelen van de mens als gemeenschapswezen.

Wel is hij van mening dat uiteindelijk slechts aan de leiding van de Kerk de verandering van de liturgie toekomt. Zij dient een verantwoorde verdere evolutie te waarborgen.

In een vijfde en laatste paragraaf staat Vismans tenslotte stil bij de beleving van de liturgie. Daarbij gaat hij vooreerst in op de centrale plaats die de liturgie dient in te nemen in het christelijk leven en de consequenties die dit heeft voor het praktische leven. Hij noemt: 1) de waardering van de liturgie als de eerste en meest authentieke bron van het christelijk en geestelijk leven; 2) de noodzaak van een persoonlijk beleefde liturgie; 3) de gerichtheid van alle zielzorg, apostolaat en missie zo niet exclusief dan toch voor een belangrijk deel op de deelname aan en de beleving van de liturgie; 4) de zorg om de liturgie niet te laten overwoekeren door allerlei vormen en praktijken van godsvrucht; 5) het belang van een zekere continuïteit tussen het persoonlijk gebed en de liturgie om een gespletenheid in het godsdienstig leven te voorkomen. Na deze opsomming gaat hij in op de feitelijke waardering van de liturgie. Vooreerst noemt hij de onvolwassenheid in het geloof of, nog anders gezegd, het gebrek aan een open ontvankelijke geloofshouding. De beleving van de liturgie komt uiteindelijk iemand niet aangewaaid; ze is een persoonlijke verovering, altijd opnieuw. Vervolgens wijst hij op een onaangepastheid van de mentaliteit waarmee men de liturgie tegemoet treedt en die haar stempel drukt op de viering van de liturgie door clerus en gelovigen. Hij noemt concreet: het individualisme; het clericalisme; het utilitarisme en de verzakelijking; het tekortschieten van catechese en prediking; alsook het tekortschieten van de theologie die vaak het Schriftuur- en traditieargument te rationalistisch heeft gehanteerd en bij haar bezinning op de gegevens van de openbaring het bewuste contact met de [lees: schriftelijke] bronnen en daarmee de taal en denktrant van de Bijbel en de kerkvaders is verloren. Van de andere kant wijst hij op een zekere onaangepastheid van de liturgie zelf, waardoor ze niet gemakkelijk in het persoonlijk leven wordt opgenomen en verwerkt. Zo schrijft hij:⁶⁷

De liturgie, gegroeid in eeuwen, en wel in een heel bepaald cultuurmilieu, onder verschillende invloeden (...) is tot op zekere hoogte belast met historisch gegroeide vormen, waardoor zij aan echtheid en openheid heeft ingeboet. De symbolen die zij gebruikt – en moet gebruiken, omdat de natuurlijke uitdrukkingsmiddelen tegenover het mysterie zo vaak tekort schieten – zijn voor de huidige mens, die veel minder in verbondenheid met de natuur leeft, vaak niet meer sprekend. Het tekort in bijbelse en liturgische vorming speelt hier een

⁶⁷ Bijlage 4: ThV5, 21.

rol, maar deze kan hieraan toch niet helemaal tegemoet komen. De taal van de liturgie is een vreemde geworden.

Uiteindelijk is dit alles nog eens versterkt door een zekere verstarring en clericalisering van de liturgie.

Uit een vergelijking van de drie versies van de inleidende cursus kan duidelijk een ontwikkeling in gedachtengang geconstateerd worden. Uiterlijk is het reeds te merken aan het groeiend aantal pagina's. Met deze groei in pagina's correspondeert ook een groei in wetenschappelijke ontwikkeling. Inhoudelijk lijken de eerste en de tweede versie weliswaar nog veel op elkaar. Hier en daar worden in de tweede versie gedachten verder uitgewerkt, mede aan de hand van nieuwe literatuur die ondertussen is verschenen. De derde versie verschilt echter in opbouw aanmerkelijk van de vorige twee. Dit is grotendeels te wijten aan de openheid van Vismans voor allerlei wetenschappelijke en liturgische ontwikkelingen om zich heen. Zo integreert hij in de derde versie heel expliciet een fenomenologische benaderingswijze van de liturgie, gaat op een nog duidelijkere andersoortige wijze met de liturgiegeschiedenis om – daar kom ik later nog op terug (5.3.3.2) – en haakt hij bij het verschijnen van de liturgische constitutie zowat onmiddellijk in op dit pauselijk document.⁶⁸

Sacrosanctum concilium als nieuw theologisch venster

Wat het eerst opvalt in deze derde versie is het feit dat hij 'de theologie van de liturgie' duidelijk als een apart deel (III) opneemt in zijn inleiding, los van zijn fenomenologische benadering van de liturgie (I). Tussen deze twee delen in plaatst hij – niet willekeurig maar juist doelbewust – een geschiedenisoverzicht van de liturgie (II). Wel bouwt hij duidelijk voort op de resultaten van zijn fenomenologische benadering: 1. op de vaststelling dat cultus, en dus ook liturgie als gemeenschapscultus, steunt op een geloof in een godheid. Een godheid die niet alleen van de kant van de mens uit aanspreekbaar is, maar die zich ook in de cultus openbaart en mededeelt; 2. op de constatering dat de christelijke cultus steunt op en bepaald wordt door het geloof in de ene, drievuldige, persoonlijke God die Zich vooral heeft medegedeeld door de menswording van zijn Zoon in de persoon van Jezus Christus.

Een tweede zaak die bijzonder in het oog springt, is zijn uitspraak dat de theologie van de liturgie 'geen apart hoofdstukje van de theologie naast andere' is. Zij is daarentegen 'de visie op de totaliteit vanuit een bepaalde hoek, vanuit een bepaald onderdeel van deze totaliteit'.

Met betrekking tot zijn eigen cursus zegt hij vervolgens dat hij zal trachten zo veelzijdig mogelijk de raakpunten met heel de theologie in het licht te stellen.

⁶⁸ Op 4 december 1963 wordt de constitutie afgekondigd; vanaf 15 januari 1964 integreert hij systematisch deze constitutie in zijn theologische reflecties. Bijlage 4: ThV9, III.1-7.

Dit zal hij doen aan de hand van de omschrijving in de constitutie over de liturgie, artikel 7, derde alinea. Daarin staat:⁶⁹

Terecht wordt dus de liturgie gehouden voor de uitoefening van Jesus Christus' priesterschap, waarin door zintuigelijke tekens de heiliging van de mens wordt aangeduid en op een wijze, die eigen is aan ieder teken (beter: die voor ieder teken een eigene is), bewerkt, en waarin door het Mystieke Lichaam van Jesus Christus, d.i. door het Hoofd en zijn ledematen, een integrale openbare eredienst wordt uitgeoefend.

Vooreerst vraagt hij zich af of deze zuiver theologische omschrijving van liturgie in feite de realiteit dekt die in de constitutie zelf en in andere documenten met het woord liturgie wordt aangeduid. Na een bestudering van de integrale tekst concludeert hij dat ook in deze constitutie in feite de omvang van de liturgie wordt beperkt tot datgene wat in de liturgische boeken staat, hetzij de algemeen-rechtelijke, hetzij de particulier-rechtelijke. Het is echter de vraag of de theologische definitie ook niet van toepassing is op gemeenschapscelebraties die niet door de liturgische boeken worden geregeld en dus een vrijere vorm kunnen hebben maar die toch gemeenschapscultus van de Kerk schijnen te zijn.⁷⁰ De grens tussen gemeenschapsdienst en individuele eredienst is volgens Vismans niet geheel scherp te trekken. Immers, de verbondenheid van de individuele christen met de Kerk is van die aard dat hij in zijn verhouding tot God altijd als lid van de Kerk moet beschouwd worden en hij bijgevolg ook enigszins namens de Kerk optreedt. Vanuit dit alles concludeert hij dat het theologisch begrip van de liturgie in eerste instantie van toepassing is op datgene wat door de Kerk officieel als haar eredienst wordt erkend (en waartoe het juridische begrip zich beperkt), maar niet noodzakelijk alleen daarop van toepassing is. Van praktisch belang acht hij deze kwestie niet, gezien de door hem geobserveerde duidelijk aanwezige tendens in zijn dagen om het juridische begrip te verbreden, onder andere door de decentralisatie van de liturgische wetgeving. – Uit deze opmerking valt af te lezen hoe veelbelovend en hoopvol het klimaat in de Kerk vlak na Vaticanum II nog is.

Bij zijn bestudering van de omschrijving van liturgie in de constitutie gaat Vismans ook hier weer op zoek naar het tweepolige karakter van de liturgie als menselijke eredienst en als heiliging. In de omschrijving van de constitutie wordt als eerste de heiliging van de mens genoemd en wel vanuit een theologisch standpunt. Wanneer de liturgie benaderd wordt vanuit het geloof, staat inderdaad Gods initiatief voorop. Het menselijk zoeken naar God is slechts een antwoord op Gods initiatief om zich aan de mens mee te delen. Wel wijst hij op

⁶⁹ In zijn cursus plaatst Vismans naast de Latijnse tekst een eigen vertaling in het Nederlands, welke ik hier heb weergegeven. Bijlage 4: ThV9, III.1.

⁷⁰ Spijtig genoeg licht Vismans niet toe welke celebraties of cultusvormen hij hier bedoelt en geeft hij er geen voorbeelden van.

het gevaar dit aspect eenzijdig te beklemtonen, wat in het verleden meermaals is gebeurd. In deze visie wordt liturgie in eerste instantie beschouwd als een genademiddel, als een handelen van God waar de mens slechts ontvangend tegenover kan staan. Merkwaardigerwijze, zo merkt Vismans op, leidt zo'n theocentrische beschouwing tot een antropologische houding en tot een ondermijning van het cultisch karakter van de liturgie. Daarom is het volgens hem van belang ook de andere kant in het licht te stellen, namelijk de liturgie als menselijke daad van God-zoekende eredienst. Hij schrijft:⁷¹

Niet zonder reden heb ik daarom in het 1e deel zoveel aandacht besteed aan het menselijk aspect van de cultus, dat wellicht te veel in het duister gebleven is, met het tragische gevolg, dat de liturgie van het menselijk geïsoleerd dreigt te raken. (...) Liturgie is een geloofsexpressie, die niet alleen maar de heiliging als voorafgaande voorwaarde mogelijk maakt, maar mede realiseert.

Deze beschouwing over de liturgie als eredienst leidt volgens Vismans tot de onvermijdelijke conclusie dat een vernieuwing en een herleving van het cultisch besef één van de belangrijkste taken is waarvoor de Kerk zich gesteld ziet

omdat heel de vernieuwing van de liturgie, heel de benadrukking van het menselijk aspect, en daarmee van de menselijke beleefbaarheid van de liturgie een slag in de lucht blijft, wanneer er geen behoefte bestaat aan eredienst bij gebrek aan een werkelijk beleefd Godsgeloof. De anthropocentrische benadering van de liturgie bewijst de noodzakelijkheid van een theocentrische visie op mens en wereld.⁷²

Hiermee formuleert hij in mijn ogen een kwestie die vandaag nog brandend actueel is.

In een volgende paragraaf buigt Vismans zich over de relatie liturgie en Christus. In de tekst van de constitutie staat de vaststelling dat de liturgie zowel heiliging als eredienst is, ondergeschikt aan de primaire vaststelling dat de liturgie de uitoefening is van de priesterlijke taak van Christus. In deze formulering ligt vervat dat Christus, gezien Hij de centrale figuur is in het heilsbestel, ook de centrale figuur is in de liturgie. Dit houdt voor Vismans in dat een theologie van de christelijke liturgie heel de christologie en heel de soteriologie veronderstelt. Maar ook andersom zullen christologie en soteriologie incompleet zijn wanneer zij niet uitmonden in Christus' priesterlijke functie die hij uitgeoefend heeft 'vooral door het paasgeheim van zijn zalig lijden, van zijn verrijzenis en van zijn glorievolle hemelvaart' (SC5). Het paasmysterie vormt uiteindelijk de kern van de gehele liturgie, het meest nadrukkelijk in de eucharistieviering die dan ook het centrum vormt van de liturgie, maar ook in alle andere onderdelen van de liturgie.

⁷¹ Bijlage 4: ThV9, III.3.

⁷² Bijlage 4: ThV9, III.3-4.

Uit de visie dat liturgie niets anders is dan de deelname aan die priesterlijke taak van Christus onder het dubbele aspect van eredienst en heiliging vloeit voort dat een theologische visie op de liturgie een theologie veronderstelt van de Kerk, precies als genadegemeenschap en als cultusgemeenschap. De Kerk, zo meent hij, neemt een wezenlijke plaats in in het heilsplan van God met de mensen. Zij is meer dan alleen een verbondenheid van allen die door Christus verlost zijn en wel tot onderlinge steun en hulp; een verbondenheid die op een gegeven moment overbodig of zelfs nadelig zou kunnen worden. Het verlost-zijn van de individuele persoon omsluit juist het behoren tot de gemeenschap. We kunnen slechts verbonden zijn met Christus door onze verbondenheid met de genadegemeenschap van de Kerk. Daarom is de liturgie niet slechts een vrijblijvende bundeling van de eredienst van velen, een middel tot onderlinge stichting, tot wederzijdse geloofsversterking en steun in de geloofsbeleving, maar het brandpunt van de heilontmoeting met Christus die ons in en door de Kerk tegemoet treedt om ons naar de Vader te leiden. Daarom is volgens Vismans de genadegemeenschap ook noodzakelijk een cultusgemeenschap: de genade, het heil is primair een gerichtheid op God, vanwaaruit dan verder in tweede instantie de relatie van de mens tot de wereld en tot zijn medemens in een nieuw perspectief komt te staan. Tot slot blijft Vismans in deze derde versie, evenals in de eerste en tweede versie, stilstaan bij de gelede, hiërarchisch gestructureerde gemeenschap.

Reeds heb ik aangestipt dat Vismans in zijn inleidende cursus ook plaats inruimt voor een geschiedenis van de liturgie. Dat doet hij in alle drie de versies.⁷³ Dit doet hij echter op geheel andere wijze dan Jan Prein.

5.3.3.2. Geschiedenis van de liturgie

Het doel van Vismans is niet om louter een gedetailleerd geschiedenisoverzicht te geven en tot op de bodem uit te pluizen hoe de liturgie zich in de loop der tijden heeft ontwikkeld. De nadruk ligt bij Vismans toch vooral op de dienende functie van de liturgiegeschiedenis. Zij leidt vooreerst tot een beter verstaan en beleven van de hedendaagse liturgische vormen. Bovendien vormt zij een noodzakelijke basis voor het op verantwoorde wijze oplossen van pastoraalliturgische kwesties en het ontwikkelen van liturgievernieuwing. De liturgiegeschiedenis levert namelijk een belangrijke bijdrage aan het bepalen van wat wezenlijk is en wat niet, wat de precieze zin is van de verschillende teksten, handelingen en ceremonies, en op welke wijze een aanpassing kan geschieden zonder te vervallen in vervlakking of vervalsing van de liturgie (cf. supra).

Deze geschiedenis van de liturgie mag volgens Vismans nooit worden losgemaakt van de geschiedenis van de Kerk. De lotgevallen van de liturgie hangen immers uiterst nauw samen met de lotgevallen van de Kerk, die op hun beurt

⁷³ Bijlage 4: ThV2, 11-22; ThV5, 23-45; ThV9, II.1-32.

weer bepaald worden door de politieke en geestelijke bewegingen en stromingen die de geschiedenis van de mensheid beïnvloeden.⁷⁴ Bovenal echter dient de geschiedenis van de liturgie theologisch georiënteerd te zijn en niet alleen geïnteresseerd in feitelijkheden.

Dit alles bepaalt de opzet van zijn eigen opgestelde geschiedenisoverzicht. Het gaat slechts om een schets van de ontwikkeling van de christelijke eredienst en dan in het bijzonder van de Romeinse liturgie. Dit geeft hij in de derde versie ook duidelijk aan in de toegevoegde ondertitel van zijn geschiedkundig hoofdstuk. In deze versie gaat hij bovendien creatief aan de slag met diverse bouwstenen die de fenomenologische benadering van de liturgie heeft aangereikt. Zo poogt hij een antwoord te geven op de kritische vraag in hoeverre de inwendige tendenzen van de eredienst en de karakteristieken van de christelijke liturgie een bepalende rol hebben gespeeld in de historische ontwikkeling van de liturgie en in hoeverre de innerlijke dynamiek van de christelijke eredienst al dan niet in de loop van de geschiedenis tot ontplooiing is gekomen. Het gaat hem er echter niet om uit deze historische gegevens onmiddellijk een aantal praktische conclusies af te leiden voor hedendaagse kwesties, maar om het denken hierover te oriënteren en zo een beoordeling voor te bereiden. Dit laatste past hij tot op zekere hoogte toe in zijn onmiddellijk daarop volgend apart hoofdstuk over de theologie van de liturgie.

Met betrekking tot de theologische oriëntering van de liturgiegeschiedenis valt het op hoe hij in zijn andere cursussen stilstaat bij de ontwikkeling van de theologie voor zover dit van invloed is geweest op de ontwikkeling van de liturgie. In zijn cursus over de liturgie van de Mis zoomt hij bijvoorbeeld in op de middeleeuwse theologie met haar nadruk op de *realis praesentia* en de transsubstantiatie en op de theologie van Trente.⁷⁵

5.3.3.3. Exegese van de liturgie

Onder 'exegese van de liturgie' verstaat Vismans een op de actuele omstandigheden afgestemde uitleg van de verschillende teksten en handelingen van de liturgie zoals deze in de liturgische boeken is vastgesteld, met daarbij een bijzondere aandacht voor de plaats en betekenis van de verschillende onderdelen in het geheel. Deze exegese van de liturgie dient in zijn ogen enerzijds scherp

⁷⁴ In de eerste versie van zijn inleidende cursus spreekt hij over 'de menselijke factor' in de liturgiegeschiedenis. Uiteindelijk hebben een aantal concrete, historische, menselijke factoren de feitelijke vormgeving van de liturgie bepaald. Als voornaamste factoren noemt hij vervolgens: de Joodse liturgie en de oudtestamentische gedachtenwereld; cultuurwereld en volksaard; de bezinning op het dogma en de ontwikkeling van de theologie; de ontwikkeling van spiritualiteit en christelijke levensvormen zoals het kloosterleven; wijzigingen in het kerkelijk bestuursapparaat en de kerkelijke discipline; de zich wijzigende positie van de Kerk in wereld, maatschappij en staat. Bijlage 4: ThV2, 21.

⁷⁵ Bijlage 4: ThV4, 14-15 en 16.

onderscheiden te worden van de historische beschouwing van de liturgie, anderzijds dient zij wel op de liturgiegeschiedenis gebaseerd te zijn.⁷⁶

Deze benadering van de liturgie past hij op heldere en verhelderende wijze toe bij de bespreking van diverse sacramenten.⁷⁷ Telkens tracht hij eerst inzicht te geven in de opbouw en structuur van een sacrament en vertelt hij in grote lijnen iets over aan zijn historische ontwikkeling. Om vervolgens historisch-exegetisch de voornaamste elementen van het betreffende sacrament uit te diepen en hun betekenis bloot te leggen. Deze historisch-exegetische benadering past Vismans eveneens toe in zijn cursus *Capita selecta over het proprium van brevier en missaal*.

Wat daarbij opvalt is dat hij graag zijn studenten rechtstreeks kennis laat maken met schriftelijk bronnenmateriaal. In zijn cursus *Liturgie van de sacramenten* doet hij dit in de eerste versie nog op summiere wijze in de cursustekst zelf. In de tweede versie geeft hij diverse citaten en fragmenten in een aparte bijlage die hij de naam ‘documenten’ geeft. Zijn cursus over de liturgie van de Mis beschikt reeds in de eerste versie over een dergelijke bijlage. De volgende edities doen niet alleen een groei in pagina’s zien van de cursus zelf, maar ook van de documentenbijlage. Wat verder in het oog springt bij deze citaten en fragmenten, is de ruime aandacht van Vismans voor de geschriften van de kerkvaders.

5.3.3.4. Pastoraalliturgie

Tijdens zijn ‘exegese van de liturgie’ grijpt Vismans zo nu en dan de kans om ook pastoraalliturgisch iets te zeggen. Bij het doopsel bijvoorbeeld zegt hij dat het pastoraal gezien van belang is dit sacrament zoveel mogelijk tot een gemeenschapsdienst te maken. Als suggestie geeft hij: een kort woord van uitleg tijdens de plechtigheid, of wellicht beter, een korte inleiding vooraf over de zin van de plechtigheid als geheel en over de zin van de afzonderlijke ceremonies.⁷⁸ Verder onderstreept hij dat het voor een goed deel afhangt van de wijze waarop het doopsel wordt toegediend en van de wijze waarop ook de aanwezigen erbij betrokken worden, of heel de symboliek van het doopsel tot leven en tot vruchtbaarheid wordt gebracht. In de college-aantekeningen van J. Möhlmann

⁷⁶ Bijlage 4: ThV5, 1 en 22.

⁷⁷ In de eerste versie uit vermoedelijk 1956-1957 staat hij stil bij de sacramenten van het doopsel, het vormsel en de wijdingen. In de tweede versie uit 1962-1963 voegt hij daar het sacrament van de ziekenzalving aan toe. Interessant in deze tweede versie is dat hij niet meer spreekt over ‘liturgie van de sacramenten’ maar over ‘sacramentele liturgie’, wat duidt op een gegroeide blikverbreding. Vismans zelf maakt daarbij de kanttekening: “Wanneer we spreken over de sacramentele liturgie als het onderwerp van de cursus van dit jaar, dan volgen we hier louter een praktische en min of meer gangbare verdeling van de liturgie, die de sacramentele liturgie onderscheidt van de H. Mis, het goddelijk officie, en het kerkelijk jaar. Het woord ‘sacramentele’ heeft dus geen wezenlijk onderscheidende betekenis; alle liturgie immers is sacramentele handeling – in de bredere zin van het woord. Anderzijds beperken we ons niet tot de liturgie van de sacramenten in strikte zin, omdat we ook aandacht zullen schenken aan andere voor het kerkelijk leven belangrijke ritens, zoals de liturgie van de zieken, de begrafenis en kerkwijding.” Bijlage 4: ThV8, 1.

⁷⁸ Bijlage 4: ThV3, 1-2.

spreekt hij een voorkeur uit om het doopsel, indien mogelijk, niet onmiddellijk na de geboorte te laten plaats vinden. Enerzijds mag men niet al te onstuimig het doopsel uitstellen tegen de wens van de ouders in. Maar als ouders de wens uitspreken om het doopsel even uit te stellen, dan mag men daar gemakkelijk in toestemmen. Een belangrijk argument pro is dat men dan kan dopen in de parochiekerk. Een bijkomstig argument is dat de moeder van de dopeling er dan ook bij kan zijn.⁷⁹

Ten aanzien van liturgievernieuwing staat Vismans in wezen positief. Ofschoon hij de liturgie ‘traditioneel’ noemt in de zin van ‘bewarend en doorgevend’ en ‘uitstijgend boven tijd en cultuur’ (cf. 5.3.3.1), dient in zijn ogen de liturgie een ‘dynamische eredienst’ te zijn.⁸⁰ Enerzijds wijst hij erop dat liturgievernieuwing in zijn dagen geremd wordt door een grote voorzichtigheid.⁸¹ Anderzijds geeft hij er in zijn cursus over de beleving van de de liturgie in het dominicaanse leven blijk van dat hij met allerlei ontwikkelingen in de praktijk duidelijk moeite heeft.⁸² Volgens hem wordt er in de praktijk vaak te weinig voor vernieuwing en hervorming gekozen vanuit een inzicht in de waarde en onwaarde van de liturgische traditie. Dat baart hem zorgen. In deze context wijst hij op de frictie die er in zijn beleving is ontstaan tussen het gedachtengoed van de Liturgische Beweging enerzijds en vernieuwingen die vanuit de liturgische praxis tot ontwikkeling zijn gekomen anderzijds. Zo schrijft hij:⁸³

De Liturgische Beweging is een realiteit in de Kerk, die uit het hedendaagse kerkelijke leven niet meer is weg te denken. Haar uitbreiding in de breedte is onmiskenbaar: er is vrijwel geen parochie in Nederland, vrijwel geen klooster ook, waar zij niet op een of andere manier te bespeuren valt... (...) De groei van de Liturgische Beweging in de diepte houdt echter niet altijd gelijke tred met haar uitbreiding in de breedte: dat een vernieuwde praktijk niet altijd uit een vernieuwd inzicht voortvloeit, blijkt wel het beste uit het feit, dat die praktijk, waar het nieuwtje eraf is, soms even vlug verdort als de graankorrel op de rots uit de parabel, of uit de gevallen, waarin een liturgische vernieuwing slechts bestaat uit enkele onsamenhangende elementen, die uiteindelijk de echte beleving van de liturgie ternauwernood raken.

Persoonlijk kijkt Vismans vanuit zijn liturgiewetenschappelijke kennis heel kritisch naar de liturgie zoals die in zijn tijd officieel is vorm gegeven. Wanneer ritens in zijn ogen te complex zijn geworden of te ver verwijderd zijn geraakt van hun oorspronkelijke bedoeling, dan schroomt hij niet om suggesties te doen hoe het ritueel ten goede zou veranderd kunnen worden bij een herziening. Zijn

⁷⁹ Bijlage 4: ThV1, 8-9.

⁸⁰ Bijlage 4: ThV5, 44.

⁸¹ Bijlage 4: ThV5, 44.

⁸² Bijlage 4: ThV16.

⁸³ Bijlage 4: ThV16, 1.

liturgiewetenschappelijke bagage doet hem overigens eveneens heel kritisch vakliteratuur lezen. Zo nu en dan zijn bijvoorbeeld in zijn cursus over de liturgie van de Mis kritische reflecties op en goed uitgewogen weerleggingen van de visie van andere liturgiewetenschappers, zoals J. Jungmann SJ, Th. Maertens OSB, J. Pascher, P. Batiffol en J.P. de Jong te vinden.

Ofschoon Vismans duidelijk het belang ziet van een goede pastoraalliturgie, besteedt hij er in zijn inleidende cursus geen apart hoofdstuk aan. Wel zijn, verspreid over de verschillende cursussen pastoraalliturgische reflecties te vinden. Concrete suggesties zijn er weinig. Maar dat is ook niet zijn doelstelling. Hij wil toch vooral het denken over pastoraalliturgische kwesties oriënteren en zo een beoordeling voorbereiden.

5.3.3.5. Kerkelijk recht

In de eerste versie van zijn inleidende cursus besteedt Vismans welgeteld tweeëneenhalve pagina aan een apart hoofdstuk over 'liturgisch recht'. In de tweede versie zijn dat vier pagina's geworden. Aandacht besteedt hij aan: de ontwikkeling van het liturgisch recht, liturgisch recht en canoniek recht, de wetgevers, de wetten en hun verzamelingen en tot slot de interpretatie van het liturgisch recht. In de derde versie is dit hoofdstuk weggefallen. Dit betekent echter niet dat hij helemaal niets meer over het liturgisch recht zegt. In zijn geschiedenis van de liturgie vertelt hij iets over de ontwikkeling van het liturgisch recht. Met name besteedt hij bijzondere aandacht aan het proces van juridisering van de liturgie vanaf de elfde/twaalfde eeuw, waardoor de gebondenheid aan de traditie is overgegaan in de gebondenheid door wetgeving. Aanvankelijk waren de liturgisch-juridische geschriften op de eerste plaats bedoeld om de christelijke overlevering ongeschonden te houden. Dit geldt ook voor de liturgische boeken in de tijd van hun ontstaan en eerste verspreiding. Eerst in de middeleeuwen kwam een proces van volledige juridisering van de liturgie en de liturgische boeken op gang. Vismans duidt dit proces als een mentaliteitsverschuiving die geleidelijk is opgetreden, maar die, wanneer ze eenmaal haar beslag heeft gekregen in het geschreven recht, vast is komen te liggen en daardoor ook niet langs dezelfde geleidelijke weg weer ongedaan kan worden gemaakt.⁸⁴ Tussen de twee vormen van gebondenheid zit volgens Vismans duidelijk een verschil: vooreerst wijst de traditie uitdrukkelijk terug naar de oorsprong en de basis van de gebondenheid; de wet daarentegen wijst direct terug naar het gezag dat bindend verklaart en slechts indirect naar de oorsprong in zover de bedoeling van de wet onder meer is de traditie veilig te stellen. Ten tweede blijft de traditie volgens Vismans altijd min of meer dynamisch, past zij zich aan aan gewijzigde

⁸⁴ Bijlage 4: ThV9, III.27.

omstandigheden; de wet daarentegen is statisch en vereist voor deze aanpassing een uitdrukkelijk ingrijpen van het gezag.⁸⁵

In zijn theologie van de liturgie richt Vismans dan weer in ruime mate de aandacht op het verschil tussen de strikt juridische definitie van liturgie en de nieuwere theologische omschrijving van wat liturgie in wezen is.

5.3.3.6. Een spanningsveld

In al zijn liturgiewetenschappelijk reflecties formuleert Vismans, ook voor ons vandaag, zeer interessante gedachten. Van de andere kant laat hij met name vanuit zijn reflecties op de vernieuwingen uit het pastorale veld voor mijn gevoel zien dat hij de consequenties van zijn visie niet geheel doortrekt richting pastorale praktijk en liturgievernieuwing. Nadrukkelijk wijst hij op het menselijk aspect van de liturgie en op de liturgie als geloofsexpressie, als uit het oog verloren zaken. Bijzonder is zijn dynamische kijk op de liturgie. Maar in zijn eigen ‘vertaalslag’ geeft hij uiteindelijk een zeer zwaar gewicht, ja een overgewicht aan H. Schrift en traditie. Dit accent vind ik ook bevestigd in een artikel van Vismans uit 1959 over liturgie en traditie, alsook in een artikel uit 1962, gewijd aan de prefatie van de liturgie van de kerkwijding.⁸⁶

In zijn artikel over liturgie en traditie pleit hij, net zoals in zijn colleges, om vernieuwing van de liturgie vanuit de traditie en wel vanuit de ‘integrale traditie van de eeuwen’, ook al hebben niet alle eeuwen evenveel tot de uitbouw en verrijking van die traditie bijgedragen. Zoals men in de kerkgeschiedenis en in de geschiedenis van de theologie niet zomaar een hoofdstuk kan overslaan, zo kan men dit evenmin in de geschiedenis van de liturgie. Vernieuwing valt echter niet samen met een pure restauratie van een oud monument, waarvan wij de oorspronkelijke staat zouden willen herstellen, en waarvan wij de latere verbouwingen weer zoveel mogelijk ongedaan maken. Het moet volgens hem een werkelijke vernieuwing zijn, een tot nieuw leven brengen van heel de rijkdom van de liturgische traditie in vormen die voor ons verstaanbaar zijn, en die voor ons weer tot uitdrukking brengen wat de traditionele vormen ons niet meer zeggen. Daarbij dient vooral een beroep gedaan te worden op dichters, taalkundigen, musici, schilders en architecten. Dezen dienen zich wel eerst in de traditie te verdiepen, om van daaruit tot creatief werk te komen.⁸⁷

In zijn artikel uit 1962 roept Vismans expliciet op tot een liturgische creativiteit die gevoed wordt door Schrift en traditie. Met geen woord rept hij over liturgische creativiteit die tevens gevoed wordt door het hedendaags geloofsleven.

Dit alles roept bij mij de vraag op hoe en waar dit ‘menselijk aspect’ van de liturgie volgens Vismans dan vorm moet krijgen. Naar mijn gevoel beperkt hij

⁸⁵ Bijlage 4: ThV9, 11.

⁸⁶ Bijlage 4: nrs. 94 en 120.

⁸⁷ Bijlage 4: nr. 94, 23-24.

in wezen dit ‘menselijk aspect’ tot het verstaanbaar maken van de liturgische traditie.

Genoemde artikelen maken mij nieuwsgierig naar de inhoud van zijn andere publicaties.

6. Een kritisch-analytisch recensent en interdisciplinair geïnteresseerd liturgiewetenschapper

De eerste publicaties van de hand van Theo Vismans verschijnen in 1946, wanneer hij in Huissen woont en daar volop liturgieles geeft. Onmiddellijke aanleiding is zijn toetreden – samen met twee andere Nederlandse dominicanen – tot de redactie van het Belgische tijdschrift *Kultuurleven* in dat jaar.⁸⁸ Over een periode van dertien jaren verschijnen er slechts negen artikelen van zijn hand in dit door dominicanen opgerichte tijdschrift. Deze artikelen beperken zich voornamelijk tot verslagen van bijzondere studiedagen of congressen en tot uitgebreide boekbesprekingen. Onder de rubriek ‘boekbesprekingen’ kom ik overigens een hele waslijst tegen aan korte, weloverwogen analyses van verschenen boeken, waarbij hij het als liturgiewetenschapper niet kan nalaten om zo nu en dan kanttekeningen te plaatsen bij en/of correcties aan te brengen in de verkondigde theorieën. Bepaalde uitgaven durft hij ook af te keuren. Wat verder opvalt, is dat de boeken die hij bespreekt heel uiteenlopend zijn van aard en thematiek.⁸⁹ Wat de negen artikelen betreft, slechts twee ervan zijn volledig liturgisch gekleurd: een artikel over *Mediator Dei* en het reeds genoemde artikel over liturgie en traditie.⁹⁰

In 1946 publiceert Vismans een liturgisch artikel in *Tijdschrift voor Geestelijk leven*. Het draagt als titel: ‘Grepes uit de theologie van de liturgie’.⁹¹ Daarin concentreert hij zich op de waarde van het liturgisch gebed en het persoonlijk gebed. Het is een thematiek die hem nauw aan het hart ligt en die hij in 1951, onder invloed van de ondertussen verschenen encycliek *Mediator Dei*, nog veel verder uitwerkt in *Liturgie en persoonlijke vroomheid*, een uitgave in de Paulus-reeks waarmee hij zijn eerste bekendheid verwerft in het Nederlandse taalgebied. Het is een spiritueel-theologisch-liturgisch getint boekje dat omwille van zijn heldere en grondige benadering van de juiste verhouding tussen het objectieve gebed der Kerk en het subjectieve gebed van het individu diverse positieve recensies ontvangt.⁹² Zijn latere boekje, *De plaats van de liturgie in het godsdienstig leven*, in

⁸⁸ ND 1 (1946) 100.

⁸⁹ Wetenschappelijke boeken, novellen, essays, romans, hagiografieën, enz. handelend over oecumene, protestantisme, liturgie, pastoraat, cultuur, politiek, spiritualiteit, psychologie, geschiedenis, enz. In Bijlage 4 heb ik een zo compleet mogelijk overzicht van al zijn recensies weergegeven.

⁹⁰ Bijlage 4: nrs. 89 en 94.

⁹¹ Bijlage 4: nr. 110.

⁹² Recensies verschenen in: *Het Offer* 7 (1952) 102; *StC* 27 (1952) 335; *TL* 36 (1952) 174; *NKS* 49 (1953) 318; *De Bazuin* 37.45-46 (1954) 6.

1954 verschenen in de serie *De eredienst van de Kerk*, is uiteindelijk nog een verdere ontwikkeling en inbedding van dezelfde thematiek.

In 1947 publiceert Vismans driemaal een artikel over Mariafeesten in het dominicaans tijdschrift voor Mariaverering en Levenswijding *De Rozenkerans*.⁹³ In deze publicaties geeft hij op heldere en verhelderende wijze zicht op de ontwikkelingsgeschiedenis van deze feesten. De inhoud hiervan verwerkt hij later in zijn cursus *Capita selecta over het proprium van brevier en missaal* en klinkt menigeeen in die tijd heel ‘openbarend’ in de oren.⁹⁴

Vanaf 1948 verzorgt Theo Vismans een tijdlang de rubriek ‘onze eredienst’ in de in dat jaar opnieuw van start gegane *Bazuin*. Met name gedurende de eerste twee jaren schrijft hij met grote regelmaat een kort artikel omtrent de liturgie. In een eerste serie artikelen behandelt hij stapsgewijs de inhoud van *Mediator Dei*. Het verschijnen van deze belangrijke encycliek lijkt overigens de directe aanleiding voor het reserveren van een kleine, regelmatig terugkerende liturgische rubriek in de *Bazuin*.

In het oog springt verder dat Vismans in de periode 1950-1951, naar aanleiding van het overlijden van Gerardus van der Leeuw, drie artikelen wijdt aan de Liturgische Beweging in de Hervormde Kerk. Ten aanzien van deze beweging neemt hij een dubbele houding aan: enerzijds moedigt hij de katholiekgelovigen aan haar niet alleen met belangstelling maar ook met sympathie te bejegenen; anderzijds wijst hij heel uitdrukkelijk op de fundamentele verschillen die juist ‘tegen de achtergrond van het nu als gemeenschappelijk erfgoed erkende’ meer reliëf krijgen. Met name in de leer over de Kerk en in de leer over de sacramenten treedt volgens hem het fundamentele verschil tussen de katholieke en protestantse opvatting onmiskenbaar aan het licht. Op deze wijze reageert Vismans als het ware vanuit katholieke zijde op de kritiek van hervormde tegenstanders op de Liturgische Beweging in eigen kring als zijnde een ‘verroomsing’ van het protestantisme. In zijn inleidende cursus waardeert Vismans overigens de reformatoren in de zestiende eeuw op positieve wijze, in die zin dat het hun in eerste instantie te doen was om een vernieuwing van het christelijk leven in al zijn facetten en dat de inspiratiebron van de gehele beweging uiteindelijk lag in de onvrede omtrent de uitgeholde vormen die de ware christelijke vroomheid eerder schenen te bedreigen dan te dienen. Volgens Vismans heeft de Reformatie in zekere zin het streven naar de verinnerlijking van de vroomheid en de eredienst tot in zijn uiterste consequenties doordacht en in praktijk gebracht. Hij schrijft:⁹⁵

⁹³ Bijlage 4: nrs. 106-108.

⁹⁴ *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

⁹⁵ Bijlage 4: ThV9, 30-31. In deze derde versie uit 1963-1964 spreekt hij op veel mildere wijze dan in de tweede versie uit 1959-1960. In de eerste versie komt dit onderwerp niet ter sprake.

Zij heeft authentieke waarden opnieuw op de voorgrond geschoven; zij heeft ongetwijfeld een aantal belangrijke vragen aan de orde gesteld. Maar zij heeft dat gedaan op een wijze die deze waarden en deze vragen in de discussies op de achtergrond deden geraken tegenover de eenzijdigheden en de overdrijvingen die de schuwheid van de kerkelijke autoriteiten tegenover hun 'nieuwlichterij' althans begrijpelijk maken. In feite vertoont de verdere geschiedenis van de reformatorische eredienst (...) dat de overhaaste en eenzijdige oplossing van de liturgische quaestie niet zonder nadeel voor de eredienst is geweest. Vrijwel overal vinden wij een duidelijke overwoekering van de liturgische viering door anti-liturgische elementen, een verbreking van het evenwicht tussen handeling en woord ten koste van het eerste, een verarming door het loslaten van de rijke liturgische traditie van de Kerk – hetgeen in de huidige liturgische beweging binnen de protestantse kerken erkend wordt. De Reformatie is echter niet zo fundamenteel a-liturgisch als in katholieke kringen vaak gedacht is.

In 1951 wordt Theo Vismans, samen met Jan Prein, benaderd om zitting te nemen in de redactie van het *Tijdschrift voor Liturgie*.⁹⁶ Een jaar voordien duikt zijn naam voor het eerst op in een nummer van dit tijdschrift dat geheel gewijd is aan het liturgisch studiecongres, gehouden te Berne-Heeswijk in 1949, waarin het gebruik van de volkstaal in de liturgie centraal staat. Hij treedt onder andere in discussie met Herman Schmidt SJ omtrent de interpretatie van het *Concilie van Trente* en zijn rol met betrekking tot het gebruik van de volkstaal in de liturgie.⁹⁷ Opvallend genoeg staat hij in dit artikel, anders dan Herman Schmidt, niet vermeld als 'professor' maar als 'pater Vismans OP'. Nochtans is hij op dat ogenblik reeds liturgieprofessor aan het *Albertinum*; ja is hij reeds langer liturgiedocent dan Schmidt.

Zijn schriftelijke inbreng in *Tijdschrift voor Liturgie* is in feite zeer bescheiden. In totaal verschijnen er elf artikelen van zijn hand over een periode van veertien jaren (1953-1967). In zijn tweede artikel, dat twee jaar na zijn eerste publicatie in het *Tijdschrift voor Liturgie* verschijnt, wijst hij onder andere op de specifiek-priesterlijke spiritualiteit in relatie tot de liturgie, omwille van de bijzondere verhouding die de priester krachtens zijn eigen taak en plaats in de Kerk heeft tot de liturgie. Daarbij gaat hij eerst uitvoerig in op de plaats van de liturgie in het godsdienstig leven in het algemeen.⁹⁸ Het doet denken aan zijn tweede boekje *De plaats van de liturgie in het godsdienstig leven*. Net als in dit boekje legt hij ook hier weer een accent op de liturgie als eredienst van de gemeenschap. Zo schrijft hij heel treffend:⁹⁹

⁹⁶ In *TL* 35.6 (1951) prijkt hij samen met Jan Prein voor het eerst op de binnenkant van de kaft als lid van de redactie.

⁹⁷ Bijlage 4: nr. 112, 38-41.

⁹⁸ Bijlage 4: nr. 114.

⁹⁹ Bijlage 4: nr. 114, 5.

De liturgie is niet een hiëratisch gebeuren dat zich afspeelt in de heilige ruimte van het priesterkoor, en van waaruit een geheimzinnige sacramentele werking uitgaat op de toeziende en toelusterende menigte, maar zij omspant het gehele kerkgebouw: zij is de eredienst van de gemeenschap die daar bijeen gekomen is, en waarvan zowel priester als gelovigen deel uitmaken, al hebben zij hun eigen plaats en taak in het geheel.

Interessant zijn verder: zijn twee uitgebreide artikelen over de concelebratie, belicht vanuit de geschiedenis, de theologie en de praktijk; zijn artikel over het *Concilie van Trente* en de liturgie waarin hij, met het oog op het naderende *Tweede Vaticaans Concilie*, aandacht schenkt aan de theologische ontwikkelingen die hebben plaats gevonden; en het reeds genoemde artikel waarin hij op zoek gaat naar een eigen prelatie voor de Mis van een kerkwijding.¹⁰⁰ In dit laatste artikel wijst hij op een jammerlijke leemte in het Romeins missaal, laat hij op typisch eigen wijze de lezers vervolgens proeven van diverse kerkwijdingprefaties die in de loop der eeuwen zijn gebruikt in de Latijnse liturgieën, om ze vervolgens persoonlijk te beoordelen op hun waarde en mogelijke bruikbaarheid voor de hedendaagse tijd. In zijn artikel omtrent de concelebratie pleit hij onder andere voor het herstel van de mogelijkheid, al is het maar op de hoogfeesten, de conventuele Mis weer volkomen tot haar recht te doen komen en haar zo tot middelpunt te maken van het geestelijk leven van de gehele gemeenschap.¹⁰¹ Boeiend is tenslotte zijn laatste artikel in *Het Tijdschrift voor Liturgie* waarin hij, op de hem eigen historisch-exegetische manier, ingaat op de bestaande offeranden communieritus en richtlijnen geeft voor bij een vernieuwing.¹⁰²

Richting wil Vismans reeds tien jaar eerder ook geven in het complexe vraagstuk omtrent de epiclesse of aanroeping van de H. Geest in de liturgie van de Mis. Het betreft hier een belangrijk geschilpunt tussen de Westerse en Oosterse Kerk, waaraan hij in 1956 uitgebreid aandacht besteedt in het tijdschrift *Het Christelijk Oosten en Hereniging*.¹⁰³ Bijzonder aan dit artikel is dat hij zich uitdrukkelijk laat inspireren door de nieuwe theologie zoals deze wordt ontworpen door zijn ordegenoot Edward Schillebeeckx OP in zijn boek *De sacramentele heilseconomie*.¹⁰⁴ In deze nieuwe theologie ziet Vismans interessante aanknopingspunten die uitzicht kunnen geven op een oplossing van genoemd geschilpunt en zodoende op een grotere toenadering tussen beide Kerken. Het artikel laat op speciale wijze zien hoe Vismans openstaat voor nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen, ook op theologisch gebied, en deze betreft op de liturgiewe-

¹⁰⁰ Bijlage 4: nrs. 117 en 118; nr. 119; nr. 120.

¹⁰¹ Bijlage 4: nr. 118, 342.

¹⁰² Bijlage 4: nr. 124. Hierin vinden we overigens zijn redeneringen uit het college over de H. Mis uitgebreid en herwerkt terug.

¹⁰³ Bijlage 4: nr. 72.

¹⁰⁴ SCHILLEBEECKX: *De sacramentele heilseconomie* 1.350-352.

tenschap. Het laat tevens iets proeven van zijn eigen liturgiewetenschappelijke onderlegdheid en zijn oecumenische interesse.

De breedheid van zijn blikveld blijkt eveneens uit zijn betrokkenheid bij het tijdschrift voor liturgisch-Bijbelse catechese *Getuigenis*. Wanneer dit tijdschrift in 1957 wordt opgericht, is hij – wederom samen met Jan Prein – bereid om als liturgiedeskundige in de redactie zitting te nemen. Zo kan hij persoonlijk bijdragen aan de in zijn ogen zo belangrijke liturgisch-catechetische vorming van de gelovigen en aan de door hem veelvuldig bepleite eigen, specifieke plaats van de liturgie binnen de catechese.¹⁰⁵ Wat dit laatste betreft, heeft hij al in een veel vroeger stadium, zich samen met de initiatiefnemer van het tijdschrift *Getuigenis*, frater Bellarminus Mol, aan een experiment gewaagd. In 1951 hadden ze samen het *Leerplan Godsdienstonderrwijs VGLO (Voortgezet Lager Onderrwijs)* gepubliceerd.¹⁰⁶ Aansluitend bij de tijd van het jaar is er in dit leerplan elke maand naast catechismus, Bijbelse geschiedenis en kerkelijke geschiedenis ook telkens aparte aandacht voor liturgie. En dat niet alleen, ook bij de andere onderdelen wordt heel bewust een ‘*Durchschau* of Inkijk’ vanuit de liturgie ingepland. Wanneer bijvoorbeeld in september in de catechismusles onderwerpen uit de geloofsbelijdenis als God/H. Drie-eenheid – God, Schepper, Heer en Bestuurder – de engelen en hun val – de eerste mensen en hun val – de erfzonde – de voorbereidingen op de Verlosser aan bod komen, wordt als liturgische *Durchschau* of inkijk voorgesteld: het eren van de H. Drie-eenheid in de liturgie, de plaats van het credo in de liturgie, aswoensdag en de adventtijd. En wanneer in diezelfde maanden de Bijbelse geschiedenis met betrekking tot het *Oude Testament* de schepping van hemel en aarde, de jeugdgeschiedenis van het mensdom en het leven van Abraham worden behandeld, wordt als liturgische *Durchschau* of inkijk gegeven: de uitnodiging in het gebed van de Kerk God te loven door zijn schepping; de gebruikmaking van de natuurgaven in de liturgie zoals tarwe, wijn, zout, olie, water, vuur, palmen en was.

Wat het tijdschrift *Getuigenis* betreft, hier kan Vismans schriftelijk als liturgiedocent aan de slag zonder dat allerlei ingewikkelde discussies omtrent liturgievernieuwing aan bod hoeven te komen. Op een goed leesbare wijze probeert hij de ogen van zijn lezers te openen voor de rijkdom van liturgische feesten en sa-

¹⁰⁵ Een jaar voordien heeft hij tijdens de studiedagen over ‘Liturgie en catechese’, georganiseerd door het *Genootschap voor Liturgiestudie*, uitdrukkelijk gewezen op een kortsluiting die is ontstaan tussen liturgie en catechese: “Zij sluiten niet voldoende op elkander aan, de liturgie wordt niet meer voldoende door de catechese ingeleid, tot schade van de liturgische beleving. Men kan erkennen dat de liturgie zelf door de onaangepastheid van haar vormen hiervan tot op zekere hoogte de oorzaak is. (...) Maar de oorzaak ligt toch zeker voor een belangrijk deel bij de gangbare catechese, en daarom wordt in deze dagen primair de vraag gesteld hoe de catechese, naar inhoud en methodiek, aangepast en vernieuwd zou moeten worden om haar inleidende functie t.o.v. de liturgie beter en vruchtbaarder te kunnen vervullen.” Bijlage 4: nr. 116, 131. Deze studiedagen hebben uiteindelijk een extra impuls gegeven tot de oprichting van het tijdschrift *Getuigenis*.

¹⁰⁶ Bijlage 4: nr. 8.

cramenten, liturgische teksten en de vormgeving van de liturgie. Dit doet hij telkens vanuit een bepaalde thematiek en aansluitend bij de tijd van het kerkelijk jaar, alsook door zo nu en dan in te zoomen op hun ontwikkelingsgeschiedenis. Daarnaast geeft hij enkele preekschema's.

Blijkbaar enthousiast gemaakt door de studiedagen rond liturgie en catechese en door de oprichting in 1957 van een tijdschrift voor liturgisch-Bijbelse catechese, waagt hij zich in datzelfde jaar aan een publicatie over 'Bijbel en liturgie' in het tijdschrift *Nederlandse Katholieke Stemmen*.¹⁰⁷ Toch dient gezegd dat Vismans in *Getuigenis* uiteindelijk maar een beperkt aantal artikelen schrijft: elf in een periode van elf jaren tijd (1957-1968). Daarnaast schrijft hij nog veertien beknopte boekbesprekingen voor *Getuigenis*.

Zijn grootste, zelfs internationale bekendheid, verwerft Vismans met zijn medewerking aan het *Theologisch Woordenboek*, het *Liturgisch Woordenboek* en de *Kritische bibliografie der Liturgie*.¹⁰⁸

Met het *Theologisch Woordenboek* wordt in 1952 een aanvang gemaakt vanuit de eigen dominicanenorde. Als liturgiewetenschapper en dominicaan wordt hem gevraagd om een aantal liturgische trefwoorden te verzorgen en als mederedactiesecretaris op te treden. Met deze werkzaamheden start hij vóór zijn benoeming te Haaren. In totaal zijn er vijfentwintig trefwoorden van hem terug te vinden in de drie dikke delen van tezamen 5074 kolommen.

Een veel grotere bijdrage levert hij aan het *Liturgisch Woordenboek*. Daarin heeft hij vanaf 1958 gedurende tien jaren als redactielid en aanvankelijk ook als rubrieksredacteur voor niet-Romeinse Westerse liturgieën niet minder dan 180 artikelen geschreven, voor het merendeel van bio- en bibliografische aard en van beperkte omvang (naast enkele grotere artikelen zoals: dominicanen, liturgieën van Jeruzalem en Lyon, Misverklaring, *Ordines Romani*, Oud-Gallicaanse liturgie, Trente en de liturgie).

Van de *Kritische bibliografie der Liturgie* is hij samen met Lucas Brinkhoff OFM de redacteur. In hun arbeid hebben ze echter ook hulp gehad van Bernard Botte OSB, Cees Bouman en Herman Schmidt SJ. Deze bibliografie verschijnt uiteindelijk in drie achtereenvolgende jaren in het Duits, het Frans en het Engels. De eerste (Duitse) versie verschijnt in 1959, een jaar na de voltooiing van het *Theologisch Woordenboek* en de start van het *Liturgisch Woordenboek*.

Tot slot wordt mijn aandacht getrokken door zijn artikel uit 1966 in *Concilium*.¹⁰⁹ Daarin geeft Vismans enkele reacties op de constitutie *Sacrosanctum concilium* en de daaruit voortvloeiende instructie. In zijn reacties bouwt hij als het ware verder op de theorieën die hij als liturgiedocent heeft ontwikkeld in zijn inleidende cursus liturgie. Zijn schrijven ademt dit keer echter niet meer het

¹⁰⁷ Bijlage 4: nr. 95.

¹⁰⁸ Voor een volledig overzicht: Bijlage 4: nrs. 2-7.

¹⁰⁹ Bijlage 4: nr. 74.

vertrouwen uit van 1963. Hij klinkt nu eerder bezorgd. Zonder de waarde van het conciliedocument te willen kleineren, spreekt hij de hoop uit dat de constitutie niet opgevat en gehanteerd zal worden als het laatste en definitieve woord over wat liturgie is en worden moet, en dat het niet het lot zal ondergaan van de decreten van het *Concilie van Trente* die enkele eeuwen lang door de theologen beschouwd zijn als de volledige samenvatting van de gehele kerkelijke traditie. Hierbij denkt hij in het bijzonder aan de paragraaf over ‘Het wezen van de heilige liturgie en haar betekenis in het leven van de Kerk’ (SC5-13). Deze paragraaf is in alle commentaren terecht bijzonder geprezen maar bevredigt bij nadere bestudering niet helemaal. Persoonlijk voelt hij zich thuis bij de ‘gelukkige formulering’ van François Morlot over de eigen aard van de liturgie:¹¹⁰

Als handeling van de biddende mens veronderstelt zij een antropologie; als tot God gerichte eredienst brengt zij een theologie tot uitdrukking; als christelijke eredienst is zij afhankelijk van een christologie en een ecclesiologie.

Vismans ontkomt niet aan de indruk dat de antropologie in het geheel van de constitutie te weinig verwerkt is. Dit kan volgens hem aanleiding geven tot misverstanden of tot een eenzijdige belichting van de liturgie. Dit alles heeft tevens invloed op de opdracht van de uitvoerende raad van het concilie, het *Consilium ad exsequendam constitutionem de sacra liturgia*. Deze opdracht kan immers verschillend begrepen worden. Zo is het goed denkbaar dat men zich voor de toekomst een liturgie voorstelt die, aangepast, vernieuwd, gedecentraliseerd en daardoor meer pluriform is, maar die in de grond van de zaak toch evenzeer vastgelegd en gebonden is als tot nu toe. Een dergelijke gebondenheid kan echter uit de theologie onmogelijk afgeleid worden; zij komt in botsing met de eisen van de liturgie als vitale expressie van de gelovende mens – wat óók tot haar wezen behoort – en is als traditiegegeven hoogst discutabel. Is zijn blik op de antropologische dimensie van de liturgie, mede onder invloed van ontwikkelingen binnen de liturgiewetenschap, ondertussen verruimd?

7. Onopvallend vernieuwend

Al zijn publicaties overschouwend, vallen verschillende dingen op. Vooreerst starten zijn publicaties in de begintijd van zijn liturgiedocentschap. Aansluitend kan geconstateerd worden dat zijn wetenschappelijk publiceren min of meer een einde neemt wanneer hij stopt als liturgiedocent. Wanneer het eigen *Studium Generale* van de dominicanen op 28 juni 1969 wordt opgeheven, komt er ook een einde aan de loopbaan van Vismans als liturgiedocent. Op de ‘vervangende’ theologieconcentraties zijn op dat ogenblik alle docentenplaatsen voor het vak liturgie reeds ingevuld. Het lijkt erop dat Vismans met het neerleggen van zijn docentschap tegelijk een punt zet achter zijn carrière als liturgiewetenschapper.

¹¹⁰ Bijlage 4: nr. 74, 83. Vismans citeert hier uit: MORLOT: ‘Une condition préalable’ 19.

Vanaf deze periode legt hij zich toe op het bibliotheekwezen. Dat is niet zo verwonderlijk: in 1948 was hij tegelijkertijd met zijn benoeming tot liturgiedocent aan het *Albertinum* benoemd tot bibliothecaris van de *Centrale Bibliotheek van de Nederlandse Dominicanen* die daar was gehuisvest. Deze functie van bibliothecaris washij blijven vervullen tot in 1961. Toen hij eenmaal benoemd was om voor een half jaar les te geven aan het *Angelicum* en daar ook gedurende die tijd ging wonen, was een combinatie van deze twee functies niet meer mogelijk. Na dit docentschap te Rome werd hij in 1967 weer bibliothecaris van de *Centrale Bibliotheek* tot 1983.¹¹¹

Als mens was Vismans bewaarderig van aard en had hij een grote historische en encyclopedische interesse. Vanuit deze aard en deze interesse bewaarde en collectioneerde hij veel: boeken, fiches, maar ook alle brieven en kaarten die hij ooit van dierbaren en bekenden had ontvangen. Deze bewaarderigheid en deze interesse maakten hem bijzonder geschikt voor de functie van bibliothecaris.¹¹² Deze functie heeft gaandeweg voorzeker zijn vooraf reeds opgebouwde uitgebreide bio- en bibliografische kennis verder doen groeien. Deze kennis is duidelijk terug te vinden in de grote waslijst aan boekbesprekingen op zijn naam. Men kan daarbij regelmatig merken dat hij met de ogen van een bibliothecaris naar de boeken kijkt: staat er bijvoorbeeld een bibliografie of een register in? Zijn er richtlijnen en suggesties voor de praktijk in het boek opgenomen? Zijn grote bio- en bibliografische kennis blijkt echter vooral in zijn bijdragen aan het *Theologisch Woordenboek*, het *Liturgisch Woordenboek* en de *Kritische bibliografie der Liturgie*. Met name uit zijn kritische boekrecensies en een aantal liturgiewetenschappelijke artikelen blijkt duidelijk zijn wetenschappelijke onderlegdheid. Een nauwkeurige bestudering van al zijn geschriften releveert tevens dat hij op een originele manier verbanden kon leggen en de blik kon richten. Maar op de één of andere manier lukte het niet echt om dit op zijn publiek over te brengen en anderen met zijn reflecties te inspireren. Dat blijkt ook uit zijn inbreng in diverse liturgische organen.

In sommige liturgische netwerken kwam hij bijna automatisch, vanzelfsprekend terecht: omdat hij aanvankelijk de enige en de meest ervaren en bekende dominicaanse liturgiewetenschapper in Nederland was. Voorbeelden zijn: zijn benoeming in de *Commissio de liturgia et cultu divino*, het internationaal liturgisch orgaan van de dominicanenorde, en zijn benoeming in de *Provinciale Commissie Liturgie* van zijn orde.¹¹³ Verder is het ook niet zo vreemd dat hij vanaf de op-

¹¹¹ HOLLAARDT: 'In memoriam Vismans' 245-246; OOSTERVEEN: 'In memoriam' 57-60; KDC: Collectie Priesterprentjes, Vismans; *Interview Hollaardt* (9 november 2009).

¹¹² Vanuit zijn functie als bibliothecaris is Vismans terechtgekomen in de *Vereniging voor Seminarie- en Kloosterbibliotheken* en in haar voortzetting, de *Vereniging voor Theologisch Bibliothecariaat*. Van deze laatstgenoemde vereniging is hij jarenlang voorzitter geweest. Tot aan zijn dood heeft hij overigens een belangrijke rol gespeeld in beide verenigingen. HOLLAARDT: 'In memoriam Vismans' 246 en *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

¹¹³ ND 16 (1961) 83 en ND 21 (1966) 18.

richting van het *Genootschap voor Liturgiestudie* (in 1952) tot 1961 lid was van het dagelijks bestuur. Hij was tenslotte één van de eerste Nederlanders die zich in Rome gespecialiseerd had in de liturgiewetenschap. Van dit genootschap is hij overigens van 1964 tot 1967 vice-voorzitter en van 1967 tot 1970 secretaris-penningmeester geweest.¹¹⁴ Sommige zaken zijn dan weer onverwacht op zijn bord terechtgekomen, waardoor hij, eigenlijk door uitwendige omstandigheden, op een pioniersplek terecht is gekomen, zoals zijn betrokkenheid bij de oprichting van de oecumenische *Societas Liturgica* in 1965.¹¹⁵ Aanvankelijk zou Pierre-M. Gy OP deelnemen aan de oecumenisch opgezette liturgische conferentie, van 22 tot 25 maart 1965 gehouden in het huis van de Zustersgemeenschap van Grandchamp bij Neuchâtel in Zwitserland. Maar omdat Gy te elfder ure verhinderd was, werd Vismans als invaller gevraagd. Centraal studiethema op deze conferentie was de christelijke initiatie. Naast nog vijf andere liturgiewetenschappers mocht Vismans een referaat verzorgen met als titel: 'De theologie van het vormsel in verhouding tot het doopsel en de eucharistie: recente stromingen in het rooms-katholicisme'. Met het oog op een blijvende samenwerking werd tijdens deze dagen tevens het besluit tot oprichting van een *Societas Liturgica* genomen. Ook werd toen besloten dat een comité zou worden samengesteld om statuten te ontwerpen en aan de plannen een meer concrete gestalte en een solide basis te geven. Vismans kwam eveneens in dit comité terecht. Pater Hollaardt getuigt echter dat hij Vismans later nooit op de bijeenkomsten van de *Societas Liturgica* is tegengekomen.¹¹⁶

Verder behoorde Theo Vismans tot de eerste leden van de *Nederlandse Commissie voor Liturgie* (NCL). Dit slechts voor korte tijd, meer bepaald van 1966 tot 1971, ten gevolge van een inkrimping van het bestuur. Zijn terugtrekking hangt waarschijnlijk ook samen met het feit dat zijn persoonlijke inbreng maar zeer beperkt is geweest.¹¹⁷ Vervolgens is hij gedurende enige jaren namens de *Stichting Nederlandse Priester-Religieuzen* (SNPR) voorzitter geweest van de pas opgerichte *Sectie Liturgie voor Religieuzen*. Deze sectie had onder andere tot doel het Nederlandstalig koorgebed te stimuleren en teksten daarvoor aan te dragen. Van de kant van Vismans zou ook daar weinig zijn uitgekomen.¹¹⁸

Toch mag de inbreng van Theo Vismans als liturgiedocent en liturgiewetenschapper niet te gemakkelijk geminimaliseerd worden. Interessant voor de wetenschappelijke ontwikkeling van het vak liturgie aan de theologische opleiding voor met name de dominicanen in Nederland en de grootseminaristen in Haaren is toch dat via hem het vak liturgie een zelfstandige, geïntegreerde plek

¹¹⁴ HOLLAARDT: 'In memoriam Vismans' 245.

¹¹⁵ Bijlage 4: nrs. 73, 104 en 123.

¹¹⁶ *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

¹¹⁷ *Interview Hollaardt* (9 november 2004); HOLLAARDT: 'In memoriam Vismans' 245.

¹¹⁸ OOSTERVEEN: 'In memoriam' 57; HOLLAARDT: 'In memoriam Vismans' 245 en *Interview Hollaardt* (9 november 2004).

(volledig los van het rubriekenonderricht) en een gedegen wetenschappelijke invulling heeft gekregen op het lesrooster. Verder verdient zijn pluriforme benadering van het vak liturgie bijzondere vermelding. Daarbij geeft hij aan de theologie van de liturgie een fundamentele plek binnen de liturgiewetenschap. Zelf poogt hij, geïnspireerd door de inhoud van twee belangrijke kerkelijke liturgische documenten en op basis van zijn fenomenologische bestudering van het verschijnsel liturgie, op eigen wijze een theologie van de liturgie te ontwikkelen en een vaste plek te geven in zijn colleges liturgie. Daarnaast tracht hij op een heel degelijke wijze de ogen te openen voor zowel het belang van Schrift en traditie als voor de niet te verwaarlozen antropologische basis van de liturgie bij liturgische vernieuwing en hervorming, ondanks de kritische kanttekeningen die ik hierbij heb gemaakt. Tenslotte ontpopt hij zich tot een promotor van een liturgisch-Bijbelse catechese en draagt hij bij tot een spiritualiteit waarin een evenwichtige verhouding tussen persoonlijk gebed en liturgie wordt nagestreefd. Voor hemzelf als liturgiedocent ziet hij vooral de taak weggelegd om een gedegen en brede liturgiewetenschappelijke basiskennis bij zijn toehoorders op te bouwen. Als liturgiewetenschapper ziet hij het vooral als zijn taak om, in confrontatie met de steeds urgenter wordende vraag naar liturgievernieuwing, met zijn reflecties en analyses de gedachten van zijn toehoorders te oriënteren en te scherpen. Zelf acht hij zich te weinig creatief om pastoraalliturgische vernieuwingen concreet gestalte te geven. Liever doet hij een beroep op andere vakspecialisten om concrete kwesties verder te onderzoeken en op te lossen en om vernieuwingen concreet vorm te geven.

8. Een nieuw begin

In 1980 breekt er voor Theo Vismans een nieuwe fase aan in zijn leven. Vanaf dat jaar kiest hij voor het leven in een kleine groep. Samen met Fac Willems, Leo Oosterveen en Franz-Joseph Hirs start hij met een nieuwe vorm van dominicaans gemeenschapsleven buiten het *Albertinum*: de *Dominicaanse Gemeenschap M.-D. Chenu* te Nijmegen.¹¹⁹

Dat Vismans op gevorderde leeftijd nog voor een ander soort dominicaans gemeenschapsleven kiest, tekent volgens Oosterveen op nog een ander terrein dan de liturgie zijn openheid voor het nieuwe, dat hij niet actief als een pionier zocht, maar evenmin afwees als het zich aandienende. Samen met zijn huisgenoten van veelal veertig jaar jonger staat hij vanaf dat moment open voor nieuwe inzichten en initiatieven en is hij bereid dak en tafel te delen met hen die tijdelijk om onderdak vragen.¹²⁰

Vanuit deze kleine gemeenschap blijft Vismans naar vermogen zijn werkzaamheden als bibliothecaris voortzetten. Tot zijn geheugen hem steeds meer in de steek gaat laten en hij zich genoodzaakt ziet zijn hoofdverantwoordelijkheid

¹¹⁹ BND 15 (1980) 29-30.

¹²⁰ OOSTERVEEN: 'In memoriam' 59-60.

voor de bibliotheek aan iemand anders over te dragen. Uiteindelijk openbaart zich in 1987 een niet te behandelen darmkwaal. Na een kort maar zwaar ziekbed overlijdt hij op 24 mei 1987 in het *Canisiusziekenhuis* te Nijmegen.¹²¹

¹²¹ OOSTERVEEN: 'In memoriam' 57 en 59.

Cees Bouman
Faculteit der Godgeleerdheid, K.U. Nijmegen
Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

V. CEES BOUMAN (1911-1988)

1. Doodlopende wegen?

Geboren te Haarlem op 15 februari 1911, als jongste van vier kinderen, groeit Cees Bouman op in een diepgelovig gezinsmilieu waarin de eredienst in de nabijgelegen Haarlemse kathedraal een grote rol speelt.¹ Deze eerste geestelijke vorming in de schaduw van de kathedraal heeft een groot effect op de levenskeuze van alle vier de kinderen in het gezin. In plaats van de bloembollenhandel van hun ouders verder te zetten, kiezen ze één voor één voor een religieuze levensweg: één broer treedt in bij de karmelieten; zijn andere broer kiest de weg van het seculiere priesterschap; en zijn enige zus treedt in bij de orde van Le Bon Pasteur. Ook Cees Bouman kiest voor een religieuze levensstaat. In het kielzog van één van zijn broers vertrekt hij achtereenvolgens naar het diocesaan kleinseminarie Hageveld te Heemstede en het grootseminarie Warmond. Daar ontpopt hij zich als een zeer begaafd student, met een opvallend grote belangstelling voor spiritualiteit en wereldliteratuur. Daar krijgt ook zijn liefde voor liturgie een bijzondere impuls. Naast de lessen liturgie, gegeven door Zacharias de Korte, wordt hij vooral op heel praktische wijze liturgisch gevormd door zijn verplichte deelname aan de dagelijks strak georganiseerde liturgie in de seminariekapel. Omwille van zijn muzikale begaafdheid verwerft hij al spoedig als organist en als cantor een plek in die liturgie. Vooral de rijk verzorgde liturgie op de kerkelijke hoogfeesten maakt een diepe indruk op hem. Toch groeit er gaandeweg een kloof tussen zijn eigen liturgische spiritualiteit en de vooroorlogse devotionele atmosfeer op het grootseminarie. Dit brengt hem in 1934 tot een voortijdige stopzetting van zijn priesteropleiding.²

Na deze breuk zoekt Cees Bouman zich een weg in de wereld van de journalistiek en wordt hij religieus-cultureel medewerker: eerst van twee dagbladen³; vanaf 1937 van de *Actie 'Voor God'*, een actiecomité dat zich in die dagen inspant om de eenheid onder de katholieken te bewaken door allerlei anti-godsdienstige, anti-katholieke bewegingen en instanties te bestrijden.⁴ Het ver-

¹ Voor de gegevens van deze paragraaf heb ik mij geïnspireerd aan: BLIJLEVEN: 'Opdat in alles God geëerd wordt' 49; een onuitgegeven artikel van HOLLAARDT: 'C.A. Bouman'; VAN SCHAIK: 'Een vernieuwer'; SCHEER: 'Ter nagedachtenis'; *Interview Blijlevens* (8 november 2006); *Interview Hollaardt* (23 november 2006); *Interview De Jong* (6 december 2006); *Gesprek Lutgerink* (17 en 23 januari 2007; 9 maart 2007); KDC: Collectie knipsels: Bouman C.A. (1911-1988); *Brief Van Dun* (november-december 2007); *Brief Hollaardt* (1 december 2004 en 16 maart 2005); *Brief Lutgerink* (5 april 2008); GREITEMANN: *Op zoek* 101.

² *Interview Hollaardt* (23 november 2006).

³ Het betreft hier de dagbladen de *Nieuw Haarlemse Courant* en het *Handelsblad*.

⁴ Het initiatief tot de oprichting van dit comité werd door leden van de hogere clerus genomen. Zij verzamelden om zich heen een aantal interessante, invloedrijke leken-leden om de acties van het comité mede handen en voeten te geven. LUYCKX: *De Actie 'Voor God'* 396. In de eerste helft

langen naar een religieus geïnspireerd leven blijft echter aan hem knagen. Mede geïnspireerd door zijn voorliefde voor de Oosters-christelijke spiritualiteit kiest Bouman in 1938 voor een leven als benedictijn in het *Oecumenische Herenigingsklooster* te Amay-sur-Meuse in België.⁵ De voorbije jaren had hij met interesse de stichting van en berichtgevingen over dit in september 1926 door Lambert Beauduin OSB opgerichte internationale klooster gevolgd.⁶ Op vraag van paus Pius XI waren de monniken der hereniging zich in het bijzonder aan de studie van de liturgie der Oosterse christenen gaan wijden. Om in de Byzantijnse ritus en in de geest en sfeer van het Oosten beter door te kunnen dringen op een wijze die met louter studie nooit bereikt kan worden, waren reeds spoedig enkele monniken tot de Slavisch-Byzantijnse ritus overgegaan en konden zij na enkele jaren in een aparte Byzantijnse kapel de volledige eredienst volgens de luistervolle ritus van Byzantium vieren. Hier lag het meest originele kenmerk van het reeds in 1928 tot priorij verheven klooster te Amay-sur-Meuse en de grote aantrekkingskracht voor Cees Bouman: dat in deze benedictijnse leefgemeenschap twee kapellen waren, een Latijnse en een Byzantijnse, en dat in elk van beide het volledig officie, respectievelijk volgens de Romeins-monastieke en de Slavisch-Byzantijnse ritus werd gevierd. Daartoe waren de monniken in twee groepen verdeeld. Het was de overste van de priorij die voor eenieder bepaalde tot welke ritus hij behoorde en bleef.⁷ Aldus waren ‘Latijnen’ en ‘Byzantijnen’ geroepen ieder op eigen wijze en toch gezamenlijk in vrede en liefde met elkaar te leven, Gods lof te zingen en te bidden voor de Kerk en haar eenheid. Als extra teken en uitdrukking van de hogere eenheid ‘waarin alle uitverkorenen uit alle volken en stammen, naties en talen eenmaal als één onmetelijk koor voor Gods aanschijn moeten treden om als uit één mond het loflied te zingen, dat geen einde zal kennen’ (Openbaring 7,9) kwamen allen op alle zonden feestdagen in één van de twee kapellen samen om dan gezamenlijk óf de Goddelijke Liturgie te vieren óf de Latijnse hoogmis te zingen.⁸ Eenmaal toegetreden tot de herenigingspriorij te Amay-sur-Meuse legt Bouman zich volgens de benedictijnse traditie, naast de deelname aan de liturgie, toe op de dagelijkse studie van de H. Schrift en de kerkvaders. Volgens de wens van Beauduin diende deze studie meer dan in enig andere benedictijnse leefgemeen-

van 1937 raakte Bouman als journalistiek medewerker verbonden aan het secretariaat van dit actiecomité, toentertijd toevertrouwd aan A. Diepenbrock. Per 1 juli 1937 trad hij specifiek voor het documentatiewerk volledig in dienst als assistent van Diepenbrock. LUYCKX: *De Actie Voor God* 13, 46 en 61.

⁵ In 1939 vestigt deze benedictijnse leefgemeenschap zich wegens ruimtegebrek te Chevotogne.

⁶ Al in 1929 – hij was toen net theologant op het grootseminarie Warmond – had Bouman het aangedurfd een Franstalig artikel te publiceren in *Irenikon*, het internationale tijdschrift van dit herenigingsklooster. Bijlage 5: nr. 35.

⁷ Men mocht dus niet zelf kiezen. De keuze was bovendien voor het leven. Er was niet zoiets als een verwisselmogelijkheid van ritus om de zoveel jaren. Zie meer over deze stichting: VAN RUIJVEN: ‘Benedictijns Herenigingswerk’.

⁸ VAN RUIJVEN: ‘Benedictijns Herenigingswerk’ 35.

schap te gebeuren in Amay-sur-Meuse. Hij zag er namelijk een bijzonder middel in om nader te komen tot de Oosterse, afgescheiden christenbroeders en -zusters: alleen al de rol van de Griekse Vaders in de levende traditie van de Oosterlingen is immers bijzonder groot. Concreet hield dit in dat elke monnik zich dagelijks minstens één uur aan de lezing, studie en meditatie van Gods Woord en van de kerkvaders diende te wijden en zijn geest en ziel zo diende te laven aan 'de meest zuivere en authentieke bronnen van de christelijke traditie'. Met name dit facet van zijn benedictijns leven zou Bouman voorgoed gaan tekenen. Bijzonder aan zijn verblijf in de herenigingspriorij is dat hij via deze gemeenschap in contact komt met de principes van de 'liturgie comparée'.⁹ Spiritueel en studieus beleeft Cees Bouman te Amay-sur-Meuse gouden tijden. Maar fysiek is het een hard leven. De economische crisistijd waarin België sedert WO I verkeert, is voelbaar tot in de priorij en noopt de monniken tot een leven in grote soberheid. Reeds na één jaar, nog in de begintijd van zijn noviciaat, is Bouman om gezondheidredenen genoodzaakt het leven in de priorij vaarwel te zeggen. Voor de zoveelste maal geveld door tuberculose laat hij zich opnemen in een sanatorium. Omdat zijn gezondheid altijd broos zal blijven besluit zijn zus Greetje, na zijn ontslag uit het sanatorium, haar kloosterleven vaarwel te zeggen en voortaan voor haar jongere broer Cees te zorgen. Samen vestigen zij zich de eerste tijd in hun geboorteplaats Haarlem. Wel blijft Bouman met de herenigingspriorij zijn leven lang verbonden als oblaat. In deze hoedanigheid verbindt hij zich aan een blijvende beoefening en bestudering van de Oosterse gebedstraditie.

⁹ Baumstark, de grondlegger van deze liturgiewetenschappelijke onderzoeksmethode, had reeds in augustus 1932 op uitnodiging van de monniken een serie van tien conferenties in de priorij verzorgd met betrekking tot de methode van de vergelijkende liturgiewetenschap. Sindsdien werd deze nieuwe methode geïntegreerd in de liturgiestudie van de monniken te Amay-sur-Meuse. HOLLAARDT: 'C.A. Bouman' 1, alsook *Iren* 11 (1934) 5 en HEIMING: 'In memoriam'. De inhoud van deze conferenties werd voor het eerst gepubliceerd in *Iren* 11 (1934) 5-34; 129-146; 293-327; 358-394; 481-520 en in *Iren* 12 (1935) 34-53. Deze conferenties kregen echter pas wereldwijde bekendheid ná WO II, via een gebundelde uitgave in de jaren vijftig: BAUMSTARK - BOTTE: *Liturgie comparée* en haar Engelstalige versie BAUMSTARK - BOTTE: *Comparative liturgy*.

De comparatieve methode op zich was geen uitvinding van Baumstark. Zij werd reeds in andere wetenschappelijke vakgebieden gehanteerd en kritisch uitgezuiverd. Fritz West wijst op een eerste gebruik van deze methode in de natuurwetenschappen begin negentiende eeuw. Gefascineerd door deze methode gingen vervolgens 'cultuurwetenschappers' de comparatieve methode hantieren in hun eigen vakgebied (bijvoorbeeld binnen de linguïstiek). Onder invloed van kunsthistoricus Joseph Strzygowski (1862-1941), met wie hij tijdens zijn verblijf te Rome bevriend was geraakt, alsook onder impuls van Ildefons Herwegen (1874-1946), de toenmalige abt van de benedictijnenabdij te Maria-Laach, is Baumstark de comparatieve methode als eerste gaan toepassen en ontwikkelen in liturgiewetenschappelijk onderzoek. Voor meer informatie: WEST: *Anton Baumstark* en ID.: *The comparative Liturgy*.

2. Journalistieke loopbaan

2.1. Aangeboren feeling voor trendzettende bewegingen binnen en buiten Nederland

Wanneer hij voldoende lichamelijk is hersteld, pikt Bouman de draad weer op in de journalistiek en treedt in dienst bij *Uitgeverij De Toorts* te Haarlem. Daarnaast blijft hij betrokken bij het werk van de *Actie 'Voor God'*. Bijzondere vermelding verdient in dit kader zijn advisering van en bijdrage tot een hernieuwde uitgave van Romano Guardini's *Von heiligen Zeichen* uit 1923, in opdracht van het bovengenoemde actiecomité 'Voor God'.¹⁰ Via dit initiatief geeft Bouman – in een liturgisch gevoeliger geworden klimaat – een bijzondere impuls aan de verspreiding van het gedachtengoed van Romano Guardini in het Nederlandse taalgebied. Dat deze uitgave uitgroeit tot een succes, laat zich aflezen uit een vijfde editie in 1961 (Dat is dus 21 jaar later dan de eerste herwerkte uitgave van Bouman!).

Kenmerkend in deze periode van zijn leven is dat Bouman graag op eigen wijze inspeelt op de groeiende belangstelling voor een geestelijke verdieping van het eigen geloofsleven bij een steeds groter wordende groep van (leken)gelovigen.¹¹ Zo raakt hij steeds meer bevlogen om authentiek christelijk bronnenmateriaal wat tot dan toe voor veel niet-ingewijde mensen verborgen is gebleven te openen voor een breder publiek. Daarbij fixeert hij zijn aandacht vooral op de H. Schrift en de kerkvaders. Reeds in 1941, nog vóór het verschijnen van de encycliciek *Divino Afflante Spiritu* van Pius XII in 1943 en de doorbraak van de Bijbelse Beweging in Nederland, waagt hij zich aan de uitgave van *Het geheim van het Oude Boek*, waarin hij de gewone gelovigen wegwijs maakt in het lezen van de Bijbel.¹² Dat het klimaat rond Bijbeluitgaven in 1941 nog gespannen is, blijkt uit

¹⁰ Bijlage 5: nr. 76. Reeds in 1926 had Victor Leemans dit internationaal beroemd geworden werk van Guardini vertaald in het Nederlands: GUARDINI: *Van heilige teekens*. Als seminarist had Bouman dit boek veelvuldig gelezen en was hij er helemaal door begeistert geraakt.

¹¹ Sommigen spreken hier over een 'geestelijk reveil'. Zie bijvoorbeeld: 'Brief van Christine Mohrmann', in *KDC: Archief Uitgeverij Het Spectrum* 680.

¹² Bijlage 5: nr. 23. Volgens Bernard Botte OSB kan pas vanaf de encycliciek *Divino Afflante* de Bijbelse Beweging echt doorbreken. Tot die tijd blijft de Bijbelstudie door antimodernistische verdachtmakingen geblokkeerd en blijft ten gevolge daarvan de Bijbel voor het brede publiek een gesloten boek. Deze 'terugkeer naar de Bijbel' heeft in de ogen van Botte uiteindelijk belangrijke gevolgen voor de Liturgische Beweging. De christelijke liturgie is immers steeds doordrenkt geweest van de H. Schrift. Enerzijds ontleent zij haar taal aan de H. Schrift, anderzijds voedt zij zich rijkelijk aan de inhoud van dit heilige Boek. Een vernieuwing van de liturgie kan hij vanuit dat perspectief niet loskoppelen van een terugkeer naar een Bijbelse catechese en prediking. BOTTE: *Le mouvement liturgique* 97-100.

In Nederland is het vooral W. Grossouw die – als hoogleraar in de exegese van het NT in Nijmegen vanaf 1947 – door zijn meditatieboeken *Innerlijk leven* (1948) en *Bijbelse vroomheid* (1955) grote invloed uitoefent. Zijn Bijbelse spiritualiteit wordt als een verademing ervaren na de traditionele 'geestelijke oefeningen'. SIMONS - WINKELER: *Het verraad der clercken* 157.

het feit dat Bouman zijn boek publiceert onder een pseudoniem: Jan-Baptist Huysman.¹³

In 1941 maakt Bouman tevens werk van zijn bijzondere voorliefde voor het christelijk Oosten. Zo gaat hij via de uitgeverij waar hij werkzaam is van start met een 10-delige serie over het christelijk Oosten. Via deze serie tracht hij het werk van *Het Apostolaat der Hereeniging* in Nederland op de kaart te zetten en op een goed leesbare manier een breed publiek te initiëren in de geschiedenis en het godsdienstig leven van de Oosterse christenen. Zelf verzorgt hij twee delen in deze serie.¹⁴ In beide delen laat Bouman zijn verfijnde kennis van het christelijk Oosten en zijn specifieke problematieken zien.

Zijn bevoegenheid om authentiek christelijk bronnenmateriaal te ontsluiten voor een breder publiek komt eveneens tot uiting in een manuscript over de kerkvaders, waarmee Bouman wil inspelen op de ‘resourcement-beweging’ die Franse jezuiten in 1942 op gang hebben gebracht met hun serie *Sources chrétiennes*.¹⁵ In dit manuscript, dat vermoedelijk dateert uit 1943, beperkt hij zich niet tot de weergave van alleen maar een uitgebreide opsomming van allerhande uitgaven en vertalingen van de geschriften der kerkvaders en van patrologische werken.¹⁶ Tegelijkertijd leidt hij zijn lezers in de waarde en het gedachtengoed van diverse kerkvaders in. Dit manuscript wordt echter nooit officieel uitgegeven. Mogelijk is hij daar niet meer aan toegekomen door zijn overstap in 1944 naar de nog jonge katholieke *Uitgeverij Het Spectrum* te Utrecht, waar hij als adjunct-directeur aan de slag mag gaan. Ten gevolge van deze verandering verhuist hij samen met zijn zus naar Utrecht.

Om de Bijbelse kennis te vergroten ten bate van een beter verstaan van de christelijke liturgie verleent Bouman dertien jaar later, in 1954, zijn medewerking aan JANSEN e.a.: *Het Oude Testament* [= Bijlage 5: nr. 79]. Deze uitgave wordt een bestseller en kent zelfs een 35e druk in 1998! In 1956 schrijft Bouman zelf over het belang van de Bijbelse kennis: “Tal van oorzaken hebben ertoe meegewerkt, dat in de loop van de tijd de doorzichtigheid van de liturgische viering sterk is verminderd. Het niet verstaan van de Latijnse cultuuraal is er slechts één van, en niet eens de belangrijkste. Belangrijker is, dat men lange tijd vervreemd is geweest van de eigen uitdrukkingwijze der liturgie, vol van somtijds onwennige Bijbelse motieven en perspectieven.” Bijlage 5: nr. 57, 68.

¹³ Volgens Jan Lutgerink zou Bouman zich bij het kiezen van een pseudoniem mogelijk geïnspireerd hebben aan Alfred Edward Houseman (1859-1936), een Engels poëet en voortreffelijk classicus voor wie Bouman grote bewondering heeft gehad. *Gesprek Lutgerink* (17 januari 2007).

¹⁴ Bijlage 5: nrs. 11 en 12 (= deel 1 en 7). In deel 7 levert hij overigens een opmerkelijke wetenschappelijke bijdrage aan de studie van de Mariacultus bij de Nestorianen en de Monophysieten. *Irén* 18 (1945) 123.

¹⁵ Bijlage 5: nr. 82. Dit manuscript heb ik gevonden in het archief van het *Instituut voor Oosters Christendom (IVOC)*. In dit getypte manuscript heeft Bouman met pen nog enkele wijzingen aangebracht. Op het ontwerp van de kaft staat vermeld dat hij de intentie heeft dit manuscript aan te bieden via *Boekhandel H. Coebergh*.

Voor meer informatie over deze herbronningsbeweging richting kerkvaders, welke net vóór de doorbraak van de Bijbelse Beweging op gang kwam: BOTTE: *Le mouvement Liturgique* 74 en 97-98.

¹⁶ Op p. 54 heeft Bouman met de hand een nieuwe publicatie uit 1943 aan de getypte bibliografie toegevoegd. Dit is de meest recente publicatie die in dit manuscript wordt genoemd.

2.2. Een creatieve ‘blik-opener’ van rijk geschakeerde liturgische bronnen

Reeds in het eerste jaar van zijn nieuwe baan verschijnt zijn eerste eigen bestseller: een Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige *Missale Romanum*, voorzien van inleidingen en verklaringen.¹⁷ Dit missaal – beter bekend als het ‘Spectrum-missaal’ – beleeft niet minder dan zes herdrukken. In deze uitgave laat Bouman zijn eigen vertaalcapaciteiten zien. Voor de vertaling van met name de canon der Mis heeft hij, nog vóór hij zelf docent was, de samenwerking gezocht met Christine Mohrmann en Frits van der Meer, die op dat ogenblik werkzaam waren aan de *Katholieke Universiteit van Nijmegen*. Zijn missaal is meer dan welkom in een tijd waarin er volop ‘Misweken’ worden georganiseerd in heel het land en de actieve deelname van de gelovigen steeds meer wordt bevorderd. Persoonlijk beveelt hij aan om het missaal niet slechts als een tekstboek te gebruiken om de priester bij het celebreren van de Mis te kunnen ‘volgen’; zelfs beveelt hij aan het niet alleen maar als een gebedenboek te hanteren. Liever presenteert hij het missaal als een gids, die gelovigen kan helpen om tot het mysterie van de eredienst door te dringen.¹⁸

Het contact met Christine Mohrmann en Frits van der Meer werkt gaandeweg wederzijds stimulerend. Zo geeft Bouman Van der Meer advies inzake Byzantinistica bij zijn uitgave in 1947 van *Augustinus De Zielzorger*.¹⁹ Een jaar later zet hij samen met Frits van der Meer, Christine Mohrmann en Willem Grossouw de serie *Monumenta christiana: bibliotheek van christelijke klassieken. Eerste reeks: Geschriften van de kerkvaders* op en draagt zo bij aan de verspreiding van patristisch bronnenmateriaal in het Nederlandse taalgebied.²⁰ Op zijn beurt publiceert Bouman dan weer in 1950 de resultaten van persoonlijk liturgiewetenschappelijk onderzoek in het door Mohrmann opgerichte tijdschrift *Vigiliae Christinae*.²¹ Juist op grond van deze blijvende samenwerking wordt Bouman graag door sommigen gerekend tot de *École de Nîmègue*, nog vóór hij te Nijmegen werkzaam is.²² Mogelijk komt hij via hen in contact met het pas opgerichte *Centre Pastorale Liturgique (CPL)* te Parijs en met Louis Bouyer, die als professor aan het *Institut Catholique de Paris* nauw betrokken is bij het CPL.²³ Bouyer is één van de vële wetenschappers die tijdens ‘de Utrechtse periode’ in het huis van Bouman te

¹⁷ Bijlage 5: nr. 24.

¹⁸ Bijlage 5: nr. 24, XLIII.

¹⁹ Dit boek wordt ook uitgegeven bij het Spectrum. Bijlage 5: nr. 77.

²⁰ Bijlage 5: nr. 78.

²¹ Bijlage 5: nr. 66.

²² Regelmatig worden zij genoemd als een trio dat over een benijdenswaardige kennis van zaken beschikt en elkaar ook uitstekend aanvult. Zie bijvoorbeeld: VERBIJ: ‘Welk boek?’.

²³ Zowel Mohrmann als Van der Meer hebben diverse malen resultaten van hun wetenschappelijk onderzoek gepubliceerd in het aan dit centrum verbonden tijdschrift *La Maison-Dieu*. Van Bouman is er echter geen enkel wetenschappelijk artikel te vinden in dit liturgisch tijdschrift. Wel ontstaat er na verloop van tijd contact tussen hem en Louis Bouyer. Voor meer informatie over het CPL en het *Institut Catholique*, zie 3.3 in dit hoofdstuk.

gast zijn. Als adjunct-directeur van *Het Spectrum* verstaat Bouman de kunst om interessante figuren om zich heen te verzamelen. Andere gasten bij hem thuis zijn onder andere Jan Walgrave OP en Johannes Quasten, die jaarlijks bij hem logeert en voor wie hij de publicatie van diens patrologische studies mogelijk maakt.

In 1951 publiceert Bouman, complementair aan het *Spectrum-missaal*, zijn grootste en bekendst geworden werk: het *Groot Gebedenboek*.²⁴ Dit gebedenboek kent zo'n succes dat het niet alleen een ingekorte versie krijgt, maar ook een Franse en een Engelse vertaling.²⁵ In het Nederlandse taalgebied brengt hij met dit boek iets geheel nieuws.²⁶ Ook hier weer stelt Bouman zich tot doel de rijkdom van de liturgie onder de aandacht te brengen van een breed publiek: de rijkdom van alle grote christelijke feesten met hun getijden, in het Nederlands vertaald; de rijkdom van alle sacramenten met hun liturgische teksten en de uitleg van hun waarde en betekenis; alsook de rijkdom van grote zegeningen uit de christelijke traditie. Het meest bijzonder is evenwel dat hij een enorme bloemlezing van de christelijke spiritualiteit aanbiedt, ja dat hij – vertaald in het Nederlands – teksten uit de gehele Westerse en Oosterse gebedstraditie van de Kerk bijeenbrengt die tot dan toe doorgaans slechts bekend waren bij vakgeleerden.²⁷ Kortom, hij biedt een rijk en gevarieerd aanbod van gebeden en teksten uit vele eeuwen en allerlei scholen en maakt het daarmee mogelijk dat eenieder op persoonlijke wijze zijn of haar christelijk geloof kan voeden. Ook hiermee speelt hij op bijzondere wijze in op iets waar juist onder leken in de jaren vijftig heel veel behoefte is.²⁸ Via deze uitgave krijgt Bouman een grote landelijke naams-

²⁴ Bijlage 5: nr. 25. Met betrekking tot het initiatief tot dit gebedenboek: 'Eerste concept van contract', in *KDC: Archief Uitgeverij Het Spectrum* 680. Het initiatief tot het vervaardigen van een groot gebedenboek ligt reeds in 1945 bij Petrus Bogaard, de directeur van de uitgeverij. Hij heeft aan Bouman – die toen bij hem in dienst was – de opdracht gegeven dit idee verder uit te werken.

²⁵ De ingekorte versie draagt een andere titel, namelijk *De voorhof des Heren* (Bijlage 5: nr. 27). Deze uitgave is in 1962 in het Engels vertaald en uitgegeven (Bijlage 5: nr. 28). De Franse vertaling in datzelfde jaar omvat de vertaling van het originele gebedenboek (Bijlage 5: nr. 26). Opvallend in deze Franse uitgave is de tussenkomst van Louis Bouyer.

²⁶ *Interview Hollaardt* (23 november 2006). VAN SCHAİK: 'Een vernieuwer' 318; Brieven van W. Grossouw, Chr. Mohrmann en F. van der Meer, in *KDC: Archief Uitgeverij Het Spectrum* 680.

²⁷ Lovend is in deze het commentaar in *Iren* 28 (1951) 249 en in *EL* 65 (1951) 154.

²⁸ In haar brief van 6 augustus 1950 brengt Christine Mohrmann deze behoefte aldus onder woorden: "In various countries – in the first place I am thinking here of the Netherlands, France, the Spanish-speaking countries of South-America, the Anglo-Saxon countries, and also certain circles in post-war Germany – there exists a strong endeavour towards intensification of the spiritual life, not only amongst the clergy, but also, and indeed precisely amongst laymen. Here it is remarkable that this endeavour towards intensification feeds by choice on the spiritual heritage of the Christian past. The interest, for example, for the OLD CHURCH – to take an example from my own daily practice – is, in Europe as well as in North and South America, one of the most living expressions of a spiritual revival. It is almost superfluous to say that such a book of prayers as this is completely in accordance with the endeavour described above." *KDC: Archief Uitgeverij Het Spectrum* 680: brief Chr. Mohrmann.

bekendheid en stijgt zijn aanzien binnen het circuit van de Liturgische Beweging en de kring der Nederlandse liturgiewetenschappers. Zo wordt hij een jaar later, in 1952, betrokken bij de oprichting van de *Varia Liturgica-groep*, welke al spoedig omgedoopt wordt in *Genootschap voor Liturgiestudie*. Tijdens de eerste bijeenkomst van deze groep, op 15 oktober 1952, wordt Bouman met zeven andere personen benoemd tot lid van het dagelijks bestuur.²⁹ Tijdens diezelfde bijeenkomst wordt op zijn advies de uit te geven reeks brochures onder de naam ‘Varia Liturgica’ veranderd in ‘Eredienst der Kerk’: een Latijnse naam acht hij – als uitgeversspecialist – niet bevorderlijk voor de verkoop in die dagen. Zijn invloed valt zeker ook te verklaren doordat de reeks bij *Uitgeverij Het Spectrum* zou uitgegeven worden, nadat eerdere pogingen om met de uitgever *Paul Brand* en met de *Uitgeverij Gottmer* in zee te gaan waren mislukt. Vanaf deze periode wordt Bouman tevens een aantal keren benaderd om een artikel te publiceren in het *Tijdschrift voor Liturgie*.

Ook in deze Utrechtse tijd blijft Cees Bouman in allerlei publicaties een bijzondere aandacht houden voor het christelijke Oosten en zijn liturgie. Meest in het oog springend zijn de rubrieken aangaande de Oosterse ritussen welke hij verzorgt in de *Encyclopedie van het Christendom* en zijn aanstelling tot rubrieksredacteur voor de Oosterse ritussen van het *Liturgisch Woordenboek*.³⁰ Zijn wetenschappelijke kennis en arbeid met betrekking tot het christelijk Oosten worden mede gevoed doordat hij in deze Utrechtse jaren actief betrokken raakt bij het *Oosters Werk* van de Nederlandse paters capucijnen.³¹ Dit werk staat – vanuit het ideaal van de hereniging van alle Kerken – primair gericht op het apostolaat onder de Russische christenen van zowel de katholieke als de orthodoxe richting. Via liturgische vieringen, lezingen en studiebijeenkomsten tracht het *Oosters Werk* dan weer de ‘Latijnse’ christenen kennis te laten maken met en bij hen begrip te kweken voor de ‘Oosterse’ christenen.³² De betrokkenheid bij het *Oosters Werk* brengt Bouman er uiteindelijk toe een opleiding tot diaken in de Slavisch-Byzantijnse ritus te volgen. Deze opleiding volgt hij aan het *Russicum* te Rome, waar hij op 8 december 1955, op het feest van de Ontvangenis van de Moeder Gods, als één van de weinige, zoniet de enige Nederlander in die dagen tot diaken in de Slavisch-Byzantijnse ritus wordt gewijd.³³ Hierna ‘dient’ hij

²⁹ DE WOLF: ‘Derde lustrum van het Genootschap voor Liturgiestudie’ 340.

³⁰ Bijlage 5: nrs. 3 en 5. Later werden deze encyclopedieën ook uitgegeven onder de hoedanigheid van volksdities: Bijlage 5: nrs. 4 en 6. Inzake het *Liturgisch Woordenboek* behoorde Bouman tot één van de hoofdredacteurs. Concreet gaat het om: Bijlage 5, nrs. 7 en 8. Hier zij reeds vermeld dat sommige van deze rubrieken een uitzonderlijk hoog theologisch gehalte voor die tijd bevatten.

³¹ *Interview Hollaardt* (23 november 2006).

³² Voor meer informatie over het *Oosters Werk* van de Nederlandse capucijnen: ANTHONISSE: ‘Het Oosters werk’; PATER GABRIËL: ‘Het Oosters Werk’; PATER CYRIL: ‘Het Pokrof-klooster’; PATER MICHEAS: ‘De Capucijnen’.

³³ KDC: Collectie knipsels: Bouman; SCHEER: ‘Ter nagedachtenis’ 243.

zondag na zondag in heel Nederland als Oosters diaken en assisteert daarbij pater capucijn Zacharias Anthonisse. Deze keuze om diaken in de Slavisch-Byzantijnse ritus te worden, wordt – in het verlengde van zijn ervaringen te Amay-sur-Meuse (als postuland en novice) en te Chevetogne (als oblaat), alsook beïnvloed door het *Oosters Werk* – ingegeven door het verlangen ‘aan den lijve’ de Oosterse liturgieën te bestuderen, of anders gezegd, de vergelijkende liturgiestudie tot in zijn eigen lijf te beoefenen.³⁴

Nog voor hij start met zijn opleiding tot Oosters diaken vangt Bouman te Utrecht een universitaire opleiding aan. Meer bepaald studeert hij aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de *Rijksuniversiteit Utrecht*, met als hoofd-

vak middeleeuwse geschiedenis. Tevens volgt hij colleges christelijk Latijn (bij Christine Mohrmann) en Syrische literatuur (bij Willem van Unnik). In 1957 rondt hij zijn studie af met een promotie bij cultuurhistoricus Diederik Enklaar op een grondig proefschrift over de zalving van koningen en de kroning van de keizers vóór de elfde eeuw.³⁵ Als één van de weinigen in die tijd schrijft Bouman zijn proefschrift in het Engels en lanceert op deze wijze internationaal zijn naam.³⁶ In zijn proefschrift geeft hij een bewijs van zijn vertrouwdheid met de geschiedkunde inzake de middeleeuwen en met de vergelijkende liturgiewetenschap. En hij kwalificeert zich als één van de toenmaals weinige literatuurwetenschappers in de noordelijke Nederlanden. Op basis van dit proefschrift wordt Bouman onder andere benaderd om sa-

Zacharias Anthonisse OFMCAP
Pentekening van C.A. Bouman

Bron: Katholiek Documentatie Centrum,
Nijmegen/C.A. Bouman

³⁴ *Gesprek Lutgerink* (17 januari en 9 maart 2007).

³⁵ Bijlage 5: nr. 1.

³⁶ Zijn proefschrift wordt ook international gerecenseerd, bijvoorbeeld door: CHR. MAYER in *ALW* 6.2 (1960) 587; P. JOUNEL in *MD* 74 (1963) 204-205 en V. RAFFA in *EL* 74 (1960) 77-78.

men met E. Kutsch en G. Delling de rubriek 'Salbung' te verzorgen in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*.³⁷ Tevens wordt hij op basis van zijn promotie en proefschrift betrokken bij de samenstelling van een speciale feestbundel ter ere van de 65ste verjaardag van professor Enklaar.³⁸

In hetzelfde jaar van zijn promotie treedt Cees Bouman voor het eerst op als gastdocent liturgiewetenschap tijdens de jaarlijkse *Summer-school of liturgy* van de *Notre Dame University* in de Verenigde Staten. Daarmee komt hij onverwachts op de lijst te staan tussen gerenommeerde Europese liturgie-experts als B. Luyckx O.P.A.E.M., J. Jungmann S.J. en L. Bouyer.³⁹ Deze *summer-school* wordt dan voor de tiende maal georganiseerd, met als doel de Amerikaanse geestelijkheid en leken in staat te stellen een beter contact te krijgen met de Liturgische Beweging in Europa, alsook om een meer wetenschappelijke achtergrond te geven aan het liturgisch apostolaat aldaar.⁴⁰ Zij is dan uitgegroeid tot één van de belangrijkste Noord-Amerikaanse 'instituten' voor liturgische vorming.⁴¹ Er staan in 1957 zo'n 150 studenten ingeschreven, waaronder een groot aantal priesters, veelal docenten aan groot- en kleinseminaries, uit zowel de Verenigde Staten als Canada.⁴² Bouman geeft in 1957 les over 'The basic principles of liturgy and liturgical Greek'.⁴³ Een jaar later geeft hij als gastdocent opnieuw de basiscursus van 1957, met daarnaast nieuw samengestelde colleges over 'The Mother of God in the Liturgy'.⁴⁴ Hierna is Bouman ook terug te vinden als gastspreker tijdens de jaarlijkse *North American Liturgical Week*.⁴⁵ In 1960 publiceert hij samen met Mary Perkins Ryan het boek *Key to the Missal*. Dit boek is ontstaan vanuit zijn colleges liturgie aan de *Notre Dame University* en functioneert vanaf zijn verschij-

³⁷ Bijlage 5: nr. 9a.

³⁸ Bijlage 5: nr. 72.

³⁹ Zie bijvoorbeeld: WELLER: 'Status Foederati' (1956) en *Worship* 32 (1958) 256. Mogelijk hebben ook hier Louis Bouyer en Christine Mohrmann een rol gespeeld in zijn aanwerving als gastdocent. Beiden zijn onder andere het jaar voordien gastdocent geweest tijdens deze twee maanden durende *summer-school* en kennen de kwaliteiten van Bouman.

⁴⁰ ELLARD: 'Amerika'.

⁴¹ Volgens Robert Schreiter is de *Notre Dame University* met name vanaf de jaren zestig de voornaamste broedplaats gebleken van wetenschappelijke onderzoekers in de liturgie. "De universiteit bood een intellectueel centrum voor de pastorale aanpassing van de liturgie, maar haar grootste bijdrage vormde het wetenschappelijk milieu en de opleiding in de methoden die eigen zijn aan de studie van de liturgie." Vóór die tijd kon men in de Verenigde Staten moeilijk spreken van een academische studie van de liturgie met enige diepgang. Men was toen sterk afhankelijk van de Europese centra voor liturgische studie. De inbreng van Bouman moet vooral worden gesitueerd vóór de belangrijke jaren zestig waarin de liturgische vernieuwing in de Verenigde Staten in een stroomversnelling raakt. SCHREITER: 'De studie van de liturgie' 175-176.

⁴² Bijlage 5: nr. 62, 418.

⁴³ Bijlage 5: CB34. Zie WELLER: 'Status Foederati' (1957).

⁴⁴ Bijlage 5: CB35. Zie WELLER: 'Status Foederati' (1958); *Worship* 32 (1958) 256.

⁴⁵ Zie onder andere Bijlage 5: nrs. 73 en 74.

nen als een soort handboek tijdens de *Summer-school of liturgy*.⁴⁶ Twee jaar later wordt ditzelfde boek uitgegeven in het Frans.⁴⁷

Tot 1962 houdt Bouman dit gastdocentschap aan. Hij geniet er zichtbaar van. De bootreis met de *Holland-Amerika Lijn* ervaart hij telkens als een weldadige vakantietijd. En zijn studenten in Amerika laten zich kennen als een leergierig en dankbaar gehoor.

Ook in Nederland wordt Cees Bouman volop gewaardeerd om zijn kennis van zaken. Met name vanaf de publicatie en verspreiding van zijn beide grote bestsellers (missaal en gebedenboek) wordt hij gerekend tot de vernieuwende katholieke kringen. Via zijn functie als adjunct-directeur bij *Uitgeverij Het Spectrum* zit hij bovendien dichtbij het vuur van allerlei ontwikkelingen die er gaande zijn binnen Kerk en wereld. In deze functie komen zijn vooruitziende blik en zijn fijn ontwikkeld gevoel voor wat van belang is zeer goed van pas. Op grond van zijn kennis en eruditie wordt Bouman binnen die vernieuwende katholieke kringen reeds begin jaren vijftig diverse malen gevraagd om zijn wetenschappelijke inbreng. Zo wordt hij een aantal malen uitgenodigd een artikel te schrijven in *De Nieuwe Mens*, één van de spreekbuizen van deze vernieuwende kringen.⁴⁸

Als ik alle genoemde feiten totnogtoe op een rijtje zet, dan kan ik – zeker na zijn promotie in 1957 en zijn gastdocentschap in de Verenigde Staten – de benoeming van Cees Bouman tot lector liturgiewetenschap aan de theologische faculteit van de *Katholieke Universiteit van Nijmegen* geen donderslag bij heldere hemel noemen. Met zijn brede wetenschappelijke kennis, zijn vooruitziende blik, zijn bijzonder oog voor wat er aan ontwikkelingen gaande zijn op het internationale terrein en de interessante netwerken waarover hij beschikt, kan hij veel gaan betekenen voor de Nederlandse liturgiewetenschap.

⁴⁶ Bijlage 5: CB37. Dat het boek gegroeid is uit zijn colleges wordt bevestigd door A. Hollaardt. *Interview Hollaardt* (23 november 2006). Dat het boek als handboek kan gebruikt worden, valt af te lezen uit de opzet van het boek: zo staan er aan het eind van elk hoofdstuk vragen 'For study and discussion'.

⁴⁷ Bijlage 5: CB38.

⁴⁸ Bijlage 5: nrs. 42-50. Verder wordt hij gevraagd om een eigen bijdrage in VAN DER LINDE - THIJSSSEN (reds.): *Geloofsinhoud en geloofsbeleving* (Bijlage 5: nr. 70), alsook in BOELAARS e.a.: *Levende Zielzorg* (Bijlage 5: nr. 71). Het eerstgenoemde boek heeft als doel op korte en bevattelijke wijze uit te leggen welke theologische gedachtengangen en vernieuwingsbewegingen er zowel in de Katholieke als in de Hervormde geloofsgemeenschappen in Nederland op dat ogenblik gaande zijn. De schrijvers zijn 'bij voorkeur gezocht uit de kring van hen die reeds jarenlang aan het oecumenisch gesprek hebben deelgenomen' (p.7). Bouman wordt daar dus ook toe gerekend. Het tweede boek tracht naar aanleiding van reacties op het eerder verschenen boek *Onrust in de zielzorg*, een theologische bezinning te geven op de praktijk van de zielzorg. Interessant detail is dat alle drie deze boeken zijn uitgegeven bij *Het Spectrum*. Dit roept meteen de vraag op welke rol Bouman in de totstandkoming van deze boeken heeft gespeeld.

3. Groei in wetenschappelijkheid

In de tiende jaargang van het tijdschrift *De Nieuwe Mens* wordt onder de titel 'De bloei van de Liturgische Beweging' in 1959 medegedeeld:⁴⁹

Op 6 februari j.l. heeft dr. C.A. Bouman, die door de Sint-Radboud-stichting benoemd was tot lector in de liturgiewetenschap aan de theologische faculteit van de Nijmeegse universiteit, zijn officiële entree gedaan door het houden van zijn openbare les. Dit is een verheugend feit. Ofschoon er in het begin van de universiteit een leerstoel voor liturgiewetenschap bestaan heeft, die bekleed werd door dr. Baumstark, was deze zetel toch sinds lang niet meer bezet en droeg de aard van de toen gedoeerde liturgiewetenschap ook een ander karakter. Het stemt tot vreugde, dat de huidige functie van dr. Bouman is voortgekomen uit een behoefte. Men is de leemte gaan voelen, die er in de theologische faculteit bestond.

In deze korte mededeling vallen een drietal dingen op. Vooreerst wordt deze berichtgeving geplaatst in de setting van de Liturgische Beweging. Ten tweede wordt Bouman neergezet als de opvolger van Anton Baumstark. Ten derde wordt er gesuggereerd dat er met de benoeming van Bouman een behoefte, ja zelfs een leemte in de theologische faculteit zal worden opgeheven. Op deze drie zaken wil ik in deze paragraaf dieper ingaan.

3.1. Bevestiging en bloei

Reeds in 1923, bij de oprichting van de *Rooms-Katholieke Universiteit van Nijmegen*, is er onmiddellijk plaats ingeruimd voor een aparte leerstoel liturgiewetenschap aan de theologische faculteit. Het is opmerkelijk te noemen hoe deze leerstoel vanaf het begin is verbonden met de Liturgische Beweging in Nederland. Een artikel in *Ons Liturgisch Tijdschrift* wekt de gedachte dat het de *Radboudstichting* zelf is geweest die oog heeft gehad voor de Liturgische Beweging in Nederland en daarom in het programma van de theologische faculteit wijselijk het vak liturgiewetenschap heeft opgenomen. Zo schrijft Lambertus Verwilt op enthousiast:⁵⁰

Aan de Stichters der hoogeschool komt onzerzijds lof en dank toe, wjl zij de Liturgische Beweging een prachtige gelegenheid geboden hebben, haar onverzadelijken weethonger te stillen bevredigen en door universitair onderwijs de hoogste ontwikkeling te bereiken.

En wat verderop in zijn artikel:⁵¹

⁴⁹ DE REDACTIE: 'De bloei van de liturgische beweging' 323.

⁵⁰ VERWILT: 'De Liturgie-studie' 141-142.

⁵¹ VERWILT: 'De Liturgie-studie' 143.

Dank derhalve aan het bestuur der St. Radboud-Stichting, dat ons aan de Nijmeegsche hoogeschool een leerstoel inruimde. Het bestuur van het Internationaal Eucharistisch Congres, te Amsterdam gehouden, wist indertijd niet, dat de S. Gregorius-Vereeniging en wij bestonden. De leiding der Katholiekendagen gaat ons vaak achteloos voorbij en vergeet bij herhaling eene sectievergadering voor ons te beleggen, ofschoon de drang der omstandigheden daartoe soms als het ware noodzaakte. St. Radboud echter kende ons, vergat ons niet. Daarvoor hier hulde en dank gebracht.

Toch is het niet onaannemelijk dat juist voormannen uit de Liturgische Beweging in Nederland behoorlijk gelobbyd hebben om het vak liturgie op het onderwijsprogramma te krijgen. In hoeverre heeft bijvoorbeeld Jac. van Ginneken SJ invloed uitgeoefend? Of in hoeverre hebben gezaghebbende mensen die de Liturgische Beweging heel genegen waren de oprichting van een leerstoel liturgiewetenschap begunstigd? Te denken valt aan mensen als Gerard Brom en Jos. Schrijnen. Met name laatstgenoemde wordt 'dé architect van de academie' te Nijmegen genoemd.⁵²

Opmerkelijk is verder dat men voor die leerstoel Anton Baumstark heeft aange trokken. Had men dan in Nederland op dat ogenblik geen goede liturgiewetenschapper voorradig? Of zag men juist in de oprichting van de leerstoel een unieke kans om een gerenommeerd buitenlandse liturgiewetenschapper binnen te halen die extra impulsen zou kunnen geven aan de liturgiestudie in eigen land? Schrijnen – en met hem vele anderen – vond dat er 'eerste-klas-professoren' moesten worden aangeworven om de nieuw op te richten katholieke universiteit zeker zo goed, zo niet beter te maken dan de bestaande universiteiten in Nederland. Als criteria voor de aanwerving werd gekozen voor: geen te oude personen, met een voorkeur voor Nederlanders boven buitenlanders, leken boven geestelijken, seculieren boven regulieren.⁵³ In realiteit waren deze criteria echter moeilijk vol te houden. Vooreerst was er het tekort aan eigen katholieke wetenschappers (cf. supra). Ten tweede was er de opdracht 'zo voorzichtig en zuinig mogelijk te opereren' in het aanwerven van mensen: leken waren nu eenmaal duurdere arbeidskrachten dan geestelijken en regulieren goedkoper dan seculieren. Ten derde waren in die tijd de meeste academici te vinden onder de reguliere geestelijkheid. Uiteindelijk bestond het *corpus doctum* in 1923 uit tweëndertig hoogleraren en lectoren. Maar liefst vijftien daarvan behoorden tot de geestelijkheid. Deze clerici bestonden op hun beurt uit vijf seculieren en tien regulieren. Verder bestond zo'n kwart van het *corpus doctum* – dat was in die dagen verhoudingsgewijs meer dan in enige andere universiteit in

⁵² ROGIER: 'Terugblik' 24-25; BRABERS: *Proeven van eigen cultuur* 1.41 en 1.109-110.

In zijn wetenschappelijke bijdrage aan de feestbundel ter ere van Jos. Schrijnen beklemtoont Baumstark de 'wesentliches Verdienst' van Schrijnen dat hij de comparatieve liturgiewetenschap op het officiële studieprogramma van de jonge katholieke universiteit heeft gezet. BAUMSTARK: 'Ein Formaltyp' 806.

⁵³ BRABERS: *Proeven van eigen cultuur* 1.133-139.

Nederland – uit buitenlanders: vijf Duitsers (onder wie Baumstark), één Fransman, één Oostenrijker en één Belg. Dit gaf van bij de aanvang aan Nijmegen een zeker internationaal tintje.

Voor zijn werving in Duitsland kreeg Schrijnen aanbevelingen van de *Görres-Gesellschaft* en van kardinaal M. von Faulhaber.⁵⁴ Met enige moeite werd Baumstark ‘binnengehaald’ en met hem de invloed van de Duitse liturgiewetenschap met als belangrijk centrum de benedictijnenabdij te Maria Laach.⁵⁵ Op dat moment had deze Duitse oriëntalist en liturgiewetenschapper reeds internationaal naam gemaakt door tal van internationale publicaties en was hij nog niet zo lang (sedert 1921), door toedoen van Hans Lietzmann (1875-1942), werkzaam als ereprofessor voor de ‘Geschichte und Kultur des christlichen Orients und orientalische Liturgie’ aan de universiteit van Bonn.⁵⁶ In diezelfde periode had Baumstark in samenwerking met de benedictijnenabdij te Maria Laach het *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* opgericht, waarin hij veel van zijn wetenschappelijk werk zou gaan publiceren.⁵⁷ Baumstark wilde uiteindelijk alleen naar Nijmegen komen als hij een ordinariaat kreeg. Aan deze eis – waar een behoorlijk prijs-

⁵⁴ BRABERS: *Proeven van eigen cultuur* I.138. Reeds in 1901 heeft Baumstark – met de hulp van Anton de Waal (1837-1917), de toenmalige rector van het *Campo Santo Teutonico* te Rome – het wetenschappelijk tijdschrift *Oriens Christianus* opgericht. Dit tijdschrift werd toen uitgegeven via de *Vatican Polyglot Press*. Na 1906 werd het tijdschrift, onder auspiciën van de *Görres-Gesellschaft*, uitgegeven door O. Harrassowitz. Uit een brief die weliswaar dateert van 1929 blijkt dat Baumstark als ‘leider’ van genoemd tijdschrift zich gedwongen voelt deel te nemen aan de algemene vergadering van de *Görres-Gesellschaft*. ‘Brief van Baumstark’, in *KDC*: Archief Sint Radboudstichting 1214. Uit dit alles kan opgemaakt worden dat Baumstark reeds vóór 1923 een bekende was van de *Görres-Gesellschaft*, de Duitse wetenschapskring die Schrijnen heeft geraadpleegd op zijn zoektocht naar een liturgiedocent.

⁵⁵ Vooral met het aantreden in 1913 van Ildefonds Herwegen OSB (1874-1946) als abt heeft Maria Laach zich al vroeg in de twintigste eeuw ontwikkeld tot een middelpunt van liturgisch-monastieke vernieuwing, waar naast grondige wetenschappelijke studie ook liturgisch apostolaat werd ontplooid. Om haar ambitieus liturgisch programma te kunnen uitvoeren had Maria Laach hulp van liturgiewetenschappers buiten haar abdij nodig. Een van de liturgie-experts die zij toen heeft benaderd is Anton Baumstark. Baumstark was reeds in zijn kindertijd, via zijn vader, bekend met deze abdij. Bekend geworden benedictijnse liturgiewetenschappers uit Maria Laach zijn: Odo Casel (1886-1948), Kunibert Mohlberg (1878-1963) en Odilo Heiming (1898-1988) die een leerling van Baumstark wordt genoemd. VON SEVERUS: ‘Maria Laach’; WEST: *The comparative liturgy* 7.

⁵⁶ BAUMSTARK - KAUFHOLD: ‘Anton Baumstarks wissenschaftliches Testament’ 61 en WEST: *The comparative liturgy* 7. Voor meer biografisch materiaal: F.B.: ‘Baumstark’; HEIMING: ‘In memoriam’; KLAUSER: ‘Anton Baumstark’; ROUSSEAU: ‘Antoine Baumstark’; KAUFHOLD: ‘Liturgie im Leben und Werk’; WEST: *Anton Baumstark’s comparative liturgy* 146-194; ID.: *The comparative liturgy of Anton Baumstark* 6-12. Enkele zeer beknopte biografieën zijn onder andere te vinden in: NEUENHEUSER: ‘Baumstark’; HÄUBLING: ‘Baumstark’; WINKLER: ‘Baumstark’; *Biographisch – Bibliographisches Kirchenlexikon* (Hamm/Westf. 1975) I.426; *Grote Winkler Prins* (Amsterdam/Antwerpen 1979-1984 = 8ste ed.) III.411; *The Oxford Dictionary of the Christian Church* (New York 2005 = 3rd ed. revised) 172. De meest complete bibliografie van Anton Baumstark is te vinden in: FEULNER: ‘Bibliography of Anton Baumstark’.

⁵⁷ ROUSSEAU: ‘Antoine Baumstark’ 157.

kaartje aan vastzat – werd na enig overleg met de *Radboudstichting* voldaan.⁵⁸ Baumstark werd benoemd tot buitengewoon hoogleraar voor vergelijkende liturgiegeschiedenis aan de theologische faculteit. Daarnaast kreeg hij een leeropdracht in Semitische taal- en letterkunde, behoudens het Hebreeuws en het Assyrisch-Babylonisch, aan de faculteit der letteren.⁵⁹

Wanneer in 1958 – zo'n 35 jaar later – de benoeming van Cees Bouman wordt aangekondigd in *De Nieuwe Mens*, wordt dit feit opnieuw in verband gebracht met de Liturgische Beweging. De Liturgische Beweging bevindt zich dan volgens de redactie 'in vele landen van de wereld, ook in Nederland, in een grote bloei.'⁶⁰ Het zuiverste teken van deze bloei wordt vervolgens gezien in het feit dat de H. Stoel en de bisschoppen deze van onderop gegroeide beweging nu ten volle met hun gezag autoriseren.⁶¹ De benoeming van Bouman wordt vanuit dit perspectief niet alleen geduid als een bijzonder feit van bloei van de Liturgische Beweging, maar daar bovenop expliciet gepresenteerd en geïnterpreteerd als een officiële erkenning van het vak liturgiewetenschap door de officiële kerkelijke overheid. Statutair zijn het immers tot in die dagen de bisschoppen die het recht hebben de hoogleraren te benoemen.⁶² Deze expliciete erkenning roept echter vragen op. Hoezo erkenning? Het vak bestond toch al sinds 1923! Een antwoord vind ik in de aankondiging van Bouman als opvolger van Baumstark.

3.2. Opvolger van Anton Baumstark

3.2.1. *Carl Anton Joseph Maria Dominikus Baumstark (1872-1948)*

Eigenlijk is er maar weinig materiaal over de periode van zijn professoraat in Nederland te vinden. In het uitgebreide tweedelige boek over de universiteit van Nijmegen wordt er amper iets over Baumstark verteld.⁶³ In de portrettengalerij naar aanleiding van het vijfenzeventigjarig bestaan van de Nijmeegse universiteit is hij niet opgenomen.⁶⁴ Ook in buitenlandse literatuur wordt maar zeer spaarzaam iets over deze Nederlandse periode gezegd. In het dikke verslagboek van het internationale liturgisch congres dat in 1998 te Rome heeft plaats gevonden, wordt er zelfs helemaal niets over deze periode geschreven.⁶⁵ Hoogstwaarschijnlijk is dit stilzwijgen te wijten aan een schaamtegevoel jegens zijn 'foute houding' tijdens WO II en de slechte afloop van zijn carrière in Neder-

⁵⁸ BRABERS: *Proeven van eigen cultuur* I.135.

⁵⁹ SCHREUDER: *Proeven van eigen cultuur* II.462. Ondertussen bleef Baumstark zijn professoraat te Bonn aanhouden. WEST: *The comparative liturgy* 7.

⁶⁰ DE REDACTIE: 'De bloei van de liturgische beweging' 323.

⁶¹ DE REDACTIE: 'De bloei van de liturgische beweging' 323.

⁶² BRABERS: *Proeven van eigen cultuur* I.115-117.

⁶³ BRABERS - SCHREUDER: *Proeven van eigen cultuur*.

⁶⁴ CORMAN (red.): *Nijmeegse gezichten*.

⁶⁵ TAFT - WINKLER: *Acts of the International Congress*.

land. Zijn openlijk dwepen met het Nationaal-Socialisme bracht hem in Nederland in diskrediet en leidde uiteindelijk tot zijn ontslag.⁶⁶ Ditzelfde geldt overigens ook voor zijn gewoon hoogleraarschap te Münster in Westfalen, waar hij in 1930 de leerstoel voor Oriëntalistiek mocht bekleden. Daar werd hij in 1935 tot ontslag gedwongen omwille van zijn te grote sympathie voor het Nationaal-Socialisme en de politieke voorkeursbehandeling die daaruit voortvloeide.⁶⁷

Om de feitelijke betekenis en draagwijdte van het vak liturgie aan de Nijmeegse universiteit beter te begrijpen, lijkt het mij heel zinvol om eerst even stil te staan bij de wordingsgeschiedenis van de theologische faculteit aan deze katholieke universiteit en bij de positie van het vak liturgie in het programma van deze faculteit.

Aanvankelijk wilden de Nederlandse bisschoppen helemaal géén theologische faculteit oprichten.⁶⁸ In hun ogen voldeden de grootseminaries 'uitstekend' aan de opleiding van goed gekwalificeerde priesters. In de plaats daarvan kozen ze liever voor de oprichting van een medische faculteit. Er was in die dagen immers een groot tekort aan katholieke artsen, zo redeneerden de bisschoppen geïnspireerd door het betoog van Poelhekke. Omdat de oprichting van een medische faculteit op korte termijn financieel onmogelijk bleek, werd uiteindelijk toch het licht op groen gezet voor de oprichting van een theologische faculteit, echter met deze bijzonderheid dat zij een driejarige 'kopstudie' zou geven aan kandidaten die reeds hun priesteropleiding hadden afgerond. Met andere woorden, zij zou gedurende drie jaar een specialistische vorming aanbieden aan mannen die reeds priester waren gewijd. Als gevolg van dit beleid telde de theologische faculteit van Nijmegen decennialang slechts weinig officiële studenten (cf. Hoofdstuk Vismans, par. 3). Voornamelijk trok zij priesters aan die als professor zouden worden aangesteld in een grootseminarie of in een studiehuis van één of andere religieuze orde of congregatie. Maar meestal werden aanstaande diocesane seminarieprofessoren naar Rome gestuurd of, bij wijze van uitzondering, naar Leuven of Fribourg. Bij de reguleren lagen de verhoudingen niet veel

⁶⁶ In katholieke kringen in Nederland heeft men deze politieke stroming reeds vroegtijdig categorisch afgewezen. ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 724-762.

⁶⁷ KAUFHOLD: 'Liturgie im Leben und Werk' 137-138 en WEST: *The comparative liturgy* 9. Collegaprofessoren beschuldigen hem van het feit dat hij zijn benoeming had gekregen door toedoen van politieke voorkeursbehandeling en niet op grond van zijn academische bekwaamheid. Baumstark zelf gaf als verklaring van zijn weggaan in 1935 dat hij toe was aan zijn emeritaat. Zie ook: BAUMSTARK - KAUFHOLD: 'Anton Baumstarks wissenschaftliches Testament' 61.

In 1926 werd Baumstark, naast zijn functies te Nijmegen, buitengewoon hoogleraar islamkunde en Arabisch aan de *Rijksuniversiteit van Utrecht*. Volgens Theodor Klausner zou hij daar tot 1935 hebben gedoceerd. KLAUSER: 'Anton Baumstark' 186. In de *Collectie Baumstark* die bewaard wordt in de *Universiteitsbibliotheek Utrecht* staat vermeld dat het professoraat van Baumstark niet alleen in Nijmegen maar ook in Utrecht in 1930 eindigde.

⁶⁸ Voor een meer gedetailleerde weergave van de wordingsgeschiedenis van de Nijmeegse theologische faculteit: BRABERS: *Proeven van eigen cultuur* 146-142.

anders, vooral bij die orden en congregaties die een eigen *ius promovendi* bezaten.⁶⁹

De driejarige theologische opleiding aan de katholieke universiteit kende aanvankelijk drie studierichtingen: een ‘dogmatisch-historische richting’, een ‘scripturistische richting’ en een ‘moralistische richting’.⁷⁰ Het vak liturgie werd echter alleen in het programma van de ‘dogmatisch-historische richting’ een plaats toebedeeld.⁷¹ De positie van het vak liturgie binnen het curriculum van de theologische opleiding, tezamen met het feit dat het om een zogenaamde ‘kopstudie’ ging, zorgde voor een klein aantal studenten die het vak daadwerkelijk volgden. Het is zelfs de vraag of de mensen die colleges volgden bij Baumstark niet veeleer bestonden uit ‘toehoorders’ dan uit ‘eigenlijke studenten’. Te denken valt hier aan mensen die actief waren binnen de Liturgische Beweging en afstapten op de naam van Anton Baumstark.

Gezien mijn focus op Bouman, is het niet mijn bedoeling uitputtend stil te staan bij de liturgiecolleges van Baumstark. Überhaupt is er maar in zeer beperkte mate Nijmeegs collegemateriaal van Baumstark te vinden. Alleen een schrift met aantekeningen van P. Riep inzake ‘De H. Mis in het Oosten’ is mijn oogst totnogtoe.⁷² Voor meer informatie ben ik aangewezen op de aangekondigde college-onderwerpen in de Nijmeegse studiegidsen en op informatie uit enkele artikelen van *Ons Liturgisch Tijdschrift*.⁷³ Zo wijst Verwilt in één van deze artikelen erop dat mensen die ‘doctor in de Liturgiewetenschap’ willen worden als hoofdvak ‘theologie’ en als één van de twee bijvakken liturgie dienen te kiezen. Verder blijft hij opvallend lang stilstaan bij het feit dat Baumstark een leek is, en wel een heel vurig gelovige leek. Blijkbaar was dit feit voor zijn Nederlands gehoor een drempel om les bij Baumstark te volgen: hoorde het vak liturgie niet juist door een priester te worden gegeven?⁷⁴ Een ander punt van aandacht is dat het kunnen volgen van de colleges liturgie de nodige kennis vooraf vereist. Vooreerst is de kennis van de Duitse, de Latijnse en de Griekse taal

⁶⁹ ROGIER: ‘Terugblik’ 20.

⁷⁰ Buiten dit kader werd er nog een vierde studierichting aangeboden: een ‘theologisch-sociale richting’, met het diploma van licentiaat als eindterm en bestemd voor hen die zich aan de zielzorg gingen wijden of een ‘sociale of paedagogische loopbaan’ wilden gaan volgen. BRABERS: *Proeven van eigen cultuur* 1.118.

⁷¹ *Gids voor het studiejaar 1923-1924* 20-21.

⁷² ‘Aantekeningen’, in *KDC*: Archief P. Riep 54.

⁷³ De studiegidsen van 1923 tot en met 1930 met daarnaast: X.: ‘Liturgie aan onze R.K. Universiteit’; VERWILT: ‘De liturgie-studie’; X: ‘De liturgie aan onze universiteit’ 10; V.: ‘Liturgiewetenschap’.

⁷⁴ VERWILT: ‘De liturgie-studie’ 147. Vermeldenswaard is dat Baumstark zelf in het begin van zijn wetenschappelijke carrière de behoefte heeft gehad zijn eigen liturgiewetenschappelijk bezig-zijn als leek te verantwoorden. Dit had echter niets te maken met de vraag naar zijn eigen spiritualiteit, maar het had alles te maken met de antimodernistische controverse die er in de Katholieke Kerk rond de eeuwwisseling heeft gewoed. Voor zijn argumentatie: WEST: *The comparative liturgy* 11.

onmisbaar. Bovendien dient men reeds over een minimum aan liturgiewetenschappelijke kennis van de Westerse en Oosterse liturgie te beschikken, iets wat in die dagen in Nederland nog behoorlijk uitzonderlijk was. Je zou je hier kunnen afvragen of de benoeming van Baumstark voor Nederland – gezien de situatie van het liturgie-onderwijs in Nederland op dat moment – niet ‘te hoog gegrepen’ was.

Volgens het getuigenis van Verwilt geeft Baumstark om de veertien dagen twee hoorcolleges vergelijkende liturgiestudie en één werkcollege. Daarbij volgt hij geen handboek of andersoortige leidraad. Tijdens zijn hoorcolleges werkt hij telkens heel breed een bepaalde probleemstelling op liturgiewetenschappelijk gebied uit. Tijdens zijn werkcolleges legt hij aan zijn studenten telkens een bepaald vraagstuk voor en leert hen – onder zijn begeleiding – dit vraagstuk methodisch aan te pakken en tot een goed einde te brengen. Of anders gezegd: tijdens de werkcolleges leert hij zijn studenten de zelf ontwikkelde comparatieve methode in de vingers te krijgen aan de hand van casussen. Onderwerpen die in de loop der jaren aan bod komen tijdens de hoorcolleges zijn: Oosterse en Westerse liturgische ‘monumenten’ tot op het schisma van Photius; de voor-

Anton Baumstark

Campo Santo te Rome, 1900

v.l.n.r.: Anton Baumstark, P.J.M. van Gils en C.M. Kaufman

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

naamste stromingen in de ontwikkeling der liturgie; de Latijnse Mis vergeleken met de Oosterse liturgieën; Westerse liturgische ‘monumenten’ uit de zesde tot en met de negende eeuw; het paasfeest in de Oosterse en Westerse landen; de

oud-kerkelijke psalmistiek en zijn voortleven in de latere ritus; de ‘monumenten’ van de eucharistische liturgie in het Oosten en het Westen; de voornaamste vraagstukken met betrekking tot de oorsprong van het *Missale Romanum*; de *canon missae* en de *anaphora* van de Oosterse liturgieën; de *ordines missae* van de avond- en morgenlanden; het kerkelijk jaar in het Oosten en het Westen, met uitzondering van de paasviering; de dooprutus en zijn oudere ‘monumenten’ in het Oosten en het Westen; het kerkelijk officie volgens de Romeinse ritus en de Oosterse liturgieën. In de werkcolleges gaat hij aan de slag met: Oud-Byzantijnse hymnen; het ‘probleem der epiclesse’; de kerkelijke kalender; het Joodse morgengebed; de hoofdstukken 33-38 van het VIIe Boek der Apostolische Constituties; de pericopen van verschillende ritussen; teksten van de Romeinse *Antiphonarius Officii* in vergelijking met hun Griekse parallellen; de verschillende teksten van de Jacobusliturgie; de *Orationes Solemnnes* van Goede Vrijdag en de Allerheiligenlitanie van Paaszaterdag.

In de studiegids van 1930-1931 staat nog aangekondigd dat Baumstark ook dat jaar liturgiecolleges zal verzorgen, doch waarschijnlijk is daar vanwege zijn ontslag in 1930 niets meer van terecht gekomen. Volgens de officiële professorenlijst van Nijmegen houdt Baumstark in 1930 op buitengewoon hoogleraar te zijn in Nijmegen.⁷⁵ Volgens Theodor Klauser zou Baumstark, ondanks zijn benoeming te Münster in 1930, nog ná 1930 colleges hebben gegeven in Nijmegen en Utrecht.⁷⁶ Fritz West beweert zelfs dat Baumstark tot 1940 is blijven les geven te Nijmegen, meer nog, dat hij op den duur alleen nog te Nijmegen als professor werkzaam is geweest.⁷⁷ Dit laatste lijkt ons onaannemelijk. Vooreerst is de naam van Baumstark niet meer terug te vinden in de studiegidsen vanaf 1931-1932. Daarin wordt ook geen opvolger vermeld. Ten tweede wordt pas in 1938 officieel aangekondigd dat ‘de vacature, ontstaan door het heengaan van prof. Baumstark in 1930’ eindelijk wordt ‘aangevuld’ – zo staat het er letterlijk – door de benoeming van Frits van der Meer tot lector in de Liturgie en in de Christelijke Archeologie.⁷⁸

3.2.2. Frederik (Frits) Gerben Louis van der Meer (1904-1994)

Anders dan Cees Bouman heeft Frits van der Meer wél zijn priesteropleiding voltooid.⁷⁹ Deze opleiding volgt Van der Meer – als drie jaar jongere studiegeenoot van Jan Prein – aan het diocesaan grootseminarie Rijsenburg (1924-1928).

⁷⁵ SCHREUDER: *Proeven van eigen cultuur* II.462.

⁷⁶ KLAUSER: ‘Anton Baumstark’ 186.

⁷⁷ WEST: *The comparative liturgy* 8.

⁷⁸ V.: ‘Liturgie-wetenschap’ 150. Ton Scheer noemt de aanstelling van Frits van der Meer zelfs een ‘voorlopige oplossing’. SCHEER: ‘Ter nagedachtenis’ 244.

⁷⁹ Voor biografische gegevens: V.: ‘Liturgie-wetenschap’ 150; FENS: *De leerstoel van Lent*; DE SMET: ‘Door het zichtbare’ 226-233; PEETERS: ‘Frits van der Meer’ 86-95; KDC: Collectie Knipsels: F.G.L. van der Meer. Voor een zeer beknopte biografie: *Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie*. (s-Gravenhage 1976) XVI.102 en *Standaard Encyclopedie*. (Antwerpen/Utrecht 1972) IX.302.

Na zijn priesterwijding op 22 juli 1928 is hij enige tijd kapelaan in Oud-Zevenaar. In 1931 wordt hij door aartsbisschop De Jong naar Rome gezonden om daar een studie te volgen aan het *Pauselijk Instituut voor Christelijke Archeologie*. In 1934 promoveert Frits van der Meer er *cum laude* op het proefschrift *Maiestas Domini*.⁸⁰ Na zijn terugkeer uit Rome wordt Van der Meer opnieuw benoemd tot kapelaan in de zielzorg: eerst een korte tijd te Abcoude (1935); vervolgens in de *Sint-Vitusparochie* te Hilversum (1935-1938), waar op 21 augustus 1936 zijn vroegere liturgiedocent Harry Frank pastoor en deken wordt. In 1938 volgt tenslotte een benoeming aan de *Rooms-Katholieke Universiteit van Nijmegen*.⁸¹ Daar aanvaardt hij op 23 januari 1939 zijn taak als lector in de liturgie en de christelijke archeologie met een

Frits van der Meer

Fotograaf: J.M. Moerkerk

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen/J.M. Moerkerk

openbare les, getiteld: *Iets over de oorspronkelijkheid der oud-christelijke kunst*.⁸² Juist in dit academiejaar is de studieregeling van de theologische faculteit grondig gewijzigd ten gevolge van een aanpassing aan de *Constitutio Apostolica 'Deus scientiarum Dominus'*.⁸³ Het vak liturgie wordt nu expliciet aangeduid als 'een bijvak' en wel van het hoofdvak dogmatische theologie. Studenten die dit hoofdvak kiezen krijgen gedurende het eerste of tweede jaar één uur college liturgie per week. Typisch is dat er vanaf het eerste volledige academiejaar dat Van der

Meer lesgeeft (1939-1940) in de studiegids niet langer meer gesproken wordt over 'vergelijkende liturgiegeschiedenis' in het vakkenoverzicht, maar over 'liturgie'. Aan deze naamsverandering beantwoordt in wezen ook een verandering

⁸⁰ Dit proefschrift werd in het jaar van zijn benoeming te Nijmegen gepubliceerd: VAN DER MEER: *Maiestas Domini*.

⁸¹ Het zou mij niet verbazen dat Harry Frank een bemiddelende rol heeft gespeeld richting aartsbisschop De Jong inzake deze benoeming (zie ook Hoofdstuk III: Jan Prein).

⁸² V.: 'Liturgie-wetenschap'. In 1949 werd deze openbare les, aangevuld met nieuw materiaal, gepubliceerd in de vorm van een monografie, met als titel: *Christus' Oudste Gewaad*. Zie: DE SMET: 'Door het zichtbare' 226.

⁸³ *Gids voor het studiejaar 1938-1939* 20-22.

van inhoud en methodiek. Frits van der Meer mag dan aangesteld zijn als lector liturgie, in wezen is hij een kunsthistoricus. Een kunsthistoricus die goed onderlegd is in de Griekse en Latijnse taal, in de Grieks-Romeinse christelijke cultuur (vooral op het gebied van de beeldende kunst, de architectuur en de literatuur) en in de geschriften van de kerkvaders. Vanuit deze specifieke kennis belicht hij in zijn colleges de liturgie. Iemand getuigt over het eerste volledige academiejaar waarin Van der Meer het vak liturgie verzorgt (1939-1940):⁸⁴

Hier in werd nagegaan, wat we van de wijze van eucharistieviering weten uit de monumenten en de kerkelijke schrijvers van de eerste drie eeuwen. Natuurlijkerwijze zijn dit voornamelijk toevallige vermeldingen of toespelingen met daarnaast enkele meer uitdrukkelijke besprekingen. Uitgaande van de gegevens der H. Schrift (Instellingsverhalen, Actus Apostolorum, Paulus) zagen we verder de niet zeer duidelijke regeling in de Didachè, de cultische elementen in den brief van Clemens Romanus, in de H. Schrift bij St. Jan in zijn Apocalyps en Brieven, in de brieven van Ignatius van Antiochië. Dan in de tweede eeuw S. Justinus, de gnostische apocryphen en enkele aanduidingen bij Irenaeus en Clemens Alexandrinus. Tenslotte de ritualia uit het begin der derde eeuw: de Apostolische Overlevering van Hyppolytus en de Syrische Didaskalie, en daarnaast de schrijvers: Tertullianus, Cyprianus, Origines. Daarmee werden enkele aparte kwesties verbonden: het verband van de christelijke liturgie met de Joodsche synagogedienst en de invloed van de Joodsche dankgebeden; de Zondagviering, 'Ichthus'; oriëntatie; agapè – waarvan zeer weinig met zekerheid vaststaat.”

Uiteindelijk is dit het enige getuigenis dat ik heb kunnen vinden over zijn lessen liturgie. In de studiegidsen worden telkens de onderwerpen van zijn colleges liturgie aangekondigd: geschiedenis der eucharistie; tijd en plaats in de oudste liturgie; de catacomben; de heilige voorstelling; de liturgische ruimte van Constantijn tot heden; theologie en oud christelijke monumenten; theologie en monumenten: de voorstellingswereld van Byzantium, de Romantiek en de middeleeuwen; de huidige kerkbouw; traditie en iconografie; iconologie van het Oude Testament, met name van het Psalter, in Oost en West; het christocentrisch karakter van de Byzantijnse liturgie; iconologie van het Nieuwe Testament, met name de figuur en de geheimen van Christus. Deze aangekondigde onderwerpen bevestigen het vermoeden dat Frits van der Meer toch vooral op een literaire, kunst- en cultuurhistorische wijze de liturgie heeft belicht. Daarin wijkt hij duidelijk af van Baumstark. Anderzijds besteedde hij net als Baumstark aandacht aan zowel de Oosterse als de Westerse liturgie.

Is het juist omdat Frits van der Meer een kunsthistoricus is en verwacht wordt dat hij op een heel andere wijze dan Baumstark liturgiewetenschap zal bedrijven, dat zijn benoeming eerder als een 'voorlopige oplossing' wordt voorge-

⁸⁴ V.: 'Liturgie-wetenschap' 150.

steld? Althans, zo komt het op mij over in de manier waarop de benoeming van Frits van der Meer wordt aangekondigd in 1938. Wordt hij daarom ook niet zoals Baumstark aangesteld als buitengewoon hoogleraar, maar als lector? Toch is Van der Meer voor Nederland, in een tijd van ontwakende interesse voor de liturgie bij een breder publiek, een interessant figuur. Met name via zijn publicaties brengt hij op het gebied van de liturgie zaken onder de aandacht die in die tijd in Nederland als nieuw klinken. Zo wijst hij lang vóór het verschijnen van *Mediator Dei* erop dat de liturgie een uiting is van geloof en géén ceremoniële bijkomstigheid. Nieuw is ook dat hij mensen laat proeven van een taal die Bijbels en liturgisch is.⁸⁵ Verder brengt hij oude christelijke bronnen die men niet meer kende onder de aandacht van een breder publiek. Zo laat hij bijvoorbeeld via Augustinus' leer en belevenissen zien dat er een Latijnse liturgie heeft bestaan buiten die van Milaan en Rome. Meer nog, hij geeft een inkijk in het mysterie van de 'levende liturgie' uit de vroegchristelijke tijd.

In 1946 wordt Frits van der Meer benoemd tot buitengewoon hoogleraar, maar hij krijgt daarbij een leeropdracht in de faculteit der letteren voor de *Ondchristelijke Kunst* en voor de *Kunst der Middeleeuwen*. Uiteindelijk ligt ook in die andere faculteit zijn roeping. Zo verhuist Van der Meer in 1955 naar de faculteit der letteren, wordt er benoemd tot gewoon hoogleraar voor *schoonheidsleer en kunstgeschiedenis* met ditmaal een leeropdracht in de theologische faculteit voor *christelijke archeologie en liturgie*. Deze combinatie houdt hij vol tot 1958.⁸⁶ In dat jaar wordt Cees Bouman, een persoonlijke vriend van Frits van der Meer, officieel benaderd voor de invulling van de leerstoel liturgiewetenschap. Was het een vacante leerstoel? Nee, niet helemaal. Echter, met Bouman wordt weer een veelbelovende liturgiewetenschapper *pur sang* aangesteld. In zijn proefschrift heeft Bouman laten zien dat hij de comparatieve methode van Baumstark in de vingers heeft en een waardige opvolger is van de Duitse geleerde. Maar, er is nog meer aan de hand. Blijkbaar voldoet de wijze waarop Frits van der Meer het vak liturgiewetenschap invult eind jaren vijftig niet meer. In de aankondiging van de benoeming van Bouman is sprake van een 'leemte' en 'behoefte'.

3.3. Opvulling van een leemte en behoefte in de theologische faculteit

Zoals ik reeds in het vorige hoofdstuk heb aangestipt valt er begin jaren veertig internationaal een crisis te bespeuren binnen de Liturgische Beweging.⁸⁷ In hoeverre was de ontdekking van de spirituele en pastorale waarde van de liturgie werkelijk doorgedrongen tot in de zielzorg? In hoeverre was in de parochies

⁸⁵ Volgens de Vlaamse jezuïet Sylveer de Smet heeft Frits van der Meer een bijzondere bijdrage geleverd aan de totstandkoming van de liturgische taal in het Nederlands. DE SMET: 'Door het zichtbare' 226-227.

⁸⁶ Zijn andere leeropdrachten houdt Frits van der Meer vol tot 1975: in dat jaar gaat hij met emeritaat.

⁸⁷ BRINKHOFF: 'Liturgische Beweging'.

de liturgie werkelijk een krachtbron van een diepgaande verandering van het geestelijk leven der gelovigen geworden? Omdat er te weinig resultaten zijn geboekt in de pastorale praktijk, groeit bij voortrekkers van de Liturgische Beweging in diverse landen van Europa de behoefte aan een vernieuwde, meer structurele aanpak van het liturgisch apostolaat en, ter versteviging van dit apostolaat, de behoefte aan de oprichting van specifieke liturgiewetenschappelijke studiecetra. In deze studiecetra zou men enerzijds de rijkdom van de christelijke liturgie kunnen bestuderen en anderzijds kunnen onderzoeken hoe men op verantwoorde wijze de gelovigen dichter bij die rijkdom van de christelijke liturgie zou kunnen brengen.

In Frankrijk leidt deze crisis tot de oprichting in 1943 van het *Centre de Pastorale Liturgique* (CPL) te Parijs door de dominicanen P. Duployé en A. Roguet.⁸⁸ Dit centrum heeft enerzijds als doel de studie van de liturgiewetenschap te stimuleren en te coördineren ten einde meer kennis van de rijke liturgische traditie te vergaren. Anderzijds wil het vanuit pastoraal oogpunt een uitgebreide documentatie verzamelen over het concrete liturgisch leven in Frankrijk. Van daaruit wil het betreffende centrum uiteindelijk komen tot goed omschreven en theologisch verantwoorde principes en richtlijnen voor de opbloei van het liturgisch leven in de parochies. Daarenboven tracht het een meer directe binding met de zielzorgers in het veld te krijgen door pastoraal-liturgische publicaties en het organiseren van congressen, studiebijeenkomsten, enzovoort. Interessant is verder dat het CPL een groot aandeel krijgt in de organisatie van de *Internationale Studiecongressen* die vanaf 1950 jaarlijks in één van de landen van Europa worden gehouden. Initiatiefnemer tot deze studiecongressen is het *Liturgisches Institut* (LI). Dit instituut met gelijkaardige doelstellingen wordt in Duitsland op 17 december 1947 te Trier opgericht door dr. J. Wagner.⁸⁹ In 1948 verschijnt dan weer vanuit Rome de encycliek *Mediator Dei* waarin juist de spirituele en pastorale waarde van de liturgie heel expliciet wordt onderstreept. Zoals reeds in een vorig hoofdstuk vermeld (Hoofdstuk IV: Theo Vismans), ziet de Liturgische Beweging in deze encycliek een bevestiging van haar werk. Daarenboven ziet zij in dit Romeinse schrijven nieuwe perspectieven tot hervorming van de liturgie eertijds ingezet door paus Pius X. Deze hervormingen worden echter niet onmiddellijk vanuit Rome verwacht en wilde experimenten zouden desastreus kunnen uitwerken. Daarom legt J. Wagner van het LI contact met de verantwoordelijken van het CPL.⁹⁰ Besloten wordt om eerst achter gesloten deuren op studieuze wijze eventuele hervormingen van de liturgie voor te bereiden en de eindresultaten via het episcopaat van diverse landen in Rome aan te bieden. Als gevolg van dit overleg vindt in 1951 de allereerste bijeenkomst van liturgie-experts plaats te Maria Laach.

⁸⁸ Voor meer informatie over het CPL: BRINKHOFF: 'Centre de Pastorale Liturgique' en BOTTE: *Le mouvement Liturgique* 77-86.

⁸⁹ BRINKHOFF: 'Liturgisches Institut' en BOTTE: *Le mouvement Liturgique* 102.

⁹⁰ BOTTE: *Le mouvement Liturgique* 101-102.

Ook in Nederland is er in die jaren veel in beweging. Zo vindt er in 1946 op initiatief van de jezuïet Herman Schmidt en de franciscaan Lucas Brinkhoff te Maastricht een belangrijk liturgisch congres plaats waar niet alleen een inventaris wordt opgemaakt van alles wat tot dan toe is bereikt, maar waar ook een startsein wordt gegeven voor vernieuwde activiteiten om de Liturgische Beweging een goede wetenschappelijke, pastorale en organisatorische basis te geven in Nederland.⁹¹ Door toedoen van Schmidt komen ook de beide oprichters van het CPL naar het congres te Maastricht. Bovendien weet diezelfde Herman Schmidt SJ te bereiken dat de in die tijd beroemde Franse ordegenoot, de jezuïet Paul Doncoeur, bereid is de grote slotrede te verzorgen. Deze slotrede, met als titel ‘Comment se pose le problème de la liturgie populaire?’, maakt diepe indruk op de toehoorders. Tijdens de oorlog had het strikt kerkelijke leven in Frankrijk een hoogtepunt bereikt: het kerkbezoek, het ontvangen van de H. Communie, de geestelijke oefeningen, enzovoort hadden toen een nooit eerder bereikt peil bereikt. Maar nu de oorlog voorbij is en het gewone leven zich weer herstelt, nemen deze geloofsuitingen juist problematische vormen aan: de frequentie van dit alles daalt opzienbarend. Doncoeur duidt dit als een gevolg van de afstand die er is gegroeid tussen liturgie en volk. Juist dit probleem wil hij aanpakken door de liturgie als het ware van haar verheven voetstuk te halen en het volk naderbij te brengen. Met deze probleemstelling, zeker zoals hij ze formuleert, lanceert Doncoeur een geheel nieuw geluid. Toch duurt het nog enige tijd vooraleer de consequenties van deze woorden zich in Nederland gaan aftekenen. Enkele jaren later, in 1952 om precies te zijn, wordt op initiatief van de *Federatie van Liturgische Verenigingen in Nederland* een eigen bureau opgericht, bekend onder de naam *Interdiocesaan Liturgisch Secretariaat*.⁹² De bedoeling is vanuit dit secretariaat de diverse liturgische initiatieven te coördineren en de gezamenlijke krachten te bundelen. In datzelfde jaar vindt tevens de oprichting van het *Genootschap voor Liturgiestudie* plaats (cf. supra). Door toedoen van het genootschap wordt de blik nu meer gericht op wat er allemaal in liturgicis gebeurt in het buitenland.⁹³ Zijn internationale oriëntatie valt af te leiden uit de thema's die op zijn studiedagen worden behandeld. Een ander opmerkelijk feit is dat in 1953, met toestemming van het episcopaat, een *Nederlandse Ritualencommissie* wordt ingesteld onder voorzitterschap van Jan Prein (cf. supra).

Bijzondere vermelding verdient voorts het *Eerste internationaal pastoraalliturgisch congres te Assisi* in 1956, waar voor het eerst iemand van het hoger kerkelijk leergezag – niemand minder dan de biechtvader van de paus, mgr. Bea – aanwezig is. Belangrijker nog in dat jaar is de oprichting van het *Institut Supérieur de Liturgie*

⁹¹ BRINKHOFF: ‘Nederland’ 1876-1879; S.B.: ‘Kroniek’; BRINKHOFF: ‘Prof. Dr. Herman Schmidt’; P.P.: ‘Holandia’.

⁹² D.A.V.: ‘Holandia’ 291.

⁹³ In een verslag over de Liturgische Beweging benadrukt Ambroos Verheul dat deze beweging in Nederland wijd open staat (‘largement ouvert’) voor de invloed van andere landen zoals Frankrijk, Duitsland en Italië. D.A.V.: ‘Holandia’ 291.

te Parijs vanuit de samenwerking tussen het CPL en *Abdij Keizersberg* te Leuven.⁹⁴ Dit universitair instituut, ondergebracht bij de theologische faculteit van het *Institut Catholique de Paris*, heeft als doel (toekomstige) liturgieprofessoren voor de grootseminaries en studiehuzen een gespecialiseerde opleiding te geven. Hiermee wordt eindelijk een oude droom van Lambert Beauduin OSB werkelijkheid; een droom die hij reeds in 1909 had (cf. Hoofdstuk I: De Puniet) maar al die tijd onvervuld was gebleven. Tot dan toe was het slechts mogelijk geweest zich op academisch niveau te specialiseren in de liturgiewetenschap door een liturgisch onderwerp te kiezen bij een promotie-onderzoek in de theologie. De meerderheid van de theologische faculteiten had niet eens een leerstoel voor liturgie en, ten gevolge daarvan, een specialist in de liturgiewetenschap.⁹⁵ In 1956 is het *Institut Supérieur de Liturgie* te Parijs wereldwijd de eerste en enige in zijn soort. Het is wachten tot 1962 vooraleer het pauselijke *Istituto Liturgico*, een tweede soortgelijk liturgiewetenschappelijk opleidingsinstituut, wordt opgericht aan het *Anselmianum* te Rome.⁹⁶

Al deze feiten overziend kan enerzijds een groeiende behoefte bespeurd worden richting een wetenschappelijke bestudering van de liturgie, anderzijds een groeiende behoefte aan een pastoraalliturgische reflectie op de liturgie. In het perspectief van alle, elkaar snel opvolgende ontwikkelingen en beide genoemde behoeften voldoet de wijze waarop Frits van der Meer in 1957 het vak liturgie inhoud geeft niet langer meer. Hooggespannen raken daarentegen de verwachtingen richting Cees Bouman. In zijn publicaties heeft hij niet alleen getuigd van een grote liturgiewetenschappelijke kennis en eruditie, maar heeft hij ook laten zien dat hij met een vooruitziende blik weet in te spelen op nieuwe ontwikkelingen die internationaal gaande zijn en heeft hij veel kunnen betekenen voor de Nederlandse gelovigen en wetenschap. Nog vóór zijn promotie wordt hij gerekend tot de vernieuwende katholieke kringen (cf. supra). Bijzonder van betekenis voor Nijmegen is zijn beheersing van de vergelijkende liturgiewetenschap,

⁹⁴ BOTTE: *Le mouvement Liturgique* 110-135 en LAMBERTS: '40 jaar *Institut Supérieur de Liturgie*'.

⁹⁵ Zo'n leerstoel bestond onder andere wél sinds 1920 aan de *Gregoriana* te Rome en sinds 1923 aan de *Roems-Katholieke Universiteit van Nijmegen*. P.H.: 'Een leerstoel'. In 1947 mag de Nederlandse jezuïet Herman Schmidt de leerstoel aan de *Gregoriana* bekleden, nadat hij zelf in 1945 – na zijn promotie – het initiatief heeft genomen tot de officiële oprichting van een aparte leerstoel liturgiewetenschap aan de canoniek erkende theologische faculteit van de eigen orde (het *Canissianum*) te Maastricht. TESSER: *De jezuïeten te Maastricht* 56 en 59.

Op 12 juni 1931 bepaalt de *Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus*, ten gevolge van de apostolische constitutie *Deus scientiarum Dominus* d.d. 24 mei 1931, dat in de *Ratio Studiorum* van canoniek opgerichte theologische faculteiten het vak liturgie (*institutiones systematico-historicae Liturgiae*) als hulpvak (*disciplinae auxiliares*) dient opgenomen te worden. *Enchiridion de statibus perfectionis*.1.447-456. In het *Pontificium Institutum Studiorum Orientalium* plaatst genoemde congregatie 'liturgiae orientales' echter onder de 'disciplinae principales'. Ook in het *Pontificium Institutum Archaeologiae Christianae* en het *Pontificium Institutum Musicae Sacrae* plaatst zij het vak liturgie onder de hoofdvakken. In het archeologisch instituut plaatst ze het vak liturgie in de serie: a) 'Historia, Liturgia, Hagiographia Ecclesiae antiquae'. *Enchiridion de statibus perfectionis* 1.457-459.

⁹⁶ BOTTE: *Le mouvement Liturgique* 126 en BRINKHOFF: 'Prof. Dr. Herman Schmidt' 298-299.

eertijds in Nederland geïntroduceerd via Baumstark zelf te Nijmegen. Daarnaast is Bouman geen onbekende van de katholieke universiteit te Nijmegen: met diverse professoren heeft hij reeds samengewerkt. Tenslotte zal hij in 1957 promoveren, wat hem de bevoegdheid geeft aan een universiteit te doceren.

3.4. Opnieuw: bevestiging en bloei

Hoe snel de ontwikkelingen op liturgisch gebied gaan, valt uiteindelijk af te lezen uit het docentschap van Cees Bouman aan de theologische faculteit te Nijmegen. Hoe hooggespannen de verwachtingen jegens hem ook zijn, typisch genoeg dient ook hij – net als Frits van der Meer – van start te gaan als lector. Dit valt mogelijk te verklaren door de positie van het vak binnen het curriculum van de theologische faculteit: het vak liturgie is dan nog steeds een haast onbeduidend verplicht bijvak van de dogmatische theologie. Ter uitvoering van de *Constitutie over de Liturgie* wordt het vak liturgie in 1964 verheven tot een hoofdvak, ja zelfs tot een nieuwe zelfstandige studierichting.⁹⁷ Gelijklopend hiermee wordt Bouman bevorderd tot bijzonder hoogleraar liturgiewetenschap. Het is echter nog wachten tot 1967 vooraleer hij benoemd wordt tot gewoon hoogleraar. Deze laatste verandering hangt hoogstwaarschijnlijk samen met de reorganisatie van alle theologische opleidingen aan grootseminaries en studiehuisen in Nederland, waarbij Nijmegen één van de vijf theologische concentraties wordt.⁹⁸

4. Een oorspronkelijk liturgiewetenschapper en liturgiedocent

4.1. Wijze van onderricht

Aanvankelijk heeft Cees Bouman tijdens zijn colleges géén bestaand handboek gevolgd. Hij heeft ook geen zelf geredigeerde traktaten of handboek(en) nagelaten. Wel voorzag hij elk thema dat hij gedurende een serie colleges behandelde van een aantal stencils. Deze stencils bevatten: uittreksels van bronnenmateriaal (teksten uit de geschriften van de kerkvaders en uit ordines, sacramentaria, ...); bibliografische notities van wetenschappelijke literatuur waaruit hij zelf zijn informatie geput heeft en waar men zich nog meer kan verdiepen omtrent de behandelde materie, en, niet te vergeten, overzichtelijke schema's. Bij het bronnenmateriaal geeft hij zicht op de verschillende tekstuitgaven die er zijn: zo kan men zelf kijken en vergelijken. Wat de literatuuraanduidingen betreft, geeft hij vaak in het kort inhoudelijke bijzonderheden en accenten aan; wijst hij erop wat de waarde van de genoemde publicaties is en eventueel welke passages belangrijk zijn. Eén van deze literatuuraanduidingen is hij na verloop van tijd wel als een soort handboek náást zijn eigen stencils gaan hanteren, namelijk het boek

⁹⁷ ROES: R.K. *Nederland 1958-1973* 34.

⁹⁸ Op de reorganisatie van alle theologische opleidingen in Nederland zal ik in de wetenschapshistorische biografie van Henk Manders dieper ingaan.

Een mooi voorbeeld van de zelf ontworpen schema's en de ecumenische belangstelling van Cees Bouman uit het privé-archief van Jan Ludgerink
Foto: Cees van Meerten

van A. Martimort: *L'Église en prière*.⁹⁹ Verder is het opvallend dat Bouman in zijn bibliografische notities verschillende, soms aan elkaar tegengestelde wetenschappelijke visies omtrent één bepaald item vermeldt en dat hij iets van de ontwikkeling van wetenschappelijk onderzoek laat oplichten. Hij nodigt zijn studenten als het ware uit zelf op onderzoek uit te gaan en verschillende visies tegen elkaar af te wegen. Schema's gebruikt Bouman dan weer om ontwikkelingen, structuren, variaties en onderlinge verhoudingen overzichtelijker en inzichtelijker te maken. Daarbij maakt hij gebruik van bestaande schema's, bijvoorbeeld de onderlinge verhoudingen tussen de sacramentaria volgens A. Chavasse.¹⁰⁰ Maar hij stelt ook graag zelf schema's op, bijvoorbeeld een schetsmatige vergelijking van de structuur van de Byzantijnse liturgie met die van de overige Oosterse ritussen.¹⁰¹ Via zelf gemaakte schema's, die doen denken aan de Bijbelsynopsis, laat Bouman eveneens graag tekstvarianten zien en laat hij zichzelf kennen als een echte 'liturgie-exegeet'. Een voorbeeld hiervan is terug te vinden in zijn werkcollege over de *benedictio cerei*.¹⁰²

Al deze stencils heeft Bouman als een soort basisgegevens voor zijn colleges gebruikt. Tijdens de hoorcolleges dienden de studenten zelf aantekeningen te maken. Na verloop van tijd zijn sommige studentenaantekeningen gebundeld en – omgezet van handschrift naar typewerk – via de theologische faculteitsvereniging *Alcuin* onder de studenten verspreid. Deze 'Alcuin-uitgaven' vertonen duidelijk de trekken van 'studentennotities'. Zij bezitten niet de duidelijk gestructureerde, vloeiende betoogtrant van een docent die zijn lessen op papier heeft uitgewerkt. Tegelijk verraden zij dat Bouman tijdens zijn colleges ook allerlei zijuitstapjes heeft gemaakt naar aanverwante onderwerpen of ter verdere verklaring van wat hij eigenlijk bedoelde.¹⁰³

Voor een inhoudelijke bestudering van zijn colleges ben ik in eerste instantie dus aangewezen geweest op het getuigenis van enkele van zijn studenten. Met zes oud-studenten heb ik persoonlijk contact gehad.¹⁰⁴ Twee van hen hebben hun bewaard gebleven persoonlijke aantekeningen, naast de bovengenoemde stencils aangedragen door Bouman en door de theologische faculteitsvereniging *Alcuin*, ter beschikking gesteld.¹⁰⁵ Van *Alcuin* is er ook één exemplaar van een

⁹⁹ Theo van Dun, die bij Bouman heeft gestudeerd van 1967 tot en met 1972, getuigt dat dit handboek in zijn tijd naast de collegestof 'de hoofdmoot van de tentamenstof uitmaakte. *Brief Van Dun* (nov.-dec. 2007). De collegestencils die ik heb bestudeerd dateren uit de voorafgaande periode: van 1958 tot en met 1967.

¹⁰⁰ Dit schema gebruikt hij in de cursus over de documenten en de ontwikkeling van de Romeinse liturgie. Bijlage 5: CB28, bibliografische notities 3.

¹⁰¹ Dit schema maakt Bouman voor zijn colleges over de Oosterse riten. Bijlage 5: CB32.

¹⁰² Bijlage 5: CB29.

¹⁰³ Dit wordt bevestigd in de gesprekken die ik heb gehad met Augustinus Hollaardt OP en Evert de Jong.

¹⁰⁴ Het betreffen: Ad Blijlevens CSSR, Augustinus Hollaardt OP, Evert de Jong, Jan Lutgerink, Theo van Dun en Richard Rutherford CSC.

¹⁰⁵ Het gaat hier om collegemateriaal uit het privébezit van Augustinus Hollaardt OP en Evert de Jong. Zie bijlage 5 voor een uitgebreid overzicht.

college, door Bouman gegeven rond 1967, te vinden in de bibliotheek van de *Universiteit van Tilburg*.¹⁰⁶ Van één gestencilde cursus heb ik het vermoeden dat zij door Cees Bouman zelf op papier is gezet: zij is zo gestructureerd, helder en vloeiend geschreven.¹⁰⁷

Wat de werkcolleges betreft zette Bouman zijn studenten graag aan het werk met concreet bronnenmateriaal en leerde hij hen aan de hand van specifieke vragen vergelijkenderwijs historisch onderzoek te verrichten. Daartoe liet hij meer dan eens foto's van origineel bronnenmateriaal uit het buitenland naar hem thuis versturen. Zo heb ik in het archief van het *Instituut voor Oosters Christendom (IVOC)* keurig geordende dossiermappen met fotomateriaal gevonden.¹⁰⁸ Voorafgaand aan elke bundel foto's bevindt zich een wit vel paper met enkele aantekeningen in het handschrift van Cees Bouman: een vermelding om welk manuscript (naam, datering, vindplaats) en welke folianten het gaat, alsook een aanduiding welke liturgiewetenschappers iets vertellen over dit manuscript en in welke publicatie(s) (titel en pagina's) dit te lezen is. Deze werkwijze is een typisch kenmerk van Cees Bouman. Ook in de vele boeken die hij in de loop der jaren heeft verzameld, zijn op de titelpagina van deze boeken – naast de vermelding van zijn naam of de eigen ontworpen *Ex Libris* – ook regelmatig potloodaantekeningen te vinden waarin hij verwijst naar interessante passages in het betreffende boek of heel specifiek aangeeft op welke pagina's een interessante visie van een bepaalde geleerde vermeld staat. Of hij citeert bijvoorbeeld wie over dit boek een interessante reflectie heeft geschreven.¹⁰⁹

Overigens heeft Bouman via al zijn connecties ook regelmatig moeilijk bereikbaar onderzoeksmateriaal uit het buitenland toe laten sturen. Zo heeft hij via

¹⁰⁶ Bijlage 5: CB33.

¹⁰⁷ Bijlage 5: CB19 en 20.

¹⁰⁸ In dossiermap 30 A 69 bijvoorbeeld:

- Vat. Reg. Lat. 316 (Gelasianum Vetus) ca. 750, klooster Chella.
- Cod. Vat. Palat. Lat. 485 (Sacramentarium – Rituale) einde 9^e E, klooster Lorsch.
- Cod. Vat. Ottob. Lat. 313 (Sacramentarium Hadrianum + Appendix + Coll. Praefat.) 3^e kwart 9^e E, Domkappitel Paris.
- Vat. Reg. Lat. 337 (Hadrianum) 1^e of 2^e kwart 9^e E, Lyon.
- Cod. Vat. Palat. Lat. 495 (Sacramentarium) eind 10^e E, klooster Lorsch aan de Rijn.
- Vat. Lat. 3806 (Rocca Sacramentarium) eind 10^e E, Regensburg.

In dossiermap 30 A 71:

- Paris B.N. Lat. 2984 A, 3^e kwart 9^e E.
- Paris B.N. Lat. 1240.
- Cod. Vat. Lat. 5319 (Antiphonale) 11/12^e E, Rome, Lateraan?
- Paris B.N. Cod. Lat. 13764 (Livret-rituel Saint-Amand) 900/950.
- Cod. Vat. Palat. Lat. 550, Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Cod. Vat. Lat. 5768 (Sacramentarium – Rituale) 10^e E, Bobbio.

¹⁰⁹ Na het overlijden van Cees Bouman zijn veel boeken en tijdschriften uit zijn persoonlijke bibliotheek geschonken aan het IVOC. Het grootste gedeelte daarvan is vandaag de dag terug te vinden in de universiteitsbibliotheek te Nijmegen. Dubbele exemplaren zijn geschonken aan de universiteit van Graz (Oostenrijk), toen dr. B. Groen daar liturgieprofessor werd.

zijn toenmalige promovendus Ad Blijlevens CSSR, toen deze een tijdlang in het *Münster Priesterseminar* verbleef en daar werkte aan zijn onderzoek, materiaal ontvangen uit de rijke collectie van de bibliotheek aldaar.¹¹⁰ Zelf heb ik samen met Jan Lutgerink in het archief van het *IVOC* een copie gevonden van de dissertatie van J. Karapuram en een copie van een niet uitgegeven vertaling van een publicatie van J. Mateos, afkomstig van het *Oosters Instituut* te Rome.¹¹¹

Tot slot zij vermeld dat Cees Bouman met name vanaf de jaren zestig geconfronteerd is geworden met steeds mondiger wordende studenten. In beperkte mate heeft hij getracht op die mondigheid in te spelen. Zo heb ik in al het verzamelde materiaal één cursus uit 1965-1966 gevonden waarin hij ervoor kiest op ‘responsorische’ wijze les te geven.¹¹² Zelf vult Bouman dit in door een systematische afwisseling van wetenschappelijke inleiding en dialoog.¹¹³ Helaas beschik ik niet over collegemateriaal van ná 1967 om te kunnen kijken of hij met deze wijze van lesgeven is doorgegaan of dat hij deze methode verder verfijnd heeft. Wel weet ik uit getuigenissen dat Bouman moeite heeft gehad met de steeds groter wordende mondigheid van studenten. Hierover vertel ik later meer. Eerst wil ik stilstaan bij de inhoud van zijn colleges.

4.2. Thema’s van onderricht

Bouman zelf heeft zijn hoorcolleges verdeeld in ‘algemene liturgie’ en ‘speciale liturgie’. Tijdens zijn colleges ‘algemene liturgie’ heeft hij behandeld: theologie van de eredienst, met als bijzonder uitgewerkt voorbeeld ‘Liturgie van de kerkwijding: locus theologicus’; documenten en ontwikkeling van de Romeinse liturgie; hoofdlijnen van de structuur van de traditionele liturgie; structurele elementen en praktijk van de eucharistie; de grondstructuur en ontwikkeling van het eucharistisch gebed; Oosterse liturgieën; en tot slot een *introductio in liturgiam eucharisticam byzantinam*. Tijdens de colleges ‘speciale liturgie’ heeft hij behandeld: de ontwikkeling van de openbare verering van de Moeder Gods tot de twaalfde eeuw; geschiedenis van de *oratio communis*; *de varietate rituum in ordinibus conferendis* - de riten van de kerkelijke wijdingen; de zalvingen, *Traditio Aposto-*

¹¹⁰ Interview Blijlevens (8 november 2006).

¹¹¹ KARAPURAM: *The East Syrian Baptism*, in *Archief IVOC*: Dossiermap 30 A 69 en MATEOS: *Some problems of Byzantine orthros*, in *Archief IVOC*: Dossier 30 B 38.

¹¹² Rond 1957 introduceerde professor A. Diepenhorst deze onderwijsmethodiek in de opleiding van het *Nederlands Instituut van Accountants (NIVA)*. In zijn studie-reorganisatierapport beveelt L. Smits OFMCAP deze methodiek ten eerste aan om de studenten veel actiever bij de colleges te betrekken en het studierendement te verhogen. De methode bestaat erin dat de studenten voorafgaand aan het college het collegedictaat in handen krijgen en kritisch doorlezen. Het college zelf bestaat uit drie delen: 1) een bespreking van de vooraf doorgenomen lesstof in kleine groepen; 2) een forum waarin de diverse groepsresultaten plenair worden gerapporteerd en verder doorgesproken; 3) behandeling van het collegedictaat door de professor, aansluitend bij de resultaten van het forum. SMITS: *De urgentie van de studie-reorganisatie* 17-20.

¹¹³ Bijlage 5: CB26, 1.

lica van Hippolytus; *Liturgia Paschalis et Hebdomadae Sanctae*; Reformatorische liturgieën; vragen met betrekking tot het sacramentele eucharistisch gebed. Naast zijn hoorcolleges geeft Bouman – zoals reeds gezegd – tevens werkcolleges. De thema's die hij hier heeft behandeld, zijn: zalvingen bij de christelijke initiatie; documenten en ontwikkeling van de Romeinse liturgie; *benedictio cerei*; *kalendarium*; *capita* over Joden en Joden-christenen; Oosterse ritussen.

Alleen al een blik op de titels die hij aan zijn colleges heeft gegeven, doet vermoeden dat Bouman op een heel andere manier les heeft gegeven dan een doorsnee liturgiedocent in Nederland uit zijn tijd. Zij verraden dat hij niet exclusief bij de Romeinse liturgie zal stilstaan. Hij zal ook ruime aandacht schenken aan de Oosterse liturgieën: zij horen eveneens tot de 'eredienst der Kerk'. Bovendien zal hij zich niet beperken tot de Katholieke liturgie, maar tevens aandacht schenken aan de Reformatorische liturgieën en aan de Joodse eredienst. Deze niet exclusieve klemtoon op de Romeinse liturgie hangt samen met het feit dat hij niet slechts de liturgieën op liturgiehistorische wijze zal benaderen, maar ook op een vergelijkende wijze. De beklemtoning verscheidene malen van het woord '(grond)structuur' en een uitspraak als 'capita over Joden en Joden-christenen' doet deze vergelijkende methode reeds vermoeden. Daarnaast zal Bouman heel expliciet de theologie van de liturgie de revue laten passeren. Verder valt op dat hij zich niet exclusief zal beperken tot een bestudering van de eucharistie en andere sacramenten. Tijdens zijn colleges zal hij eveneens dieper ingaan op de (Maria)devotie, alsook op rituele handelingen zoals zegeningen, wijdingen en zalvingen. Tot slot doen de titels van de colleges reeds vermoeden dat hij weinig zal stilstaan bij het pastorale aspect van de liturgie.

4.3. Vergelijkende liturgiewetenschap

Is het symbolisch bedoeld? De allereerste cursus die Cees Bouman verzorgt, handelt over de Oosterse liturgieën.¹¹⁴ Onmiddellijk geeft hij daarbij aan dat hij dit 'uit standpunt van vergelijkende liturgiestudie' zal doen. In de literatuuropgave die onmiddellijk hierna volgt, benadrukt hij vooral het door Bernard Botte OSB herziene wetenschappelijke werk van Baumstark, *Liturgie comparée*, en de studie van de jezuiet A. Raes, *Introductio in liturgiam orientalem*.¹¹⁵ Ook wijst hij expliciet naar een ander werk van Baumstark, namelijk *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*, een publicatie die juist in het jaar dat Baumstark als liturgiedocent te Nijmegen aantrad is verschenen en Bouman nog steeds van grote waarde acht.¹¹⁶ Uit de openbare les van Bouman op 6 februari 1959 wordt duidelijk dat Zacharias Anthonisse OFMCAP zijn onderricht in de Oosterse liturgie aan hem

¹¹⁴ Bijlage 5: CB2. De aantekeningen van A. Hollaardt OP zijn gemaakt op losse witte vellen papier welke géén paginering kennen. Daarom ga ik bij verwijzingen uit van een zelf aangebrachte nummering in mijn gecopieerde versie.

¹¹⁵ BAUMSTARK - BOTTE: *Liturgie comparée* en RAES: *Introductio*.

¹¹⁶ BAUMSTARK: *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*.

heeft afgestaan.¹¹⁷ In die zin is het niet geheel verwonderlijk dat Bouman met dit onderwerp zijn colleges start. Bovendien heeft Bouman zelf een grote voorliefde voor de Oosterse liturgie. Toch kan ik mij niet aan de mening onttrekken dat hij heel bewust op deze wijze laat voelen dat hij ‘de school’ van Baumstark wil verder zetten. Dat doet hij overigens niet kritiekloos.

Tijdens zijn lessen gaat Bouman graag gestructureerd te werk. Alvorens hij met zijn uiteenzettingen begint, geeft hij een korte schets van de punten waar hij bij stil wil staan. Bovendien werkt hij met allerhande schema’s die meer dan eens een deel van de cursus synthetiseren. Ook inhoudelijk gaat Bouman telkens op zoek naar **hoofdpijnen en structuren**, confronteert hij de studenten met de grondstructuren en de verschillende lagen van historische ontwikkeling van diverse christelijke liturgieën en hun riten. Daarbij heeft hij een bijzonder oog voor de ontwikkeling van liturgische teksten, rituele gebaren en handelingen, *behaviour* van voorganger(s) en gemeente, alsook voor de betekenis en het catechetisch aspect dat tot uitdrukking wordt gebracht.

Net als Baumstark ziet hij de historische gelaagdheid van de liturgie als een menselijk aspect van de liturgische traditie, wat bijgevolg wetenschappelijk kan benaderd worden.¹¹⁸ Wat vandaag als één ondeelbaar geheel voorkomt, bestaat – zo betoogt hij – in werkelijkheid uit tal van historische lagen. Die verschillende historische lagen zijn weliswaar hecht samengegroeid, doch de eigen karakteristieken van elke laag zijn nog zeer goed te onderscheiden. Ieder historisch stratum vertoont de trekken van invloeden en tendensen die aan de desbetreffende periode eigen waren. In de ogen van Bouman is het van belang om de eigen sensibiteit van elke historische laag te leren kennen. Dit is noodzakelijk om tot een genuanceerd inzicht in de ontwikkeling van de christelijke liturgie te komen en dit inzicht is op zijn beurt weer een belangrijke basis voor het oecumenisch gesprek. Van al deze historische lagen hebben volgens Bouman uiteindelijk de oudste *strata*, dat wil zeggen de laag van de gekerstende Joodse oerlaag in de grote liturgische centra Alexandrië, Antiochië, Jeruzalem en Rome, een onvervangbare waarde.¹¹⁹ Deze voorkeur heeft niets van doen met een roman-

¹¹⁷ Bijlage 5: CB1, 21. Zacharias Anthonisse OFMCAP is in 1948 aan de universiteit van Nijmegen benoemd tot buitengewoon hoogleraar voor de geschiedenis van het christelijk Oosten, Oosters kerkelijk recht en Oosterse liturgie. In 1949 komt daar nog een leeropdracht voor Russisch bij in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte. In datzelfde jaar geeft hij voor het eerst een cursus in Byzantijnse liturgie. Overigens vult hij niet elk jaar zijn programma aan de theologische faculteit in met liturgische onderwerpen. Dit gebeurt slechts in de academiejaren 1949-1950, 1952-1953 en 1954-1955. Verder staat zijn vak ingeroosterd als bijvak van het hoofdvak moraaltheologie! Zie studiegidsen van 1948-1956.

¹¹⁸ Bijlage 5: CB4, 13-14. De aantekeningen van deze cursus zijn geschreven in een schriftje van A5-formaat. Ook in dit schriftje is geen paginering aangebracht, wat overigens geldt voor alle A5-schriftjes met aantekeningen van A. Hollaardt. Daarom ga ik bij verwijzingen telkens uit van een zelf aangebrachte nummering in mijn gecopieerde versies.

¹¹⁹ Bijlage 5: CB20, 1-2.

tische voorliefde voor oud-kerkelijkheid, maar is te wijten aan het feit dat de latere liturgie, ondanks al haar directheid en innigheid, nimmer de volle toon heeft bezeten waarmee in het oudste *fond* de geheimen des Heren en de *sacramenta* der Kerk tot uitdrukking werden gebracht. Kenmerkend voor deze oudste *strata* zijn: a) de band met de apostolische tijden en de instelling door Christus; b) sterk Bijbels georiënteerd (als kern, niet als opsiering); c) grote eenvoud, in tweevoudig opzicht: vooreerst zijn ze kort, kernachtig en sober (= typisch Romeins); ten tweede zijn ze inzichtelijk, eenvoudig te begrijpen; d) directheid (= directe expressie van het christelijk denken van hart tot hart); e) objectiviteit (geen sprake van sentimentaliteit; de H. Schrift is voortdurend zelf aan het woord en wordt niet aangevoerd als illustratiemateriaal); f) authentiek karakter van de symboliek (= inzichtelijk en spreekt direct aan, is pakkend). De jongere *strata* worden daarentegen gekenmerkt door een andere sensibeleit, door dramatisering, eenduidige devotie, vrome symbolisering en een grotere aanspreekkracht voor het volk (minder Bijbels).

Volgens Bouman heeft het onderste *stratum* van de christelijke liturgie **de erfenis van de Joodse synagoge** als fundament.¹²⁰ Dit *stratum* mag in zijn ogen niet vergeleken worden met de andere lagen omdat het de KERN zelf is van de christelijke liturgie, van alle christelijk riten. Deze kern wordt volgens hem niet slechts bepaald door hetgeen alleen in het *Nieuwe Testament* is opgetekend. De oudste liturgische praktijk heeft uiteindelijk zeer veel ontleend aan de gebruiken van Israël of is althans voor zeer veel zaken op Joodse gebruiken geïnspireerd. Zo is bijvoorbeeld de *communis oratio* in zijn ogen Joods van vorm.¹²¹ Anderzijds gaat Bouman tegen de visie van Baumstark in wanneer hij (Bouman) betoogt dat het *sanctus* geen primitief element in de christelijke eredienst is dat tot de Joodse achtergrond zou teruggaan. Wel kan, omgekeerd, de evocatie van de hemelse lofprijzing in latere Joodse formules duiden op een christelijke invloed op de Joodse liturgie.¹²² Verder is hij het duidelijk niet eens met Jungmann SJ die in zijn ogen te sterk de nadruk legt op het volkomen nieuwe van de nieuwtestamentische eredienst. Hij vindt dat deze eredienst volgens de beste Joodse geestelijke traditie was en verwijst daarbij naar de gevonden rollen van Qumran. Daarenboven wijst hij erop dat de mysterieriten/symbolen van het christendom zoals ze in de oudste teksten voorkomen materialiter niet nieuw zijn. Rituele wassingen (doop), zalvingen, ritueel eten en drinken zijn niet alleen bij de Joden, maar in alle oude culturen te vinden. Hier verwijst Bouman graag naar de bevindingen van Mircea Eliade (1907-1986), een Roemeens orthodox-christelijk filosoof en godsdiensthistoricus, met name naar zijn publicatie *Das Heilige und*

¹²⁰ In Bijlage 5: CB4, 16-31 wijdt Bouman een heel hoofdstuk aan de Joodse invloed op de christelijke liturgie.

¹²¹ Zie hier ook zijn openbare les over de *communis oratio*: Bijlage 5: CB1.

¹²² Bijlage 5: CB4, 19.

das Profane.¹²³ De christenen echter hebben volgens Bouman deze ritën ontleend aan de Joden. Zo beklemtoont hij inzake de rituele wassingen de Joodse invloed ‘tegen hen die in de doopliturgie patristische invloeden of Oosterse bespeuren (cf. Daniélou)’.¹²⁴ Ook de gebedspraktijk van het christendom acht hij beïnvloed door de Joodse liturgie. Hij denkt hier aan: sommige elementen in de uren van het officie, de synaxis van de lezingen, alsook aan details in formules en liturgische gebruiken (bijvoorbeeld: *anaphora*, *pater noster*-doxologie, *in saecula saeculorum*, begroetingsformules, gebedshouding, gebedsrichting en de oudste feestkring der christenen). Dit Joodse stempel op de christelijke eredienst is uiteindelijk voor de hand liggend, zo meent Bouman: ook heilshistorisch is de christelijke cultus een voortzetting van de Joodse.¹²⁵

Volgens de hypothese van Bouman heeft er naast de eenvormigheid van het Joodse *fond* welke hij duidt als het ‘oudste *stratum*’, ten gevolge van improvisatie, een veelvormigheid bestaan waarbij later het element van de secundaire ritën (laat-antieke invloeden) tot ontwikkeling is gekomen (aanvankelijk in grote vrijheid).¹²⁶ Wat die **laat-antieke invloeden** op de structuur van de liturgie betreft, heeft Bouman kritiek op Odo Casel OSB die volgens hem in *Die Liturgie als Mysterienfeier* de hellenistische invloeden te zeer heeft overschat en de Joodse invloeden te sterk heeft onderschat.¹²⁷

Sprekend over laat-antieke invloeden waarschuwt Bouman meermaals dat wij onze hedendaagse beleving van de Oosterse liturgieën als een ‘vreemde’ en ‘exotische’ liturgie niet zomaar mogen projecteren naar de oudheid. In de laat-antieke tijd heerste er in het gebied van het Middellandse Zeebekken een **eenheid van cultuur**, wat zijn invloed heeft gehad op de liturgische gebruiken van héél de christenheid. Alle christelijke ritën rond de Middellandse Zee vallen in deze periode onder de noemer ‘laat-antiek’.¹²⁸ Tegelijk valt niet te ontkennen dat, onder invloed van ingekaderde improvisatie en toevoeging van secundaire ritën, lokaal eigen accenten zijn gelegd en differentiaties in de liturgie tot ontwikkeling zijn gekomen. Vanuit deze rijke variëteit zijn dan weer, via de weg van formalisering, rond lokale kerkelijke centra verschillende typen liturgie gegroeid. Ondanks die bestaande verschillen was er echter in deze laat-antieke periode onderling verkeer, onderlinge vertrouwdeheid en wederzijdse *communicatio in sacris*. Zo is het te verklaren dat bepaalde Oosterse elementen al heel vroeg in de Westerse eredienst zijn terechtgekomen. Met deze redenering onderschrijft Bouman de visie van Baumstark dat er niet zoiets heeft bestaan als een

¹²³ ELIADE: *Das Heilige und das Profane*.

¹²⁴ Bijlage 5: CB4, 22.

¹²⁵ Bijlage 5: CB21, 35.

¹²⁶ Bijlage 5: CB2, 8 en 13-16.

¹²⁷ Bijlage 5: CB1, 23.

¹²⁸ Bijlage 5: CB4, 38-40; CB2, 7 en 14; CB10, 15. Over dit issue schrijft Bouman ook in *Worship*: Bijlage 5: nr. 69, 489-490.

oorspronkelijk eenvormige Romeinse liturgie waaruit alle andere Oosters-christelijke liturgieën in het Middellandse Zeebekken zijn ontstaan. De gevonden grote oorspronkelijke verwantschap en gemeenschappelijkheid van de verschillende typen liturgieën vormen voor Bouman bovendien een belangrijke basis en stimulans voor het werken aan hereniging en oecumene.¹²⁹

Om de verschillende historische lagen in de structuur van de liturgie op het spoor te komen wijst Bouman zijn studenten herhaaldelijk op **een aantal belangrijke wetten volgens welke de liturgie zich historisch heeft ontwikkeld**.¹³⁰ Hij doelt hier op de wetten die Baumstark op het spoor is gekomen. Zelf staat hij voornamelijk stil bij: de grote invloed van jongere elementen (hebben sterker nadruk en meer belangstelling); het voortleven van archaische elementen op liturgisch belangrijke dagen en seizoenen; oudere elementen die dikwijls worden gerudimenteerd; het proces van parallellisering dat de verschillende grote feesten gaandeweg erg op elkaar doet lijken; de invloed die de regie op de ontwikkeling van de liturgie heeft uitgeoefend (formalisering; scherper omschrijven van functies, etiquette).

In de kantlijn van deze wetten fixeert Bouman graag de aandacht op **verschijnselen van clericalisering van de liturgie**.¹³¹ Van clericalisering kan je in zijn ogen slechts spreken indien het aandeel van de geestelijkheid groter wordt dan is vereist door het wezenlijke karakter van de eredienst en door de hiërarchische gebondenheid welke aan elke gemeenschappelijke cultus eigen is. Van een bewuste clericalisering is weliswaar volgens Bouman in de geschiedenis van de liturgie geen sprake geweest. Dat er toch verschijnselen van clericalisering zijn aan te wijzen, komt doordat er veranderingen zijn gekomen in de *behaviour* van het kerkvolk: in de loop van de tijd zijn leken de liturgie steeds minder gaan begrijpen en is hun actieve deelname aan de liturgie ten gevolge daarvan sterk verminderd. Als factoren in dit proces van 'het minder doorzichtig worden' van de liturgie noemt hij allereerst de aan iedere vorm van eredienst inherente formalisering (hij denkt daarbij aan het ontstaan van onveranderlijke formulieren) en het in latere ontwikkelingsfasen steeds rijker uitgroeien van het ceremonieel, waardoor de eenvoudige grondstructuur van de liturgie in veel gevallen ondui-

¹²⁹ In het eerste jaar van zijn lectoraat laat hij deze gedachten ook internationaal klinken. Zo schrijft hij onder andere: "We must have the same respect for the traditions of the Eastern Christians that we have for the Latin liturgy. In the life of holy Church both Western and Eastern traditions have exactly the same rights, they are equally venerable, not only because they originated during the same early period and remind us of the as yet undivided Church, but also because both are the living and authentic expression of true doctrine and piety. In recent official documents of the Holy See we are warned over and over again against any attempt to treat the Eastern rites as inferior to the Roman liturgy." Bijlage 5: nr. 69, 497.

¹³⁰ Bijlage 5: CB4, 41-43.

¹³¹ Bijlage 5: CB2, 18-22; CB26, 6-7. Voor een heldere uitleg van wat Bouman precies bedoelt, heb ik mij ook geïnspireerd aan zijn rubriek over dit onderwerp in het *Liturgisch Woordenboek*, namelijk 'Clericalisering' (Bijlage 5: nr. 7: s1).

delijk werd. Deze nieuwere elementen kregen bovendien een sterke nadruk, ten koste van de oudere bestanddelen. De oudere bestanddelen verloren hierdoor aan betekenis of verschrompelden zelfs tot rudimenten. Van nog meer betekenis voor met name de Westerse liturgie is dat gedurende de middeleeuwen het verstaan van de eigen uitdrukkingwijzen van de traditionele liturgie goeddeels is vervangen door de aandacht voor nieuwe, meer eenduidige devotionele thema's. Ondanks alle eerbied die men in die tijd voor de officiële liturgie behield, werden de gebeden en ceremoniën niet langer meer ervaren als de onmiddellijke expressie van de heilswerkelijkheid en van ieders gebed en geloofsbeleving. In het verlengde hiervan werd in de contra-reformatorische catechismussen niet langer meer het wezen van de heilige en gevierde geheimen verklaard vanuit de liturgische teksten en ceremoniën. De liturgie werd dus niet langer meer gewaardeerd als *locus theologicus*. In dit kader wijst Bouman erop dat het door velen geopperde bezwaar dat de Latijnse cultustaal nog slechts door weinigen wordt verstaan veel minder primair is bij de liturgische vernieuwing dan soms wordt gesuggereerd. Bij het herstel van de meer directe beleving van de eredienst gaat het in zijn ogen vooral om het herwinnen van het begrip voor de grote structuur van de liturgie, voor haar structureel-wezenlijke symbolen, voor de uitdrukking die zij geeft aan de grote themata van de H. Schrift. Dit herstel zal echter zonder twijfel – zo meent hij – gepaard moeten gaan met een zekere clericalisering van de liturgie. Als verschijnselen van clericalisering noemt hij achtereenvolgens: de secretisering van oorspronkelijk luid gesproken priestergebeden (gebed over de offergaven, het eucharistisch gebed); nieuwe toegevoegde stil uitgesproken private gebeden die slechts zin hebben in de mond van de celebrerende priester en hun ontstaan danken aan de persoonlijke vroomheid van de celebrant; de middeleeuwse praktijk om vaker te celebreren dan voordien het geval was (*missa privata*); de in de middeleeuwen gegroeide gedachte dat de actieve deelname aan de gezongen Missen een aangelegenheid is van de clerus, wat uiteindelijk grote gevolgen heeft gehad voor de inrichting van de kerkruimte; en tot slot noemt hij de reservering van de kerkelijke getijden voor kloosterlingen en clerici. Inzake het fenomeen 'clericalisering van de liturgie' is Bouman volgens A. Hollaardt OP een klokkenluider geweest.¹³² Reeds op het eerste studiecongres van het *Genootschap voor Liturgiestudie* in 1953 heeft Bouman het verschijnsel van clericalisering in de Latijnse liturgie onder de aandacht gebracht.¹³³ Tijdens de gedachtewisseling na de inleiding van Bouman werd echter door Jan Prein de vraag gesteld of de naar voren gebrachte verschijnsel-

¹³² *Interview Hollaardt* (23 november 2006). In 1954 schrijft Bouman zelf dat er nog te weinig aandacht is geschonken aan elementen van clericalisering in de ontwikkeling van de Romeinse liturgie. Omdat juist deze verschijnselen, meer dan het gebruik van de Latijnse cultustaal, oorzaak is geweest dat het volk het onmiddellijk contact met de eredienst heeft verloren, vindt hij dat men bij alle reflecties op het herstel van een historisch en pastoraal verantwoorde liturgische praktijk daar terdege rekening mee moet houden. Bijlage 5: nr. 71, 160.

¹³³ D.A.V.: 'Genootschap' 176-177.

len inderdaad oorzaak of uitdrukking dan wel gevolg zijn. Prein wees er toen op dat het devotionele element juist een kans heeft gekregen dankzij de clericalisering.

Aangaande de **actieve participatie** houdt Bouman – in het perspectief van het hedendaags debat – er in wezen een heel ‘modern’ standpunt op na. Om tot een gezonde kijk te komen op de *actuosa participatio* is het volgens hem goed zich ervan bewust te blijven dat er nogal wat schakeringen zijn in de fysionomie van parochies.¹³⁴ Elke parochie heeft zo haar eigen geestelijke signatuur. Daarom mag men niet alle parochies over eenzelfde kam scheren inzake de wenselijkheid van de actieve deelname en mag men niet een liturgieviering in een klooster of seminarie als ideaal voorhouden aan een parochiegemeenschap, of een stadsparochie model laten staan voor een plattelandsparochie of omgekeerd. Verder staat actieve deelname volgens Bouman niet gelijk met een onafgebroken ‘ bezig zijn’.¹³⁵ Bovendien bestaat dit ‘ bezig zijn’ niet louter uit zingen of luidop reciteren. Het omvat eveneens kijken, luisteren, mediteren over wat er gevierd wordt. Kortom, meedoen door ‘erbij te zijn’.¹³⁶ In dit kader brengt Bouman onder de aandacht dat privé-gebed en openbare/gemeenschappelijke eredienst niet met elkaar in strijd hoeven te zijn. Bij de gezamenlijke viering van de eredienst heeft de cultische traditie van de Kerk altijd ruimte voor privé-gebed gelaten. Als deze twee aspecten harmonisch in de structuur van de liturgie zijn opgenomen, komt volgens hem nog beter tot uiting dat het cultisch gebeuren door de enkeling altijd noodzakelijk subjectief beleefd moet worden. Een voorbeeld van de combinatie vormt het stil gebed tussen de oproep *Oremus* en de rituele formule waardoor de gebedspauze wordt afgesloten. Een zelfde pauze werd vroeger in het Westen veel gepraktiseerd na iedere psalm van de getijden, welke eveneens besloten werd met een rituele *collecta*. In dit verband raadt Bouman aan ook te letten op de in de diensten voorkomende begeleidende gezangen of ‘vulzangen’, die van huis uit niet altijd zo duidelijk voor het volk zijn bedoeld en in ieder geval niet op één lijn kunnen worden gesteld met recitaties en gebedsoproepen die structureel wel tot het aandeel van de gemeente behoren zoals het *sanctus*, het *credo* en het *kyrie*.¹³⁷ Zowel een smalle opvatting van actieve deelname als een miskennis van de verbinding die er tussen gemeenschappelijk en privé-gebed dient te bestaan, leiden meer dan eens tot die eenzijdige nadruk op ‘alles altijd tezamen doen’, met alle onprettige bijverschijnselen van regisseren tot in bijzonderheden. Hij zegt:¹³⁸

¹³⁴ Bijlage 5: CB21, 34-35.

¹³⁵ Bijlage 5: CB1, 17.

¹³⁶ Bijlage 5: CB33, 18.

¹³⁷ Bij de betekenis van *sanctus*, *credo* en *kyrie* staat hij uitgebreid stil in een andere cursus: Bijlage 5: CB23, 24. Bouman vindt het uiteindelijk jammer dat een voetnoot van het ontwerp van de *Constitutie over de Liturgie*, waarin werd voorgeschreven dat het *sanctus* en het *credo* altijd door het volk gezongen moeten worden, later weer onder de tafel is geraakt.

¹³⁸ Bijlage 5: CB33, 19. Verwijzend naar dit al te strakke gereguleerde en gedirigeerde in sommige Westerse kerken, zegt Bouman regelmatig al schertsend: “De gemeente van de kerk is nooit een

Natuurlijk moeten de katholieken zich van hun gemeenschap-zijn (ook in de cultus) beter bewust worden, en een tijdlang zal een zeker 'dirigeren' daarbij wenselijk blijven. Maar drillen kan en mag hierbij nooit een doel op zich worden. Dit zou in strijd zijn met de structuur van wel-geregelde eredienst, en bovendien een regelrechte aanslag op de vrijheid van de kinderen Gods in het huis van hun Vader.

Uiteindelijk, zo stelt hij, zal een beter inzicht in de betekenis en functie van de verschillende structurele elementen in de diensten helpen zien hoe een gezond evenwicht tussen gemeenschappelijk en privé-gebed in de praktijk het best kan worden nagestreefd.

De aandacht voor het harmonieus samengaan van privé- en gemeenschappelijk gebed is eigenlijk bij Bouman gegroeid vanuit zijn praktijk als diaken in de Slavisch-Byzantijnse ritus. Via zijn praktisch liturgisch voorgaan en zijn aldus doorleefde kennis van de Slavisch-Byzantijnse liturgie is Bouman nog andere bijzondere zaken op het spoor gekomen. Zaken die zelfs belangrijke bouwstenen kunnen leveren voor vernieuwingen in de Romeinse liturgie. Überhaupt zou het volgens hem een schromelijk tekort zijn de problemen betreffende de Romeinse traditie op zichzelf te beschouwen. Deze problemen komen eerst tot hun recht in het ruimere verband van een vergelijkend liturgiehistorisch onderzoek, zoals door Baumstark is ingeleid.¹³⁹ Zijn eigen liturgiewetenschappelijk onderzoek leidt hem meermaals, via een vergelijking met Oosterse liturgieën, naar gemeenschappelijke, maar in de Romeinse liturgie in de loop van de geschiedenis verloren gegaan of sterk gerudimenteerde oude elementen. Wezenlijke elementen wil hij – in de stroom van liturgische vernieuwingen – graag weer in die Romeinse liturgie binnenbrengen.¹⁴⁰ Het meest sprekende en bekendste voorbeeld is zijn raadgeving om de vrijwel verloren gegane *communis oratio*, het christelijk smeekgebed vóór het aanbrennen van brood en wijn in de eucharistie, in de Romeinse liturgie te herstellen. Zijn stem wordt blijkbaar tot

Pruisisch leger geweest waar alle gestes gelijk geschieden.” Bijlage 5: CB13, 33; zijn lezing op de Oosterse studiedag in het Pokrof-klooster te Voorburg op 19 juni 1965, waarvan een verslag te vinden is in VAN DE WEYER: ‘Oosterse studiedag’ 52.

¹³⁹ Bijlage 5: CB1, 6. Hierover schrijft hij ook in nr. 69, 496: “These past fifty years it has become ever more clear that in order to get a fuller insight into the Latin liturgical tradition it is not enough to study the venerable documents of the Roman rite. If one really wants to grasp all the details, one has to enter into the vast field of comparative study of liturgy.” Dit praktiseert hij zelf en verkondigt hij zelfs internationaal, nog vóór liturgiewetenschappelijke grootheden als R. Taft, G. Winkler en O. Heimung van zich doen spreken!

¹⁴⁰ Tijdens de reeds eerder aangehaalde lezing welke Bouman verzorgt op de Oosterse studiedag die door het *Oosters Werk* op 19 juni 1965 wordt georganiseerd, zegt hij letterlijk dat ‘een hernieuwde confrontatie met de liturgie van het christelijk Oosten van het grootste belang (is), nu men bezig is, de Westerse liturgie tot nieuw leven te wekken’. VAN DE WEYER: ‘Oosterse studiedag’ 52.

in Rome gehoord.¹⁴¹ Om pastorale redenen wordt het herstel van de *oratio communis* opgenomen in de liturgievernieuwing. Op basis van zijn grondig vergelijkend liturgieonderzoek wordt Bouman in 1964 – samen met een bekendheid als C. Vaggagini – tot consultor benoemd van de conciliaire *Studiegroep 12*, die dit smeekgebed zal bestuderen om vervolgens tot algemene richtlijnen te komen ter herstel van dit gebed.¹⁴² Met het eindresultaat is Bouman echter niet geheel tevreden, althans wat de naamgeving betreft.¹⁴³ De naam *oratio communis* vindt hij nogal ongelukkig in zover zij zou kunnen suggereren dat de andere cultusgebeden niet communautair zouden zijn. *Communis* wijst erop dat de gelovigen uiterlijk meer actief deelnemen aan dit gebed en dat het bovendien een gebed is voor de algemene noden. Ook het gebruik van de meer oorspronkelijke benaming *oratio fidelium* raadt hij af: het woord *fideles* wordt in zijn tijd immers anders verstaan dan toen het gebed deze naam oorspronkelijk ontving. Toen bedoelde men met *fideles*: zij die het geloof aanvaard hebben door zich te laten dopen; en niet zozeer het meer algemene: ‘beminde gelovigen’ oftewel al degenen die geloven. Liever zou hij de naam *supplicatio* of *deprecatio universalis* gebruiken: zo komt het hoofddaccent duidelijker te liggen op het vragen, het smeken. Bovendien geeft *universalis* beter aan dat het alle noden van kerk en wereld betreft. Verder groeide gaandeweg zijn ontevredenheid over de concrete uitvoering van de *oratio communis* in Nederland: hij was van mening dat men, diverse jaren na de *Constitutie over de Liturgie*, nog steeds niet had geleerd dit smeekgebed goed te voltrekken.

Een ander waardevol aspect dat Bouman vanuit zijn praktijk en kennis van de Slavisch-Byzantijnse liturgie ontdekt en waar hij opnieuw aandacht voor vraagt in de Romeinse liturgie is de liturgie als *locus theologicus*, als vindplaats voor de christelijke theologie, ja zelfs als norm van christelijk leven en denken (*lex orandi, lex credendi*). Dit houdt echter volgens hem niet in dat zij de catechismus kan vervangen. In die zin wijst hij op het gevaar van *Überhomiletisierung*, zoals in de Reformatie is gebeurd. Nu er in zijn tijd meer dan ooit behoefte is aan een ‘nieuwe theologie’, voorbij de ‘conventionele’ (neo)scholastieke theologie, om

¹⁴¹ Het is minstens interessant te noemen dat zijn openbare les over dit onderwerp plaats vindt kort na de eerste aankondiging van het *Tweede Vaticaans Concilie* door paus Johannes XXIII op 25 januari 1959. Weliswaar werd deze aankondiging pas eind februari 1959 meer wereldkundig gemaakt via een officiële publicatie van de integrale aankondigingstekst in de *Acta Apostolicae Sedis*. Zie hierover meer in JACOBS: *Met het oog op een andere kerk* 13-24.

Was Bouman in een vroeg stadium op de hoogte van deze aankondiging? Zijn bijzonder oog voor wat er op allerlei terreinen in kerk en wereld speelt, maakt dit niet ondenkbeeldig. Bouman was al langer met onderzoek naar de *oratio communis* bezig. Als Oosters diaken zong hij elke zondag de ‘Grote’ of ‘Vredesektenie’. Zo werd zijn aandacht voor haar ‘Westerse tegenhanger’ getrokken en werd de Romeinse ‘voorbedenlitanie’ een onderwerp van bestudering. Het is wel treffend dat hij de resultaten van zijn wetenschappelijk onderzoek publiekelijk bekend maakt zo kort na de aankondiging van *Vaticanum II* en zo op een heel gunstig tijdstip aanzetten geeft tot één specifieke liturgische vernieuwing.

¹⁴² BUGNINI: *Die Liturgiereform* 431; VAN SCHAİK: ‘Een vernieuwer’ 318.

¹⁴³ *Gesprek Ludgerink* (17 januari 2007).

antwoord te geven op hedendaagse existentiële vragen, ziet Bouman kansen om de liturgie als *locus theologicus* opnieuw onder de aandacht te brengen.¹⁴⁴ Bouman vindt dat er eigenlijk nog te weinig onderzoek is gedaan naar de theologie die uit de liturgische teksten en ceremoniën spreekt.¹⁴⁵ Daarom gaat hijzelf aan de slag. Juist omdat hij de liturgie laat zien als *locus theologicus*, komen er in de eerste jaren van zijn lectoraat veel dogmatici en catecheten naar zijn colleges.¹⁴⁶ Ook Schillebeeckx OP is geïnteresseerd in de theologische reflecties van Bouman. Zo spoort hij zijn studenten aan twee artikelen die Bouman heeft verzorgd in het *Liturgisch Woordenboek*, te weten ‘zalving’ en ‘sacrament’, als bijzonder interessante documenten te bestuderen.¹⁴⁷ Één van de studenten van Schillebeeckx, Ad Blijlevens CSSR, gaat eveneens les bij Bouman volgen en wordt zelfs zijn enige promovendus.¹⁴⁸ In het verlengde van zijn opvatting dat liturgie *locus theologicus* is, ontwikkelt Bouman reeds in het tweede jaar van zijn lectoraat (1959-1960) een theorie over de ‘theologie van de eredienst’.¹⁴⁹ Deze theorie bouwt hij de volgende jaren steeds verder uit en vindt zijn neerslag in een zelfstandige cursus binnen het vak liturgiewetenschap, met als titel ‘theologie van de eredienst’. Deze cursus verzorgt hij onder andere in 1962-1963 en in 1966-1967.¹⁵⁰ Het vernieuwende dat hij hier voor de Nederlandse context doet in vergelijking met Vismans, is dat hij zelf een theologie van de liturgie ontwerpt.

¹⁴⁴ Een interessante blik op de ontwikkelingen in de katholieke theologie in Nederland geeft HAARSMA: ‘Ontwikkelingen’. Hij verwijst onder andere naar de theologische bestseller van VAN DE POL: *Het einde van het conventionele christendom*.

¹⁴⁵ Bijlage 5: CB23, 2.

¹⁴⁶ *Interview Hollaardt* (23 november 2006).

¹⁴⁷ Bijlage 5: nrs. 8j en 8s. Hollaardt kwalificeert deze twee artikelen als van ‘uitzonderlijk hoog theologisch gehalte’. Zij bevatten enorm veel historische en linguïstische gegevens. Het allereerste boek van Schillebeeckx OP over sacramenten was vooruitstrevend in die tijd. Maar Bouman behandelde deze onderwerpen volgens Hollaardt nog veel breder. Hij vatte eigenlijk een heleboel voor het eerst samen. Overigens zijn deze twee artikelen met ondersteuning van Hollaardt tot stand gekomen. Het kostte Bouman om gezondheidsredenen steeds meer moeite om zijn bevindingen aan het papier toe te vertrouwen. Als oplossing ging Hollaardt met hem over een bepaald onderwerp praten. Hierna schreef Hollaardt de uitkomsten van het gesprek uit in een artikel. Vervolgens liet hij dit lezen door Bouman, die het op zijn beurt aanvulde en perfectioneerde. HOLLARDT: ‘C.A. Bouman’ 3 en *Interview Hollaardt* (23 november 2006).

¹⁴⁸ Blijlevens was promovendus in de periode 1964-1968. *Interview Blijlevens* (8 november 2006).

¹⁴⁹ Een eerste formulering van deze theologie van de eredienst is te vinden in Bijlage 5: CB4, 1-15.

¹⁵⁰ Bijlage 5: CB13 en CB33. Daarnaast is er ook nog CB19, waarvan ik mij afvraag of Bouman deze stencils zelf heeft gemaakt (er wordt niet, zoals gebruikelijk, verwezen naar *Alcuin* en de cursus is inhoudelijk veel gestructureerder opgebouwd) en waarvan ik mij afvraag of hij – gezien de literatuurvermeldingen – deze cursus heeft gegeven in 1963-1964.

4.4. Theologie van de eredienst ¹⁵¹

Als ‘nieuwe tak van de theologische wetenschap’ kent hij de theologie van de liturgie **vier eigenschappen** toe: 1) ze wil het wezenlijke blootleggen, doorstoten tot de kern, om van daaruit tot een beter begrip van de liturgie te komen; 2) ze plaatst de liturgie in een breder perspectief dan voorheen, namelijk in het perspectief van de heilseconomie; 3) ze reflecteert over de relatie tussen H. Schrift en liturgie, liturgie en geloof, liturgie en theologische wetenschappen in het algemeen; 4) ze reikt fundamentele gegevens aan voor het geestelijk leven van ieder persoonlijk èn voor het pastoraat. Naast deze vier kenmerken plaatst Bouman vervolgens de opmerking dat het wezen van de liturgie zeer sterk omgeven is met een cultuurgebonden en dus historisch stoffelijke vormgeving en dat de theologie van de liturgie van die gegevens gebruik maakt. Aan het kerkelijk recht en de rubrieken daarentegen schenkt zij weinig aandacht.¹⁵²

In 1962 start hij zijn cursus ‘Theologie van de eredienst’ met de opmerking dat verschillende elementen nog niet voldoende vanuit doctrinair standpunt zijn bestudeerd en dat hij bijgevolg nog niet aan een volledige theologie van de eredienst toe is. Er moeten nog nieuwe gegevens van aanverwante wetenschappen benut worden: bijvoorbeeld van de geschiedenis van de Joodse eredienst en van de vergelijkende godsdienstwetenschappen. Wat hij wil doen is een voorlopige synthese, een eerste aanzet tot theorievorming van een theologie van de christelijke eredienst te geven. In de loop van de jaren zie je ook aan de hand van het cursusmateriaal die theorievorming steeds meer groeien.

Wat in eerste instantie opvalt, is dat Bouman **het woord ‘eredienst’** verkiest boven het woord ‘liturgie’. Vooreerst wijst Bouman erop dat het niet altijd duidelijk is wát men precies onder de term ‘liturgie’ verstaat. Ook in officiële kerkelijke documenten als bijvoorbeeld *Mediator Dei* wordt de term ‘liturgie’ meerduidig gebruikt. Bij Herman Schmidt SJ zijn er in zijn *Introductio in liturgiam occidentalem* (Romae 1960) zelfs dertig definities van ‘liturgie’ te vinden. De voorkeur van Bouman gaat uit naar de term ‘eredienst’ omdat dit woord veel breder

¹⁵¹ In deze lange paragraaf poog ik een synthese te geven van zijn theologie van de eredienst. Voorwaar geen makkelijke klus, omdat elke cursus weer anders is opgebouwd en andere accenten legt. Dit anders-zijn van elke cursus, ook als het om hetzelfde thema gaat, wijdt Hollaardt aan het feit dat hij zeven jaar achter elkaar alle lessen van Bouman heeft gevolgd, waardoor Bouman zich eigenlijk verplicht zag om de collegestof telkens weer anders te geven. Het komt mij echter voor dat Bouman ook zonder deze concrete aanleiding variatie in zijn stof zou aangebracht hebben. Dat heeft eerder te maken met zijn eigen wijze van de wetenschap bedrijven. Daar kom ik in een volgende paragraaf nog op terug. In mijn poging tot synthese heb ik getracht vooral de hoofdlijnen weer te geven en niet intensief in te gaan op allerlei filologische, historische en theologische zijsprongen, tenzij deze zijsprongen fundamentele gedachten naar voren brengen. Om het voetnotenapparaat overzichtelijk te houden, verwijs ik alleen bij citaten naar één van zijn cursussen.

¹⁵² In het verleden heeft men volgens Bouman al te veel aandacht geschonken aan het kerkelijk recht en de rubrieken en is men ten gevolge daarvan vergeten dat de liturgie op de eerste plaats een heilshistorisch gebeuren is.

van inhoud is. Zij omsluit volgens hem alle vormen van cultus, zowel van openbare/gemeenschappelijke cultus als van privé-cultus. Bovendien brengt de term 'eredienst' in zijn ogen gemakkelijker tot uitdrukking dat hij vanuit een fenomenologische ooghoek de christelijke cultus benadert en wel in relatie tot cultus in het algemeen, dus ook in relatie tot de cultus van niet-christelijke volkeren. Hierdoor kan hij een beter begrip krijgen van de christelijke eredienst.

De term 'liturgie' omschrijft Bouman overigens ook breder dan in zijn tijd gebruikelijk is. 'Liturgie' omschrijft hij als een speciale vorm van eredienst, namelijk als de openbare eredienst bij uitstek van de Kerk als zodanig. Of nog anders gezegd, de liturgie is de officiële eredienst van de Kerk. Hij merkt hierbij op dat in veel gehanteerde definities het zwaartepunt daarbij vooral wordt gelegd op het sacramentele element en dan primair op het *sacrificium missae*. Persoonlijk wil hij het woord 'sacramenteel' niet te eng verstaan. In zijn ogen vallen daaronder ook de sacramentalia, waarmee hij bedoelt de grote zegeningen die het begin vormen van de sacramenten, inchoatieve sacramenten, zoals bijvoorbeeld de wijding van het doopwater, van het chrisma en van de ziekenolie en de verkondiging van het Woord: dit noemt hij een wezensbestanddeel van iedere sacramentele bediening. Verder schaaft Bouman ook de traditionele gebedsbijeenkomsten, waarbij de priester het gebed van de gemeente leidt (bijvoorbeeld de getijden, de liturgische nachtwake en de niet-eucharistische gebedsdiensten) onder de definitie van 'liturgie'. Hij betreurt het dan ook dat in de meeste dogmatische handboeken slechts aandacht wordt geschonken aan de wezenlijke rituelen. Doch historisch gezien kan men zich volgens hem afvragen of menig secundaire rite niet teruggaat op een apostolische instelling of zelfs ingesteld is door Christus.

Het begrip gemeenschappelijke/openbare eredienst is in zijn ogen nóg ruimer van inhoud dan het begrip 'liturgie'. Naast het herhaalbaarheidsprincipe – waar in zijn optiek bij hervormingen van de liturgie vaak te weinig aandacht aan wordt besteed – wijst hij op drie wezenlijke kenmerken van gemeenschappelijke/openbare eredienst: 1) zij dient *geautoriseerd* te zijn: dat wil zeggen teksten en handelingen dienen goedgekeurd te zijn door de daartoe bestemde instantie, dit is de hiërarchie, de bisschoppen. Dit beginsel, zo merkt hij op, is al zo oud als de Kerk zelf en verbindt hij aan het verlangen van de Kerk om in haar liturgie uitdrukking te geven aan het *kerugma*, de *traditio*; 2) *formeel*: in de eerste betekenis van het woord en niet in de zin van geformaliseerd of formalistisch. Zij dient met andere menselijke handelingen in de menselijke gemeenschap overeen te komen, zoals bijvoorbeeld een parlementszitting, rechtszitting, receptie, diner, enzovoorts. Deze gebeurtenissen liggen altijd ingebed in een formeel kader, waarin alles, tot in vele details toe, is vastgelegd. Het zit nu eenmaal in de mens dat hij zich binnen bepaalde kaders gedraagt volgens manieren die passen in die bepaalde situatie. Dit impliceert echter niet de noodzaak om zich te blijven richten naar blijvende, afgesloten gewoonten; 3) *objectief*: ze dient het gevoel van heel de gemeente weer te geven. Daarom dienen de uitdrukkingvormen

aanvaardbaar te zijn voor heel de gemeente, wat evenwel niet wil zeggen dat ze vereenvoudigd moeten worden tot een peil waarop ze beslist ieder ogenblik door ieder afzonderlijk tot in detail begrepen zouden moeten worden. Onder het objectieve karakter van de eredienst verstaat hij bovendien dat zij de traditie van eeuwen in zich bergt. Anderzijds moeten de objectieve vormen wel gesubjectieerd kunnen worden, terwijl men zich, gesteund door die vormen, tevens bewust is dat men samen ter viering aanwezig is. De ‘regie’ in de gemeenschappelijke eredienst kan uiteindelijk voldoende ruimte bieden om die subjectivering tot haar recht te laten komen.

Wel geregelde liturgie geeft voldoende gelegenheid tot vrijheid, laat ruimte voor gezonde subjectieve beleving, scheidt de juiste voorwaarde voor de ‘geestelijke ademhaling’ van ieder afzonderlijk en van allen tezamen,

zo meent hij.¹⁵³ Met deze wezenskenmerken in het achterhoofd vindt Bouman dat devotieel geïnspireerde gebedsdiensten van heel de christelijke gemeente in het algemeen ook tot de gemeenschappelijke/openbare eredienst gerekend kunnen worden (bijvoorbeeld het lof, gezamenlijk gebeden rozenkrans of kruisweg, het H. Uur) en zelfs herwaardering verdienen. Met de kanttekening daarbij dat men verder dient te kijken dan de eenduidige, kortademige devotieele uitingen uit de achttiende-negentiende eeuw – de *basse époque* op het gebied van de devotieele vormen – en aandacht te geven aan de veel rijkere devotieele geïnspireerde gebedsvormen die er in de middeleeuwen en de Contrareformatie hebben bestaan.¹⁵⁴

Als Bouman nu mag kiezen uit de grote hoeveelheid aan definities van liturgie die er in zijn dagen in omloop zijn, dan gaat zijn voorkeur uit naar **de definitie van C. Vaggagini OSB**: ‘de liturgie is het geheel van de werkdadige tekenen

¹⁵³ Bijlage 5: CB33, 6.

¹⁵⁴ Bijlage 5: CB33, 7-9. Aanvankelijk werden de devoties sterk gevoed door schriftuurlijke overwegingen, waardoor ze thematisch in het geheel van het heilsbestel ook goed tot hun recht konden komen. In één van zijn publicaties merkt Bouman weliswaar op dat we de historische scheiding tussen traditionele eredienst en devotieele gebedsvormen niet hoeven te betreuren, integendeel. Zonder het ingrijpen van de concilievaders van Trente en zonder toezicht van de *H. Congregatie der Riten* zou de traditionele Latijnse liturgie gedurende de achttiende en negentiende eeuw grote kans hebben gelopen onherkenbaar en onherstelbaar te zijn vervormd. Bijlage 5: nr. 55, 236. In ‘Liturgie, eredienst en cultisch besef’ (nr. 71) schrijft hij op p. 156 nog scherper: “Van de ene kant gezien is het dus niet louter toeval dat de liturgie niet is voortgegaan met alle nieuwe motieven en uitdrukkingsvormen te assimileren. Of met andere woorden: wij dienen de Romeinse ceremoniemeesters dankbaar te zijn dat zij, niet op grond van enig historisch inzicht maar ten gevolge van hun trouw aan de traditie gelijk zij die begrepen, de liturgie voor eeuwen hebben vastgelegd. Van de andere kant echter moeten wij constateren, dat de aldus gecodificeerde traditie allerminst een afgesloten geheel vormt. Eerst sinds de vorige eeuw heeft men uit het feit van deze codificatie tot een ongenueanceerde conceptie van liturgie geconcludeerd en zo een tegenstelling tussen liturgie en devotievormen geconstrueerd, welke sommigen als onherleidbaar is voorgekomen. Waarin het onderscheid tussen beide wel bestaat, wordt duidelijker als wij de twee begrippen confronteren met het begrip ‘eredienst’.” Zie ook zijn artikel in *Dux* (Bijlage 5: nr. 34).

van de heiliging der Kerk en van haar eredienst'.¹⁵⁵ Anders dan een louter juridische omschrijving die weinig zegt over het wezen en de geest van de liturgie, krijgen in deze definitie de volgens Bouman twee voornaamste bestanddelen van de liturgie hun juiste plaats: 1) de werkzaamheid van de Kerk ten aanzien van God, de eredienst; 2) de werkzaamheid van God, die de Kerk heiligt. Dit betekent dat de liturgie geen alleenspraak van de Kerk is, die aan God denkt en tot Hem spreekt, maar dat zij wezenlijk dialoog is, bilateraal.

Liturgie is een aanrakingspunt, een terrein, waar God en de Kerk elkaar ontmoeten, omdat God daarin en daardoor zijn Kerk heiligt en omdat de Kerk eer brengt aan God.¹⁵⁶

In deze werkelijke ontmoeting ligt nu juist een fundamenteel kenmerk van de christelijke cultus, waarmee zij zich onderscheidt van de niet-christelijke cultussen die beperkt blijven tot een opgaande beweging, tot een poging van de mens om in contact te komen met de godheid.¹⁵⁷ Deze op- en neergaande lijn komt echter volgens Bouman niet in elke christelijke eredienst tot uitdrukking. Zo vindt hij dat devotie oefeningen uitsluitend een opgaande lijn bezitten. Dit brengt mij bij zijn visie op de eredienst in het algemeen en de christelijke eredienst in het bijzonder.

Eredienst in het algemeen omschrijft Bouman als

een houding waarin een mens zich stelt voor een hogere macht om deze door bepaaldelijk daarop gerichte handelingen en vormen te erkennen en te eren en zodoende hem gunstig te stemmen en zijn hulp af te smeken.¹⁵⁸

Vervolgens blijft hij graag bij het menselijk aspect van de eredienst stilstaan. Alle eredienst, zo betoogt hij, veronderstelt van huis uit en noodzakelijkerwijze een menselijk handelen, of anders gezegd, een concreet doen en wel op menselijk vlak. In zijn zoeken naar contact met God maakt de mens gebruik van menselijke elementen: woorden, handelingen en voorwerpen. Zonder deze menselijke elementen is geen enkele eredienst mogelijk. Al deze menselijke elementen kunnen tevens via hun plaats in de eredienst uitdrukking worden van een hogere onzienlijke werkelijkheid. Hier brengt Bouman de scholastieke opvatting in herinnering van de *potentia obedientiala*: al het menselijke kan drager, uitdrukking

¹⁵⁵ De tijd dat Hollaardt college volgde bij Bouman typeert hij als de 'Vaggagini-tijd'. Persoonlijk was Bouman meer gecharmeerd van Romano Guardini. *Interview Hollaardt* (23 november 2006). Blijlevens getuigt dat Vaggagini volgens Bouman nog niet ver genoeg ging in zijn theorie. *Interview Blijlevens* (8 november 2006). Tijdens zijn colleges verwees Bouman overigens ook graag naar publicaties van A.-G. Martimort, met name naar *L'Église en prière*. Zie: *Interview De Jong* (6 december 2006) en *Brief Van Dun* (nov.-dec. 2007).

¹⁵⁶ Bijlage 5: CB19, 5.

¹⁵⁷ Bijlage 5: CB33, 3.

¹⁵⁸ Bijlage 5: CB33, 2.

worden van bovennatuurlijke werkelijkheid. Tegelijk zet hij hiermee kritische kanttekeningen bij het feit dat er in zijn tijd te vaak onderscheid wordt gemaakt tussen profaan en religieus. Juist de elementairst menselijke gevoelens en vermogens zijn het werktuig voor de vereniging met de Onzienlijke. In deze menselijke elementen toont de christelijke eredienst bovendien overeenkomsten met niet-christelijke cultusvormen. Te denken valt hier aan de reeds eerder vermelde centrale menselijke oersymbolen als ritueel wassen, handoplegging, eten en drinken, zalven.

Doordat alle eredienst een menselijk handelen veronderstelt, is zij bovendien cultureel bepaald. Immers, de wijze waarop mensen zich uitdrukken is altijd bepaald door de eigen culturele situatie. Ook de woorden van de Schrift, haar verhalen en uiteenzettingen zijn cultureel bepaald. Het zijn ‘mensenwoorden’, menselijke scheppingen die tevens uitdrukking zijn van het onzienlijke. Uiteindelijk richt het *kerugma* zich tot de mensen in beelden en taal die hen bekend zijn. Wie de H. Schrift en de eredienst bestudeert, dient dan ook oog te hebben voor de invloed van diverse cultuurperioden in de loop van hun ontwikkeling.

Het bijzondere aan de christelijke eredienst aldus Bouman is – zoals ook reeds gezegd – dat er een werkelijke ontmoeting mogelijk is tussen God en mens.¹⁵⁹ Deze ONTMOETING bestaat enerzijds uit een ‘nederbuigen’ van God tot de mens; anderzijds uit een naderen tot, een treden voor, een opgeheven worden van de mens tot God. Deze ontmoeting is volkomen geworden door de menswording van God in Christus. Christus is uiteindelijk de opperste openbaring van de onzienlijke God. Het is ook via Christus dat de mens werkelijk kan naderen tot God. Alle christelijke eredienst is altijd eredienst in (incorporatie), door (verlossing) en met Christus (door zijn Geest). Christus is de *sacerdos principalis* van de eredienst. Hij is de voorganger van het gebed en alle gebed gaat door Hem.

Wat GOD betreft, is Bouman van mening dat de theologische bezinning op zijn onzienlijkheid de laatste eeuwen spijtig genoeg nauwelijks aan bod is gekomen. De verwaarlozing van deze kijk op God en van de Bijbels-kerugmatische uitdrukking van Gods Zelfopenbaring in zijn *magnalia* wreekt zich volgens hem in het ‘God-is-dood tumult’ van zijn tijd. In de Joods-christelijke traditie is de onzienlijkheid van God juist een thema van de eerste orde. Verder noemt Bouman God de eerste partner in de ontmoeting. Hij neemt in Christus onze mensheid aan om ons in ruil daarvoor deelachtig te maken aan zijn Godheid. In relatie tot de bipolariteit van de mens/christen onderscheidt Bouman vervolgens twee aspecten in deze opheffing tot God: 1) een negatief te noemen aspect, namelijk bevrijd, gereinigd worden; 2) een positief aspect, namelijk gehei-

¹⁵⁹ In zijn visie op de eredienst als ontmoeting tussen God en mens heeft Bouman zich – naar eigen zeggen – geïnspireerd aan het boek *Dieu et nous* van Jean Daniélou. Bijlage 5: CB4, 3; CB13, 17.

ligd worden, gaan delen in Gods heiligheid. Deze bipolariteit dient ritueel tot uitdrukking gebracht te worden.

Wat de ontmoeting zelf betreft, zij kan alleen geschieden via symbolen. In het licht hiervan maakt Bouman een onderscheid tussen symbolen en tekens en verwijst daarbij onder andere naar de theorieën van Jean-Paul Sartre, Mircea Eliade, Carl Jung, Rudolf Otto en Gerardus van der Leeuw. Zelf is hij van mening dat een teken in functie staat van het kennen, terwijl een symbool veeleer in functie staat van het beleven. Een symbool plaatst iets midden in onze leefwereld. Het is transpositie van het onzichtbare, *similitudo*, *omoiousia*, *presentia*, tegenwoordigstellende uitdrukking van de werkelijkheid. In het kader van deze uitleg wijst hij erop dat de symboolwaarden uit de oudste historische structuur van de eredienst de belangrijkste zijn. Hij bedoelt hier: rituele wassingen, handoplegging, zalvingen en rituele maaltijd. Zij zijn uiteindelijk terug te vinden in alle oude godsdiensten (cf. supra). Hij noemt ze *sacramenta* bij uitstek die een onvervangbare waarde hebben.

Wat de MENS/CHRISTEN als tweede partner in de ontmoeting betreft, hij is enerzijds een individu met een eigen ingesteldheid, een eigen wil en verantwoordelijkheid; anderzijds is hij onlosmakelijk verbonden met de mensheid die in Christus via de Kerk (dit is de Kerk die heilig is door en in Christus, in haar aanwezig en werkzaam door zijn Geest) is verlost. Als nu christenen verlost zijn door de Kerk, dan kan volgens Bouman een christen nooit los van de Kerk gedacht worden en resoneert al wat hij als christen doet ook in de Kerk. Dit geldt zeker voor de meest eminente activiteit als christen, zijn eredienst. Elke daad van eredienst, hoe eenvoudig en *privatim* ook verricht, is volgens Bouman een daad – of de christen er zich rekenschap van geeft of niet, en of dat gebed ontleend is aan een liturgisch boek of niet – die tevens namens en voor geheel de Kerk wordt gesteld. Of anders gezegd, alle christelijke cultus is wezenlijk sociaal. Op deze wijze geeft Bouman een hoge waardering aan het privé-gebed. Naar zijn mening heeft er overigens aanvankelijk een innig verband bestaan tussen persoonlijk en cultisch gebed, iets wat vaak over het hoofd is gezien en in de Oosterse Kerk veel meer bewaard is gebleven.¹⁶⁰ Het beginsel dat een *privatim* verricht gebed – hoe kort en eenvoudig ook – eveneens wezenlijk sociaal is, betekent echter niet dat het privé-gebed en het openbare/gemeenschappelijke gebed in alle opzichten op één lijn zouden staan met elkaar. Een gezamenlijk verrichte eredienst geeft immers door haar gemeenschapskarakter duidelijk uitdrukking aan dit wezenlijk sociaal karakter. Vanuit deze visie geeft Bouman op specifieke wijze inkleuring aan het begrip ‘actieve participatie’ van gelovigen, waarbij hij op zoek gaat naar een harmonisch samengaan van privé- en gemeenschappelijk gebed (cf. supra).

¹⁶⁰ Bijlage 5: nr. 69, 499.

Verder blijft Bouman stilstaan bij **de beleving** van de cultische Godsontmoeting door de mens. Omdat de christelijke eredienst op ‘menselijke wijze’ wordt voltrokken, dient een daad van eredienst te voldoen aan de voorwaarden die aan elke goedgerichte en bewuste menselijke daad dienen te worden gesteld: zij dient te gebeuren 1) met de vereiste aandacht en 2) met een bij de daad passend *behaviour*.

AANDACHT betekent volgens Bouman dat de mens zich in de eredienst op God instelt en wel met al zijn vermogens. Centraal hierbij stelt hij de liefde van de mens tot God. Liefde interpreteert Bouman uiteindelijk als de hoogste, meest intense vorm van iemand ‘kennen’. Dit is volgens hem ook het eigenlijke thema van Paulus’ hooglied van de liefde. In deze context bekritiseert Bouman een uitsluitende nadruk op het instructieve, catechetiserende bezig-zijn tijdens de eredienst: zij doet tekort aan de volle aandacht die vereist wordt van de verzamelde gemeente voor de eredienst zelf. Ook hekelt hij hier opnieuw de idee dat heel de eredienst van begin tot eind voor eenieder rationeel begrepen moet kunnen worden. Er is geen vorm van cultus mogelijk die ieder christen tot in ieder onderdeel van de viering catechetisch voedsel geeft. De Kerk heeft ook nooit een aparte liturgie voor verstandelijk minder begaafden en kinderen gekend, zo stelt hij. Het woord ‘kindermis’ vindt hij dan ook een afschuwelijk neologisme. Geen ‘infantilisering’ dus, zo waarschuwt hij. Telkens opnieuw gaat het om de cultus van de gehele *familia Dei*, die *hic et nunc* vertegenwoordigd is in de viering. Dit betekent tegelijk wel dat bij een algemene vorming een minimum aan bagage van liturgisch begrip van de traditie der *familia Dei* hoort.

Als kernwoord voor het passend UTERLIJK GEDRAG (*BEHAVIOUR*) schuift Bouman eerbied voor het heilige naar voren. Deze eerbied dient tot expressie te worden gebracht in houding, gebaren en wijze van doen. Zij dient van kindsbeen af te worden aangekweekt en is uiteindelijk belangrijker dan het leren van liturgische details en het ontvangen van allerhande catechetische verklaringen. Omdat eerbied niet op abstracties gedijen kan, moet zij bovendien – wederom *humano modo* – gesteund worden door concrete *realia* die tekenen zijn van God en van zijn heilsliefde.¹⁶¹ Sommige van deze concrete *realia* zijn reeds in de *mysteria* zelf gegeven, bijvoorbeeld de geconsacreerde species, het gewijde doopwater, het H. Chrisma, enzovoorts. Andere zijn, onmiddellijk daarbij aansluitend en veelal even onvervangbaar, vanouds in de tradities van alle Kerken tot ontwikkeling gekomen. Hij denkt hier onder andere aan: de eerbied voor het altaar, het kerkgebouw als *domus ecclesiae* en het evangelieboek. In dit opzicht moet er in zijn ogen nog veel hersteld worden. Deze nadruk op concrete *realia* in relatie tot de cultische houding ziet hij als een belangrijke pastorale, psychologische en

¹⁶¹ Ook in deze visie is zijn vertrouwdheid met de Oosterse liturgie van invloed. Deze gedachte wordt gewekt door zijn uitspraak tijdens de Oosterse studiedag op 19 juni 1965 dat het Oosters *behaviour* tijdens de eredienst van de ene kant wordt gekenmerkt door een geweldige eerbied voor het mysterie en van de andere kant door de behoefte deze eerbied aan zeer concrete situaties en dingen te hechten. VAN DE WEYER: ‘Oosterse studiedag’ 52.

catechetische opgave. In het kader van deze eerbied voor het heilige merkt Bouman tot slot op dat *sacramentum* en *mysterium* niet slaan op iets verborgen, geheimzinnig in de eredienst, maar op het heilige ervan.

Met liefde en eerbied dient de mens zijn handelingen en gedragingen in de eredienst te omgeven. In de cultus hebben veel van die menselijke handelingen en gedragingen een functioneel karakter. Veruit de belangrijkste functie van de mens in de eredienst ligt volgens Bouman in het bidden, in het zich sprekend en mediterend tot God wenden. Tot onophoudelijk bidden heeft Jezus overigens Zelf opdracht gegeven in Lucas 18, 1. Dit *Deum sine intermissione orare* is een opdracht die voor iedere christen geldt.¹⁶² In dit bidden onderscheidt Bouman twee hoofdaspecten: 1) iets vragen, wat dan ook; 2) God prijzen, tot God zeggen hoe groot en goed Hij is, wat vanzelf het nevenaspect van dankzegging oproept. Met name het tweede aspect vindt hij het belangrijkste. In dat kader spreekt hij telkens opnieuw over de *primauté de louange*. Hiermee bedoelt hij dat in de orde van waarden de eer van God altijd op de eerste plaats komt. Iedere cultushandeling is in zijn ogen primair latreutisch. Bovendien is de lofprijzing van God het enige altijd blijvende, het eschatologische aspect van de eredienst. Tenslotte beklemtoont Bouman dat de cultus van lofprijzing door de mens die in Christus is, zich reeds werkelijk voltrekt op het niveau van hetgeen we niet anders dan de ‘hemelse liturgie’ kunnen noemen. Het is weliswaar nog een lofprijzing zonder ‘zien’, maar niet minder reëel, niet louter een voorspel op *the real thing* of een machteloze poging die dan wel goedgunstig geaccepteerd zal worden. Een rituele expressie hiervan ziet hij in de evocatie van de ‘hemelse liturgie’ aan het eind van de prelatie en het instemmen daarmee van de gemeente in de *sanctus*-lofzang. Via het *sanctus* neemt de verzamelde gemeente reeds aan

¹⁶² In de context van deze opdracht van Jezus Zelf, betreft Bouman het dat deze Schriftuurlijke verplichting in de loop van de middeleeuwen in de Westerse Kerk is uitgemond in een canonieke verplichting, namelijk toen de kerkelijke autoriteiten de greep op het volk dreigden te verliezen, hebben zij clericus en monniken met dit voortdurende gebed belast ten einde deze ‘geestelijke ademhaling’ van de Kerk veilig te stellen. In de Oosterse Kerk is deze *deputatio* niet gebeurd. Bouman vindt dat we ons bij dit historisch proces in de Westerse Kerk niet mogen neerleggen. Met deze verschuiving in de kerkelijke praktijk is niet de algemene verplichting volgens Christus’ gebod opgeheven. Meer nog, die *deputatio* blijft in zijn ogen een secundaire uitwerking van het primaire gebod dat voor allen geldt. Aanvankelijk immers – zo betoogt hij – werd in de oude Kerk dit *orare sine intermissione* beschouwd als een ideaal voor alle serieuze christenen en, naar het model van de Joodse tempeldienst, geïnterpreteerd als gebed op de hoofd/scharniermomenten van de dag, met twee belangrijke tendenties in de gebedspraktijk van de Kerk: 1) de heiliging via eredienst van de twee voornaamste delen van de dag, namelijk de morgen en de avond; 2) de gebedsgewoonte van de vromen om ook de andere uren van de dag te heiligen via eredienst. Morgen- en avondgebed van de christen zijn in die zin volgens Bouman geen devote extra’s, maar berusten op de Bijbels-theologische verplichting tot voortdurend gebed. Hij vindt dat daar meer op gewezen moet worden. Het bidden van de rozenkrans en van het *angelus* vervangen als het ware de officiële kerkelijke getijden. Het *angelus* met zijn oratie van 25 maart is in zijn ogen meer dan alleen een Maria-devotie. Het wordt betekenisvol ook wel ‘de kleine getijden’ genoemd. Bijlage 5: CB4, 2-3; CB13, 24-28; CB33, 19-20.

de hemelse liturgie van lofprijzing deel en ontstaat er als het ware een volledige harmonie tussen hemel en aarde, een gedachte die volgens Bouman reeds bij de kerkvaders te vinden is. Vandaar ook dat Bouman het praktisch zeer wenselijk acht om het *sanctus* door héél de verzamelde gemeenschap te laten zingen (cf. supra). Helaas is 'prijzen' één van die statige termen die tegenwoordig wat kunnen knellen, zo merkt hij nuchter op. Toch is het prijzend voor God staan niet slechts een theologisch te bepalen *primauté de louange*, maar is het tevens de meest verheven act die de mens kan stellen: hij is nooit zo ten volle en in zo'n verheven betekenis mens als in deze situatie. Natuurlijk vraagt dit prijzend voor God staan om een vertaalslag naar de eigen levenshouding als christen. Uiteindelijk dient ook alles wat de christen doet tot eer van God te strekken. Weliswaar voegt deze lofprijzing van de mens niets toe aan de eer van God. De cultus is er echter voor de mens, opdat hij volgens het plan van God zo rijk mogelijk mens zou zijn.

Nu komt volgens Bouman in de eredienst van de Kerk de lofprijzing van God – hoe belangrijk ook – niet onvermengd voor. Altijd is zij met een smeekgebed verbonden. Dit wordt begrijpelijk, zo stelt hij, als we zien hoe de eredienst als hoogste levensuiting van de Kerk aan de bipolariteit van de christelijke existentie beantwoordt.

De christen-in-Christus is werkelijk geheiligd, maar leeft niet als een heilige: sanctus simul et peccator. Grafisch zou de existentie als een ellips kunnen worden voorgesteld, met twee centrale punten: - de heiligheid van de christen, en op grond daarvan kan hij God in werkelijkheid lof brengen; - zijn zondigheid en hulpeloosheid, waardoor hij zich slechts op Gods goedheid kan verlaten en Hem om reiniging en hulp vragen. Eerst in het eschaton zal deze pijnlijke spanning verdwijnen.¹⁶³

Omgekeerd is bidden als vraaggebed altijd gebonden aan de erkenning van Gods macht om ons het gevraagde te schenken tegen de achtergrond van Gods vroegere grote heilsdaden jegens ons.

Uitdrukkelijk wijst Bouman erop dat dit lofprijzen van God ook in de sacramenten tot uitdrukking komt. Zij hebben niet alleen het doel te 'ontzondigen' en te versterken, iets waar weliswaar in de contrareformatorische periode erg het accent op is gelegd. Het voornaamste aspect van de sacramenten is volgens Bouman positief: geheiligd worden, dat wil zeggen de mens in al zijn levensomstandigheden in de juiste verhouding tot God plaatsen of in die houding herstellen, persoonlijk of sociaal, en wel om *laudator* te zijn. De hoogste lofprijzing ooit aan de Vader gebracht en door de Kerk tot de hare gemaakt, is de eucharistie. Ook voor Christus Zelf was dit offer van zijn leven in de eerste plaats eer geven aan zijn Vader. Beide hoofdaspecten van het bidden – lofprijzing van God en reinigende sterking van de mens – zijn nergens in de cultus van de

¹⁶³ Bijlage 5: CB33, 23.

Kerk zo duidelijk aan te wijzen als in de eucharistie. In de middeleeuwen is er weliswaar in het Westen een verschuiving ontstaan naar een haast exclusieve aandacht voor het verzoenend karakter van de eucharistie. De Contrareformatie heeft daar weinig verandering in aangebracht. Meer in het bijzonder wijst Bouman erop dat men lange tijd niet voldoende heeft gezien – de eerste reformatoren hebben volgens Bouman op dit punt even weinig inzicht gehad als de katholieken – dat de rituele ‘setting’ van de eucharistische viering een gebed van lofprijzing is: het eucharistisch gebed dat, in alle ritussen, begint met een oproep in dialoog en eindigt met een zeer uitvoerige doxologie voor het onzevader. In deze context blijft Bouman uitgebreid stilstaan bij de klassieke Joodse vorm van gebed, de *beraka* en bij de vaak veel te beperkte vertaling van het woord *eucharistein* in het NT en in de oude liturgie. In het eucharistisch gebed wordt God geprezen omwille van concrete *magnalia*, zijn vroegere grote weldaden, culminerend in hetgeen voor ons gedaan werd *per Christum Dominum nostrum*, waaruit vervolgens ook dankzegging voortvloeit voor die *magnalia*. Deze dubbelheid lofprijzing en dankzegging is voor Bouman geen verwaarloosbaar detail, maar zowel voor de beleving van de eredienst als voor theologie en catechese van groot belang. Hij ziet het gevaar voor zich dat het eucharistisch gebed in verklaringen tot een slap ‘dankuwel zeggen’ wordt gereduceerd.

In de context van zijn spreken over de *primauté de louange*, staat Bouman tot slot stil bij de waardigheid van **het ‘koninklijk priesterschap’ aan alle gelovigen geschonken**. Enerzijds signaleert hij in dit kader het ontstaan van ‘de zonderlingste misgroei’ toen men over het ‘priesterschap der leken’ begon te spreken, alsof ook clerici in deze zin niet eveneens ‘priester’ zouden zijn. Men heeft, zo betoogt hij, getracht een leer uit te bouwen die de nadruk legt op: een in het vormsel gegeven bijzondere roeping, het christelijk huwelijk en de taak van de christen in de wereld die als een aanvulling op de taak van ‘de’ priester fungeert. Een grondfout die velen maken, is uit te gaan van een vergelijking tussen algemeen priesterschap en wat we – bij gebrek aan beter – functioneel priesterschap kunnen noemen. Beide zijn een deelname aan het ene priesterschap van de Heer, maar dan op een verschillend niveau. Anderzijds signaleert Bouman het gevaar dat nadere reflecties over het ‘koninklijk priesterschap’ net als in andere theologische beschouwingen in abstracties blijft steken. Daarbij denkt hij concreet aan de theologische reflecties van C. Vaggagini, K. Rahner, Y. Congar en J. Lécuyer. Omdat het leven zelf ook niet iets abstract is, maar zich heel concreet uit, spoort Bouman met betrekking tot dit ‘priesterschap’ aan vooral te kijken naar de concrete uitingen daarvan. Dat is volgens hem in alles wat de christen doet in zijn cultus van God. Cultus is immers de concrete beleving van de heilsgelheimen. Dat alles convergeert uiteindelijk in de cultus in striktere zin: de eredienst, om tenslotte zijn bekroning en hoogste activiteit te vinden in het meest sublieme en eeuwige aspect van de eredienst: de liefdevolle lofprijzing van God, in en door en met Christus, als de mens geworden Zoon de openbaring onder ons van de onzienlijke God. Juist de opperste activiteit van de chris-

ten in de lofprijzing van God mag volgens Bouman gezien worden als de duidelijkste act van het geestelijk Israël als ‘koninklijk priesterdom’. Een afgeronde doctrine over dit Bijbels-theologisch thema bestaat er echter in zijn optiek nog niet.

Een laatste punt waar ik expliciet aandacht aan wil schenken, is iets wat voor Bouman heel wezenlijk is, namelijk **de bijzondere band tussen H. Schrift en liturgie**. In zijn ogen is de H. Schrift tegelijk vrucht en uitdrukking van de traditie. Traditie en H. Schrift gaan in zijn ogen het sterkst samen in de liturgie: daar verkondigt de Kerk in rijk geschakeerde Bijbelse beelden en verklaart ze de Bijbel. Vooral in haar oudste *strata* is de liturgie doordeesemd met de Openbaring zoals deze in de H. Schrift tot ons is gekomen. Zelfs kleine details van de liturgie blijken naar zijn mening Bijbels te zijn: bijvoorbeeld begroetingsformules, de semitisch-klinkende wedergroet ‘En met uw geest’, het alleluja dat als een refreinkreet tussen de door een lezer voorgedragen psalmen wordt gevoegd. Mogelijk heeft, zelfs omgekeerd, de eredienst de redactie van veel Schriftteksten beïnvloed. Hij denkt hier aan bepaalde zegenwensen en lofprijzingen in Apostelbrieven en Apocalyps die misschien aan reeds bestaande rituele formules zijn ontleend; of aan de brieven aan de Korinthiërs, de eerste brief van Petrus, de Hebreënbrief en het evangelie volgens Marcus die mogelijk bestemd zijn geweest om tijdens de liturgische bijeenkomsten van de gemeenten te worden voorgelezen. Als we deze intieme en menigvuldige binding van Bijbel en liturgie nader bekijken, kunnen we volgens Bouman het zelfs zo stellen: de Kerk geeft ons in de liturgie de dagelijkse, authentieke verklaring van de H. Schrift. Met dit laatste bedoelt hij niet een wetenschappelijke verklaring zoals de moderne Bijbelwetenschap dat doet. Het gaat hier om een praktische verklaring van de H. Schrift wat zich afspeelt op een heel ander niveau. Zij gaat, in navolging van de primitieve Kerk, van Paulus en Christus, op zoek naar de heilsgeheimen die in de H. Schrift verscholen liggen en biedt ons stof voor gebed en persoonlijke overweging.

Dit brengt Bouman onmiddellijk tot het volgende punt: vooral in de eenvoud en de Bijbelse geladenheid van de oudste *strata* is de liturgie de authentieke expressie van kerkleer, christelijk leven en vroomheid. Met betrekking tot die oudste *strata* beklemtoont hij:¹⁶⁴

Ze zijn van onschatbaar belang omdat zij ons tonen hoe dicht die gelovigen nog stonden bij de oudste bronnen van de openbaring, hoe deze mensen nog

¹⁶⁴ Bijlage 5: CB20, 1. Elders zegt hij op nog scherpere wijze: “... de gewone, dagelijkse verkondiging wordt ons gebracht in de praktijk van de eredienst op een existentiële manier, zouden we tegenwoordig zeggen – niet door te beleren en te vermanen, maar door te doen. De geheimen die ons het heil verzekeren, worden er niet verklaard in een uitvoerige catechese (hoe noodzakelijk deze is als aanvulling), maar door een eenvoudig doen, door de sacramentele symbolen en de korte formules die daarbij worden gezegd...” Bijlage 5: nr. 56, 7.

bovenal leefden uit Christus zelf. Het gewone ‘alledaagse’ geloofsleven komt tot ons in die zeer oude strata. Hier ziet men eigenlijk pas ten volle wat de Kerk ons wil leren. Vergeet niet dat dogma’s slechts bij wijze van uitzondering, dikwijls om de nood der tijd daartoe gedwongen, gedefinieerd werden. De Kerk houdt ons niet op de eerste plaats in gedefinieerde dogma’s haar leer voor, allereerst komt die leer, die primair een ‘Heilig doen’ is tot ons door de liturgie (magisterium). Daarin liggen de geheimen van het heil in Christus geborgen. Men moet het dan ook niet zo opvatten als zou de Kerk in de liturgie onderwijzen; nee, de Kerk gaat voor in de liturgie, ze laat zien wat ze bedoelt te zeggen in sacrale handelingen en heilig doen, d.w.z. door sacramentele symbolen en de korte formules daarbij uitgesproken. (...) M.a.w. de liturgie zelf leert ons wat het dogma is, ze biedt ons als een kostbare parel de kerkleer aan, en we treffen in de liturgie dan ook geen theologische traktaten aan, maar op de eerste plaats de ‘verkondiging van het Heil’.

Technisch gezegd zijn naar de mening van Bouman de teksten van de liturgie, de keuze van de passages uit de H. Schrift en de zeer sterk op de H. Schrift georiënteerde gebeden voor ons vandaag *loci theologici* van de eerste rang en *recta ratio orandi*, een leerschool van gebed. Hij meent dan ook samenvattend te mogen zeggen: 1) dat de liturgie in haar uitdrukking van de heilswerkelijkheid een norm van geloven is, een theologisch document dat ons dagelijks voor ogen wordt gehouden; 2) dat de liturgie in haar voortdurende reflectie op de verkondiging een veilige en zekere norm is voor ons gebed. In dit perspectief blijft Bouman tot slot stilstaan bij de bekende uitspraak van Prosper van Aquitanië: *legem credendi, lex statuat supplicandi*. Zijn uitspraak heeft volgens Bouman nog steeds niet aan waarde verloren. Dat het gebed van de Kerk het veilige richtsnoer van ons geloofsleven is, noemt hij een axioma van onschatbare betekenis, welke allereerst van toepassing is op datgene wat de Kerk in haar liturgie heeft laten bezinken en wel op de oudste *strata* daarvan. Dit geldt direct voor zowel de Oosterse als de Westerse ‘primitieve eredienst’, doch tevens voor de bloeitijd van de Romeinse stadsritus (zesde-zevende eeuw): zij getuigen hoe dicht men in die tijd nog stond bij de bronnen van openbaring; de expressie is daar zonder twijfel authentieker, meer onmiddellijk gericht op de kern van de zaak dan later veelal het geval zou zijn, wanneer devote toevoegingen en bloemrijke allusies de oorspronkelijke eenvoud wel eens hebben overwoekerd. De H. Schrift wordt er gebezigd vanuit het Woord zelf, zoals het in de verkondiging van de Kerk staat, en nog niet ter opsmuk en illustratie. Om deze redenen bezit de kern van onze liturgie volgens Bouman een objectiviteit waarvan we ons – indien we ons althans bewust zijn van het primaire belang van een christelijk-Bijbelse cultuur – nimmer vervreemd behoeven te voelen. Uiteindelijk kan iedere nieuwe generatie christengelovigen volgens haar eigen sensibiliteit deze teksten lezen en de pregnante symboliek van de oude eredienst ondergaan. De liturgie zelf dringt ons tenslotte niet de gevoeligheden van een voorbije periode op, zoals dit bij devote oefeningen het geval kan zijn. In die zin wijst Bouman op de eigen

waarde van het liturgisch gebed. Deze ligt niet in het feit dat zij door een priester wordt uitgesproken, maar in de inhoud en formulering van het gebed. Wat niet automatisch betekent dat het liturgisch gebed zonder meer kwalitatief beter zou zijn dan andere gebedsvormen.¹⁶⁵

4.5. Een hoog gekwalificeerde beoordeling

Als nieuwe lector liturgiewetenschap maakt Cees Bouman een vliegende start. Hij trekt volle collegezalen.¹⁶⁶ Velen komen als auditor op zijn colleges af door de naamsbekendheid die hij onder andere heeft gekregen via het *Spectrum-Missaal* en het *Groot gebedenboek*, maar ook via zijn publicaties in het dagblad *De Tijd*.¹⁶⁷ Daarnaast komen er de eerste jaren veel studenten die enthousiast zijn geraakt door de propaganda van medestudenten die zijn colleges hebben gevolgd. Tevens weten bevriende collega's als Frits van der Meer en Christine Mohrmann eigen studenten te stimuleren om colleges te volgen bij Bouman. En door de netwerken waarin hij is terechtgekomen, trekt Bouman zelfs studenten uit het buitenland aan.¹⁶⁸ Ook in Amerika worden zijn colleges druk bezocht.

De colleges die Bouman eind jaren vijftig/begin jaren zestig geeft, worden door zijn studenten getypeerd als 'hoog gekwalificeerd'. Wát hij vertelt, wordt bovendien door hen ervaren als een 'openbaring'. Hij laat in zijn lessen onbekende dingen zien, waaronder de liturgie als *locus theologicus*. Hij zet de lijn van Baumstark op kritische wijze voort, met een beroep op aanverwante wetenschappen: de dogmatische theologie, Bijbelexegese, vergelijkende godsdienstwetenschap, kerkgeschiedenis, geschiedenis van de christelijke spiritualiteit, literatuurgeschiedenis, christelijke iconografie, patristiek, linguïstiek, de studie van de oe-

¹⁶⁵ In deze context is het ook interessant te lezen wat hij schrijft over het liturgisch gebed en de officiële gebeden in het algemeen in zijn *Groot gebedenboek* 1492-1494 en in zijn artikel 'Enkele gedachten over de avondroefening' (Bijlage 5: nr. 60, 193).

¹⁶⁶ *Interview Hollaardt* (23 november 2006). Hier dient opgemerkt dat vanaf academiejaar 1958-1959 een serie colleges aan de KUN wordt geselecteerd en opengesteld voor alle studenten van de KUN, ongeacht hun studierichting. Het doel daarvan is studenten in staat te stellen hun universitaire studie 'ook werkelijk vormend voor de gehele mens' te maken en hun inzicht in wezen en plaats van het eigen studievak te verdiepen. Vanaf academiejaar 1961-1962 worden ook de colleges van Bouman daartoe opengesteld. Via deze regeling komen er veel studenten op zijn colleges af. *Gids Katholieke Universiteit Nijmegen. Studiejaar 1961-1962* 54 en 56. Verder wordt Bouman tijdens het academiejaar 1960-1961 in het kader van het *Studium Generale* in de gelegenheid gesteld een serie colleges te verzorgen aan de *Rijksuniversiteit van Utrecht*. 'Brief 29 juni 1960', in *KDC: Archief Sint-Radboudstichting 1262*.

¹⁶⁷ Volgens T. Scheer heeft Bouman in de vóór-conciliaire jaren een serie uiterst uitgewogen en genuanceerde artikelen gepubliceerd in het dagblad *De Tijd* over de bewegingen die er op dat moment op liturgisch gebied gaande zijn. SCHEER: 'Ter nagedachtenis' 244.

¹⁶⁸ Een voorbeeld hiervan is Richard Rutherford CSC die professor *Pastoral Liturgical Studies* is aan *The University of Portland* in de Verenigde Staten.

cumenische vraagstukken, zelfs de psychologie.¹⁶⁹ Hij neemt niet klakkeloos onderzoeksresultaten van anderen over, maar mengt zich als het ware in het debat van gerenommeerde wetenschappers. Hij neemt niet alleen kritisch stelling tegen liturgiewetenschappers als A. Baumstark, O. Casel, C. Mohlberg, J. Jungmann, B. Capelle, K. Gamber, A. Chavasse, J. Hanssens, S. De Smet, A.-G. Martimort, C. Vaggagini, ... Hij reflecteert ook kritisch over de bevindingen van de patristicus J. Daniélou en treedt in gesprek met vernieuwende theologen als Y. Congar, E. Schillebeeckx, K. Rahner, ... om er slechts enkele te noemen. Ad Blijlevens noemt Bouman ‘op en top een wetenschapper’, iemand met een indrukwekkend wetenschappelijk ethos.¹⁷⁰ Je kon voelen dat hij de collegestof tot in de puntjes had bestudeerd. Hij volgde trends, hield zijn vakgebied en het ‘randgebied’ daar omheen nauwgezet bij.¹⁷¹ Hij beschikte persoonlijk over veel tijdschriften en een enorm arsenaal aan boeken. Tevens liet hij – zoals reeds eerder gezegd – graag moeilijk bereikbaar materiaal uit het buitenland toezenden. De collegestof vloeide in wezen voort uit persoonlijk liturgiewetenschappelijk onderzoek. Dit eigen onderzoek stond geheel in functie van het onderwijs dat hij gaf: hij wilde vooral inzicht verschaffen en bepaalde ontwikkelingen

¹⁶⁹ Volgens Hollaardt was Bouman, vooraleer er sprake was van interdisciplinaire samenwerking, daar reeds zelf mee bezig. Zo werkte hij al begin jaren veertig samen met Frits van der Meer en Christine Mohrmann. Hij was heel veelzijdig, beheerste diverse disciplines en diverse Oosterse talen, vooral de Syrische. Hij bouwde persoonlijk contact op met interessante figuren als godsdiensthistoricus Eliade, die oog had voor de algemene godsdienstige achtergronden van een aantal rituelen en gebruiken. *Interview Hollaardt* (23 november 2006). In het slotwoord van zijn openbare les kondigt Bouman overigens zelf een interdisciplinaire samenwerking aan. Bijlage 5: CB1, 21-22. Zo zegt hij: “Ook in de toekomst hoop ik dikwijls een beroep op U te mogen doen, omdat de studie van de liturgie, indien zij juist wordt opgevat, naar alle zijden Uw onderwerpen raakt: zowel Exegese, Dogmatiek, Kerkelijke Geschiedenis, Patristiek en Geschiedenis van de vroomheid, als studie van het Kerkelijk Recht en Moraaltheologie, en niet in de laatste plaats de Missiologie en de studie der oecumenische vraagstukken. Het innigst is de Liturgie wel met de Exegese verweven, zowel wat betreft het historisch ontstaan van de eredienst als de praktijk ervan, het dagelijks verkeer met de Heilige Schrift. Daarom verheugt het mij bijzonder dat juist U, Hooggeleerde Professor Grossouw, getuige vele publicaties van Uw hand, en U, Hooggeleerde Professor Van der Ploeg, kenner van de Oosterse kerkgebruiken, van dit verband zozeer overtuigd zijt. Een voorrecht acht ik het ook zo gemakkelijk in de gelegenheid te zijn Uw advies in te winnen, Hooggeleerde Professor Schillebeeckx, die als weinig anderen de betekenis van de liturgie als *locus theologicus* hebt belicht. (...) Ook buiten het eigenlijke domein van de Theologie heeft de Liturgiewetenschap tal van raakpunten. Zonder een voortdurende bezinning op het eigen idioom van het Oudchristelijk Grieks en Latijn is het zelfs onmogelijk de liturgische teksten juist te verklaren. Hooggeleerde Professor Mohrmann, ik ben dankbaar te weten dat ik ook in de toekomst bij menig probleem Uw hulp zal mogen inroepen. Even onzeker, naar een andere zijde, is de grenslijn tussen Oudchristelijke kunst en archeologie en de studie van de oude vormen van de eredienst. Ik hoop, Hooggeleerde Professor Van der Meer, dat mij door Uw hulp het innig verband tussen de twee steeds duidelijker zal worden.”

¹⁷⁰ *Interview Blijlevens* (8 november 2006).

¹⁷¹ Dit wordt ook bevestigd door Hollaardt. *Interview Hollaardt* (23 november 2006).

verklaren.¹⁷² Vandaar ook dat ‘oude cursusstof’ telkens op vernieuwde wijze door hem werd gegeven. Ook als begeleider bij het schrijven van scripties en als promotor bestudeerde hij persoonlijk het gekozen onderwerp. Hij volgde het onderzoeksproces heel nauwkeurig op de voet en deed regelmatig suggesties. Zo zei hij tegen Blijlevens meer dan eens: ‘Het is jouw proefschrift, maar ik onderzoek wel jouw argumenten.’¹⁷³ Tijdens de begeleidingsgesprekken gaf hij vaak aan de hand van het lopend onderzoek ‘privé-les’. Het waren echte ‘werkdagen’, zo getuigt Blijlevens. De gesprekken duurden van 11.00-13.00 uur en van 14.00-16.00 uur en gebeurden aan de hand van wat hij had klaargemaakt, tot op de punten en komma’s zelfs. ‘Dit moet je meer in z’n context zien’, zei hij dan, of: ‘Dat heb je volgens mij eerder gefantaseerd.’ Hij hield van genuanceerd denken. En hij was veeleisend, voor studenten en voor zichzelf. Hij was een perfectionist, niet gauw tevreden over zichzelf. Die genuanceerdheid en dat perfectionisme werkten ook wel tegen hem: het weerhield hem om de vruchten van zijn persoonlijk onderzoek te publiceren. Altijd was er immers wel iets om nog verder aan te sleutelen. Wát er van hem verscheen, was uiteindelijk van hoog wetenschappelijk gehalte en droeg bij aan nog grotere bekendheid. Samen met W. Jappe Alberts verzorgt hij bijvoorbeeld in het jaar van zijn benoeming een bronnenuitgave van middeleeuwse bisschoppelijke zegeningen uit het Utrechtse, voorzien van het nodige commentaar in het Frans.¹⁷⁴ In hetzelfde jaar wordt hij rubrieksredacteur voor de Oosterse ritussen in het *Liturgisch Woordenboek* en verzorgt zelf wel 125 rubrieken, waarvan de meeste in het eerste deel. Verder schrijft hij in de beginjaren van zijn lectoraat een beperkt aantal interessante artikelen. Bij de voortzetting in 1961 van *Studia Catholica* in *Tijdschrift voor Theologie* treedt Bouman toe tot de redactieraad. Persoonlijk verzorgt hij maar één artikel in dit tijdschrift, terwijl hij dertien jaar zitting heeft in die redactie.¹⁷⁵ Halverwege de jaren zestig schrijft hij in deel 5 en deel 6 van de in meerdere talen uitgegeven serie *Geschiedenis van de Kerk* een lijvig en uitgewogen hoofdstuk omtrent de kerken van de Byzantijnse ritus, vergezeld van een uitvoerige bibliografie.¹⁷⁶

Tijdens zijn docentschap blijkt 1964 een memorabel jaar voor Bouman. Zo wordt ten gevolge van de *Constitutie over de liturgie* zijn vak verheven tot een zelf-

¹⁷² Volgens O. Schreuder heeft tot de jaren zestig het accent in de Nijmeegse universiteit hoofdzakelijk gelegen op het onderwijs en kwam wetenschapsbeoefening, het wetenschappelijk onderzoek slechts op de tweede plaats. In het katholieke emancipatiestreven kwam het er immers vooral op aan het katholieke volksdeel van een goed opgeleid kader te voorzien. Vanaf begin jaren zestig tracht men daar verandering in te brengen en wordt gepoogd de universiteit om te vormen tot een echte, wetenschap producerende instelling die het stadium van hogeschool voorbij is. De hoogleraar dient zowel wetenschapsbeoefenaar als docent te zijn. SCHREUDER: *Proeven van eigen cultuur* II.14-15.

¹⁷³ Interview Blijlevens (8 november 2006).

¹⁷⁴ Bijlage 5: nr. 2.

¹⁷⁵ Bijlage 5: nr. 59.

¹⁷⁶ Bijlage 5: nrs. 15-20.

standig hoofdvak aan de theologische faculteit van Nijmegen en promoveert hij zelf tot buitengewoon hoogleraar. In hetzelfde jaar wordt hij, zoals reeds eerder gezegd, benoemd tot Romeins consultor in de subcommissie *De oratione communi*.¹⁷⁷ Verder blijkt Bouman vanaf 1964 gerekend te worden tot de ‘harde kern’ van de spraakmakende, opiniërende theologenkring in Nederland waarin Nijmegen al spoedig een toonaangevende rol speelt. Tot die harde kern behoren naast Bouman: W. Grossouw, F. Haarsma, J. Groot, L. Alting von Geusau, H. Van der Linde, J. Van der Ploeg, E. Schillebeeckx OP en P. Schoonenberg SJ.¹⁷⁸ Twee jaar later, op 11 mei 1966 om precies te zijn, wordt Bouman benoemd tot consultor van de Romeinse Raad tot uitvoering van de *Constitutie over de Liturgie*.¹⁷⁹ Een successtory, zou je kunnen zeggen. Toch wordt zijn leven reeds in deze periode overschaduwd door tragiek en frustraties.

4.6. Tragische en frustrerende ontwikkelingen

In januari 1962 raakt Cees Bouman betrokken bij een zwaar treinongeluk te Harmelen.¹⁸⁰ Wanneer hij na de treinbotsing weer bij bewustzijn komt, ligt hij naast de trein met een koffer op zijn hoofd. Uiteindelijk wordt dit ongeval een groot keerpunt in zijn wetenschappelijke carrière. Sindsdien heeft hij continu last van hoofdpijn, waardoor zijn werktempo aanzienlijk wordt vertraagd, hij meer dan eens moet afzien van college geven en zich gedwongen ziet diverse grote wetenschappelijke verzoeken af te wijzen. Deze fysieke klap is echter niet het enige wat hij begin jaren zestig te verwerken krijgt. Ook binnen de Kerk en de theologische faculteit is er veel gaande wat hem niet onberoerd laat.

Vooreerst zijn er de ingrijpende veranderingen op het niveau van de zielzorg. Het streven in de jaren vijftig naar een intensivering van de zielzorg leidt vanaf begin jaren zestig tot een tendens naar een professionele benadering van de zielzorg.¹⁸¹ Typerend voor deze ontwikkeling is de verandering van terminologie: het woord ‘zielzorg’ wordt vervangen door het woord ‘pastoraat’. Onder invloed van de zich in de Verenigde Staten ontwikkelende pastorale psychologie ontstaat er steeds meer aandacht voor een categoriale benadering van het pastorale veld. Men gaat spreken over pastoraat voor zieken, studenten, gespreks-groepen, toeristen, jongeren, gevangenen, enzovoorts. Binnen de pastorale teams gaan pastores zich specialiseren en onderling de taken verdelen. In deze context wordt – naast de verzelfstandiging van het vak liturgie – een nieuw vak geïntroduceerd aan de theologische faculteit te Nijmegen: pastorale theologie, met als eerste lector F. Haarsma. Ook de godsdienstsociologie, godsdienstpsy-

¹⁷⁷ BUGNINI: *Die Liturgiereform* 432; JOOSSE: *Eucharistische gebeden in Nederland* 1.48 en 50.

¹⁷⁸ Daar komen in latere instantie ook H. Fiolet, A. van Galen OCARM, P. Huizing SJ, B. van Iersel SMM, J. Willems en J. Lescauwaet MSC bij. SIMONS - WINKELER: *Het verraad der clercken* 128-135.

¹⁷⁹ BUGNINI: *Die Liturgiereform* 987.

¹⁸⁰ *Interview Hollaardt* (23 november 2006).

¹⁸¹ SIMONS - WINKELER: *Het verraad der clercken* 59-63.

chologie en pastorale psychologie komen tot verdere ontwikkeling.¹⁸² Deze professionalisering brengt een navenante verandering mee in de visie op het priesterambt. In plaats van een sacrale visie op het ambt komt nu een functionele visie naar voren. Deze groeiende desacralisering van het priesterambt is echter maar één aspect van een veel algemener proces van desacralisering van de Kerk. Een desacralisering die tot stand komt door een voortschrijdende intellectuele emancipatie van de leken en vernieuwingen in de zielzorg. In hoofdstuk VI ga ik daar dieper op in.

Ten tweede komen in diezelfde periode grootseminaries en studiehuzen van allerlei orden en congregaties in moeilijkheden door het dalend aantal priesterstudenten. Deze teruggang leidt vanaf begin jaren zestig tot een ingrijpende

Faculteit der Godgeleerdheid, K.U. Nijmegen

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

reorganisatie en concentratie van de diverse theologische opleidingen (ook hierbij sta ik in het volgende hoofdstuk uitgebreider stil). Deze reorganisatie en concentratie hebben belangrijke gevolgen voor de theologische faculteit te Nijmegen en zorgen ervoor dat zij niet langer een wetenschappelijke ‘kopstudie’

¹⁸² De ontwikkeling van psychologie, pedagogiek en sociologie tussen 1945 en 1960, gecombineerd met een groeiende maatschappelijke vraag naar ‘sociale ingenieurs’ leidt in 1964 tot de oprichting van een aparte Faculteit der Sociale Wetenschappen aan de KUN. ROGIER: ‘Terugblik’ 19; Brabers: *Proeven van eigen cultuur* 1.353-362.

blijft.¹⁸³ In 1964 gaat zij van start met een vijfjarige kandidaatsopleiding filosofie en theologie, naast en los van een gespecialiseerde doctoraalopleiding. Na vijf jaar kan de student het kandidaatsexamen afleggen en de bevoegdheid krijgen voor een maatschappelijke functie (bijvoorbeeld godsdienstonderwijs aan katholieke scholen voor het *Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs* en het *Hoger Beroepsonderwijs*). Als men voor een strikt wetenschappelijke opleiding kiest, dient men na deze vijf kandidaatsjaren nog gedurende twee jaar een meer specialistische doctoraalopleiding te volgen. En na het doctoraalexamen kan men vervolgens promoveren. Deze verandering betekent in wezen dat de theologische faculteit van een specialistische opleiding wordt uitgebreid naar een basisopleiding met een gedifferentieerd aanbod aan afstudeermogelijkheden.¹⁸⁴ Nieuw is ook dat tegelijk met deze uitbreiding aan een lang gekoesterd verlangen wordt voldaan: vanaf 1964 worden ook leken officieel toegelaten tot de theologische faculteit. Daarnaast sluiten een aantal orden en congregaties, alsook de Nederlandse bisdommen in deze periode de deuren van hun eigen opleidingsinstituut en sturen een aantal onder hen voortaan hun theologanten naar Nijmegen. Dit alles zorgt ervoor dat het studentenaantal spectaculair stijgt, met in de academiejaren van 1965-1966 tot en met 1969-1970 jaarlijks wel meer dan honderd eerstejaars. Tenslotte wordt bij al deze veranderingen de afstudeerrichting pastoraaltheologie, waarbinnen een groot accent wordt gelegd op de sociale wetenschappen, vanaf het begin als grote 'publiekstrekker' aangeboden. Dit gloednieuwe vak en deze gloednieuwe – eveneens in 1964 opgerichte – afstudeerrichting zetten eigenlijk vanaf het begin het vak liturgiewetenschap en háár afstudeerrichting in de schaduw. Dit wordt nog eens versterkt door de pastorale wending die de liturgievernieuwing na de uitvaardiging van de *Constitutie over de Liturgie* krijgt.

Ten derde krijgt de faculteit temidden van deze spectaculaire groeiperiode te maken met een democratiseringsbeweging. Aanvankelijk wordt deze beweging vooral in gang gezet door de inmiddels zwaar uitgedijde staf van wetenschappelijke medewerkers tegen de alleenheerschappij van de hoogleraren, die hen vooral belasten met het geven van onderwijs. Bij de theologische faculteit, die vanouds verhoudingsgewijs ruim voorzien is van hoogleraren en bijgevolg minimaal bezet is met wetenschappelijke 'loopjongens', ontbreken vrijwel beweegredenen voor een breed verzet. Bovendien is de verstandhouding tussen hoogleraren en doorgaans oudere studenten behoorlijk en dient men niet te

¹⁸³ Meer gedetailleerde uitleg over de vormgeving van de theologische opleiding te Nijmegen is te vinden in: JANSSEN: 'Miscellanea'.

¹⁸⁴ Hier zij overigens opgemerkt dat vanaf haar ontstaan er heel veel discussies zijn gevoerd om naast de *maior*-opleiding ook een *minor*-opleiding in te richten aan de theologische faculteit. Dit werd telkens opnieuw tegengehouden door de bisschoppen die daarin een te grote concurrentie vreesden voor de eigen priesteropleiding. WINKELER: 'De theologische faculteit' 97, 102-103 en 108-109; BRABERS: *Proeven van eigen cultuur* 1.17, 117, 194-197, 363.

vrezin voor een opstand. Wanneer echter de democratiseringsbeweging in 1968 in haar volle omvang losbarst, doen ook de theologen mee. De theologische faculteit neemt zelfs het voortouw bij de democratisering van de Nijmeegse universiteit.

In tweede instantie mondt de universitaire democratiseringsbeweging uit in een maatschappijkritische studentenbeweging. In dit perspectief dient vermeld dat de Kerk- en maatschappijkritische bewegingen van het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig een vruchtbare bodem vinden in de theolo-

Studentenacties, K.U. Nijmegen, 1972

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen/Pers en Voorlichting KUN

gische faculteit van Nijmegen. Met name de Zuid-Amerikaanse bevrijdingstheologie en haar Europese tegenhanger, de politieke theologie, vinden in Nijmegen een goed onthaal. Deze democratiseringsbeweging leidt ertoe dat in 1971, naast de klassieke en naast de pastoraaltheologische opleiding, een begin wordt gemaakt met een maatschappijbetrokken theologie: een nieuwe leeropdracht voor de 'theologie van het maatschappelijk handelen' wordt dan gegeven aan lector A. van Leeuwen.¹⁸⁵

Met veel van deze ontwikkelingen heeft Bouman behoorlijk wat moeite.¹⁸⁶ Vooreerst moet hij, ondanks de verheffing van zijn eigen vakgebied, nog wach-

¹⁸⁵ SCHREUDER: *Proeven van eigen cultuur* II.196-197.

¹⁸⁶ *Interview Blijlevens* (8 november 2006); *Interview Hollaardt* (23 november 2006) en *Interview De Jong* (6 december 2006).

ten tot 1967 vooraleer hij bevorderd wordt tot gewoon hoogleraar. Typisch is dat hij naar aanleiding daarvan nooit een inaugurele rede heeft gehouden. Was hij teveel gefrustreerd geraakt door alle ontwikkelingen om zich heen? Met lede ogen moet hij toekijken hoe H. van der Linde, die *Geschiedenis en problematiek der oecumenische beweging* geeft, nog vóór hem gewoon hoogleraar wordt. Pastoraaltheoloog Haarsma wordt zelfs al na vier jaar, in 1968, bevorderd van lector tot gewoon hoogleraar. Daarenboven heeft Bouman moeite met het feit dat de pastoraaltheologische richting zeer veel studenten aantrekt, ten koste van de liturgiewetenschap. En dat terwijl hij eigenlijk pastoraaltheologie een overbodigheid vindt: als liturgie goed gevierd wordt, is ze pastoraal. De groeiende interesse bij studenten voor de meer ervaringsgerichte politieke theologie en het sociaal-maatschappelijk handelen doet dan weer zijn liturgiewetenschappelijk vak, dat grotendeels bronnengericht is, verbleken tot een onaantrekkelijk iets. Voor sommige studenten fungeert het vak echter als een vluchtheuvel: even niet dat sociaal moeten bezig zijn... Ook hier plaatst Bouman kritische kanttekeningen: de hoogste vorm van diaconie is in wezen de eucharistie: daar geeft Jezus zichzelf helemaal ten dienste van de mensen. Anderzijds dient gezegd dat Bouman eigenlijk bij voorkeur college geeft in kleine kring. Hij is geen man voor studentenmassa's.¹⁸⁷

Door de invoering van een basisopleiding aan de theologische faculteit is Bouman nu ook verplicht het vak liturgie te verzorgen aan de toenmaals vijfjarige kandidaatsopleiding. Bovendien ruimt de pastoraaltheologische richting plaats in voor het vak pastoraalliturgie. Deze feiten hebben repercussies voor de inhoud van het vak liturgie. Terwijl de steeds mondiger en kritischer wordende studenten veeleer vragen van pastoraalliturgische aard stellen, gaat Bouman veel liever 'naar de diepte'.¹⁸⁸ Hij wil zijn studenten dieper inzicht geven in de theologische betekenis van de diverse ritën. En hij weet best dat met historisch of comparatief onderzoek nog niet direct oplossingen worden geboden, maar het reikt wel een zeker perspectief aan, het geeft één of misschien meerdere richtingen van zien. In 1964 bijvoorbeeld zegt hij aan het begin van zijn cursus over het eucharistisch gebed met klem dat hij niet *ex professo* zal ingaan op 'de huidige spanningen *in liturgicis*'. Niet om deze te ontwijken, maar omdat het op de voet volgen van de historische ontwikkeling juist een breder zicht zal geven op de huidige problematiek.

Onbevooroordeeld zullen we moeten zien, welke de gegevens zijn, hoe we deze dienen te rangschikken en wat er waardevol in is en wat niet. Pastoraal-theologisch gezien geven we dan het volle pond met betrekking tot de huidige

¹⁸⁷ Om een concreet beeld te geven: vanaf 1969, wanneer Theo van Dun met zijn doctoraalstudie van start ging, gaf Bouman alleen nog privécolleges of werkcolleges *en petit comité* op zijn eigen werkkamer. Er waren toen welgeteld slechts vier studenten en Frans Spiertz als zijn wetenschappelijk medewerker.

¹⁸⁸ Bijlage 5: CB23, 1-2; CB25, 1-2.

ontwikkeling dan wanneer we hiertoe ons gezichtsveld uitsluitend zouden beperken.¹⁸⁹

Verder merkt hij op dat de problemen die zich momenteel in de liturgie voordoen niet louter van pastorale aard zijn, maar nauw verband houden met de spanningen die optreden in de theologie. Men heeft namelijk in het geheel van de theologie te weinig rekening gehouden met de overlevering van de cultusvormen, terwijl toch de cultus als een zeer belangrijke uiting van het *kerugma* gezien moet worden. Wel hebben theologen al verheldering willen brengen vanuit de vergelijkende godsdienstwetenschappen, maar men is nog te weinig uitgegaan van de liturgische teksten zelf.

De grootste frustraties en pijn beleeft Bouman uiteindelijk aan de grote omwentelingen in het eigen vakgebied. Hij constateert dat men binnen het eigen vak steeds meer de klemtoon gaat leggen op de pastoraalliturgie en steeds minder op bronnenonderzoek. Hij ergert zich aan de liturgische experimenten die op verschillende plaatsen in het land worden uitgevoerd, met of zonder officiële kerkelijke toestemming. Hij lijdt onder de in zijn ogen ongenueanceerde Nederlandse interpretatie van de *Constitutie over de Liturgie*.¹⁹⁰ Het doet hem pijn dat daarbij de liturgische overlevering terzijde wordt geschoven. Waar hij reeds begin jaren vijftig voor waarschuwde, ziet hij nu op grote schaal om zich heen gebeuren. Toen schreef hij in de *Nieuwe mens*:

Een andere mogelijkheid zou zijn zich geheel van de liturgische overlevering der Kerk af te wenden door het oude te doen wijken voor gebeden en gezangen van modern maaksel. Voor de diepste betekenis en schoonheid van de motieven der liturgie, die wij eerst nu, na jarenlange voorbereiding, weer beginnen te ontdekken en te smaken, zou in deze moderne gebeden geen plaats meer zijn. Zij zouden immers begrepen moeten worden door allen, ook door hen die de eigen taal waarin de Kerk steeds de geheimen van het heil heeft beleden en overwogen, nimmer hebben leren verstaan. Omwille van de algemene verstaanbaarheid zou de liturgie worden gereduceerd tot een onderste niveau, en de kostbaarste overleveringen van aanbedend gebed, van schouwing en heilsbeleving (want dit alles bevat het Latijnse liturgische erfgoed) zouden worden prijs gegeven omwille van stichting en eenvoudige lering.¹⁹¹

¹⁸⁹ Bijlage 5: CB23, 1.

¹⁹⁰ Aan een zakelijke bijdrage aan de na-conciliaire liturgie in Nederland is Bouman, ondanks zijn functie binnen de NCL, niet toegekomen. Wel is zijn vertaling van de Romeinse canon opgenomen in de eerste uitgave van het altaarmissaal in 1978. In de wandelgangen wordt gefluisterd dat de opname van deze vertaling in het altaarmissaal is gebeurd door toedoen van A. Hollaardt en op verzoek van kardinaal J. Willebrands, die een Warmondse studiegenoot van Bouman is geweest. Willebrands en Zwartkruis zouden overigens regelmatig Bouman om advies hebben gevraagd op liturgisch terrein. VAN SCHAİK: 'Een vernieuwer' 318; SCHEER: 'Ter nagedachtenis' 245; *Interview De Jong* (6 december 2006). Voor meer informatie over de opname van die vertaling: JOOSSE: *Eucharistische gebeden* I-47 en 147-218.

¹⁹¹ Bijlage 5: nr. 45, 17-18.

Een andere doorn in het oog is dat diverse mensen zijn woorden verkeerd interpreteren. Dat merkt hij onder andere in de reactie van sommigen op zijn artikelen in *De Tijd*, een reden om met het schrijven voor dit dagblad te stoppen. Zo bedoelt hij met declericalisering van de liturgie toch iets heel anders dan de desacralisering die hij overal om zich heen ziet grijpen. Verder heeft Bouman moeite met het feit dat hij als 'liturgietheoloog' in zijn ogen te weinig voor vol wordt aangezien. Dit wordt hem pijnlijk duidelijk wanneer hij de promotie van Ad Blijlevens CSSR begeleidt. In zijn irritatie om het feit dat er juist voor de theologische dimensie van het proefschrift van Blijlevens een dogmaticus wordt bijgehaald, roept hij verontwaardigd: 'Ik ben toch ook theoloog!'¹⁹² Deze dogmaticus is niemand minder dan Edward Schillebeeckx OP. De combinatie van deze twee personen verloopt overigens niet geheel vlekkeloos. Met name wat betreft de laatste hoofdstukken die theologisch van karakter zijn, ontstaan er fricties en vindt er eigenlijk een gevecht tussen twee theologische stromingen plaats. Zo typeert Blijlevens Bouman als een heel kerkelijk theoloog: hij is huiverig dat iets te onorthodox is, dat men de traditie niet goed kent of deze loslaat. Schillebeeckx is daarentegen bij uitstek de representant van de theologische vernieuwingsbeweging en in die dagen vertegenwoordiger van de politieke theologie. Het onderwerp van het proefschrift, de lofprijzing, wordt in die dagen inhoudelijk vooral geassocieerd met Bouman. In de praktijk is het ook Bouman die heel het proefschrift van Blijlevens begeleidt. Dit geplaatst worden aan de kant van de 'oude garde' en van de 'conservatieven' vindt Bouman echter onprettig. Toch gaat hij niet openlijk het gevecht hierover aan zoals oudtestamenticus J. Van der Ploeg en kunsthistoricus F. van der Meer doen. Hij distantieert zich zelfs van Van der Ploeg omdat hij te fel van wal steekt en ageert tot op de persoon. Ook met Van der Meer is hij het niet altijd eens, ofschoon hij met hem wel bevriend blijft. Wat er om hem heen gebeurt, raakt Bouman diep. Maar hij is een binnenvetter en verdraagt veel in stilte.¹⁹³

¹⁹² Blijlevens had in 1963, dus vóór de reorganisatie van de opleiding, de specialistische 'kopstudie' afgerond, met dogmatiek als hoofdvak en liturgie als hoofdbijvak. Toen hij vervolgens aan zijn promotieonderzoek begon, lag het in die zin voor de hand dat de hoogleraar dogmatiek copromotor zou worden.

¹⁹³ *Gesprek Lutgerink* (9 maart 2007). Tekenend in deze is wat hij op 17 mei 1967 schrijft aan de zenuwarts J. Prick, met wie hij bevriend is: "Collega Goemans heeft op onze laatstgehouden faculteitsvergadering laten mededelen dat hij voornemens is zijn ontslag te vragen. De tweede reden die daarbij openlijk werd vermeld, heeft me werkelijk geschokt: dat hij zich in de nieuwe theologische denkwereld om hem heen niet langer thuis kan voelen. Zelf denk ik daar juist zo over, maar ik voel me gewapend door mijn eigen denkpatroon, wat niet meer is dan een proberen om de geestelijke vormen te beleven die in het beste van de traditie der Kerk gegeven zijn, - en dat is wat ik vanuit mijn hoekje aan de studenten tracht te suggereren, zonder rechtstreekse bottingen op te roepen en zonder het teveel aan duidelijkheid waarop de theologie al zo dikwijls schipbreuk heeft geleden. - Als ik me maar stevig genoeg blijf voelen, hoop ik op mijn eigen gebied nog het een en ander te kunnen doen." Zie: 'Brief 17 mei 1967', in *KDC*: Archief Prick 3950. Blijlevens getuigt: "Hij was een kwetsbaar iemand, die intens kon lijden onder gebrek aan waardering of onder bepaalde ontwikkelingen in kerk en wereld, vooral ook wanneer hij in een

In 1974 gaat Cees Bouman tenslotte met vervroegd emeritaat.¹⁹⁴ Fysiek is hij dan te zeer verzwakt om zijn functie als gewoon hoogleraar nog naar behoren te kunnen uitoefenen. Het is ook zijn broze gezondheid die hem al die jaren heeft belet om school te maken, weliswaar naast het feit dat hij de tijd niet echt mee heeft gehad.

Na 1974 volgen nog dertien jaren die getekend worden door ziekte en afzondering. Maar ook in deze jaren blijven liturgiestudie en taal hem passioneren. Tot in de laatste dagen van zijn leven is hij blijven lezen. Na het ontvangen van de ziekenzalving uit handen van Frits van der Meer, sterft Bouman in alle rust op donderdag 10 maart 1988. Hij is dan 77 jaar.

5. Een liturgiewetenschapper avant la lettre in de breedte en de diepte

In het leven en werk van Bouman wordt op pijnlijke manier duidelijk hoe plotseling en ingrijpend de veranderingen in de jaren zestig zijn geweest en hoezeer dit invloed heeft gehad op het *corpus doctum*. Voor het wetenschappelijk naar waarde schatten van Bouman als liturgiewetenschapper moet vooral gekeken worden naar zijn liturgiewetenschappelijke bijdragen vóór al deze ingrijpende veranderingen.

Bijzonder aan Bouman is dat hij in wezen de eerste Nederlander is geweest die zich de methode van de vergelijkende liturgiewetenschap niet alleen volledig heeft toegeëigend maar tevens verder heeft uitgebouwd. Eigenlijk gaat hij nog veel verder dan Baumstark. Door zelf diaken in de Slavisch-Byzantijnse ritus te worden, kan hij niet alleen de vergelijkende liturgiestudie tot in zijn eigen lijf beoefenen, maar ziet hij zelfs mogelijkheden om waardevolle aanzetten te geven voor de vernieuwing van de Romeinse liturgie. Bovendien vormen de gevonden grote oorspronkelijke verwantschap en gemeenschappelijkheid van de verschillende typen liturgieën voor Bouman een belangrijke basis en stimulans voor het werken aan hereniging en oecumene. Zijn oecumenische gedachte reikt zelfs verder dan een hereniging tussen Oost en West. Ook binnen de Westerse christelijke Kerk zelf is er in de loop der eeuwen verdeeldheid ontstaan. Ook daar wil hij vanuit zijn vakgebied aandacht aan schenken. Zo ruimt hij als eerste liturgiedocent in mijn portrettengalerij tijdens zijn colleges expliciet plaats in voor een bestudering van Reformatorische liturgieën (CB14). Daarmee haakt hij in op de oecumenische gedachte die sinds WO II steeds luider in de Nederlandse samenleving gaat klinken (zie tevens volgende hoofdstuk). Met zijn brede blik kijkt hij ook over allerlei andere grenzen heen. Vooreerst de grenzen van zijn eigen vakgebied: met belangstelling volgt hij de ontwikkelingen binnen andere wetenschappelijke disciplines en weegt kritisch af wat de waarde daarvan is

hoek van geslotenheid werd gezet waarin hij niet wenste te staan.” BLIJLEVEN: ‘Opdat in alles God geëerd wordt’ 49.

¹⁹⁴ SCHEER: ‘Ter nagedachtenis’ 245-246.

voor de ontwikkeling van de liturgiewetenschap. Ten tweede de grenzen van eigen land: niet alleen neemt hij als één van de eerste academisch geschoolde liturgiewetenschappers deel aan internationale studiebijeenkomsten, als eerste Nederlandse liturgiedocent publiceert hij in het Frans, het Engels en het Duits en laat zo internationaal van zich horen; bovendien richt hij via diverse publicaties de blik van Nederland op het internationale forum, op allerlei bewegingen die daar gaande zijn en op uitgaven die voor de Nederlandse situatie van belang kunnen zijn. Omgekeerd wordt hij dan weer als één van de eerste Nederlanders om een wetenschappelijke bijdrage gevraagd in het buitenland.

Tot slot is voor Bouman een vergelijkende cultuurhistorische benadering van de liturgie niet voldoende. Graag gaat hij ook naar de diepte, reflecteert hij over het wezen van de liturgie. Vertrekkend van de definitie van Vaggagini ontwikkelt hij als eerste Nederlandse liturgiewetenschapper op oorspronkelijke wijze een theologie van de liturgie en wijst hij conciliaire grootheden als Edward Schillebeeckx OP op de liturgie als bijzondere vindplaats voor de theologie.¹⁹⁵ Daarbij valt het op dat hij, evenals Vismans, wijst op de ‘tweepoligheid’ van de liturgie. Zijn werken ‘naar de diepte toe’ geeft uiteindelijk tot op de dag van vandaag veel stof tot nadenken.

¹⁹⁵ Zie ook: SIMONS - WINKELER: *Het verraad der clercken* 128-135.

REFORMATORISCHE FORMULIEREN VOOR DE EREDIENST IN DE ZESTIENDE EEUW		
Overzicht van hun historische plaats en samenhang.		
	1483 Luther geb. te Eisleben	1484 geb. van Zwingli
Alexander VI 1492-1503		1491 geb. van Henry VIII (jongere zoon v. Henry VII)
1500 - - - - -		
Julius II '03-13		'09 Calvin geb. '09 HENRY VIII kon. v. Engeland
1510 - - - - -		
LEO X '15-22	'10-11 Luther naar Rome	
'15 Bul aflaat-pred. i. Duital.	'13/18 L's colleges te Wittenbg over Pns-Rom-Gal-Hebr	
'16 ERASMUS' "Novum instrumentum"	<u>LUTHERANISME</u>	
	'16/17 Luther's crisis	<u>ZWINGLI</u>
	'17 Paul. Eliasen a. hoofd v. college te Kopenh.	'18 ZWINGLI prediker v. d. Munsterkerk te Zürich
'19 Karel V tot keizer gekozen	'18 L's ontmoeting met Cajetanus te Augsburg	
1520 - - - - -		
'20 (15 jun) Bul "Exurge Domine"	"20 (apr)"Sermon von dem neuen Testament, d. i. von d. hl. Messe" (okt) "De captivitate babilonica" (120 Bloedbad v. Stockholm)	
jan '21 L. op Rijksdag in Worms - zijn excommunicatie	mei '21-mrt '22 L's verblijf op de Wartburg - schrijft o.m. "De abroganda missa privata"	
	'21 MELANCHTHON: "Loco communes" eind '21/22 KARLSTADT: actief te Wittenbg; zijn Duitse Mis - andere Duitse Formul. v. KANTZ & MÜNSTER	
ADRIAAN VI '22-23	'23 (voorz.) L's <u>Ordnung Gottesdiensts in der Gemeine - le Duitse dooporde - "Von Anbeten des Sakram. des hl. Leichnams Xi" - (Karstw.) Latijnse Formula Missae & Communionis</u>	'23 Zw's "De Canone Missae Episcopalis" - OECOLAMPADIUS (?): "Das Testament Jesu Christi"
CLEMENS VII '23-34	'24 reformatie van o.m. Straatsbg & Neurenbg (beide met Duitse missen)	'25 Zw's "De Canone Missae Episcopalis" - OECOLAMPADIUS (?): "Das Testament Jesu Christi"
'24/25 Beeren-opstand	'25 L's <u>Deutsche Messe</u> (medewerking v. EUGENHAGEN en JONAS)	'25 reform. v. Zürich. - Zw's <u>Prædication/ Action oder Bruch des Nachtmehls/ Von der Taufe</u>
	'26 L's <u>De Taufbüchlein</u>	'25 Basel: Oecolampadius' <u>Duitse Mis</u> '25 (?) PAREL: eerste diensten i. h. Frans (le uitg. v. <u>La manière et fasson...</u> te Neuchâtel in '33)

Fragment van een ander schema van Bouman uit het privé-archief van Jan Ludgerink
Foto: Cees van Meerten

Henk Manders CSSR

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

VI. HENK MANDERS (1913-1996)

1. Vreemd

Als een ‘vreemdeling’ treedt Henk Manders in 1931 binnen in het noviciaat van de redemptoristen, toenmaals gevestigd in 's-Hertogenbosch.¹ In tegenstelling tot de andere novicen heeft hij niet het kleinseminarie van de congregatie doorlopen. Hij is in een heel ander geestelijk klimaat en een andere ‘cultuur’ opgegroeid. Sowieso wijkt het gezinsklimaat waarin hij op 2 februari 1913 werd geboren af van een doorsnee katholiek gezin. Ofschoon zijn vader katholiek is, is hij – bijzonder voor die tijd – secretaris van de socialistische woningbouwvereniging en lid van de neutrale ambtenarenbond. Bijzonder aan zijn moeder is het feit dat ze de kleindochter is van een Groningse dominee. Als de oudste van acht kinderen was Henk Manders in zijn geboorteplaats, de Noord-Brabantse gemeente Roosendaal, niet naar een katholieke maar naar een openbare lagere school gestuurd. Hierna had hij een gymnasiumopleiding aan het *Sint-Norbertuslyceum* gevolgd. Als gezin kerkt de familie Manders bij de redemptoristen aan de Kade. Daar was Henk in contact gekomen met pater A. van den Maagdenberg CSSR (1892-1952). Bij hem had Manders voor het eerst ervaren wat het is het mysterie te vieren. Het is diezelfde pater Van den Maagdenberg die hem later in zijn studententijd te Rome zal inspireren tot een studie van Oosterse theologie en liturgie.² De liturgische bewogenheid van pater Van den Maagdenberg is in die tijd, zeker binnen de congregatie van de Nederlandse redemptoristen, bijzonder te noemen. Immers, minstens tot aan WO II stellen de Nederlandse redemptoristische volksmissionarissen en theologen zich in het algemeen terughoudend op ten aanzien van de Liturgische Beweging.³ De meeste volksmissionarissen staan afwijzend tegenover pogingen om aan de volksmissies een nieuwe invulling te geven die door de Liturgische Beweging wordt geïnspireerd. Of concreter gezegd, zij voelen er weinig voor om hun volksmissies om te vormen tot Misweken. De redemptoristische theologen

¹ Voor biografische gegevens: BLIJLEVENS: ‘Ter nagedachtenis van Henk Manders’; VISSER: ‘Bij de dood’; GROOT ZEVERT: *Homilie*, alsook NELEN: *In memoriam Henk Manders* in KDC: Archief UTP 1290; BOSCH: *Henk Manders*, in *Archief redemptoristen te Witten*: Archief Henk Manders 5026; BLIJLEVENS: ‘Henk Manders’; VAN DER VEN: ‘Een liefde die het uithield’, in KDC: Collectie knipsels: Manders. Verder: ‘Curriculum vitae’, in *Sint Aegten*: AR 8254; X.: ‘Prof. dr. H. Manders’; HENS-GENS: ‘Theologiebeoefening’; THONEN: ‘Pater dr. H. Manders met pensioen’; HERMANS: ‘Theoloog van het respect’, in *Sint Aegten*: AR 8225; VAN GERVEN: ‘Henk Manders’; VISSER: ‘De levende onbekende’; CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven* 350-356. Ten slotte heb ik interviews afgenomen van: Ad Blijlevens CSSR (8 november 2006); Jozef Konings CSSR (17 oktober 2007); Henk Erinkveld CSSR (17 oktober 2007); Ambro Bakker SMA (29 november 2007); Koos Linders (15 januari 2008).

² VISSER: ‘De levende onbekende’ 126.

³ CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven* 223-224 en 262.

erkennen op hun beurt zonder meer de hoge waarde en waardigheid van de kerkelijke rituelen, maar zij vinden dat de Liturgische Beweging deze waarde overbeklemt en op dat punt tot estheticisme vervalt. Een zorgvuldig vormgegeven en uitgevoerde liturgie is in hun ogen van generlei waarde als ze niet wordt gedragen door een persoonlijk gebedsleven. Belangrijker dan een uiterlijke, actieve participatie aan de openbare eredienst is voor hen een persoonlijk doorleefd geloof dat zich uit in een persoonlijk gebedsleven. Zo stelt bijvoorbeeld J.L. Jansen (1860-1940), een gezagvol Nederlands redemptorist uit de periode vóór WO II, dat juist het persoonlijk gebedsleven door zijn individuele en praktische karakter meer rechtstreeks van invloed is op de heiligheid en het heil van de ziel dan de liturgie.⁴ Deze nadruk op de persoonlijke beleving van het geloof en het persoonlijke gebedsleven is terug te voeren tot de devotioneel getinte spiritualiteit van Alfonsus de Liguori zelf, de stichter van de congregatie.⁵ Dit zorgt er voor een goed deel voor dat gedurende lange tijd de liturgie niet bepaald een voorwerp van bijzondere aandacht is bij de Nederlandse redemptoristen en dat hun geestelijk leven en geestelijke vorming lange tijd vooral georiënteerd is op het beoefenen van devoties.⁶ In heel katholiek Nederland zijn de redemptoristen juist een belangrijke motor in het initiëren en verspreiden van het devotionele leven, tot in de diocesane grootseminaries toe (cf. Hoofdstuk II: Zacharias de Korte).⁷ Niettemin zijn er in Nederland vóór WO II onder de redemptoristen enkele figuren te vinden die zich het gedachtengoed van de Liturgische Beweging hebben eigen gemaakt en daaraan uiting geven in publicaties. Onder hen neemt Van den Maagdenberg CSSR een vooraanstaande plaats in.⁸

⁴ CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven* 224.

⁵ Interessant in dit perspectief is wat Henk Manders in 1971 schrijft wanneer hij reflecteert op de eucharistie in de spiritualiteit van Sint-Alfonsus: "The most prominent function of the Eucharist in the spirituality of St. Alphonsus is the intense personal relation between Jesus-God and the person that communicates with Him. This shows a lack of the ecclesiastical dimension, which is very striking, if we compare this with the way the eucharist is supposed to function in our days." En: "The mass has a rather secondary place in his spirituality. It is worthwhile to call attention to the fact that one of his most important works on spiritual life, the *Vera Sposa*, does not mention the mass, but has a long treatise on holy communion and on the visit to the blessed sacrament. (...) Alphonsus had always some difficulty in integrating mass in spiritual life otherwise than as a devotion. (...) The real functioning centre of the sacrament of the eucharist is the love of Jesus Christ towards us, asking for our response." Bijlage 6: nr. 96, 308 en 313.

⁶ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 110 en 112-113.

⁷ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 73; ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 239-243; CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven* 164-166.

⁸ CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven* 224. In een reeks artikelen in *De Volksmissionaris* uit de jaren 1938-1941 bepleitte hij enkele centrale gedachten van de Liturgische Beweging: de mis, met name de zondagsmis, als het hart van het christelijke leven; de offerhandeling als de voornaamste gestalte van de eucharistie; de actieve deelname van alle gelovigen aan de gebeden en rituelen van de mis en de prioriteit van de kerkelijke liturgie boven persoonlijke devotie.

Op 8 september 1932, een jaar en een dag na zijn inkleding in het noviciaat, doet Henk Manders zijn tijdelijke professie en wordt zo officieel lid van de congregatie van de redemptoristen.⁹ Hierna studeert hij gedurende twee jaar filosofie te Roermond en vier jaar theologie te Wittem. Reeds aan het begin van het vierde jaar theologie, op 22 september 1937, wordt Henk Manders tot priester gewijd.

Zoals op vele theologische opleidingen in die tijd, krijgt Manders hoofdzakelijk 'handboekenonderricht'. In de handboekenkeuze hebben de lectoren nadrukkelijk vermeden om 'jezuïetisch' of 'dominicaans' te zijn (bijvoorbeeld geen Noldin of Merkelbach), zo getuigt Manders. Scholastiek staat men niet in één of andere school.¹⁰ Wat het docentencorps van zijn theologische opleiding betreft, het is hoofdzakelijk academisch gevormd en heeft ook buiten Wittem een goede naam. Zo krijgt hij zowel dogmatiek als liturgie van dr. H. v.d. Meulen CSSR (1899-1960), die in 1950 tot provinciaal wordt benoemd, en moraaltheologie van dr. L. Buijs CSSR (1896-1953), die in 1947 benoemd wordt tot generale overste van de congregatie der redemptoristen.¹¹ Het vak liturgie wordt zowel door de studenten als de docent weinig gewaardeerd. Tijdens zijn lessen beperkt H. v.d. Meulen zich zuiver tot rubricatie en maakt daarbij gebruik van het liturgiehandboekje van Aertnijs-Pluym en het *Ceremoniale* van Aertnijs.¹² Sacramentenleer krijgt Manders onderwezen tijdens de lessen dogmatiek, aan de hand van het *Manuale theologiae dogmaticae* van J.-M. Hervé, een vierdelig handboek uit 1924 dat Manders classificeert als 'zeer middelmatig'. Eigenlijk, zo getuigt Manders later, heeft hij de theologie van de sacramenten eerst leren verstaan tijdens de inleiding die Buijs heeft gegeven op de moraal van de sacramenten. Bijzonder in het sacramententraktaat bij moraal was de mysterientheorie van O. Casel OSB en A. Vonier in zijn blikveld gekomen. Naast de lessen moraal en liturgie vindt er een maandelijks 'casus' plaats met de gemeenschap, waar een bij het lot aangewezen student een moraal- respectievelijk liturgiecasus moet oplossen, hetgeen dan verder wordt becommentarieerd. Vermeldenswaard in deze context is een rondvraag die de toenmalige provinciaal in 1931 onder de docenten heeft gehouden – drie jaar vóór Henk Manders zijn theologische opleiding start – om het vak liturgie in te voeren.¹³ Concreet ging het om de vraag of er naast het half uur praktische rubricoefeningen ook de theorie over de geschiedenis en de betekenis van de liturgie kon behandeld worden. Enkele docenten waren daar tegen, uit angst dat de studie overbelast

⁹ Op 24 september 1935 doet Manders zijn eeuwige professie.

¹⁰ *Sint Aegten*: AR 8244: 'Enquête' 4. Deze informatie heb ik kunnen achterhalen uit een getypte brief waarin Henk Manders – op vraag van Jan Roes, de toenmalige directeur van het KDC te Nijmegen – bondig beschrijft hoe de inhoud van de theologische opleiding te Wittem eruit heeft gezien in zijn studententijd en in de periode dat hij zelf docent was.

¹¹ *Sint Aegten*: AR 8244: 'Enquête' 2-3; DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 92, 116 en 144.

¹² AERTNIJS - PLUYM: *Compendium* en AERTNIJS: *Ceremoniale*.

¹³ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 112-113.

zou raken. Bovendien, zo stelden zij, werd de ontwikkeling van de liturgie al gedeeltelijk behandeld bij het vak kerkgeschiedenis. Misschien kon de aandacht voor de liturgie daar wat uitgebreid worden. De meeste docenten waren er wel vóór, omdat meer inzicht in de liturgie nuttig zou zijn voor de persoonlijke beleving van de toekomstige priesters. Uiteindelijk werd aan de provinciaal bericht dat alle docenten van mening waren dat geen nieuw vak moest worden ingevoerd, maar het volstond om de inhoudelijke ontwikkeling van de liturgie grotere aandacht te geven tijdens de lessen kerkgeschiedenis. Ook de rubriekles en de oefening van de rubrieken mocht wat uitgebreider zijn. De provinciaal liet hierop weten dat hierover later zou beslist worden. Over deze latere beslissing heb ik echter geen gegevens gevonden.

2. Romeinse jaren (1938-1945)

Na de voltooiing van zijn theologische opleiding te Wittem, wordt Henk Manders in de zomer van 1938 door zijn congregatie uitgezonden naar Rome om daar de theologiastudie verder te zetten aan het *Angelicum*. Hij promoveert er in 1941 *summa cum laude* tot doctor in de theologie met een dissertatie over *De liefde in de spiritualiteit van Sint Alphonsus*.¹⁴

Door de oorlogsomstandigheden in Europa kan Henk Manders na het behalen van zijn doctoraat niet onmiddellijk terugkeren naar Nederland. In afwachting van een mogelijke terugkeer naar zijn vaderland wijdt Manders zich aan het pastoraat. Eerst in een typische arbeidersparochie aan de rand van het diocees Rome. Alles draait daar rond de munitiefabriek die ten gevolge van de oorlog op volle toeren draait. Wanneer de geallieerden Sicilië binnenvallen, acht zijn overste de tijd gekomen om te evacueren. De kans is immers groot dat de munitiefabriek en daarmee de hele parochie, gebombardeerd wordt. Daarom wordt Manders overgeplaatst naar de *Parochie Marcellinus en Petrus*, een gemengde ar-

¹⁴ Pas zes jaar later, ter gelegenheid van de 250ste verjaardag van Sint Alphonsus' geboorte, laat Manders zijn dissertatie publiceren: Bijlage 6: nr. 1. Volgens M. Hensen OP is het de eerste Nederlandse studie over de spiritualiteit van Sint Alphonsus. HENSEN: 'Spiritualiteit Van Sint Alphonsus' 274. Deze studie maakt Manders tot een belangrijk Alphonsuskennner. Met name wanneer de redemptoristen in Nederland vanaf de tweede helft van de jaren zeventig op zoek gaan naar een vernieuwde vormgeving van het religieuze leven en zich bezinnen op de concretisering van hun pastorale prioriteiten, zal men graag een beroep op hem doen. Ook internationaal wordt hij dan gevraagd om zijn persoonlijke inbreng. Zie bijvoorbeeld: *TINR* 2 (1978) 4-10 en 14 (1982) 2-4. Het zou zeker de moeite lonen apart te onderzoeken welke invloed Manders heeft gehad op de *reïnventing* van de spiritualiteit van Sint Alphonsus ten bate van de congregatie van de redemptoristen. Ik beperk mij in deze biografie zeer specifiek tot zijn docentschap liturgie en zijn bijdrage voor de liturgiewetenschap. Vermeldenswaard is nog dat er in de jaren tachtig een samenvattend artikel van zijn dissertatie verschijnt in twee verschillende Engelstalige tijdschriften: in 1981 in *Apostolicum* en in 1988 in *Readings in Redemptorist Spirituality*. In 1990 (!) verschijnt een complete vertaling in het Portugees: Bijlage 6: nr. 3. Zijn doctorsbul dateert van 18 februari 1948. KONINGS: *Inventaris* 6, in: *Archief Redemptoristen te Wittem*. Daar treffen we ook zijn baccalaureus- en zijn licentiaatsdiploma aan welke hij heeft behaald aan het *Orientele*.

beiders- en middenstandsparochie. Deze concrete ervaringen in het parochiewerk doen Henk Manders voor het eerst de relativiteit van veel theologisch denkwerk inzien.

Door de oorlog gedwongen tot een langer verblijf te Rome dan oorspronkelijk gepland, kan Manders niet de verleiding weerstaan zijn wetenschappelijke kennis verder te verrijken. Geïnspireerd door pater Van den Maagdenberg (cf. infra) pikt hij de studie Oosterse theologie en liturgie op aan het *Pauselijke Oosters Instituut 'Orientale'*.¹⁵ Deze confrontatie met de Oosterse denkwereld aan het *Orientale* zorgt evenals het parochiepastoraat voor enige relativering. Ditmaal wordt de absoluteitheid van Westerse beschouwingen opeens in een geheel ander licht geplaatst. Deze confrontatie zal uiteindelijk een grote invloed uitoefenen op zijn verdere ontwikkeling. Zijn contact met de Russische en de Armeense Kerk brengt in hem bovendien een gevoeligheid tot ontwikkeling voor wat hij noemt 'het verschijnen van de heerlijkheid Gods in deze wereld'.¹⁶

Naast deze studie Oosterse theologie en liturgie, start Manders in deze periode eveneens een studie filosofie aan de *Gregoriana*.¹⁷ Deze filosofiestudie wordt hem vanuit zijn eigen congregatie opgelegd met het oog op een toekomstige benoeming – tegen zijn wil in – tot docent filosofie te Wittem. De gedwongen studieopdracht zorgt evenwel voor een eerste kennismaking met de fenomenologie, een filosofische stroming die in de toekomst zeer veel invloed op hem zal uitoefenen als theoloog en liturgiewetenschapper. Hier kom ik later nog op terug.

In 1944 rondt Manders beide studies af. Hierna is het nog bijna een jaar wachten vooraleer WO II in Europa ten einde is en hij terug kan keren naar Nederland. In het studiejaar 1945-1946 gaat Manders voor het eerst daadwerkelijk van start als docent filosofie te Wittem.

3. Het studentaat te Wittem (1946-1964)

Gedurende de oorlogsjaren was Manders te Rome praktisch afgesneden geweest van wat er zich in Nederland had afgespeeld.¹⁸ Bij zijn thuiskomst wordt hij geconfronteerd met een Nederlandse samenleving waarin heel veel is verwoest, niet alleen op materieel vlak maar ook op geestelijk gebied.

3.1. Een veranderend mens- en wereldbeeld

Reeds vóór zijn vertrek naar Rome en vóór het uitbreken van WO II waren veranderingen in opvatting over Kerk en samenleving, over kerkelijk gezag en instituties, over godsdienstige plichten en devotionele geloofspraktijken sluime-

¹⁵ HENSGENS: 'Theologiebeoefening' 13.

¹⁶ VISSER: 'De levende onbekende' 126.

¹⁷ HENSGENS: 'Theologiebeoefening' 12-13; CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven* 251.

¹⁸ *Sint Aegten*: AR 8244: 'Enquête' 6.

rend aanwezig geweest.¹⁹ Binnen de theologie waren in Europa diverse herbronningsbewegingen op gang gekomen die geleidelijk aan ook in Nederland interesse begonnen te wekken.²⁰ In Duitsland hadden reeds vanaf begin jaren twintig persoonlijkheden als Romano Guardini (1885-1968) en Karl Adam (1876-1966) van zich doen spreken. Zij legden onder andere de nadruk op de mystieke belevingskant van geloof, kerk en liturgie en legden zich toe op een herbronning aan de hand van de Bijbel, de patristiek en de oudchristelijke liturgie (cf. Hoofdstuk V: Bouman). Op deze wijze wilden zij een tegenwicht vormen tegen de vervreemdende rationale speculatie in de theologie en wel met het oog op een aansprekende prediking en liturgie. In Frankrijk was in 1930 een 'lang verdrongen lente' doorgebroken. In reactie op de ontkerkelijking en de secularisatie vormden daar cultureel-religieuze bewegingen en met name de jeugdbeweging *Jeunesse Ouvrière Catholique (JOC)* de kiemen voor theologische vernieuwing. De theologische hogescholen van de dominicanen (*Le Saulchoir*, met de mediëvist Marie-Dominique Chenu en de ecclesioloog Yves Congar) en de jezuiten (Lyon-Fourvière, met de theologen Henri de Lubac en Henri Bouillard) namen in deze een voortrekkerspositie in.

Door de oorlog was het verlangen naar verandering in een stroomversnelling geraakt. De oorlogsomstandigheden hadden nogal wat mensen met hun neus op de kernvragen van het leven gedrukt en hen de relativiteit van veel overgeleverde ideeën en gebruiken doen ontdekken. Enerzijds was er tijdens de oorlog in alle voorzichtigheid openheid en praktische samenwerking gegroeid tussen verschillende christelijke Kerken en levensbeschouwingen. In de dagelijkse strijd om te overleven en in het verzet tegen de vijandige bezetter waren scheidsmuren weggevallen. Wat de intellectuelen betreft, zij waren uit allerlei geledingen regelmatig onopvallend samengekomen en hadden gewerkt aan een soort blauwdruk voor een nieuwe maatschappelijke ordening, een samenleving zoals men die zich voorstelde als de oorlog voorbij zou zijn. Ze hadden gebrainstormd over een ontzuilde samenleving die gedragen zou worden door eenheid en respect voor elkanders politieke en levensbeschouwelijke overtuiging. Anderzijds was er toch een groep mensen die wilde vasthouden aan en terugkeren naar de vooroorlogse structuren. Zij heeft de overhand in de eerste periode na WO II en zij zorgt ervoor dat de eerste naoorlogse jaren vooral getekend worden door herstel van het oude. Met name de katholieke hiërarchie is er veel aan gelegen om de gelovigen weer meer in het gareel te krijgen. Met zijn

¹⁹ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 141-142; 177-181 en 204-205. Er bestaat heel veel literatuur over de jaren vijftig. Ik noem slechts twee opmerkelijke boeken, namelijk: SCHUYT - TAVERNE: *1950* en LUYCKX - SLOT: *Een stille revolutie?* Ook met betrekking tot de jaren zestig bestaat er veel literatuur. In het bijzonder verwijs ik naar VAN ROODEN: 'Oral history'; MCLEOD: 'The Religious Crisis of the 1960s'; RIGHART: *De eindeloze jaren zestig* en KENNEDY: *Nieuw Babylon in aanbouw*. Opmerkelijk feit is dat Manders zelf bij deze veranderingen uitdrukkelijk stilstaat tijdens zijn inleiding voor de plenaire priesterbijeenkomst van het bisdom Roermond op 23 november 1965. KDC: Archief Manders 193: 'De liturgie is aan het veranderen'.

²⁰ CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven* 198-210.

encycliek *Humani Generis* veroordeelt paus Pius XII in 1950 nieuwe stromingen in theologie en filosofie. In datzelfde jaar verklaart hij de lichamelijke tenhemelopneming van Maria tot dogma. Twee bestuursdaden waarmee de paus in feite een signaal afgeeft dat hij gesteld is op uniformiteit en geloofdiscipline. De dogmaverklaring fungeert bovendien als een soort van bevestiging en beklemtoning van het primaatschap van de paus in leerstellige kwesties. De Nederlandse katholieke intellectuelen ondervinden de schaduwkanten van de academische disciplineringsstrategieën wanneer Sebastiaan Tromp SJ (1889-1975) als consultor van het *H. Officie* in 1954 een apostolische visitatie houdt aan de diocesane grootseminaries en in 1955 aan de Nijmeegse universiteit. Beide visitaties zorgen ervoor dat enkele mensen uit hun functie worden gezet. Ook de Nederlandse bisschoppen pogen een doorbraak naar meer openheid tegen te gaan door de uitvaardiging van een ophefmakend *Mandement* in 1954. Toch blijkt het tij niet meer te keren. Ondanks allerlei disciplineringsstrategieën van bovenaf beginnen veel katholieken zich na de oorlog los te maken van de knellende banden van een gesloten katholieke samenleving, de onvrijheid van een dwingende moraal, de grote invloed van de Kerk op het persoonlijk en maatschappelijk leven. Het einde van de oorlog luidt uiteindelijk een bevrijding in die verder reikt dan het herstel van de oude situatie. Bevrijding vindt geleidelijk aan plaats op allerlei terreinen van het menselijk bestaan. Dit krijgt zelfs extra impulsen door allerlei nieuwe ontwikkelingen in de samenleving. Het *Marshallplan* en de zorg om nieuwe oorlogen te voorkomen richten bijvoorbeeld de blik meer naar buiten, over de landsgrenzen heen, en stimuleren tot internationale samenwerkingsplannen en -verbanden. Dit bevordert vervolgens de technologische vooruitgang en een groeiende welvaart onder alle bevolkingslagen. Op hun beurt scheppen deze zaken weer nieuwe mogelijkheden. Onderwijs en ontwikkeling komen binnen het handbereik van steeds meer mensen. Communicatie, vervoer en toerisme geven toegang tot vele tot dan toe onbekende landen en culturen. Techniek en industriële ontwikkeling leiden bovendien tot een andere, positieve houding ten aanzien van de natuur en de wereld. Ze worden niet langer angstig en afwijzend benaderd maar als beheersbaar en dienstbaar. Deze nieuwe houding leidt op haar beurt tot een andere denkwereld. De werkelijkheid wordt niet langer meer door het verstand geobjectiveerd maar de werkelijkheid zelf wil men onderzoeken via een eerbiedig luisteren naar wat die werkelijkheid aan mij als persoon openbaart. In deze benaderingswijze staat de mens in zijn wereld centraal. Uit dit alles verrijst uiteindelijk een nieuw type mens: geëmancipeerd, vol zelfvertrouwen en bewust van eigen vrijheid en verantwoordelijkheid, mondig en in staat om – in dialoog met zijn omgeving – beslissingen te nemen door een eigen kritisch oordeel op basis van kennis en ervaring. Uit dit alles verrijst ook een nieuw type samenleving: vertrekkend van de waarde van het individu, geseculariseerd, ontzuild, gemoderniseerd, gedemocratiseerd en mondiaal georiënteerd.

Deze veranderingen worden na WO II eveneens voelbaar en zichtbaar in de grootseminaries en studiehuisen. Het gesloten leefklimaat achter de seminarie- en kloostermuren, waar de geestelijke vorming eigenlijk voor een groot deel bestaat uit het aanleren van bepaalde religieuze praktijken, komt steeds meer onder druk te staan. De naoorlogse generatie priesterstudenten brengt een andere visie mee op hoe ze als priester wil functioneren, heeft andere gedachten en verwachtingen dan de oudere generatie priesters en kloosterlingen en wil niet meer gedwee het traditionele stramien qua geestelijke vorming en leefwijze volgen zoals dat in het grootseminarie of studiehuis sinds onheuglijke tijden gebruikelijk is. Ook Wittem krijgt daar mee te maken. Afgeslotenheid van het maatschappelijk leven en van het normale studentenleven stoot bij de naoorlogse redemptoristische generatie priesterstudenten steeds meer op weerstanden. De keuze voor een permanent samenleven met mensen die men zelf niet kiest en voor het priesterschap wordt steeds vaker uitgesteld of zelfs afgebroken. Overgeleverde tradities, zelfs dierbare gebruiken in de congregatie der redemptoristen spreken de jongere generatie priesterstudenten steeds minder aan. Hoe kan men aan deze jongeren een perspectief bieden waarin ze hun verwachtingen omtrent een eigentijds religieus leven vorm kunnen geven?

3.2. Docent filosofie (1946-1951)

Teruggekeerd uit Rome, neemt Manders op 1 januari 1946 de vrijgekomen taak als filosofiedocent van Dr. J. Peters CSSR (1909-1961) over. Deze laatste had namelijk, ten gevolge van de naam die hij als metafysicus had gemaakt, een leerstoel aangeboden gekregen aan de R.K. *Universiteit van Nijmegen*. Ofschoon Manders een heel kundig vakspecialist opvolgt, nu voor het eerst in zijn leven de functie van docent bekleedt en dan nog in een discipline welke niet zijn hoofdspecialiteit is, weet hij toch de studenten te boeien en te leren filosoferen.²¹

Het zou de moeite lonen te bestuderen wat Manders met het vak filosofie uiteindelijk gedaan heeft. Heeft hij in Wittem bijvoorbeeld ook iets gedaan met zijn kennisname van de fenomenologie te Rome? Echter, evenals een onderzoek naar zijn bijdrage aan de *reinventing* van de spiritualiteit van Sint Alfonsus (zie voetnoot 14) gaat ook een onderzoek naar zijn specifieke bijdrage aan de ontwikkeling van het vak filosofie te Wittem de grenzen van mijn liturgiegericht onderzoek te buiten.²²

²¹ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 149. F. Bodekke typeert Manders in de hoedanigheid van docent filosofie als een 'scherp dialecticus en metafysicus'. *Mandersblad* 6, in *Sint Aegten*. AR 5877.

²² In het KDC-archief heb ik een aantal filosofiecurssussen ontdekt die Manders daar zelf gedeponeerd heeft. KDC: Archief Manders 220-221 en 225-226.

Reeds na viereneenhalf jaar, meer bepaald op 29 augustus 1950, wordt Manders benoemd tot studentenprefect te Wittem.²³ Naast deze nieuwe functie blijft hij nog één jaar een gedeelte van het vak filosofie verzorgen.²⁴

3.3. Een studentenprefect met een bijzonder oog voor de tekenen van de tijd (1950-1955)

Zoals reeds aangehaald krijgt het studentaat te Wittem na de oorlog met een studentenpopulatie te maken die sterk verschilt in mentaliteit met die van de vooroorlogse jaren.²⁵ Vanaf het begin weet Manders daar als prefect op in te spelen en tracht hij – niet zonder herhaaldelijke raadpleging van de provinciaal en zelfs van de generaal der redemptoristen – het studentaat geestelijk en,

Studiehuis van de redemptoristen te Wittem

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

binnen zijn mogelijkheden, ook wetenschappelijk tot een verantwoord eigentijds instituut om te vormen.²⁶ Hij begrijpt dat de traditionele aanpak die decennialang naar tevredenheid is gepraktiseerd, nu niet meer dezelfde resultaten kan opleveren. Daarom ontwikkelt hij een andersoortige begeleiding. Een begeleiding die steunt op wederzijds vertrouwen. Hij geeft de studenten een eigen verantwoordelijkheid, ook al zorgt dit wel eens voor problemen. Zijn aanpak is niet primair gericht op de invoering van de studenten in een bepaalde traditionele vorm van religieus leven, maar veeleer op een vorming die de student in-

²³ 'Curriculum vitae', in *Sint Aegjen*: AR 8254.

²⁴ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 149-150 en 228.

²⁵ De term 'studentaat' werd bij de redemptoristen gebezigd voor hun theologische opleiding.

²⁶ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 144-146.

zicht moet geven in de consequenties van zijn levenskeuze en die de student bewust maakt van de eigen verantwoordelijkheid die deze keuze met zich meebrengt. Manders ziet zijn eigen rol als studentenprefect vooral als die van een wegwijzer. Door deze andere aanpak geniet hij onder de studenten het volste vertrouwen, ook als hij bepaalde gedragingen volstrekt afwijst.²⁷

Eén van de belangrijkste aandachtsgebieden in zijn functie als prefect is de zorg voor de spirituele vorming en begeleiding van de studenten.²⁸ Daarbij wenst Manders de religieuze en innerlijke groei van de studenten te verdiepen. Dat eenieder een persoonlijke hechte, dynamische band krijgt met de Heer. Het gaat hem echter niet om een groei in devotionele vroomheid, maar om een groei in evangelische en liturgische vroomheid.²⁹ In zijn individuele spirituele begeleiding en in zijn zondagse conferenties tracht hij de studenten op dit spoor te brengen. Hij geeft de liturgie een ereplaats in het geestelijk leven en legt daarbij de meeste nadruk op de H. Mis, als een belangrijke gemeenschapsbindende en eenheidstichtende factor binnen de gemeenschap. Verder wekt hij de aandacht van de studenten voor het daadwerkelijk meeleven met het liturgisch jaar. Manders schept ook extra mogelijkheden tot een evangelisch en liturgisch geïnspireerd geloofsleven. Zo maakt hij een start met de gedialoogde Mis op zondag en voert hij de zondagse vesperviering in.³⁰ Verder richt hij een *Liturgische Commissie* op voor de verzorging van de liturgie in het studentaat, geheel in de geest van zijn streven om niets van bovenaf op te leggen maar om, daar waar het enigszins mogelijk is, de eigen initiatieven en plannen van de studenten onder zijn begeleiding een kans te geven.

Als vrucht van zijn inlevingsvermogen in de leefwereld van zijn studenten is Manders na twee jaar als geen ander in staat een scherpe analyse te geven van de studenten uit zijn tijd. Deze analyse roept tegelijk de moeilijkheden op waar-

²⁷ Sprekend in deze is de omdoping van het eigen studentaatsblad in *Mandersblad*, als erbetoon bij zijn afscheid als prefect. Deze uitgave is inhoudelijk geheel gewijd aan wat de studenten aan Manders als studentenprefect hebben ervaren. *Sint Aegten*: AR 5879.

²⁸ In deze context mag niet onvermeld blijven hoe Manders als prefect ook aandacht heeft voor een gezonde ontspanning van de studenten. Zonder een aan de moderne tijd aangepaste ontspanning kan volgens hem de redemptoristische leuze *solī Deo et studiis* nooit zijn volle effect bereiken. Veranderingen die hij op dit gebied – niet zonder de nodige kritiek – heeft bewerkstelligd, zijn: het hand- en voetbal vanaf 1952-1953, het toestaan van sporttenu's en overalls, het kaarten in de recreatie, het bivak op buitenverblijf *Emmaüs*, het meer dan oogluikend toestaan van de jachtclub (bestuderen, vangen en opzetten van met name roofvogels), het contact met andere seminaria via de sport (OP, SCCC, WP, Rolduc, OFM en OSB) en het systeem van de vrijere wandelingen. *Mandersblad* 8-9, in *Sint Aegten*: AR 5879.

²⁹ Zie het getuigenis van de *Liturgische Commissie* in genoemd *Mandersblad* 10-13.

³⁰ Het communiceren tijdens de mis wordt in 1942 nog als een probleem gezien. Het communiceren vindt tot 1948 plaats direct na de meditatie, welke voorafgaat aan de H. Mis. DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 113 en 147.

voor hij als studentenprefect in woelige tijden staat. In een brief van 14 december 1952 schrijft hij aan pater generaal Buijs:³¹

Een van de grootste moeilijkheden lijkt me wel de geestelijke onrijpheid waarmee de jonge mensen het studentaat binnenkomen. Ze zijn helemaal niet door het leven gevormd. Van het religieuze leven kennen ze, ondanks een duchtig jaar noviciaat, niet de grondbeginselen. Ze zijn volop in een periode van zoeken en tasten, die eerst na een goede drie jaar tot rust begint te komen. Merkwaardig is dan ook dat niet degenen die uit het noviciaat komen het meest observant zijn, maar de mensen van de hogere klassen. De moderne mentaliteit blijkt ook veel studieproblemen te scheppen. Er wordt generatim hard gewerkt. Maar men voelt de theologie der handboeken als iets dat buiten het leven staat. Meer nog dan problemen voor de studie schept deze houding moeilijkheden voor de geestelijke vorming.

Hierop verder inhakend schrijft hij dat alleen 'positief-maatschappelijke deugden' voor de studenten waarde hebben. Nederigheid, anders dan in een algemeen menselijke vorm van bescheidenheid zegt ze weinig en van kruismystiek moeten ze niets hebben. Het vasten zegt hun wel wat, zeker in een maatschappelijke context, maar voor velen zijn de penitenties in de refter en andere lichamelijke boetedoeningen een probleem. Verder zijn de studenten een stuk mondiger geworden.

Deze constateringen brengen Manders ertoe om de ramen en deuren van het studentaat open te zetten, meer gericht op de maatschappij en het leven van mensen. Niet alleen stimuleert hij interseminaire contacten via deelname aan activiteiten van *Vindicamus* en een eerste internationale 'proefuitwisseling' tussen enkele studenten van Wittem en studenten van het redemptoristisch opleidingsinstituut in het Duitse Hennef-Geistingen (zomer 1955), ook bevordert hij contacten naar de samenleving toe zoals een beperkte deelname van de studenten aan een grote stadsmiszie in Kerkrade in oktober 1955.³²

Niet alle congregatiegenoten kunnen zich echter vinden in de manier waarop Manders zijn taak invult en in de ideeën die hij heeft.³³ Dit leidt geregeld tot

³¹ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 145-146.

³² *Vindicamus* is aanvankelijk de naam van een door studenten van het aartsdiocesane grootseminarie Rijsenburg uitgegeven missietijdschrift. Om het tijdschrift attractiever te maken, neemt de redactie contact op met andere priesteropleidingen met als doel missionaire gegevens uit te wisselen. Geleidelijk aan ontpopt het blad zich echter tot een communicatiemiddel tussen studenten van diverse grootseminaries en studiehuisen waarbij een kritische noot over de eigen opleiding niet ontbreekt. Uiteindelijk mondt dit in 1954 uit in de organisatie van contactdagen. DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 172.

³³ In een terugblik op die tijd zegt Manders jaren later: "Ik denk dat men te weinig oog had voor de toen reeds aanwezige veranderingen. Die zijn een paar jaar later pas echt naar buiten gekomen in een sterke teruggang van het aantal priesterstudenten en het groeiend aantal afhakers. Dat leek allemaal erg plotseling, maar was reeds jaren eerder sluimerend aanwezig. Overigens (begint te lachen) kan ik me voorstellen dat ik ideeën had die, in die tijd, mensen in het verkeerde keelgat schoten." HENSGENS: 'Theologiebeoefening' 14-15 en DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 175.

onbegrip en conflicten. Hoogtepunt vormt een gebeurtenis op de laatste zondag van de reeds genoemde grote stadsmisje in Kerkrade in oktober 1955. De deelname van de studenten aan een gezellige avond met muziek en dans als slot van een zinvolle, verrijkende ontmoeting met jongeren uit Kerkrade, brengt zoveel deining in de gemeenschap der redemptoristen teweeg dat het niet zonder gevolgen blijft voor het functioneren van Henk Manders. Enige dagen later, op 28 oktober 1955, wordt als een donderslag bij heldere hemel de tussentijdse benoeming van pater J. Kahmann CSSR tot studentenprefect aangekondigd.

Na de beëindiging van zijn functie als prefect op 25 oktober 1955, verricht Manders gedurende een aantal maanden retraitewerk in het *Sint-Clemens Retraitehuis* te Noordwijkerhout.³⁴ Vervolgens vertrekt hij begin 1956 voor een aantal maanden naar Parijs waar hij aan het *Institut Catholique* en aan de *Sorbonne* zich verder bekwaamt als theoloog. Aan de *Sorbonne* volgt hij onder andere college bij Oscar Cullmann (1902-1999). Deze befaamde lutherse, oecumenisch geïnspireerde Nieuwtestamenticus en patroloog inspireert hem – naar eigen zeggen – enorm. Hij wordt één van de mensen die de eigen wetenschappelijke werkwijze van Manders zal gaan beïnvloeden.³⁵

3.4. Docent dogmatiek (1956-1964)

Het verblijf van Manders buiten Wittem is eigenlijk maar van korte duur. Op 27 april 1956 mag Manders eindelijk, vijftien jaar ná zijn promotie tot doctor in de theologie, de taak van docent dogmatiek op zich nemen.³⁶ Zijn taakomschrijving luidt: het geven van Godsleer, genadeleer en sacramentenleer.³⁷ Omdat Manders nergens een goed handboek vindt, redigeert hij in de loop van zijn colleges eigen cursussen. Een aantal van deze gestencilde cursussen heb ik in twee archieven kunnen terugvinden.³⁸ In deze cursussen is zichtbaar dat hij sommige onderwerpen in de loop van de tijd verder heeft uitgebouwd en aangevuld.³⁹ Het zelf samenstellen van collegetraktaten geeft hem overigens het

³⁴ 'Curriculum vitae', in *Sint Aegten*. AR 8254.

³⁵ HENSGENS: 'Theologiebeoefening' 15.

³⁶ 'Curriculum vitae', in *Sint Aegten*. AR 8254. Volgens de namenlijst van docenten dogmatiek, welke Theo de Caluwe presenteert in zijn boek, is Henk Manders docent dogmatiek geweest naast Dr. C. Oomen. Laatstgenoemde zou docent dogmatiek zijn geweest van 1938 tot en met 1962, alsook studentenprefect in de periode van 1957 tot en met 1962. Hierna, namelijk van 1962 tot en met 1966, zou J. Konings naast Manders de functie van docent dogmatiek hebben bekleed. DE CALUWE: *Emmâüs aan de Geul* 224. Uit de ingevulde enquête van Manders blijkt daar eigenlijk niets van. *Sint Aegten* AR 8244: 'Enquête' 5.

³⁷ *Sint Aegten* AR 8244: 'Enquête' 5.

³⁸ *Sint Aegten* AR 5788: nrs. 34-38 en KDC: Archief Manders 287-288. In het nog niet geïndexeerde archiefmateriaal van *Sint Aegten* bevinden zich overigens nog andere versies van dit cursusmateriaal. Het cursusmateriaal in het KDC is van jongere datum dan het materiaal in *Sint Aegten*.

³⁹ In zijn cursus over de eucharistie worden bijvoorbeeld diverse pagina's aangevuld met diverse tussengeschoven pagina's. Zo wordt p. 39 aangevuld met 4 pagina's: p. 39a-d. *Sint Aegten* AR 5788: nr. 35.

gemak en de vrijheid om de nieuwste theologische, exegetische, patristische en liturgiehistorische inzichten op te nemen in zijn collegestof. Tussen de vele recente literatuur waarnaar hij verwijst neemt het boek *De sacramentele heilseconomie* van Edward Schillebeeckx een prominente plaats in.

Terwijl de taakomschrijving en de daaraan corresponderende titels van de cursussen doen vermoeden dat het vak dogmatiek nog op een klassieke scholastieke manier wordt ingevuld, laat een bestudering van het cursusmateriaal iets heel anders zien. Gezien mijn focus op het vak liturgie, ga ik niet uitgebreid in op de inhoud van het vak dogmatiek. Ik beperk mij tot een algemene blik op de cursussen over de sacramenten en heb daarbij vooral oog voor die elementen die interessant zijn in relatie tot de ontwikkeling van het vak liturgie.

Vooreerst valt het op dat **zijn cursussen over de sacramenten zijn opgebouwd volgens een bepaalde ‘ritmiek’**: 1) een bestudering van de Schriftgegevens met aandacht voor het *institutum* en de praktijk in de oerkerk; daarbij verwijst hij ook naar de ‘cursus H. Schrift’; 2) gestalte van het sacrament in de loop der tijden. Opvallend is hier dat hij alleen in de cursus over de eucharistie dit aspect begin jaren zestig reserveert voor het vak liturgie; 3) reflectie van de kerkvaders; 4) kerkelijke documenten en leer met bijzondere aandacht voor het *Concilie van Trente* en de scholastieke benadering van Thomas van Aquino; 5) theologische inhoud waarbij hij een veelvoudig zicht op de sacramenten laat zien. In deze ritmiek wordt mijn aandacht bijzonder getrokken door het tweede aspect: de gestalte van het sacrament in de loop van de tijden. In zijn cursus over de eucharistie schrijft hij dat de vraag naar de grondgestalte van dit sacrament in katholieke kring van betrekkelijk recente datum is. Volgens hem heeft Romano Guardini deze vraag voor het eerst formeel gesteld.⁴⁰ Daarbij is Guardini vaak misverstaan, zowel in de oplossing als in de vraagstelling die hij biedt. Zijn vraag is namelijk een *Formfrage* en niet een *Wesensfrage*, of anders gezegd, hij wil niet in vraag stellen of de Mis een offer is, maar of ze in de totaliteit van haar verschijningsvorm zich als een offer of als een maaltijd aanbiedt. In deze context wijst Manders erop dat niet alle auteurs precies hetzelfde verstaan onder het woord ‘gestalte’. Daarom stelt hij een scherpere omschrijving van het begrip ‘gestalte’ voor. Daartoe geeft hij zelf een voorzet:⁴¹

het sacramenteel ritueel, voor zover het in de beleving der Kerk (of bij fenomenologische analyse) tot één geheel wordt vanuit één aspect van het Instituut, zo dat dit ene aspect dient tot coördinatie in het ritueel van alle aspecten, die in het Instituut gegeven zijn.

Onder één aspect als ordenend beginsel verstaat Manders niet een theorie omtrent de eucharistie – ofschoon ook deze een rol kan spelen – maar een belevingsaspect. Onder ‘grondgestalte’ kunnen dan weer twee dingen verstaan wor-

⁴⁰ In zijn cursus geeft Manders niet aan op welk geschrift van Guardini hij zich baseert.

⁴¹ *Sint Aegten* AR 5788: nr. 35, 54.

den: a) de ‘historische’ grondgestalte: de gestalte waarin de eucharistie verschijnt in de oerkerk. Sommige liturgisten en theologen menen, zo stelt Manders, dat deze gestalte dé oergestalte is waaraan de viering van de eucharistie wezenlijk gebonden zou zijn; b) de ‘fenomenologische’ grondgestalte: de gestalte die bij fenomenologische reductie de wezenlijke bepalende vorm van de viering blijkt te zijn. Hierbinnen wijst hij vervolgens op twee denkrichtingen. Sommigen menen dat er bij fenomenologische reductie één vaste bepalende gestalte van de eucharistie blijkt te zijn die een constante vormt in alle gestalteveranderingen van de eucharistieviering in de loop der tijden. Ofwel leest men dit af uit de oerviering, ofwel meent men haar te verkrijgen door een vergelijking van de verschillende vieringen in de loop der tijden. Anderen menen dat een dusdanige grondgestalte niet te vinden is en verstaan onder de grondgestalte die grondeenheid die in de huidige viering bepalend is. In dit geval kan men in principe vanuit het *institutum* ook zoeken naar de mogelijke grondgestalten van de eucharistie en naar de gewenstheid van een bepaalde concrete gestaltegeving in gegeven omstandigheden. Naar zijn eigen mening blijkt uit het onderzoek dat hij in de liturgie cursus zal verrichten dat alleen de laatste weg begaanbaar is. Met betrekking tot de eucharistie betoogt hij verder dat tengevolge van de wijze waarop de vraag naar de gestalte van de eucharistieviering aan de orde is gesteld, zij lange tijd gedraaid heeft om de vraag: is de Mis maaltijd of offer? Tegen deze achtergrond spreekt hij over ‘de Utrechtse school’ en rekent daartoe Bouman en Prein. Het waardevolle van deze school is dat zij een nieuw element naar voren heeft gebracht in genoemde problematiek, namelijk dat van de gebedsgestalte. Persoonlijk vindt Manders de oppositie maaltijd-offer een ongedige oppositie. Ongetwijfeld heeft de eucharistie een op de Heer teruggaande grondstructuur, namelijk het ritueel van het Laatste Avondmaal. Ook daarvan blijkt echter dat de Kerk zich slechts in grote lijnen gebonden heeft geacht. En hij vervolgt:⁴²

Deze grondstructuur laat echter nog een ruime marge voor de ontwikkeling van de gestalte, die in de verschillende tijden zeer verschillend is geweest, hoewel steeds alle elementen van het Institutum hebben meegespeeld. De vraag naar de grondgestalte kan dan ook m.i. alleen maar de vraag zijn naar wat *hic et nunc* (*pro diversis temporibus*) de grondgestalte is (geweest), welke grondgestalte d.i. welke dominerende, vormgevende idee de beste is als geloofsexpressie van onze tijd e.d.

Wat bijzonder opvalt in het schrijven van Manders is dat hij, onder invloed van de fenomenologie, **systematisch spreekt over ‘sacramenteel ritueel’** en bij zijn analyses telkens aandacht heeft voor het gesproken woord, het ritueel ge-

⁴² *Sint Aegten* AR 5788: nr. 35, 54c.

baar en het materieel gebruiksvoorwerp (*elementum*).⁴³ Verder besteedt hij uitvoerig aandacht aan het verschil tussen teken en symbool(handelen). Bij dit laatste gaat het hem niet zozeer om het symbool als dusdanig (de *res naturae*) of ‘het uitgedrukte’, maar om de symboolactiviteit of de symbolische uitdrukkingsactiviteit. Met verwijzing naar Schillebeeckx (p. 396) stelt hij dat het symbool slechts echt een téken is als ervaringsmoment.⁴⁴ De aandacht voor het symboolhandelen voert hem zo tot aandacht voor **de belevingskant van sacramentele rituelen**.

Wat verder in het oog springt, is de aandacht van Manders – geïnspireerd door het reeds genoemde boek van Schillebeeckx – voor de structuurverwantschap en de inhoudsverwantschap tussen de heidense mysteria uit de Grieks-Romeinse cultuurwereld en de christelijke sacramenten en wel op **het niveau van de fundamenteel menselijke vormen**. Deze verwantschap berust enerzijds op het feit dat de mysteriën, zowel in het algemeen zijnde een rituele handeling alsook in het bijzonder zijnde een mysterieviering, een algemeen menselijke religieuze uitdrukkingsvorm zijn van een algemeen menselijke religieuze situatie – ondanks hun religieuze tekorten en ondanks zelfs vervalsingen van de situatie en het religieuze levensbesef –, anderzijds berust zij op de sacramentele heilseconomie, die krachtens de wet van Gods heilsplan (daarmee bedoelt Manders de wet van incarnatie en assumptie van de gehele mens) zijn connaturele weg zoekt in algemeen menselijke religieuze uitdrukkingsvormen. Hierbij plaatst hij de kanttekening:⁴⁵

Men zal kunnen verwachten, dat de christelijke sacramenten parallellen vertonen met authentieke buiten-christelijke rituele vieringen waar dan ook. Het zou interessant zijn dit terrein nader te bestuderen. En het grote belang voor de missionering springt in het oog.

De geobserveerde onderlinge verwantschap voert hem uiteindelijk tot aandacht voor de algemeen menselijke (religieuze) laag in de christelijke liturgie. Vervolgens is het interessant te zien hoe hij in zijn cursus over de eucharistie vrij uitgebreid ingaat op de algemeen menselijke betekenis van brood en wijn.⁴⁶ Al deze gedachten maken mij nieuwsgierig naar de manier waarop Manders het vak liturgie concreet heeft vormgegeven.

⁴³ Zeer de moeite waard is zijn schrijven hierover in zijn inleidende cursus op de sacramenten: *Sint Aegten* AR 5788: nr. 34, 3-6 en 69-74.

⁴⁴ SCHILLEBEECKX: *De sacramentele heilseconomie* 396.

⁴⁵ *Sint Aegten* AR 5788: nr. 34, 28.

⁴⁶ *Sint Aegten* AR 5788: nr. 35, 35-38b.

3.5. Docent liturgie: een lange weg van een juridische naar een fenomenologische en tekstkritische benadering van de liturgie (1946-1966)

Gelijktijdig met zijn benoeming tot docent filosofie wordt Henk Manders op 11 januari 1946 tevens benoemd tot docent liturgie. Dit docentschap kan vooral worden getypeerd als een 'bijkomstigheid'. Filosofie heeft de waarde van een hoofdvak en is duidelijk de hoofdtaak van Manders. Tot en met het collegejaar 1951-1952 omvat het vak liturgie één les van een uur per week.⁴⁷ Hierna wordt het vak liturgie tot het collegejaar 1962-1963 verhoogd tot twee lessen van drie kwartier per week. Komt dit omdat Manders ondertussen geen docent filosofie meer is en hij als studentenprefect zijn verantwoordelijkheid voor de geestelijke vorming van de studenten zeer serieus neemt? (zie 3.3.) Ook na zijn vertrek als prefect wordt het aantal lessen behouden. In het collegejaar 1963-1964 wordt ineens het vak liturgie vermeerderd tot drie lessen van drie kwartier. Het *Tweede Vaticaans Concilie* en de uitvaardiging van de *Constitutie over de Liturgie* heeft hier vermoedelijk een grote rol bij gespeeld.

Als docent liturgie volgt Manders dr. J. Peters CSSR op. Deze heeft volgens Manders vanaf ongeveer 1940 eveneens naast zijn docentschap filosofie de functie van docent liturgie vervuld.⁴⁸ Is het puur toeval dat het liturgieonderwijs bij een filosoof is terechtgekomen? Ik vraag mij af of het misschien vooral te danken is aan de liturgische interesse van een bepaalde redemptorist, die toevallig ook filosofie doceert. Manders getuigt over zijn voorganger dat deze naast Aertnijs-Pluym ook eigen beschouwingen gaf van 'meer echt liturgische aard'.⁴⁹ Peters heeft zich dus niet beperkt tot zuiver rubricatiek. Wat Manders betreft, hij heeft een bijzondere voorliefde voor de liturgie en zich te Rome op academisch niveau bekwaamd op dit terrein. In die zin is het eigenlijk logisch dat hij naast het docentschap filosofie ook het liturgieonderwijs overgedragen krijgt van dr. Peters. De intrigerende vraag is nu hoe hij dit vak liturgie concreet heeft vormgegeven. Uit het gevonden materiaal en de gehouden interviews blijkt verrassend genoeg dat hij zich de eerste tijd heeft beperkt tot rubricatieonderwijs.

3.5.1. Rubricatieonderwijs

Volgens Ad Blijlevens CSSR, die in de periode 1950-1956 achtereenvolgens zijn filosofische en theologische opleiding heeft genoten te Wittem, heeft Manders in zijn studententijd alleen rubricatieonderwijs gegeven.⁵⁰ Dat mocht ook niet anders, aldus Blijlevens. Dit rubricatieonderwijs plaatst hij meer specifiek in het kader van de toenmalige gehechtheid van de redemptoristen aan een goed

⁴⁷ *Sint Aegten*: AR 5777.

⁴⁸ In 1939 is volgens Manders kerkhistoricus dr. G. Cloin de dogmaticus dr. H. v.d. Meulen opgevolgd als *lector rubricarum*. Deze keuze voor een kerkhistoricus heeft mogelijk te maken met de reeds aangehaalde discussie in 1931 (cf. paragraaf 1).

⁴⁹ *Sint Aegten* AR 8244: 'Enquête' 4.

⁵⁰ *Interview Blijlevens* (8 november 2006).

uitgevoerd ceremonieel. Ook Jozef Konings CSSR kan zich alleen rubriekenonderricht herinneren en wel aan de hand van Aertnijs.⁵¹

Manders zelf heeft zich meermaals uitgesproken over de waarde van rubriekenonderricht. Zo onderkent hij dat dit soort onderricht vaak op een nogal legalistische manier wordt gegeven. Persoonlijk benadert hij het rubriekenonderricht vooral op een positieve wijze. Hij waardeert het navolgen van rubrieken in principe als een zinvol iets. Het stipt navolgen van de rubrieken, wat zich uiterlijk misschien mag voordoen als een juridisme, is immers niet allereerst uitdrukking van een morele houding van gehoorzaamheid aan de kerkelijke voorschriften, maar in de kern uitdrukking van een religieuze houding. Het drukt de eerbied van de mens uit voor de liturgie en het benadrukt de onaanraakbaarheid van de liturgie zelf.⁵² In de eerbied voor het voorgeschrevene beleeft men wat men in alle onaanraakbaarheidceremonieel in de liturgie beleeft: het contact met het mysterie, met de verborgen God, voor wie men terugwijkt terwijl men Hem nadert.

In het archief van het studentaat heb ik inderdaad cursusmateriaal gevonden dat wijst op rubriekenonderricht: stencils over de nieuwe rubriekenorde en over de rubrieken van het brevier.⁵³ Zij geven een opeenstapeling van juridische bepalingen. Het is zeer taaie, puur rubricistische leerstof. Met betrekking tot het brevier geeft Manders zo nu en dan een beetje historische uitleg, maar dan zéér minimaal. Regelmatig verwijst hij inderdaad naar J. Aertnijs. Inzake het brevier verwijst hij daarnaast ook naar H. Schmidt, A. Bugnini, P. van Gemert, Th. Schnitzler en periodieken als *Acta Apostolicae Sedis*, *Katholiek Archief* en *Ephemerides Liturgicae*. Naast deze stencils die hebben gefunctioneerd als aanvulling op het handboek van Aertnijs, heb ik ook nog andersoortig materiaal gevonden. Vooreerst twee stencils over het altaar, waarbij het ene exemplaar een herschrijving blijkt te zijn van het andere.⁵⁴

3.5.2. Het altaar

Vooreerst valt op dat hij dit keer een opsomming geeft van literatuur ter verdieping en inspiratie, waaronder een reeks artikelen uit de negenentwintigste jaargang van *La Maison-Dieu* en rubrieken uit de *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie*, het *Lexikon für Theologie und Kirche*, alsook uit het *Liturgisch Woordenboek*. Onmiddellijk hierna gaat hij het altaar vanuit drie verschillende posities bekijken: vanuit juridisch, theologisch en liturgisch oogpunt.

⁵¹ *Interview Konings* (17 oktober 2007).

⁵² Deze gedachten verwoordt hij enige jaren later, in zijn befaamd geworden publicatie over de desacralisering van de liturgie (Bijlage 6: nr. 63, 133), alsook in zijn artikel 'God werd anders' (Bijlage 6: nr. 20, 38-49) en in zijn Amerikaanse cursus *Theological Implications of the Liturgy and its Renewal* (Bijlage 6: HM10).

⁵³ Het betreft hier Bijlage 6: HM4 en HM5.

⁵⁴ Bijlage 6: HM1 en HM2.

Voor de juridische kijk op het altaar inspireert hij zich aan Aertnijs-Damen.⁵⁵ De juridische definitie tracht volgens Manders kort de voorwaarden samen te vatten die tegenwoordig noodzakelijk zijn om op een bepaald kerkmeubel de H. Mis op te dragen. De theologische omschrijving van een altaar kan echter – zo zegt hij – niet onmiddellijk betrekking hebben op het huidige kerkmeubel, maar zal de heilsfunctie van het altaar in de eigenlijke zin van het woord moeten aangeven.⁵⁶ Na een theologische reflectie op de functie van het altaar in het OT en het offer van Christus, komt hij tot de slotsom dat Christus het altaar is van Gods Kerk. Daaruit trekt hij dan weer de conclusie dat het huidige kerkmeubel geen eigenlijke cultuele functie kan hebben als altaar, tenzij in zover het een symbool is van Christus.⁵⁷ Tenslotte blijft hij stilstaan bij de liturgische ‘definitie’ van het altaar: deze dient uit te gaan van de liturgische functie die het te vervullen heeft. De theologische omschrijving is daar slechts een onderdeel en wel een deelfunctie van die pas vrij laat aan het altaar is toegekend. Uit deze theologische omschrijving spruiten – met min of meer verzelfstandiging van de functie en de herinnering aan het OT – enige liturgische bijzonderheden van het altaar voort. Na een opsomming van deze ‘bijzonderheden’ staat Manders vervolgens stil bij de eerste en oorspronkelijke functie van het huidige kerkmeubel: de functie van tafel, een functie die nog wel in de naam wordt vastgehouden (*mensa Domini, bagja trapeza*, naderen tot de Tafel des Heren), maar met het prevaleren van de offerwaarde van de H. Mis op het maaltijd karakter op de achtergrond is geraakt.⁵⁸ Tenslotte wijst Manders op de functie van het altaar als *confessio martyrum*.

Na deze drievoudige benadering van het altaar, gaat Manders in op het wijdingsritueel van dit kerkmeubel. Dit werkt hij echter niet op de stencil verder uit. In plaats daarvan verwijst hij naar het handboek van Aertnijs-Damen.

Het is duidelijk dat Manders in deze cursus verder gaat dan zuiver rubriekenonderdicht. Is het een eerste poging om een andere wending aan het vak liturgie te geven? Veel ruimte wordt hem daartoe in de jaren vijftig nog niet gegeven, getuige de uitspraak van Blijlevens (cf. supra). Sprekend in deze context is de aantekening die in het lesrooster van 1962 (!) te vinden is:

Liturgie moet voortaan behandelen de stof van A.D.[= Aertnijs-Damen] II n.n. 235-260 (altaar, paramenten en dergel.)⁵⁹

Toch is in deze cursus al iets te proeven van een werkwijze die hij later nog vaak zal hanteren: de inbreng van een theologische doordenking van de heden-

⁵⁵ Bijlage 6: HM1, 1 en HM2, 1.

⁵⁶ Bijlage 6: HM1, 1 en HM2, 1.

⁵⁷ Bijlage 6: HM1, 2.

⁵⁸ Bijlage 6: HM1, 2-3.

⁵⁹ *Sint Aegten*: AR 5777.

daagse liturgische praktijk, met behulp ook van juridische en historische kennis. Deze manier van werken is een paar jaar later nog veel meer te proeven in zijn cursus *De gestalte der Heilige Mis in de loop der tijden*.⁶⁰ En dat is niet zo verwonderlijk. De bestudering van de gestalte van een sacrament in de loop der tijden vormde bij Manders immers aanvankelijk een onderdeel van het vak dogmatiek (cf. 3.4.). Zijn bestudering van de liturgie der sacramenten in de hoedanigheid van docent dogmatiek doet hem geleidelijk aan anders kijken naar het vak liturgie. Begin jaren zestig neemt hij eindelijk het initiatief om, naast de rubriekenleer die hij nog steeds vanuit zijn eigen congregatie verplicht is te geven, iets extra's toe te voegen aan het vak.⁶¹ Daarbij kiest hij duidelijk niet voor een louter liturgiehistorische 'toevoeging', maar voor een fenomenologische benadering van de bestaande liturgie waarin het aspect van de genese van de liturgie slechts een beperkte, dienende functie vervult.

3.5.3. *De gestalte der Heilige Mis in de loop der tijden*

Vooreerst valt het op dat Manders niet echt als een vlotte schrijver overkomt in deze cursus. Regelmatig kom ik slecht geconstrueerde zinnen tegen. Bovendien is hij geen held in het scheppen van een heldere structuur in zijn traktaat. Weliswaar zit er inhoudelijk een structuur in zijn betoog, maar het vergt inspanning om deze op het spoor te komen. Dit komt omdat hij niet een consequent volgehouden zichtbare structurering van de tekst doorvoert. Dit fenomeen kom ik ook in een aantal publicaties en in latere cursussen tegen. Niettemin weet Manders zijn lezers te boeien, en wel dankzij de bijzondere manier waarop hij de liturgie bestudeert.

Manders vangt de cursus aan met een beknopt overzicht van **de bestaande typen van Misviering in zijn tijd en hun verschijningsvorm in verschillende 'gestaltes'**.⁶² In totaal onderscheidt hij vijf typen: 1) de *Missa lecta*; 2) de *Missa cantata*; 3) de *Missa solemnis*; 4) de *Missa pontificalis* en 5) de *Missa papalis*. De verschijningsvorm deelt hij op in drie verschillende gestaltes: 1) geclericaliseerd; 2) participatie aan de geclericaliseerde vorm en 3) communautair. Wat onmiddellijk opvalt in dit schema is de opsplitsing van de *Missa dialogata* in twee mogelijke gestalten: 1) de *Missa lecta* waarbij de gelovigen participeren aan de geclericaliseerde vorm: de celebrant is hier subject van de liturgie; de gelovigen 'doen mee' met de celebrant; 2) de communautaire vormgeving van de *Missa lecta*: subject van handelen is hier de cultusgemeenschap als hiërarchisch geleed geheel. Hier wordt onder andere gestreefd naar het herstel van de verschillende

⁶⁰ Ik bedoel hier Bijlage 6: HM6.

⁶¹ In een terugblik op zijn docentschap liturgie te Wittem getuigt Manders zelf: "In de liturgie heb ik, naast de verplichte, maar verkorte rubriekencursus getracht op basis van historisch besef een theologisch inzicht te geven van wat er in de liturgie aan de hand was. Het is nooit goed van de grond gekomen." *Sint Aegten* AR 8244: 'Enquête' 4.

⁶² Bijlage 6: HM6, 1.

liturgische functies (diaken, lector) in de stille Mis en de opname van de volkstaal. Manders' eigen voorkeur gaat uit naar de *Missa solemnis* in communautaire verschijningsvorm: zij wordt volgens hem 'als de grondvorm van viering gewaardeerd'.⁶³ Dat heel de cultusgemeenschap uiteindelijk subject van de liturgie is, ligt hem ook nauw aan het hart en wil hij graag aan zijn studenten meegeven.

Na dit schema wil Manders een overzicht geven van de wijze waarop **de Misviering één bewegingsgeheel** vormt. Dit doet hij door een aantal veelvuldig terugkomende 'principen' te volgen die de bewegingsgang van de Misviering kenmerken en ondersteunen. Daarbij plaatst hij de kanttekening dat er naast de genoemde principen nog andere aan te geven zijn, omdat het bewegingsgeheel van de Mis nu eenmaal is samengesteld door een veelvuldigheid van bewegende factoren. Genoemd kunnen ook worden: taal, ruimte, zang, gedachten- en mysterieordening (daarvoor verwijst hij naar het kerkelijk jaar en de theologische beschrijving van de onderdelen) en ook nog de gestalte van de Mis zelf (afgezien nog van lichaamsbeweging en dergelijke). Wat volgt biedt hij slechts aan als 'tips'.⁶⁴

Als eerste principie noemt hij: de HERHALING.⁶⁵ Dit geldt zowel de thematiek als de structuur van de onderdelen. Ze impliceert variatie, dat wil zeggen thema- of functieverschil in de verschillende toepassingen van de herhaling. Voorbeelden hiervan zijn: intochtprocessie, evangelieprocessie, offertoriumprocessie, communieprocessie, uittochtprocessie waar en het processie-thema gevarieerd wordt en de functie van de processie verschilt. Als voorbeelden omtrent de structuur noemt Manders: 1) herhaling van de officiestructuur (*psalmus cum oratione*) als begeleiding van de grote processies; 2) herhaling van de groet *Dominus vobiscum (Pax tecum)* als inleiding op een plechtigheid waarbij bijzondere opmerksaamheid van de gelovigen wordt gevraagd; 3) herhaling van de *ekfonese* (= de luide priesterlijke uitroep ter beëindiging van het stil priesterlijk gebed) met overleidingsfunctie. Met 'overleidingsfunctie' bedoelt hij dan dat het tegelijk het slot van een handeling vormt en de aanvang van een andere handeling.⁶⁶ Als voorbeelden omtrent de thematiek noemt Manders: 1) herhaling van het oblatiethema; 2) herhaling van het anamnesethema; 3) herhaling van het ratificatie- of consecratiethema; 4) herhaling van het doxologische thema, gewoonlijk in verband met het trinitaire thema en dit laatste gevarieerd in het nevenschikkende (*et-et*) en 'oconomische': *per Christum (Filium) in Spiritu*. Dit doxologisch thema dient zowel als slot van vele gebeden als tot schema van de gebedsop-

⁶³ Bijlage 6: HM6, 1.

⁶⁴ Bijlage 6: HM6, 1b.

⁶⁵ Bijlage 6: HM6, 1b-1c.

⁶⁶ Naar eigen zeggen heeft Manders herhaaldelijk voor dit germanisme een goed Nederlands woord gezocht. Maar dat is hem niet gelukt. Aaneenschakeling, scharnier, koppeling geven in zijn ogen allemaal slechts één kant weer van hetgeen hij bedoelt. Bijlage 6: nr. 107, 181 voetnoot 1.

bouw (bijvoorbeeld bij het eucharistisch gebed en bij het *credo*); 5) onder dit hoofd plaatst Manders ook het klassieke opbouwschema van de oraties: aanspreking - lofprijzing (anamnese) - vraag; 6) tot slot ziet hij in de Misvieringen die als geheel gecomponeerd zijn ook dikwijls herhaling en variatie van het tekst- en gedachtentema der gezangen en soms ook van de lezingen.

Als tweede principie noemt Manders: de RITMISCHE OP- EN NEERGANG DER BEWEGING.⁶⁷ In zekere zin zou men hier volgens hem kunnen spreken van vertraging en versnelling, omkering van de beweging, zoeken van rustpunten, voortvloeien van de beweging enerzijds terwijl anderzijds een rustpunt of althans een vast punt wordt gehandhaafd, harmonisering en contrastwerking der bewegingen, enzovoorts. Ook hier weer wijst Manders op het principie van 'overleiding'. Regelmatig functioneert in de Misviering het slot van een onderdeel tevens als opening van het aansluitend nieuwe onderdeel, zodat de beweging doorgaat en toch in al haar geledingen gemarkeerd wordt. Door toepassing van dit principie vormt de Misviering werkelijk één geheel. Één geheel dat ontstaat door de harmonische (in de praktijk weliswaar niet altijd geslaagde) verbinding van de delen in verschillende *tempi* en *modi*. Nauw met dit tweede principie verwant zijn aldus Manders sommige parallelle structuren die men in de Misviering aantreft, zoals bijvoorbeeld een 'kleine canon' (de oblatiegebeden) en een grote canon. Tenslotte wijst Manders op de wisseling in gebedshouding. Terwijl in de Misviering normaal gezien de gebedsrichting tot de Vader is gericht, ziet men soms het gebed gaan tot de Heer Jezus Christus. In vrij late gebeden ziet men hier en daar het gebed gericht worden tot de H. Drieëenheid.

Nergens zijn in dit boeiende cursusgedeelte verwijzingen te vinden naar materiaal waar Manders zijn gedachten vandaan haalt. Zijn het de resultaten van een eigen fenomenologisch en hermeneutisch doorlichten van de Misviering in haar geheel en in haar onderdelen? Ook in zijn publicatie 'Iets over de ritmische principieën van de misopbouw', welke rond diezelfde tijd verschijnt in het redemptoristisch tijdschrift *Ministerium Verbi* en in 'De Mis als bewegingsgeheel', een artikel dat twee jaar later verschijnt in *Tijdschrift voor Liturgie*, vertelt hij eigenlijk niets over gehanteerde inspiratiebronnen.⁶⁸ Interessant is evenwel de constatering dat het artikel in *Ministerium Verbi* bijna woordelijk overeenkomt met het cursusgedeelte. Extra in dit artikel is een uitgebreid schema van de opbouw van de toenmalige Romeinse Mis (p. 82-89). Het artikel dat twee jaar later verschijnt in het *Tijdschrift voor Liturgie* werkt niet alleen zijn bevindingen verder uit maar schept tevens meer helderheid. Zo plaatst hij zijn wetenschappelijke bijdrage in de context van allerlei pogingen om de Mis weer als een structuurgeheel te laten functioneren, waarbij men in Nederland – voor zover hem bekend is – teruggrijpt naar de structuur van de Romeinse Mis. Deze pogingen volgen uit de wens tot versobering en het doorzichtig maken van het

⁶⁷ Bijlage 6: HM6, 1c-1d.

⁶⁸ Bijlage 6: nrs. 45 en 107.

geweldig ingewikkelde complex van rituele handelingen dat de H. Mis is en wel ten bate van de gewone gelovigen. Eigenlijk zou de H. Mis weer als één sprekende heilige handeling voor en van de gemeente Gods moeten kunnen fungeren, aldus Manders. Het is een wens die uiteindelijk ook verwoord wordt in het eerste hoofdstuk van de *Constitutie over de Liturgie* zoals die door de laatste stemming van Vaticanum II is gekomen. Deze wens resoneert volgens mij ook mee in zijn cursus aan de theologiestudenten te Wittem en in de specifieke keuze om iets ‘toe te voegen’ aan het vak liturgie: hij wil de liturgie ook voor hen ‘meer doorzichtig’ maken. Zijn fenomenologische benadering van de Mis als één bewegingsgeheel levert daartoe niet alleen een interessante bijdrage, maar zorgt ook voor een belangrijk tegenwicht ten aanzien van de rubriekenleer die de liturgie veeleer tot een complex en weinig overzichtelijk geheel maken en die geen aandacht heeft voor de concrete zin en inhoud van de liturgie.

In het derde deel van de cursus zoomt Manders in op een specifiek gedeelte van de viering: **het eucharistisch deel**. Met name gaat hij op zoek naar de oorsprong van het eucharistisch deel. Aan de hand van de titel zou je een liturgiehistorisch verhaal verwachten. Al lezend kom ik erachter dat hij ook hier weer zeer theologisch reflectief te werk gaat.

In een eerste paragraaf geeft Manders dit keer wèl een lijst van literatuur aan. Wat opvalt, is het feit dat hij ook studies van niet-katholieke zijde – zoals die van H. Lietzmann en G. Dix – expliciet een plek geeft in zijn literatuurlijst.⁶⁹ Onder de algemene studies van katholieke zijde noemt hij naast de werken van P. Battifol, L. Duchesne, A. Fortescue en J. Jungmann ook de tweede editie van het handboek van Zacharias de Korte. Deze laatste waardeert hij als ‘goed ter eerste oriëntering’.⁷⁰ Verder noemt hij bij ‘speciale studies omtrent de oorsprong’ onder andere *De maaltijd des Heren* van Jan Prein, welke hij kwalificeert als een echte ‘prein’. En hij vermeldt expliciet een serie studies over de Joodse gebruiken.

In een tweede paragraaf staat Manders stil bij de maaltijd ‘binnen welks kader de instelling van de Eucharistie is geschied’.⁷¹ Hier vertrekt hij van een discussie uit zijn tijd. Concreet start hij met de vraag of Christus de eucharistie heeft ingesteld tijdens een paasmaaltijd of tijdens een *chaburab*-maal, een vraag die

⁶⁹ Het betreft hier: LIETZMANN: *Messe und Herrenmahl* en DIX: *The shape of the liturgy*.

⁷⁰ Bijlage 6: HM6, 1d.

⁷¹ Bijlage 6: HM6, 1e-16. Hier dient opgemerkt dat ik in de bewaarmap van het archief te Wittem ook een stencil heb gevonden die start met: ‘Par. 3: Iets over de ritmische principes van de Misopbouw’. In feite is het een overtyp van de bijna complete cursustekst van het hier besprokene. Kleine foutjes (spelling, tekens) zijn gecorrigeerd, maar bij het overtypen zijn weer andere fouten in de tekst geslopen. Inhoudelijk voegt zij niets toe. Merkbaar is dat degene die de tekst heeft overgetypt, niet in de materie thuis was: sommige fouten worden gewoon overgenomen. Ook de warrige structuur is compleet overgenomen: een gemiste kans. Deze tekst is voor mij echter wel van belang omdat in de cursustekst die ik op dit ogenblik bespreek de pagina’s 9-10 ontbreken. Voor deze pagina’s ben ik aangewezen op de overgetypte versie.

uiteindelijk theologische implicaties heeft. In deze discussie bekennt Manders kleur. Hij schrijft:⁷²

S. dezes zou zonder meer voor de synoptici willen kiezen (de moeilijkheden uit St. Jan worden in de schriftuurkursus wel besproken) die duidelijk het laatste Avondmaal in het kader van een paasviering (en bijzonder Lucas) van een paasmaaltijd plaatsen, met evident theologische bedoeling de eucharistie (en daarmee het Lijden en de Verrijzenis) als vervulling van het paasgebeuren (Uittocht – Verbondsstichting – Paaslam – jaarlijkse anamnestiche viering van O.V.) te laten zien. Daarbij speelt de zegening van de beker (die ook literair ons eucharistisch gebed heeft bepaald en niet de broodzegen!) een zeer gewichtige rol en het Woord des Heren daaromtrent, waarin duidelijk offerkarakter, relatie met het Lijden, met Stichting van N.V., met verzoeningskarakter (*sacrificium expiatorium*) worden vastgelegd.

Na deze standpuntbepaling zoomt Manders in op de Joodse Paasmaaltijd. Hij laat de studenten zelf als het ware proeven van de belangrijkste gebedsteksten uit die maaltijd. In deze teksten, welke hij grotendeels zelf vertaalt, plaatst Manders op een veelzeggende manier met enige regelmaat korte Latijnse zinsneden uit het Romeins eucharistisch gebed: handig ter vergelijking. Soms zorgt hij daarbij zelfs voor een eigen omzetting van de eucharistische tekst in het Latijn om de verwantschap nog duidelijker naar voren te laten komen. Vervolgens geeft Manders na elk onderdeel (de wijze waarop de zegen gezegd wordt, enige korte zegenformules, de zegen over de beker der zegening, de paasspreuk die is ingelast in de zegenspreuk over de beker) een korte reflectie waarin hij op eigen wijze het gevondene theologisch duidt. En hij kijkt naar 'de gang', het ceremonieel van de Joodse paasmaaltijd. Geïnspireerd aan Strack-Billerbeck en Jeremias geeft hij een schema van het verloop van de paasmaaltijd, vergezeld van een aantal 'toelichtende' teksten (bijvoorbeeld de waaromvraag van de jongste, met het antwoord daarop) en een zinging van de voornaamste handelingen. Na dit dicht op de oorspronkelijke teksten en ceremonieën 'proeven' en 'duiden', keert Manders terug naar de actualiteit en mengt zich dit keer in het debat omtrent de plaats van de oorspronkelijk door de Heer verrichte eucharistische ritus.

Tot slot keert hij in zijn laatste paragraaf in zekere zin weer terug naar de beghematiek van zijn cursus, namelijk de verschijningsvorm van de eucharistie in een bepaalde gestalte. Zijn aandacht gaat nu uit naar de 'oergestalte' van de eucharistie. Als aanloop hier naartoe maakt hij zijn studenten er eerst van bewust dat er een onderscheid dient gemaakt te worden tussen 'instituut' en 'gestalte'. 'Instituut' noemt Manders datgene wat de Heer als 'inzetting' aan de apostelen heeft meegegeven te vieren, met de volle rijkdom van wezenlijke inhoud en ritueel. Met 'gestalte' bedoelt hij: de uitdrukkingsvorm die het insti-

⁷² Bijlage 6: HM6, 1e.

tuut krijgt vanuit een bepaalde ‘geheelheidsbeleving’ ervan op een gegeven moment in de Kerk. Of anders gezegd, de rituele vorm ‘zoals ze een geheel vormt als bepaalde uitdrukking van het instituut bijvoorbeeld offer, eucharistie, maaltijd, synaxis, participatie, *sacramentum unitatis*.⁷³ Wat hij vervolgens zegt, is als gedachte duidelijk terug te vinden in zijn cursus dogmatiek (cf. 3.4) maar voor die tijd bijzonder en gewaagd te noemen. Het is in wezen een kritische noot richting liturgiewetenschappers uit zijn tijd die niet alleen ijverig op zoek gaan naar de oergestalte van de eucharistie, maar deze oergestalte tevens als ideaal voorhouden voor de huidige tijd. In feite herhaalt hij hier met andere woorden wat hij reeds in zijn cursus dogmatiek heeft gezegd:⁷⁴

Het instituut valt niet noodzakelijk geheel samen met de gestalte, ook niet met de oorspronkelijke. Bovendien lijkt het mij moeilijk een voor de eucharistie bepalende ‘grondgestalte’ vast te leggen. De rijkdom van het institutum eucharistiae heeft ten gevolge, dat haar gestalte voortdurend evolueert. In deze evolutie spelen alle elementen een rol, maar zij vormen telkens op andere wijze een geheel. Een geheel, dat nooit volkomen sluitend is, omdat er altijd elementen zijn, die de feitelijke synthetiseringsbeleving overschrijden. (...) Geen van deze gestalten is uitputtend en mag exclusief als dé gestalte naar voren worden gebracht. De gestalte blijft ten opzichte van het instituut altijd ‘slechts’ een belevingsgeheel, dat door het instituut wordt overstegen, en dat bijgevolg ook steeds opnieuw door de beleving zelf zal worden overstegen. Dit geldt ook voor de ‘oorspronkelijke’ gestalte, voor zover deze te reconstrueren valt. Ook aan de wijze waarop het instituut van de eucharistie in het laatste avondmaal of in de viering van de oerkerk gestalte kreeg, mag men geen exclusieve waarde toekennen.

Deze gedachte vormt een belangrijk leidmotief in heel Manders’ liturgiewetenschappelijke arbeid. Daar kom ik later nog op terug. Wat nu de oergestalte van de eucharistie in het Laatste Avondmaal betreft, deze is volgens Manders eigenlijk niet in één woord samen te vatten. De termen maaltijd, offer, gebedsdienst geven het in zijn ogen geen van alle ten volle weer. Wat de hedendaagse eucharistie betreft, maant hij zijn studenten aan tot voorzichtigheid in de benadrukking van het maaltijdkarakter van de eucharistie, en wel gezien de reacties van degenen die niet te communie gaan. Uiteindelijk is het nog niet zo duidelijk of het maaltijdkarakter werkelijk staat voor de hedendaagse gestalte.

Terwijl Manders zo over de gestalte van de eucharistie reflecteert, wordt zijn aandacht bijzonder getrokken door de rol van wat hij noemt ‘het zingevend anamnetisch gebed dat dit ritueel ordent op de passie’ en op de *Verba Domini*. Een rol die uiteindelijk gericht is op de deelname van de leerlingen en van de gemeente aan dit gedachtenisritueel. Dit werkt hij in deze cursus niet verder uit. Wel heeft hij reeds in de tweede helft van de jaren vijftig omtrent dit onderwerp

⁷³ Bijlage 6: HM6, 15.

⁷⁴ Bijlage 6: HM6, 15-16.

twee interessante artikelen gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Liturgie*.⁷⁵ Saillant detail is dat hij het eerste artikel heeft geschreven in het jaar dat hij te Wittem benoemd is tot docent dogmatiek. Op deze wijze profileert Manders zichzelf als een ‘dogmaticus nieuwe stijl’ met een nieuwe verfrissende wijze van theologiebeoefenen. Hieruit blijkt tevens dat hij reeds in een vroeger stadium dan alleen een bestudering van zijn colleges liturgie doen vermoeden, bezig is geweest de liturgie te bestuderen op een nieuwe verfrissende theologisch reflectieve manier. Een aandachtig oog kan bovendien in deze specifieke liturgiecursus reeds veel aanzetten vinden van wat Manders later verder zal uitwerken.

5.3.4. Niet-Romeinse christelijke liturgieën

Een andersoortig document is de cursus *Niet-Romeinse christelijke liturgieën*, welke Manders mogelijk in collegejaar 1965-1966 heeft samengesteld.⁷⁶ Het doel dat hij voor ogen heeft met deze cursus is tweeledig.⁷⁷ Vooreerst is het – overeenkomstig de opdracht – zijn bedoeling algemene informatie te geven omtrent de wijze waarop niet tot de Romeinse liturgietak behorende christenen hun geloof in de eredienst tot uitdrukking brengen. Deze informatie zal volgens Manders de studenten met uiteenlopende wijzen van geloofsbeleving in aanraking brengen en leren dat ‘eredienst’ een term is, die zeer verschillende realiteiten dekt. Ze zal tevens materiaal aanreiken dat ‘onze creativiteit kan inspireren en mogelijk onze kritische zin scherpen’. Ten tweede wil hij langs de weg van deze informatie een inleiding geven in de oecumenische problematiek.

⁷⁵ Het betreft hier Bijlage 6: nrs. 102 en 103. In deze twee studies verricht Manders voornamelijk een literair-kritische analyse van de consecratieformule *Hoc est corpus meum* en *Hic est calix sanguinis mei*. Hier doet hij in wezen iets heel nieuws voor zijn tijd. Door een stapsgewijze bestudering van de consecratieformule in steeds wijder wordende cirkels binnen de eucharistie als geheel, komt hij tot de conclusie dat deze *verba consecrationis* slechts zin en richting krijgen wanneer ze geplaatst worden in hun grotere liturgisch verband. Enerzijds leidt dit hem tot een relativering van het dogmatisch-theologisch denken van velen in zijn tijd omtrent de betekenis van de consecratieformule in de eucharistie. Anderzijds brengt het hem tot boeiende ontdekkingen. De bestudering van de instellingswoorden (breder genomen dan de korte formule) brengt hem vooreerst tot het inzicht dat er een nauwe band bestaat tussen consecratie en communie. Het consecratorisch deel zelf blijkt de voorbereiding te zijn op de communie, zoals omgekeerd de communie wezenlijk participatie betekent aan de consecratie. Dit werkt hij verder uit in een andere publicatie: Bijlage 6: nr. 46. Een bestudering van de consecratieformule in het grotere verband van het instellingsverhaal leidt hem tot de ontdekking van het instellingsverhaal als een verhalend gebed tot God waarin beleden wordt dat men de opdracht van Christus vervult om tot zijn gedachtenis het avondmaal te vernieuwen en voort te zetten. Daarin verschilt zij zeer uitdrukkelijk met het avondmaal in de Gereformeerde en Hervormde Kerken, waar de *narratio institutionis* alleen verkondiging is. Om dit alles nóg beter te begrijpen is het vervolgens nodig in nog verdere kring er omheen te kijken. Tegen de achtergrond van deze twee artikelen is het waardevol ook de schriftelijke neerslag van zijn lezing voor het *Werkegenootschap van Katholieke Theologen in Nederland* uit 1960 te bestuderen: Bijlage 6: nr. 126.

⁷⁶ Bijlage 6: HM3.

⁷⁷ Bijlage 6: HM3, 1.

Dit keer heeft Manders dus blijkbaar een opdracht gekregen van buitenaf om een cursus te verzorgen omtrent niet-Romeinse christelijke liturgieën; dat zegt hij althans letterlijk in zijn tekst. Van wie hij die opdracht heeft gekregen, is niet duidelijk.⁷⁸ Wat wel heel duidelijk is, is de positieve manier waarop hij over de niet-Romeinse christelijke eredienst spreekt. Zij is geen bron van apologie, maar kan een bron van inspiratie, creativiteit en kritische reflectie worden richting eigen geloofsbeleving en eredienst. We kunnen er met andere woorden van leren. Tegelijkertijd wil Manders de kennismaking met ‘het andere’ niet tot iets idyllisch maken, maar zijn studenten confronteren met de ‘harde praktijk’ waar de nodige problemen oprijzen op oecumenisch gebied.

Na de omschrijving van zijn doelstelling geeft Manders een overzicht van ‘oriënterende literatuur’. Dit overzicht beperkt zich echter tot de Oosterse Kerken. Ook in de navolgende bladzijden beperkt Manders zich tot de Oosterse Kerken en hun liturgieën. De titel ‘Deel I: De Oosterse liturgieën’ schiept nochtans de verwachting dat er ook nog een ‘Deel II’ zal volgen welke dan vermoedelijk aan de protestant christelijke liturgieën zal gewijd worden.

Het eerste hoofdstuk wordt gewijd aan een ‘algemene situatieschets’. In de eerste paragraaf vertelt Manders in het kort iets over het kerkelijk bestuur van de Geünieerde Oosterse Kerken. Daarbij wijst hij onder andere op ‘elementen van latinisatie’. In de tweede paragraaf tracht hij de verschillende Oosterse Kerken, elk met hun eigen liturgische traditie, in beeld te brengen aan de hand van een zeer summier schets van hun ontstaansgeschiedenis. Spijtig genoeg hanteert hij daarbij niet een overzichtelijk schema waarmee je als het ware in één oogopslag de onderlinge verbanden en aftakkingen kunt overzien. Het gevolg is dat men nu als lezer door de bomen nog nauwelijks het bos ziet. Na achttien pagina’s informatie volgt eindelijk hoofdstuk 2.

Het doel van het tweede hoofdstuk is een algemene karakterschets te geven van de Oosterse liturgieën. Bij een bestudering van dit hoofdstuk blijkt dat hij in eerste instantie kijkt naar de overeenkomsten met de Westerse eredienst. Daarmee begint hij al in de inleiding, waar hij schrijft:⁷⁹

⁷⁸ Het zou kunnen betekenen dat de cursus afkomstig is uit de periode dat hij aan de *HTP* heeft les gegeven. In de studiegids van de *HTP* betreffende het collegejaar 1967-1968 staat op pagina 46, onder de ‘positieve vakken’ in het 3^e jaar van de basiscursus, het vak liturgie vermeld met als omschrijving: “Gedoceerd wordt een inleiding in de liturgiebeleving van de oosterse kerken en van de reformatorische kerken.” Anderzijds vond ik in het archief van het studentaat te *Sint Aegten* een minimaal aangepaste, oudere versie van deze cursus, wat erop kan wijzen dat deze cursus toch ook door Manders is gegeven te Wittem. Ik bedoel hier: Bijlage 6: HM7. Of berust de classering van deze cursus in het archief van het studentaat toch op een vergissing? De meest recente literatuurverwijzing in de tweede versie van de cursus is afkomstig uit het tweede deel van het *Liturgisch Woordenboek*. Dit tweede deel is geredigeerd in de periode 1965-1968, wat erop kan wijzen dat de cursus ná het laatste collegejaar te Wittem (= 1965-1966) is uitgetypt en dus hoort bij het cursusmateriaal van de *HTP*.

⁷⁹ Bijlage 6: HM3, 20.

Iedereen, die ooit een oosterse dienst heeft meegemaakt is direct getroffen door het verschil in liturgische gebruiken en het verschil in geestelijke atmosfeer, die er heerst. Men realiseert zich minder, dat dit verschil bestaat op basis van zeer fundamentele overeenkomsten. Deze overeenkomsten betreffen niet alleen de grote liturgische diensten zelf en hun structuur, maar ook vele secundaire praktijken, die weliswaar op een andere wijze functioneren maar die ook wijzen op eenzelfde godsdienstig-culturele achtergrond die niet samenvalt met het nieuw-testamentische oergegeven, maar berust op eenzelfde ontwikkelingslijn, die gegeven is, door hetzelfde oorspronkelijke milieu (de mediterrane beschavingswereld) en dezelfde religieuze oerfenomenen. Bijzonder dit laatste is van belang op moderne kwesties van aanpassing en integratie.

Opmerkelijk is dat hij – net als in zijn cursus dogmatiek, met name in deze over de sacramenten in het algemeen – ook hier weer wijst op de algemeen menselijke religieuze grondlaag als verbindende factor, dit keer tussen de Oosterse en Westerse christelijke liturgieën en daarin een belangrijke dimensie ziet voor het oecumenisch gesprek. Het is ook opvallend hoe hij op gelijkaardige wijze als bij zijn benadering van de buitenchristelijke heidense mysteriën in de Romeinse en Griekse cultuurwereld op zoek gaat naar verwantschap. Zo vestigt hij in een eerste paragraaf in het kort zijn aandacht op de inhoudelijke verwantschap, met name op de secundaire liturgische symboliek en haar achtergronden, zoals de liturgische kleding, de liturgische *utensilia*, de sacrale gebaren, alsook de rubrieken en liturgische boeken. Telkens geeft hij dezelfde theologische duiding: alle staan ze in functie van een beklemtoning van de sacraliteit der eredienst. Dit mysterieuze, huiveringwekkende, sacrale in de eredienst wordt volgens Manders over het algemeen wel sterker onderlijnd in de Oosterse dan in de Westerse eredienst. Aan het eind van deze paragraaf volgt een korte handgeschreven notitie van de eigenaar van deze stencil waarin aangegeven wordt dat Manders ook iets heeft verteld over kerkbouw en iconen. Wat precies is echter niet duidelijk.

In een tweede paragraaf blijft Manders stilstaan bij de structuurverwantschap tussen de Oosterse en Westerse christelijke liturgieën. Daarbij stipt hij eerst de grote lijnen van overeenkomst aan en noemt daarbij de zeven sacramenten en de heiliging van de tijd (morgendienst, avonddienst, heiliging van de uren van de dag, de eucharistieviering, de *liturgia praesanctificationum*). Vervolgens wijst hij op de overeenkomsten op onderdelen van de grote vieringen, zoals bijvoorbeeld: de woord- en eucharistische dienst in de eucharistie; de psalmen, hymnen en lezingen in de getijden. Uit al deze overeenkomsten trekt Manders de conclusie dat de Oosterse en Westerse liturgieën niet alleen teruggaan op eenzelfde oorspronkelijk christelijk gegeven, maar bovendien ook teruggaan op een gemeenschappelijk cultuurmilieu.

Vooraleer over te gaan tot algemene conclusies wil Manders nog expliciet ingaan op de verschillen die er ook zijn. In deze derde paragraaf, die zich concentreert op de verschilpunten, word ik echter geconfronteerd met de onafheid van

zijn cursus. Vooreerst staat hij even stil bij de dramatisering van het *mysterium Christi*. Maar 'b) Christus Pantokrator' en 'c) de orde van dienst' blijven onbesproken. De rest van het blad is wit gebleven, alsof Manders plotsklaps is gestopt en *pro memorie* nog vlug twee titels heeft getypt om later mee verder te gaan. Heeft hij niet genoeg tijd gehad om dit verder uit te werken? Aan de uitwerking van de protestant christelijke eredienst is hij – zoals ik reeds eerder heb opgemerkt – al helemaal niet toegekomen. Deze onafheid en zelfs afwezigheid duiden in mijn ogen zeker niet op een gebrek aan oecumenische interesse van Manders. Uit eigen initiatief is hij in Rome Oosterse theologie gaan volgen (cf. supra). En eind jaren zestig zoekt hij actief toenadering tot de Protestantse Kerken in de omgeving van zijn woonplaats. Zo wordt mede onder zijn impuls in 1969 een oecumenisch colloquium van protestantse en katholieke theologisch geïnteresseerden opgericht te Heerlen.⁸⁰ Een colloquium dat jarenlang

Heerlens colloquium

Herkomst: H.G.J.R. Manders

Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

maandelijks bijeenkomt en waarvan hij in 1972 zelfs de voorzitter wordt. Zou dit abrupte einde van de cursus op de keuze voor een andere aanpak kunnen duiden? Hier kom ik later nog op terug. Feit is wel dat ik hierdoor helaas ook zijn algemene conclusies moet missen.

⁸⁰ BLIJLEVEN: 'Henk Manders' 8.

3.6. Docent met een werkzame relatie tot de pastorale praktijk

Een laatste punt dat ik in deze periode van het Wittems studentaat wil belichten, is een bijzonder aspect dat het docentencorps jarenlang heeft gekenmerkt en ook het docentschap van Manders op bijzondere wijze heeft gekleurd. De docenten van Wittem zijn zich namelijk altijd bewust geweest van hun taak en hun invloed naar het pastoraat toe. In dat perspectief waren ze vaak als sprekers op bijeenkomsten actief. Ze verzorgden conferenties, lezingen en cursussen in de regio, leidden recollecties voor priesters en bezinningsdagen voor religieuzen. Ze publiceerden in tal van tijdschriften.⁸¹ Maar ook kan geconstateerd worden dat ze altijd actief betrokken zijn geweest bij de concrete pastorale praxis. Zo rouleerden zij mee in de preekbeurten en de pastoraal van de biechtstoel in het bedevaartcentrum van Wittem. Op deze wijze konden ze hun kennis en theorieën toetsen aan de praktijk en de praktijk op haar beurt bevruchten met hun kennis.⁸² Uiteindelijk was het hun taak om hun studenten klaar te stomen voor een degelijke pastorale inzet en in functie daarvan hun wetenschap aan hen over te dragen.

Met betrekking tot Manders heb ik aanvankelijk gepoogd een gedetailleerd overzicht te maken van al zijn activiteiten buitenshuis.⁸³ Echter, hier ben ik al vrij spoedig mee gestopt: de hoeveelheid van activiteiten is zó overweldigend groot dat het haast onbegonnen werk is om het ooit kloppend te krijgen. Bovendien overschrijdt het samenstellen van zo'n overzicht grotendeels mijn onderzoeksfocus. Wel wil ik een aantal activiteiten, vooral op wetenschappelijk gebied, noemen die hij in deze Wittemse periode heeft verricht. Zo is hij lid geweest van de Nederlandse redactieraad van het redemptoristisch tijdschrift *Ministerium Verbi* (1948-1955), redactielid van het liturgisch tijdschrift *Het Offer* (1958-1968) en rubrieksredacteur voor het kerkelijk jaar en heortologie (vanaf fascikel II k. 321) van het *Liturgisch Woordenboek* (1958-1968).⁸⁴ Reeds in 1958 prijkt zijn naam op de ledenlijst van het *Werkgenootschap van Katholieke Theologen in Nederland*.⁸⁵ Via een ander genootschap, namelijk het *Genootschap voor Liturgiestudie*, waarvan hij op dat ogenblik de voorzitter (1961-1967) is, komt Manders vervolgens in 1961 terecht in het bestuur van de 'Theologische Afdeling' van

⁸¹ Volgens E. Corsius heeft de theologiebeoefening in Nederland, met name de praktijkgerichte theologie, heel veel te danken aan Wittem dankzij tal van publicaties. CORSIUS: 'Een geschiedenis van bewogenheid' 22.

⁸² DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 120, 150 en 193.

⁸³ Informatie over zijn activiteiten buitenshuis is onder andere te vinden in *Sint Aegten*: AR 2227 en 8225, alsook in de inventaris van het archief van Henk Manders te Wittem.

⁸⁴ BLIJLEVENS - MANDERS: *Ambt en bediening in meervoud* 275; CORSIUS: *Een vrij en bejrijdend leven* 350. Zelf heeft Manders in het *Liturgisch Woordenboek* ook een aantal rubrieken verzorgd. Met name in het eerste deel vormen deze rubrieken een weerspiegeling van de geliefde thema's waarover Manders graag publiceert.

⁸⁵ *Jaarboek 1958 - Werkgenootschap van katholieke theologen in Nederland* 3.

het *Thijmgenootschap*.⁸⁶ In 1963 wordt hij lid van de *NCL*.⁸⁷ En op 26 oktober 1964 wordt hij dan weer benoemd tot lid van het *Liturgisch Centrum Roermond*.⁸⁸

Zijn brede contacten, zowel in de wetenschappelijke wereld als in het pastorale veld en in diverse beleids- en advieskringen maken Manders steeds meer alert voor wat er leeft in katholiek Nederland, confronteren hem met allerlei pastoraalliturgische knelpunten. Het lokt hem als het ware uit zijn 'kamergeleerdheid'. Het vormt en kneedt hem gaandeweg tot een praktisch en pastoraal bewogen theoloog en liturgiewetenschapper.⁸⁹ Het daagt hem uit tot een anderzootige beoefening van theologie- en liturgiestudie. Het brengt in hem een ommekeer teweeg 'van beneden naar boven'. In de eerste jaren van zijn docentschap liturgie te Wittem is daar nog weinig van te merken. In die periode is daar binnen de gegeven vakopdracht ook weinig ruimte voor, aldus Ad Blijlevens. Met name vanaf zijn benoeming tot docent dogmatiek in 1956 wordt als het ware een inhoudelijke verandering van het vak liturgie voorbereid. Voorlopig weet hij dan vooral in zijn cursus dogmatiek en buitenshuis in allerlei gremia ook op liturgisch gebied interessante dingen te verkondigen, terwijl het vak liturgie zelf nog beperkt blijft tot louter rubriekenonderricht. In de jaren vijftig doorbreekt hij heel even het rubriekenonderricht in zijn cursus rond het altaar. Toch is het wachten tot begin jaren zestig vooraleer hij zich waagt aan een eerste liturgiewetenschappelijke cursus, weliswaar nog náást het verplichte rubriekenonderricht.

⁸⁶ In de *Annalen van het Thijmgenootschap* staat vermeld dat op 22 november 1961 het *Genootschap voor Liturgiestudie* toetreedt tot de 'Theologische Afdeling' van het *Thijmgenootschap*. X.: 'Theologische afdeling. Jaarverslag 1961' 233-234 en 343. Door het terugtreden van de secretaris van het WKTH in het bestuur, wordt Manders reeds een jaar later secretaris van de Theologische Afdeling. X.: 'Theologische afdeling. Jaarverslag 1962' 233. Over zijn voorzitterschap van het *Genootschap voor Liturgiestudie*: DE WOLF: 'Derde lustrum' 345.

⁸⁷ KDC: Archief Manders 49.

⁸⁸ KDC: Archief Manders 140. Bij deze benoemingsbrief is een mededeling van het bisdom richting de priesters gevoegd waarin een omschrijving van de taak van de liturgische commissie is te vinden: "Om de vernieuwing van de liturgie in de parochies voor te bereiden en te stimuleren overeenkomstig de door het Tweede Vaticaanse Concilie uitgevaardigde 'Constitutio de Sacra Liturgia' en de decreten tot uitvoering van deze constitutie, hebben wij voor ons bisdom een liturgisch centrum opgericht. Dit centrum zal de activiteiten op liturgisch gebied in het bisdom opvangen, adviezen uitbrengen aan de landelijke Nederlandse Commissie voor Liturgie en de onderlinge communicatie van ideeën en initiatieven inzake de liturgie bevorderen. Bij de samenstelling van het centrum, dat in de plaats komt van de Liturgische Vereniging, is gedacht aan een efficiënte samenwerking met de Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging. Naast de priester-leden zullen spoedig ook enkele leken in dit centrum zitting krijgen."

⁸⁹ Later zegt hij hierover: "Theologie veronderstelt een werkzame relatie tot de praktijk. Het luisteren naar het geloof van anderen is een basisvoorwaarde voor de theologiebeoefening. Daar bedoel ik ook de man op straat mee. Daar valt veel van te leren. Wij moeten als theologen niet menen dat wij de enige gelovigen zijn..." HENSGENS: 'Theologiebeoefening' 11.

4. Samenwerking geboden (1964-1967)

De zestiger jaren worden getekend door een sterke afname van het aantal priesterstudenten, eerst vooral voelbaar in de studiehuisen van orden en congregaties maar al gauw ook merkbaar in de diocesane grootseminaries.⁹⁰ Dit is niet iets wat zomaar uit de lucht komt vallen, doch een fenomeen dat vanaf de jaren vijftig langzaam maar zeker op gang komt ten gevolge van ingrijpende veranderingen in de Westerse samenleving (cf. 3.1.). Zowel de sterke afname van het aantal priesterstudenten als het groeiend ongenoegen over de bestaande studieopzet, studiebegeleiding en geestelijke vorming op de priesteropleidingen vormen voor de *Stichting Nederlandse Priesterreligieuzen* (SNPR) directe aanleiding tot het opzetten van een grondig onderzoek. In 1963 vraagt zij aan prof. dr. Magister Luchesius Smits OFMCAP om een studie te maken over de vraag welke weg te volgen bij de toekomstige priesteropleiding en de mogelijkheid te onderzoeken van een nieuwe opzet.⁹¹

4.1. Het rapport van Luchesius Smits OFMCAP

Smits start zijn onderzoek met het maken van een inventarisatie. Het cijfermateriaal dat hij verzamelt en presenteert, is voor die tijd schokkend. In 1963 blijkt Nederland over 48 grootseminaries en studiehuisen te beschikken waarin 32 filosofica en 30 theologica zijn ondergebracht. In totaal doceren er 383 professoren en lectoren (gastdocenten niet meegerekend) aan 1929 priesterstudenten. Verder bestudeert Smits de inhoud van de studieprogramma's en kijkt hij naar de verhouding tussen wetenschappelijke en persoonlijke vorming, de plaats van de positieve wetenschappen, de aandacht voor het hedendaags cultuurmilieu, de hantering van een studiemethodiek die studenten uit hun passiviteit haalt en de mogelijkheid van een eventuele seminarieconcentratie. In een vertrouwelijk rapport stelt hij dat de vraag niet zozeer moet luiden hoe studenten aan te passen aan de seminariegebruiken, maar hoe de seminariegebruiken aan te passen aan de studenten. Met betrekking tot het studieprogramma pleit hij voor een studieopzet die niet gericht is op het vormen van 'miniaturgeleerden'. Het doel van de grootseminaries en studiehuisen is niet in de eerste plaats de vorming

⁹⁰ POEISZ: *Statistiek*; X.: 'Een bezinning op het kloosterleven'; NUIJ: *De hedendaagse problematiek van het religieuze leven*. Tegen deze achtergrond is het interessant een studie uit ca. 1961 over de opleidingen van de redemptoristen te lezen: VAN MIERLO - STUART: *De seminaries van de Redemptoristen in Nederland*. Ook in andere Europese landen speelt dan deze problematiek. Zie bijvoorbeeld: CROTTOGINI: *Werden und Krise des Priesterberufes*; STENGER: *Wissenschaft und Zeugnis*; DELLEPOORT - GREINACHER - MENGES: *Die deutsche Priesterfrage*.

⁹¹ SMITS: *De urgentie van de studie-reorganisatie*; ID.: *De studie-reorganisatie*, ID.: 'Reorganisatie'; *Sint Aggen*. AR 5696: 'Vertrouwelijk'. Zie ook: KOEVOETS (red.): *Katholiek wetenschappelijk theologisch onderwijs*. Manders zelf wijdt in latere jaren aan dit onderwerp eveneens enige aandacht. Als redenen van de malaise noemt hij: het totale studiepakket brengt niet nader tot de praktijk, maar zorgt eerder voor vervreemding; het gebrek aan inoefening van de praktijk; de locatie van de studie houdt studenten buiten de plaatsen waar het leven zich afspeelt, waar de confrontatie van evangelie en leven kan meegemaakt worden. Bijlage 6: nr. 35, 36.

van ‘researchtheologen’, maar de vorming van toekomstige priesters-zielzorgers. Dit betekent echter niet dat de studieopzet een direct bruikbare uitrusting dient te geven voor het beroep van zielzorger. Ze dient vooral te staan in functie van het geschikt maken van de personen met het oog op het ambt dat ze gaan vervullen. Daaruit volgt ook dat niet alleen het recent toegevoegde vijfde pastorale jaar maar de héle opleiding erop dient gericht te zijn mensen te vormen tot zielzorgers die straks als gelovigen de gelovige bestaanservaring kunnen verduidelijken voor zichzelf en zo voor anderen, in allerlei levensomstandigheden, en zeer bijzonder door de viering van de liturgie. Door de opleiding zal men – zo meent Smits – in staat moeten zijn deze liturgie op een zeer zinvolle wijze te vieren.⁹² Uiteindelijk zal de priesteropleiding twee doeleinden moeten nastreven. Vooreerst is het van belang de studenten een algemene culturele vorming te geven die hen in staat stelt zichzelf en de mensen van hun tijd te begrijpen. Zo’n vorming is volgens hem voor de priester even onmisbaar als voor gelijk welke academicus die een leidinggevende positie in de maatschappij inneemt. Zij geeft een openheid mee die een vakschool niet kan bijbrengen.⁹³ Vervolgens zullen de studenten dienen opgeleid te worden tot een priesterlijke bediening. Maar dan een priesterlijke bediening die afgestemd is op de hedendaagse mens in het eigen cultuurgebied. Alleen zo zal het grootseminarie opleiden tot zielzorg en een echt pastoraal instituut zijn. Concreet stelt Smits een vijfjarige opleiding voor waarin de filosofie geïntegreerd wordt in de theologie, waarin hoorcolleges omgevormd worden tot responsorielcolleges en waarin een jaarlijks roulerend lesrooster vervangen wordt door een lesprogramma dat van jaar tot jaar verder wordt uitgebouwd. Na deze basisopleiding zou een één- of tweejarige stage kunnen volgen in het pastoraat. Tot slot pleit Smits voor centralisatie van een aantal theologische opleidingen en voor een omvorming van de grootseminaries en studiehuisen tot convicthen die functioneren als leefgemeenschappen voor de priesterstudenten.

4.2. Een Zuid-Limburgs samenwerkingsverband

Het rapport van Luchsius Smits zorgt voor de nodige beroering in katholiek Nederland. De toon is echter gezet. Het leidt ertoe dat de studentenprefecten van enige studiehuisen in Zuid-Limburg rond de tafel gaan zitten en met elkaar van gedachten wisselen aan de hand van het uitgebrachte rapport.⁹⁴ Hieruit

⁹² SMITS: ‘Reorganisatie van de studie’ 235. In zijn rapport onderstreept Smits heel ontuchtend: “Wanneer men de programma’s van het z.g. vijfde jaar, ofwel pastoraaljaar bestudeert, ontkomt men niet aan de indruk dat dit jaar in vele opzichten een brevet van onbekwaamheid is voor het philosophicum en het theologicum: veel wat haastig in het vijfde jaar wordt meegegeven, had in heel de opleiding verwerkt moeten zijn.” ID.: *De urgentie van de studie-reorganisatie* 39.

⁹³ SMITS: ‘Reorganisatie’ 229-230.

⁹⁴ DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul* 206-210. De hergroepering van studenten en docenten geschiedde overigens op grond van verschillende criteria: toevallige nabijheid bij een groeiende concentratie, trouw aan samenwerkingsverbanden die al bestonden, doelbewuste keuze voor andere partners, besliste voorkeur voor een stedelijk leefklimaat, vermoede mogelijkheden van

vloeit reeds in 1964 het besluit voort tot een samenwerking tussen de studiehuisen van de sociëteit voor de Afrikaanse Missiën (SMA) in Aalbeek, de paters van de H.H. Harten (SSCC) te Cauberg-Valkenburg en de redemptoristen (CSSR) te Wittem, kortweg het *AVW* genoemd.⁹⁵ Nog in datzelfde jaar richten zij een *Instituut voor Wijsbegeerte* op te Wittem, dat de afzonderlijke filosofica vanaf collegejaar 1964/1965 dient te vervangen. Op het gebied van de theologica werken vanaf ditzelfde collegejaar voorlopig alleen de SMA en SSCC samen. De redemptoristen stappen pas vanaf collegejaar 1966/1967 in dit gezamenlijk project.

Kort na de eerste besluiten tot Zuid-Limburgse samenwerking geeft het bisdom Roermond te kennen dat ook zij in dit samenwerkingsverband wil participeren. Uit dit 'viermanschap' wordt uiteindelijk de *Hogeschool voor Theologie en Pastoraat* (*HTP*) geboren. Wel wordt gekozen voor de weg van de geleidelijkheid. In het collegejaar 1966/1967 gaat de *HTP* daadwerkelijk van start, zij het nog slechts met een propedeusejaar voor de nieuw aangemelde priesterkandidaten en voor geïnteresseerde leken. De ouderejaarstheologanten van de drie samenwerkende congregaties blijven in een soort roulatieschema op drie verschillende locaties (het *AVW*) hun theologische opleiding verder zetten. Een complete vijfjarige theologische basisopleiding, waarin het onderricht in filosofie volledig geïntegreerd is, gaat aan de *HTP* voor het eerst van start in collegejaar 1968/1969. Dit betekent in 1968 meteen ook het einde van het les volgen aan de 'gecombineerd theologica' voor de ouderejaars van de samenwerkende congregaties, alsook het einde van het diocesane grootseminarie te Roermond.

Na de vijfjarige basis cursus aan de *HTP* kan men zijn theologiestudie voortzetten aan een universiteit of in een specialisatie-instituut, al naargelang de te verwerven speciale bekwaamheid. In dit perspectief wordt onder andere in 1968 te Roermond het *Instituut voor Voortgezette Pastorale Training* (*IVPT*) in het leven geroepen waar een tweejarige pastoraal cursus kan worden gevolgd.⁹⁶

Door deze samenwerking is het niet meer mogelijk om alle docenten een plek te geven in de nieuwe opleidingstrajecten. Daardoor komt een aantal van hen vrij voor andere werkzaamheden. Wat Henk Manders betreft, hij wordt niet ingeschakeld als liturgiedocent in het *AVW*. Deze functie wordt vervuld door L. Meurders SMA. Wel wordt Manders vanaf collegejaar 1966/1967 ingedeeld als docent dogmatiek. De opdracht voor Manders luidt dan: 'onderricht in de sacramenten gedurende 4 uur per week'. In datzelfde collegejaar wordt hij ook aan de *HTP* ingeschakeld als docent.

samenwerking met bestaande openbare of bijzondere universiteiten en hogescholen. BAK: 'Voorwoord' 4. Omdat de jezuiten bijvoorbeeld heel bewust kozen voor een stedelijk milieu, sloten zij – ondanks het feit dat hun theologische opleiding tot dan toe gevestigd was in Maastricht – niet voor een samenwerkingsverband met het *AVW* (= Aalbeek-Valkenburg-Wittem) maar voor een theologische concentratie te Amsterdam. BERTRAND: *Het goede blijft* 11.

⁹⁵ BERTRAND: *Het goede blijft* 10, 13, 28 en 60-61.

⁹⁶ KOEVOETS (red.): *Katholiek wetenschappelijk theologisch onderwijs* 60; BERTRAND: *Het goede blijft* 33-36.

5. Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen

5.1. Doel en opzet van haar studieprogramma

Op 13 september 1966, een jaar eerder dan de andere katholieke theologische hogescholen, wordt de *HTP* officieel geopend. Zij is dan gehuisvest in de gebouwen van het toenmalige filosoficum van het bisdom Roermond. De oprichters van de *HTP* kiezen voor een heel specifieke invulling van hun theologische

Hogeschool voor Theologie en Pastoraat, Heerlen
Bron: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

opleiding: alleen dan zou ze voor de studenten aantrekkelijk zijn.⁹⁷ Zij zetten een uitgesproken praktisch-theologisch studieprogramma op, waarin een ruime plaats wordt geschonken aan de menswetenschappen en waarbij de theologie-student door middel van verschillende practica en stages aandacht krijgt voor de verhouding tussen theorie en praktijk en zich geleidelijk aan, onder deskundige begeleiding, kan inoefenen in het pastorale werk, als dienst van de Kerk aan de wereld. Ze hebben duidelijk een pastorale beroepsopleiding op het oog, voor zowel priesterkandidaten als leken.⁹⁸ Maar dan wel een pastorale beroeps-

⁹⁷ BERTRAND: *Het goede blijft* 60-63. Daarbij hebben zij zich duidelijk ook geïnspireerd aan de adviezen van de *Commissie Hogere Priesteropleiding*, opgericht door het *Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie* (PINK).

⁹⁸ Door de deelname van missionaire congregaties werd vanaf het begin de opleiding van pastorale werkers (lees: leken) in ontwikkelingsgebieden in de Hogeschool verankerd, zo luidt het in de persconferentie op 24 mei 1968. *Sint Aegten*. AR 5690. Al spoedig blijkt dat de belangstelling van studenten weliswaar uitgaat naar de studie van theologie en naar een algemene pastorale oplei-

opleiding op academisch niveau. Dit academisch niveau willen ze niet alleen tot uitdrukking laten komen in de naamgeving van het instituut, maar vooral in de opzet en inhoud van het studieprogramma en de daarmee verbonden examen-eisen.⁹⁹ Om het academisch niveau te waarborgen, gaat de *HTP* een samenwerkingsverband aan met de theologische faculteit van de *R.K. Universiteit van Nijmegen*. Een overeenkomst met deze faculteit, op 22 maart 1967 gesloten, zorgt ervoor dat *HTP*-studenten met een vereiste vooropleiding middels een aantal overeengekomen regelingen een door het Rijk erkend kandidaatsexamen in de theologie kunnen afleggen.¹⁰⁰

Bijzonder en zeker vernieuwend aan de studie-opzet van de *HTP* is de reservering van een gedeelte van het studieprogramma voor thematieken, om zo beter te kunnen aansluiten bij de actualiteit. Concreet wordt in elk studiejaar een bepaald thema belicht en wel door een team van docenten uit verschillende wetenschapsgebieden, zowel in de vorm van hoorcolleges als in de vorm van werkcolleges. Het thema 'De mens in de hedendaagse wereld' wordt bijvoorbeeld belicht door een socioloog, een antropoloog, een ethicus, een dogmaticus,

ding, of naar die van vakman in ontwikkelingsvraagstukken, maar niet naar een kerkelijk ambt. Zie ook: *Sint Aggen*. AR 5696: 'Vertrouwelijk' 8. Daar staat geschreven: "Men kan zeggen, dat de omvang van het aantal studenten, dat a) priester wil worden b) een pastorale taak wenst c) de toekomst geheel open laat, verschuift ten gunste van c." Steeds vaker wordt de keuze voor het religieuze leven en tot het priesterschap opgeschort of zelfs verlaten. Ook het vormen van een leefgemeenschap in een convict komt reeds spoedig onder vuur te liggen als te paternalistisch. De geleidelijke ontkoppeling van theologieopleiding en priesteropleiding, waarbij het aantal priesterkandidaten zelfs een minderheid begint te vormen onder de studenten, leidt uiteindelijk naar een grotere aandacht voor een maatschappelijke vorming en voor profane maatschappelijke functies. Volgens Koos Linders doet vanaf 1968 een nieuwe categorie van studenten haar intrede bij de *HTP*. Een categorie die vanuit een engagement met de maatschappij zich wil bezig houden met de studie van de wortels van onze culturen, omdat naar haar inzicht maatschappelijke verandering bij die wortels zelf moet plaats vinden wil ze effectief zijn. Het begrip engagement wordt door deze categorie opgevat als verbondenheid met de samenleving met de bedoeling deze te humaniseren. LINDERS: 'Meer dan een rimpel in de tijd' 116, voetnoot 163.

⁹⁹ *Gids 1966-1967 HTP* 5.

¹⁰⁰ Op 2 juni 1970 treft het *HTP*-curatorium officieel een regeling met diezelfde faculteit waardoor de *HTP* voortaan ook kan opleiden tot een doctoraalexamen in de theologie. Hierdoor ziet de *HTP* zich verplicht haar studieprogramma gelijk te schakelen met die van Nijmegen en het traject van een vijfjarige basisopleiding plus een opleiding aan aparte specialisatie-instituten te vervangen door een zesjarige opleiding, namelijk: een driejarige opleiding tot het kandidaats-, respectievelijk baccalaureaatsexamen I, gevolgd door een driejarige opleiding tot het doctoraal-, respectievelijk baccalaureaatsexamen II. Deze verandering gaat in vanaf het collegejaar 1970-1971. Wat de doctoraalopleiding betreft, kiest de *HTP* uitdrukkelijk voor een beperking tot de pastoraal-theologische richting met daarbinnen nog een specifieke keuze voor het basispastoraat. Wie een universitair diploma wil behalen, volgt de kandidaatsopleiding en de doctoraalopleiding met examens aan de theologische faculteit te Nijmegen. Voor pastorale werkers zonder de vereiste universitaire toelatingsdiploma's wordt de opleiding aan de *HTP* met een baccalaureaat afgesloten. KOEVOETS (red.): *Katholiek wetenschappelijk theologisch onderwijs* 60-61; BERTRAND: *Het goede blijft* 36-40.

een exegeet en een psycholoog, ieder vanuit een eigen cursus maar wel in nauw onderling samenspel. Alle thematieken samen vormen uiteindelijk ook één geheel. Deze interdisciplinaire behandeling van éénzelfde thema, met een belangrijke inbreng van de menswetenschappen, biedt een inzicht in de 'totaliteit' en genuanceerdheid van hoofdproblemen, leidt tot interdisciplinair overleg en samenwerking van docenten en biedt docenten en studenten de gelegenheid een bepaald vraagstuk gezamenlijk, grondig te benaderen.

Een tweede in het oog springende bijzonderheid aan het studieprogramma van de *HTP* is dat het van meet af aan de klemtoon legt op de praktische kant van de opleiding. Niet alleen zijn er reeds vanaf het eerste jaar practica opgenomen in het studieprogramma, ook inhoudelijk verbindt het hier consequenties aan. Immers, omdat het zijn aandacht niet meer zozeer laat uitgaan naar problemen die voor de wetenschapsbeoefening interessant zijn, komt de bestudering van enkele klassieke theologische problemen te vervallen. Daarentegen komen de vragen die de mensen actueel bezig houden, de actuele geloofsproblemen, alsook de geloofsmysterieën en het heil in de geschiedenis tot in de actualiteit toe, waarbij de figuur van Christus centraal staat, volop aan de orde. Uiteindelijk staat de theologie in dienst van het pastoraat en moet zij zelf een pastoraal, een theologie van de praktijk zijn.¹⁰¹ Of zoals Manders later zegt: de trainingen in het programma zijn niet slechts bedoeld als een inleiding tot de praktijk maar vormen een wezenlijk onderdeel van het theologisch procédé.¹⁰²

Een derde bijzonderheid is toe te schrijven aan de specifieke inbreng van de missionaire congregaties. De combinatie sociëteit voor de Afrikaanse Missiën - paters van de H.H. Harten - redemptoristen geeft aan de Zuid-Limburgse concentratie van meet af aan een missionaire en mondiale dimensie. Zij zorgt ervoor dat er nadrukkelijk aandacht wordt besteed aan de ontwikkelingslanden en hun problematiek, met name in de thematische cursussen die voor alle studenten verplichtend zijn en in de 'speciaal-cursussen' naar keuze met de daaraan verbonden symposia. Door deze mondiale oriëntatie worden de studenten uitgedaagd om verder te kijken dan het eigen diocees en de eigen kerkprovincie en om de eigentijdse Westerse ontwikkelingen in zekere mate te relativiseren. Verder hoopt de *HTP* via deze mondiale gerichtheid studenten aan te trekken uit die milieus die open staan voor een pastorale functie in de derde wereld. Het bisdom Roermond sluit zich bij deze missionaire en mondiale dimensie van de opleiding van harte aan.¹⁰³ Pas bij het aantreden van mgr. J. Gijsen begin 1972 komt de opleiding van diocesane priesterkandidaten aan de *HTP* onder vuur te liggen, maar dan voornamelijk om diverse andere redenen, en gaan de wegen in sneltreinvaart weer uit elkaar. Dit gebeurt echter niet zonder confrontaties en botsingen.

¹⁰¹ *Sint Aegten*. AR 5696: 'Vertrouwelijck' 4-5; KOEVOETS (red.): *Katholieke wetenschappelijke theologisch onderwijs* 62; BERTRAND: *Het goede blijft* 15.

¹⁰² Bijlage 6: nr. 35, 37.

¹⁰³ BERTRAND: *Het goede blijft* 29.

5.2. De positie van het vak liturgie aan de HTP

In december 1965 wordt aan alle docenten van Witterm gevraagd naar commentaar op het ontwerpprogramma van de HTP betreffende het propedeusejaar. Ook Manders reageert. Wat daarbij onder andere opvalt, is zijn voorstel met betrekking tot een cursus liturgie in dit inleidend jaar. Zo schrijft hij:¹⁰⁴

Voor liturgie zou ik mij (in het bestaande bestek van 32 uur) een cursus kunnen indenken, die met een beknopte geschiedenis tegelijk een aantal tendensen en variabelen blootlegt. B.v. in deze geest: a) liturgie van de oerkerk: kwestie van grondvormen en gestalte; b) tijdvak van 'type'vorming (praeconstantijns?): theologische strekkingen (Verwijzing naar huidige typeverschillen); c) tijdvak van hieratisering en eerste formulefixering: het religieuze als liturgische categorie; d) tijdvak van clericalisering en oplegging romeinse liturgie: 'liturgie door gespecialiseerde deputaten' of 'mysten', liturgie als machtsuitoefening, liturgie en devotie, bijkomstige ritmiek; e) tijdvak van de onaantastbaarheid: centralisatie, vervreemding t.o.v. het geestelijk leven van geestelijkheid en volk, liturgie als voorgegeven, liturgie als voltrekking; f) tijdvak van de liturgische beweging en groei naar liturgie v.h. godsvolk: declericalisering, desacralisering (liturgie en wereld), decentralisatie en pluriformiteit. Liturgie niet langer als 'voorgegeven'. Op 32 uren kunnen deze 6 verschillende fasen slechts worden aangestipt met alle gevaren van dien. De mogelijkheid bestaat ook, dat men de theologische cursus liturgie zo alle gras voor de voeten wegmaait. Anderzijds kan men zonder overzicht van het geheel in dit brugjaar historisch niets doen, als men zich tenminste aan het program wil houden.

Vermeldenswaard is ook Manders' visie op de te organiseren practica in het algemeen. Zij verraadt iets van zijn eigen manier van werken. Zo schrijft hij:¹⁰⁵

Ik zou slechts de soorten vakken kunnen aangeven, die voor een praktikum in aanmerking komen: 1) vakken waarin men kritisch reflexief leert denken. Hier zouden de practica hoofdzakelijk in kritisch gesprek moeten bestaan. Zodat men b.v. praktisch leert een probleem logisch en fenomenologisch te analyseren; 2) vakken waarin men met bepaalde vak-methodieken vertrouwd raakt; 3) vakken die tekstanalyse met zich meebrengen.

In september 1966, wanneer het propedeusejaar net van start is gegaan, worden reeds werkgroepen geformeerd met het oog op een verdere programmering van de theologische opleiding aan de HTP.¹⁰⁶ Manders wordt ingedeeld in twee van deze werkgroepen. Vooreerst wordt hij lid van de werkgroep dogmatiek. Deze werkgroep staat onder leiding van A. van Bruggen SSCC. Ten tweede krijgt Manders zelf de leiding over de werkgroep liturgie, waarin naast hemzelf L. Meurders SMA en P. Teeuwen zitting hebben. Op 4 november volgt een reactie

¹⁰⁴ *Sint Aegten*: AR 5686: 'Commentaar' 2.

¹⁰⁵ *Sint Aegten*: AR 5686: 'Commentaar' 3.

¹⁰⁶ *Sint Aegten*: AR 5690: 'Indeling werkgroepen'.

van Manders op het advies van de werkgroep der dogmatici. In grote lijnen is hij het eens met deze adviezen. Wel heeft hij een paar kleine opmerkingen, waaronder de volgende:¹⁰⁷

De sacramenten zijn geheel uit het program verdwenen. Ze zouden er m.i. noodzakelijk inmoeten. Ze zouden moeten komen onder het hoofd 'gemeenschap en taal'. Maar kunnen ook onder het hoofd de 'religieuze mens' een zekere plaats krijgen. (Tussen haakjes daar moet zeker gesproken worden over de verschillende typen christenen, en een behandeling van de verschillende christelijke houding van katholiek en reformatorisch christen moeten hier besproken worden o.a. de uiteenlopende beleving van wat nu eigenlijk geloven is, anders zijn de leerlingen later te weinig geïnformeerd). De sacramenten moeten ook daarom een eigen plaats hebben omdat de liturgici verlangen dat enige belangrijke hoofdthema's van de liturgie bij de sacramenten behandeld worden.

Verder heeft Manders een kritische noot bij het hanteren van de methode van correlatie en vraagt hij zich af of men zo niet teveel het standpunt inneemt dat theologie alleen maar geldig is als ze een aanknopingspunt in de ervaring heeft. De Barthiaanse these, welke hijzelf niet onderschrijft, is er ook nog en komt zeker in het leven van de studenten nog een keer met alle klem aan bod. Bovendien moeten ze ervan afweten om de Reformatie te verstaan. Wordt dit door de methode van correlatie wel voldoende ondervangen, zo vraagt Manders zich af. Zich helemaal vastleggen op een bepaald systeem lijkt hem uiteindelijk niet zo verstandig.

Op 8 november formuleert Manders de adviezen van de liturgici.¹⁰⁸ Als te behandelen onderwerpen somt hij op: 1) liturgie van de eucharistie; 2) liturgie van de sacramenten; 3) ziekentroost; 4) kerkelijk jaar; 5) gebedsdienst (officie); 6) enige punten uit de Reformatorische eredienst en 7) iets omtrent de Oosterse liturgie. Wat de methode betreft, wijst Manders in naam van zijn collega's op de wenselijkheid de liturgie van de eucharistie en de sacramenten onder te brengen bij de betreffende hoofdstukken uit de dogmatiek. Verder wijst hij op de wenselijkheid een aantal andere onderwerpen eerder in de geest van *practica* dan historiserend te behandelen. Wat de Reformatie, *Orientalia*, het kerkelijk jaar en dergelijke betreft, zij zullen dan weer bij wijze van informatie moeten worden behandeld, aangezien het moeilijk is ze in een thema onder te brengen. Ook zou de liturgie aansluiting moeten vinden bij de cursus 'expressie'. Contact met de collega's van deze afdeling wordt in elk geval op prijs gesteld. Tot slot wordt gesteld:

Hoewel op deze manier een eigen cursus liturgie niet aan bod komt, zouden toch de betreffende onderdelen van de algemene cursus door vakliturgici moe-

¹⁰⁷ KDC: Archief UTP 1341: 'Brief van H. Manders'.

¹⁰⁸ KDC: Archief UTP 1341: 'Advies van de liturgici'.

ten gegeven worden. Ook hier is het door andere collegae geopperde idee van gezamenlijk lesgeven, teamwerk en fora een belangrijk en te ondernemen experiment.¹⁰⁹

Wat opvalt in al deze reflecties, is dat voor een pluriforme benadering van de liturgie wordt gekozen en samenwerking wordt gezocht met andere vakgebieden. In plaats van een keuze voor een eigen zelfstandige plek in het collegeprogramma wordt veeleer gezocht naar een 'geïntegreerde' en projectmatige aanpak, ziet men zich voor de uitdaging geplaatst tot het experiment van gezamenlijk lesgeven, teamwerk en fora. Waar echter wél uitdrukkelijk voor gepleit wordt, is de verzorging van de liturgische 'onderdelen' door 'vakliturgici', waar deze onderdelen ook een plek mogen krijgen. Verder is het opvallend hoe Manders een nauwe band ziet tussen liturgie en dogmatiek, daar waar het om de sacramenten gaat. Maar dat betekent voor hem nog niet dat het vak liturgie exclusief in het vak dogmatiek dient ondergebracht te worden: daarvoor ziet hij toch teveel mogelijkheden in allianties met andere vakgebieden.

Een blik op de inhoud van het vak liturgie leidt tot de conclusie dat er in eerste instantie gekozen wordt voor de 'klassieke' liturgische thema's, namelijk de sacramenten met daarin een bijzondere aandacht voor de eucharistie, het officie en het kerkelijk jaar. Toch staan er in het gemaakte lijstje drie opvallende onderwerpen: 1) een aparte vermelding van de ziekentroost: komt dit vooral door de veranderde zingeving van het sacrament van de ziekenzalving sinds Vaticanum II? Het is uiteindelijk een sacrament met een belangrijke pastorale dimensie; 2) aparte aandacht voor zowel de Reformatorische eredienst als de Oosterse liturgieën. Met name de keuze voor informatie over de Reformatorische eredienst wordt om pastorale redenen gemotiveerd: in het concrete pastorale werk zullen de toekomstige pastorale arbeidskrachten met de Reformatorische houding en geloofsbeleving te maken krijgen; 3) aandacht voor zowel een bestudering van liturgische teksten en formules als voor een bestudering van liturgie als handeling, als expressie met verschillende actoren.

De vraag luidt nu welke plaats en invulling de studie van de liturgie daadwerkelijk in het studieprogramma heeft gekregen tijdens het docentschap van Henk Manders. Alleszins is duidelijk geworden dat Manders in de beginjaren van de *HTP* een belangrijk aandeel heeft gehad in de plaats en invulling van het vak liturgie in het totale studieprogramma.

6. Henk Manders als lector liturgie (1966-1970)

6.1. Daadwerkelijke positie van het vak liturgie en de liturgiedocent

In de benoemingsbrief van 1 juli 1966 wordt aan Henk Manders als leeropdracht aan de *HTP* gegeven 'de thematiek spiritualiteit'.¹¹⁰ Er wordt daarbij ech-

¹⁰⁹ KDC: Archief UTP 1341: 'Advies van de liturgici'.

¹¹⁰ Archief Redemptoristen te Witten. Manders 5028: 'Akten van benoeming en ontslag'.

ter niet vermeld vanuit welk vakspecialisme Manders dit thema dient te behandelen. Uit de studiegids blijkt dat spiritualiteit één van de vijf invalshoeken is van waaruit het thema ‘de plaats van de mens in de wereld en de kerk van nu’ wordt belicht.¹¹¹ Vervolgens wordt de invalshoek ‘spiritualiteit’ opgesplitst in twee van elkaar onderscheiden cursussen, verzorgd door twee verschillende docenten: 1) inleiding tot liturgisch besef (H. Manders) en 2) het priesterschap in ontwikkeling (P. v.d. Baar). Blijkbaar wordt Manders hier benaderd als vakspecialist liturgie en krijgt liturgie hier vanuit een spirituele invalshoek een plaats in een interdisciplinair opgezet thema.

In het daaropvolgende academiejaar geeft niet Manders maar Ad Blijlevens, een andere vakspecialist liturgie, genoemde cursus. Manders heeft ondertussen een andere benoeming gekregen. Reeds op 13 april 1967 had hij van het *curatorium* vernomen dat hem in het nieuwe academiejaar een nieuwe leeropdracht stond te wachten, namelijk die van ‘docent liturgie, vakmatige behandeling, in het tweede en derde cursusjaar’.¹¹² Dit keer wordt expliciet gezegd dat Manders de functie van liturgiedocent krijgt toebedeeld en dat er voor hem in het lesprogramma ruimte is gecreëerd voor een vakmatige behandeling van de liturgie.

Begin 1968 draagt het *curatorium* van de *HTP* aan het bestuur van de theologische faculteit van Nijmegen haar docenten voor met het doel hun functie officieel om te zetten in een lectoraat. Echter, niet alle voorgedragen docenten krijgen daadwerkelijk een dergelijke benoeming. Als voorzitter van de Nijmeegse faculteit laat W. Grossouw weten dat voor de aan te brengen differentiatie onder de docenten uitgegaan wordt van publicaties en bewezen wetenschappelijke bekwaamheid.¹¹³ Wat Manders betreft, hij staat op de namenlijst vermeld onder de dogmatische theologie(!). Zijn voordracht wordt gehonoreerd ‘gezien zijn wetenschappelijke publicaties en bekendheid’. Naast Manders krijgt ook A. van Bruggen een benoeming tot lector dogmatische theologie. In een reactie op de brief van de *R.K. Universiteit van Nijmegen* schrijft L. Hermans betekenisvol:¹¹⁴

Eenzijds lijkt het gewenst om v. Bruggen, die qua organisatievermogen en doceer kwaliteiten een goede aanvulling is van H. Manders, naast Manders te plaatsen, anderzijds heeft de theologie in ons programma zowel kwantitatief als kwalitatief zo’n grote plaats, dat deze sector gemakkelijk vraagt om een dubbele lectorszetel. Aan H. Manders wordt dan speciaal de sectie liturgie en sacramenten toebedacht.

¹¹¹ *Gids 1966-1967 HTP* 17-19.

¹¹² *KDC: Archief UTP* 1341: ‘Brief van het *curatorium* 13 april 1967’. Deze benoeming sluit aan bij het eerder gegeven advies van de liturgici. Zie citaat bij voetnoot 109. De docent liturgie wordt daar in het interdisciplinair opgestelde lesprogramma ingeschakeld waar een liturgiewetenschappelijk vakspecialist noodzakelijk wordt geacht.

¹¹³ *Sint Aegten: AR* 5700: ‘Brief van de Faculteit der Godgeleerdheid’.

¹¹⁴ *Sint Aegten: AR* 5700: ‘Reactie op de brief’.

Ten gevolge van deze officiële benoeming wordt in feite het vak liturgie officieel ondergebracht bij het vak dogmatische theologie en verliest het op deze manier zijn zelfstandigheid. Anderzijds wordt in de benoemingsbrief van 3 juli 1968 wel een duidelijke opsplitsing gemaakt in de leeropdracht van Manders. Zijn leeropdracht luidt namelijk ‘dogmatische theologie en vakmatige en thematische liturgie’.¹¹⁵ Deze tweevoudige leeropdracht blijkt ook daadwerkelijk uit het lespakket van Manders. Zo wordt in het collegejaar 1968-1969, wanneer voor het eerst een complete basisopleiding aan de *HTP* wordt aangeboden, Manders zowel in de hoedanigheid van dogmaticus als in die van liturgist in het vijfde opleidingsjaar ingeschakeld in de thematisch opgezette colleges rond ‘Gemeenschap en communicatie’, náást de ‘vakmatige’ cursus liturgie welke hij als liturgist in het tweede en derde opleidingsjaar blijft verzorgen.¹¹⁶

De keuze van het *HTP-curatorium* in 1970 om, in onderlinge afspraak met de theologische faculteit van Nijmegen, voortaan ook op te leiden tot een doctoraalexamen in de theologie en de omschakeling die daaruit voortvloeit naar een zesjarige theologische opleiding in het collegejaar 1970-1971 heeft onverwacht grote gevolgen voor Henk Manders.¹¹⁷ Zo wordt hij in de loop van 1970, op uitdrukkelijk verzoek van Nijmegen, gevraagd om het hoogleraarschap pastoraaltheologie op zich te nemen en in die hoedanigheid het driejarige doctoraalprogramma tot een krachtige, praktijkgerichte studierichting uit te bouwen.¹¹⁸ Manders heeft echter zelf geen pastoraaltheologische opleiding gehad. Na veel wikken en wegen stemt hij toe. Op 7 augustus 1970 volgt zijn officiële benoeming tot hoogleraar, met als taakomschrijving colleges pastoraaltheologie en dogmatische theologie. Het vak liturgie wordt niet meer genoemd. Voor het geheel van dit vak wordt Ad Blijlevens bestemd: deze ordegenoot van Manders is ondertussen gepromoveerd in de liturgiewetenschap.

Zijn benoeming in 1970 tot hoogleraar pastoraaltheologie betekent na 24 jaar het einde van zijn docentschap liturgie. Het betekent echter niet het einde van zijn liefde voor liturgie en het einde van zijn liturgiewetenschappelijke interesse. In zijn theologische reflectie op de pastorale stage, blijft Manders naar aanleiding van vragen en ervaringen uit de pastorale stage aandacht besteden aan de liturgie, met een bijzondere focus op de opbouw van de gehouden vieringen en op de preken.¹¹⁹ Soms wijdt hij zelfs een serie bijeenkomsten heel specifiek aan de liturgie. In de studiegids van 1972-1973 kan bovendien worden geconstateerd dat Manders in het vijfde jaar tijdens zijn ‘vakmatige’ cursus pastoraal-

¹¹⁵ *Archief Redemptoristen te Witten*. Manders 5028: ‘Akten van benoeming en ontslag’.

¹¹⁶ *Gids 1968-1969 HTP* 59.

¹¹⁷ Voor meer informatie: zie voetnoot 100.

¹¹⁸ BLIJLEVENS: ‘Ter nagedachtenis van Henk Manders’ 380 en HENSGENS: ‘Theologiebeoefening’ 19.

¹¹⁹ *Interview Linders*.

theologie naast een algemene inleiding op de pastoraaltheologie bijzondere aandacht besteedt aan ‘de pastoraal van de grote sacramenten’.¹²⁰

6.2. Thema’s van onderricht

Aan de hand van de officiële studiegidsen kom ik in totaal vijf thema’s van onderricht tegen in de korte tijdspanne dat Manders liturgiedocent is geweest: 1) een inleiding tot liturgisch besef; 2) de genese van de Mis; 3) de liturgiebeleving van de Oosterse en van de Reformatorische Kerken; 4) binnen het thema ‘Gemeenschap en communicatie’: de functie van de symboliek in de liturgie als gemeenschapscheppend, de aard van de liturgische gemeenschap en de trend van het experiment binnen de huidige Nederlandse gemeenschap (met daarbij de kwestie van de desacralisering); 5) een werkcollege gewijd aan de ontwikkeling van het eucharistisch dankgebed.¹²¹

Een moeizame speurtocht naar collegemateriaal van de liturgiecolleges door Manders verzorgd aan de *HTP*, heeft mij twee cursussen opgeleverd: 1) de genese van de Mis, en 2) niet-Romeinse christelijke liturgieën.¹²² De twee cursussen roepen onmiddellijk de twee reeds besproken cursussen uit de periode dat hij liturgiedocent was aan het studentaat te Wittem (cf. 3.5.3 en 3.5.4) in herinnering. Bij een vergelijking blijken de *HTP*-cursussen inderdaad nieuwere versies te zijn van de gevonden studentaat-cursussen. Meer nog, waarschijnlijk vormen de collegestencils over de genese van de Mis een gedeelte van een reeds bestaande liturgie cursus uit het studentaat. Zo wordt er op p. 1 van de stencils direct verwezen naar de cursus *De sacramentis in genere* (dogmatiek) en op p. 17 naar ‘het tractaatje over het altaar’ (liturgie). Het meest recente citaat gaat terug naar een eigen publicatie uit het jaar 1963.¹²³ Verder is inhoudelijk te merken dat de *Constitutie over de Liturgie* ondertussen is verschenen, maar dat men zich liturgisch nog in een overgangstijd bevindt: een aantal vernieuwingen laten nog op zich wachten. Er is nog geen officieel beleid over de *oratio fidelium* en de offergang. Daarnaast is er bijvoorbeeld nog sprake van subdiakens, van celebreren met de

¹²⁰ *Gids 1972-1973 HTP* 64. In het archief van Wittem heb ik een brief van Henk Manders gevonden waarin hij reflecteert over de pastoraaltheologie. Onder de thema’s die binnen deze discipline aan de orde dienen te komen, noemt hij onder andere: pastoraal van de sacramenten (sociaal-theologische implicaties van doop en eerste communie zijn regelmatig behandeld, zo schrijft hij); de vraag naar de reële betekenis van de eucharistie voor gemeente en pastoraal (sociologische en psychologische betekenis van misverzuim en misbezoek, evenals van het aanbod van de eucharistie); pastoraalliturgie; betekenis van gebed en religiositeit. *Archief Redemptoristen te Wittem*. Manders 5024: ‘Brief aan Toine’ 2-3.

¹²¹ *Gids 1966-1967 HTP* tot en met *Gids 1970-1971 HTP*.

¹²² Bijlage 6: HM8-9. In de bibliotheek van de *Universiteit van Tilburg* heb ik ingebonden stencils gevonden uit 1972. Het betreft *De gemeenschap van de kerk* (Wittem 1972) 24p., een cursus dogmatiek waarschijnlijk behorend bij het thema ‘Gemeenschap en communicatie’, welke Manders als lector dogmatiek heeft verzorgd.

¹²³ Op p. 6 van de stencils verwijst hij bij de literatuur naar zijn artikel ‘De mis als bewegingsgeheel’ (Bijlage 6: nr. 107).

rug naar het volk en van het altaar als offersteen. Opvallend genoeg zijn de stencils incompleet. Nochtans is er geen directe reden aan te geven waarom de stencils stoppen op p. 25: Manders is dan nog volop bezig de opbouw van het eucharistisch hooggebed te ontplooiën. Gelijkend op de vroegere cursus is de uitleg over de verschillende gestalten van de Mis en haar ritmische opbouw. Maar in plaats van ook nog in te zoomen op de oorsprong van het eucharistisch deel, blijft Manders dit keer uitgebreid fenomenologisch stilstaan bij de actuele gestalte en ritmiek van de Romeinse Mis. Bijzonder is zijn opmerking dat er merkwaardig genoeg zo goed als geen studies over de theologische en literaire thematiek van het Romeinse hooggebed als geheel bestaan, maar bijna uitsluitend studies over de verschillende ingewikkelde historische vragen omtrent het hooggebed.¹²⁴ Vermoedelijk is dit voor hem een reden om op dit terrein zelf onderzoek te verrichten, getuige diverse van zijn publicaties (cf. voetnoot 75). Wat de collegestencils over de niet-Romeinse christelijke liturgieën betreft, deze zijn duidelijk van een latere periode. Zo is de tekst op systematische wijze omgezet in de progressieve spelling.¹²⁵ Ook de naam van sommige patriarchen is geactualiseerd. De meest recente literatuur dateert uit 1969.¹²⁶ Verder heeft vanaf p. 23 de inhoud een behoorlijke verandering ondergaan. De paragraaf omtrent ‘de secundaire liturgische symboliek en haar achtergronden’ heeft hij verder uitgebreid met uitleg over de liturgische taal en over de ikonen, naast een uitbreiding van de tekst bij de ‘liturgische boeken en rubriecken’. Echter, hierna houdt weer onverwachts de tekst op. Opnieuw hebben we te maken met een incomplete cursus en wordt er met geen woord gerept over de Reformatorische liturgieën. Nochtans stond Manders – zoals reeds eerder gezegd – heel open tegenover oecumene, getuige bijvoorbeeld het feit dat hij in deze periode samen met dominee C. Moens een boek publiceert.¹²⁷

De inhoud in relatie tot de collegeomschrijvingen in de studiegidsen, de beperktheid en de onafheid van het gevonden collegemateriaal doen heel wat vragen rijzen. Een gesprek met diverse oud-leerlingen heeft enige verheldering gebracht.

6.3. Werkwijze en concrete inhoud van onderricht

6.3.1. Een inleiding tot liturgisch besef

In de studiegids omschrijft Manders de cursus ‘inleiding tot liturgisch besef’ op volgende wijze:

Wij pogen te ontdekken de voornaamste momenten, die het mogelijk maken de liturgie mee te voltrekken. Gedacht wordt aan vragen als: vormbesef, sym-

¹²⁴ Bijlage 6: HM8, 23.

¹²⁵ Voorbeelden hiervan zijn: orthodoxie, competentie, commissie, gekonsentreerd, enz.

¹²⁶ Bijlage 6: HM9, 2.

¹²⁷ Bijlage 6: nr. 14.

boolgevoeligheid, liturgie en leven, liturgie als vormgeving van het geloof, liturgie en eenheid, inoefening in de liturgie.¹²⁸

Bij deze besprekingen wil hij uitgaan van: 1) de bestaande Romeinse liturgie – daarbij veronderstelt hij dat iedereen een *Romeins missaal* heeft en er ook enigszins mee weet te werken – ; 2) de bestaande en goed functionerende experimenten, voor zover de teksten gemakkelijk toegankelijk zijn voor de studenten. Als literatuur geeft Manders op: J. JUNGMANN: *De liturgieviering: fundamentele en geschiedkundige vormvetten der liturgie* (Kasterlee [1961] = vertaald door J. van Oss); A. NOCENT: *De toekomst van de liturgie* (Roermond 1963); A. VERHEUL: *Inleiding tot de liturgie: haar theologische achtergrond* (Roermond 1964²) en R. GUARDINI: *Daarom, Heer, gedenken mij: beschouwingen over de viering der eucharistie* (Tielt 1960).¹²⁹ Helaas kan géén van de oud-studenten die ik heb geïnterviewd zich de werkelijke inhoud van deze cursus herinneren. Het enige wat Ambro Bakker SMA zich vaag herinnert, is een eigen werkstuk over de omgang met symbolen.¹³⁰ Hij herinnert zich Manders vooral heel algemeen als ‘de oudere man die ons als studenten duidelijk spiritueel heeft opgevangen’. Met het oog op de spirituele vorming van de studenten heeft Manders bijvoorbeeld mee aan de wieg gestaan van de HTP-vieringen in de eigen universitaire kapel. Manders had in de ogen van Ambro Bakker meer aandacht voor de mens dan voor datgene wat hij te zeggen had als docent. Hij loodste zijn studenten door een tijd heen waarin alle vaste grond zowat onder de voeten was weggeslagen. In een zeer kort tijdsbestek vonden er zoveel veranderingen plaats. Alle vakken waren op de helling komen te staan, als gevolg van de vraagstelling: wat hebben we werkelijk nodig met betrekking tot de actualiteit? In de plaats van klassikaal onderricht was het onderricht nu veel meer op het individu toegesneden. In de plaats van een wonen in gemeenschapsverband, kwam al spoedig een wonen op een flat in Heerlen met een eigen financiële verantwoordelijkheid. In Heerlen hebben zich deze veranderingen uiteindelijk in een veel sneller tempo voltrokken dan op de andere concentraties.¹³¹ Wat Bakker vooral uit deze tijd is bijgebleven, is het grote inlevingsvermogen van Manders, zijn pastorale attitude.

Voor wat meer informatie over het bewuste vak, ben ik uiteindelijk overgeleverd aan een rapport waarin een beknopte evaluatie staat van de studenten.¹³² Deze evaluatie is eigenlijk veel minder positief. Vooreerst wordt gezegd dat de inhoud van de colleges te sterk werd beheerst door het zoeken van een compromis tussen ‘nieuwe’ en ‘oude’ liturgie. Ook had Manders bij zijn studenten

¹²⁸ *Gids 1966-1967 HTP* 18-19.

¹²⁹ In de originele tekst voor de studiegids quoteert hij het boek van Jungmann en het boek van Nocent als verplichte literatuur. *KDC: Archief UTP 1341*: ‘Brief van Manders, d.d. 16 juni 1966’.

¹³⁰ *Interview Bakker*.

¹³¹ Volgens Koos Linders zou het seculariseringsproces in de jaren zestig en zeventig zich globaal genomen ook sneller voltrokken hebben in het zuiden van het land dan waar ook in Nederland. LINDERS: ‘Meer dan een rimpel in de tijd’ 104.

¹³² *KDC: Archief UTP 1341*: ‘Samenvatting van binnengekomen rapporten’ 2.

teveel historische en theologische achtergrond verondersteld welke zeker niet aanwezig was. Verder werd de poging van de docent om aan te sluiten bij wat leefde onder de studenten weliswaar gezien als goed bedoeld, maar het had uiteindelijk tot allerlei zijwegen gevoerd waardoor de cursus weinig overzichtelijk was geworden.

6.3.2. De genese van de Mis

De cursus over de genese van de Mis wordt in de studiegids van 1967-1968 als volgt omschreven:¹³³

Wij trachten de continuïteit van de huidige Misviering met de avondmaalsviering van de Heer te ontdekken en vandaaruit te zien hoe de gestalte van de Mis is naar de toekomst.

Als te verwerken literatuur vermeldt Manders alleen het boek van J. JUNG-MANN: *Missarum Sollemnia I* (Kasterlee 1966), eerste en tweede deel. In de studiegids van collegejaar 1969-1970 is er een inhoudelijke wijziging in de omschrijving van de cursus aangebracht. Ditmaal staat er:¹³⁴

Bespreking van kwesties rond instituut en gestalte van de eucharistie in hun genetische ontwikkeling. De vragen worden toegespitst op de eerste ontwikkeling van het eucharistisch gebed, hoewel ook per summa capita de ontwikkeling van structuurlijnen zal worden besproken. Aan de orde zullen daarbij komen hoe gemeente, ambt, wereld en heilsmysterie zich in deze ontwikkeling presenteren. Mogelijk blijkt daarbij dat niet alleen het 'hoe' maar ook het 'wat' van de viering zich verschuiven met behoud van continuïteit.

De literatuur heeft Manders aangevuld met: L. BOUYER: *Eucharistie; théologie et spiritualité de la prière eucharistique* (Tournai 1966) en *Tijdschrift voor Liturgie* 51 (1967) 9-98, waaronder een artikel van hemzelf over 'het eucharistisch gebed'. In deze nieuwe omschrijving valt een duidelijke focus op het eucharistisch gebed waar te nemen.

Toen ik tijdens mijn interview aan Koos Linders vroeg wat hij zich van deze cursus liturgie herinnerde, wist hij te vertellen dat Manders altijd een Romeins missaal, boeken, artikelen en een stapel papieren bij zich had. Hij doorliep echter niet op systematische wijze heel de cursusstof. Veeleer gaf hij eerst een tijdje uitleg, vaak op anekdotische wijze, om vervolgens over te gaan tot een soort van onderwijsleergesprek. Dan vroeg hij: Wat vind je ervan? Kan je er wat mee? Wat beleef je eraan? Soms legde hij twee aan elkaar tegengestelde visies voor en vroeg dan om vanuit elke invalshoek argumenten te bedenken. Eigenlijk ging

¹³³ *Gids 1967-1968* HTP 36.

¹³⁴ *Gids 1969-1970* HTP 23.

liturgie 4

haar taak als lofprijzende (gemeenschapsgezangen), luisterende, instemmende, haar eenheid voltrekkende (in de communie bv.) 'verzameling'. De mis krijgt de gestalte van een synexe of gemeenschapsdienst.

2. Het navolgende schema moge het boven gezegde illustreren.

Bestaande typen	Hun verschijningsvorm in de verschillende 'gestaltes'		
	Geclericaliseerd	Participatie aan de cleric. vorm	Communautair
I MISSA LECTA	Privata. Enig subject van handeling: celebrans (sacerdos celebraturus missam) (Kan zekere publiciteit krijgen, zondagmis bv., maar vorm blijft privaat) De misdienaar is inderdaad bedienaar, opdat C. kan handelen. Communie der gelovigen is 'accidenteel'.	Aandoel aan wat de Cel. doet. Subject is de cel., met wie de gelovigen meedoen. De participatievormen van de Instr. Mus. Sac. diec. bv. dialogats. Ideealvorm geheel luttijh. Communie vd gelovigen zie onder.	Subject van handelen is de kultusgemeenschap. Als hiërarchisch geheel. Streven naar herstel vd onderdelen en opnemen v. lit. funct. in stilla mis (disken, lector). Opname volkstaal. Verschillende vormen gemeenschapp. viering, oa. gemeenschapsmis. Communie vd gelovigen is integrerend deel.
Vorm voor beide: Missa Dialogats			
II MISSA CANTATA	Subject: Cel. en koor (gelovigen zijn aanwezig) (Communie zie onder)	Mis met volkszang (Communie zie onder)	Mis, door gemeenschap ieder in functie gezongen.
Uiterlijk kunnen beide vormen hetzelfde zijn.			
III MISSA SOLENNIS	Solemnisering van II ('assistentie' (!) fungeert als opluistering, niet functioneel (dikwijls 'essentieel' zonder communie der gelovigen)	Als boven. Verlangen naar comm.-invoering als participatio sacrificii	Als boven. Dienen, subdiaken en anderen treden (zo mogelijk) functioneel op. Deze vorm wordt als de grondvorm van viering gewaardeerd. Communie vd gelovigen tévens als gemeenschapspekt.
IV MISSA PONTIFI- CALIS	Als boven. (als regel communie vd nog steeds uitgesloten) Kijkplechtigheid met vele barokke uitwassen. Hoogste vorm solemniteit.	Als boven.	Als boven. Streven naar verwijdering van hypertrofiën. Eigenlijke grondvorm: viering door de plaatselijke Kerk.
V MISSA PAPALIS	Altoegangsste solemniteit. Zonder communie !		

Fragment uit het traktaat over de genese van de Mis
uit: het privé-archief van Koos Linders
Foto: Cees van Meerten

hij heel sterk uit van de reflectie op datgene wat hij had aangeboden. Hij probeerde dan door te stoten tot de grondgedachten. Centraal daarbij stond telkens: wat is de zin en functie van de liturgie? Wat het tentamen betreft, deze bestond niet uit een ondervraging van de ‘verplichte literatuur’. Het gebeurde aan de hand van een aangeleverd werkstuk. Inhoudelijk echter kon Linders slechts vaag opmerkingen van Manders aanhalen die naar ‘de genese van de Mis’ verwezen. Hij vroeg zich zelfs af of de stencils niet slechts de functie hebben gehad om Nijmegen tevreden te stellen. De *HTP* diende zich, met het oog op het academisch peil van haar onderwijsprogramma, volgens de gemaakte afspraken (zie 5.1) te verantwoorden over haar colleges richting *KUN*.

Bij dezelfde vraag kon Ambro Bakker zich eveneens herinneren dat Manders geen echte hoorcolleges gaf. Hij omschreef zijn manier van werken eerder als een soort van leerhuismethode. Manders vertrok niet zozeer van een theorie, maar vroeg bijvoorbeeld: hoe zou jij een paaswake opzetten? Hij liet de inhoud als het ware uit de studenten zelf voortkomen, met hun beleving daarbij. Door deze techniek mochten de studenten hem graag en gingen ze zich op den duur steeds meer inspannen voor het vak. Inhoudelijk herinnert Bakker zich vaag dat ze indertijd naar nieuwe tafelgebeden hebben gekeken. Hoe waren ze opgebouwd? Wat zouden vuistregels kunnen zijn?

Bij beide geïnterviewde oud-studenten valt te constateren dat de periode 1966-1970 uiteindelijk ver weg in het geheugen ligt. Het was een bijzonder woelige tijd, waarin de aandacht van studenten vaak door heel andere dingen werd bezig gehouden dan door het vak liturgie. Uiteindelijk, zo getuigen Linders en Bakker onafhankelijk van elkaar, is de persoon van Manders veel meer blijven hangen dan de concrete inhoud van zijn lessen. Dan komt hetzelfde beeld naar voren dat Paul van Gerven schetst naar aanleiding van het in 1990 op de *UTP* gehouden symposium ter ere van Manders:¹³⁵

Wat deed Prof. dr. Henk Manders tijdens zijn colleges??? Hij vertelde een verhaal of liet een van de studenten een verhaal vertellen, en stelde daar vervolgens een vraag bij. Op het moment dat hij een antwoord kreeg, begon hij bedachtzaam – wijsvinger aan de lippen – door de collegezaal rond te lopen. Zoekend naar de juiste woorden, begon hij, links en rechts een sigaret van de studenten bietsend, stamelend zijn antwoord te formuleren. Het was alsof hij de grote thema’s van de theologie ter plekke in nieuwe, gewone formuleringen goot om zodoende te laten zien, dat de wezenlijke vragen altijd worden gesteld en dat ook de vragen en opmerkingen van de studenten op de een of andere wijze daarop aansloten. Het gaat immers om zaken die wezenlijk samenhangen met het mens-zijn. Zowel de manier waarop hij de theologische thema’s wist te formuleren, alsook zijn afhankelijke opstelling ten aanzien van de studenten door voortdurend sigaretten te bietsen, bemiddelden bij de studenten en andere toehoorders een grote mate van vertrouwdheid. Men werd ingeleid in de theologie, zonder er, zoals bij zovele anderen, tegelijkertijd van vervreemd te

¹³⁵ VAN GERVEN: ‘Henk Manders’ 8.

raken door de kerk-theologische of wetenschappelijk-theologische terminologie. Henk Manders verstond de kunst theologie levend en leefbaar te maken, zonder dit met evenveel woorden te zeggen. Alleen achteraf was hij bereid duidelijk aan te geven waar, wie, welke theologische standpunten te berde had gebracht en waar dat allemaal te vinden was. De theologische discussie stond bij hem duidelijk op de achtergrond, ten dienste van het actuele geloofsgesprek in het pastoraat.

Wat Paul van Gerven hier getuigt over Manders in zijn hoedanigheid van pastoraaltheoloog, kan eveneens gezegd worden van Manders als lector liturgie. Niet alleen Ambro Bakker SMA en Koos Linders, ook congregatiegenoot Henk Erinkveld CSSR herinnert zich Manders vooral als degene die vertrok van de actualiteit, van de inbreng van studenten via werkstukken, van nieuw ontworpen eucharistische gebeden die dan op gelijkaardige wijze als Van Gerven beschrijft, in een gezamenlijke kritische reflectie werden doorgelicht.¹³⁶ Als het gaat om eucharistische gebeden schuift Koos Linders het boek van Huub Oosterhuis: *In het voorbijgaan* (Utrecht 1968) prominent naar voren. Bij diverse tafelgebeden staan in zijn uit die tijd bewaard exemplaar met de pen tal van opmerkingen en kanttekeningen naast de gedrukte tekst geschreven. Ambro Bakker, alsook Henk Erinkveld denken met name terug aan de vraag: goed of niet goed? Een vraag die uiteindelijk ook de titel is geworden van een tweedelige uitgave, waarvan het tweede deel is opgedragen aan Henk Manders naar aanleiding van zijn vijftenzestigste verjaardag.¹³⁷

In de opgegeven literatuurlijsten van Manders kan ik echter nergens het boek van Oosterhuis terugvinden. Mogelijk hebben studenten – in hun drang zèlf de inhoud van de colleges te bepalen – dit boek dat net verschenen was ingebracht tijdens de liturgiecolleges. Het is volop de tijd dat er op verschillende plaatsen in Nederland geëxperimenteerd wordt met nieuwe eucharistische gebeden. Het betreffende boek van Oosterhuis bevat tien zelf ontworpen experimentele eucharistische gebeden. Gebeden die heel verschillend zijn in taal en opbouw dan de Romeinse eucharistische gebeden die men al jarenlang gewend is. Dit roept allerlei vragen op. Vragen die volgens Manders misschien nog nooit eerder in de geschiedenis van de sacramenten- en liturgietheologie zijn gesteld geworden.¹³⁸ Als lid van de NCL is hij ondertussen nauw betrokken bij de totstandkoming van het Nederlandstalige Romeins missaal. In deze hoedanigheid wordt hij op 28 juni 1966 door mgr. J. Bluysen benaderd voor een deskundig oordeel over een serie proeven van canones in de Nederlandse taal. Bij zijn kritische reactie voegt Manders een bijlage waarin hij enige eisen naar voren schuift waaraan een eucharistisch gebed in zijn ogen dient te voldoen. Met name deze vraag wordt steeds urgenter naarmate er steeds meer experimentele

¹³⁶ Henk Erinkveld CSSR heb ik eenmalig kort gesproken te Wittem op 17 oktober 2007.

¹³⁷ WEGMAN (red.): *Goed of niet goed?*

¹³⁸ Bijlage 6: nr. 114, 284.

teksten ontstaan: aan welke normen dient een te ontwerpen canon te voldoen? Het is een vraag die gaandeweg allerlei liturgiewetenschappers internationaal bezig houdt. In dit debat neemt Manders een prominente plaats in. In Nederland geeft hij tijdens een bijeenkomst van het *Genootschap voor Liturgiestudie* in 1967 enige reflecties over dit onderwerp.¹³⁹ Zo zegt hij onder andere:

We komen hier in aanraking met verschillende structurelementen, die alle in een eucharistisch gebed kunnen meespelen als onderdelen van een harmonisch geheel. Maar of ze functioneren als opbouwprincipe en daarmee de harmonie van het geheel bepalen, dát hangt er van af hoe de zin van de eucharistie hic et nunc dient te worden bepaald. En dat is niet eenzinnig voor alle tijden en plaatsen vast te leggen. Want daarvoor is de inhoud van de eucharistie te rijk, zodat ze nooit in één eucharistisch gebed uitputtend tot uitdrukking kan worden gebracht. En we moeten bovendien bedenken dat we in de anafora te maken hebben met een *zingevende* belevingssynthese en niet met een theologische synthese, zodat het principe van eenheid niet (per se) uit theologische reflectie voortkomt, maar eerder uit de belevingshoek, waaronder een bepaalde Kerk de eucharistie benadert. Het is dan ook a priori niet uitgesloten, dat een creatieve geest, die in staat is, de wijze waarop zijn generatie de eucharistie beleeft onder woorden te brengen, nú de verschillende elementen van de eucharistieviering in een nieuwe zingeving tezamen brengt vanuit een gezichtshoek, waaronder men tot nu toe nog geen eucharistisch gebed heeft opgesteld.¹⁴⁰

Volgens Manders vloeit uit dit alles voort dat het eucharistisch gebed geen speculatieve theologie van de eucharistie moet geven, of deze nu oud of nieuw is, maar juist als zingeving van het geheel een 'belijdenis des geloofs' omtrent de eucharistie moet zijn. En dat betekent op zijn beurt dat er minstens die punten in aan bod moeten komen, die in deze Kerk relevant zijn voor de beleving van de eucharistie en voor de functionering ervan in de gemeente. Van de andere kant zijn eucharistie en eucharistisch gebed geen zaken die we nu opeens uit het niets moeten scheppen. Ze behoren tot de oorspronkelijke constitutie van de Kerk en komen met de Kerk zelf tot ons vanuit de traditie. Uiteindelijk hebben we de opdracht ze voortdurend vanuit hun oorsprong te herscheppen. Niet zonder betekenis voegt Manders deze lezing voor collegejaar 1968-1969 toe aan de literatuurlijst van de cursus over de genese van de Mis. In mijn ogen kan uit deze reflecties en uit zijn activiteiten voor de NCL ook verklaard worden waarom de cursus genese incompleet is aangeleverd. Door zijn betrokkenheid bij het samenstellen van een Nederlandstalig Romeins missaal en de confrontatie met de experimentele vormgeving van de liturgie in het pastorale veld is er een verschuiving opgetreden in zijn fenomenologische benadering van de actueel gevierde liturgie: een verschuiving namelijk van een bestudering van de Ro-

¹³⁹ De schriftelijke neerslag van zijn lezing is terug te vinden in Bijlage 6: nr. 109.

¹⁴⁰ Bijlage 6: nr. 109, 30. In deze woorden klinkt heel duidelijk de cursus *De gestalte der Heilige Mis in de loop der tijden* door.

meinse voorgegeven liturgie naar de nieuw vormgegeven experimentele liturgie. Deze verschuiving in aandacht past ook prima in de op de actualiteit gerichte opzet van het studieprogramma aan de *HTP* (cf. 5.1).

Wat zijn reflectie op nieuwe eucharistische gebeden en de verschuivingen die daarbinnen zijn ontstaan betreft, een aantal artikelen die Manders heeft gepubliceerd vanaf 1968 werpen een goed licht op zijn wijze van denken en analyseren.¹⁴¹ Het is niet ondenkbeeldig dat de inhoud van deze publicaties in oorsprong is terug te voeren tot zijn colleges liturgie. Dit wordt ook bevestigd door Ambro Bakker. Overigens geeft Koos Linders aan dat de reflectie op de tafeligebeden vooral een plek heeft gekregen tijdens de theologische reflecties op de stage. Dan verwees Manders regelmatig naar zijn cursus in het tweede jaar.

6.3.3. Werkcollege over de ontwikkeling van het eucharistisch dankgebed

Tijdens het collegejaar 1968-1969 verzorgt Manders een werkcollege liturgie waarop men zich vrij kan intekenen.¹⁴² Meer informatie over dit werkcollege is te vinden in een stencil uit het archief van de *UTP*. Daar geeft Manders de volgende omschrijving:¹⁴³

In dit werkcollege zal naar aanleiding van kritische tekststudies over de ontwikkeling van het eucharistisch dankgebed gezocht worden naar de theologische criteria voor een verantwoord eucharistisch gebed in moderne trant. Aandacht zal daarbij ook worden besteed aan de vraag in hoeverre de historische samenhangen een theologisch principe vormen.

Met betrekking tot dit werkcollege zou hij graag enige exemplaren zien circuleren van L. BOUYER: *Eucharistie; théologie et spiritualité de la prière eucharistique* (Tournai 1966). Verder is het de bedoeling dat alle deelnemers in het bezit zijn van G. DANNEELS - TH. MAERTENS: *La prière eucharistique. Formes anciennes et conception nouvelle du canon de la messe* (Brugge 1967). Tijdens het werkcollege zou hij ook nog enkele te bestuderen teksten uitreiken. Tot slot is er ruimte voor minimaal zes, maximaal veertien studenten en hoopt hij op één of twee deelnemers, die enigermate met Griekse teksten kunnen werken.

Een niet te verwaarlozen detail is het feit dat in de genoemde Franstalige bundel van Godfried Danneels en Thierry Maertens, waarin zij op zoek gaan naar wezenlijke normen voor het samenstellen van een eucharistisch gebed, zij in het

¹⁴¹ Bijlage 6: nrs. 78, 67 en 112, alsook nr. 20. Tevens analyseert Manders op de eigen kenmerkende wijze de nieuwe Romeinse eucharistische gebeden. Zie bijvoorbeeld Bijlage 6: nr. 66. Of hij analyseert thematisch één bepaald aspect van de eucharistische gebeden, bijvoorbeeld in Bijlage 6: nr. 119. Laatstgenoemd artikel is weliswaar geschreven ná de beëindiging van zijn docentschap liturgie, evenals Bijlage 6: nr. 167.

¹⁴² *Gids 1968-1969 HTP* 63. In totaal kunnen de studenten kiezen uit tien verschillende werkcolleges.

¹⁴³ *KDC: Archief UTP* 1341: 'Werkcollege H. Manders'.

debat met diverse liturgiewetenschappers Henk Manders een belangrijke plaats toekennen.¹⁴⁴ Het boek van Louis Bouyer vormt dan weer een belangrijke basis voor een andere studie van Manders, namelijk een studie naar de zin en functie van het instellingsverhaal. Een onderzoek hiernaar is bij zijn weten nog nooit eerder verricht. Concrete aanleiding vormt de vraag of men een uitdrukkelijk geformuleerd instellingsverhaal achterwege mag laten bij de samenstelling van een eucharistisch gebed. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in het boek van Oosterhuis: *In het voorbijgaan*, in het bijzonder tafelgebed 7 (169), 8 (172) en 10 (179). In het Wittems archief van de redemptoristen heb ik een volledig uitgetypte Engelstalige cursus van Manders gevonden welke hij in de zomer van 1968 heeft verzorgd aan de *St. John's University* in de Verenigde Staten.¹⁴⁵ Ik heb stellig de indruk dat de inhoud van het werkcollege aan de *HTP* gedeeltelijk geïnspireerd is aan deze *summercourse*. Uit deze studie vloeit wederom een artikel voort welke niet alleen in het Nederlands maar ook in het Frans verschijnt.¹⁴⁶ De eindconclusie van deze studie luidt dat het instellingsverhaal een 'heilig bloc', een centraal religieus monument is dat intact moet blijven, hoezeer ook alle vormgeving en interpretatie er omheen wisselt.

6.3.4. Gemeenschap en communicatie

In zijn omschrijving van de cursus liturgie in het vijfde opleidingsjaar stelt Manders de aard van de liturgische gemeenschap, de trend van het experiment binnen de actuele Nederlandse gemeenschap en de kwestie van de desacralisering centraal.

In deze context wijs ik graag op twee bijzondere artikelen die Manders reeds in 1966 en 1967 heeft gepubliceerd. Zij kunnen geïnterpreteerd worden als belangrijke scharnierpunten in zijn liturgiewetenschappelijke arbeid en als verhelderend interpretatiekader van genoemde cursus. Het betreft het artikel 'Desacralisering van de liturgie. Oriëntatiepunten van het liturgisch experiment in Nederland' (1966) en het artikel 'Wie voltrekt de liturgie? De vraag naar het subject van liturgische viering en de implicaties ervan' (1967).¹⁴⁷

Rond de Franstalige versie van het artikel over de desacralisering van de liturgie in het Belgische liturgische tijdschrift *Paroisse et Liturgie*, ontstaat er in Rome de nodige commotie.¹⁴⁸ A. Bugnini typeert het betreffende artikel als 'noctif et

¹⁴⁴ Bijlage 6 : nr. 8. Aan het eind van het debat zegt Thierry Maertens: "Nous avons donné largement la parole au Père H. Manders dans la partie doctrinale. Il a le mérite de bien mettre en valeur les éléments essentiels à la structure du canon mais il montre aussi clairement comment ces éléments jouissaient d'une très grande maniabilité." DANNEELS - MAERTENS: *La prière eucharistique* 62.

¹⁴⁵ Bijlage 6: HM11, Lesson II: Theological implications of a literary analysis of the institution narrative in the Roman canon, 14-24.

¹⁴⁶ Bijlage 6: nrs. 114 en 90.

¹⁴⁷ Bijlage 6: nrs. 63 en 117.

¹⁴⁸ Bijlage 6: nr. 88.

dangereux¹⁴⁹ Manders vindt deze boze Romeinse reactie onbegrijpelijk. Reeds enige maanden eerder, aan het eind van zijn lectoraat aan het Wittem's studentaat, had hij precies hetzelfde artikel gepubliceerd in het Nederlands in het landelijk goed bekende tijdschrift *Theologie en zielzorg*, zonder dat het enige beroering had teweeggebracht.¹⁵⁰ Op vraag van Thierry Maertens OSB, de hoofdredacteur van *Paroisse et Liturgie*, had hij zonder veel nadenken toegestemd in een Franse vertaling en publicatie. Zo ging echter wel zijn studie de hele wereld rond en konden zij die de Franse taal machtig waren proeven van de experimenten die in Nederland gaande waren. Dat was blijkbaar een grote doorn in het oog van 'Rome'. De intentie van Manders was echter niet geweest het Nederlandse experiment te promoten en revolutie te kraaien. Zijn bedoeling was enkel geweest om via een fenomenologische analyse van concrete liturgieën op Nederlandse bodem inzicht te geven in de actuele liturgische situatie en zo een positieve bijdrage te leveren aan een verantwoord liturgisch beleid.¹⁵¹

Enerzijds vormt zijn publicatie de neerslag van een haarscherpe analyse, van inzichten die hij in de loop van de tijd op het spoor is gekomen, ofschoon hij in het bewuste artikel schrijft dat het gaat om 'een eerste worp, die bovendien berust op een oppervlakkige studie van het materiaal'.¹⁵² Met zijn artikel opent hij op heldere wijze bij velen de ogen voor wat er feitelijk in het liturgische veld aan de hand is: de veranderingen in mens- en wereldbeeld die uiteindelijk ook voor velen een verandering in het Godsbeeld hebben teweeggebracht, wat op haar beurt weer effect heeft op de liturgie. Anderzijds werpt deze studie een bijzonder licht op de omslag die hijzelf heeft doorgemaakt en kondigt hij er als het ware een nieuwe aanpak van zijn colleges liturgie – nu dan aan de *HTP* – in aan: hij zal, vertrekkend van de actueel gevierde liturgie, dus niet alleen meer exclusief vertrekkend van de Romeinse voorgegeven liturgie maar ook vertrekkend van de groeiende hoeveelheid actueel ontworpen en gebruikte liturgische teksten, studenten kritisch leren kijken naar de inhoud. Hij zal ze bewust proberen te maken van de tendensen en variabelen die er spelen en hen stapsgewijs helpen bij het maken van een verantwoorde keuze.

¹⁴⁹ In het *KDC* is hierover een hele briefwisseling te vinden: *KDC*: Archief Manders 390.

¹⁵⁰ Bijlage 6: nr. 63.

¹⁵¹ Op het moment dat hij akkoord ging met een publicatie in *Paroisse et liturgie* heeft Manders hoogstwaarschijnlijk niet in de gaten gehad wat zo'n internationale publicatie kon bewerkstelligen. 'Rome' daarentegen wist wel beter. Het is pas enkele jaren later, in 1974, dat Manders de reikwijdte van zijn akkoord heeft ingezien. Tijdens een lezing in dat jaar wijst hij er namelijk op dat het scheppen van nieuwe canons in Nederland is begonnen en zich van daaruit in het buitenland heeft verspreid. Zelf zegt hij dat in deze lezing niet hardop, maar persoonlijk heeft hij daar een belangrijke bijdrage aan geleverd met zijn Franstalige publicatie indertijd. *Archief Redemptoristen te Wittem*: Manders 5013: 'Het eucharistisch gebed en eucharistische gebeden' 1.

¹⁵² Bijlage 6: nr. 63, 130. Een goede aanvulling op deze publicatie vormt het artikel dat hij drie jaar later schrijft: Bijlage 6: nr. 68. Dezelfde thematiek snijdt hij op vereenvoudigde wijze aan in Bijlage 6: nr. 20. In 1971 werkt hij deze thematiek nog scherper uit in zijn Engelstalig artikel 'Metabolics of a sacrament' (Bijlage 6: nr. 96). Hier maakt hij onder andere een vergelijking met de eucharistie in de spiritualiteit van Sint Alfonsus.

In zijn artikel over het subject van de liturgie, dat eveneens verschijnt rond de beginperiode van zijn docentschap aan de *HTP* en door niemand minder dan Schillebeeckx wordt gekwalificeerd als een belangrijke publicatie, wijst Manders op het effect van de veranderingen in mens- en wereldbeeld op het kerkbeeld en de gevolgen van de nieuwe kerkbeleving en het nieuwe kerkbegrip voor de vormgeving en uitvoering van de liturgie. Deze ecclesiologisch getinte bijdrage van Manders, wordt in internationale liturgiewetenschappelijke kringen dusdanig gewaardeerd, dat het niet alleen een jaar later (in 1968) in Engelstalige versie verschijnt in *Theology Digest*, maar ook in 1969 in Franstalige versie in de gerenommeerde Franse liturgische serie *Vivante liturgie*.¹⁵³ In eigen land zal Manders zijn theologiestudenten met deze reflectie prikkelen, met name in de cursus van het vijfde opleidingsjaar. Ofschoon beide artikelen niet vermeld staan in zijn literatuurlijst in de studiegid, spelen zij inhoudelijk wel degelijk een belangrijke rol in zijn lessen. Dit zie ik bevestigd in de opname van het *Tijdschrift voor Liturgie* 52.1 (1968) in de literatuurlijst. Dit tijdschriftnummer bevat een eigen artikel: 'De liturgie en de mens' (p. 56-72).¹⁵⁴ Leidraad in dit artikel is: hoe moet in onze tijd de liturgie beleefd worden? Is de liturgie een religieuze plechtigheid, een cultus, waarin God wordt geëerd en de mens uiting geeft aan zijn religieuze gevoelens? Of dient zij de vanzelfsprekende viering te zijn van het menselijk bestaan, waarin de mens zichzelf in gemeenschap hervindt en inspiratie opdoet voor zijn dagelijks leven? Of nog anders geformuleerd: is de liturgie religieus, sacraal of moet ze werelds, seculier zijn? Manders wijst nadrukkelijk op het feit dat een verandering van wereldbeeld, bestaanservaring en sociale situatie invloed heeft op de religieuze ervaring van mensen en zo ook op de liturgie. De nieuwe, actuele liturgie zal dan ook op een andere manier sacraal zijn dan de klassieke. Dit betekent echter niet dat de liturgie in al haar vormen moet ontluisterd worden. Wel dient het *pauca et simplicissima* van de kerkvaders weer tot gelding te komen. Tegelijk waarschuwt Manders voor generaliseringen:¹⁵⁵

Een uitdrukking als 'de moderne mens' is een generalisatie, die op een zeker algemeen geldend cultuurpatroon betrekking heeft. Natuurlijk zijn er nu grote groepen, die de Godservaring zoals wij die in het eerste deel beschreven, meemaken. Zij mogen daarvan niet worden beroofd en ook voor hen moet in de liturgie plaats zijn. De Kerk is een huis met vele woningen, waarin niemand, die oprecht geloofd mag worden gekortwiek. Deze opmerking geldt nog meer voor die uitgestrekte cultuurgebieden, waar wat wij de 'numineuze' Godservaring noemden, de heersende is. Hier bijzonder moeten we oppassen voor een ongenueanceerde 'verwestering'. De moderne theologie drukt uit wat in 'het westen' leeft, ze is niet zonder meer algemeen geldig.

¹⁵³ Bijlage 6: nrs. 99 en 9.

¹⁵⁴ Het gaat hier om Bijlage 6: nr. 110.

¹⁵⁵ Bijlage 6: nr. 110, 61-62.

Bijzonder in deze publicatie is, hoe Manders vanuit de volgens Harvey Cox vier aan te wijzen kenmerken van de actuele geürbaniseerde en gesecculariseerde mens (anonimiteit, beweeglijkheid, pragmatisme en profanisme) reflecteert richting christelijke liturgie.

6.3.5. De niet-Romeinse christelijke liturgieën

In deze cursus wil Manders een inleiding geven in de liturgiebeleving van de Oosterse en van de Reformatorische Kerken. Als literatuur geeft hij op: I. DALMAIS: *Les liturgies d' Orient* (Paris 1959 = Je sais – je crois 111) en J. LESCRAUWAET: *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden in oecumenisch perspectief: een fenomenologische en kritische studie* (Bussum 1957 = proefschrift) hfdst. I-III. In het collegejaar 1969-1970 wordt deze literatuur verder aangevuld met: J. V.D. WERF: *Kleine liturgiek* ('s Gravenhage 1965) en A. RAES: *Introductio in liturgiam orientalem* (Romae 1947).

Typisch genoeg kan Ambro Bakker SMA zich niets van deze cursus herinneren. En voor zover Koos Linders zich vandaag nog kan herinneren, is Manders bij de ikonen gestopt in genoemde cursus. Omdat Linders zelf in die tijd erg aangesproken werd door ikonen, heeft hij over dit onderwerp een werkstuk gemaakt met het oog op zijn tentamen. Bij zijn weten heeft Manders in deze cursus niets met de geloofsbeleving van de 'Reformatorica' gedaan. Wel herinnert Linders zich dat Manders in andere cursussen zo nu en dan de katholieke liturgie tekstueel vergeleek met die van de 'Reformatorica'. Dat is inderdaad iets wat mijzelf al lezend ook is opgevallen: in zijn geschriften gaat Manders met een zekere regelmaat de dialoog aan met wat hij noemt de 'Reformatorica'. Een voorbeeld daarvan is te vinden in zijn reeds aangehaalde studie omtrent de zin en functie van het instellingsverhaal.¹⁵⁶ Zit in de uitwijding die hij daar geeft over de *narratio institutionis* in het avondmaal van de Gereformeerde en Hervormde Kerken iets verscholen van zijn cursus omtrent niet-Romeinse christelijke liturgieën? Hij baseert zich daarbij op het *Dienstboek voor de Nederlands hervormde kerk* ('s Gravenhage 1955) en hij verwijst naar het proefschrift van J. Lescauwat, welke hij in zijn zojuist genoemde cursus op de literatuurlijst heeft gezet. Zeer bijzonder is daarnaast zijn analyse, enige jaren later (in 1978), van de grote lofprijzing uit de *Orden van dienst voor gebruik in de erediensten van de Gereformeerde Kerken in Nederland* in het tweede deel van het boek *Goed of niet goed?*¹⁵⁷ Deze analyse getuigt niet alleen van een gedegen kennis van de Nederlands-calvinistische traditie, maar ook van zijn openheid richting deze traditie. In zijn slotbeschouwing schrijft hij ruimhartig dat alles afhangt van de geloofs- en traditiecontext, waarin de lofprijzing feitelijk wordt gezegd. Op zichzelf lijkt het

¹⁵⁶ Bijlage 6: nr. 103, 260-262.

¹⁵⁷ Bijlage 6: nr. 168. De betreffende lofprijzing is te vinden in: *Orden voor de eredienst van de gereformeerde kerken in Nederland* 30-39.

hem mogelijk ze ook in de Romana uit te spreken.¹⁵⁸ Dit alles roept bij mij de vraag op of Manders mogelijk tijdens de cursus juist een aantal tafelgebeden heeft geanalyseerd uit de ‘Reformatiorica’. Geplaatst náást de bestudering van de katholieke eucharistische gebeden, kunnen zij in het geheugen vervaagd zijn als zijnde ‘van een andere cursus’. Een andere plausible verklaring zou kunnen zijn dat Manders er uiteindelijk voor gekozen heeft de geloofsbeleving van de ‘Reformatiorica’ te verweven in zijn andere cursussen, om zo, als het ware in dialoog met elkaar, de verschillen en gelijkenissen beter tot hun recht te laten komen.

Zoals ik reeds zei, was Manders zeer oecumenisch ingesteld. De bereidheid tot dialoog met niet-Romeinse christenen wordt door hem meer dan eens gepresenteerd als een belangrijke plicht. Dat valt meer dan eens te proeven in zijn reeds aangehaalde publicatie ‘Wie voltrekt de liturgie?’ Ook in zijn boek *Waarom niet samen?* getuigt hij hiervan. Zo schrijft hij:¹⁵⁹

Er is wel gezegd, dat het verschil in geloofsbeleving tussen een nederlands katholiek en een zuid-italiaan groter is dan dat tussen een nederlands katholiek en een nederlands calvinist, en daar zit wat in. Maar de gemeenschap der Kerken, die langs zulke uiteenlopende figuren als Alfrink en Ruffini plaats heeft, bindt ons in een openheid, die we helaas ten opzichte van onze calvinistische medegelovigen nog niet hebben. Ten opzichte van de laatsten hebben we misschien minder kritiek dan ten opzichte van de eersten, en toch is de gemeenschap groter. Het zijn uiteindelijk huisgenoten des geloofs. Maar daarmee is dan ook gezegd, dat we overal ter wereld met elkander van gedachten dienen te wisselen, dat iedere Kerk haar inbreng in de wereldkerk heeft, zodat we allen voor allen moeten openstaan. We zijn allen aan elkander de dienst van onderlinge liefde verplicht, zodat geen ras of huidskleur of politieke overtuiging ons kan scheiden. En zelfs de kritiek, die we op elkaars geloofsbeleving hebben – ik heb het al gezegd – belet ons niet te weten, dat we bij elkander horen.

In zijn zoeken naar ‘onderlinge gemeenschap der Kerken’ pleit hij er wel voor dat iedere Kerk zichzelf moet kunnen zijn. Verder geeft Manders te kennen dat het levend contact met de functie van de plaatselijke Kerk bij de Gereformeerde christenen hem – naast vele andere factoren onder andere van liturgische aard – weer de functie van de plaatselijke Kerk en haar betekenis in de eigen Kerk heeft leren zien.¹⁶⁰

6.3.6. Besluit

Eigenlijk blijft het moeilijk precies te bepalen wat de concrete inhoud is geweest van de colleges liturgie verzorgd door Henk Manders aan de HTP. Een aantal dingen is echter wel duidelijk geworden: 1) zijn fenomenologische benadering

¹⁵⁸ Bijlage 6: nr. 168, 150.

¹⁵⁹ Bijlage 6: nr. 14, 111-112.

¹⁶⁰ Bijlage 6: nr. 14, 109.

van de liturgie en zijn theologisch kritische reflecties daarbij; 2) een verschuiving die in zijn liturgiecolleges heeft plaats gevonden van de bestudering van de Romeinse liturgie naar de actueel gevierde experimentele liturgie; 3) zijn accent op de geloofsgemeenschap als subject van de liturgie en op de gelovige beleving van die liturgie; 4) de zorg om de aankomende pastorale beroepskrachten handvatten, vuistregels te bieden voor een verantwoord liturgisch vieren en beleid voeren; 5) zijn bijzondere aandacht voor het eucharistisch gebed; 6) zijn oecumenische ingesteldheid; 7) zijn positieve houding ten aanzien van een interdisciplinaire aanpak, ook als dit de zelfstandigheid van het vak liturgie op losse schroeven zet; 8) zijn improviserende en weinig gestructureerde manier van lesgeven. In het licht van dit laatste punt kan de onafheid van zijn cursussen zowel positief als negatief geïnterpreteerd worden. Positief kan het wijzen op het voortdurend in ontwikkeling zijn van zijn liturgiewetenschappelijk denken. Negatief kan het wijzen op een zekere slordigheid en gemakzucht. Voor mijn gevoel lijken bovendien de cursussen – de cursus over de niet-Romeinse christelijke liturgieën uitgezonderd – alleen al in hun omschrijving inhoudelijk veel op elkaar waardoor het erg moeilijk is de getuigenissen van de oudleerlingen ergens specifiek onder te brengen. Voor deze oud-studenten is blijkbaar ook niet duidelijk geweest wat precies de kern is geweest van elke cursus afzonderlijk. Het roept bij mij de vraag op in hoeverre Manders vanuit de gezamenlijke reflecties met de studenten daadwerkelijk is ‘opgestegen’ naar een soort van theoretische synthese. Zijn publicaties in diverse tijdschriften geven niet alleen een bijzondere verheldering van zijn liturgiewetenschappelijke gedachten en een belangrijk interpretatiekader van zijn colleges maar zijn vermoedelijk ook inhoudelijk steviger geweest dan de liturgiecolleges zelf.

7. Een veel gevraagd specialist

Vanaf zijn lectoraat aan de *HTP* groeit pijlsnel de inbreng van Manders in allerlei liturgische advies- en beleidskringen in Nederland. Zo wordt Manders op 3 januari 1966 benoemd tot lid van de geheel nieuw opgerichte *Liturgische Sectie* van de *SNPR*, waarvan Theo Vismans op de voorzitter wordt (cf. Hoofdstuk IV: Vismans). Eigenlijk is dit niet zo verwonderlijk. Geïnspireerd door het retraitswerk onder vrouwelijke actieve religieuze gemeenschappen wordt reeds begin jaren vijftig in het bijzonder zijn aandacht gewekt voor de liturgische vragen die binnen deze gemeenschappen rijzen. Verschillende malen wordt hij gevraagd om een voordracht, welke naderhand wordt gepubliceerd: een voordracht in 1953 op het tweede nationaal congres van de actieve vrouwelijke religieuzen, een lezing in 1959 ter gelegenheid van de twintigjarige vestiging der Medische Missiezusters in Nederland, een voordracht op de werkbijeenkomst in 1960 van de ‘commissieleden Misweken’ van de Nederlandse redemptoristen en een voordracht in 1966 voor de gezamenlijke rectoren van de zusters van Liefde te

Tilburg.¹⁶¹ Moeilijk punt is in die jaren het vinden van een gezond evenwicht tussen enerzijds het beoefenen van de werken der naastenliefde en anderzijds het onderhouden van een geregeld gebedsleven in een tijd van grote vaktechnische vooruitgang, van een langere opleidingstijd, van een gebrek aan roepingen en bijgevolg een tekort aan werkkrachten. In dit kader onderstreept Manders dat men niet op dezelfde wijze kan spreken over het gebed voor ‘contemplatieven’ als voor ‘actieven’. Beiden zijn nu eenmaal verschillende grondtypen van religieus leven waarbij het gebed een verschillende functie heeft. Interessant in deze context is zijn wijzen op een wezenlijke voorwaarde voor iedere liturgieviering van besloten groepen: de viering moet eruit zien zoals de groep eruit ziet. Dat is voor Manders een vraag van elementaire zielzorg: rekening houden met de concrete gegevens, of liever, leiding geven naar ieders mogelijkheden en roeping. Daartoe is onderling overleg in de gemeenschap noodzakelijk. In dialoog dient de richting gezocht waar het heen moet.¹⁶² Verder wijst hij erop dat er binnen eenzelfde congregatie een ontwikkeling aan het plaats vinden is richting pluriformiteit. In veel gevallen is er niet meer één gladgestreken traditie of één vorm van spiritualiteit binnen dezelfde provincie, zelfs niet binnen hetzelfde huis. Daarom is het zijn inziens niet goed meer mogelijk zoiets als een *proprium provinciae* op te stellen dat uniform door alle gemeenschappen zou moeten worden gevolgd. Anderzijds blijven de elementen traditie, herkenbaarheid van huis tot huis, aansluiting bij de grote Kerk, richtlijnen van de hiërarchie in liturgie een zinvolle functie hebben. Wat dit laatste aspect betreft, op hoog niveau mag Manders daarin meedenken wanneer hij van 1969 tot en met 1974 lid is van de *Liturgische Sectie* van de *SNPR*.¹⁶³ Vanaf diezelfde periode, maar dan gedurende een langere tijd (1969-1989), mag hij als lid van het kapittel van de Nederlandse redemptoristen meedenken in het algemeen beleid van zijn eigen congregatie. Eveneens in 1969 wordt Manders officieel lid van de *Liturgische Commissie* van het *Pastoraal Concilie*. Ook ná de beëindiging van zijn lectoraat liturgie wordt zijn inbreng gevraagd voor belangrijke liturgische beleids- en adviesorganen in Nederland. Van 1972 tot 1973 is hij lid van de *Adviesraad vormsel- en eucharistiecommissie* van de *NRL*. Van 1973 tot 1974 is hij vervolgens lid van de *Vormselcommissie van de Nederlandse bisschoppen*. Verder wordt hij in 1974 lid van de *Commissie Eucharistische Gebeden*.

¹⁶¹ Concreet gaat het om: Bijlage 6: nrs. 31, 32 en 33. Laatstgenoemd artikel is een bewerking van nr. 64. Verder is er nog nr. 41.

¹⁶² Bijlage 6: nr. 64, 12.

¹⁶³ Deze *Liturgische Sectie* beschouwt het als haar taak aan de participerende stichtingen, orden en congregaties adviezen te verstrekken aangaande voor te leggen liturgische kwesties en in zo ruim mogelijke mate aan de religieuzen in Nederland diensten te verlenen door het verzamelen en uitwisselen van suggesties en ervaringen, door het verstrekken van inlichtingen in verband met bestaande vragen en door het geven van vrijblijvende deskundige adviezen. VROLIJKS: ‘De Nederlandse religieuzen en de liturgie’.

Kijkend naar de lijst van activiteiten en functies buitenshuis valt het op dat Manders vanaf 1970, naast zijn eigen liturgisch en pastoraal functioneren, zeer veel is gevraagd als spreker en adviseur op liturgisch gebied: tijdens conferenties, symposia, bezinningsdagen, recollectie, cursussen voor allerlei parochies, dekenaten (met name voor hun pastores) en religieuze gemeenschappen, veelal binnen het bisdom Roermond, maar toch ook daarbuiten, ja zelfs tot cursussen en congressen in het buitenland toe.¹⁶⁴ Opmerkenswaard in deze is zijn gastdocentschap in de periode 1968-1971 aan de *summercourse* van de *Saint John's University* te Collegeville, Minnesota (VS), waar hij zijn Amerikaans publiek vertrouwd maakt met diverse van zijn 'Nederlandse stokpaardjes' op liturgisch gebied.¹⁶⁵ Interessant zijn ook zijn voordracht over het subject van de liturgie op het *Iers Nationaal Liturgisch Congres* te Glenstal Abbey (Ierland) in 1970 en zijn eenmalig gastdocentschap in 1972 aan het *Mexican American Cultural Centre Saint Antonio* in Texas (VS). Over zijn ervaringen in Texas getuigt hij onder andere in het kader van liturgie en volksreligiositeit.¹⁶⁶

Ook als schrijver wordt Manders ná 1970 nog regelmatig gevraagd om zijn deskundige liturgiewetenschappelijke inbreng. In die hoedanigheid reflecteert hij hardop over de concreet gevierde liturgie in parochies en de knelpunten die zich daar aandienen. Een mooi voorbeeld hiervan vormen zijn reflecties in de *Werkmap voor Liturgie*, waarin tevens iets van zijn liturgisch voorgaan oplicht in de *HTP*-kapel.¹⁶⁷ Daarnaast vormen diverse publicaties in zekere zin een voortzetting van zijn eerder liturgiewetenschappelijk onderzoek. Ik denk hier bijvoorbeeld aan zijn artikelen in *Rond de Tafel*. Overigens wordt Manders juist in 1970 redactielid van *Concilium*, sectie liturgie.¹⁶⁸ Aparte vermelding verdient tot slot zijn schrijven over biecht en boeteviering. Interessant, met name omdat Nederland volgens Manders met het inrichten van boetevieringen internationaal gezien het voortouw heeft genomen. Reeds in 1960 schrijft Manders een bijzonder artikel omtrent het Latijnse biechtritueel. Op zich is het niet verwonderlijk dat hij ook aan dit onderwerp een publicatie wijdt. 'Biecht horen' behoort in zijn tijd tot één van de belangrijkste pastorale taken van een redemptorist. Het is

¹⁶⁴ *Sint Aegten*: AR 2227 en 8225.

¹⁶⁵ Zijn Engelstalige publicaties zijn hier een voortvloeisel van. In het archief van Manders te Witten zijn onder nrs. 5032-5033 een aantal (niet allemaal!) van zijn Engelstalige cursussen terug te vinden. In Bijlage 6: HM10-14 geef ik de cursusonderwerpen weer die ik via literatuurstudie heb kunnen achterhalen.

¹⁶⁶ Bijlage 6: nr. 12. Over zijn inbreng op het liturgisch congres te Ierland zijn gegevens te vinden in zijn archief te Witten onder nr. 5034(!); over zijn verblijf in het *Mexican American Cultural Center* onder nr. 5034. Opvallend is de *purpose* die gesteld wordt: "Specifically for the development of a liturgy proper to the Mexican American in accordance with the directives of recent liturgical legislation of the Holy See, which calls for adaptation of liturgical celebrations." Als *general topics* kiest Manders voor de doopliturgie van kinderen en volwassenen, de liturgie van de eucharistie en de uitvaartliturgie. Een uitgebreid verslag van zijn ervaringen is te vinden in Bijlage 6: nr. 145.

¹⁶⁷ Bijvoorbeeld Bijlage 6: nr. 130.

¹⁶⁸ *Archief Redemptoristen te Witten*: Manders 5055: 'Correspondentie uit de jaren (1958) 1966-1970', nr. 21.

een taak die Manders al jaren met regelmaat vervult in het bedevaartcentrum dat aan zijn klooster is verbonden. Heel apart is wel zijn theologische reflectie die hij in 1960 op het biechtritueel loslaat. Om het in zijn eigen woorden te zeggen:¹⁶⁹

De enkele woorden waarmee in twee seconden het sacrament wordt voltrokken, schijnen nu niet direct in staat om tot een vruchtbare theologische reflectie te prikkelen. En inderdaad, de theologie besteedt al heel weinig aandacht aan dit ritueel om tot een inzicht in het sacramentele gebeuren van de biecht te komen. Er zijn andere en rendabeler wegen naar de kern van het sacrament. Het zal dan ook menigeen een hopeloze onderneming voorkomen als ik ga trachten langs de weg van het ritueel tot een theologisch inzicht op het sacrament te komen.

Op de hem kenmerkende wijze analyseert hij vervolgens het biechtritueel zoals het in zijn tijd is vormgegeven. Daarbij laat hij oplichten dat feitelijk als sacramentele handeling iets geheel anders in het middelpunt staat dan de priesterlijke absolutie. Hoogtepunt blijft weliswaar de kwijtschelding der zonden door en voor God. Maar er komen door zijn analyse ook andere elementen naar voren. Zo blijkt het sacrament van de biecht evenzeer een sacrament van schuldbelijdenis te zijn. De kwijtschelding blijkt zelfs niet automatisch te werken in de juridictionele absolutie, ze impliceert het boetedoen, de schuldbelijdenis en de daarin vervatte ommekeer van de penitent. En dan niet alleen als voorbereiding of als materiaal waar de uitspraak over gaat en op aangrijpt, maar als sacramentele acten waarin de boeteling de vergiffenis der zonden meevoltrekt. Uiteindelijk blijkt heel de uiterlijke boeteactiviteit van belijdenis tot en met voldoening van betekenis voor het sacrament. Ook de sacramentele activiteit van de priester beperkt zich niet tot het geven van de absolutie. De verkondiging van het evangelie in de vorm van vermaning, aansporing en opwekking, het horen en aanvaarden van de belijdenis, het opleggen van de boete en de controle van boete en boetegezindheid, de priesterlijke voorspraak en de aanroeping van de Triniteit over de boeteling behoren daar eveneens toe. Verder wijst Manders op het anamnetisch karakter van het sacrament van de biecht, zowel in de act van het belijden en het boete doen als in de inhoud van het priesterlijk gebed. Tot slot geeft hij, in het licht van wat door zijn analyse naar voren is getreden, – heel typisch voor hem – een aantal vuistregels voor een vernieuwde gestalte van het biechtritueel.¹⁷⁰ Tien jaar later, in 1970, reflecteert hij op het nieuwe fenomeen van de boeteviering. Daarbij opent hij op eigen wijze weer eens de blik

¹⁶⁹ Bijlage 6: nr. 104.

¹⁷⁰ Bijlage 6: nr. 104, 299-301. Hij noemt als hoofdelementen: 1. de belijdenis; 2. het horen en aannemen van de belijdenis; 3. de priesterlijke correctie, vermaning en aansporing; 4. het opleggen van de boete; 5. de *discussio poenitentis*; 6. de absolutie; 7. *Passio Domini nostri Jesu Christi*. Bij elk van deze hoofdelementen geeft Manders vervolgens suggesties.

van zijn toehoorders voor belangrijke verschuivingen die er in zijn dagen hebben plaats gevonden. Zo constateert hij:

De veelvuldige biecht is nooit een zaak geweest van alle christenen, maar steeds opgetreden in milieus die zich intenser aangesproken voelden door het evangelie. Op het ogenblik gaat dit aangesproken-worden-door-het-evangelie in een andere richting. Zich inzetten voor het evangelie heeft momenteel voor velen een sterk maatschappelijke en zelfs maatschappij-kritische klank. Niet meer het zelfonderzoek, het streven om zo zuiver mogelijk persoonlijk voor God te staan, maar het zich geven voor een rechtvaardige en betere wereld, het zich vormen aan de ander in de strijd met onrecht, geweld en onderdrukking krijgt de nadruk. En dat verklaart voor een deel dat er minder behoefte aan een persoonlijke biecht bestaat.¹⁷¹

Toch schrijft Manders het sacrament van de biecht zelf niet af: er zijn tekenen genoeg aanwezig die erop wijzen dat mensen door persoonlijk schuldbesef, door het bewustzijn dat zij delen in het gemeenschappelijk falen vanwege hun persoonlijke tekortkomingen, zich genoodzaakt voelen tot een persoonlijk gesprek dat tot *katharsis* en bevrijding kan leiden. Anderzijds vindt hij de veel gestelde vraag in zijn tijd of de boeteviering wel een sacrament is geen goede vraag. Eigenlijk is het in zijn ogen niet zo belangrijk of de boeteviering al of niet een sacrament is. Veel belangrijker is het dat ze werkelijk iets kan betekenen in het leven van de Kerk en in het persoonlijk leven. Vervolgens reikt Manders een aantal handvatten aan voor een boeteviering.¹⁷² Aan het eind van zijn artikel zegt hij echter dat hij niet inziet waarom men bij de biecht wel van een sacrament zou spreken en bij de boeteviering niet. Beide behoren in zijn optiek tot de verwezenlijking van Christus' opdracht. Het 'instituut van zondevergeving' komt in beide tot leven. In beide gevallen wordt bovendien de vergiffenis met gezag van het evangelie verkondigd. In de boeteviering kan men daarenboven gemakkelijk een element herstellen dat in de biecht zo goed als niet aanwezig is, maar dat tot de oude traditie van de bediening van de verzoening behoort, namelijk de plechtige gedachtenis van het lijden van Christus waarin God Zich met ons heeft verzoend. Weer eens tien jaar later schrijft Manders een artikel over het sacrament van verzoening in het *Benedictijns Tijdschrift*.¹⁷³ Ook dit artikel weerspiegelt de problematiek van zijn tijd. Hij reageert op de tendens tot herstel van de oude biechtpraktijk. Opnieuw wijst hij op het feit dat de opdracht tot zondevergeving niet beperkt mag worden tot de priesterlijke absolutie, maar ditmaal in het licht van de nieuwe orden van dienst die verschenen zijn. Daarin is weer een verschuiving bespeurbaar richting aanvaard worden door God via de absolutie ten koste van aspecten als bekering, belijdenis en boetedoening – in die zin vindt hij het woord verzoening geen geheel dekkend woord voor wat

¹⁷¹ Bijlage 6: nr. 80, 187. Dit artikel komt overigens overeen met zijn reflectie in Bijlage 6: nr. 163.

¹⁷² Bijlage 6: nr. 80, 193-194.

¹⁷³ Bijlage 6: nr. 21.

er sacramenteel voltrokken wordt – en dreigt het gevaar dat het sacrament van de biecht weer teruggebracht wordt naar de sfeer van het privéleven. Vanuit zijn visie op de biecht als sacrament van bekering stelt Manders uiteindelijk vraagtekens bij het opleggen van allerlei biechtverplichtingen, met name bij het vaststellen van een biechtfrequentie en het urgeren van de kinderbiecht, alsook bij de praktijk van de devotiebiecht.

In 1980, het jaar waarin het laatstgenoemd artikel van Manders wordt gepubliceerd, vraagt hij officieel om de definitieve beëindiging van zijn wetenschappelijke loopbaan.¹⁷⁴ Reeds per 1 september 1978 had hij eervol ontslag gekregen als gewoon hoogleraar wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Hierna had hij als buitengewoon hoogleraar zich verder verdienstelijk gemaakt aan de HTP. Maar op 28 april 1980 vraagt hij schriftelijk om een beëindiging van zijn dienstverband aan het eind van het collegejaar 1980-1981. Hij is dan uitgegroeid tot een pastoraaltheoloog die in brede kring wordt gewaardeerd. Dat blijkt op bijzondere wijze wanneer hem zelfs tien jaar later, bij gelegenheid van zijn 75ste verjaardag in 1990, een bundel wordt aangeboden met als titel *Van beneden naar boven*.¹⁷⁵

Het einde van zijn wetenschappelijke carrière betekent echter niet het einde van alle activiteit naar buiten. Het is opmerkelijk hoe hij in de 'laatste fase' van zijn leven weer terugkeert naar datgene waar zijn aandacht naar uit was gegaan aan het prille begin van zijn wetenschappelijke carrière: de spiritualiteit van Sint Alfonsus, hoogstwaarschijnlijk mede geïnspireerd door zijn groeiende verantwoordelijkheden binnen de eigen redemptoristische congregatie (cf. supra) en de zoektocht daarbinnen vanaf de tweede helft van de jaren zeventig naar een vernieuwde vormgeving van het religieuze leven. Zijn kennis en inbreng op het gebied van de Alfonsiaanse spiritualiteit wordt zelfs internationaal dusdanig gewaardeerd dat hij her en der in de wereld wordt uitgenodigd voor lezingen: in Brazilië en Australië (1979), de Filippijnen (1980), Rome (1982), Alberta/VS (1982).¹⁷⁶ Zijn liefde voor de Alfonsiaanse spiritualiteit is in deze jaren ook terug te vinden in zijn publicaties, met name in de redemptoristische tijdschriften *Sint Gerardus Klok* en *Ter informatie van en over Nederlandse Redemptoristen*. Opmerkelijk is zijn zeer korte reflectie op het aantal publicaties van Sint Alfonsus, waarbij hij misschien wel met een zekere knipoog naar zichzelf concludeert:

¹⁷⁴ *Archief Redemptoristen te Wittenr.* Manders 5028: 'Akten van benoeming en ontslag'.

¹⁷⁵ CLAESSENS - VAN TILLO (reds.): *Van beneden naar boven*. Het zou de moeite lonen een tweede biografie van Henk Manders te schrijven, maar dan vanuit de focus van de pastoraaltheologie. Ook op dit gebied heeft hij baanbrekend werk verricht. Zo heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan het geven van een wetenschappelijke basis aan de praktische theologie en heeft hij mee aan de wieg gestaan van de narratieve methode binnen dit vakgebied.

¹⁷⁶ *Archief Redemptoristen te Wittenr.* Manders 5057: Diversen I, nrs 5 en 14; *Sint Aegten*: AR 8225 en 8254. Daaraan kan nog toegevoegd worden: Suriname en Curaçao, reeds in 1972, toen hij hoogleraar pastoraaltheologie was. Zie ook voetnoot 14.

‘Om wat te betekenen moet je publiceren’.¹⁷⁷ Hierna zal hij zelf nog een zestal artikelen verzorgen, allen gewijd aan Sint Alfonsus en zijn spiritualiteit.

Omwille van voornamelijk hartklachten doet Manders in de zomer van 1989 een aanvraag tot opname in een verzorgingshuis.¹⁷⁸ Uiteindelijk overlijdt hij op 23 juli 1996 aan een herseninfarct.¹⁷⁹ Na de uitvaart in Wittem op 27 juli 1996 wordt hij bijgezet in de grafkelder van het klooster aldaar.

8. Kritisch maar menslievend bruggenbouwer, van beneden naar boven

Het is zeer opmerkelijk te noemen dat de oud-studenten van de *HTP* die ik heb geïnterviewd zich Manders vooral herinneren als een inspirerend docent pastoraaltheologie en slechts moeizaam als liturgiedocent. Het heeft te maken met zijn bijzondere pastorale attitude, zijn menslievend, luisterend en invoelend karakter waarmee Manders een onuitwisbare indruk maakte. Het is te verklaren door zijn verfrissende stijl van lesgeven waarbij hij graag met zijn studenten theologisch reflecteerde op de pastoraalliturgische praktijk. Het is ook toe te schrijven aan de woelige tijd waarin hij liturgiedocent is. Het is een tijd van snelle ontwikkelingen, vele ingrijpende veranderingen, het wegvallen van oude zekerheden en het tastend zoeken naar nieuwe wegen, het ontstaan van vernippering, specialisering, professionalisering. Het is de begintijd van een nieuw opgezette theologische opleiding, waarin het studieprogramma van jaar tot jaar nog aan tal van veranderingen onderhevig is. Het is een tijd waarin het aantal priesterstudenten sterk terugloopt en steeds meer leken theologie gaan studeren, een tijd waarin bovendien het accent binnen de theologie steeds meer verschuift richting maatschappelijk handelen. Daardoor neemt de behoefte aan een cursus liturgie onder theologiëstudenten steeds meer af, juist nadat het vak liturgie eindelijk van hogerhand gewaardeerd en bevestigd wordt als een zelfstandig en wetenschappelijk te beoefenen vakgebied.¹⁸⁰ Het is tot slot een overgangstijd waarin allerlei liturgische experimenten in Nederland plaats vinden, óók daar waar geen toestemming door de bisschoppen is gegeven. Experimenten die veel aandacht naar zich toe trekken terwijl de officiële doorvoering van de liturgievernieuwing, concreet geworden in de uitgave van vernieuwde liturgische boeken, op zich laat wachten.

De oud-studenten van het Wittems studentaat herinneren zich Manders dan weer vooral als dogmatisch theoloog die tevens rubriekenleer gaf. Liturgie was voor hen slechts een haast te verwaarlozen bijvak. Toch verdient hij in mijn

¹⁷⁷ Bijlage 6: nr. 151.

¹⁷⁸ *Sint Aegten*: AR 8229.

¹⁷⁹ *Sint Aegten*: AR 8254; BLIJLEVENS: ‘Ter nagedachtenis van Henk Manders’ 380; ID.: ‘Henk Manders’ 7.

¹⁸⁰ Zie Hoofdstuk v: Bouman.

ogen een bijzondere plaats in mijn lijst van liturgiedocenten. Niet alleen omdat hij – verrassend genoeg voor sommige mensen – toch 24 jaar lang docent liturgie is geweest, maar vooral omwille van zijn bijzondere brugfunctie in woelige tijden. Op liturgiewetenschappelijk gebied kan hij uiteindelijk gewaardeerd worden als een pionier.¹⁸¹

Het is heel boeiend om te zien hoe Manders in staat is geweest een bijzondere chemie tot stand te brengen tussen de verschillende wetenschappelijke disciplines die hij persoonlijk beheerste, te weten filosofie, theologie, liturgie en op den duur ook pastoraaltheologie. Met name theologie, liturgie en pastoraat zijn bij hem innig met elkaar vervlochten. Dat maakt het ook lastig om Manders te typeren: hij valt niet bij één specifieke vakdiscipline onder te brengen. Hij manifesteert zich als het ware als een wetenschappelijk grensganger die een dialoog op gang brengt tussen diverse vakgebieden. Zodoende kan hij juist een zinvolle bijdrage leveren aan de vraag naar een fundamentele herijking van ‘oude’ begrippen en benaderingswijzen.

Wat het vak liturgie betreft, daarin past hij op een creatieve wijze de nieuwe ontwikkelingen binnen de filosofie en de sacramententheologie toe in zijn benadering van de liturgie; gevoelig voor ‘de tekenen van de tijd’ laat hij zich daarbij op den duur tevens leiden door de vragen die oprijzen uit de pastorale praxis. Zodoende bewerkstelligt hij uiteindelijk reeds in de jaren vijftig een radicale omslag in de liturgiestudie. Vooreerst start hij zonder theologische a priori’s van de liturgie zoals zij in zijn dagen is vormgegeven. Daarenboven start hij vanuit de belevingskant van de liturgie. Vervolgens tracht Manders via een fenomenologische en literaire, tekstkritische analyse van de actuele liturgie en met behulp van een aandachtige blik op de genese van de betreffende liturgie de zin en functie van die concrete liturgie te achterhalen. Hij laat zich hierbij leiden door vragen als: wat gebeurt er eigenlijk aan de gelovigen? Wat is er aan de hand als een sacrament wordt voltrokken? Wat voor handelingen vinden er plaats en wat voltrekt zich in die handelingen? Welke woorden worden gesproken en welke betekenis dragen zij? Daarbij ontdekt hij telkens opnieuw dat de katholieke liturgie uiteindelijk veel rijker is dan de wijze waarop ze in zijn dagen wordt geïnterpreteerd. Met deze, hem zelf eigen gemaakte methode van theologiseren op basis van de bestaande liturgie en aan de hand van de grote lijnen der ontwikkeling van die liturgie, doet hij in de jaren zestig iets waarin liturgiehistorici tot dan toe niet zijn geslaagd: hij slaat namelijk een brug naar de nieuwe tijd waarin mens-, wereld-, kerk- en Godsbeeld een grondige verandering ondergaan. Anders dan veel liturgiehistorici focust hij zich niet op een perfecte reconstructie van de oervorm van de liturgie om deze vervolgens als onveranderlijke gestalte te presenteren voor het heden. Hij laat zich daarentegen leiden

¹⁸¹ In het onderzoek van Corsius komt dit aspect helaas te weinig aan het licht. CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven* 350-356 en 387.

door het feit zelf van de historische evolutie. Het voert hem tot een dynamische kijk op de liturgie. Door zijn kritische analyses en theologische reflecties op de liturgie komt Manders uiteindelijk wezenlijke 'bouwstenen' op het spoor waarmee hij op waardevolle wijze een brug kan slaan tussen traditie en heden en waarmee hij heel praktisch antwoord kan geven op de steeds urgenter wordende vragen die oprijzen bij allerlei experimentele vieringen die her en der in Nederland gestalte krijgen. Luisterend naar het vragen en zoeken van mensen 'hier beneden' naar de zin van hun leven en daarmee naar hun God en luisterend naar de rijke christelijke traditie zoekt hij naar kernpunten die de apostolische boodschap op een nieuwe en verstaanbare wijze kunnen verkondigen in de actuele tijd. Dit alles heeft tegelijk ook effect op zijn lesgeven. Hij doceert niet langer pasklare antwoorden 'uit alzo hooghe', maar hij gaat met zijn studenten op zoek naar wezenlijke en praktische vuistregels voor het voortdurend opnieuw scheppen van liturgie, aangepast aan de tekenen van de tijd, maar met groot respect voor wat de gelovige traditie naar voren brengt als wezenlijk. Of anders gezegd, nog vooraleer Wiel Claessens onder begeleiding van Manders een praktische theologie van beneden naar boven ontwikkelt, heeft Manders zelf reeds een gestaltegeving van de liturgie van beneden naar boven ontwikkeld waarbij de actuele geloofs- en kerkbeleving wezenlijke uitgangspunten en de kernegevens van de geloofstraditie wezenlijk ijkpunt zijn.¹⁸² In dit proces van gestaltegeving treedt Manders bovendien graag in dialoog met de menswetenschappen en met de andere christelijke geloofstradities en poneert hij uiteindelijk de plaatselijke gemeente in haar geheel, en wel in haar hiërarchische geleiding in sacramentele zin, als subject van het liturgisch handelen. Met deze ingrijpende wending levert Manders niet alleen een belangrijke bijdrage aan de wetenschappelijke ontwikkeling van het vak liturgie in Nederland, maar ook aan de concrete gestaltegeving van de liturgie ná Vaticanum II, zowel in binnen- als in buitenland. Op een geheel andere wijze dan Cees Bouman (van boven naar beneden) kan Henk Manders een baanbrekend liturgietheoloog van de eerste rang worden genoemd. Van beneden naar boven.

¹⁸² Zie voetnoot 175.

VII. BALANS EN PERSPECTIEF

1. Inleiding

Met Henk Manders is mijn portrettengalerij voltooid. Het is een galerij geworden vol variatie. Via de zes nauwgezet uitgekozen portretten heb ik getracht enkele liturgiedocenten uit het verleden tot leven te brengen tegen de achtergrond van hun eigen tijd en context. Mijn doelstelling was via deze benadering dieper door te dringen in een bepaald tijdsgewricht, meer bepaald de periode 1900-1967, op zoek naar meer inzicht in de wordingsgeschiedenis van het vak liturgie aan de katholieke theologische wetenschappelijke opleidingen in Nederland. En vanuit dit verleden vervolgens een blik te werpen op heden en toekomst.

In dit slothoofdstuk herneem ik als het ware mijn voorafgaande doelstellingen. Vooreerst kijk ik kritisch evaluatief terug op mijn portrettengalerij. Belangrijke vragen die ik hierbij tot leidraad neem zijn: wat heeft mijn werkwijze met wetenschapshistorische portretten opgeleverd? Is het werkelijk zo waardevol om op deze wijze de wordingsgeschiedenis van een wetenschappelijke discipline te bestuderen? Heeft het bovendien nieuwe elementen doen oplichten die tot nog toe verborgen zijn gebleven in hedendaagse reflecties op het verleden? Vervolgens kijk ik kritisch reflectief vanuit de gevonden inzichten naar het huidige debat over de positie en het profiel van het vak liturgie aan de theologische wetenschappelijke opleidingen van vandaag en morgen.

2. De meerwaarde van het werken met wetenschapshistorische portretten

2.1. Het belang van een focus op personen

Uit mijn onderzoek blijkt dat, afhankelijk van het opleidingsinstituut waar men werkzaam was, er een kleine of grote marge was om als docent zelf invulling te geven aan het eigen vakgebied. Het was aan de docent om deze marge creatief te benutten. Waar de aansturing van het opleidingsinstituut groot was en de liturgiedocent zeer plichtsgetrouw, is er vrijwel geen ontwikkeling te bespeuren in het vak liturgie. De *potentieel aanwezige creatieve geest* ontplooidde zich dan veeleer buiten de muren van het opleidingsinstituut; iets wat ik via een loutere bestudering van alle cursusmateriaal niet op het spoor zou gekomen zijn. Een mooi voorbeeld van deze ‘ontplooiing buiten de muren’ vormt Henk Manders in de periode dat hij liturgiedocent was voor het eigen studiehuis. Tot en met 1962 (!) wordt hem als liturgiedocent opgedragen om louter rubriekenonderricht te geven. Vanaf halverwege de jaren vijftig ontpopt hij zich echter buiten de opleidingscontext tot een geliefd en inspirerend spreker inzake de liturgie en trekt hij de aandacht door zijn nieuwe, verfrissende blik. Begin jaren zestig, net vóór

Vaticanum II, begint iets van deze nieuwe blik langzaam binnen te sijpelen in zijn lessen liturgie te Wittem. Jan Prein daarentegen kan weliswaar getypeerd worden als zeer gezags- en plichtsgetrouw, maar op creatieve wijze benut hij de veranderingen en verschuivingen die er op het grootseminarie Rijsenburg plaats vinden en weet hij reeds in de jaren dertig een wetenschappelijke inhoud en status te geven aan het vak liturgie. Dit brengt mij bij een andere belangrijke bijdrage van de geredigeerde wetenschapshistorische portretten.

Mijn werkwijze maakt op bijzondere wijze zichtbaar dat de ontwikkeling van het vak liturgie richting liturgiewetenschap aan de theologische opleidingen in Nederland vóór Vaticanum II toch vooral berust op *los van elkaar staande individuele initiatieven*. Aangestoken door de liturgische bewogenheid van de praeses en een leraar op het kleinseminarie, alsook geïnspireerd door de lessen van zijn liturgiedocent op het grootseminarie, bouwt Prein uit eigen beweging het vak liturgie verder uit. Zich bewust van het belang van een gedegen wetenschappelijke onderbouwing van de Liturgische Beweging pleitte Verwilt er dan weer in zijn eigen orde voor om iemand voor een specialistische academische opleiding in de liturgiewetenschap naar Rome te sturen zodat in elk geval een wetenschappelijke invulling van het vak liturgie aan de *maior*-opleiding van de eigen orde mogelijk werd.

Deze losse individuele initiatieven hebben echter een *keerzijde*. In combinatie met het voor de docenten vrijblijvende karakter van wetenschappelijk onderzoek zorgt dit ervoor dat de vakontwikkeling slechts traag op gang is gekomen en er gedurende de hele onderzoeksperiode in feite relatief weinig 'vooruitgang' valt te bespeuren.¹ In feite past dit beeld bij de beginfase van een nieuw wetenschapsgebied in wording. Daaronder valt ook dat elk initiatief niet automatisch voor verdergaande ontwikkeling zorgt. De opvolger kan in deze fase voor regelrechte teruggang van het vak zorgen. Dit is duidelijk het geval te Warmond waar de opvolger van Mattheus Wijtenburg ineens weer koos voor louter rubriekenonderricht.

De losse individuele initiatieven en de keerzijde hiervan zorgen ervoor dat mijn onderzoek naar de ontwikkeling van het vak liturgie richting liturgiewetenschap een *uiterst complex en gelaagd* beeld laat zien. Er is absoluut geen sprake van een lineaire vooruitgang, maar veeleer van ongelijktijdigheid en soms zelfs teruggang. Deze ongelijktijdigheid speelt vooreerst tussen de diverse theologische opleidingen in Nederland. Terwijl Prein bijvoorbeeld in de tweede helft van de jaren dertig reeds aan het vak liturgie te Rijsenburg een wetenschappelijke dimensie gaf, werd in het studiehuis van de redemptoristen door Manders in de jaren vijftig nog louter rubriekenonderricht gegeven. Bovendien kunnen binnen éénzelfde opleidingsinstituut momenten van regressie aangewezen worden. Daarbij verwijs ik opnieuw naar Warmond.

¹ Dit geldt overigens ook voor de andere vakgebieden aan de theologische opleidingen.

Mijn werkwijze bevestigt de these dat in de ontwikkeling van wetenschap de persoonlijkheid van individuele figuren er wel degelijk toe doet. Tegelijk dient gezegd dat dit niet de alles bepalende motor van ontwikkeling is. Er is ook de invloed van de context waarin iemand leeft en werkt.

2.2. Het belang van een contextuele benadering

In mijn inleiding heb ik gewezen op een viervoudige context om in ogen-schouw te nemen: a) de directe *Sitz im Leben*; b) de kerkelijke context; c) de liturgiewetenschappelijke context en d) de Nederlandse samenleving en cultuur. Vanuit deze verschillende contexten blik ik terug op de diverse portretten. Daarbij heb ik contexten b) en d) samengevoegd.

2.2.1. De relatie levensloop en liturgiewetenschappelijke arbeid

Omdat ik geen complete biografieën heb beoogd en ik niet altijd over voldoende informatie kon beschikken, heb ik de band persoonlijke levensloop en liturgiewetenschappelijke arbeid niet bij iedere liturgiedocent uitgebreid in beeld gebracht. In zover dit nog te achterhalen was, heb ik zoveel mogelijk getracht beknopt iets te vertellen over het gezinsmilieu waaruit men voortkwam en over de mensen die op hun levensweg een belangrijke inspiratiebron zijn geweest met betrekking tot de eigen liturgische bewogenheid en de eigen liturgiewetenschappelijke arbeid. Bij Cees Bouman ben ik er het meest in geslaagd de verwevenheid van leven en werk in beeld te brengen. Het is fascinerend te zien hoe zijn korte verblijf in de benedictijnenabdij te Amay-sur-Meuse zo'n ingrijpende invloed heeft gehad op zowel zijn privéleven als heel zijn liturgiewetenschappelijke arbeid. En hoe een ernstig treinongeluk eigenlijk heel fataal is geweest voor de rest van zijn wetenschappelijke carrière. Bij Manders is het dan weer frappant dat de door zijn ordeoversten opgelegde filosofiestudie te Rome hem in contact heeft gebracht met Husserl en de fenomenologie en dat hij later als liturgiewetenschapper deze filosofische benadering van de werkelijkheid op eigen wijze is gaan toepassen in zijn liturgiewetenschappelijke arbeid. Daarmee bracht hij uiteindelijk binnen de liturgiewetenschap een revolutionaire paradigmawisseling tot stand. Hier kom ik later nog op terug. Verder meen ik toch ook te mogen zeggen dat de redemptoristische spiritualiteit met haar nadruk op het subject en de persoonlijke beleving van het geloof, een spiritualiteit waar Manders zich via zijn dissertatie grondig in verdiept had en zich is blijven verdiepen, hem bewust en onbewust handvatten heeft gegeven in een adequate theologische reflectie op de liturgie in confrontatie met de ingrijpende cultuuromslag die zich in zijn dagen als liturgiedocent aan het voltrekken was. Ik denk hierbij aan zijn bijzondere aandacht voor de gelovigen als subject van de liturgie, alsook voor de beleving en de receptie van de liturgie bij de gelovigen.

Dat de directe *Sitz im Leben* ook negatief kan werken ben ik in mijn portretten diverse malen tegengekomen. Het Fransman-zijn 'in ballingschap' in combinatie met de geslotenheid van de Solesmiaanse tak der benedictijnen heeft ervoor

gezorgd dat de liturgiewetenschappelijke expertise van Pierre de Puniet OSB lange tijd verborgen is gebleven voor Nederlanders. In Nederland brak zijn bekendheid eigenlijk pas begin jaren dertig door via de succesrijke publicatie van *Le Pontifical Romain* en *Le psautier liturgique*. In Wittem was de vrije marge voor de liturgiedocent langere tijd veel te klein om iets anders te doceren dan rubriekenonderricht (cf. 2.1). En ofschoon in Rijsenburg Prein een talentvol student was, werd hij niet geselecteerd voor een academische vervolgopleiding te Nijmegen of Rome en dus veroordeeld tot de status van autodidact. Deze status is hem blijven achtervolgen en heeft hem ertoe aangezet zijn beoogde opvolger wél door te sturen naar een liturgiewetenschappelijke vervolgopleiding. Wel stond Rijsenburg in de jaren twintig en dertig veel meer dan Warmond open voor het bedrijven van wetenschap binnen zijn seminariemuren waardoor de speelruimte van Prein groter is geweest dan die van Zacharias de Korte. Het feit dat Manders gevraagd werd om het hoogleraarschap in de pastoraaltheologie op zich te nemen aan de *HTP* – wat hij na enig aarzelen aanvaardde – en dat hij vervolgens in dit ook voor hem nieuwe vakgebied baanbrekend werk heeft verricht, heeft ervoor gezorgd dat hij zijn liturgiewetenschappelijke inzichten niet verder heeft ontwikkeld, dat er geen *Nachwusch* op liturgiewetenschappelijk gebied kon ontstaan en hij vandaag nog weinig bekend staat – ook bij zijn oud-leerlingen! – als liturgiedocent en liturgiewetenschapper. In feite kan gezegd worden dat de directe *Sitz im Leben* voor behoorlijk wat onverwachte wendingen heeft gezorgd, in positieve en negatieve zin.

2.2.2. De invloed van de kerkelijke en de maatschappelijke context

Uit mijn studie blijkt hoezeer de ontwikkeling van liturgie en liturgiewetenschap mede worden bepaald door hun inbedding in de specifieke kerkelijke en maatschappelijke Nederlandse context. Enerzijds kan gewezen worden op zowel de positie en de ontwikkeling van het Nederlands katholicisme in het algemeen als van de wetenschapsbeoefening binnen het Nederlands katholicisme in het bijzonder. Anderzijds kan gewezen worden op de effecten van de ingrijpende veranderingen in de Nederlandse cultuur en samenleving. Met het oog op mijn onderzoek zijn mij drie zaken bijzonder opgevallen: 1) de invloed van ontwikkelingen uit de negentiende eeuw; 2) de rol van katholieke intellectuelen en kunstenaars; 3) het overwicht in Nederland van de Liturgische Beweging als een spirituele tegenbeweging tot aan WO II.

2.2.2.1. Invloeden uit de negentiende eeuw

Mijn onderzoek naar liturgiedocenten rond het begin van de twintigste eeuw voerde mij onwillekeurig naar de negentiende eeuw. Van groot belang voor het katholicisme toen is geweest de invoering van de godsdienstvrijheid in Nederland en het herstel van de katholieke hiërarchie enkele jaren later. Met name dit herstel heeft vele impulsen gegeven tot de opbloei van het katholicisme in Ne-

derland.² Met het oog op mijn onderzoek zijn mij daarbij drie interessante zaken opgevallen: 1) een streven naar eenheid binnen de Nederlandse kerkprovincie, zowel qua interne structuur als qua inhoud, in reactie op de ontstane wildgroei en verscheidenheid in het pastorale veld ten tijde van de Republiek; 2) een streven naar eenheid met Rome, als belangrijk aspect binnen de profilering van de eigen katholieke identiteit; 3) een streven naar emancipatie van de katholieke bevolkingsgroep op allerlei terreinen van de samenleving onder impuls van een kleine groep katholieke intellectuelen en kunstenaars.

Bij nader toezien heeft in het tweevoudig eenheidsstreven het eerste *Provinciaal Concilie*, dat na het herstel in 1865 is samengeroepen, een belangrijke rol gespeeld. In relatie tot de liturgie wijzen zowel Jan van Schaik, één van de grote initiatoren en stuwkrachten van de Liturgische Beweging in Nederland, als historicus W. van de Pas, op het uitermate grote belang van dit eerste *Provinciaal Concilie* na het herstel: de Nederlandse bisschoppen zijn toen namelijk overgegaan tot het scheppen van orde en eenheid op heel het terrein van de liturgie, daartoe het Romeins ritueel voorschrijvend met behoud van enkele eigen gebruiken door Rome goedgekeurd.³ Als belangrijk werd toen eveneens naar voren geschoven: een gedegen kennis van de rubrieken bij de priesters, om zo een einde te kunnen maken aan allerlei bestaande misbruiken en zo eenheid in de liturgische uitvoering te brengen; eenheid binnen de Nederlandse kerkprovincie en eenheid met Rome. Op dit *Provinciaal Concilie* is volgens W. van de Pas ook de impuls gegeven tot een betere kennis van de kerkgebruiken, die volgens hem in rechte lijn is uitgelopen op de Liturgische Beweging. In deze context verwijst hij naar pastoor F. Eppink en zijn *Gulden wierookvat* als meest gebruikte kerkboek rond de eeuwwisseling, ja als waardige voorloper van de latere volksmissalen. Een bestudering van de Liturgische Beweging in Nederland vraagt in dit perspectief om het loslaten van een exclusieve aandacht voor de twintigste eeuw. Wat de invulling van het vak liturgie aan de theologische opleidingen in Nederland betreft, het onderricht in de rubrieken van de Romeinse liturgie en de fixatie op de Romeinse liturgie zijn dus in belangrijke mate aangestuurd door het eerst *Provinciaal Concilie* en heeft in de eerste tijd vooral de functionele betekenis gehad orde te scheppen in de ontstane chaos. Rond de eeuwwisseling is het vak liturgie nog steeds beperkt tot dit rubriekenonderricht. De tweevoudige eenheidsgedachte (binnen Nederland en met Rome) krijgt dan nog steeds een belangrijke klemtoon. De functionele betekenis van het rubriekenonderricht is dan echter meer opgeschoven richting de profilering van de katholieke identiteit: éénzelfde liturgie vormt daarbij een belangrijk bindmiddel.

² Meerdere studies zijn over deze periode verschenen. Ik verwijs slechts naar enkele interessante uitgaven: LOEFF (red.): *Het Katholiek Nederland 1813-1913*; BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst*; ID: *Herleving van de wetenschap*; ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren*; VAN DE PAS: *Honderd jaar kromstaf*.

³ VAN SCHAİK: 'Liturgie en kerkmuziek' 112-113; VAN DE PAS: *Honderd jaar kromstaf* 69.

Naast het eenheidsstreven was er, zoals reeds gezegd, een streven naar emancipatie van het katholieke volksdeel. Juist rond de eeuwwisseling ontstond er een roep naar een intellectuele en culturele emancipatie van de katholieke gemeenschap in Nederland.

2.2.2.2. De rol van katholieke intellectuelen en kunstenaars

Met het oog op de ontwikkeling van het vak liturgie aan de theologische opleidingen wordt mijn aandacht vooral getrokken door twee momenten: rond de eeuwwisseling (1900) en rond de jaren vijftig-zestig.

Rond de eeuwwisseling

Zoals in het hoofdstuk over Zacharias de Korte ter sprake gebracht, werden de allereerste aanzetten tot een intellectuele en culturele emancipatie van de katholieke gemeenschap in Nederland gegeven door een jonge generatie katholieke intellectuelen, voornamelijk uit de wereld van de taal- en letterkunde, zowel priesters als leken, alsook een jonge generatie kunstenaars die begin twintigste eeuw aantraden in katholiek Nederland. Binnen deze kring gonsde het begin twintigste eeuw van nieuwe, creatieve, verfrissende ideeën en activiteiten. Als katholiekgelovigen wilde deze groep van intellectuelen en kunstenaars graag een ‘tegengeluid’ laten horen aan de overheersende mentaliteit binnen de katholieke bevolkingsgroep.⁴ Zij verenigden zich in diverse kringen die qua leden elkaar gedeeltelijk overlaptten: de *Klarenbeekse club* (1900) die ten strijde trok tegen de culturele achterstand van de katholieken in Nederland, de *Katholieke Kunstkring de Violier* (1901)⁵ die het tekort in de kunst wilde wegwerken, de *Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland* (1904) – kortweg ‘de Katholieke Wetenschappelijke’ genoemd en sinds 1947 bekend onder de naam *Thijmgenootschap*⁶ – en de *Apologetische Vereeniging Petrus Canisius* (1904) die niet alleen het tekort aan wetenschap onder katholieken in Nederland wilde laten verdwijnen maar ook de eenvoudige katholieken wilde beschermen tegen geloofsafval. In deze kringen ging men de dialoog aan tussen tijdsgeest en christendom, bond men de strijd aan tegen de geest van een katholiek getto en tegen het bestaande clericalisme en opteerde men voor een open katholicisme, voor het goede recht van de open kritiek, alsook de zin voor politiek-sociale vernieuwing. Nu is het opvallend dat diverse voormannen van de Liturgische Beweging juist terug te vinden zijn in meer dan één van deze opgesomde kringen. Ik denk aan Jan van Schaik, Willem van Koeverden en pastoor Fredericus van Beukering. Van deze drie spant Jan van Schaik de kroon: hij was lid

⁴ Thurlings spreekt in deze – zo heb ik reeds aangehaald – van een ‘tegenbeweging’. Zie Hoofdstuk II, voetnoot 1.

⁵ *De Violier* bestond uit een vijftiental kunstenaars, architecten en musici die aanvankelijk vooral discussieerden over de esthetische dimensie van de katholieke liturgie, over de kunst in de abdij van Beuron, over het gregoriaans en over het kerklitijn. BANK - VAN BUUREN: 1900 433-434.

⁶ Voor meer informatie over deze vereniging: BORNEWASSER: *In de geest van Thijm*.

van de *Klarenbeekse club*, *De Violier* en *Petrus Canisius*. Het zijn echter met name de leden van de *Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland* die onder andere gepleit hebben voor een wetenschappelijke beoefening van de theologie en – in het verlengde daarvan – voor een wetenschappelijke invulling van het vak liturgie. Jos. Schrijnen, die ‘de architect van de academie’ te Nijmegen wordt genoemd, heeft twee decennia later heel concreet gezorgd voor een wetenschappelijke invulling van het vak liturgie aan de theologische ‘kopstudie’ te Nijmegen. Maar hoogstwaarschijnlijk hebben ook andere intellectuelen als Gerard Brom en Jac. Van Ginneken SJ invloed uitgeoefend.⁷ Het streven naar een academisering van het vak liturgie en de eerste concrete impulsen daartoe moeten dus in eerste instantie vooral worden gezocht in de kleine kring van jonge, vooruitstrevende katholieke intellectuelen in Nederland. Volgens het getuigenis van Wim Harzing zijn het overigens tot WO II toch vooral monniken, geleerden en kunstenaars geweest die vanuit Nederland hebben deelgenomen aan de studieuze *Nederlandse liturgische weken*.⁸ Verder is het opmerkelijk hoe belangrijke Nederlandse historici als Brom en Rogier op hun beurt C.R. de Klerk (1873-1953) – die vooral bekend is geworden als Vondelkenner – aanwijzen als degene die kort na het *Motu proprio* van Pius X met zijn lezing over liturgische poëzie – in 1904 gehouden voor de *Katholieke Kunstkring De Violier* en hierna gepubliceerd in haar schriftelijke spreekbuis *Van Onze Tijd* – een belangrijke impuls heeft gegeven tot de start van de Liturgische Beweging in Nederland.⁹ Niet te verwaarlozen detail is dat de redactie van het tijdschrift *Van Onze Tijd* in de eerste jaren een aantal benedictijnen uit Oosterhout bereid heeft gevonden tot het schrijven van liturgisch georiënteerde artikelen en dat prior Jean de Puniet OSB, vergezeld van zijn Nederlandse ordegenoot Richard Schutte OSB, diverse lezingen heeft verzorgd voor de *Katholieke Kunstkring De Violier*.¹⁰

Het hoofdstuk over Zacharias de Korte heeft echter ook laten zien dat het langzaam ontluiken – rond de eeuwwende – van een wetenschappelijke beoefening van de theologie ongelukkigerwijze vroegtijdig in de kiem werd gesmoord door het internationaal losbarsten van een integraalstrijd die helaas in Nederland ten onrechte slachtoffers heeft gemaakt en wetenschapsontwikkeling binnen de theologie in Nederland ongeveer twee decennia lang heeft lamgelegd. Uiteindelijk moest ook de roep om een open katholicisme het afleggen tegen de keuze van de kerkelijke overheid voor een gesloten katholicisme en de opbouw van een stevig verzuild katholiek systeem.

⁷ In mijn hoofdstuk over Zacharias de Korte heb ik erop gewezen dat Gerard Brom in 1919 het *Comité van Actie ter bekering van Nederland* heeft opricht, een comité dat zich voornam de Liturgische Beweging te steunen in haar werkzaamheden.

⁸ HARZING: ‘Vijf en veertig jaar liturgische weken’.

⁹ BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst* 324 en ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 497. Het gaat om de lezing/het artikel: DE KLERK: ‘Violier-voordracht over liturgische poëzie’ 252-284.

¹⁰ ROGIER - DE ROOY: *In vrijheid herboren* 498 en MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout* 70-74.

Rond de jaren vijftig en zestig

In de jaren vijftig was het katholieke volksdeel hard op weg om zijn intellectuele achterstand in te halen. Het aantal katholieke studenten steeg in deze jaren sneller dan het toch al snel stijgende studentenaantal in het algemeen.¹¹

Kijkend naar de theologische opleidingen en inzoomend op het vak liturgie, valt te constateren dat vanaf de tweede helft van de jaren veertig de eerste Nederlandse academisch geschoolde docenten in de liturgiewetenschap aantraden: Schmidt (1946), Manders (1946), Vismans (1947) en Bouman (1958). Maatschappelijk gezien startte hun docentschap in een broeierige tijd. In een relatief korte periode zouden zich in de Nederlandse samenleving snelle ontwikkelingen voordoen, met grote culturele veranderingen tot gevolg. Met name de wetenschapshistorische portretten van Bouman en Manders laten in close-up iets proeven van de ingrijpende veranderingen die plaats vonden en de botsingen die dat met zich meebracht. In de loop van de jaren vijftig, maar vooral in de jaren zestig werd onder de Nederlandse katholieken de enorme behoefte aan veranderingen zichtbaar: met de oude normen en theologische begrippen konden steeds minder mensen uit de voeten terwijl nieuwe normen en een nieuwe theologische doordinking nog nauwelijks voorhanden waren.¹² Er ontstond behoefte aan een nieuw referentiekader. Het waren volgens E. Simons en L. Winkeler juist de intellectuelen – ditmaal een vrij brede groep van priesters, journalisten, kunstenaars en anderen die in staat waren om nieuwe opvattingen te ‘bemiddelen’ – die in een veranderingsgezinde context in deze behoefte voorzagen.¹³ Deze intellectuelen streefden – vergelijkbaar met de intellectuelen

¹¹ Onder impuls van een grote maatschappelijke behoefte aan hooggeschoolde ‘probleemoplossers’, werd het universitaire en hoger beroepsonderwijs na WO II door allerlei overheidsmaatregelen sterk gestimuleerd. Het zorgde ervoor dat in de tweede helft van de jaren vijftig het totaal aantal studenten van circa dertigduizend naar veertigduizend steeg. SIMONS - WINKELER: *Het verraad der clercken* 237-238; RIGHART: *De eindeloze jaren zestig* 167-168; SCHUYT - TAVERNE: *1950 322-326*.

¹² Heel boeiend met betrekking tot deze materie is het boek van VAN DE POL: *Het einde van het conventionele christendom*.

¹³ SIMONS - WINKELER: *Het verraad der clercken* 233-234. Concreet ontstonden er rond nieuw opgezette tijdschriften en rond verenigingen groepen, waarin veel katholieke intellectuelen elkaar ontmoetten of waarvoor zij uitgenodigd werden om een lezing te verzorgen. Te denken valt aan de groep katholieken in de *Partij van de Arbeid*, een groep rond het tijdschrift *Te Elfder Ure*, de gespreksgroepen van de plaatselijke afdelingen van *Sint Adelbert*, weekenden voor lezers van *De Nieuwe Mens*, enzovoort. *Ibid.* 244. Voornamelijk op deze samenkomsten kwamen de intellectuelen in contact met een publiek van priesters en leken. Over het algemeen genomen kan men volgens Simons en Winkeler zeggen dat wie bij deze stroming betrokken was, kritischer stond ten opzichte van het katholicisme, in die zin dat men hier eerder geneigd was vraagtekens te plaatsen bij verouderde instituties en opvattingen. In deze stroming van intellectuelen, academici, priesters en journalisten werden meningen geformuleerd en onderling getoetst, die aan het begin van de jaren zestig onder een veel groter deel van de katholieke bevolking gemeengoed zouden worden. Luykx spreekt, in navolging van Thurlings, in deze context over een ‘omgekeerde zuilwerking’: “de dichtheid van de communicatiekanalen, oorspronkelijk bedoeld om de onderlinge banden en de afgeslotenheid te bevorderen, werkte nu in het voordeel van de verbreiding van (semi-) weten-

en kunstenaars rond de eeuwwende – naar een synthese van Kerk en cultuur, geloof en wetenschap, innerlijke vroomheid en bewuste deelname aan het leven in de wereld, of nog anders gezegd, naar een ‘open katholicisme’.¹⁴ Daarnaast dient opgemerkt dat de gelovigen zelf door een betere en hogere scholing geleidelijk aan mondiger waren geworden. De priesters waren duidelijk niet meer de ‘enige intellectuelen’ in katholiek Nederland. In het vak liturgie zie je hier expliciete vragen van de mondiger wordende studenten omtrent de liturgische praxis als het ware de liturgiehistorische *exposé* doorbreken. Verder kwam via het groeiend aantal academici katholiek Nederland steeds meer met de verworvenheden van de wetenschap in aanraking. Daarbij springt in het oog dat in de jaren vijftig de katholieke academici niet meer bij uitstek afkomstig waren uit de traditionele studierichtingen medicijnen, rechten en letteren, maar steeds meer uit de jonge sociale wetenschappen. Van die opkomende sociale wetenschappen koesterde men hoge verwachtingen met betrekking tot de regulering van maatschappelijke en individuele problemen. Geleidelijk aan drongen deze wetenschappen ook in de theologische opleidingen door in de vorm van nieuwe vakken in het totale theologische curriculum. De eigen opleiding die de eerste academisch geschoolde liturgiedocenten hadden genoten was echter nog volgens ‘het oude model’ geweest en hun liturgiewetenschappelijke scholing was hoofdzakelijk liturgiehistorisch van aard geweest. De context waarin zij les moesten geven zette echter zeer veel op losse schroeven. Daarop waren zij niet voorbereid; daarvoor waren zij ook niet toegerust. Het is boeiend te zien hoe iedere liturgiedocent afzonderlijk in zijn eigen vakgebied is omgegaan met deze grote cultuuromslag en zijn effecten op wereld-, mens- en kerkbeeld. Manders wist hier het meest creatief, ja vakvernieuwend mee om te springen. Daar kom ik later nog op terug.

2.2.2.3. Het overzicht in Nederland van de Liturgische Beweging als spirituele tegenbeweging tot aan WO II

Mijn bestudering van de diverse contexten laat zien dat er niet gesproken kan worden van een eenduidige Liturgische Beweging die op een specifiek aanwijsbaar moment van start is gegaan. Eigenlijk zijn er meerdere momenten aan te wijzen die aanzetten hebben gegeven tot een op gang komen van wat men gewend is ‘de Liturgische Beweging’ te noemen. Uit mijn onderzoek blijkt dat in de eerste periode van de twintigste eeuw toch vooral de Liturgische Beweging als een spirituele beweging de boventoon heeft gevoerd in Nederland. Mijn onderzoek bevestigt in die zin wat Lucas Brinkhoff OFM in het *Liturgisch Woor-*

schappelijke denkbeelden en kritiek op traditie en gezag. Talrijke publikaties en tijdschriftenreeksen getuigen ervan”. LUYKX: ‘Erger dan de Reformatie?’ 73. De term ‘omgekeerde zuilwerking’ is overigens afkomstig van E. Simons en L. Winkeler. Zij hanteerden deze term voor het eerst in E. SIMONS: ‘De wonderbaarlijke verzuiling. De ongewenste gevolgen van een Rooms cultuurgoed’, in *Intermediair* 19.33 (1983) 21-23.

¹⁴ BORNEWASSER: *In de geest van Thijm* 81-169.

denboek schrijft over de Liturgische Beweging in Nederland tot aan WO II.¹⁵ Waar zij de seminariemuren en studiehuisen binnendrong, werd in eerste instantie met name veel aandacht geschonken aan de liturgische opvoeding van de toekomstige priesters: het zorgdragen voor een mooi vormgegeven, goed verzorgde, ja zelfs indrukwekkende liturgie die op veelvormige wijze doorheen heel de dagindeling van de theologant werd geweven. Deze klemtoon op het spirituele, náást het niet te verwaarlozen gebrek aan een degelijke liturgiewetenschappelijke kennis van de docenten, verklaart in mijn ogen mede waarom bij het doordringen van de Liturgische Beweging binnen de seminariemuren dit niet onmiddellijk een groot effect heeft gehad op de inhoud van het vak liturgie. Tegen mijn verwachting in leidde die invloed niet direct tot een degelijke wetenschappelijke vormgeving van het vak liturgie. Toentertijd reeds bestaande degelijke liturgiehandboeken – ik denk aan die van Thalhoffer en Koenders – werden in de lessen amper of zelfs niet gebruikt terwijl ze meer dan eens wel een plek hadden in de bibliotheek. Lange tijd bleef men daarentegen vasthouden aan rubriekenonderricht. Dit onderricht kwam nu zelfs ten goede aan een zo perfect en mooi mogelijke uitvoering van de liturgie. Het is opvallend hoe de eerste liturgiedocenten die door de Liturgische Beweging werden ‘aangestoken’ juist een grote liefde voor de rubrieken toonden. Door een stipte naleving van alle bepalingen, uitgevoerd met overgave en geloof, liet men zijn hoogachting voor de liturgie blijken, liet men de schoonheid van de Romeinse liturgie tot uitdrukking komen en kon men – zo dacht men – anderen tot grotere devotie wekken voor de liturgie. Dit geldt eveneens voor Jan Prein, de eerste Nederlandse liturgiedocent die een wetenschappelijke status heeft gegeven aan het vak liturgie aan de theologische basisopleiding in Nederland. In Warmond ontstond onder impuls van Mattheus Wijtenburg weliswaar in een vroeg stadium een uitbreiding van het vak liturgie. Vooreerst een kwantitatieve uitbreiding, namelijk een uitbreiding van het aantal lessen liturgie. Ten tweede een kwalitatief-inhoudelijke uitbreiding, namelijk een toevoeging van een historische en een esthetische verheldering van de liturgie. Zacharias de Korte, zijn tweede opvolger als liturgiedocent, pakte deze inhoudelijke uitbreiding op eigen wijze weer op. Het feit dat hij zich vooral liet leiden door de spirituele dimensie van de liturgie maakt verklaarbaar waarom hij ook nog in de jaren dertig zich beperkt heeft tot een populairwetenschappelijke vertaling van bestaand liturgiewetenschappelijk werk. Het verwerven van steeds meer liturgiewetenschappelijke kennis was uiteindelijk niet zijn hoofddoel. De conclusie dat De Korte vooral spiritueel georiënteerd is geweest, is mij vooral duidelijk geworden door de aard van veel van zijn publicaties: daarin komt hoofdzakelijk de liturgie als bron van spiritualiteit aan de orde. Door een loutere bestudering van zijn cursusmateriaal had ik dit niet in de gaten gekregen. Deze spirituele benadering paste prima in

¹⁵ Zo omschrijft Lucas Brinkhoff de opkomst van de Liturgische Beweging als “een opkomende spiritualiteit die in de liturgie het centrum ziet van alle authentiek ‘kerkelijk leven’: leven met en door de Kerk”. BRINKHOFF: ‘Liturgische Beweging’ 1603.

het toenmalige concept van een theologische opleiding die vooral een beroepsopleiding wilde zijn en waarin veel waarde werd gehecht aan de opleiding tot vrome priesters. In zekere zin zou je kunnen zeggen dat deze spirituele benadering aansloot bij de oorspronkelijke intentie van Pius X. Tegenover het gevaar van het modernisme en het opkomend socialisme zette hij als het ware een spirituele tegenbeweging in waarin de liturgie en haar restauratie een belangrijke rol speelden. Deze spirituele wending van Pius X sloeg wonderwel ook aan in dezelfde artistieke, filosofische en religieuze kringen die een intellectuele en culturele emancipatie van de katholieke bevolkingsgroep in Nederland aanzwengelden. Immers, juist in reactie op zowel de pretenties als de waarden en consequenties van de positieve (natuur)wetenschappen was er reeds eind negentiende eeuw met name in deze kringen in toenemende mate ontvankelijkheid ontstaan voor het spirituele en mystieke.¹⁶ De reeds genoemde lezing over liturgische poëzie, in 1904 gehouden door letterkundige C.R. de Klerk voor de *Katholieke Kunstkring De Violier*, kan in het verlengde hiervan geïnterpreteerd worden.

Met de promotie van de liturgie als bron van spiritualiteit is het echter niet verwonderlijk dat er al spoedig dispuuten ontstonden met andere spirituele stromingen, zeker daar waar de liturgie naar voren werd geschoven als dé bron van christelijke spiritualiteit. Hier refereer ik graag nog even aan de heftige discussies die zelfs internationaal losbarstten naar aanleiding van het geschrift *La Liturgie catholique* van de benedictijn Maurice Festugière, uitgegeven in 1913, en de jarenlange discussies over de verhouding tussen liturgisch gebed en persoonlijke vroomheid.¹⁷ In deze context plaats ik tevens de negatieve houding begin twintigste eeuw van veel redemptoristen ten aanzien van de Liturgische Beweging (cf. Hoofdstuk VI: Manders). Verder verklaart de klemtoon op spiritualiteit, naast het tekort aan wetenschap dat in de jaren twintig in katholiek Nederland nog steeds niet is opgeheven, mijns inziens gedeeltelijk ook waarom er uiteindelijk maar een handvol mensen in Nijmegen liturgiecolleges gingen volgen bij Anton Baumstark.

2.2.3. De invloed van de liturgische en liturgiewetenschappelijke context

Op dit terrein wordt mijn aandacht vooral getrokken door de volgende vier zaken: 1) de nauwe band tussen Liturgische Beweging en diocesane grootsemi-

¹⁶ BANK - VAN BUUREN: 1900-288. Verder: BROM: *De omkeer in 't studentenleven* 179-180 en NISEN: *Eene zachte aanraking*. In deze kringen vond de Liturgische Beweging makkelijk een goede voedingsbodem. Wat Pius X betreft, hij is niet alleen bekend geworden als de paus die een belangrijke impuls heeft gegeven aan het ontstaan van de Liturgische Beweging, maar zeker ook als de paus van het integralisme.

¹⁷ HAQUIN: *Dom Lambert Beauduin* 184-194. Het betreft hier: FESTUGIÈRE: *La liturgie catholique*. In de jaren vijftig is de discussie hieromtrent blijkbaar nog steeds niet geluwd en weerklinkt er iets van in twee brochures die Theo Vismans OP heeft geschreven, namelijk in *Liturgie en persoonlijke Vroomheid* (Bijlage 4: nr. 9) en in *De plaats van de liturgie in het godsdienstig leven* (Bijlage 4: nr. 10).

naries; 2) twee documentatie- en herijkingsmomenten; 3) het ‘doorkijkspiegel-effect’ in liturgicis; 4) de verschuiving die heeft plaats gevonden van hoogtepunt naar marge.

2.2.3.1. De nauwe band tussen Liturgische Beweging en diocesane grootseminaries

Bijzonder aan de Nederlandse situatie is dat een aantal voorlopers van de Liturgische Beweging op creatieve wijze gebruik hebben gemaakt van de bestaande structuren als klein- en grootseminarie, niet alleen om het gedachtengoed van de Liturgische Beweging te verspreiden, maar ook tot opbouw van een eigen liturgisch netwerk (de zogenaamde liturgische verenigingen die spoedig in federatief verband getracht hebben elkaar te inspireren en te versterken).¹⁸ Een bijzonder voorbeeld van die band ben ik op het spoor gekomen via de bestudering van liturgiedocenten in het grootseminarie van het bisdom Haarlem. – Zonder de vergrootglaswerking van een biografische benadering had ik hier hoogstwaarschijnlijk overheen gekeken. – Bij de propaganda van het gedachtengoed der Liturgische Beweging werden in dit bisdom namelijk onmiddellijk het grootseminarie en zijn liturgiedocent ingeschakeld. Zo kreeg de liturgiedocent vanaf de oprichting van de *Liturgische Vereniging* in het bisdom Haarlem een vaste plek in het bestuur van die vereniging, met een bijzondere verantwoordelijkheid voor de liturgische bibliotheek. Zo was er ook makkelijk samenwerking en uitwisseling mogelijk met de bestaande rijk voorziene bibliotheek van het grootseminarie Warmond. Tevens was de liturgiedocent één van de twee gedelegeerden van de eigen liturgische vereniging richting liturgische federatie. Verder vormde de liturgische dag een uitstekend middel om de band Liturgische Beweging - grootseminarie positief uit te buiten. Door de samenwerking konden in het bisdom nieuwe ‘liturgische modellen’ worden voorgesteld aan de parochiepriesters: samenwerking met de *schola* van het grootseminarie maakte een gedialogeerde Mis mogelijk. In deze Mis gingen de *praeses* en/of de liturgiedocent voor. De liturgiedocent zorgde op die dag tevens voor een tentoonstelling van verantwoord nieuw liturgisch materiaal: niet alleen boeken, ook paramenten en kunstobjecten uit diverse vernieuwende kunstateliers. Hier duikt dan weer de band met leden van de *Katholieke Kunstkring De Violier* op.

¹⁸ Hierin onderscheidt de Liturgische Beweging in Nederland zich onder andere van België. Ambroos Verheul OSB wijst juist op de netwerken als belangrijke factor in de verspreiding van ‘de liturgische geest’ in Nederland. Hij schrijft: “Nederland, het land van de organisatie, kende al diocesane liturgische verenigingen van zodra de gedachte der liturgische vernieuwing van uit Affligem de grenzen was overgestoken. (...) Alles was er tot in de puntjes geregeld, en daarmee beschikte Nederland over een kader, dat al werd het soms wel wat erg als een keurslijf aangevoeld, toch aan vele prominente liturgisten de organen beschikbaar stelde, om de liturgische gedachte te verspreiden”. VERHEUL: ‘De ontwikkeling van de liturgische beweging’ 119.

Bij nader toezien blijkt tevens dat de thema's die op de *Nederlandstalige Liturgische Weken* vóór WO II centraal stonden, namelijk bronnenstudie en esthetica, geleidelijk door drongen in de colleges liturgie aan de diocesane grootseminaries.¹⁹ Zo werd de eerste tijd aan het rubriekenonderricht, geheel in functie van een betere spirituele beleving van de liturgie, een historische en esthetische verheldering van de liturgie toegevoegd. Om de diepe zin en de rijke betekenis van de liturgie bloot te leggen, nam de liturgiedocent zijn toevlucht tot een – wat je zou kunnen noemen – populairwetenschappelijke ‘vertaling’ van liturgiehistorische onderzoeksresultaten. De uitbreiding van het vak liturgie met een esthetische verheldering, met een stukje kunstgeschiedenis en ‘kunstopvoeding’, hing dan weer nauw samen met de nieuwe eisen die de Liturgische Beweging stelde aan het kerkgebouw, de kerkelijke kunst en de liturgische *utensilia*, zaken waar de toekomstige priesters zeker mee te maken zouden krijgen in het pastorale veld. Tot slot dient geconstateerd dat de mensen die in diverse theologische opleidingen uiteindelijk een wetenschappelijke status van het vak liturgie hebben nagestreefd en die hebben aangezet tot een liturgiewetenschappelijke scholing op academisch niveau allen mensen zijn geweest die de Liturgische Beweging een warm hart toedroegen. Deze laatste conclusie betreft echter niet slechts de diocesane grootseminaries. Ik denk daarbij ook aan mensen als Schrijnen (*R.K. Universiteit van Nijmegen*), Vervilst (dominicanen) en Manders (redemptoristen).

2.2.3.2. Twee documentatie- en herijkingsmomenten

De klemtoon op het spirituele betekent niet dat er helemaal geen wetenschappelijke initiatieven zijn genomen. Met het oog op de ontwikkeling richting wetenschap kan ik opnieuw op twee momenten wijzen: de eerste decennia van de twintigste eeuw en de jaren vijftig.

De eerste decennia van de twintigste eeuw

Vooreerst dient gezegd dat er begin twintigste eeuw wel degelijk erudiete liturgiewetenschappers op Nederlandse bodem werkzaam zijn geweest. Dat waren met name mensen die afkomstig waren uit het buitenland. Ik denk aan Pierre de Puniet OSB en – in een later stadium – Anton Baumstark. De portrettering van Pierre de Puniet OSB maakt zichtbaar wat voor bijzondere kwaliteit Nederland toen reeds in huis heeft gehad, maar voor Nederlandse ogen toentertijd helaas praktisch onzichtbaar is gebleven.

Náást deze erudiete buitenlandse liturgiewetenschappers kan gewezen worden op een generatie katholieke Nederlanders die in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw zijn geboren en theologisch zijn opgeleid in de periode waarin de intellectuele en culturele emancipatie van de katholieke bevolking op gang is gekomen (cf. 2.2.2.2.). Ik denk hier in het bijzonder aan Oscar Huf SJ

¹⁹ HARZING: ‘Vijf en veertig jaar liturgische weken’ 153-154. Voor een overzicht van alle thema's: VAN HILST: *Le mouvement liturgique belge* 77-123.

(1882-1950), Josephus Koenders [= pater Angelinus Koenders OCARM] (1883-1959) en Matheus Wijtenburg (1874-1940). Ik typeer hen graag als Nederlandse ‘voorwaardenscheppende initiatoren’ tot de beoefening van de liturgiewetenschap in Nederland. Zij hebben zich immers aangespoord gevoeld om het ‘wetenschappelijk tekort’ van de katholieken in Nederland en dan specifiek op liturgisch gebied aan te pakken. Ieder op eigen wijze hebben zij vervolgens gedocumenteerd welk liturgiewetenschappelijk materiaal er in hun tijd reeds voorhanden was middels het samenstellen en verspreiden van liturgiewetenschappelijke bibliografieën en/of het inrichten van een liturgische bibliotheek, alsook middels het in circulatie brengen van een liturgiewetenschappelijke leesmap zodat onbereikbaar materiaal voor een breder publiek toegankelijk werd. Bijzonder aan Huf is dat hij zelf liturgiewetenschappelijk onderzoek heeft verricht en gepubliceerd; aan Koenders dat hij een tweedelig liturgiehandboek met uitgebreide bibliografie (van de hand van Huf) heeft samengesteld en uitgegeven; aan Wijtenburg dat hij gewezen heeft op verborgen liturgiewetenschappelijke rijkdom in bestaande seminarie-, abdij- en kloosterbibliotheken en dat hij mee aan de wieg heeft gestaan van de allereerste liturgiewetenschappelijke vereniging (*Societas Liturgica Sancti Willibrordi*) in Nederland die onder andere kritisch-wetenschappelijk onderzoek naar oude Hollandse liturgica voor ogen had. Via het ontsluiten en toegankelijk maken van voornamelijk reeds bestaand liturgiewetenschappelijk werk hebben zij een humusrijke bodem voor toekomstig liturgiewetenschappelijke arbeid in Nederland geprepareerd.

Rond de jaren vijftig

Niet alleen de eerste twee decennia van de twintigste eeuw, ook de jaren vijftig worden gekenmerkt door een bijzondere ‘documentatie-ijver’. Een documentatie-ijver die zelfs opvalt in het buitenland. Zo verspreiden een aantal van de eerste op academisch niveau geschoolde liturgiewetenschappers als Theo Vismans OP, Herman Schmidt SJ en Lucas Brinkhoff OFM kritische bibliografieën waarin de belangrijkste liturgiewetenschappelijke werken tot dan toe zijn opgenomen.²⁰ Verder denk ik aan de samenstelling van het *Liturgisch Woordenboek*; een uitgave die internationaal van zich deed spreken en om versies in meerdere talen vroeg.²¹ De creatie van zo’n woordenboek paste in een tijd die in algeme-

²⁰ Ik denk aan VISMANS - BRINKHOFF: *Kritische bibliografie der liturgie* (Bijlage 4: nr. 3), welke eveneens in het Frans (1960) en het Engels (1961) is gepubliceerd (Bijlage 4: nrs. 4 en 5). Verder denk ik aan diverse artikelen van Herman Schmidt in het *Katholiek Archief*, waarin hij naar aanleiding van bepaalde liturgische thema’s uitgebreide literatuuroverzichten geeft. Een aantal van zijn grote liturgiewetenschappelijke werken zoals *Hebdomada sancta. 2 vol* (Romae 1956-1957), *Introductio in liturgiam occidentalem* (Romae 1960) en *Constitutie over de H. Liturgie: tekst, genese, kommentaar, documentatie* (Bilthoven 1964) vormen bovendien ook een belangrijke bron van informatie. Verder onderzoek zou de waarde van zijn liturgiewetenschappelijke arbeid kunnen laten oplichten. Strekt zijn wetenschappelijke arbeid bijvoorbeeld uiteindelijk veel verder dan ‘het verzamelen van allerhande bronnenmateriaal’?

²¹ Voor meer informatie hierover: VAN TONGEREN: ‘Een halve eeuw Genootschap’ 422-425.

ne zin gekenmerkt kan worden door een grote ‘documentatie-ijver’ op wetenschappelijk gebied binnen de Katholieke Kerk in Nederland. Reeds eerder was de redactie van een *Bijbels Woordenboek* (1954-1957) en een *Theologisch Woordenboek* (1952-1958) op de rails gezet. Daarnaast was het de intentie om ook nog een *Kerkhistorisch Woordenboek* en een *Godsdienstwetenschappelijke Woordenboek* uit te geven. Samen zouden ze een *Godsdienstencyclopedie* vormen. Zover is het echter niet gekomen.²²

Juist in de periode dat de liturgiewetenschap op Nederlandse bodem nieuwe impulsen krijgt en tot bloei komt (daar sta ik in 2.3. uitgebreid bij stil) voltrekt zich langzaam maar zeker maatschappelijk een ingrijpende culturomslag met tal van effecten, ook op de liturgiewetenschap. Zoals reeds aangestipt (cf. 2.2.2.2.), waren de toenmalige Nederlandse liturgiewetenschappers voornamelijk liturgiehistorisch geschoold en in die zin niet voorbereid op vele en snelle ontwikkelingen in de samenleving. Terwijl Vismans in zijn liturgiecolleges wees op de rijkdom van een pluriforme benadering van de liturgie en het belang onderstreepte van de antropologische basis van de liturgie, wist hij maar moeilijk zijn interessante visies uit te dragen of zelfs een inspirerende vertaalslag te maken. Het is opvallend hoe hij uit allerlei interessante liturgiewetenschappelijke gremia vrij spoedig en ongemerkt verdween bij gebrek aan een persoonlijke, creatieve inbreng. Bij Bouman valt een duidelijke interesse aan te wijzen voor nieuwe theologische stromingen die internationaal rondwaarden: de *nouvelle théologie*, de kerygmatische theologie, de God-is-dood-theologie. Uit zijn collegemateriaal blijkt duidelijk dat hij in gesprek is gegaan met deze nieuwe theologische stromingen. Daarenboven hanteerde hij in wezen een breed begrip van liturgie, wat hij graag tot uiting bracht in het overstappen naar de term ‘eredienst’. Verder is hij in de jaren vijftig terug te vinden in diverse netwerken van katholieke intellectuelen die in toenemende mate invloed gingen uitoefenen op de publieke opinie binnen de katholieke wereld en op het bisschoppelijk beleid. Enerzijds nam hij in zijn liturgiecolleges nog vóór iemand als Robert Taft de comparatieve methode van Baumstark op en werkte deze verder uit, bouwde hij rond dezelfde periode als Vaggagini op eigen kracht een theologie van de liturgie uit en was hij als het ware de klokkenluider die wees op de clericalisering van de liturgie. Anderzijds keek hij in toenemende mate met gekromde tenen

²² VAN TONGEREN: ‘Een halve eeuw Genootschap’ 422. Theo Clemens ziet in deze woordenboeken het resultaat van de verwetenschappelijking van de katholieke theologische opleidingen, die onvermijdelijk geleid hebben tot een verandering van wat hij de ‘katholieke binnenwereld’ noemt en die een mogelijkheid hebben gevormd om het publieke domein te betreden. In de periode 1950-1960 zagen nog andere woordenboeken en encyclopedieën in Nederland het licht, waaronder de *Encyclopedie van het Christendom* (1955-1956), *Catholica* (1955-1959) en een driedelige *Encyclopaedie van het katholicisme* (1955-1956). Bijzonder voor deze periode is de groeiende openheid voor een interconfessionele samenwerking en opzet, ofschoon dit laatste niet altijd goed slaagde. Uiteindelijk bestond bijvoorbeeld de *Encyclopedie van het Christendom* uit een apart deel voor het protestantisme en een apart deel voor het katholicisme. CLEMENS: ‘Encyclopedieën als markeringspunten’.

naar de groeiende aandacht voor de pastoraalliturgie ten koste van de historische benadering van de liturgie, naar de desacralisering en politisering van de liturgie, naar de liturgische experimenten in het veld, naar het loslaten van de oude overgeleverde liturgische tradities en de rijkdom van de Romeinse liturgie ten voordele van een inductieve en adequate liturgie, ten voordele van een aanpassing van de Romeinse liturgie aan de actuele sociale en culturele Nederlandse context. Uiteindelijk maakt het van dichtbij volgen van Boumans loopbaan als liturgiedocent op onthutsende en scherpe wijze zichtbaar hoe ingrijpend de invloed kan zijn van culturele en maatschappelijke omwentelingen op de inhoudelijke ontwikkeling van het vak liturgie en de plaats die de liturgiedocent krijgt of zichzelf toe-eigent; hoeveel onrust, spanningen, crisis en conflict zo iets teweeg kan brengen. Op heel andere wijze ging Manders met diezelfde omwentelingen om. Hij keek heel nauwlettend naar wat er in de Nederlandse samenleving aan veranderingen gaande was en wist op basis van zijn uitgebreide veelvormige kennis zijn liturgiewetenschappelijke inzet te herijken. Hij voltrok uiteindelijk een revolutionaire paradigmawisseling binnen zijn eigen liturgiewetenschappelijke werk. Gevormd en geïnspireerd door de theorieën van Husserl en door de nieuwe theologie ging hij in de tweede helft van de jaren vijftig met een fenomenologische blik – een geheel andere blik dan tevoren gebruikelijk was – kijken naar de concrete gestaltegeving van de bestaande Romeinse liturgie in zijn dagen. Daarbij bestudeerde hij niet alleen de ritmiek, de opbouw, de innerlijke samenhang, de verhouding van woord en rituele handelingen zoals zij op hem afkwamen, maar ontwikkelde hij tegelijk een bijzondere aandacht voor de zin die het liturgisch handelen heeft voor wie aan de liturgie deelnemen. In zijn concentratie op de actueel gevierde liturgie werd zijn aandacht, door het binnendringen van het experiment in de liturgie in Nederland, steeds meer getrokken naar de nieuwe gestaltegeving van de actueel gevierde liturgie.²³ Deze benadering van het liturgische veld bleef niet zonder gevolgen. Vooreerst constateerde Manders een paradigmawisseling die zich in de liturgie zelf had voltrok-

²³ Reeds vóór *Vaticanum II* zagen diverse liturgische experimenten op Nederlandse bodem het licht. Te denken valt onder andere aan het Utrechts experiment dat onder leiding van Jan Prein eind jaren vijftig van start ging, aan de werkzaamheden van de *Werkgroep voor volkstaalliturgie* begin jaren zestig en aan het experiment in 1961 van de jeugdmissie te Maastricht. Ná *Vaticanum II* ontstaan op tal van plaatsen in Nederland officieel en niet officieel gefiatteerd allerlei liturgische experimenten, niet alleen in parochies maar ook in religieuze gemeenschappen. Van onderaf is er in Nederland veel behoefte aan een eigentijds vormgegeven liturgie. Na *Vaticanum II* ontstaat er echter tijdelijk een vacuüm. Pas in de jaren zeventig verschijnen de eerste officiële Nederlandstalige versies van de herziene Romeinse liturgische boeken. In hun ongeduld zijn diverse gelovigen op Nederlandse bodem ondertussen zelf reeds creatief aan de slag gegaan.

Voor meer informatie hierover: zie het nog te verschijnen artikel: VAN TONGEREN: 'From Liturgical Movement to liturgy on the move'. Zie onder andere ook: WILDERBEEK: *Bewogen liturgie*; ID.: 'Professor Prein'; VAN BILSEN: 'Gemeenschapsmissie'; ID.: 'Vernieuwing in de eucharistieviering'; OOSTERHUIS: *Twee of drie*; KOK: *De vleugels van een lied*; OOSTERHUIS: *Licht dat aanblijft*; BOT: *Zingt allen mee*; DE JONG: 'Jongerenliturgie'; HOONDEERT: *Om de parochie* vooral 280-285; VAN TONGEREN e.a. (reds.): *Godlof!*

ken. In zijn artikel over de desacralisering van de liturgie wist hij deze paradigmawisseling scherpzinnig te verwoorden. Ten tweede voltrok hij op eigen wijze ook binnen de liturgiewetenschap zelf een paradigmawisseling. Via zijn benadering kwamen liturgie als geloofsexpressie en als ritueel handelen veel meer in het vizier. Een handelen dat getekend wordt door het geloof en de cultuur waarin de voltrekker van de liturgie leeft. In zijn benadering vertrok hij vanuit een andersoortige vraagstelling, namelijk vanuit het hedendaagse leven en de hedendaagse cultuur en met bijzondere aandacht voor de geloofsbeleving en de zin die de liturgie heeft voor wie de liturgie mee voltrekt, of anders gezegd, voor de receptieve en expressieve kant van de liturgie. Hiertoe boorde hij, naast de officieel uitgegeven liturgie, ook 'nieuwe' bronnen aan zoals tekstmateriaal van experimentele vieringen, informatie over de geloofsbeleving en geloofsreceptie van de hedendaagse mens. Automatisch kwamen ook andere thema's voor het voetlicht dan de geijkte onderwerpen van het vak liturgie, zoals symboolhandelen, symbooltaal en liturgie als communicatie. In functie van dit alles zocht hij naar samenwerking met andere dan de voorheen gebruikelijk vakgebieden, namelijk met menswetenschappen als sociale en culturele antropologie, vergelijkende godsdienstwetenschappen, psychologie en sociologie. In dat kader zocht hij naar nieuwe vormen van interdisciplinair onderzoek zoals thematisch onderwijs waarbij één onderwerp vanuit verschillende disciplines wordt behandeld. Via het nauwgezet volgen van Manders' loopbaan als liturgiedocent en liturgiewetenschapper ben ik onverwachts op deze paradigmawisseling gestoten. Zijn portret vormt een levendige bevestiging van de gedachte dat wetenschapsontwikkeling een onderdeel is van een steeds veranderende cultuur waarbij de persoonlijkheid van individuele figuren er wel degelijk toe doet. Zijn portret voert mij nogmaals tot een onderstreping van de waarde van het werken met wetenschapshistorische portretten en wijst mij naar nog een ander aspect: het kan blinde vlekken zichtbaar maken in onze blik op het verleden.

2.2.3.3. Het 'doorkijkspiegeleffect' in liturgicis?

Een interessante vraag die zich in mijn onderzoek opdringt, is in hoeverre de besproken liturgiedocenten internationaal van belang zijn geweest in de ontwikkeling van de liturgiewetenschap.

Met zekerheid kan gezegd worden dat de taalbarrière minstens tot in de jaren vijftig internationale bekendheid van Nederlanders heeft tegengehouden. Tot de tweede helft van de jaren veertig was er overigens – uitzonderingen daargelaten – een zeer beperkte interesse van Nederlanders voor wat er zich op het internationale forum voordeed aan liturgiewetenschappelijke ontwikkelingen. Het aantreden van de eerste academisch geschoolde liturgiewetenschappers bracht daar geleidelijk aan verandering in. Zo ging een aantal van hen – niet allemaal dus! – deelnemen aan door het Franse *Centre Pastorale Liturgique* en het Duitse *Liturgisches Institut* georganiseerde internationale studiebijeenkomsten, met name Lucas Brinkhoff OFM en Herman Schmidt SJ. Van de besproken

liturgiedocenten dook alleen Bouman, nog vóór zijn docentschap, op internationale congressen op.²⁴ De internationale bijdrage van de Nederlanders was in deze periode eerder receptief van aard. Na *Vaticanum II* werd de internationale bijdrage van Nederlandse liturgiewetenschappers initiatiefrijker. Toch vraag ik mij af of op liturgiewetenschappelijk gebied in Nederland niet vooral het ‘doorkijkspiegeleffect’ van toepassing is waarover Johan Goudsblom spreekt: “wij zien hen daarbuiten wel, maar zij ons hierbinnen niet”.²⁵ Gericht internationaal onderzoek zou een genuanceerder beeld kunnen scheppen.²⁶

2.2.3.4. Van hoogtepunt naar marge

Van cruciaal belang lijkt het mij oog te hebben voor het feit dat de ingrijpende cultuuromslag in Nederland precies plaats vond in de periode dat de liturgiewetenschap tot bloei kwam. Met deze bloei bedoel ik dan het aantreden van de eerste generatie academisch geschoolde liturgiewetenschappers, de groeiende erkenning van het belang van liturgiewetenschap, de groeiende vraag naar advies van liturgiewetenschappers bij kerkelijke overheden, de groeiende voortrekkersrol van liturgiewetenschappers in de Liturgische Beweging, het ontstaan van nieuwe liturgiewetenschappelijk netwerken, de verbreding binnen de liturgiewetenschap van een zuiver historische benadering naar een theologie van de liturgie en naar pastoraalliturgie – of nog anders gezegd, de verbreding naar een pluriforme benadering van de liturgie –, het steeds breder zoeken naar allianties met andere wetenschappelijke disciplines, alsook de verheffing van het vak liturgie aan de theologisch wetenschappelijke opleidingen tot een *disciplina principalis*. Voor de aantredende liturgiewetenschappers zou het een gouden tijd moeten zijn en is het dat ook een tijdje geweest. Maar al spoedig zorgde de

²⁴ In 1952 neemt Cees Bouman bijvoorbeeld samen met Lucas Brinkhoff OFM deel aan het *Internationaal Studiecongres voor Pastoraal en Liturgie* te St. Odilienberg. BRINKHOFF: ‘Internationaal Studiecongres’ 324.

²⁵ Dit doorkijkspiegeleffect geldt overigens niet alleen voor liturgiewetenschappers. Schuyt en Taverne wijzen erop dat in de muziek, de filosofie, het recht, de dressuur en in tal van andere vakken zich regelmatig een ‘Franse School’ aftekende tegenover een ‘Duitse’ of een ‘Engelse’. Maar van een Nederlandse school was er tot de jaren vijftig in de omringende landen op geen enkel terrein ooit sprake geweest. Alleen al de taal maakte het buitenstaanders vrijwel onmogelijk om kennis te nemen van wat hier gezegd en geschreven werd. “Muziek, schilderkunst en natuurwetenschap, niet door de taal aan de grond gebonden, konden makkelijker aandacht en erkenning verwerven buiten de grenzen: Van Gogh en Mondriaan, Brouwer, Lorenz en De Vries, Mengelberg; en, ondanks de taalbarrière, ook Multatuli en Huizinga. De academische en artistieke – en trouwens ook de politieke – elites volgden met aandacht wat in de buurlanden voorviel, maar hun eigen verrichtingen bleven buitenlands vrijwel onopgemerkt.” SCHUYT - TAVERNE: 1950 407. Het is de vraag of dit voor de liturgiewetenschap ná de jaren vijftig tot aan het eind van mijn onderzoeksperiode eigenlijk zo is gebleven.

²⁶ Richard Rutherford CSC, een Amerikaanse oud-leerling van Bouman, schat in zijn correspondentie de inbreng en invloed van Nederlandse liturgiewetenschappers op de Amerikaanse Liturgische Beweging via hun gastdocentschap op de *summer-courses* naar mijn gevoel hoger in dan Nederlanders zelf doen. *Brief Rutherford* (22 april 2009).

snelle en ingrijpende cultuuromslag voor een zekere ontreddering. Binnen de universitaire theologische opleiding mocht het vak liturgie dan verheven zijn tot een hoofdvak, bij de studenten kwam datzelfde vak al spoedig in de marge terecht. Daarbij zijn – nog eens samenvattend – in mijn ogen drie belangrijke oorzaken aan te wijzen.

Vooreerst werd het vak liturgie, bestaande uit de bestudering van de sacramentele kernliturgie en ingericht voor een groep theologiestudenten die niet langer meer exclusief bestond uit priesterkandidaten, praktisch gezien minder relevant voor studenten die niet kozen voor een functie in het pastoraat. Voor de studenten die wél voor een pastorale functie kozen, met name de leken, riep de liturgische praktijk bovendien kritische vragen op inzake voorgangerschap en vormgeving van de liturgie. Was het ‘klassieke’ liturgieonderricht, de traditionele visie op de liturgie, ja zelfs de liturgievernieuwing wel toereikend voor de concrete, pastorale praktijk? Ten tweede trad er eind jaren zestig in Nederland in de theologie een belangrijke accentverschuiving op richting het christelijk geëngageerd leven, richting het appèl jegens christengelovigen tot ethisch en maatschappijkritisch handelen. Dit zorgde binnen de Katholieke Kerk voor een invraagstelling van de zin en voor de inboeting van de waarde van de liturgie. Met name de ‘politieke theologen’, die bij Metz in Münster hadden gestudeerd en die een nog radicalere ‘politieke theologie’ voorstonden dan hun leermeester, oefenden in die jaren grote invloed uit op Nederlandse bodem.²⁷ Op indringende wijze stelden zij de vraag naar de relevantie en zin van de christelijke liturgie, ook in haar nieuwe vormgeving. Meer nog, de christelijke liturgie, ook de vernieuwde, werd door hen gezien als een gevaar voor de werkelijke verandering van de maatschappelijke structuren. Maatschappelijk handelen en liturgie beschouwden ze minstens voorlopig als niet met elkaar te verzoenen. Ten derde viel er maatschappelijk gezien, na een korte opleving van het kerkbezoek tijdens en in de eerste jaren na WO II, reeds in de jaren vijftig een steeds grotere daling te bespeuren in het kerkbezoek. Door deze neerwaartse tendens was juist de roep om de professionalisering van het pastoraat en de roep om liturgievernieuwing steeds harder gaan klinken. Paradoxaal genoeg ging het kerkbezoek vanaf de jaren zestig, ondanks de liturgievernieuwing en de vele liturgische experimenten, op dramatische wijze in een versneld tempo omlaag. Persoonlijk geloof genoot steeds meer de voorrang op geloof binnen een institutioneel kader. Liturgie raakte maatschappelijk ‘uit’. In dit kader spreekt Peter van Rooden – zoals reeds eerder gezegd – over ‘het vreemde sterven van het Ne-

²⁷ LUKKEN: *De onvervangbare weg* 138-139 en ID.: *Geen leven zonder rituelen* 32. In feite werd reeds begin jaren zestig door de Nijmeegse pastoraaltheoloog F. Haarsma de toon gezet. Hij propageerde toen met succes een geheel eigen visie op het kerkelijk ambt, meer bepaald de idee van de priester als profeet. Hij zag graag de klemtoon gelegd op de profetische functie van de priester, ten koste van zijn sacramentele functie. SIMONS - WINKELER: *Het verraad der cleriken* 211.

derlands christendom'.²⁸ In 1980 spreekt Gerard Lukken in een terugblik onverbloemd over de 'crisis van het ritueel'.²⁹ Daarbij denkt hij niet slechts aan het christelijk ritueel, maar ook aan het ritueel in het algemeen. Hij schrijft:³⁰

Heel wat rituelen, die in een statische samenleving heilig en onveranderd leken, kwamen in de jaren zestig terecht in een crisis. Men denke aan de rituelen rond het koningshuis en rond gezagsdragers in het algemeen. Menige academische zitting werd verstoord. Er ontstond discussie over ambtskleding, over het ritueel van het huwelijk voor de ambtenaar van de burgerlijke stand. Het statige jacquet en de hoge hoed werden uitzondering enzovoorts.

Tot slot sta ik graag stil bij misschien wel de belangrijkste meerwaarde die mijn werken met wetenschapshistorische portretten heeft opgeleverd.

2.3. Blootlegging van enkele belangrijke blinde vlekken

2.3.1. Een bijstelling van de hedendaagse blik op de eerste generatie academisch geschoolde liturgiewetenschappers

De laatste jaren wordt algemeen aangenomen dat de liturgiewetenschappelijke arbeid van de eerste generatie academisch geschoolde liturgiewetenschappers helemaal in functie heeft gestaan van het liturgisch hervormingsproces, met name in functie van het werken aan nieuwe officiële uitgaven van de Romeinse liturgie, en dat er ten gevolge hiervan in hun periode geen ontwikkeling in de liturgiewetenschap heeft plaats gevonden.³¹

Het is inderdaad waar dat de liturgievernieuwing een grote impact heeft gehad op het werk van de liturgiewetenschappers in Nederland. Met name *Vaticanum II* betekende in wezen een geweldige stroomversnelling in de vernieuwing van de liturgie, zowel qua gestaltegeving van de liturgie als qua deelname van het volk.³² Na de uitvaardiging van de *Constitutie over de Liturgie* in 1963 werden de Nederlandse bisschoppen geconfronteerd met dit proces van liturgievernieuwing in de eigen kerkprovincie. Enerzijds groeiden er in snel tempo van onderaf tal van liturgische experimenten. Anderzijds lag er de opdracht tot een officiële herziening van de Romeinse liturgie. Uitermate belangrijk is hier het feit geweest dat het Nederlandse bisschoppencollege, dat reeds vóór het Vaticaans concilie in enkele jaren tijd bijna geheel was vernieuwd en verjongd, in de eerste jaren vóór en ná het concilie in toenemende mate openstond voor de

²⁸ VAN ROODEN: 'Oral history' 524-551. Zie met betrekking tot deze thematiek ook: MCLEOD: 'The Religious Crisis'. Vergelijk tevens: BROWN: *The death of Christian Britain*.

²⁹ LUKKEN: *Geen leven zonder rituelen*, met name pagina's 57-67.

³⁰ LUKKEN: *Geen leven zonder rituelen* 64.

³¹ Zie bijvoorbeeld de visie van WEGMAN: 'Ontwikkelingen in de Liturgiewetenschap' 235-236. Ook Benedikt Kranemann getuigt hierover met betrekking tot het Duitstalig gebied. KRANEMANN: 'Schwerpunkte liturgiewissenschaftlicher Forschung' 71 en 76.

³² LUKKEN: 'De ontwikkeling van de liturgie' 135-136.

inbreng van een nieuwe lichtung katholieke intellectuelen.³³ Inzake de liturgie liet de nieuwe generatie bisschoppen zich graag informeren en adviseren, formeel en informeel, door academisch geschoolde liturgiewetenschappers, hoofdzakelijk bestaande uit academisch geschoolde liturgiedocenten. Met name in de jaren zestig is de verhouding kerkelijke hiërarchie - liturgiewetenschappers in Nederland bijzonder goed geweest. De goede band zorgde er zelfs voor dat de officiële begeleiding van de liturgievernieuwing in Nederland, anders dan in andere landen het geval was en tot irritatie van Rome, volledig werd gedelegeerd naar een groep deskundigen (NCL), met mgr. Bluysen slechts als bisschop-referent, als intermediair tussen de NCL en het Nederlands episcopaat.³⁴ Begin jaren zeventig kwam daar echter een einde aan ten gevolge van de restauratieve benoemingenpolitiek vanuit Rome.

Vanuit mijn onderzoeksresultaten wil ik graag enige nuanceringen aanbrengen in de zojuist genoemde visie op de eerste generatie academisch geschoolde liturgiewetenschappers. Daarbij richt ik mijn aandacht specifiek op de liturgiedocenten Vismans, Bouman en Manders.³⁵ Wat Vismans betreft, hij bouwde na *Vaticanium II* zijn pluriforme benadering van de liturgie verder uit. Daarbij poogde hij, op basis van zijn fenomenologische bestudering van het verschijnsel liturgie en ditmaal geïnspireerd door de inhoud van de *Constitutie over de liturgie*, op eigen wijze een theologie van de liturgie te ontwikkelen. Bijzonder aan hem is dat hij op een heel degelijke wijze niet alleen de ogen opende voor het belang van Schrift en traditie, maar ook uitdrukkelijk aangaf de antropologische basis van de liturgie niet uit het oog te verliezen bij liturgische vernieuwing en hervorming. Bij de liturgielessen van Bouman vallen twee belangrijke 'nieuwe wendingen' op. Vooreerst startte hij juist in het collegejaar 1962-1963 eveneens met de uitbouw van een theologie van de liturgie en voegde hiermee een belangrijke dimensie toe aan het bedrijven van de liturgiewetenschap. Ten tweede verbreedde hij in datzelfde jaar zijn aandacht oecumenisch, nu richting de Reformatorische liturgieën. Daarmee verbreedde hij de gezichtshoek van de liturgiewetenschap binnen de katholieke wereld in Nederland. Ook bij Manders is

³³ Tussen 1956 en 1962 werden in zes van de zeven bisdommen nieuwe en relatief jonge bisschoppen benoemd, aanvankelijk deels als coadjutor. Op aartsbisschop Alfrink na was geen van hen betrokken geweest bij het nog maar enkele jaren eerder uitgevaardigd bisschoppelijk mandement. Een nieuwe generatie kerkleiders was dus aangetreden in katholiek Nederland. LUYKX - SLOT (reds.): *Een stille revolutie?* 72. Zie ook: SIMONS - WINKELER: *Het verraad der clercken* 323-324. Twee interessante studies met betrekking tot deze openheid zijn het reeds diverse malen aangehaalde boek van Simons en Winkeler: *Het verraad der clercken*, alsook de studie van JACOBS: *Met het oog op een andere kerk*. Volgens Thurlings hebben deze Nederlandse bisschoppen en een aantal van hun opvolgers zeer veel vrijheid toegestaan aan de 'reveilbeweging' tot aan het punt dat het hen tot een formele breuk met Rome zou brengen. THURLINGS: *De wankele zuil* 157.

³⁴ JOOSSE: *Eucharistische gebeden* 1.48.

³⁵ De 'tweede generatie' die Wegman in zijn uitspraken mee calculeert en waartoe hij ook zelf gerekend wordt, laat ik hier dus buiten beschouwing.

deze oecumenische ‘doorbraak’ binnen zijn colleges liturgie te vinden. Maar belangrijker nog is de paradigmawisseling die hij voltrok binnen de beoefening van de liturgiewetenschap. Hij heeft juist een bijzonder oog gehad voor de concrete ontwikkelingen in het pastorale veld, heeft zich heel vaak door de ‘pastorale basis’ laten inschakelen om als liturgiedeskundige de pastorale praxis te begeleiden (cf. de vele lezingen in parochies, dekenaten en voor de *VPW*). Het bracht hem tot andere vraagstellingen, andere inhoudelijke interesses, andere methoden. Door zijn benoeming tot hoogleraar pastoraaltheologie heeft hij eigenlijk niet de ruimte gehad om dit alles verder uit te bouwen. Inderdaad bewegen veel artikelen en lezingen van hem zich rond een verantwoorde vernieuwing van de Romeinse liturgie, maar tegelijk zijn reeds eerste aanzetten te vinden van een nieuwe aanpak binnen de liturgiewetenschap. Aanzetten die eigenlijk pas vanaf de jaren tachtig onder een nieuwe generatie liturgiewetenschappers steeds meer aandacht kregen. Je zou kunnen zeggen dat de periode rond het Vaticaans Concilie juist een belangrijke dynamiek heeft gegeven aan de ontwikkelingen *binnen* de liturgiewetenschap in Nederland, aangedreven door zowel de ontwikkeling van de liturgiewetenschap in het algemeen als door de ontwikkelingen in de liturgische praxis onder invloed van de ingrijpende cultuuromslag. Een dynamiek die door de inschakeling als liturgiedeskundige in en door intensieve betrokkenheid bij het grootscheepse hervormingsproces is opgeschort geweest.³⁶

2.3.2. *De jaren vijftig als beloftevolle zaaitijd voor de liturgiewetenschap in Nederland*

Eigenlijk blijkt uit mijn onderzoek dat de dynamiek binnen de liturgiewetenschap in Nederland nog vroeger dient geplaatst te worden dan de periode rond het Tweede Vaticaans Concilie. Reeds in de jaren vijftig vond er een eerste toewending plaats naar pastoraalliturgische probleemstellingen en naar het actueel gevierde leven. Zo werkte Prein aan de uitgave van tweetalige ritualen en was hij de grote aanjager van het Utrechts experiment. Vismans daarentegen integreerde als eerste heel voorzichtig een stukje pastoraalliturgie in zijn colleges. Begin jaren vijftig ontwikkelde Manders al een bijzonder oog voor ‘de tekenen van de tijd’ en halverwege de jaren vijftig ondernam hij, weliswaar buiten zijn colleges liturgie, reeds zijn eerste pogingen tot een fenomenologische benadering van de bestaande liturgie. In diezelfde periode integreerde Vismans wèl reeds in zijn colleges liturgie een fenomenologische benadering, wees hij uitdrukkelijk op de antropologische basis van de liturgie en pleitte hij voor een pluriforme benadering binnen de liturgiewetenschap. Bouman van zijn kant had

³⁶ Volgens de theorie van sommige sociologen heeft de integratie van intellectuelen in de bestuurlijke, advies- en informatiestructuren binnen een samenleving een matigende werking op hun kritiek en radicalisme. SIMONS - WINKELER: *Het verraad der clerken* 34-35. Met betrekking tot de liturgisch geschoolde intellectuelen zou je kunnen zeggen: hun integratie heeft hen gaandeweg veeleer afgeleid van hun oorspronkelijk liturgiewetenschappelijk onderzoek. In die zin heeft Wegman wèl gelijk.

al heel vroeg oog voor niet-Romeinse liturgieën en oecumene. Reeds begin jaren veertig ging zijn aandacht in het bijzonder uit naar het christelijk Oosten en zijn liturgieën. En ofschoon hij reeds halverwege de jaren vijftig meewerkte aan de *Encyclopedie van het Christendom* en lemmata verzorgde in het protestants deel, alsook in 1958 een lezing en een daaraan verbonden publicatie verzorgde rond liturgie en oecumene, is het in zijn colleges liturgie wachten tot begin jaren zestig vooraleer hij expliciet aandacht ging schenken aan de protestantchristelijke liturgieën.

Verder nam reeds eind jaren veertig/begin jaren vijftig een bewuste internationale oriëntatie een aanvang. Diverse Nederlandse liturgiewetenschappers zijn vanaf deze tijd terug te vinden op de jaarlijkse liturgische congressen te Maria Laach. In de tweede helft van de jaren vijftig nam ook het gastdocentschap van Nederlandse liturgiedocenten een aanvang. Uit de ontstane internationale interesse en contacten vloeide voort dat Nederlandse liturgiedocenten nu ook langzaamaan Engelstalige, Franstalige of Duitstalige wetenschappelijke artikelen in het buitenland gingen publiceren. Van de geportretteerde liturgiedocenten is Bouman de eerste die zich internationaal profileerde. Reeds in 1950 publiceerde hij zijn eerste Engelstalige liturgiewetenschappelijk artikel.³⁷ In diezelfde jaren vijftig volgden nog meer anderstalige publicaties, waaronder zijn eigen dissertatie: originele publicaties die geen Nederlandstalige versie kennen. Hij is tevens de eerste Nederlandse liturgiedocent die gastdocent werd in de Verenigde Staten. Nog niet genoemd, maar zeker ook vermeldenswaard, is dat aan het einde van diezelfde jaren vijftig de zogenaamde ‘tweede generatie’ academisch geschoolde liturgiewetenschappers (onder andere Herman Wegman, Gerard Lukken, Anton Scheer MSC en Johan Meijer CSSR) werd uitgezonden, ditmaal naar inmiddels opgerichte gespecialiseerde *Liturgische Instituten*, eerst te Rome, later te Parijs.

Bijzondere vermelding verdient de oprichting in 1952 van het vandaag nog steeds bestaand liturgiewetenschappelijk netwerk dat de naam draagt van *Genootschap voor Liturgiestudie*. Bij zijn oprichting werd onmiddellijk heel breed ingezet: het zou gaan om een groep liturgiewetenschappers en om mensen uit andere vakdisciplines als dogmatiek, exegese, psychologie, oecumene enzovoorts. Deze brede inzet was toch wel bijzonder voor die tijd. Vanaf zijn start begin jaren vijftig vormde dit genootschap niet alleen een belangrijk milieu en een broedplaats voor de ontwikkeling van een eigen liturgiewetenschappelijke vaktraditie, maar ook een belangrijke plaats van ontmoeting, studie, uitwisseling en wederzijdse beïnvloeding van liturgiewetenschappers, waarbij van meet af aan gezocht werd naar een systematische interdisciplinaire samenwerking.³⁸ Deze

³⁷ Bijlage 5: nr. 66.

³⁸ Met het oog op het creëren van een eigen vaktraditie is het interessant te vermelden dat men, naast het opzetten van een liturgisch woordenboek en de redactie van een serie oorspronkelijke publicaties op liturgisch gebied onder de naam *Varia Liturgica* – later veranderd in *Eredienst der*

interdisciplinaire insteek kwam het meest tot uitdrukking bij de jaarlijkse congressen die meestal werden georganiseerd in samenwerking met instanties als het *Hoger Katechetisch Instituut*, de *Bossche School* (architectuur), de *Katholieke Actie* (in het kader van het thema ‘algemeen priesterschap’) en de oecumenische beweging. Volgens W. de Wolf OPRAEM verdwenen echter door een ontwikkeling richting een striktere liturgische insteek van de samenkomsten geleidelijk veel wetenschappers uit andere disciplines uit de gelederen van het genootschap. Het hoogtepunt van interdisciplinariteit dient dus vooral in de jaren vijftig te worden gelegd. En je zou je kunnen afvragen of de ‘beweging naar het Concilie toe’ die zich volgens A. Hollaardt OP voordeed vanaf de aankondiging van *Vaticanium II* een belangrijke rol heeft gespeeld in het ‘verengd’ bezig-zijn met liturgiewetenschap, naast het feit dat wegens geldgebrek het organiseren van congressen in 1965 werd stopgezet en op de ledenbijeenkomsten eigenlijk reeds vanaf het prille begin strikt liturgische onderwerpen werden besproken.³⁹

Met betrekking tot de congressen is het interessant te vermelden dat zowel kardinaal Alfrink als bisschop Bekkers er jaarlijks aan deelnamen.⁴⁰ Zo heeft het genootschap mogelijk ook invloed uitgeoefend op het beleid van de bisschoppen. In elk geval zorgde het liturgiewetenschappelijk netwerk voor de ‘zichtbaarwording’ van Nederlandse liturgiewetenschappers binnen de eigen kerkprovincie en vergemakkelijkte het wederzijds contact tussen bisschoppen en liturgiewetenschappers met name voor de uitbouw van formele liturgische studie- en adviescommissies.

Dat het om een wetenschappelijk georiënteerd netwerk ging, werd nog eens onderstreept door de toetreding van het genootschap in 1961 tot de theologische afdeling van het *Thijmgenootschap*, een organisatie waarin de katholieke intelligentsia in Nederland gebundeld was.⁴¹ Tot de eerste leden van het *Genootschap voor Liturgiestudie* behoorden Cees Bouman, Theo Vismans en Jan Prein. Bouman en Vismans maakten meteen deel uit van het dagelijks bestuur. Jan Prein sloot hier al spoedig bij aan na het vertrek uit het bestuur van S. van de Ven. Henk Manders behoorde sedert 1954 tot de leden; in de periode 1961-1967 was hij zelfs bestuursvoorzitter. De besproken liturgiedocenten hebben dus belangrijke posities bekleed in dit liturgiewetenschappelijk netwerk en van daaruit invloed uitgeoefend.

Eigenlijk, zo zou je kunnen concluderen, werd reeds in de jaren vijftig de kiem gelegd van de hedendaagse identiteit en het actuele profiel van de liturgiewetenschap in Nederland. De door mij besproken liturgiedocenten hebben in deze

Kerk –, ook het ideaal had gesteld om te zijner tijd bij *Het Spektrum* een liturgisch handboek uit te geven. VAN TONGEREN: ‘Een halve eeuw Genootschap’ 418.

³⁹ HOLLAARDT: ‘Dertig jaar genootschap’ 340-341 en DE WOLF: ‘Derde lustrum van het Genootschap’ 341-342.

⁴⁰ DE WOLF: ‘Derde lustrum van het Genootschap’ 344-345.

⁴¹ X.: ‘Theologische afdeling. Jaarverslag 1961’ 233-234 en 343.

‘zaaitijd’ een cruciale rol gespeeld. Toch is hun arbeid grotendeels in de vergetelheid geraakt. In niet geringe mate veroorzaakt door de blinde vlek die is ontstaan vanwege hun intensieve betrokkenheid bij de liturgievernieuwing die lange tijd zeer veel liturgiewetenschappelijke arbeid in beslag heeft genomen. Met name dit laatste is van hen blijven hangen. Een rol speelt zeker ook dat géén van de zes geportretteerde liturgiedocenten school heeft gemaakt. Daarbij kan nogmaals worden gewezen op de context waarin zij les hebben gegeven. De theologische opleidingen waren toen nog te zeer beroepsopleiding. De academisering van deze opleidingen en van het vak liturgie in het bijzonder is pas laat op gang gekomen. Alle wetenschappelijk onderzoek was verder nog geheel vrijblijvend en stond bovendien nog geheel in functie van het lesgeven. Research als eigenstandig belangrijk onderdeel van het docent/hoogleraarschap en het werken met onderzoeksprogramma’s is pas van latere datum. Bewustwording van het internationale belang van het eigen wetenschappelijk onderzoek is weliswaar vroeger doorgebroken, maar eigenlijk is daar pas vanaf de jaren vijftig mondjesmaat werk van gemaakt. Dit zijn echter alle ‘uitwendige’ argumenten, los van de individuele persoonlijkheid van de liturgiedocenten. Als ik kijk naar de liturgiedocenten als individu, treden nog andere verrassende aspecten aan het licht, die eigenlijk veel doorslaggegender zijn.

Vooreerst kan worden gekeken naar hun persoonlijke omstandigheden als liturgiedocent. De Puniet is pas aan het eind van zijn leven en dan nog gedurende relatief korte tijd liturgiedocent geweest. Veel tijd heeft hij dus niet gehad om veel *Nachmusch* te creëren. Bovendien leefde hij in een gemeenschap die – zoals reeds diverse malen aangestipt – vooral naar binnen gericht was en lange tijd vasthield aan het Frans als enige spreektaal, wat uiteindelijk extra barrières opwierp richting Nederlanders. Manders heeft op zijn beurt jarenlang als liturgiedocent gefunctioneerd in een orde die weinig met de Liturgische Beweging op had. Toen hij uiteindelijk liturgiewetenschappelijk van zich deed spreken is hij vrij snel in de pastoraaltheologische hoek terechtgekomen waardoor hij vandaag nog weinig bekend staat als liturgiedocent en liturgiewetenschapper. Bouman werd dan weer gehinderd door een slechte gezondheid waardoor hij steeds minder (aan)kon, het aantal promoties bij hem minimaal is gebleven en hij met name na 1962 nog weinig formele en informele relaties onderhield. Daarenboven was hij juist liturgiedocent in een turbulente tijd vol veranderingen. Veranderingen waar hij zelf moeite mee had en waardoor zijn vak en zijn manier van liturgiewetenschap bedrijven ineens minder interessant werden. Prein is op het moment dat hij naam begon te krijgen plotsklaps gestorven. En De Korte was te sterk gebonden aan de seminariestructuur en -cultuur waarbinnen hij functioneerde.

Als ik kijk naar hun wetenschappelijke prestaties, moet gezegd worden dat het De Korte niet alleen heeft gemankeerd aan wetenschappelijkheid, maar het in wezen niet tot zijn doelstelling behoorde om het vak liturgie wetenschappelijk

uit te bouwen; liturgische spiritualiteit stond voorop. Prein heeft op zijn beurt slechts in het Nederlands gepubliceerd en is er nooit aan toegekomen zijn traktaat officieel uit te geven in de vorm van een handboek. Vismans had weliswaar interessante liturgiewetenschappelijke visies, maar hij heeft ze niet echt weten over te brengen. Wat Bouman betreft, hij was te perfectionistisch waardoor veel waardevolle onderzoeksresultaten door hem niet zijn gepubliceerd en bijgevolg onbekend zijn gebleven voor een breder publiek.

Als ik tot slot naar hun karakter kijk, kan ik vooreerst zeggen dat zij allen op eigen wijze en in de context waarin zij leefden en functioneerden gezag hebben uitgestraald op basis van hun kennis en kunde. Ik kan hen echter niet typeren als flamboyante persoonlijkheden, als mensen met het lef om gedurfde nieuwe theorieën heel expliciet uit te dragen en ‘aanhangers’ om zich heen te verzamelen of als mensen die, bezield met een groot charisma, zich met hun wetenschappelijk werk uitdrukkelijk profileerden in binnen- en buitenland en zich zodoende onsterfelijk hebben gemaakt. De Puniet, Bouman en Manders springen er het meeste uit qua charisma en intellect, maar zij werden teveel gehinderd door hun persoonlijke context (cf. supra) om daar voldoende profijt uit te kunnen halen. Verder valt het op dat – op Manders en De Puniet na – we voornamelijk te maken hebben met introverte karakters en harde werkers in stilte die – in de beste gevallen – tijdens hun colleges heel bevlogen konden spreken en in hun liturgiewetenschappelijke activiteiten heel kundig overkwamen maar daarbuiten eerder teruggetrokken in het leven stonden of zelfs onhandig waren in het aanknopen van intermenselijke contacten.

Mede dankzij mijn werkwijze met wetenschapshistorische portretten is zichtbaar geworden dat we op liturgiewetenschappelijk gebied uiteindelijk meer in huis hebben gehad dan aanvankelijk gedacht.

3. Bijdragen aan het actuele liturgiewetenschappelijk debat

In de vorige paragraaf heb ik er reeds op gewezen: de merkwaardige en frustrerende situatie dat het vak liturgie al vrij snel na het hoogtepunt van zijn erkenning als *disciplina principalis* in de marge is terechtgekomen. Mochten het in de bestudeerde eindperiode van mijn onderzoek vooral de studenten zijn geweest die nog weinig met het vak liturgie op hadden, vanaf de jaren tachtig dook met name in wetenschappelijke kringen een toenemende marginalisering van de liturgiewetenschap op. Niet alleen vond er een reductie plaats van het aantal formatieplaatsen voor liturgiedocenten, vanuit diverse bestuurlijke gremia binnen de academische wereld en vanuit andere wetenschappelijke disciplines begon men bovendien de eigenstandigheid en zelfstandigheid van de liturgiewetenschap in twijfel te trekken op grond van het vele grensverkeer zowel qua

onderzoeksobject als qua onderzoeksmethode.⁴² Zo werd de liturgiewetenschap een makkelijke prooi om bij bestuurlijke hervormingen en bezuinigingsronden verkaveld te worden over diverse andere theologische disciplines. Deze marginalisering van de liturgiewetenschap had naar binnen toe wel de gunstige uitwerking dat er een debat op gang kwam tussen de Nederlandse liturgiewetenschappers onderling omtrent de positie en het profiel van de eigen discipline. Een belangrijke zaak, gezien de nieuwe ontwikkelingen binnen de liturgiewetenschap tussen de Nederlandse liturgiewetenschappers onderling verscheidene malen tot spanningen had geleid. Terwijl de huidige Nederlandse liturgiewetenschappers die verbonden zijn aan de academische theologische opleidingen zich ondertussen eensgezind achter éénzelfde *mission statement* weten te scharen, is het debat nog steeds gaande in het buitenland, waar liturgiewetenschappers met gelijkaardige problemen werden en nog steeds worden geconfronteerd. Het internationale debat zorgt zelfs her en der voor twee kampen. Met aan de ene kant zij die liturgiewetenschap nadrukkelijk willen beoefenen in samenspraak met de *Ritual Studies*; die een open en brede omschrijving hanteren van zowel het vak als het object; die methodenpluraliteit en multidisciplinair werken voorstaan; die zich laten leiden door het uitdagend samenspel van nieuwe vragen, nieuwe bronnen, nieuwe technieken, alsmede nieuwe wetenschappelijke allianties. En met aan de andere kant zij die zich nadrukkelijk thuis voelen in het ‘traditionele’ liturgiewetenschappelijke onderzoek en zijn literair-historische en filologisch-historische traditie bedreigd, ja verdrukt zien worden door alle nieuwe ontwikkelingen.⁴³ Naar dit debat kijk ik graag met de ogen van mijn onderzoek.

3.1. Methodenpluriformiteit en multidisciplinariteit

In het huidige debat wordt vaak kritiek geuit op de breedheid van gehanteerde methoden en allianties met andere vakdisciplines. Zo zijn sommigen van mening dat allianties met de *Ritual Studies* zijn voorbehouden aan stromingen met een bepaalde visie op liturgie, liturgiestudie, theologie en kerkelijke oriëntatie en

⁴² Zie Inleiding: voetnoot 6 en VAN TONGEREN: ‘Geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland’.

⁴³ De brede lijn sluit nauw aan bij de weg die al geruime tijd binnen de Nederlandse alsook een deel van de Duitstalige liturgiewetenschap is ingeslagen. Zij klinkt door in het *mission statement* van het *Liturgisch Instituut*. Zij klinkt ook op uit het Amerikaanse tijdschrift *Worship* en het door de *Societas Liturgica* uitgegeven tijdschrift *Studia Liturgica*. Een voorbeeld van de andere lijn is Gabriele Winkler. Haar kritiek richt zich voornamelijk op de dominante belangstelling voor op de liturgische praktijk gerichte werkzaamheden in het Duitstalig gebied. WINKLER: ‘Über die Liturgiewissenschaft’. In Nederland klonken in 1995 soortgelijke geluiden uit onderzoeksorganisatorische hoek, met name daar waar een landelijk toetsingsrapport van de theologiebeoefening in Nederland in feite het vak liturgiewetenschap verengde tot een historische discipline. *Quality assessment of research, Onderzoeksbeoordeling Theological Research in Dutch Universities*, VSNU, mei 1995. Voor een kritische becommentariëring: LUKKEN: ‘Liturgiewetenschap in Nederland’ 57-75. Zie in dit kader ook het schrijven van Paul Post over de Hervorming-van-de-hervormingsbeweging: POST: ‘Over de historische referentie’.

dat *Ritual Studies* horen bij een ‘modern’ of ‘vooruitstrevend’ profiel van liturgie en liturgiestudie.⁴⁴ Mijn onderzoeksproject laat zien dat een alliantie met *Ritual Studies* in wezen niet in discontinuïteit staat met het verleden. Deze gedachte licht ik graag toe.

Vooreerst kan worden vastgesteld dat de liturgie in zichzelf een veelvormig gezicht heeft. In de liturgie komen geloofsinhoud, woord/tekst, symbool, ritueel handelen, muziek, kunst, expressie, dynamiek, gedragscodes, ... bij elkaar. Reeds in 1921 wees Romano Guardini uitdrukkelijk op deze veelvormigheid van de liturgie.⁴⁵ Hij pleitte er dan ook voor deze veelvormigheid te integreren in het systematisch liturgiewetenschappelijk onderzoek. Wat Nederland betreft, daar werden de theologiestudenten reeds vanaf het begin op een brede manier voorbereid op de liturgische taak die ze te vervullen zouden krijgen. Ze kregen rubriekenleer, zangles, oefensessies (houten mis), sacramentenleer en casuïstiek naar aanleiding van allerlei gewetens- en geldigheidsvragen omtrent de uitvoering van sacramenten. Echter, niet al deze aspecten die de liturgie raken werden systematisch ondergebracht in het vak liturgie. Het vak zelf beperkte zich aanvankelijk tot rubriekenleer. Toch zie je in mijn onderzoek naar de wordingsgeschiedenis van het vak liturgie geleidelijk aan binnen het vak zelf een veelvormigheid tot ontplooiing komen. Waar men eerst louter aandacht had voor een praktisch-juridisch invulling, men vooral in beslag werd genomen door de vraag naar het ‘hoe’ en naar de ‘geldigheid’, kreeg men onder impuls van de Liturgische Beweging steeds meer belangstelling voor haar geschiedenis en de liturgische traditie, voor de vraag naar het ‘waarom’. Op zoek naar de wortels van de liturgie, ontdekte men de onderlinge verbondenheid van verschillende geloofs-tradities, werd men wakker voor ‘oecumene’. In confrontatie met de rijkdom van de eigen traditie en geïnspireerd door ‘zustertradities’ ontdekte men bovendien de liturgie als een bijzondere *locus theologicus*, ontstond er oog voor de ‘diepte’ van de liturgie. Door elkaar geschud door een cultuurbreuk ontstond er steeds meer aandacht voor de cultuur waarin men viert en voor de behoeften van de mens, voor de vraag hoe liturgie een rijkdom kan blijven in haar gang door de tijd. Kortom, gaandeweg kreeg men belangstelling voor de hoogte, de breedte en de diepte van de liturgie. Het zorgde voor een veelvormig palet binnen de liturgiewetenschap.

⁴⁴ POST: ‘Na de lange jaren zestig’ 93 en 99. Ook vanuit Vlaanderen, Engeland en de Verenigde Staten werd en wordt soms heftig debat gevoerd over ‘gevaarlijk geflirt’ met en mogelijke uitlevering van liturgiestudie aan de inmiddels tot bloei gekomen *Ritual Studies*, over profiel en identiteit van liturgie en liturgiestudie. Met betrekking tot België bijvoorbeeld: VAN DEN BOSSCHE: ‘Geen wijn in water veranderen’; GEYBELS: ‘Algemeen menselijk of eigen christelijk?’; DANNEELS: ‘Rituelen in, sacramenten out?’. Zie voor meer literatuur: POST: ‘Interference and Intuition’ voetnoot 3.

⁴⁵ GUARDINI: ‘Über die systematische Methode in der Liturgiewissenschaft’ 107-108.

En elke nieuwe dimensie bracht eigen methoden met zich mee. Het is opvallend te zien hoe daarbij telkens allianties werden gezocht met andere disciplines; aanvankelijk vooral met disciplines waarmee enige verwantschap bestond vanwege de methode en het object.⁴⁶ Toen de liturgiewetenschap zich in de eerste decennia beperkte tot liturgiegeschiedenis zocht men vooral toenadering tot de christelijke archeologie, iconografie en architectuur, alsook tot de kerkmuziek of de hymnologie die toen niet zozeer als muziek maar als tekst benaderd werden. In de liturgiecolleges van Frits van de Meer te Nijmegen kwamen die eerste drie genoemde disciplines duidelijk ook aan bod. Wie zich zoals Vismans eertijds in Rome wilde specialiseren in liturgiewetenschap, nog vóór er specialistische liturgische instituten bestonden, ging steevast colleges volgen aan het *Pauselijke Instituut voor christelijke archeologie*. Ook het *Oosters Instituut* was een geliefde plaats voor liturgiewetenschappers in opleiding, om daar Oosterse theologie en liturgie te volgen. De toenadering, ja samenwerking met andere vakgebieden leidde tot de integratie van methoden uit die andere vakgebieden in het eigen liturgiewetenschappelijk onderzoek. Lange tijd heeft het liturgiehistorisch onderzoek zich het meest thuisgevoeld bij een literaire benadering en daarbij de filologische methode van onderzoek toegeëigend. Relatief snel werden echter ook methoden uit totaal andere vakgebieden geïntegreerd. Ik denk hier aan de comparatieve methode: deze methode is in wezen overgeheveld uit de natuurwetenschappen. Om *überhaupt* deze methode met vrucht te kunnen toepassen is het bovendien nodig om methoden uit diverse disciplines persoonlijk te beheersen. Een ander voorbeeld vormt de toe-eigening van de fenomenologische benaderingswijze door Vismans en Manders in hun liturgiewetenschappelijke arbeid. Nieuw sinds de paradigmawisseling die Manders heeft voltrokken, is dat de liturgiewetenschap sindsdien een alliantie is aangegaan met nóg meer andersoortige wetenschapsgebieden, meer bepaald met de menswetenschappen.⁴⁷ Dit heeft te maken met de toewending naar de antropologische en culturele dimensie van de liturgie, nog eens versterkt door de ‘antropologische wending’ die zich halverwege de jaren zestig binnen de gehele theologie heeft voltrokken. Laatstgenoemde alliantie staat niet in discontinuïteit met het verleden. Met het evolueren van de samenleving blijken telkens weer nieuwe allianties en toe-eigeningen van nieuwe methoden noodzakelijk om antwoord te kunnen geven aan breuksituaties en de liturgiewetenschap zelf te verdiepen.

Naast de toe-eigening en integratie van onderzoeksmethoden uit andere disciplines, heeft men toch ook altijd gezocht naar een gecoördineerde samenwer-

⁴⁶ Interessant artikel over de verschuivingen binnen het liturgiehistorisch onderzoek vormt: VAN TONGEREN: ‘Een gemeenschappelijke oriëntatie’; ID.: ‘Eine gemeinsame Zielrichtung’.

⁴⁷ Gerard Rouwhorst wijst in deze op twee belangrijke oorzaken: 1) de groeiende aandacht voor de specifiek menselijke dimensie van de liturgie; 2) het contact met andere niet-christelijke en niet-Westerse culturen waardoor vanzelfsprekendheden werden ondermijnd en nieuwe horizons geopend. ROUWHORST: ‘Ritual Studies’ 267.

king met andere disciplines. Verschillende expertises werden gebundeld om zo in gezamenlijkheid discipline-overstijgende projecten uit te voeren. Ik denk aan het trio Cees Bouman - Frits van der Meer - Christine Mohrmann. Een dergelijk gecoördineerd samenwerken heeft in de loop van de tijd steeds meer structureel vorm gekregen in verschillende gestalten. Met het almaar specialistischer worden van iedere discipline op zich, werd het ook steeds moeilijker om als wetenschapper verschillende disciplines tegelijk te beheersen. Met name vanaf de jaren zestig werd er systematisch werk gemaakt van gecoördineerde samenwerkingsverbanden tussen wetenschappers van diverse disciplines. Een mooi voorbeeld vormt de opzet van het studieprogramma te Heerlen, waar constructief werd gezocht hoe het grensverkeer tussen verschillende disciplines vorm te geven zodat een kruisbestuiving mogelijk werd. Uiteindelijk werd ervoor gekozen om een gedeelte van het studieprogramma te reserveren voor thematisch onderwijs waarbij één bepaald thema vanuit verschillende wetenschapsgebieden werd belicht.

Mijn onderzoeksproject leidt tot de conclusie dat methodenpluriformiteit en samenwerking – op welk niveau ook (inter-, intra- of multidisciplinair) – met andere vakgebieden niet alleen reeds een lange traditie kent in de liturgiewetenschap, maar juist wezenlijk tot haar eigen aard behoort.

Het is begrijpelijk dat door de veelheid aan methoden en allianties er makkelijk vragen worden gesteld bij de eigen identiteit van het vak liturgiewetenschap. Juist om een ontdisciplineren van het vak te voorkomen en om de eigenstandigheid en zelfstandigheid van de liturgiewetenschap beter te beschermen, maar ook omwille van de snelle ontwikkelingen die meer dan elders op Nederlandse bodem hebben plaats gevonden binnen de liturgiewetenschap zelf, is in 1992 een *Liturgisch Instituut* opgericht.⁴⁸ Een dergelijk instituut is waardevol zowel naar binnen toe als naar buiten. Naar binnen toe kan het immers een structureel kruispunt vormen voor een veelvormige beoefening van het vak. Via een landelijk, interuniversitair onderzoeksprogramma kan het de verspreiding van de verschillende aandachtsvelden binnen de liturgiewetenschap over de verschillende bestaande onderwijs- en onderzoekslocaties niet alleen coördineren, maar ook stimuleren en bewaken. Bovendien kan zo'n instituut onderlinge 'kruisbestuiving' aanmoedigen. Immers, via een uitwisseling van de verschillende blikken die vanuit verschillende aandachtsvelden gericht staan op de liturgie wordt de kans vergroot dat er nieuwe zin en betekenis oplicht en dat er, onder inspiratie van de christelijke traditie, zich nieuwe wegen openen. Tot slot kan zo'n *Liturgisch Instituut* het gesprek omtrent de eigen identiteit van het vak liturgie levend houden. Vanuit al deze gedachten zou het interessant zijn regelmatig kritisch te kijken naar het bestaand landelijk en interuniversitair onderzoekspro-

⁴⁸ Voor meer informatie over de beginperiode van het *Liturgisch Instituut*: Inleiding: voetnoot 7.

gramma: komt hierin de veelvormigheid van de liturgiewetenschap en de spreiding daarvan voldoende tot haar recht of is het toch vooral een lukrake samenvoeging van allerlei persoonlijk onderzoeksinteresses? En in hoeverre wordt er daadwerkelijk actie ondernomen om te komen tot ‘onderlinge kruisbestuiving’? Naar buiten toe kan het *Liturgisch Instituut* een belangrijk instrument zijn om haar eigen veelvormige identiteit te profileren, niet alleen nationaal richting de andere wetenschappelijke disciplines maar ook internationaal richting de beoefening van de liturgiewetenschap in andere landen. Met betrekking tot dit laatste heb ik in mijn onderzoek uiteindelijk kunnen constateren dat persoonlijke originaliteit en persoonlijke initiatieven geen waarborg zijn om internationaal door te breken en ‘de wereld te veroveren’ (cf. Bouman en Manders). De inbedding in een landelijk onderzoeksprogramma en een koppeling aan een inter-universitair instituut met internationale netwerken kan heel dienstig zijn.

3.2. De relatie theologie van de liturgie - fundamentele en systematische theologie

Tot één van de vele aandachtsgebieden binnen de liturgiewetenschap behoort de theologie van de liturgie. Mijn onderzoek laat zien dat dit aandachtsgebied op de theologische opleidingen in Nederland relatief laat tot ontwikkeling is gekomen. Daarin vormt Nederland internationaal gezien geen uitzondering. Het vak liturgie mag dan bijvoorbeeld in de Duitstalige landen reeds in de achttiende eeuw aan de universitaire theologische opleidingen een plek hebben gekregen, inhoudelijk werd daarbij géén plaats ingeruimd voor enige theologische reflectie op de liturgie.⁴⁹ Deze latere interesse voor en opbloei van een theologie van de liturgie heeft te maken met de thomistische wijze van theologiebeoefenen die lange tijd de boventoon heeft gevoerd aan de theologische opleidingen. Zij zorgde niet alleen voor een verschraalde blik op het sacramentsbegrip, maar tevens voor een reservering van de theologie van de sacramenten voor het ‘oudere’ vak dogmatiek. Binnen laatstgenoemd vak vormde het traktaat *De sacramentis* van Thomas van Aquino een vast cursusonderdeel. Een belangrijk gevolg hiervan was dat de theologische doordenking van de liturgie systematisch werd weggehouden van het vak liturgie.

Anderzijds is de interesse voor een theologie van de liturgie in het Duitstalig gebied veel vroeger tot stand gekomen dan in Nederland. Reeds in de achttiende eeuw zijn daar de eerste aanzetten te vinden tot een theologische reflectie op de liturgie en vatte de gedachte post dat dit een wezenlijk onderdeel vormt van de liturgiewetenschap.⁵⁰ Begin twintigste eeuw kan dan weer in geschriften van

⁴⁹ KOHLSCHEIN - WÜNSCHE (reds.): *Liturgiewissenschaft*.

⁵⁰ Ik denk aan Valentin Thalhofer (1825-1891). KOHLSCHEIN: ‘Zur Geschichte der katholischen Liturgiewissenschaft’ 37-41. Verder denk ik aan de grote inspiratoren van de Liturgische Beweging als Odo Casel OSB en Romano Guardini, weliswaar een behoorlijke tijd later maar toch reeds vroeg in de twintigste eeuw. Zie bijvoorbeeld: GUARDINI: ‘Über die systematische Methode in der Liturgiewissenschaft’; SCHILSON: ‘Erneuerung der Sakramententheologie’.

Romano Guardini worden geconstateerd dat de theologie van de liturgie toen reeds niet beperkt werd geïnterpreteerd als zijnde de theologie van de sacramenten maar van de liturgische werkelijkheid in haar volle breedte.

In Nederland is het bedrijven van echte liturgiewetenschap aan de katholieke theologische opleidingen pas vanaf de jaren dertig op gang gekomen; een theologie van de liturgie pas in de loop van de jaren vijftig. Vooreerst is er een directe invloed aanwijsbaar van de liturgische encycliciek *Mediator Dei* die de aandacht in Nederland inhoudelijk op de theologische fundering van de liturgie richtte. Ten tweede kan gezegd worden dat in de ontwikkeling naar een meer wetenschappelijke invulling van het vak liturgie er als het ware vanzelf meer interesse groeide in de bestaande theologische reflecties op de liturgie van Odo Casel en Romano Guardini. Ten derde is men via de aandacht voor de Oosterse liturgie zich meer bewust geworden van het feit dat liturgie, ook de Westerse, een rijke theologie herbergt. Ten vierde is men via liturgiehistorisch onderzoek op het spoor gekomen dat ook andere theologische stromingen dan de scholastiek in het verleden invloed hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van de liturgie. Via allerlei wegen werd uiteindelijk de liturgie 'herontdekt' als een belangrijke *locus theologicus*, als een concrete en onvervangbare vindplaats voor de theologie. Ten gevolge hiervan is men een theologie van de liturgie, óók van de sacramenten, als een wezenlijk onderdeel van de liturgiewetenschap gaan beschouwen. Voor het vak liturgie had dit in Nederland tot gevolg dat er náást liturgiegeschiedenis nu ook geleidelijk aan systematisch plaats werd ingeruimd voor een theologie van de liturgie.

Nu is het interessant te zien hoe in het verleden de theologie van de liturgie belangrijke bijdragen heeft geleverd aan de dogmatische theologie. Mooie voorbeelden uit mijn onderzoek zijn: hoe men via de beoefening van de liturgiegeschiedenis, met name de bestudering van de geschriften van de kerkvaders en de oude liturgieteksten, tot een breder sacramentsbegrip is gekomen en hoe men via diezelfde beoefening van de liturgiegeschiedenis oog heeft gekregen voor de concrete context waarin de christelijke liturgie in het algemeen en de sacramenten in het bijzonder hebben gefunctioneerd, meer bepaald voor hun antropologische en culturele dimensie. Dit heeft op haar beurt invloed uitgeoefend op de systematisch theologische reflectie op de liturgie binnen het vak dogmatiek. Bijzonder is toch wel te noemen hoe iemand als Edward Schillebeeckx bij zijn theologische reflecties op de sacramenten verwees naar publicaties van Bouman, met name die over 'sacrament' en 'zalving', welke hij kwalificeerde als publicaties met een hoog theologisch gehalte (cf. Hoofdstuk V: Bouman). De vraag luidt hier in hoeverre er ook vandaag vanuit de systematische en fundamentele theologie oprechte interesse is voor de actuele inzichten van de theologie van de liturgie. In hoeverre vinden zij daar stof om in de eigen discipline verder over na te denken?

Van de andere kant dient in mijn ogen gezegd dat een theologie van de liturgie ook nood heeft aan impulsen van de fundamentele en systematische theologie. Deze gedachte baseer ik eveneens op mijn eigen onderzoek en dan kijk ik met name naar de paradigmawisseling die in de jaren vijftig tot stand is gekomen binnen de liturgiewetenschap in Nederland. Sindsdien wordt veel meer de mens en zijn context gezien als een belangrijke *locus theologicus*. De toewending van de liturgiewetenschap naar de actueel gevierde liturgie met een bijzonder oog voor de culturele en antropologische dimensie van de liturgie, alsook het belang dat sindsdien wordt gehecht aan de existentiële betekenis en zin van de liturgie voor de hedendaagse mens maakt de theologische reflectie binnen de liturgiewetenschap in dialoog met de systematische en fundamentele theologie uiteindelijk tot een onontbeerlijk iets. Eigenlijk gebeurt dit nog veel te weinig. Je zou je in deze context kunnen afvragen in hoeverre Manders de paradigmawisseling die zich in de concrete liturgische praktijk aan het voltrekken was theologisch had voorzien en er verder mee aan de slag was gegaan in zijn eigen liturgiewetenschappelijke arbeid zónder zijn theologische vorming en zijn docentschap in de dogmatische theologie. Een dialoog betekent evenwel iets anders dan de theologie van de liturgie onttrekken aan het vak liturgie ten voordele van de systematische theologie: dat zou tekort doen aan de reeds eerder genoemde 'diepte' van het vak liturgie en aan de andersoortige inbreng van een theologie van de liturgie. Het betekent ook iets anders dan het opheffen van de zelfstandigheid van het vak liturgie en genoemd vak een beperkte plek te geven binnen de systematische theologie: dan doe je tekort aan het veelvormig gezicht van de liturgiewetenschap. Verder is het opvallend hoe de sacramententheologie steeds vaker weer losgekoppeld wordt van het vak liturgie en overgeheveld wordt naar de systematische theologie, wat in zekere zin wijst op een verengde blik op het vak liturgie alsook een verwijdering tussen de twee afzonderlijke theologische benaderingen van de liturgie.⁵¹

In de huidige tijd weerklinkt herhaaldelijk kritiek op de actuele beoefening van de liturgiewetenschap in Nederland als zijnde te antropologisch en te zeer op cultuur en maatschappij betrokken, alsook te weinig historisch, te weinig theologisch en te weinig kerkelijk georiënteerd.⁵² In de vorige paragraaf wees ik er reeds op hoe internationaal twee stromingen in de liturgiewetenschap elkaar regelmatig bekampen. In dit perspectief lijkt het mij zéér belangrijk richting

⁵¹ Reeds in 1993 maakte Lukken hier kritische kanttekeningen bij. Zo schreef hij: "Terwijl iedereen ervan overtuigd is dat de sacramententheologie een onderdeel is van de theologie van de liturgie en daarmee van de liturgiewetenschap, is men er nog altijd niet goed in geslaagd sacramententheologie en liturgiewetenschap met elkaar te integreren. Bewijs hiervan is het gegeven dat de beide terreinen in afzonderlijke handboeken en overzichtsstudies zijn ondergebracht. Voor de sacramententheologie kun je doorgaans niet terecht in de handboeken van de liturgiewetenschap; je komt terecht bij de systematische theologie, bijvoorbeeld het *Handbuch der Dogmengeschichte*." LUKKEN: 'De ontwikkeling van de liturgie' 135.

⁵² VAN TONGEREN: 'Geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland' 251.

toekomst om een adequate theologie van de liturgie te ontwikkelen.⁵³ Zij vormt in mijn ogen een cruciale brugfunctie tussen verschillende stromingen die uit elkaar dreigen te groeien, tussen theologie en religiewetenschap, tussen cultus en cultuur, tussen christelijk geloof en ritueel handelen. Het ontwikkelen van een theologie van de liturgie staat mijns inziens voor een tweevoudige opdracht: 1) enerzijds behoeden voor het gevaar dat christelijk ritueel handelen geheel vervlakt tot algemeen menselijk handelen; 2) anderzijds behoeden voor het gevaar dat liturgie geheel los komt te staan van het dagelijkse leven en de actuele cultuur.

Zo'n theologie van de liturgie zou ons bovendien kunnen helpen onze eigen christelijke identiteit te herontdekken in confrontatie met de multireligieuze samenleving waarin wij vandaag leven met haar pluriformiteit aan rituelen en waarin de Katholieke Kerk niet langer meer de 'hofleverancier' is van de vormentaal van ritualiteit in de cultuur.⁵⁴ Dit brengt mij bij een volgend punt van overweging.

3.3. Cultuuromslag en herijking

Vanuit mijn analyse van de liturgische en liturgiewetenschappelijke context in mijn afgebakende onderzoeksperiode (cf. 2.2.3.) èn een blik op de huidige context ben ik van mening dat we ons nu opnieuw bij een 'documentatie- en herijkingsmoment' bevinden.

Mijn eigen onderzoek en het omvangrijke oecumenisch opgezette historiografisch onderzoeksproject waarin het ligt ingebed zijn heel bewust opgezet om een inventarisatie te maken van de wordingsgeschiedenis en beoefening van de liturgiewetenschap in Nederland gedurende de twintigste eeuw. Dit om een scherper zicht te krijgen op de eigen identiteit van de liturgiewetenschap, om de eigen positionering en het huidige profiel van het vak kritisch te kunnen toetsen en aanknopingspunten te kunnen vinden richting toekomst. In zekere zin kunnen ook een aantal publicaties van Paul Post waarin hij een inventarisatie opmaakt van de alliantie liturgiewetenschap - *Ritual Studies* eveneens onder de term 'documentatie' geplaatst worden.⁵⁵ Ook zijn bundeling van een serie literatuurberichten waarin hij zicht geeft op thema's, trends en perspectieven in tien jaar liturgiestudie kan hiertoe gerekend worden.⁵⁶

De vraag naar documentatie hangt nauw samen met het ontstaan van een breukmoment in de Nederlandse samenleving met zijn effecten op Kerk-zijn, geloofsbeleving en ritueel handelen. Daaruit vloeit op zijn beurt weer een be-

⁵³ Interessante aanzetten tot theologische reflectie op de liturgie vormen: TE VELDE: 'God en mens in het ritueel van de sacramenten' en LUKKEN: 'De liefde gaat ons vooraf'.

⁵⁴ POST: *Liturgische bewegingen* 122.

⁵⁵ Ik denk in het bijzonder aan: POST: 'Na de lange jaren zestig' en aan zijn uitvoeriger Duitstalige versie drie jaar eerder: ID: 'Ritual Studies. Einführung und Ortsbestimmung'.

⁵⁶ POST: *Liturgische bewegingen*.

hoeft voort aan herijking; een herijking van allerlei liturgische begrippen en van liturgiewetenschappelijk onderzoek.

Confronterend is het feit dat het christelijk geloof en zijn binnenkerkelijk liturgisch repertoire in de hedendaagse Nederlandse samenleving en cultuur zijn monopoliepositie is kwijtgeraakt. Dat betekent duidelijk een breuk met het verleden.

We leven vandaag in een multiculturele en multireligieuze samenleving. De hedendaagse Westerse christengelovigen komen in de Nederlandse context steeds meer in aanraking met andere niet-christelijke en niet-Westerse culturen en religies. Deze brengen andersoortige rituelen met zich mee. Bovendien kan worden geconstateerd dat er – in tegenstelling tot de crisis van het ritueel, met name in de jaren zestig en zeventig – de laatste decennia in de Nederlandse samenleving veeleer sprake is van een overvloed aan rituelen. Daarbij gaat het om nieuwe rituelen, voornamelijk te vinden buiten de muren van de christelijke Kerken, die in hoge mate kenmerken dragen van moderniteit en postmoderniteit, waaronder waardevolle creatieve en krachtige rituelen die basaal-sacraal en profaan/seculier van karakter zijn. De doorwerking van de antropologische wending binnen de theologie en in het bijzonder in de liturgiewetenschap heeft er verder voor gezorgd dat er veel meer aandacht is gekomen voor de waardevolle band tussen cultus en cultuur, alsook voor een groot accent op de zin en betekenis van het liturgisch en ritueel handelen voor de participanten. Dit alles wekt ook bij kerkbetrokken christengelovigen de behoefte aan andersoortige rituelen dan het binnenkerkelijke liturgische aanbod, dat in een radicaal veranderde culturele context steeds vaker als een *Fremdkörper* wordt ervaren. Uiteindelijk is voor een toenemende groep kerkgangers de ‘liturgie in de marge’ kernliturgie geworden en de sacramentele kernliturgie gemarginaliseerd geraakt. Klokkenluiders van dit breukmoment zijn Marcel Barnard en Paul Post met hun kritische reflectie op de actuele liturgische en rituele praktijk in Nederland, samengebond in hun these ‘Liturgie voorbij de Liturgische Beweging’.⁵⁷ Paul Post insisteert daarbij op een herijking van dragende concepten als inculturatie, ritualiteit, moderniteit en recontextualisering van de basale rituele dimensies van liturgie, van taal, ruimte, voorgangers, muziek, interactie van vierders, configuratie van vorm en inhoud. Thema’s als leesroosters, oecumene, Bijbelvertaling, liturgische muziek worden sterk gerelativeerd of overstegen; weer andere thema’s worden plotseling urgent, zoals de rol van jongeren, multiculturaliteit en

⁵⁷ POST: ‘Zeven notities’ en ID.: ‘De synthese in de huidige liturgiewetenschap’. BARNARD: ‘Overleven achter steen’ en ID.: ‘Het vreemde succes van de Liturgische Beweging’. POST: ‘Reinventing liturgy’; ID.: *Liturgische bewegingen*, met name 55-67; BARNARD: *Liturgie voorbij de Liturgische Beweging*; BARNARD - POST: ‘Nogmaals: de Liturgische Beweging voorbij’ en de concepttekst van het nog te verschijnen artikel: BARNARD - POST: ‘Balans en perspectief 7. Zie ook de bijdrage van Paul Post en Marcel Barnard in het nog te verschijnen boek: VAN TONGEREN (red.): *Liturgie op maat. Vieren in het spanningsveld van eenheid en veelkleurigheid* (Heeswijk 2009 = Meander 12).

wat werkelijk gemeenschap is. Gelijkaardige ontwikkelingen signaleert hij in de Verenigde Staten en vooral in Duitsland.⁵⁸ Samen met Marcel Barnard plaatst hij kritische kanttekeningen bij het feit dat in het liturgiewetenschappelijk *discours* de Liturgische Beweging dikwijls als vanzelfsprekend referentiepunt, ja als centraal en normerend ijkpunt wordt gehanteerd. Dit achten zij in deze tijd *unzeitgemäss*.

De veelkleurige ritueel-liturgische realiteit van onze tijd maakt duidelijk dat er geen centrale liturgische ritus (meer) kan worden aangewezen, en dat per consequentie ook het liturgiewetenschappelijk discours radicaal a-centrisch is en moet zijn,

zo betogen zij.⁵⁹ In hun visie heeft de focus op de Liturgische Beweging een heel aantal andere stromingen die verder bestonden of zich ontwikkelden eenvoudigweg in het twintigste-eeuwse liturgiewetenschappelijk discours onzichtbaar gemaakt. Daartegenover pleiten zij voor een ander perspectief, of beter gezegd, een openheid voor meerdere perspectieven.

In plaats van het genoemde binnenperspectief past nu een bredere wijde blik. In plaats van een schets die binnen de eigen context blijft, past nu een brede en open contextuele benadering van het tijdvak. Dat levert beslist een ander beeld en nieuwe perspectieven op, en biedt de aanzet voor een kritische evaluatie,

zo schrijven ze.⁶⁰ Of nog anders gezegd, beiden pleiten ervoor het 'buitenperspectief' te integreren in de beschrijvingen, analyses en evaluaties. Daarbij gaat het hen duidelijk niet om een reductie van het binnenperspectief als zijnde liturgiewetenschappelijk/theologisch en het buitenperspectief als zijnde sociaal-wetenschappelijk. Juist vanwege de principiële rituele, culturele en maatschappelijke gesitueerdheid van liturgisch handelen pleiten ze uiteindelijk voor een open, multidisciplinaire vakbeoefening waarbij liturgiestudie als religiewetenschappelijke en theologische subdiscipline vooral ook steeds beschouwd dient te worden als rituele en culturele studie.⁶¹

⁵⁸ Met betrekking tot de Verenigde Staten wijst Paul Post reeds in 1990 op een lezing van Donald Gray over herdenkingsrituelen na rampen op het 12^e internationaal congres van de *Societas Liturgica* te York in 1989. Deze lezing is later tweemaal gepubliceerd: GRAY: 'Jeter un pont' en 'Bridging the gap'. Zie: POST: 'Wetenschappelijk grensverkeer' 66-67. Verder is interessant: GRIMES: *Deeply into the bone*. Met betrekking tot Duitsland verwijst Post naar: WANKE: 'Weihnachtslob für Ungläubige?' en LÄTZEL: *Den Fernen nahe sein*.

⁵⁹ BARNARD - POST: 'Balans en perspectief' 1.

⁶⁰ BARNARD - POST: 'Nogmaals: de Liturgische Beweging voorbij' 2.

⁶¹ Daarbij signaleren ze hoe dit perspectief inmiddels ook in de Duitse liturgiewetenschap wordt benadrukt. Zie bijvoorbeeld: KRANEMANN: 'Wie übersetzt man Tradition?'

Samenvattend kan gezegd worden dat heel de twintigste eeuw gekenmerkt wordt door drie documentatie- en herijkingsmomenten: aan het begin, rond het midden en aan het eind van de twintigste eeuw.

Het fundamentele inzicht in het tekort aan wetenschap gaf in het begin van de twintigste eeuw een bijzondere impuls aan een intellectuele en culturele emancipatie van de katholieke Nederlanders en aan de ontwikkeling van het vak liturgie richting liturgiewetenschap. De enorme technische en economische vooruitgang met tal van gevolgen voor het sociale en intellectuele leven gaf in het midden van de twintigste eeuw een belangrijke impuls aan de doorbraak van het kerkelijk isolationisme, aan de betrokkenheid bij en de toenadering van de Kerk op de bestaande samenleving en cultuur; aan een open dialoog tussen geloof en rede, tussen Kerk en wetenschap; aan een paradigmawisseling in de liturgiewetenschap waarbij aandacht ontstond voor de dynamiek tussen cultus en cultuur. De multiculturele en multireligieuze samenleving rond het nieuwe millennium geeft een bijzondere impuls aan het leren kijken vanuit een breed gezichtsveld, daagt uit tot een dieper doorgronden van onze eigen christelijke identiteit, spoort de liturgiewetenschap aan met andere ogen te kijken naar het object van haar studie en dit object te verruimen. De nieuwe naamgeving van het *Liturgisch Instituut* geeft op bijzondere wijze uitdrukking aan de brede weg die het voortaan wil bewandelen: sinds 1 januari 2009 heet het *Instituut voor Liturgische en Rituele Studies/Institute for Liturgical and Ritual Studies*. Deze naamswijziging is in feite het eindresultaat van een heel ontwikkelingsproces binnen de beoefening van de liturgiewetenschap in Nederland.

Documentatie- en herijkingsmomenten: het zijn in feite gegevens die zich om de zoveel jaren herhalen, ingegeven door ingrijpende veranderingen in samenleving en cultuur. Zo'n veranderingsproces vraagt telkens opnieuw naar een synthese van wat is geweest om vervolgens bestaande begrippen en lopend onderzoek beter te kunnen wegen. Zo ontstaat een stevige springplank naar noodzakelijk herijking bij breukmomenten, naar het formuleren van nieuwe concepten die aansluiten bij nieuwe wegen die gebaad worden.

Tegelijk dient gezegd dat herijkingen niet zonder slag of stoot plaats vinden. Rond elk van de drie momenten kunnen 'tegenbewegingen' worden aangewezen. Aan het begin van de eeuw was er de integraalstrijd die elke wetenschappelijke ontwikkeling lamlegde. Rond het midden van de eeuw was er een tweede integraalstrijd en twee decennia later een ingrijpen van Rome in de Nederlandse katholieke context door de benoeming van twee behoudende bisschoppen: Simonis en Gijzen. Rond het nieuwe millennium kan internationaal een 'Hervorming-van-de-hervormingsbeweging' waargenomen worden die ook in Nederland vaste voet krijgt. Laatstgenoemde tegenbeweging richt zich kritisch op het bijsturen van de liturgievernieuwing.⁶² Het is ook opvallend hoe sinds het

⁶² POST: 'Over de historische referentie' 83.

ingrijpen van Rome via bisschopsbenoeringen begin jaren zeventig er een eind is gekomen aan een goede band tussen enerzijds liturgiedocenten en liturgiewetenschappers en anderzijds de kerkelijke leiders in katholiek Nederland.

3.4. De relatie liturgiedocenten/wetenschappers - kerkelijke leiding

Mijn onderzoek laat zien dat er in het verleden een goede band heeft bestaan tussen liturgiedocenten en bisschoppen. In een eerste periode zijn er voornamelijk impulsen uitgegaan van de kerkelijke leiding richting liturgiedocenten. Zo heeft bijvoorbeeld het Provinciaal Concilie van 1865 invloed uitgeoefend op de inhoud en de waarde van het vak liturgie aan de theologische opleidingen. Mede onder invloed van bisschop Callier is een liturgische vereniging opgericht in het bisdom Haarlem. Hij heeft daar ook onmiddellijk de liturgiedocent bij betrokken. Dezelfde bisschop heeft ook in samenspraak met de liturgiedocent het vak liturgie laten uitbreiden. Verder werden liturgiedocenten ingeschakeld om via publicaties in bijvoorbeeld de *Analecta* van het bisdom pastores in het pastorale veld wegwijs te maken in de nieuwe regelgeving van de liturgie (nieuwe decreten) en – in latere instantie – in de liturgievernieuwing (herstel van de Goede Week, herziening van het brevier, ...). Ik denk hier bijvoorbeeld aan Jan Prein. Naarmate de wetenschappelijke expertise van de liturgiedocenten toenam, groeide de interesse van de kerkelijke leiding voor de liturgische kennis en het inzicht van liturgiedocenten. Zo werden ze steeds vaker door de bisschoppen om advies gevraagd bij het uitstippelen van diocesaan en interdiocesaan liturgisch beleid, eerst nog informeel, later formeel via diverse liturgische commissies. Het portret van Prein geeft daar eveneens een mooi zicht op.

Naarmate de liturgiedocenten groeiden in wetenschappelijke expertise kwam ook een omgekeerde beweging tot stand. Liturgiedocenten ondernamen op den duur ook initiatieven richting kerkelijke leiding, vroegen ruimte voor autonoom onderzoek. Te denken valt aan het Utrechts experiment of het samenstellen van tweetalige ritualen. Deze twee zaken waren met name toch onder impuls van de toenmalige liturgiedocent (Prein!) tot stand gekomen. Binnen de orden en congregaties vond een gelijkaardig proces plaats.

Door de oprichting van autonome theologische faculteiten, uit nood geboren – inkrimping studentenaantal en overbezetting van het docentenbestand; het verlangen naar een wetenschappelijk peil van de theologische opleidingen; de nood aan een professionalisering van het pastoraat in relatie tot tal van maatschappelijke vraagstukken (cf. Hoofdstuk VI: Manders) – ontstond er geleidelijk aan een afstand tussen liturgiedocenten en kerkelijk instituut. Liturgiedocenten kwamen onafhankelijker te staan tegenover eigen bisdom, orde of congregatie. Vrij onverwacht kwamen er in de loop van de jaren zeventig de eerste grote scheuren in de decennialange goede band tussen liturgiedocenten en liturgiewetenschappers enerzijds en de katholieke hiërarchie in Nederland anderzijds. Niet alle kerkelijke leiders konden de sprong maken naar een paradigmawisseling, naar een inductieve liturgie. De sprong naar een verbreding van het object

der liturgiewetenschap en de gedachte dat de sacramentele kernliturgie slechts een plek krijgt in de marge kunnen in de huidige context weer spanningen oproepen. Mijns inziens ligt hieronder een fundamentele angst voor identiteitsverlies van de christelijke liturgie en rituelen. Daarom onderstreep ik nogmaals het belang van het ontwikkelen van een adequate theologie van de liturgie. Tegelijk is het erg jammer te noemen dat in de loop der jaren beide partijen zo vreemd zijn van elkaar en er tussen hen een grote afstand is gegroeid. Immers, de nieuw verworven inzichten van de liturgiewetenschap kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de liturgische praktijk en het liturgisch beleid; aan de huidige vragen en behoeften in het pastorale veld. Alleen al een kritische reflectie vanuit wetenschappelijk onderzoek kan zeer verhelderend werken. Liturgiewetenschappelijk onderzoek kan uiteindelijk de ogen openen voor zaken waar de Kerk mogelijk overheen kijkt of te weinig aandacht voor heeft. Van de andere kant lijkt het mij ook heel waardevol dat er vanuit de kerkelijke context impulsen worden gegeven richting onderwijs en onderzoek: waar liggen knelpunten die om verheldering vragen? Welke liturgische vorming vraagt extra aandacht? Welke experts kunnen een bepaald bisdom of de kerkprovincie in haar geheel behulpzaam zijn bij een bepaald project? Ook op dit niveau kan ‘onderlinge kruisbestuiving’ een surplus opleveren voor beide kanten.

3.5. Op zoek naar nieuwe wegen

Wat betekenen nu alle voorgaande ter sprake gebrachte zaken voor het vak liturgie aan de katholieke theologische, wetenschappelijke opleidingen? In mijn antwoord kijk ik naar de tweevoudige setting waarbinnen de theologie tegenwoordig wetenschappelijk wordt beoefend: de kerkelijk geprofileerde setting en de setting van de geesteswetenschappen.

3.5.1. Het vak liturgie aan een kerkelijk theologische opleiding

Kerkjuridisch gezien geldt het vak liturgie nog steeds als een *disciplina principalis*. Nog steeds geldt de *Constitutie over de Liturgie* als uitgangspunt, met name daar waar zij – geïnspireerd door de gedachte dat de liturgie bron en hoogtepunt is van christelijk leven – in nr. 16 uitdrukkelijk schrijft:

Het onderricht over de heilige liturgie moet in de seminaries en de studiehuzen van religieuzen gerekend worden tot de noodzakelijke en belangrijke vakken, in de theologische faculteiten tot de hoofdvakken.

Deze opdracht vond in 1979 haar neerslag in de apostolische constitutie *Sapientia Christiana*, met name in de *ratio studiorum* die toen werd uitgevaardigd.⁶³ Genoemde *ratio* is nog steeds van kracht.

⁶³ ‘Constitutio apostolica de studiorum Universitatibus et Facultatibus Ecclesiasticis. Sapientia christiana’ en ‘Sacra Congregatio pro Institutione Catholica. Ordinations ad constitutionem apostolicam “Sapientia Christiana” rite exsequendam’, met name art. 51 op p. 513.

Als wij vandaag, aangestoken door de vergelijkende godsdienstwetenschappen en de *Ritual Studies*, met antropologische ogen kijken naar de liturgie en haar omschrijven als ritueel handelen, kom ik nog een heel ander wezenlijk argument op het spoor dat de grote waarde van het vak liturgie onderstreept. Vanuit de antropologie worden namelijk rituelen gewaardeerd als de koningsweg bij de analyse van religie en als een zeer geschikte sleutel om zich toegang te verschaffen tot de cultuur waarin zij worden voltrokken.⁶⁴ Indien men dus vandaag inzicht wil krijgen in de plaats, betekenis en functie van het katholiek geloof in het leven van mensen individueel, binnen de (plaatselijke) kerkelijke setting en binnen de bredere maatschappelijke en culturele context, dan is de studie van de christelijke rituelen en de studie van het ritueel handelen door christengelovigen van wezenlijk belang. Uiteindelijk is het vak liturgie relevant om voeling te houden met het ‘geleefde geloof, dat zich uit in handelen, ook in ritueel handelen. Ook vanuit deze antropologische optiek valt het vak liturgie in mijn ogen niet weg te denken uit een theologische opleiding en dient het er een belangrijke plaats in te krijgen, ja pleit ik voor een (her)waardering van zijn positie in het huidige *curriculum* van de verschillende theologische opleidingen.

Met betrekking tot de inhoud zegt de *Constitutie over de Liturgie* in nr. 16 slechts dat het vak liturgie moet onderwezen worden ‘zowel in theologisch en historisch opzicht, als onder haar geestelijk, pastoraal en juridisch aspect’. Daarin valt onmiddellijk op dat in het onderwijs de diverse aandachtsgebieden van de liturgiewetenschap een plek dienen te krijgen in het lesprogramma. Hoe, dat wordt niet precies omschreven. Het lijkt mij een uitdaging om een dusdanig onderwijsprogramma op te stellen dat de diverse aandachtsgebieden van de liturgiewetenschap aan bod komen. In het onderzoeksprogramma van één bepaalde theologische opleiding kan men zich evenwel – in samenspraak met de andere theologische opleidingen – beperken tot de opbouw van een specialisme in één of meer aandachtsgebieden van de liturgiewetenschap (cf. 3.1).

In mijn historiografisch onderzoek is duidelijk geworden dat onder impuls van het *Provinciaal Concilie* van 1865 en van de Liturgische Beweging het vak liturgie aan de katholieke theologische opleidingen gedurende bijna heel de twintigste eeuw sterk geconcentreerd is geweest op de officiële Romeinse liturgie. Met name in de jaren vijftig is de exclusieve focus op de Romeinse traditie weliswaar definitief doorbroken richting andere christelijke liturgische tradities, de focus op de sacramentele kernliturgie bleef echter gehandhaafd. Aan deze sacramentele kernliturgie wordt ook onmiddellijk gedacht wanneer men SC 16 leest. Vanuit het liturgiewetenschappelijk denken in die jaren werd dat ook bedoeld. Uit diverse analyses van het huidige liturgische en rituele landschap in Neder-

⁶⁴ LUKKEN: *Rituelen in overvloed*; VAN TONGEREN: ‘Geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland’ 242; POST: ‘Na de lange jaren zestig’ 105-106.

land blijkt echter dat deze sacramentele kernliturgie ook bij christengelovige kerkgangers in de marge is terechtgekomen. Zodoende dringt zich de vraag op of zo'n exclusieve focus binnen het vak liturgie nog wel verantwoord is. Sluiten we dan niet teveel onze ogen voor wat er in de concrete pastorale praktijk gaande is? Nemen we dan wel het liturgisch en ritueel handelen van hedendaagse christengelovigen serieus? Creëren we zo niet een nieuw tekort in de liturgische vorming van theologiestudenten? Het roept bij mij het beeld op van de jaren vijftig, waarbij priesterstudenten vooral veel dogmatische kennis meekregen maar uiteindelijk geheel onthand stonden tegenover de vele existentiële vragen in het veld. Naar aanleiding van de schrijnende afstand tussen opleiding en pastorale praktijk is toen een professionalisering van de pastorale vorming in gang gezet. Naar analogie hiervan lijkt het mij heel zinvol in het vak liturgie de vele jaren gangbare exclusieve focus op de sacramentele kernliturgie open te breken richting een bestudering van een veelvormig liturgisch en ritueel handelen door christenen. De verschuiving van de sacramentele kernliturgie naar de marge doet meer dan ooit de vraag stellen of we de afgelopen decennia niet te weinig aandacht hebben gehad voor de receptieve kant van de liturgie, voor het toe-eigeningsproces van mensen, voor het belang van de context waarin mensen leven en geloven en voor de waarde van allerlei andersoortige rituele handelingen die christelijk geïnspireerd waren maar uiteindelijk zijn weggevaagd door een opgelegde concentratie op de christelijke sacramenten. Het is in dit perspectief opvallend hoe zowel vanuit de hoek van de 'Hervorming-van-de-hervormingsbeweging' als uit de hoek van 'Liturgie voorbij de Liturgische Beweging' weer belangstelling en waardering groeit voor volksdevoties, weliswaar ieder vanuit de eigen agenda.

Uiteindelijk zou het vak liturgie volgens mij, op het niveau van het onderwijs, minstens de drie volgende wezenlijke zaken moeten bevatten in de loop van de volledige theologische opleiding: vooreerst een inleidende cursus waarin studenten vertrouwd worden gemaakt met een aantal essentiële begrippen inzake liturgisch en ritueel handelen; ten tweede een verkenning van de eigen identiteit van christelijk ritueel handelen, in confrontatie met de overvloed aan rituelen in onze multireligieuze samenleving, daarbij inspiratie puttend uit de rijke christelijke liturgische en rituele traditie – Deze twee zaken lijken mij essentieel om *überhaupt* de christelijke sacramenten goed te kunnen verstaan –; ten derde dient er aandacht te worden besteed aan de culturele en maatschappelijke context en de veranderingen die daar gaande zijn: wat doet dit met het liturgisch en ritueel handelen van mensen, in het bijzonder van christengelovigen? En hoe kunnen we vanuit de rijkdom van onze christelijke traditie in liturgische en rituele handelingen als het ware antwoord geven op zeer existentiële vragen en noden van mensen?

Deze drie wezenlijke zaken dienen in mijn ogen ook zeer centrale thema's te zijn in het liturgiewetenschappelijk onderzoek. Daarbij dient de dialoog te wor-

den aangeaan met die wetenschapsgebieden die op adequate wijze verheldering en relevante instrumenten van onderzoek schenken.

Tot slot pleit ik voor een contextgerelateerde invulling van het vak liturgie en dus voor een dynamisch profiel. Daarmee bedoel ik ook dat het van belang is te kijken naar de doelgroep die het vak liturgie volgt. Dat zijn, sinds de openstelling van de theologische faculteiten voor leken, niet alleen meer priesterkandidaten. Bovendien staan deze theologische opleidingen ook niet meer exclusief gericht op het pastoraat. Met het verhaal van de jaren zestig voor ogen, waarbij de uitbreiding van het aantal beroepsuitgangen vraagtekens deed plaatsen bij de relevantie van het vak liturgie, pleit ik voor een inhoudelijke afstemming van het vak liturgie op de beoogde maatschappelijke functie als theoloog. Welk ritueel en liturgisch handelen komt dan op bijzondere wijze in het vizier? Het maakt een verschil of men bijvoorbeeld als theoloog werkzaam wordt in het basispastoraat, in het justitiepastoraat, in een specifieke ethische functie, in het onderwijs of in de onderzoekswereld.

3.5.2. Liturgische en Rituele Studies in de setting van een Faculteit Geesteswetenschappen

De inbedding van een vak Liturgische en Rituele Studies in een Faculteit Geesteswetenschappen komt, zo blijkt uit mijn historiografisch onderzoek, niet uit de lucht vallen. Liturgiestudie heeft zich eigenlijk steeds gevoed aan *humanities*. Ik denk aan de taalwetenschappen, de byzantinistiek, de iconologie en architectuur, de codicologie, de geschiedwetenschap, de archeologie, de hymnologie, enzovoorts. Dit heeft geleid tot een methodenpluriformiteit en tot interdisciplinaire samenwerking (cf. 3.1), iets wat onverwacht vanaf de jaren tachtig door de toenemende marginalisering van de liturgiewetenschap een grote angst voor ont disciplining van het vak heeft teweeggebracht. Vandaag zorgt volgens mij de ruimte voor een vak Liturgische en Rituele Studies in een nieuw opgerichte Faculteit Geesteswetenschappen voor een belangrijk keerpunt. Binnen deze nieuwe setting biedt het veelvormige gezicht van liturgisch en ritueel handelen juist bijzondere kansen, kan de angst voor marginalisering omgebogen worden tot geloof in de opbouwende kracht van een vak Liturgische en Rituele Studies. Immers, een Faculteit Geesteswetenschappen krijgt pas fundamenteel een gezicht wanneer zij in staat is een bijzondere chemie tot stand te brengen tussen diverse disciplines met ieder hun eigen benaderingswijzen van de werkelijkheid. Juist door haar interdisciplinair en methodenpluriforme karakter kunnen Liturgische en Rituele Studies een bijzondere voorzet en stimulans geven aan de opbouw van een Faculteit Geesteswetenschappen. Daarnaast schept de verbreding van liturgie naar cultuurbepaald ritueel handelen onvermoede mogelijkheden. Via een bestudering van ritueel handelen en haar localiteit in de huidige Nederlandse samenleving kan inzicht gekregen worden in de religieuze beleving van de hedendaagse mens alsook in de cultuur waar dit ritueel handelen wordt voltrokken. Daarmee komen ook nieuwe vormen van religiositeit en ritueel

handelen in het vizier. Zij kunnen kritisch bevraagd worden vanuit de rijke christelijke traditie. Maar omgekeerd kunnen deze nieuwe vormen ook die rijke christelijke traditie bevragen en behulpzaam zijn in de herontdekking en de reinventing van de specifiek eigen christelijke identiteit. Uiteindelijk kunnen Liturgische en Rituele Studies een belangrijke bijdrage leveren aan het (zelf)verstaan van de hedendaagse samenleving, alsook aan de *rethinking* en het tot expressie brengen van haar identiteit.

4. Tenslotte

Eigenlijk leven we, liturgiewetenschappelijk gezien, in een boeiende tijd. De huidige multiculturele en multireligieuze Nederlandse samenleving zet katholiekgelovigen aan tot kritische reflectie. Ze daagt liturgiewetenschappers uit enerzijds hun blik te verbreden, zowel naar buiten als naar binnen, anderzijds daagt zij hen uit specifiek op zoek te gaan naar de eigen christelijke identiteit. Een identiteit die gedragen wordt door het verleden, maar die eveneens gevormd en gekneet wordt door het heden. De nieuwe wetenschappelijke theologische opleidings- en onderzoekscontexten bieden een interessante uitdaging tot het leveren van een positieve bijdrage aan: een inhoudelijke – historische en theologische – uitdieping van het eigen christelijk liturgisch en ritueel repertoire; onderzoek naar de beleving en het ritueel tot expressie brengen van het christelijk geloof; het verwerven van inzicht in en het heilzame opbouwen van de hedendaagse samenleving en cultuur. Een breed opgezet dynamisch profiel van de liturgiewetenschap, zowel op het niveau van onderwijs als op het niveau van onderzoek, vormt hiertoe uiteindelijk een belangrijke basisvoorwaarde.

SUMMARY

From rubric-hunter to cross-border scholar

The genesis of liturgical studies (1900-1967) at the Roman-Catholic theological training institutions in the Netherlands based on six portraits

The central issue in my research is the development of liturgical studies at the Roman-Catholic theological institutes in the Netherlands during the period of 1900-1967. Within theology liturgical studies can be considered as one of the younger scholarly disciplines, having only developed into a theological discipline in the Netherlands in the course of the twentieth century. Particularly in the second part of the twentieth century it grew into a valuable and separate academic discipline. Although the highest catholic authority proclaimed liturgical studies in 1963 as a main subject at the catholic academic theological institutes, less than twenty years later a tendency to marginalize liturgical studies took place. Within liturgical studies itself this external process of marginalizing started up an internal debate, national and international, concerning the nature, the applied methods and the object of liturgical studies. Little by little the longing matured in several places in the Netherlands for setting up a study of the genesis and the study of liturgical studies. In 2003 this longing gave birth to a broad, national and ecumenical historiographic research project named *The historiography of liturgical studies in the Netherlands during the twentieth century*. As a monograph of this extensive project my research has – in relation with the above-mentioned debate – a two-fold objective: to make a fundamental contribution to the desired positioning of liturgical studies through the writing of an important part of the necessary thought historiography of the discipline, with a focus on the lecturers who have given an identity to the discipline – in teaching and research – during the twentieth century at various Roman-Catholic theological training institutions. In total I sketch a picture of six lecturers of liturgy through scholarly-historical portraits.

Pierre de Puniet de Parry OSB (1877-1941)

Because the Benedictine order has played an important part in the origin of the Liturgical Movement and the development of liturgical studies, I have purposefully dedicated my first portrait to a Benedictine lecturer of liturgy. Immediately my eye fell on Pierre de Puniet de Parry who, already before he entered Oosterhout Abbey in 1910, had achieved an international reputation as an erudite researcher and palaeographer of liturgical sources. Nevertheless he was appointed lecturer of liturgy at his own Benedictine theological training institute

for priests, only twenty-five years later, in 1935. This appointment created a fruitful synthesis of his achievements in the past years: the results of his own liturgical research; his interest in the liturgical spirituality and in the theology of the sacraments; his own perception, as a monk, of the Holy Office.

With respect to the content De Puniet restricted himself to the Latin Rite. However, he wanted to approach this Latin Rite broadly. In his opinion liturgy is a location of theology, morals and asceticism. Furthermore he recommended liturgy as an important source of spirituality. In his teaching De Puniet methodically chose for a historical approach of the liturgy and developed with it his own procedure. Little by little he received attention for the interaction between cult and culture, for the influence of various spiritual and theological tendencies and for the anthropological dimension of Christian rites, festivals and symbols. In this context one can speak about a cautious developing anthropological view on liturgy. His complete works have, however, a highly Christian an Christocentric view. Finally, the central objective in his teaching of liturgy was, in his own words, ‘to bring to the surface the soul of liturgical texts and rites and revealing their vivid heart by scientific means, in order to pray with even more vivification’.

Zacharias de Korte (1891-1945)

For thirteen years Zacharias de Korte was the lecturer of liturgy at Warmond, the diocesan major seminary of Haarlem, which was the most renowned catholic scholarly theological institute in the Netherlands around the turn of the century. Through him, his predecessors, and some other interesting persons the close relation which had existed between the Liturgical Movement and the diocesan major seminaries becomes noticeable. Remarkably, this close relation had not immediately transformed the subject liturgy into a scholarly discipline.

When De Korte took up his lectureship halfway through the twenties, the subject liturgy only consisted of instructions in rubrics. Personally he revealed himself to be a real ‘rubric-hunter’, conscientiously following every liturgical law and decree. Nevertheless, he broadened the content of his teachings in liturgy particularly in the thirties. Gradually the study of the original sources and ecclesiastical art, being the two major themes of the *Dutch Liturgical Weeks* before World War II, penetrated his courses. Concerning the study of the original sources, De Korte restricted himself to a popular scholarly and popular historical approach of liturgy: to reveal the reason of rubrics and to increase the participation in and the love for liturgy. Concerning ecclesiastical art, during the thirties he paid explicit attention within his courses of liturgy to history of art, especially to church building.

Jan Prein (1901-1957)

Jan Prein can be seen as the first Dutchman who has given a full scholarly status to the subject of liturgy. As an unexpectedly designated lecturer of

church history, he seized the opportunity to separate permanently the historical approach – which his predecessor Harry Frank had already introduced in the courses of liturgy in the early twenties – from the instruction in rubrics and gave this liturgical-historical approach an autonomous place within the curriculum of the archdiocesan major seminary at Rijsenburg. Within the discipline of church history he created a distinct place for the ‘history of liturgy’ and thereby raised the subject liturgy to a scholarly discipline. Although he was an autodidact, he successfully produced work of a scholarly status. He applied himself to the study of the original sources, developed an extensive liturgical-historical knowledge and a scholarly-critical attitude, which in return increased the scholarly level of the subject of liturgy. In his teachings he restricted himself twofold: first he treated exclusively the Latin Rite and conscientiously followed the ontogenesis of the official liturgical books; second he exclusively applied a historical approach of the liturgy, even though all kinds of questions started to arise from the pastoral practice in the early fifties. On the other hand it is remarkable how he gradually pleaded for an interdisciplinary collaboration in the study of liturgy. However, I have sparsely found such a collaboration in his own courses.

Theo Vismans OP (1914-1987)

Of all the portrayed lecturers of liturgy Theo Vismans had the longest lectureship, as many as twenty-seven years. He became lecturer of liturgy in an opportune era, when the official ecclesiastical authority started to show interest in the Liturgical Movement and when there was a growing demand for academically qualified lecturers of liturgy in the Netherlands. In the end Vismans was the first Dutch Dominican and probably also the first Dutchman who was sent to Rome to become skilled in liturgical studies at an academic level. As an academically qualified liturgist he was, as a consequence, not only asked to teach the subject of liturgy at several theological training institutions, but he was also involved in the formation of various scholarly networks of liturgy and liturgical commissions.

The special contribution of Vismans to the development of the subject of liturgy is his multiform approach. In addition he gave the theology of liturgy a basic place within liturgical studies. Inspired by the content of two important doctrinal documents on liturgy (*Mediator Dei* and *Sacrosanctum concilium*) and on the basis of his phenomenological study of the phenomenon of liturgy, Vismans himself tried to develop in his own way a theology of liturgy and gave it a permanent place in his courses of liturgy. Furthermore he designated the importance of Holy Scripture and tradition as well as the essential anthropological basis of liturgy in case of renewal and reformation. Finally, he was a promoter of liturgical-biblical catechism and he contributed to a spirituality with a balanced relationship between personal prayer and liturgy. As a lecturer of liturgy he saw it as his task to built up a thorough and broad scholarly basic knowledge

of liturgy among his audience. As a liturgist he particularly saw it as his task, in confrontation with the increasingly urgent question of liturgy-renewal, to orientate and sharpen the thoughts of his audience through his reflections and analyses.

Cees Bouman (1911-1988)

Within my research I pay special attention to the modelling of the subject of liturgy at the first Roman-Catholic university in the Netherlands, erected in Nijmegen at 1923. Through Cees Bouman I particularly zoom in on the turbulent fifties and sixties of the twentieth century. Bouman was a lecturer of liturgy in a special period of transition. His life and his works make painfully noticeable how abrupt and radical the transformations have taken place, particularly during the sixties, and how much those transformations have influenced the *corpus doctum*.

The uniqueness of Bouman consists of the fact that he not only basically was the first Dutchman who appropriated the comparative method of liturgical studies but also elaborated this method. Actually he went much further than Baumstark. As an ordained deacon of the Slavic-Byzantine Rite, he could not only study comparative liturgical studies in a practical way, but he even saw opportunities to give precious impulses to the renewal of the Latin Rite. Moreover, his observation of the close original relationship and communality between the diverse types of liturgy was an important basis and incentive for his commitment with regard to reunification and ecumenism. His ecumenical thoughts even surpassed the reunification of the Eastern and Western Church. Through the ages dissension had also arisen within the Western Christian Church, a fact that he wanted to pay attention to in his own field of study. So as the first lecturer of liturgy he gave room to the study of Reformational liturgies in his courses and took up with that the ecumenical idea which was more and more resounding in the Dutch society since the Second World War. With his broad view he also looked across several other boundaries. He crossed the boundary of his own discipline by following the developments within other academic disciplines with interest and by critically weighing up their significance for the development of liturgical studies. He also crossed the borders of his own country: not only did he participate as one of the first academically qualified liturgists at international study gatherings, as the first Dutch lecturer of liturgy he published in French, English and German and made himself heard internationally; in addition, through several publications he oriented the Dutch view towards the international forum, towards all kinds of movements which were going on and towards publications which could be important for the Dutch situation. Conversely he was asked as one of the first Dutchman for a scholarly contribution abroad. A mere comparative cultural-historical approach of the liturgy was nevertheless not sufficient for Bouman, rather he eagerly went into depth and reflected on the essence of the liturgy. Starting from the

definition of Vaggagini and different from Vismans, he innovatively developed a theology of the liturgy and emphasized the liturgy as an important location for theology towards conciliar celebrities like Edward Schillebeeckx OP.

Henk Manders CSSR (1913-1996)

Through Manders a particular perception can be gained of the transition in the 1960s from an enclosed professionally directed theological training towards an open theological academic society-directed training, especially of a transition which has taken place at Limburg.

Academically qualified at Rome and Paris, Manders managed to assimilate the various scholarly disciplines which he had personally mastered: philosophy, theology, liturgy and finally also pastoral theology. He manifested himself as a cross-border scholar who tried to get a dialogue going between several disciplines, thereby already effecting a radical turn within liturgical studies in the fifties. First Manders started without theological a-priorities from liturgy as it was given shape. Moreover he started from the perception of liturgy. So he tried to discover the meaning and function of actual liturgy through a phenomenological and literary, textual-critical analysis of the current liturgy and by means of an attentive eye for the genesis of the liturgy in question. Leading questions in this procedure were: what actually happens to the worshipers? What happens when a sacrament takes place? What kind of actions takes place and what occurs in these actions? Which words are spoken and which meaning they have? He discovered that the Catholic liturgy is far richer than was thought. With this method of theologizing on the basis of the current liturgy and the main features of the development of liturgy he could join in with the new era wherein the image of human, world, church and God were undergoing a profound transformation, something the historians could not manage until then. Susceptible to people's seeking after the meaning of their life and through this after their God and listening to the rich Christian tradition, he sought basic thoughts which could proclaim the apostolic message new and comprehensible for the present time. All this has influenced his teaching as well: he no longer taught ready-made answers 'from on high', but with the students he went in search of essential and practical rules of thumb in order to create liturgy, time after time, adapted to the signs of the times, but with huge respect for the essence of the Christian tradition.

Balance and perspective

To operate with scholarly-historical portraits clearly confirms the idea that scholarly development forms a part of a continually changing culture wherein the personality of individuals really matters. With regard to it can be established that in my research the immediate *Sitz im Leben* unexpectedly influences, both positive and negative. Concerning the influence of the specific ecclesiastical and social Dutch context can be pointed out three striking issues: 1) the influence

of developments from the nineteenth century; 2) the role of Catholic intellectuals and artists; 3) the predominance in the Netherlands, until the Second World War, of the Liturgical Movement as a spiritual countermovement. Concerning the influence of the liturgical and liturgical-scholarly context can be established four issues: 1) the close relation between the Liturgical Movement and the diocesan seminaries; 2) two documentation and re-evaluation moments, especially around the first decades of the twentieth century and around the fifties; 3) the 'two-way mirror effect' with regard to the international contribution of the studied lecturers of liturgy; 4) the displacement in the appreciation of the subject of liturgy 'from climax towards margin'. In addition my operating with scholarly-historical portraits has made visible blind spots in the present view on the past. Therefore, the present view on the scholarly-liturgical efforts of the first generation of academically qualified liturgists requires some re-adjustment: already during the fifties they gave a particular dynamic to the development of liturgical studies in the Netherlands, a dynamic which is postponed because of their mobilization as liturgy experts for and their intense involvement in the large-scale liturgical reform process after Vatican II. In fact during the fifties the seeds are sowed of the present identity and the current profile of liturgical studies in the Netherlands. The studied lecturers of liturgy have played a crucial role in this 'sowing time'. Thanks to my research method of scholarly-historical portraits it has become noticeable that much more has been taking place within the field of liturgical studies than initially thought.

Proceeding from all these research data I am now looking critically-reflectively to the present international debate about the position and the profile of the subject liturgy at the scholarly theological training institutions.

In the current debate the broadness of the employed methods and alliances with other disciplines is often criticized. My research project shows that an alliance with *Ritual Studies* basically is not in discontinuity with the past. Furthermore it shows that a theology of liturgy, even of the sacraments, is an essential part of liturgical studies and that a vivid dialogue with the systematic and fundamental theology is indispensable. According to me, the development of an adequate theology of liturgy even has a crucial bridging function between theology and religious studies, between cult and culture, between Christian belief and ritual action. In addition such a theology can lend a helping hand to the rediscovering of the specific Christian identity vis-à-vis the current multireligious society today with its multiform rituals and vis-à-vis the contemporary culture wherein the Catholic Church no longer functions as the 'Royal Warrant Holder' of rituality. Finally this urges liturgical studies to see its study object in a different light and to enlarge this object.

Through my research I have discovered two documentation and re-evaluation moments in the past and it becomes clear that in fact a third documentation and re-evaluation moment is going on as a result of the profound transforma-

tions in society and culture. Such a process does not happen without a struggle. Particularly in this process of re-evaluation grew rather unexpectedly an alienation between the ecclesiastical leaders and the lecturers of liturgy during the seventies. An important question is how the interrelation is going to develop, particularly now, that the Catholic theological scholarly trainings have split up: on the one hand there is the ecclesiastical theological training, on the other hand there is the academic setting of the humanities. Personally I argue in favour of a differentiated, context-related teaching and research program; a fruitful cross-fertilization within liturgical studies that surpasses the various theological training contexts; as well as a challenging, positive contribution to interdisciplinary forms of cooperation.

AFKORTINGEN

Naslagwerken, tijdschriften, reeksen en documenten

A

AAS	Acta Apostolicae Sedis
AAU	Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
AH	Analecta voor het bisdom Haarlem
AN	Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland
ALW	Archiv für Liturgiewissenschaft
Ambr	Ambrosius
AOP	Analecta OP
AR	Analecta Bisdom Rotterdam
AThijm	Annalen van het Thijmgenootschap
AU	Analecta Aartsbisdom Utrecht

B

BLP	Bulletin Paroissial et Liturgique
BenM	Benediktinische Monatschrift
BenT	Benedictijns Tijdschrift
BND	Bulletin voor Nederlandse Dominikanen

C

CThom	Cahiers Thomistes
Cath	Catholicisme. Hier-Aujourd'hui-Demain
CBrug	Collationes Brugenses
CChrCM	Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis
CChrSL	Corpus Christianorum Series Latina
CE	The Catholic Encyclopedia
CO	Het Christelijk Oosten
COH	Het Christelijk Oosten en Hereniging
Conc(N)	Concilium (Nederlandstalig)

D

DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie
DHGE	Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique
DSp	Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique
DThC	Dictionnaire de Théologie Catholique

E

Egm	Egmondiana
EL	Ephemerides Liturgicae
EncCatt	Enciclopedia Cattolica
EncChrK	Encyclopedie van het Christendom. Katholiek deel
EncKath	Encyclopedie van het Katholicisme. Volkseditie
EncChrP	Encyclopedie van het Christendom. Protestants deel
EncPro	Encyclopedie van het Protestantisme. Volkseditie
EncNB	Encyclopedie van Noord-Brabant
EOr	Échos d' Orient
EtGr	Études grégoriennes

G

Get	Getuigenis
GrB	Gregoriusblad

H

HaarLB	Haarlemse Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem
HJ	Historisches Jahrbuch

I

Irén	Irénikon
------	----------

J

JLO	Jaarboek voor Liturgie-onderzoek
JLW	Jahrbuch für Liturgiewissenschaft
JThS	The Journal of theological Studies
JWK'TN	Jaarboek Werkgemeenschap van Katholieke Theologen in Nederland

K

Kath	De Katholiek
KathAr	Katholiek Archief
KathI	Katholieke Illustratie
KE	Katholieke Encyclopaedie
Kult	Kultuurleven

L

LJ	Liturgisches Jahrbuch
LO	Lex Orandi

LP	Liturgisch Parochieblad
LT	Liturgisch Tijdschrift
LW	Liturgisch Woordenboek
M	
MD	La Maison-Dieu
MissW	Het Missiewerk
ML	Maandschrift voor Liturgie
MV	Ministerium Verbi
N	
NCE	New Catholic Encyclopedia
ND	Neerlandia Dominicana
NKS	Nederlandse Katholieke Stemmen
NM	De Nieuwe Mens
O	
OGE	Ons geestelijk leven
OLT	Ons Liturgisch Tijdschrift
P	
PalM	Paléographie Musicale
ParLi	Paroisse et Liturgie
PT	Praktische Theologie
Q	
QLP	Les Questions Liturgiques et Paroissiales
QL/StLit	Questions liturgiques/Studies in liturgy
R	
RBen	Revue Bénédictine
RGr	Revue Grégorienne
RGG	Die Religion in Geschichte und Gegenwart
RHE	Revue d' Histoire Ecclésiastique
RKB	Het R.K. Bouwblad
RQH	Revue des Questions Historiques
RGSL	Rassegna Gregoriana
RThom	Revue Thomiste
S	
S	Het Schild

SC	Sacrosanctum Concilium. Constitutie over de heilige Liturgie
ScC	La Scuola Cattolica
SSmaEuch	Sanctissima Eucharistia
St	(Studiën) Streven
StA	Sint Adelbert
StBH	Sint Bavo. Godsdienstig weekblad van het bisdom Haarlem
StC	Studia Catholica
StLi	Studia Liturgica
StZ	Stimmen der Zeit

T

THD	Theology Digest
THG	Theologie der Gegenwart
THQ	Theologische Quartalschrift
TGL	Tijdschrift voor Geestelijk Leven
TINR	Ter informatie van en over Nederlandse Redemptoristen
TL	Tijdschrift voor Liturgie
THPast	Theologie en Pastoraat
THW	Theologisch Woordenboek
THZie	Theologie en Zielzorg
TTH	Tijdschrift voor Theologie
TTHZ	Trierer Theologische Zeitschrift

V

VAL	La Vie et les Arts Liturgiques
VBen	La Vie Bénédictine
VigChr	Vigiliae Christianae
Volksm	De Volksmissionaris
VS	La Vie Spirituelle

W

W	Worship
WL	Werkmap Liturgie

Verenigingen, instituten en organisaties

AIO	Assistent in opleiding
AR	Archief Sint Aegten, Redemptoristen
CPL	Centre Pastorale Liturgique
CSSR	Congregatio Sanctissimi Redemptoris/Redemptoristen
DRT	Departement Religiewetenschap en Theologie/UVT
FKT	Katholieke Faculteit Theologie/UVT
GGG	Geert Grote Genootschap
HTP	Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen
ILRS	Instituut Liturgische en Rituele Studies
IVOC	Instituut voor Oosters Christendom
IVPT	Instituut voor Voortgezette Pastorale Training
KASKI	Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
KRO	Katholieke Radio Omroep
KUN	Katholieke Universiteit van Nijmegen
LI	Liturgisches Instituut
LRS	Liturgische en Rituele Studies
MSC	Missionarii Sacratissimi Cordis Iesu/Missionarissen van het Heilig Hart
NCL	Nederlandse Commissie voor Liturgie
NRL	Nationale Raad voor Liturgie
NSGV	Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging
NSRL	Netherlands Studies in Ritual and Liturgy
OFMCAP	Ordo Fratrum Minorum Capucinatorum/Orde van de Minderbroeders Capucijnen
OP	Ordo Praedicatorum/Dominicanen
OSB	Ordo Sancti Benedicti/Benedictijnen
PINK	Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie
PTHU	Protestantse Theologische Universiteit
RS	Ritual Studies

SJ	Societas Jesu/Jezüieten
SMA	Societas Missionum ad Afros/Sociëteit voor Afrikaanse Missiën
SNPR	Samenwerkende Nederlandse Priesterreligieuzen
SSCC	Congregatio Sacrorum Cordium/Paters van de H.H. Harten van Jezus en Maria
UVT	Universiteit van Tilburg
UTP	Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen
VPW	Vereniging van Pastoraal Werkenden
WKTHN	Werkgenootschap van Katholieke Theologen in Nederland

BIJLAGE: BIBLIOGRAFIEËN VAN DE ZES GEPORTRETTEERDE LITUR- GIEWETENSCHAPPERS

1. Bibliografie Pierre de Puniet de Parry OSB

Collegemateriaal

Handgeschreven cursus (juillet 1940 = onuitgegeven manuscript in het bezit van de *Sint-Paulusgemeenschap Oosterhout*).

Deel 1 = **PP1**

Deel 2 = **PP2**

Bronnenuitgaven

1. Bénédictins de Solesmes: Antiphonaire monastique. XIIIe siècle. Codex 601 de la Bibliothèque capitulaire de Lucques (Solesmes 1906 = PalM IX).

2. P. SALMON - C. COEBERGH - P. DE PUNIE†, *Testimonia orationis christianae antiquioris* (Turnholti 1977 = Corpus Christianorum XLVII):

a) C. COEBERGH - P. DE PUNIE†, Liber sacramentorum excarsus (Cod. Bruxellensis 10127-10144, saec. VIII-IX) 81-110;

b) C. COEBERGH - P. DE PUNIE†, Liber sacramentorum romane ecclesiae ordine excarsus (Cod. Parisiensis, B.N. lat. 2296, saec. IX-X) 113-177.

Naslagwerken

3. F. CABROL - H. LECLERCQ - H. MARROU (reds.): *Dictionnaire d'archéologie et de liturgie chrétienne. 15 tomes* (Paris 1907-1953):

a) Apertio aurium I-II (1907) 2523-2537;

b) Aubes baptismales I-II (1907) 3118-3140;

c) Baptême. Étude sur les ordines baptismi II-I (1910) 251-346;

d) Bénédiction de l'eau II-I (1910) 685-713;

e) Catéchuménat II-II (1910) 2579-2621;

f) Concélébration Liturgique III-II (1914) 2470-2488;

g) Confirmation III-II (1914) 2515-2544;

h) Consécration épiscopale III-II (1914) 2579-2604;

i) Dédicace des églises IV-I (1920) 374-405.

4. M. VILLER (red.): *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique: doctrine et histoire. 17 tomes* (Paris 1932-1995):

- a) Benoît (Saint) et bénédictins, A. Saint-Benoît, III. La doctrine spirituelle I (1932) 1388-1409;
 - b) Blois (Louis de) I (1932) 1730-1738.
5. CH. POULET: *Histoire du christianisme. Tome 1. Antiquité* (Paris 1932):
- a) Chapitre III – La communauté chrétienne aux origines 25-38.

Reeksen

- 6. 'Introduction', in LES BÉNÉDICTINS DE SAINT-PAUL DE WISQUES: *Louis de Blois. Sa vie et ses traits ascétiques. Tome I: Esquisse biographique. L' institution Spirituelle* (Bruges/Maredsous 1927 = Collection 'Pax' vol. XXV) 1-3.
- 7. 'Introduction', in LES BÉNÉDICTINS DE SAINT-PAUL DE WISQUES: *Oeuvres spirituelles du vénérable Louis de Blois, abbé de Liessies. Traduction nouvelle par les Bénédictins de Saint-Paul de Wisques. Tome III. Miroir des âmes religieuses. Manuel des humbles* (Tours 1922) V-XIX.
- 8. *Le Sacramentaire Romain de Gellone* (Roma 1938 = Bibliotheca Ephemerides Liturgicae 4).
- 9. *La Spiritualité bénédictine* (Padova 1931 = Scritti monastici 12/Serie asceticomistica X).

Rapporten van gehouden congressen

- 10. 'Fragments inédits d' une liturgie égyptienne écrites sur papyrus', in *Report of the Nineteenth Eucharistic Congress, held at Westminster from 9th to 13th September 1908* (London 1909) 367-401.
- 11. 'La méthode en matière de liturgie', in *Cours et conférences des semaines liturgiques. Tome II. Louvain, 10-14 août 1913* (Louvain 1914) 39-77.
- 12. 'La Consécration - Sa place centrale dans le Canon de la Messe', in *Cours et conférences des semaines liturgiques. Tome VII. Tournai, 25-29 juillet 1928* (Louvain/Bruges/Paris 1929) 193-208.
- 13. 'De l' actualité des Mystères de la Vie du Christ dans la Liturgie', in *Cours et conférences des semaines liturgiques. Tome XIII. Louvain, 1935* (Louvain 1937) 9-47.

Boeken

- 14. *Le pontifical romain: histoire et commentaire. 2 vol.* (Paris/Louvain 1930-1931).
 - 15. ENGELSE VERTALING: *The Roman pontifical: a history and commentary* (London 1932).
 - 16. DUITSE VERTALING: *Das Römische Pontifikale: Geschichte und Kommentar. 2 T.* (Klosterneuburg bei Wien 1935).
- 17. *Le psautier liturgique à la lumière de la tradition chrétienne. 2 vol.* (Paris 1933-1935).

Brochures

18. *Les servantes des pauvres, oblates régulières de l'ordre de Saint-Benoît* (Liège 1927).

Artikelen***Cahiers Thomistes***

19. La Spiritualité bénédictine 3 (1927).

20. La Spiritualité bénédictine 4 (1928).

Échos d'Orient

21. À propos de la nouvelle anaphore égyptienne 13 (1910) 72-76.

Ephemerides liturgicae

22. Le pouvoir sacerdotal de bénir 42 (1928) 425-439.

23. Le Sacramentaire Gélisien de la Collection Phillipps (fin du VIIIe siècle):

I. Son Propre national 43 (1929) 91-109;

II. Son Propre national et ses emprunts au Léonien 43 (1929) 280-303.

24. Une ancienne messe pour la Chaire de Saint-Pierre 44 (1930) 10-23.

25. L'ancien Pontifical des Papes 45 (1931) 26-40.

26. Préfaces de Carême du Sacramentaire Phillipps 45 (1931) 116-123.

27. Le Gélisien de la collection Phillipps et ses Messes pour le Commun des Saints 46 (1932) 379-395.

28. Le Sacramentaire Romain de Gellone:

I. Description du Sacramentaire 48 (1934) 3-12;

II. Le Sacramentaire de Gellone et les autres témoins du même rite 48 (1934) 12-65;

III. Le temps de Noël et le Carême 48 (1934) 157-197;

IV. Rites Pénitentiels 48 (1934) 357-381;

V. Le Sanctoral 48 (1934) 517-533.

VI. Le Sanctoral (**suite**) 49 (1935) 109-125;

VII. Les dimanches après la Pentecôte 49 (1935) 209-229;

VIII. Les dimanches après la Pentecôte (**continuatio**) 49 (1935) 305-347;

IX. Le temps après la Pentecôte et l'Avent 50 (1936) 3-33;

X. Le Commun des Saints et les Messes Votives 50 (1936) 261-295;

XI. Les Bénédiction épiscopales 51 (1937) 13-63;

XII. Son Pontifical et son Rituel 51 (1937) 93-135;

XIII. Son Pontifical et son Rituel (**suite**) 51 (1937) 269-309;

XIV. Conclusions 52 (1938) 3-27.

29. 'Intus reformari'. Témoignages liturgiques sur le Mystère de l'Emmanuel 52 (1938) 125-140.

30. Pastor ovium. Le symbole du Pasteur dans la liturgie 53 (1939) 273-290.

Frères d'Armes

31. La Sainte Messe 18 (1929) 1-16.

Liturgisch Tijdschrift

32. P. DE PUNIET - C. COEBERGH: De bisschopswijding 25 (1946) 37-45.

Ons Liturgisch Tijdschrift

33. Supplices te rogamus 25 (1939/40) 119-123.

Les Questions Liturgiques et Paroissiales

34. Saint Augustin et l' Alleluia pascal 15 (1930) 85-95.

Rassegna Gregoriana

35. Un antiphonaire monastique de la Bibliothèque Capitulaire de Lucques 4 (1905) 207-222.

36. La fête de l' Épiphanie et l' hymne du Baptême au Rit Grec 5 (1906) 497-514.

37. Du rite des processions à la consécration des Saintes Huiles 8 (1909) 343-360.

Revue Bénédictine

38. Le nouveau papyrus liturgique d'Oxford 26 (1909) 34-51.

39. Formulaire grec de l' Epiphanie dans une traduction latine ancienne 29 (1912) 29-46.

Revue Grégorienne

40. Formules eucologiques anciennes 2 (1912) 73-76.

41. Formules eucologiques anciennes. I. Les promesses baptismales 2 (1912) 173-181.

42. Formules eucologiques anciennes. III. La première action de grâces 4 (1914) 41-47 en 92-96.

43. Le Psautier Liturgique à la lumière de la tradition chrétienne 18 (1933) 87-100 en 133-147.

44. L' antique office des Vigiles et la dévotion au Psautier 24 (1939) 172-185.

Revue d'histoire ecclésiastique

45. Les trois homélies catéchétiques du sacramentaire Gélisien pour la tradition des évangiles, du symbole et de l'oraison dominicale 5 (1904) 505-521 en 755-786.

46. Les trois homélies catéchétiques du sacramentaire Gélisien pour la tradition des évangiles, du symbole et de l'oraison dominicale 6 (1905) 15-32 en 304-318.

47. Les paroles de la consécration et leur valeur traditionnelle 13 (1912) 34-72.
 48. Onction et confirmation 13 (1912) 450-466.

Revue des questions historiques

49. La liturgie baptismale en Gaule avant Charlemagne 72 (1902) 382-423.
 50. La consécration des églises 77 (1905) 596-603.

Revue Thomiste

51. La promesse de l'Eucharistie interprétée par S. Jean Chrysostome 15 (1907) 584-612.

La Scuola Cattolica

52. Formole eucologiche antiche 40.1 (1912) 565-568.
 53. Formole eucologiche antiche. I. Le promesse battesimali 40.2 (1912) 319-327.
 54. Formole eucologiche antiche. III. La prima azione di grazie 41.1 (1913) 79-89.
 55. Formole eucologiche antiche. IV. Ex aqua et Spiritu Sancto 41.5 (1913) 354-369.
 56. Formole eucologiche antiche. V. Ex aqua et Spiritu Sancto 42.1 (1914) 228-243.

La Vie et les Arts Liturgiques

57. Le triomphe pascal dans la liturgie 7 (1920/21) 246-258.
 58. La Mère de Miséricorde et la fête du Mont-Carmel 7 (1920/21) 393-399.
 59. Un abrégé ancien du missel romain 7 (1920/21) 534-542.
 60. Le rituel des pauvres et des infirmes 8 (1921/22) 113-124.
 61. La grande supplication pour tous 8 (1921/22) 356-365.
 62. Pour nos chers défunts 9 (1922/23) 10-18.
 63. Les fruits du mystère pascal 9 (1922/23) 243-250.
 64. Ascension et Pentecôte 9 (1922/23) 289-300.
 65. Une ligue de prières au pays manceau 10 (1923/24) 18-25.
 66. Les préliminaires du Baptême 10 (1923/24) 201-210.
 67. Le Baptême et sa préparation 10 (1923/24) 299-310.
 68. Le don de l'Esprit-Saint et la Confirmation 10 (1923/24) 354-363.
 69. Un hommage public à la Sainte Eucharistie: la cathédrale de Haarlem 10 (1923/24) 412-417.
 70. Le congrès eucharistique d' Amsterdam 10 (1923/24) 534-537.
 71. Carillon pascal 11 (1924/25) 243-251.
 72. Chants de Résurrection 11 (1924/25) 291-299.
 73. Les précédents de la Toussaint 12 (1925/26) 9-16.
 74. Les stations romaines et leurs enseignements 12 (1925/26) 209-220.

75. Le sanctoral romain et les dimanches après la Pentecôte 12 (1925/26) 343-349 en 385-392.
 76. La fête de la Nativité de la Vierge et ses premiers témoins 12 (1925/26) 481-489.

La Vie Bénédicte

77. La Pose de la première pierre du Monastère d' Egmond 42 (1934) 332-334.
 78. Pour l' intelligence du psautier: Le Psautier Liturgique 43 (1935) 460-466.
 79. La douloureuse Passion décrite par saint Hilaire 45 (1937) 97-109.
 80. Une grande figure de moine. Dom Paul Delatte, 3e Abbé de Solesmes 45 (1937) 491-498.
 81. Dom Guéranger et le Culte du Christ-Roi 46 (1938) 79-85 en 111-120.
 82. Souvenirs de saint Louis en Basse-Normandie 47 (1939) 289-300.

La Vie Spirituelle

83. La place du Christ dans la doctrine spirituelle de Louis de Blois 2 (1920) 386-403.
 84. La contemplation d' après Louis de Blois 2 (1920) 465-485.
 85. Doctrine spirituelle de Louis de Blois: L'union mystique 3 (1920/21) 42-67.
 86. Nova et vetera 6 (1922) 334-336.
 87. L' héroïsme chrétien sur la scène 8 (1923) 576-582.
 88. La Bienheureuse Thérèse de l'Enfant-Jésus. Vie ascétique de la Bienheureuse. Sa vaillance 10 (1924) 103-118.
 89. Dom Camille Leduc, OSB, et les Servantes des Pauvres 13 (1925/26) 166-186.
 90. Le rôle apostolique des malades 14 (1926) 445-457.
 91. Les Psaumes et les Mystères rédempteurs 17 (1927/28) 669-690.
 92. Les Psaumes et les Mystères rédempteurs. Expiation par la souffrance 18 (1928) 187-200.
 93. Les Psaumes et les Mystères rédempteurs. L'oeuvre du salut. Les conquêtes du Sauveur 18 (1928) 322-331.
 94. Les Psaumes et les Mystères rédempteurs. Le tribut de la reconnaissance 18 (1928) 431-445.
 95. Les Psaumes et les Mystères rédempteurs. Hymne de triomphe et d'allégresse 18 (1928) 445-451.
 96. Chronique de Liturgie 28 (1931) S 110-126.
 97. Chronique de Liturgie 30 (1932) S 51-64.
 98. Chronique de Liturgie. Le culte des Saints 32 (1932) S 107-126.
 99. Chronique de Liturgie. Le culte chrétien 35 (1933) S 121-134.
 100. Chronique de Liturgie. Le Christ centre de la liturgie 38 (1934) S 108-124.
 101. Chronique de Liturgie. Autour de la Messe 40 (1934) S 53-64.
 102. Chronique de Liturgie. La prière de l' Église 42 (1935) S 171-187.
 103. Chronique de Liturgie. Ancien rit romain 45 (1935) S 50-61.

- 104. Chronique de Liturgie. Anciens textes latins 47 (1936) S 49-63.
- 105. Chronique de Liturgie. Études et textes 49 (1936) S 240-256.
- 106. Chronique de Liturgie. Le culte des Saints 51 (1937) 93-112.
- 107. Chronique de Liturgie. L'art, auxiliaire de la Liturgie 53 (1937) S 174-188.
- 108. Sanctuaires et pèlerinages 56 (1938) 99-110.
- 109. Chronique de Liturgie. Prière et office divin 58 (1939) 96-105.
- 110. Quelques ouvrages liturgiques. Rites et usages 60 (1939) S 57-61.
- 111. Chronique de Liturgie. Le culte chrétien 60 (1939) S 120-126.
- 112. Chronique de Liturgie. Manifestations du culte chrétien 61 (1939) S 59-64.

Boekbesprekingen

- B.1. C. COWLEY CLARKE: *Handbook of the divine Liturgy; a brief study of the historical development of the Mass* (London 1910), in *RGSL* 9 (1910) 155-157.
- B.2. J. WICKHAM LEGG: *The Popular Use of the Athanasian Creed; an examination of time prevalent opinions* (London 1910²), in *RGSL* 9 (1910) 158-159.
- B.3. F. EHRLE - P. LIEBAERT: *Specimen Codicum Latinorum Vaticanorum*. (Bonn 1912 = Tabulae inusum scholarum III), in *Van Onzen Tijd* 13 (1912/13) 646-647.
- B.4. M. FESTUGIÈRE: *La Liturgie catholique. Essai de synthèse suivi de quelques développements (Extraits de la Revue de Philosophie)* (Maredsous 1913), in *RGr* 3 (1913) 212-213.
- B.5. M. FESTUGIÈRE: *Qu' est-ce que la Liturgie? – Sa définition, ses fins, sa mission* (Maredsous/Paris 1914), in *RGr* 4 (1914) 106.
- B.6. P. CAGIN: *L' Anaphore apostolique et ses témoins* (Paris 1919), in *ML* 4 (1919) 173-174.
- B.7. E. BISHOP: *Liturgica Historica. Papers on the Liturgy and religion life of the Western Church* (Oxford 1918), in *ML* 5 (1920) 27-28.
- B.8. *Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen, herausgegeben von Hans Lietzmann* (nrs. 26/28, 47/49, 52 en 144), in *Van Onzen Tijd* 20 (1920) 237-239.
- B.9. L. GOUGAUD: *Dévotions et pratiques ascétiques du moyen âge* (Paris 1925), in *VAL* 12 (1925/26) 93-94.
- B.10. P. DE MEESTER: *Liturgia Bizantina. Studi di Rito Bizantino. Lib. II. Parte VI (Rituale-Benedizionale Bizantino)* (Roma 1930), in *EL* 44 (1930) 331-332.
- B.11. C. MOHLBERG: *Le Pontifical Romain (EL, sept.-dec. 1931, 419-421)*, in *EL* 46 (1932) 128-129.
- B.12. P. BROWE: *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter* (München 1933), in *EL* 48 (1934) 132-133.
- B.13. Z. DE KORTE: *De Mis-liturgie* (Hilversum 1933), in *EL* 48 (1934) 271-272.
- B.14. P. LESOURD: *La butte sacrée. Montmartre, des origins au XXe siècle* (Paris 1937), in *EL* 52 (1938) 106-107.
- B.15. M. VLOBERG: *Les Fêtes de France: coutumes religieuses et populaires* (Grenoble 1936 = Art et paysages 9), in *EL* 52 (1938) 108.

2. Bibliografie Zacharias de Korte

Collegemateriaal

Collegestencils

Stencils met aantekeningen door A. Buis, in *KDC: Verzameling Losse Archivalia 840 I* [s.l.; s.n. = waarschijnlijk uit 1928]:

ZK1. Sacrorum missae rituum expositio, 22 p.

Stencils met aantekeningen door A. Buis, in *KDC: Verzameling Losse Archivalia 840 II* (Warmond 1928):

ZK2. De partibus missae mobilibus, 19 p.

ZK3. De defectibus in celebratione missae occurrentibus, 27 p.

Stencils met anonieme aantekeningen, in *KDC: Verzameling Losse Archivalia 3550* (Warmond 1934):

ZK4. De missis de requiem, p. 1-13.

ZK5. De missis votivis, p. 14-28.

Ingebonden stencils met aantekeningen van Fr. I. Wüst, in privé-bezit van prof. dr. J.Y.H.A. Jacobs [s.l.; s.n. = waarschijnlijk cursusmateriaal uit 1936/37] 99 p.

ZK6. Ons kerkgebouw, 83 p.

ZK7. De partibus missae mobilibus, 16 p.

Handboek

ZK8. *De Mis-liturgie* (Hilversum 1933) 461 p.

Boeken

1. *De Mis-liturgie* (Hilversum 1933).

2. *De Mis-liturgie* (Bussum/Antwerpen 1949 = 2^e geheel herziene druk bezorgd en van aantekeningen voorzien door G. van Nistelrooij OSB).

3. *Levenswijding door de zondagsmis. 2 delen* (Hilversum 1934-1935).

Brochures

4. N. APPELMAN - Z. DE KORTE: *Tractatus de missis de requiem atque votivis, recentioribus legibus et decretis adaptatus a Z. de Korte* (Bloemendaal 1936).

5. *De misklok luidt!* (Hilversum 1933).

Artikelen***Het R.K. Bouwblad***

6. Oriëntatie 2 (1930/31) 233-235.

Liturgisch Tijdschrift

7. De paaschkaars en haar lofzang 12-XVI (1931) 13-22.

8. Communiceeren buiten de Mis 14-XVIII (1933) 261-268.

Ons Liturgisch Tijdschrift

9. Kruis en kruisbeeld 13 (1927/28) 45-55.

10. Rondom de Paaschkaars 13 (1927/28) 103-107.

11. Psalm VIII in de liturgie 13 (1927/28) 133-138.

12. Paschen ons doopfeest 14 (1928/29) 64-70.

13. Gewijde klokken 15 (1929/30) 170-176.

14. Een boek van Kropholler 17 (1931/32) 35-41.

15. Standpunt der Kerk over de Zwarte Mis 17 (1931/32) 76-80.

16. Vraag en antwoord. Waarom éénmaal communiceeren op Kerstmis en Allerzielen? 17 (1931/32) 119-121.

17. Van onze lezers. Requiem-missen 17 (1931/32) 156-157.

18. Moderne kunst en kerkelijke wet 18 (1932/33) 13-19.

19. Waardeer ik ten volle de H. Communie? 18 (1932/33) 72-76.

20. Op verkenning 18 (1932/33) 178-183.

21. Missa dialogata 19 (1933/34) 6-11.

22. Op verkenning 19 (1933/34) 22-24.

23. Een jonge kunstenaar 19 (1933/34) 44.

24. Een moderne ziekenbursa 19 (1933/34) 70-71.

25. LITURGISCH een misbruikt woord 19 (1933/34) 101-104.

26. Vraag en antwoord 19 (1933/34) 136-138.

27. De oratie van het sanctissimum 19 (1933/34) 203-205.

28. Op verkenning 19 (1933/34) 214-217.

29. Vraag en antwoord 19 (1933/34) 218-221.

30. Liturgische dag te Poeldijk, 30 aug. 1934 19 (1933/34) 239-242.

31. Religieuze kunst naast Kerkelijke kunst 20 (1934/35) 38-42.

32. Vraag en antwoord. Op de borst slaan 20 (1934/35) 142-143.

33. Meer gemeenschapszin 20 (1934/35) 145-149.

34. Vraag en antwoord. Gedächtnis-Kirche 20 (1934/35) 190.

35. Vraag en antwoord. De Kerkgang 20 (1934/35) 235-237.

36. Wierook 21 (1935/36) 8-9.

37. H. Agnes. 21 januari 21 (1935/36) 25-31.

38. Vraag en antwoord. Slot der gebeden tot Heiligen en Blasiuszegen 21 (1935/36) 45-48.

39. Sint Liduina 21 (1935/36) 97-100.

40. Van onze beweging. Een welkom boek 21 (1935/36) 108-112.
41. Van onze beweging. Liturgische dag in Den Haag 17 juni 1936 21 (1935/36) 178-182.
42. De Mis van H. Joannes Bosco 31 januari 22 (1936/37) 25-31.
43. De Paaschmis en haar afwijkingen 22 (1936/37) 73-82.
44. De Mis van Onzen Heer Jezus Christus, den Eeuwigen Hoogepriester 22 (1936/37) 155-157.
45. Dramatiek der Doodenliturgie 22 (1936/37) 241-246.
46. De HH. Missen van Paschen en Beloken Paschen 23 (1937/38) 97-101.
47. Van onze beweging. Pastoor F.C. van Beukering. In piam memoriam 23 (1937/38) 106-107.
48. Het feest van het Allerkostbaarst Bloed 23 (1937/38) 145-152.
49. Op verkenning 23 (1937/38) 181-185.
50. Waardebepaling van den Rozenkrans 23 (1937/38) 217-222.
51. Vraag en antwoord. Gotische vorm van kasuifels 24 (1938/39) 44.
52. Het altaarkruis. Zijn wij op den goeden weg? 24 (1938/39) 64-68.
53. Bij een nieuwe uitgave der Federatie 26 (1940/41) 41-42.

Parochieblad 'De Rijngids'

(wekelijkse bijdragen; sommige daarvan zijn opgenomen in het *Liber Memorialis parociae de Bonifacii Alphen ad Rhenium I*)

54. Een nieuwe omroep, 21 oktober 1939.
55. Wij moeten een nieuwe Mis gaan leeren, 28 oktober 1939.
56. Vernieuwing van de Misweek, 1 juni 1940.
57. Na de Misweek, 8 juni 1940.
58. Een Jobstijding.
59. De nieuwe Kerstgroep.
60. Het Kerkhof.
61. De Week der Sacramenten, 31 mei 1941 en 7 juni 1941.
62. Dankbaar zijn, 21 juni 1941.
63. Houdt den dief!
64. De Kindermis.

Het Schild

65. De Liturgie der H. Mis. Inleiding 10 (1928/29) 258-260.
66. De Liturgie der H. Mis. Het laatste avondmaal 10 (1928/29) 311-315.
67. De Liturgie der H. Mis. Historische opbouw 10 (1928/29) 351-355.
68. De Liturgie der H. Mis. Symboliek der gewaden [1] 10 (1928/29) 400-404.
69. De Liturgie der H. Mis. Symboliek der gewaden [2] 10 (1928/29) 447-450.
70. De Liturgie der H. Mis. Kelk en Altaar 10 (1928/29) 496-500.
71. Correspondentie. Mozarabisch 10 (1928/29) 427-428.
72. De Liturgie der H. Mis. Voetgebed en Intrede 11 (1929/30) 22-26.
73. De Liturgie der H. Mis. Voor-Mis I 11 (1929/30) 54-60.

74. De Liturgie der H. Mis. Voor-Mis II. Epistel en Graduale 11 (1929/30) 106-111.
 75. De Liturgie der H. Mis. Het H. Evangelie 11 (1929/30) 167-170.
 76. De Liturgie der H. Mis. De Offerande 11 (1929/30) 215-219.
 77. De Liturgie der H. Mis. Het Eucharistisch Gebed 11 (1929/30) 262-266.
 78. De Liturgie der H. Mis. Het Offer en zijn vruchten 11 (1929/30) 301-307.
 79. De Liturgie der H. Mis. Het voortgezette offer 11 (1929/30) 358-362.
 80. De Liturgie der H. Mis. De offer-maaltijd 11 (1929/30) 400-406.
 81. De Liturgie der H. Mis. Ite, missa est 11 (1929/30) 452-453.
 82. Aanvulling op de Liturgie der H. Mis 11 (1929/30) 479.

Sint-Bavo

83. Celebreeren naar het volk gekeerd? 33 (1930) 351-353.
 84. Doopvont-wijding 34 (1931) 160-162.
 85. Een boek van Kropholler 34 (1931) 543-545.
 86. Capsula op Witten Donderdag 34 (1931) 89-91 en 122-124.
 87. De Oratie van het Sanctissimum 34 (1931) 137-138.
 88. Wanneer moet de Paaschaars branden? 34 (1931) 223-224.
 89. Meeleven 34 (1931) 341-343; 362-364 en 374-375.
 90. Het Mis-hooren onzer jongens 34 (1931) 579-581.
 91. Meeleven. (Geen malaisel) 35 (1932) 90-91.
 92. Statie bij het H. Kruis van Jeruzalem 35 (1932) 115-118.
 93. Beeldenbedekking. Haar geschiedenis en haar wetgeving 35 (1932) 128-130.
 94. Leven met de Kerk. Eerste zondag van de Advent 35 (1932) 570-572.
 95. Modellen van met de hand geschilderde Liturgische Paaschaarsversieringen. Gebr. Bolsius, Schijndel 35 (1932) 585-586.
 96. Leven met de Kerk. Derde Zondag van de Advent 35 (1932) 595-597.
 97. Leven met de Kerk. Kerstmis 35 (1932) 618-621.
 98. Leven met de Kerk. Feest van de H. Familie 36 (1933) 5-6.
 99. Leven met de Kerk. 3^e Zondag na Driekoningen 36 (1933) 27-28.
 100. Leven met de Kerk. Vijfde Zondag na Driekoningen 36 (1933) 51-52.
 101. Leven met de Kerk. Zondag Sexagesima 36 (1933) 75-77.
 102. Leven met de Kerk. 1ste Vasten-Zondag: Invocabit 36 (1933) 101-102.
 103. Leven met de Kerk. Derde Vasten-Zondag: Oculi 36 (1933) 123-124.
 104. Leven met de Kerk. Passie-Zondag 36 (1933) 150-151.
 105. Leven met de Kerk. Paschen 36 (1933) 177-178.
 106. Leven met de Kerk. Tweede Zondag na Paschen: de Goede Herder 36 (1933) 199-200.
 107. Leven met de Kerk. Rozen-Zondag 36 (1933) 248-249.
 108. Leven met de Kerk. Triniteit 36 (1933) 272-273.
 109. Leven met de Kerk. Vertrouwen op den Goeden Herder 36 (1933) 294-295.
 110. Leven met de Kerk. De Liefde 36 (1933) 320-321.

111. Leven met de Kerk. Vrucht voortbrengen! 36 (1933) 343.
112. Leven met de Kerk. De adem van Gods Geest 36 (1933) 354-355.
113. Leven met de Kerk. 16de Zondag na Pinksteren 36 (1933) 451-453.
114. Leven met de Kerk. 18de Zondag na Pinksteren 36 (1933) 476-478.
115. Leven met de Kerk. 19de Zondag na Pinksteren 36 (1933) 488-489.
116. Leven met de Kerk. 20ste Zondag na Pinksteren: In Ballingschap 36 (1933) 498-499.
117. Leven met de Kerk. 22ste Zondag na Pinksteren 36 (1933) 522-524.
118. Leven met de Kerk. 23ste Zondag na Pinksteren 36 (1933) 534-535.
119. Leven met de Kerk. Laatste Zondag na Pinksteren. Rijp voor den hemel 36 (1933) 560-561.
120. Leven met de Kerk. 2de Zondag van den Advent. Hoop op de zegeningen van Christus' komst 36 (1933) 583-584.
121. Leven met de Kerk. Zondag onder het octaaf van Kerstmis: De Koning in de kribbe 36 (1933) 619-620.
122. Leven met de Kerk. Tweede Zondag na Driekoningen: Vrede op aarde 37 (1934) 15-18.
123. Leven met de Kerk. Septuagesima 37 (1934) 42-46.
124. Leven met de Kerk. Quinquagesima: Wij gaan op naar Jerusalem 37 (1934) 75-78.
125. Leven met de Kerk. Tweede Zondag van de Vasten 37 (1934) 110-113.
126. Leven met de Kerk. Vierde Zondag van de Vasten: Laetare 37 (1934) 140-144.
127. Leven met de Kerk. Palm-zondag: Het opwekkend voorbeeld van den lijdenden Christus 37 (1934) 167-171.
128. Leven met de Kerk. Beloken Paschen: Standvastig in het geloof! 37 (1934) 203-207.
129. Leven met de Kerk. Derde Zondag na Paschen: De christen een vreemdeling op de wereld 37 (1934) 232-236.
130. Leven met de Kerk. Vijfde Zondag na Paschen: Een nieuwe wereld 37 (1934) 266-270.
131. Leven met de Kerk. Pinksteren: De Kerk Gods volwassen 37 (1934) 303-309.
132. Leven met de Kerk. Tweede Zondag na Pinksteren: Gods liefde vraagt wederliefde 37 (1934) 331-335.
133. Leven met de Kerk. Vierde Zondag na Pinksteren: Het Triumfkruis 37 (1934) 365-369.
134. Leven met de Kerk. Negende Zondag na Pinksteren: God straft het kwaad 37 (1934) 460-464.
135. Leven met de Kerk. Elfde Zondag na Pinksteren: Doopherinnering 37 (1934) 498-502.
136. Leven met de Kerk. 13de Zondag na Pinksteren: Dank en Ondank 37 (1934) 518-523.

137. Leven met de Kerk. 15de Zondag na Pinksteren: Herfstgedachten 37 (1934) 556-560.
138. Gulden Mis; ook wel: Moeder-mis, reizigers- of schippers-mis genoemd 38 (1935) 776-777.
139. H. Sacramentsdag 39 (1936) 366-367.
140. Het Allerkostbaarst Bloed (Feestdag: 1 Juli) 39 (1936) 427-429.
141. Nieuwe uitgave van het Haarlemsch Proprium Missalis 39 (1936) 680.
142. Kindermis en Kindercommunie 40 (1937) 211-212.
143. Kerkwijdingsfeest. Denkt aan onze arme parochies 40 (1937) 398-399.

Boekbesprekingen

- B.1.** L. BOPP: *Liturgische Erziehung* (Freiburg), in *s* 11 (1929/30) 237.
- B.2.** R. TIPPMANN: *Liturgische Fastenpredigten* (Freiburg), in *s* 11 (1929/30) 473-474.
- B.3.** E. FLES - TH. WESTERWOUTD: *Handboek der kunstgeschiedenis* (Den Bosch 1933), in *s* 15 (1933/34) 424-425.
- B.4.** A. WINTERSIG: *Liturgie und Frauenseele* (Freiburg im Br. 1932), in *OLT* 19 (1933/34) 82-83.
- B.5.** P. VAN DER KAMP: *Verhaal over Liturgische gewaden en nog wat* (Wassenaar [z.j.]), in *OLT* 19 (1933/34) 83.
- B.6.** *Nederlands directorium* (Amsterdam 1935), in *OLT* 21 (1935/36) 120.
- B.7.** M. MONTESSORI: *Leven in Christus (Liturgische studies voor de jeugd)* (Hilversum 1936), in *OLT* 21 (1935/36) 258.
- B.8.** R. DE SMET: *De Liturgie van Rome. Een handboek voor leken* (Maastricht 1936), in *OLT* 21 (1935/36) 258-259.
- B.9.** F.J. SHEEN: *Het Leven van al wat leeft* ('s-Hertogenbosch 1934), in *OLT* 21 (1935/36) 260.
- B.10.** A. CROEGAERT: *Tractatus de Rubricis Missalis Romani* (Mechliniae 1935), in *OLT* 22 (1936/37) 23-24.
- B.11.** J. VAN DER STAPPEN: *Caeremoniale, ad normam recent. decretorum accomodatam opera Ang. Croegaert* (Mechliniae 1933), in *OLT* 22 (1936/37) 46-47.
- B.12.** J. KEULERS: *Bijbelsche Geschiedenis* (Roermond/Maaseik 1937²), in *OLT* 23 (1937/38) 95.

3. Bibliografie Jan Prein

Collegemateriaal

Onuitgegeven originele collegetraktaten van de docent, in Universiteitsbibliotheek Utrecht, Thomaasse-collectie:

- JP1.** Inleiding op de geschiedenis van de Romeinsche Misritus ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] ca 1936) 80 p.
- JP2.** Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins brevier ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1939) 59 p.
- JP3.** Geschiedkundige aantekeningen over de sacramenten ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1940) 72 p.
- JP4.** Het kerkelijk jaar ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1941²) 63 p.
- JP5.** Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins brevier ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1943²) 105 p.
- JP6.** Geschiedkundige aantekeningen bij de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1944²) 116 p.
- JP7.** Het kerkelijk jaar ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1946³) 197 p.
- JP8.** Geschiedkundige aantekeningen bij de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1949³) 115 p.
- JP9.** Het kerkelijk jaar ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1950⁴) 205 p.
- JP10.** Geschiedenis van de Romeinse Mis-ritus ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1951³) 174 p.
- JP11.** Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins brevier ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1952³) 145 p.
- JP12.** Geschiedkundige aantekeningen bij de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1953⁴) 154 p.

Onuitgegeven collegetraktaten voor studenten, via prof. dr. H. Wegman in het privé-bezit van prof. dr. G. Rouwhorst:

- JP13.** Geschiedenis van de Romeinse Mis-ritus ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1951³) 174 p.
- JP14.** Geschiedkundige aantekeningen over het Romeins brevier ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1952³) 145 p.
- JP15.** Geschiedkundige aantekeningen bij de Romeinse ritus van sacramenten en sacramentalia ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1953⁴) 154 p.
- JP16.** Het kerkelijk jaar ([Rijnsenburg]:[Grootseminarie] 1954^{5?}) 186 p.

JP17. *Onuitgegeven collegetraktaten voor studenten, in KDC: Verzameling Losse Archivalia* 244.

Naslagwerken

1. J. GROOT (red.): *Encyclopedie van het christendom. Katholieke deel* (Amsterdam/Brussel 1956):
 - a) Lamennais, Hugues Félicité Robert de 520.
 - b) Martelaarsacten 559.
 - c) Martelarenverering 559.
2. L. BRINKHOFF e.a. (reds.): *Liturgisch Woordenboek I* (Roermond/Maaseik 1958-1962):
 - a) Boeken. I. liturgische, latijnse 287-292.
 - b) Dodenliturgie. II. De bronnen van de huidige ritus; III. Geschiedenis van de romeinse ritus; IV. De betekenis van de uitvaarritus; V. Het proprium bij de begrafenis 544-551.

Reeksen

3. *De maaltijd des Heren: studie over de eucharistieviering in de apostolische tijd* (Utrecht 1956 = De eredienst der kerk 5).

Brochures

4. *De nieuwe huwelijksritus: toelichting voor de geestelijkheid* (Hilversum 1957).

Artikelen

Analecta Aartsbisdom Utrecht

5. De oorsprong van de liturgische huwelijksluiting in de romeinse ritus 28 (1955) 50-60.
6. Het Brevieren vanaf 1 januari 1956 28 (1955) 140-142.
7. Afwijkingen in de Miscelebratie en het Brevieren gedurende de Goede-Week 29 (1956) 48-50.
8. Mis en Brevier in de Goede Week 30 (1957) 46-48.

Getuigenis

9. Epifanie 1.1 (1956) 53-59.

Nederlandse Katholieke Stemmen

10. Het ontstaan van de huidige Romeinse Vorm-ritus 43 (1947) 104-114.
11. Het ideale Misformulier 46 (1950) 353-364.
12. Miscellanea. Pius X zalig verklaard 47 (1951) 204-209.
13. De Paasvigilie in de Romeinse Liturgie 48 (1952) 50-69.
14. Het Liturgisch Congres te Lugano 49 (1953) 325-333.
15. Mgr. Dr. A.C.M. Schaepman, redacteur NKS. 1900-1932 50 (1954) 372-373.

16. Nieuwere literatuur over het Misoffer 51 (1955) 222-226.
 17. Actieve deelname door de 'Gemeenschapsmis'. Verantwoording van een experiment 53 (1957) 1-13.

Ons Liturgisch Tijdschrift

18. Zondag I 10 (1924/25) 161-166.
 19. Zondag II 11 (1925/26) 15-19.
 20. De kruisverering op Goeden Vrijdag 12 (1926/27) 65-76.
 21. Erat Jesus eiiciens daemonium 14 (1928/29) 33-38.

Tijdschrift voor Liturgie

22. De Oratie van S. Michaël 26/27 (1942/43) 87-89.
 23. Waarom werd de Paasvigilie in de loop der eeuwen vervroegd 35 (1951) 194-198.
 24. Nederlands nieuwe Proprium van S. Willibrord 35 (1951), 233-241.
 25. De lezingen in de Paasvigilie. Een liturgie-historisch, exegetisch en pastoraal commentaar op de nieuwe Ordo Sabbati Sancti 37 (1953) 57-80.
 26. Het Canticum 'Sicut cervus' in de Ordo Sabbati Sancti van 1952 37 (1953) 123-125.
 27. Causerie naar aanleiding van de plannen tot uitgave van een Nederlands ritueel 37 (1953) 184-191.
 28. Kan men de twaalf-lezingen-reeks beschouwen als de weergave van de oude Romeinse traditie? 37 (1953) 238-242.
 29. Genootschap voor Liturgiestudie 1953 38 (1954) 176-180.
 30. De geschiedenis van de Romeinse vormritus 39 (1955) 199-218.
 31. Slotwoord op de liturgische studiedagen van het Genootschap te Heeswijk 40 (1956) 129 en 174-175.
 32. Parochiealtaar en Tabernakel 40 (1956) 300-304.
 33. Discussie om de gemeenschapsmis: I. Het ceremonieel van de gelezen gemeenschapsmis en III. Een nadere toelichting 41 (1957) 187-190 en 197-207.

Herziening uitgaven

34. J. DE JONG: *Handboek der kerkgeschiedenis (in 4 delen)* (Utrecht 1947-1949 = 4^e herziene en verbeterde editie door R.R. Post).
 35. W. NOLET - J. PREIN: *Beknopt handboek der kerkgeschiedenis* (Nijmegen 1948 = 4^e herziene editie).

Boekbesprekingen

- B.1.** P. PAULINUS: *Rubricarum ac caeremoniarum Promptuarium* (Gemert 1935), in *AU* 8 (1935) 127-128.

- B.2.** P. PARSCH: *Het jaar des Heren, onze weg door het Kerkelijk Jaar. Deel I – De Kerstkering* (Oldenzaal 1935), in NKS 35 (1935) 348-351.
- B.3.** P. BAYARD: *L' action liturgique*, in OLT 21 (1935/36) 65-66.
- B.4.** N. APPELMAN - Z. DE KORTE: *Tractatus de Missis de Requiem atque votivis* (Bloemendaal 1936), in NKS 36 (1936) 192.
- B.5.** A. VAN DUINKERKEN: *Verscheurde Christenheid* (Hilversum 1937), in NKS 37 (1937) 336.
- B.6.** J. STAM: *George Tyrrell* (Utrecht 1938), in NKS 38 (1938) 285.
- B.7.** E. HENDRIX: *Russisch Christendom* (Amsterdam 1937), in NKS 38 (1938) 286-287.
- B.8.** H. URS VON BALTHASAR: *Die "gnostischen Centurien" des Maximus Confessor* (Freib. im Br. 1941), in NKS 41 (1941/45) 317.
- B.9.** B. VAN BILSEN: *De invloed van Zeger Bernard van Espen op het ontstaan van de Kerk van Utrecht* (Den Haag 1944), in NKS 42 (1946) 182.
- B.10.** H. BERKHOF: *Geschiedenis der kerk* (Nijkerk 1946), in S 24 (1946/47) 9-13.
- B.11.** H. PORTMANN: *Kardinal von Galen* (Münster im W. 1950²), in NKS 46 (1950) 381.
- B.12.** *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum met inleidingen en verklaringen* (Utrecht/Brussel 1950³), in NKS 47 (1951) 347-348.
- B.13.** B. ALTANER: *Patrologie* (Freiburg 1950²), in NKS 47 (1951) 256.
- B.14.** J. VAN DEN BESSELAAR: *Cassiodorus Senator. Leven en werken van een staatsman en monnik uit de zesde eeuw* (Haarlem/Antwerpen 1950), in NKS 47 (1951) 127-128.
- B.15.** P. CONSTANTINUS: *Liturgie en Kerkelijke Kunst* (Bilthoven/Antwerpen 1950²), in NKS 47 (1951) 320.
- B.16.** E. DEKKERS: *Tertullianus en de geschiedenis der Liturgie* (Brussel/Amsterdam 1947), in NKS 47 (1951) 160.
- B.17.** J. DE LEPPER: *De voorgeschiedenis van het Seminarie Ypelaar* (Tilburg 1950), in NKS 47 (1951) 127.
- B.18.** X.: *Bijdrage tot de Kerkgeschiedenis van Friesland* (Franeker 1951), in NKS 48 (1952) 166.
- B.19.** A. CROEGAERT: *Doopsel, Vormsel, Eucharistie, Sacramenten van de Christelijke Inwijding* (Brugge 1951²), in NKS 48 (1952) 103.
- B.20.** L. EISENHOFER: *Grundriss der Liturgik des Römischen Ritus* (Freiburg 1950⁵), in NKS 48 (1952) 29-30.
- B.21.** W. NOLET - P. BOEREN: *Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951), in NKS 48 (1952) 348-349.
- B.22.** *Corpus Christianorum – Series Latina. Vol. I Tertulliani opera. Pars I Opera Catholica. Afl. 1* (Turnhout 1952), in NKS 50 (1954) 239-240.
- B.23.** L. ROGIER: *Beschouwingen en onderzoek – Historische studies* (Utrecht 1954), in NKS 52 (1956) 263.
- B.24.** A. VERMEULEN: *The semantic development of Gloria in early-Christian Latin* (Nijmegen 1956), in NKS 53 (1957) 236.

4. Bibliografie Theo Vismans

Collegemateriaal

Collegeaantekeningen

ThV1. *Collegeaantekeningen Albertinum (1959-1960)*, in privé-bezit van J. Möhlmann OP

- Geschiedenis van de Liturgische Beweging (1,5 p.)
- Gemeenschapsmis, 24 november 1959 (2,5 p.)
- De heilige Mis (1 p.)
- Sacramenten (5 p.)
- Volkstaal in de liturgie (3,5 p.)
- Liturgie en persoonlijke vroomheid (1 p.)
- Liturgie en catechese (1 p.)
- Liturgische praktijk, aantekeningen, 17 februari 1960 (2 p.)
- Avondoefening (2 p.)

Collegestencils

Ingebonden collegestencils Grootseminarie Haaren bisdom 's-Hertogenbosch (1954-1957), via prof. dr. G. Lukken in het privé-bezit van dr. L. van Tongeren:

- ThV2.** Cursus liturgie, 24 p. [z.j.].
- ThV3.** Liturgie van de sacramenten, 24 p. [z.j.].
- ThV4.** De liturgie van de Mis, 37 p. + Teksten, 18 p.[z.j.].

Ingebonden collegestencils Grootseminarie Haaren bisdom 's-Hertogenbosch (1959-1964), via prof. dr. G. Lukken in privé-bezit van dr. L. van Tongeren:

- ThV5.** Inleiding tot de liturgie, 48 p. + Documenten, 4 p. (1959-1960).
- ThV6.** De liturgie van de Mis, 60 p. + Teksten, 25 p. (1960-1961).
- ThV7.** De Kerkelijke getijden, 48 p. + Documenten, 19 p. (1961-1962).
- ThV8.** Sacramentele liturgie, 56 p. + Documentatie, 17 p. (1962-1963).
- ThV9.** Algemene inleiding tot de liturgie van de katholieke kerk, 73 p. (1963-1964).

Collegestencils Grootseminarie Haaren bisdom 's-Hertogenbosch (1956-1960), in privé-bezit van dr. J. Peijnenburg.

- ThV10.** De liturgie van de Mis, 37 p. + Teksten, 18 p. (1957-1958).
- ThV11.** Capita selecta over het proprium van brevier en missaal, 27 p. + Documenten, 16 p. (1958-1959).

ThV12. Inleiding tot de liturgie, 48 p. + Documenten, 4 p. (1959-1960).

Collegestencils Albertinum Nijmegen (1959-1961), via J. Wenting OP in het bezit van KDC : Archief Wenting 5:

ThV13. Inleiding tot de liturgie, 48 p. + Documenten, 4 p. (1959-1960).

ThV14. De liturgie van de Mis, 60 p. + Teksten, 25 p. (1960-1961).

ThV15. Capita selecta over het proprium van brevier en missaal, 27 p. + Documenten, 16 p.[z.j.] (1958-1959?).

ThV16. De beleving van de liturgie in het Dominicaanse leven, 10 p. [z.j.].

Collegestencils Albertinum Nijmegen (1959-1961), uit privé-bezit K. Derksen OP bewaard in *Provinciaal archief Nederlandse dominicanen*:

ThV17. Inleiding tot de liturgie, 48 p. + Documenten, 4 p. (1959-1960).

ThV18. De liturgie van de Mis, 60 p. + Teksten, 25 p. (1960-1961).

ThV19. Sacramentele liturgie, 56 p. + Documentatie, 17 p. (1962-1963).

ThV20. Capita selecta over het proprium van brevier en missaal, 27 p. + Documenten, 16 p. (1955-1960).

ThV21. Cursus liturgie, 24 p. (1958-1962).

ThV22. *Collegestencil: Onderwerpen voor een scriptie 1957/58*, in KDC : Archief G.M. Lukken 213.

Dissertatie

1. *De geschiedenis van het Ambrosiaanse Doopritueel* (Rome 1942 = onuitgegeven dissertatie *Angelicum*).

Naslagwerken

2. TH. VISMANS - H. BRINK - G. KRELING (reds.): *Theologisch woordenboek. 3 delen* (Roermond 1952-1958):

- a) Allerheiligen 101.
- b) Amalarius 119.
- c) Anamnese 136-137.
- d) Anaphora 137.
- e) Avondmis 364-365.
- f) Breviergebed 646-651.
- g) Concelebratio 867-868.

- h) Consecratie 887-888.
- i) Dodenliturgie 1072-1073.
- j) Epiphanie 1365.
- k) Feest 1501-1504.
- l) Gregoriaanse Missen 2098-2099.
- m) Litanie 2988.
- n) Liturgie 2988-3001.
- o) Liturgisch gebed 3001-3002.
- p) Liturgische beweging 3002-3003.
- q) Mediator Dei 3190-3192.
- r) Paasbiecht 3699.
- s) Paascommunie 3699.
- t) Paasfeest 3699-3701.
- u) Pinksterfeest 3879.
- v) Ritencongregatie 4139-4140.
- w) Ritus 4143.
- x) Rubriek 4171.
- y) Teerspijze 4467-4468.
- z) Testamentum Domini nostri Iesu Christi 4479.
- a.1) Zondag 5026.

3. TH. VISMANS - L. BRINKHOFF: *Kritische Bibliografie der Liturgie* (Nijmegen 1959 = *Bibliographia ad usum seminariorum 1*).

4. FRANSE VERTALING VAN DE DUITSTALIGE VERSIE: *Bibliographie analytique de la liturgie* (Nijmegen 1960 = *Bibliographia ad usum seminariorum 1*).

5. ENGELSE VERTALING VAN DE DUITSTALIGE VERSIE: *Critical bibliography of liturgical literature* (Nijmegen 1961 = *Bibliographia ad usum seminariorum 1*).

6. L. BRINKHOFF e.a. (reds.): *Liturgisch Woordenboek I* (Roermond/Maaseik 1958-1962):

- a) Acta sanctorum 40.
- b) Adam van St. Victor 48.
- c) Ado van Vienne 51.
- d) Agobardus 81-82.
- e) Albertus de Grote OP 85.
- f) Alcuin Club 85.
- g) Alcuinus 85-87.
- h) Alfonzo, Pio OSB 88.
- i) Amalarius 126-127.
- j) Ambrosius 144.
- k) Analecta Hymnica 150-151.
- l) Andrieu, Michel 157-158.

- m) Aufklärung 196-198.
- n) Barok 210-211.
- o) Baronius, Caesar 211-212.
- p) Bernareggi, Adriano 252.
- q) Bernhardus 253-254.
- r) Bernold van Constanz 254.
- s) Beroldus 254.
- t) Bibel und Liturgie 261-262.
- u) Bishop, Edm. 273-274.
- v) Blume, Cl. SJ 284-285.
- w) Bock, F. 285.
- x) Bohatta, H. 303-304.
- y) Bollandisten 304.
- z) Bourque, E. 312-313.
- a.1) Brightman, F.E. 328.
- b.1) Browe, P. 330.
- c.1) Bucer, M.B. 335-336.
- d.1) Canones Hippolyti 351.
- e.1) Cassianus, Joannes 366-369.
- f.1) Chevalier, Ulysse 389-390.
- g.1) Comes 431.
- h.1) Connolly, Richard Hugh OSB 458-459.
- i.1) Consuetudines 472-473.
- j.1) Credo 482-483.
- k.1) Damasus I 495-496.
- l.1) Daniel, Hermann, Adalbert 496-497.
- m.1) Delehay, Hippolyte SJ 514-515.
- n.1) Denzinger, H.J. SJ 515.
- o.1) Deo gratias 515-516.
- p.1) Diaria 527.
- q.1) Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie 527-528.
- r.1) Diurnale 541.
- s.1) Dix, Gregory OSB 541-542.
- t.1) Dölger, Franz Joseph 553-554.
- u.1) Dominicanen 558-567.
- v.1) Doopsel. III. De ontwikkeling van de romeinse doopliturgie tot het RR; IV. De doopordines van het RR; V. De dooprutus van de oosterse liturgieën 598-605.
- w.1) Dotta, Cesare 615.
- x.1) Dreves, Guido Maria 621-622.
- y.1) Drews, Paul 622.
- z.1) Du Cange 626.
- a.2) Duchesne, Louis-Maria-Olivier 627-628.

- b.2) Durandus van Mende 638-640.
- c.2) Ebner, Adalbert 641.
- d.2) Ecclesia Orans 642.
- e.2) Editio typica – iuxta typica I 642-643.
- f.2) Ehrensberger, Hugo 651.
- g.2) Eisenhofer, Ludwig 655.
- h.2) Emonds, Hilarius OSB 657-658.
- i.2) Ephemerides liturgicae 681-682.
- j.2) Ephpheta-ritus 682-683.
- k.2) Férotin, Marius OSB 749-750.
- l.2) Ferreri, Zacharias 750-751.
- m.2) Festugière, Maurice OSB 751-752.
- n.2) Flicoteaux, Emmanuel OSB 756.
- o.2) Florus van Lyon 756-758.
- p.2) Forbes, Alexander Penrose 758-759.
- q.2) Forbes, George Hay 759.
- r.2) Fortescue, Adrian 759-760.
- s.2) Franz, Adolph 771-772.
- t.2) Funk, Franz Xaver 775-776.
- u.2) Gallicaanse liturgie 777-778.
- v.2) Gardellini, Aloisius 778-779.
- w.2) Gavanti, Bartholomaeus 779-780.
- x.2) Gelasius I 813-816.
- y.2) Geloofsbelijdenis 826-827.
- z.2) Gerbert (von Hornau), Martinus OSB 855-857.
- a.3) Germanus van Parijs, Pseudo 858.
- b.3) Gihl, Nikolaus 867.
- c.3) Gilbertijnen 867.
- d.3) Goar, Jacobus OP 873.
- e.3) Gotiek 908-910.
- f.3) Gregorius VII, H. 925-926.
- g.3) Grisar, Hartmann SJ 927-928.
- h.3) Henry Bradshaw Society 991-992.
- i.3) TH. VISMANS - W. DE WOLF: Historia 996-997.
- j.3) Hittorp, Melchior 997.
- k.3) Homiliarium 998-999.
- l.3) Honorius Augustodunensis 1002-1003.
- m.3) TH. VISMANS - R. DUBOIS: Hucusque 1013.
- n.3) Hugo van St. Cher OP 1015.
- o.3) Huiscommunie 1015-1016.
- p.3) Humanisme 1021-1022.
- q.3) Innocentius I 1059-1060.
- r.3) Intinctio II 1078-1079.

- s.3) Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 1112.
- t.3) Jeruzalem I 1114-1123.
- u.3) Johannes Diaconus 1165-1166.
- v.3) Johannes van Avranches 1168.
- w.3) Kapittel I en II 1222-1223.
- x.3) Karel de Grote 1225-1228.
- y.3) Keltische liturgie 1261-1263.
- z.3) TH. VISMANS - A. HOLLAARDT: Kerkelijk jaar 1303-1310.

7. L. BRINKHOFF e.a. (reds.): *Liturgisch Woordenboek II* (Roermond 1965-1968):

- a) Kirsch, Johann Peter 1347.
- b) Lanfrancus 1431-1432.
- c) Lauden 1439-1440.
- d) Laus tibi, Domine, rex aeternae gloriae 1446-1447.
- e) Le Brun, Pierre 1448-1449.
- f) Leclercq, Henri 1449-1450.
- g) Lectio brevis 1450.
- h) Legge, John Wickham 1463-1464.
- i) Leidradus van Lyon 1464-1465.
- j) Lérins, L. 1485.
- k) Leroquais, V.-M. 1485-1486.
- l) Liber Diurnus 1520-1521.
- m) Liber Pontificalis 1523-1524.
- n) Liturgie und Mönchtum – Laacher Hefte 1597-1597.
- o) Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 1597-1598.
- p) Löw, J. CSSR 1620-1621.
- q) Lucernarium 1621-1624.
- r) Lyon, liturgie 1634-1638.
- s) Mabillon, J. OSB 1647-1649.
- t) Magistretti, M. 1649-1650.
- u) Mainz 1650-1651.
- v) Max (Maximilianus), Prins van Saksen 1681-1682.
- w) Meester, Pl. de, OSB 1690-1691.
- x) Mercati, G. 1703-1704.
- y) Metten 1705.
- z) Metz 1705-1707.
- a.1) Micrologus de ecclesiasticis observationibus 1710-1711.
- b.1) Misverklaring 1757-1761.
- c.1) Mohlberg, L. 1767-1768.
- d.1) Monumenta Ecclesiae Liturgica 1784.
- e.1) Monza 1784-1785.
- f.1) Munda cor meum 1825.
- g.1) Musaeus van Marseille 1828-1829.

- h.1)** Nicetas van Remesiana 1894-1895.
- i.1)** Nieuwbarn, M.C. OP 1895-1896.
- j.1)** Octavarium Romanum 1920.
- k.1)** Offerenda 1937.
- l.1)** Officium 1965.
- m.1)** Officium capituli 1965-1966.
- n.1)** Oratio post evangelium 2056.
- o.1)** Ordines Romani 2061-2066.
- p.1)** Ordo 2066-2067.
- q.1)** Oud-Gallicaanse liturgie 2084-2094.
- r.1)** Paasmaan 2109.
- s.1)** Paastabel 2112-2113.
- t.1)** Pamelius 2137-2138.
- u.1)** Paulus Diaconus 2174.
- v.1)** Peterson, Erik 2189.
- w.1)** Petrus, Liturgie van 2195.
- x.1)** Pius V 2207-2208.
- y.1)** Post eucharistia (m) 2239.
- z.1)** Post mysterium 2239.
- a.2)** Post nomina 2239.
- b.2)** Post orationem dominicam 2239.
- c.2)** Post precem 2239.
- d.2)** Post prophetiam 2240.
- e.2)** Post sanctus 2240.
- f.2)** Post secreta 2240.
- g.2)** Praefatio 2242-2243.
- h.2)** Pretiosa 2269.
- i.2)** Prophetia 2292.
- j.2)** Psalmcollecten 2307-2308.
- k.2)** Psalmellus 2308.
- l.2)** Psalmtitels 2330-2331.
- m.2)** Rahmani, Ignatius Ephraem II 2351-2352.
- n.2)** Ravenna 2352-2354.
- o.2)** Reallexikon für Antike und Christentum (RAC) 2354.
- p.2)** Reichenau 2372-2373.
- q.2)** Renaissance 2379-2380.
- r.2)** Rhabanus (of Hrabanus) Maurus 2402.
- s.2)** Rheinau 2402-2403.
- t.2)** Romantiek 2429-2430.
- u.2)** Rossi, G.B. de 2450-2451.
- v.2)** Rotulus 2451-2452.
- w.2)** Rücker, A. 2459.
- x.2)** Sacramentarium Triplex 2493.

- y.2) Sailer, J.M. 2499-2500.
- z.2) Schuster, I. 2533-2534.
- a.3) Séjourné, P. OSB 2537.
- b.3) Serapion, Euchologion van 2539-2540.
- c.3) Sicardus van Cremona 2549-2550.
- d.3) Sidonius Apollinaris 2550-2551.
- e.3) Statute Ecclesiae Antiqua 2584-2585.
- f.3) Stowe, Missaal van 2597.
- g.3) Supplement op het Hadrianum (van Alcuinus?) 2606-2607.
- h.3) Theodorus van Mopsueste 2662-2664.
- i.3) Theodulphus van Orleans 2664-2665.
- j.3) Theotinchus, Comes van 2668-2669.
- k.3) Tradition psalmodum 2695-2696.
- l.3) Trente, Concilie van 2699-2707.
- m.3) Vere sanctus 2776.
- n.3) Verlichting 2776-2777.
- o.3) Viaticum 2810-2811.
- p.3) Victor van Capua 2813.
- q.3) Walafridus Strabo 2893.
- r.3) Wetenschap der liturgie 2913-2914.
- s.3) Witzel (Wicelius), G. 2929-2931.
- t.3) Yvo (Ivo) van Chartres 2949-2950.
- u.3) Ziekencommunie 2986-2987.
- v.3) Ziekenliturgie 2987-2988.
- w.3) Ziekenzalving 2988-2991.

Reeksen

- 8. TH. VISMANS - B. MOL: *Leerplan godsdienstonderrijns VGLO* ([s.l.] 1951 = VGLO-cursussen; les 3).
- 9. *Liturgie en persoonlijke Vroomheid* (Hilversum 1951 = Paulus-reeks 552).
- 10. *De plaats van de liturgie in het godsdienstig leven* (Utrecht 1954 = De eredienst der kerk 2).

Brochures

- 11. L. VAN AMELSVOORT - TH. VISMANS - C. NEFKENS: *Mogelijkheden en moeilijkheden bij het bidden van religieuzen* (Utrecht 1974).

Artikelen

De Bazuin

- 12. Onze Eredienst. De nieuwe Encycliek over de liturgie 31.2 (1948) 4.

13. Onze Eredienst. Een belangrijk document 31.3 (1948) 3.
14. Onze Eredienst. Waarvoor dient de liturgie? 31.5 (1948) 3.
15. Onze Eredienst. De heiligende kerk 31.6 (1948) 3.
16. Onze Eredienst. De uitwendigheid en de innerlijkheid van de Liturgie 31.7 (1948) 3.
17. Onze Eredienst. Liturgie en persoonlijk gebed 31.9 (1948) 3.
18. Onze Eredienst. Het algemene en het bijzondere priesterschap 31.13-14 (1948) 6.
19. Onze Eredienst. De priester in de liturgie 31.15 (1948) 4.
20. Onze Eredienst. Priester en gelovigen bij de H. Mis 31.16 (1948) 3.
21. Onze Eredienst. De Mis en zijn ceremoniën 31.21 (1948) 4.
22. Onze Eredienst. De voetgebeden 31.22 (1948) 3.
23. Onze Eredienst. De introïtus of intredezing 31.25 (1948) 3.
24. De kyrië 31.29 (1948) 3.
25. De gloria 31.32 (1948) 2.
26. Nationale feestdagen. Geen weerklank in de Liturgie? 31.35 (1948) 2.
27. In de geest van waarheid. De liturgische groet 32.1 (1948) 4.
28. Het eerste gebed 32.3 (1948) 4.
29. In geest en waarheid. 'Door Christus onze Heer' 32.12 (1948) 4.
30. Waar komt onze Kerstliturgie vandaan? 32.13 (1948) 6-7.
31. Katholieke gebruiken. De blasius-zegen 32.18 (1949) 6.
32. Doe het bewust! Belijdenis in stof en as 32.22 (1949) 6.
33. Quatertemperdagen van de Vasten 32.23 (1949) 6.
34. Liturgie: Vierde week van de Vasten 32.26 (1949) 6.
35. Palmzondag 32.28 (1949) 6.
36. Het Doopsel: beslissing voor ons leven 32.29 (1949) 4-5.
37. Biddend door de rijpende natuur. Liturgie van de kruisdagen 32.34 (1949) 7.
38. Volkstaal in de Liturgie. 'Gebeurt er nu ook iets?' 32.47-48 (1949) 1.
39. Tien jaar graven onder fundamenteën 32.45 (1949) 3.
40. Zo ontstond en groeide het weesgegroet 32.31 (1949) 4-5.
41. Om de moeilijkheden het hoofd te bieden. Meer waardering voor het H. Vormsel 32.36 (1949) 3.
42. Het katholieke boek. Onverschillig publiek houdt vooruitgang tegen 33.1 (1949/50) 7.
43. Meer deelname aan de Zondags-Vespers 33.4 (1949/50) 30.
44. Tekens die wij moeilijk verstaan... om verschillende redenen... 33 (1949/50) 59.
45. Verstaan wij de taal van de Goddelijke Liturgie? 33 (1949/50) 67.
46. Het zegel der eenheid 33 (1949/50) 127.
47. 2 februari: Maria Lichtmis 33 (1949/50) 148.
48. Meeleven met de doopleerlingen 33 (1949/50) 179.
49. Het Vormsel: bezegeling met de geest van Christus 33 (1949/50) 275.
50. Herdenking Prof. Dr. G. van der Leeuw 34.11 (1950/51) 85.

51. Hervormde eredienst. 'Een Katholieke liturgie volgens Hervormde ritus' 34.27 (1950/51) 209-210.
52. De Liturgische Beweging in de Hervormde Kerk 34.39 (1950/51) 311.
53. Weesgegroetjes ter ere van St. Antonius 35.36 (1951/52) 4.
54. Bedoeling van de H. Mis voor overledene 35.37 (1951/52) 3.
55. Christus vergeleken met pelikaan? 35.38 (1951/52) 3.
56. De katafalk 35.45 (1951/52) 3.
57. De vasten is het begin van Pasen 36.20 (1952/53) 4-5.
58. Moet de 'liturgie' de 'devoties' vervangen? 36.25 (1952/53) 2-3.
59. Goede Vrijdag hoort bij Pasen 36.25 (1952/53) 6-7.
60. H. Mis in de landstaal 36.26 (1952/53) 2.
61. Pasen: de meest radicale wereldrevolutie uitgedrukt in de paassymbolen 36.26 (1952/53) 6-7.
62. Het minst bekende Sacrament 36.32 (1952/53) 6-7.
63. Vijftig jaar Motu Proprio. Het nieuwe beginsel 37.8 (1953/54) 1-2.
64. De zin der offerande. Christus' en ons offer 38.26-27 (1954/55) 10.
65. Eucharistie is: dankzegging 38.26-27 (1954/55) 12-13.
66. Wat doen we met de kruisdagen? 38.33 (1954/55) 6-7.
67. Studiedagen over 'De Kerk' 38.46 (1954/55) 4-5.
68. Een 'nieuwe' Goede Week 39.13 (1955/56) 7.
69. Pius XII, liturgische zielzorger 39.23 (1955/56) 8-9.
70. Doet dit tot mijn gedachtenis 48.27 (1964/65) 4-5.
71. Open brief 53.22 (1969/70) 3.

Het Christelijk Oosten en Hereniging

72. De Epiclese of aanroeping van de H. Geest als Consecratieformule in de Liturgie van de Oosterlingen 9 (1956/57) 22-44.

Concilium

73. Een internationale oecumenische bijeenkomst over de liturgie 1.7 (1965) 159-161.
74. Enkele reacties op constitutie en instructie 2.2 (1966) 79-87.

Getuigenis

75. De eschatologische gedachte in de liturgie 1 (1957) 271-277.
76. De komst van Christus. Advent-Kerstmis-Epifanie 2 (1958) 34-41.
77. Schema voor Kerstpreek 2 (1958) 42-43.
78. De liturgie van het Vormsel 2 (1958) 150-158.
79. Preekschema: Allerzielen 2 (1958) 225-226.
80. Het thema van de zonde in de oraties van de vastenliturgie 3 (1959) 75-77.
81. De Romeinse Mis-canon 6 (1962) 87-105.

82. De werking van de H. Geest in de sacramenten volgens de teksten van de romeinse liturgie 7 (1963) 189-202.
83. Het heilsmysterie van de dood in de liturgie van sterven en begraven 7 (1963) 251-265.
84. Het gebed: de mens in gesprek met God 10 (1965/6) 5-11.
85. Doopcatechese in de veertigdagentijd 13 (1968) 99-103.

Kultuurleven

86. Christendom en humanisme 13 (1946) 288-290.
87. Internationale kroniek: Vredespolitiek en veto-recht 14.I (1947) 294-297.
88. De wijkgedachte als geneesmiddel tegen massavorming 14.II (1947) 53-56.
89. Religieuze kroniek. De encycliek 'Mediator Dei' 15.I (1948) 282-288.
90. Internationale kroniek: Duitsland in West-Europa 16.I (1949) 135-137.
91. Liturgische studiedagen te Heeswijk 16.II (1949) 345-346.
92. Beroepskerstening 19 (1952) 386-389.
93. Een protestantse visie op christendom en maatschappij 20 (1953) 301-308.
94. Liturgie en traditie 26 (1959) 15-25.

Nederlandse Katholieke Stemmen

95. Bijbel en liturgie 53 (1957) 305-310.

Neerlandia Dominicana

96. Verslag bijeenkomst van het maandblad *Kultuurleven* 2 (1947) 114-115.
97. Zoet en zuur. Uit de besprekingen op het *Theologisch Woordenboek* 7 (1952) 123-127.
98. Het Liturgisch Congres van Assisi 11 (1956) 118-119.
99. De aanpassing van onze ritus aan de nieuwe codex rubricarum 15 (1960) 101-107.
100. Boekenbon voor: Liturgie in de volkstaal 18 (1963) 20.
101. Boekenbon voor: Het concilie over de liturgie 19 (1964) 67-70.
102. Studieweken 1965 20 (1965) 5-8.
103. Studieweken in 1966 21 (1966) 36.

Het Offer

104. Oecumenische dialoog over de liturgie 20 (1965) 114-118.

Reliëf

105. Recht vanuit het hart 42 (1974) 141-147.

De Rozenkrans

106. Mariafeesten. I. Maria Lichtmis 65 (1947) 19-22.
107. Mariafeesten. II. Maria Boodschap 65 (1947) 37-40.

108. Mariafeesten. III. Maria ten hemel opneming 65 (1947) 119-122.

Het Schild

109. Het heilig jaar 27 (1950) 25-29.

Tijdschrift voor Geestelijk Leven

110. Grepen uit de theologie van de liturgie 2.I (1946) 128-132.

111. Het liturgisch congres van Assisi, 18-22 sept. 1956 12.II (1956) 732-736.

Tijdschrift voor Liturgie

112. TH. VISMANS - H. SCHMIDT e.a.: Discussie over volkstaal in de liturgie (Liturgisch Studiecongres, Berne-Heeswijk 1949) 34 (1950) 38-41.

113. Liturgie en persoonlijke vroomheid. Samenvatting (discussie o.l.v. Dr. S. Kreykamp OP) 37 (1953) 173-177.

114. Liturgie en priesterlijke spiritualiteit 39 (1955) 1-10.

115. Ter inleiding (studiedagen te Berne-Heeswijk van 27-28 maart 1955 over: Het H. Vormsel) 39 (1955) 198.

116. De persoon van Christus in de liturgie (liturgie en catechese: discussie o.l.v. Drs. G. Vollebregt OPRAEM) 40 (1956) 130-140.

117. Concelebratie 42 (1958) 297-305.

118. Concelebratie II 44 (1960) 329-343.

119. Het Concilie van Trente en de Liturgie 46 (1962) 109-122.

120. Op zoek naar een eigen Prefatie voor de Mis van Kerkwijding 46 (1962) 432-442.

121. Over de andere sacramenten en de sacramentaliën 48 (1964) 133-146.

122. De doxologie van de canon in vernieuwde zetting 49 (1965) 173-179.

123. Liturgiestudie in Oecumenisch Perspectief 49 (1965) 470-476.

124. Offerande- en communie-ritus 51 (1967) 56-67.

Tijdschrift voor Theologie

125. Kritische notitie. De ontwikkeling van de privé-mis in de kloosters: de risico's van het historisch onderzoek 3 (1963) 427-431.

Boekbesprekingen

B.1. J. ALBERTS: *Eten halen. Een hongernovelle* (Amsterdam [1946]), in *Kult* 13 (1946) 236.

B.2. R. GRAEF: *Ja, Vader. Leven in God* (Roermond 1946⁵) en R. GRAEF: *Bidt broeders* (Roermond/Maaseik 1946), in *Kult* 13 (1946) 313.

B.3. G. CASALIS e.a.: *Positions Protestantess* (Paris 1946 = Rencontres 20), in *Kult* 14.I (1947) 149-150.

- B.4.** E. BRUNING: *Wat doet gij onder de Mis?* (Tilburg 1945), in *Kult* 14.I (1947) 151-152.
- B.5.** A. LATOUCHE: *Etiquette* (Tilburg [1946/47]), in *Kult* 14.I (1947) 153.
- B.6.** B. FROST: *La prière chrétienne* (Paris 1945), in *Kult* 14.I (1947) 303.
- B.7.** J. GEMMINK: *Politieke Kroniek. Deel 1* (Utrecht 1946), in *Kult* 14.I (1947) 309.
- B.8.** *Studia Eucharistica DCC anni a condito festo sanctissimi Corporis Christi. 1246-1946* (Bussum/Antwerpen 1946), in *Kult* 14.II (1947) 65.
- B.9.** H. RUSSEL: *De ware eenzaamheid. Haar waarde en haar betekenis* (Amsterdam 1946 = *Lux et Humanitas* 4), in *Kult* 14.II (1947) 150-151.
- B.10.** B. CAPELLE: *Pour une meilleure intelligence de la Messe* (Louvain 1946), in *TGL* 3.2 (1947) 133-135.
- B.11.** O. CASEL: *Heilige bronnen. XII Opstellen over Liturgie en Monnikendom* (Brussel/Amsterdam 1947 = *Pretiosas margaritas* 1), in *TGL* 3.2 (1947) 135-136.
- B.12.** *In dienst der waarheid. Levens der beiligen en zaligen uit de Orde der Predikbroeders volgens de nocturnen van het Dominicaansch brevier* (Maastricht 1947), in *Kult* 15.I (1948) 79.
- B.13.** *Verslagboek van het Internationaal Liturgisch Congres* (Maastricht/Vroenhoven 1947), in *Kult* 15.I (1948) 146.
- B.14.** P.JR. DE RITTER: *Pater Henri de Greeve* (Baarn 1946), in *Kult* 15.I (1948) 151-152.
- B.15.** G. VAN DER LEEUW: *Liturgiek* (Nijkerk 1946²), in *Kult* 15.I (1948) 227.
- B.16.** B. DU MOUSTIER: *Karthuizers* (Tilburg 1947), in *Kult* 15.I (1948) 305-306.
- B.17.** A. SIZOO: *Augustinus over den Staat* (Kampen 1947) en AUGUSTINUS: *De staat Gods* (Kampen 1947), in *Kult* 15.I (1948) 381-382.
- B.18.** A. CROEGAERT: *Uitgewerkte plannen voor sermoenen en lessen over het H. Misoffer* (Averbode 1948²), in *Kult* 15.II (1948) 66-67.
- B.19.** A. MALTHA: *Korte retraite* (Amsterdam 1948), in *Kult* 15.II (1948) 68-69.
- B.20.** *Scriptorium* (Anvers/Bruxelles 1946-1947), in *Kult* 15.II (1948) 159-160.
- B.21.** A. VAN DUINKERKEN: *Begrip van Rome* (Bussum 1948), in *Kult* 15.II (1948) 232-233.
- B.22.** L. PETTOT: *Sint Thomas van Aquino. Integrale levensschets* (Voorhout 1947), in *Kult* 15.II (1948) 235.
- B.23.** G. CHEVROT: *Unsere heilige Messe. Ihr Werden und ihre Auswertung* (Einsiedeln/Köln 1946), in *TGL* 4.1 (1948) 142-143.
- B.24.** *Carmel*, in *Kult* 16.I (1949) 149-150.
- B.25.** A. DOLAN: *De zusters van de H. Theresia van Lisieux* (Amsterdam 1948), in *Kult* 16.I (1949) 152.
- B.26.** J. LINDWORSKY: *Psychologie der ascese. Wenken voor een psychologisch-juiste ascese* (Tilburg 1948 = *Opvoedkundige brochurenreeks* 136), in *Kult* 16.I (1949) 231.
- B.27.** A. VAN DUINKERKEN: *Geschiedenis van Sinterklaas* (Bussum 1948), in *Kult* 16.I (1949) 237-238.
- B.28.** K. ELSTER: *Uit de paradijstuin* (Baarn 1948), in *Kult* 16.I (1949) 239.

- B.29.** F. VAN BEUKERING: *Leven met de Kerk. Onderrichtingen over het kerkelijk jaar* (Antwerpen/Bilthoven 1949), in *Kult* 16.II (1949) 65.
- B.30.** P. TOURNIER: *Radicale therapie* (Amsterdam 1948²), in *Kult* 16.II (1949) 72-73.
- B.31.** A. WOLTERS - DAWSON: *Mary Dary* (Eindhoven 1948), in *Kult* 16.II (1949) 77.
- B.32.** *Verborgene kunst in een oude heerlijkheid* ('s-Hertogenbosch 1948), in *Kult* 16.II (1949) 79-80.
- B.33.** *De Parochie (Hoogtij 1)* (Nijmegen 1949), in *Kult* 16.II (1949) 152.
- B.34.** O. SMIT - R. POST: *Naar Rome. Geïllustreerd handboek voor reizigers naar Rome* (Utrecht/Brussel 1950), in *De Bazuin* 33 (1949/50) 190.
- B.35.** O. SMIT: *Het zilveren Jubeljaar 1950* ('s-Hertogenbosch 1950 = GGG 649), in *De Bazuin* 33 (1949/50) 190.
- B.36.** TH. SINNIGE: *Handboek voor de acolyth – Handboek voor de misdienaar* (Hilversum 1949), in *De Bazuin* 33 (1949/50) 190.
- B.37.** ERASMUS: *Moriae ecomium, dat is De lof der zotheid* (Amsterdam 1949), in *Kult* 17 (1950) 77-78.
- B.38.** BERNARDUS: *Mariapreeken* (Bussum/Brussel [z.j.]), in *Kult* 17 (1950) 303.
- B.39.** Z. DE KORTE: *De Mis-liturgie* (Bussum/Antwerpen 1949²), in *Kult* 17 (1950) 305-306.
- B.40.** R. KNOX: *De Mis voor de Lens* (Bussum/Antwerpen 1950), in *Kult* 17 (1950) 461-462.
- B.41.** L. BECKERS: *Levend priesterschap. Meditatieboek voor priesters. Deel 3* (Tilburg 1949), in *Kult* 17 (1950) 462.
- B.42.** E. ERENS: *Uit het leven van Marguerite-Maria Alacoque* (Bussum 1949), in *Kult* 17 (1950) 469.
- B.43.** K. TER LAAN: *Beknopte Nederlandse Encyclopedie* ('s-Gravenhage 1949), in *Kult* 17 (1950) 562.
- B.44.** *Ecclesia docens*, in *Kult* 17 (1950) 563.
- B.45.** R. KASSNER: *Umgang der Jahre* (Zürich 1949), in *Kult* 17 (1950) 563.
- B.46.** M. VOILÀ: *Peper en zout* (Kampen 1949), in *Kult* 17 (1950) 563.
- B.47.** F. BOELRIJK: *Kerklatijn. Praktische methode om de liturgische teksten te leren verstaan* (Hilversum 1949 = Methodica-reeks 4), in *Kult* 17 (1950) 563-564.
- B.48.** *Paulusreeks* (Hilversum 1949), in *Kult* 17 (1950) 644-645.
- B.49.** PIUS XII: *Akten van 1948* (Antwerpen [z.j.]), in *Kult* 18 (1951) 73.
- B.50.** H. BARTELS: *Het geheim van het huwelijk* (Rotterdam 1950), in *Kult* 18 (1951) 74.
- B.51.** J. POWELL: *Het proces Jesus Christus* (Voorhout 1950), in *Kult* 18 (1951) 222.
- B.52.** *Akten van Z.H. Paus Pius XII* (Antwerpen 1949), in *Kult* 18 (1951) 412-413.
- B.53.** A. ZISCHKA: *Landen der toekomst. Een brede wereldanalyse van nog niet ontsloten ruimten en mogelijkheden* (Tilburg [1950]), in *Kult* 18 (1951) 494.
- B.54.** A. CROEGAERT: *Doopsel, Vormsel, Eucharistie. Sacramenten van de christelijke inwijding* (Brugge 1950), in *Kult* 18 (1951) 650-651.

- B.55.** T. RENATA: *Edith Stein, Jodin - geleerde - Carmelites. Een levensschets, samengesteld uit herinneringen en brieven* (Bilthoven/Antwerpen 1951⁵), in *Kult* 19 (1952) 245.
- B.56.** *Akten van Z.H. Paus Pius XII* (Antwerpen 1950), in *Kult* 19 (1952) 669.
- B.57.** P. PARSCH: *Het brevier* (Utrecht 1949), in *s* 29 (1952) 118-119.
- B.58.** A. KAT: *Gregoriaans* (Hilversum 1948⁵ = Methodica-reeks 1); A. KAT: *Partijlezen* (Hilversum 1948³ = Methodica-reeks 2); F. BOELRIJK: *Kerk-latijn* (Hilversum 1949 = Methodica-reeks 4), in *Kult* 21 (1954) 157.
- B.59.** C. LAMBERMOND: *De kerkelijke hiërarchie in Nederland hersteld*; L. BENDER: *Het heilig bisschopsambt*; A. ARNTZ: *Christelijke knuisheid*; A. MALTHA: *Als God bestaat...* (Hilversum 1953 = Paulusreeks 568, 567, 570 en 566), in *Kult* 21 (1954) 234-235.
- B.60.** *Ecclesia Docens. Pauselijke Documenten voor onze tijd* (Hilversum), in *Kult* 21 (1954) 378.
- B.61.** W. GISPEN: *Het pyramidegeloof* (Kampen 1954), in *Kult* 21 (1954) 380.
- B.62.** I. DALMAIS: *Initiation à la liturgie* (Paris 1958 = Cahiers de la Pierre-qui-vire 11), in *Get* 3 (1959) 141.
- B.63.** W. DÜRIG: *Pietas liturgica* (Regensburg 1958), in *Get* 3 (1959) 141-142.
- B.64.** A. VAN DEN BERKEL: *Bid met de kerk; liturgische gedachten over het onveranderlijke deel van de H. Mis* (Rotterdam 1958), in *Get* 4 (1960) 163-164.
- B.65.** W. BULST: *Offenbarung; biblischer und theologischer Begriff* (Düsseldorf 1960), in *Get* 7 (1963) 142-143.
- B.66.** R. DE VAUX: *Das alte Testament und seine Lebensordnungen. Band II. Heer und Kriegswesen, Die religiösen Lebensordnungen* (Freiburg im Br. 1962), in *Get* 7 (1963) 295.
- B.67.** J. JUNGMANN: *La liturgie des premiers siècles jusqu'à l'époque de Grégoire le Grand* (Paris 1962 = Lex Orandi 33), in *TTH* 3 (1963) 95.
- B.68.** W. DIEZINGER: *'Effectus' in der Römischen Liturgie; eine kultsprachliche Untersuchung* (Bonn 1961 = Theophaneia 15), in *TTH* 3 (1963) 95-96.
- B.69.** J. LESCAUWAET: *Compendium van het oecumenisme* (Roermond/Maaseik 1962), in *Get* 8 (1964) 81.
- B.70.** O. CASEL: *Le mystère du culte dans le christianisme; richesse du mystère du Christ* (Paris 1964 = Lex Orandi 38), in *TTH* 4 (1964) 442.
- B.71.** TH. MAERTENS - C. VAGGAGINI: *La Constitution de Vatican II sur la liturgie* (Brugge 1964 = Paroisse et Liturgie 65), in *Get* 9 (1965) 157.
- B.72.** L. HEUSCHEN: *Construire, consacrer et vivre une église* (Brugge 1963²), in *Get* 9 (1965) 157.
- B.73.** J. AERTS: *Teken en betekenis in de misliturgie* (Leuven 1963), in *Get* 9 (1965) 157-158.
- B.74.** F. HOFMANS: *Inleiding tot de lezing van het evangelie. Deel 3* (Antwerpen 1965), in *Get* 9 (1965) 290.
- B.75.** H. SCHMIDT: *Constitutie over de H. Liturgie; tekst, genese, kommentaar, documentatie* (Antwerpen 1964), in *Get* 9 (1965) 290-291.

- B.76.** *La paroisse se cherche* (Brugge 1963 = Paroisse et Liturgie 59), in *Get* 9 (1965) 292.
- B.77.** *La pastorale du dimanche dans le monde moderne (Congrès de Metz, juillet 1963)* (Brugge 1964 = Paroisse et Liturgie 61), in *Get* 9 (1965) 292.
- B.78.** R. BAGUET: *Conseils aux lecteurs liturgiques* (Brugge 1964 = Paroisse et Liturgie 60), in *Get* 9 (1965) 292-293.
- B.79.** A. VERHEUL: *Inleiding tot de liturgie; haar theologische achtergrond* (Roermond/Maaseik 1964²), in *TTH* 5 (1965) 105.
- B.80.** *Graecitas et latinitas christianorum primaeva supplementa (Fasciculus I)* (Nijmegen 1964), in *TTH* 5 (1965) 105.
- B.81.** M. ELLEBRACHT: *Remarks on the vocabulary of the ancient orations in the Missale Romanum* (Nijmegen/Utrecht 1963 = Latinitas Christianorum Primaeva 18), in *TTH* 5 (1965) 105-106.
- B.82.** B. DROSTE: *'Celebrare' in der römischen Liturgiesprache; eine liturgie-theologische Untersuchung* (München 1963 = Münchener Theologische Studien II 26), in *TTH* 5 (1965) 106.
- B.83.** *Graecitas et latinitas christianorum primaeva (Supplementa, Fasciculus II)* (Nijmegen 1964), in *TTH* 5 (1965) 228-229.
- B.84.** A. HAMMAN: *Liturgie et apostolat* (Paris 1964 = L'Esprit Liturgique 24), in *TTH* 5 (1965) 229.
- B.85.** L. WAGENAAR: *De kerkelijke begrafenis* (Den Haag 1964 = Praktische theologische handboekjes 26), in *TTH* 5 (1965) 229.
- B.86.** L. LENTNER: *Volkssprache und Sakralsprache; Geschichte einer Lebensfrage bis zum Ende des Konzils von Trient* (Freiburg/Bazel/Wenen 1964 = Wiener Beiträge zur Theologie V), in *TTH* 5 (1965) 354.
- B.87.** R. CABIÉ: *La Pentecôte, l'évolution de Cinqtaine pascale au cours des cinq premiers siècles* (Doornik 1965), in *TTH* 6 (1966) 82-83.
- B.88.** A. PFLIEGER: *Liturgicae orationis concordantia verbalia. Prima pars: Missale Romanum* (Rome 1964), in *TTH* 6 (1966) 83.
- B.89.** F. HEGGEN: *Boete-viering en private biecht* (Roermond/Maaseik 1965), in *TTH* 6 (1966) 94.
- B.90.** W. SCHLOMBS: *Die Entwicklung des Beichtstuhls in der katholischen Kirche. Grundlagen und Besonderheiten im alten Erzbistum Köln* (Düsseldorf 1965), in *TTH* 6 (1966) 94.
- B.91.** J. SCHULTE NORDHOLT: *Hymnen en liederen. Een bloemlezing uit de Latijnse gezangen en gedichten van de Kerk der eeuwen* (Hilversum/Antwerpen/Amsterdam 1964), in *TTH* 6 (1966) 94.
- B.92.** A. BLAISE: *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques* (Turnhout 1966), in *TTH* 8 (1968) 467.

5. Bibliografie Cees Bouman

Collegemateriaal

Inaugurale rede

CB1. *Communis oratio: problemen betreffende de vroegste geschiedenis van het christelijke smeekgebed* (Utrecht 1959 = openbare les uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van lector aan de R.K. Universiteit te Nijmegen op vrijdag 6 februari 1959).

Collegaantekeningen

Collegaantekeningen R.K. Universiteit Nijmegen (1958-1965), in privé-bezit van drs. A. Hollaardt OP:

CB2. Oosterse liturgieën [1958-1959].

CB3. Ontwikkeling van de Latijnse anaphora (Geschiedenis van de Canon Missae) [1959-1960].

CB4. Hoofdpijnen van de structuur van de traditionele liturgie [1959-1960].

CB5. Traditio Apostolica van Hippolytus [1959-1960].

CB6. Documenten en ontwikkeling van de Romeinse liturgie I [1960-1961].

CB7. Documenten en ontwikkeling van de Romeinse liturgie II [1960-1961].

CB8. De zalvingen I [1960-1961].

CB9. De zalvingen II [1960-1961].

CB10. Introductio in liturgiam eucharisticam byzantinam [1961-1962].

CB11. Liturgia Paschalis et Hebdomadae Sanctae I [1961-1962].

CB12. Liturgia Paschalis et Hebdomadae Sanctae II [1961-1962].

CB13. Theologie van de eredienst [1962-1963].

CB14. Reformatorische liturgieën [1962-1963].

CB15. Aspecten van de eucharistieviering en van de liturgie in het algemeen [1963-1964].

CB16. Ontwikkeling van de openbare verering van de Moeder Gods tot de 12e eeuw [1963-1964].

CB17. Het eucharistisch gebed [1964-1965].

CB18. Oratio Communis [1964-1965].

Collegestencils

Stencils R.K. Universiteit Nijmegen (vervaardigd door C. Bouman zelf? [1963-1964?]), in privé-bezit van drs. E. de Jong:

CB19. Theologie van de liturgie [1963-1964?].

CB20. Liturgie van de kerkwijding: locus theologicus [1963-1964?].

Stencils van persoonlijke notities van colleges aan de R.K. Universiteit Nijmegen, uitgegeven door de theologische faculteitsvereniging 'Alcuin' (1963-1967), in privé-bezit van drs. E. de Jong:

CB21. Algemene liturgie: Strukturele elementen en praktijk van de eucharistieviering [1964].

CB22. Speciale liturgie: Ontwikkeling van de openbare verering van de Moeder Gods tot de 12e eeuw (= incomplete stencils van persoonlijke notities van colleges) [z.j.].

CB23. Algemene liturgie: De grondstructuur en ontwikkeling van het eucharistisch gebed + Teksten [1964-1965].

CB24. Speciale liturgie: Geschiedenis van de oratio communis [1965].

CB25. Speciale liturgie: De varietate rituum in ordinibus conferendis. De riton van de kerkelijke wijdingen + Teksten [1965-1966].

CB26. Liturgie II: Vragen m.b.t. het sacramentele eucharistisch gebed [1965-1966].

Stencils en persoonlijke aantekeningen van werkcolleges liturgie aan de R.K. Universiteit Nijmegen (1963-1967), in privé-bezit van drs. E. de Jong:

CB27. Zalvingen bij de christelijke initiatie.

CB28. Documenten en ontwikkeling van de Romeinse liturgie.

CB29. Benedictio cerei.

CB30. Kalendarium.

CB31. Capita over Joden en Joden-christenen.

CB32. Oosterse ritussen.

Stencils van persoonlijke notities van colleges aan de R.K. Universiteit Nijmegen, uitgegeven door de theologische faculteitsvereniging 'Alcuin' (1966-1967), in bezit van de bibliotheek van de Universiteit van Tilburg:

CB33. Liturgie [1967].

Summerville Notre Dame (U.S.A.)

CB34. *The basic principles of liturgy and liturgical Greek* (21 juni - 6 augustus 1957), in *EL* 71 (1957) 368 [géén publicatie of notities van gevonden].

CB35. 'The immaculate conception in the liturgy', in E. O'CONNOR: *The dogma of the immaculate conception. Its History and Significance* (Notre Dame [USA] 1958) 113-159.

CB36. *Herstel van het ambt der diakonen?* (zomer 1959), in *KDC*: Archief Landelijk Centrum Katholieke Actie 1232.

CB37. C. BOUMAN - M. PERKINS: *Key to the Missal* (Notre Dame [USA] 1960).

CB38. FRANSE VERTALING: *À la découverte du missel* (Doornik 1962 = traduit de l'américain par F. Fleischmann).

Dissertatie

1. *Sacring and Crowning. The development of the latin ritual for the anointing of the kings and the coronation of an emperor before the eleventh century* (Groningen 1957 = Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht 30 / Proefschrift UU).

Oude bronnenuitgaven

2. W. JAPPE ALBERTS - C. BOUMAN: *Benedictiones episcopales e Libro Pontificali Ecclesiae Sancti Johannis Ultraiectensis (s.XV.med.)* (Groningen 1958 = Fontes minores Medii Aevi VII).

Naslagwerken

3. C. MÖNNICH (red.): *Encyclopedie van het Christendom. Protestants deel, met medewerking van oud-katholieken* (Amsterdam/Brussel 1955);

4. C. MÖNNICH (red.): *Encyclopedie van het Protestantisme. Volkseditie* (Amsterdam/Brussel 1959):

- a) Constantinopel 280-281.
- b) Ikoon 426.
- c) Oosterse Kerken 589-591.
- d) C. BOUMAN - P. JANS: Priesterwijding 626.
- e) Raskolniki 636.
- f) C. BOUMAN - J. MEINERS: Sowjet-Unie 675-676.
- g) C. BOUMAN - A. LEKKERKERKER: Sursum corda 683.

5. J. GROOT (red.): *Encyclopedie van het Christendom. Katholiek deel* (Amsterdam/Brussel 1956);

6. J. GROOT (red.): *Encyclopedie van het Katholicisme. Volkseditie* (Amsterdam/Brussel 1959):

- a) Kerkelijk jaar 79-81.
- b) Advent 170.
- c) Albigenzen 176.
- d) Allerheiligen 180.
- e) Anamnese 185.
- f) Antifoon 191.
- g) C. BOUMAN - M. BEEK: Archeologie 201.
- h) Armeense Kerk 203-204.
- i) Aswoensdag 208.
- j) Autokephale Kerken 211-212.
- k) Basilianen 219.

- l) Basiliek 219-220.
- m) C. BOUMAN - D. NAUTA: Beeldenstorm 221-222.
- n) C. BOUMAN - J. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK: Beuron 238-239.
- o) Chrisma 279-280.
- p) Collecta 288.
- q) Collecte 288.
- r) Communiekelk 292.
- s) Constantinopel 297-298.
- t) Credo 303.
- u) Dageraadsmis 309.
- v) Dalmatiek 309.
- w) Deurbewaarder 317.
- x) Doopsel 329-330.
- y) Elevatie 346.
- z) Epiklese 350.
- a.1) Epistelzijde 351.
- b.1) Filioque 368.
- c.1) Formuliergebed 371.
- d.1) Gallicaanse liturgie 377-378.
- e.1) Gebedstijden, kerkelijke 380.
- f.1) Goede Vrijdag 411.
- g.1) Goede Week 411.
- h.1) Graduale 413.
- i.1) Handwassing, liturgische 421.
- j.1) Hiëronymus 433-434.
- k.1) Hilarius 434.
- l.1) Hymne 444-445.
- m.1) Ikoon 448.
- n.1) Introitus 456.
- o.1) Kerkwijding 494.
- p.1) Koor 510.
- q.1) Koorkap 510.
- r.1) Kopten 510-511.
- s.1) Koster 512.
- t.1) Kruisweg 516.
- u.1) Kyrie eleison 518.
- v.1) Laudan 522.
- w.1) Lekenspiritualiteit 527.
- x.1) Litanie 536.
- y.1) Lof 542.
- z.1) Lijdensmeditaties 547.
- a.2) Malabar-christenen 552.
- b.2) Manipel 554.

- c.2) Maronieten 558.
- d.2) Melkieten 564.
- e.2) Monophysieten 582.
- f.2) Monstrans 582.
- g.2) Mozarabische Liturgie 588.
- h.2) Mijter 591.
- i.2) Nestorianen 603.
- j.2) Oekraïners 614-615.
- k.2) Olie 616.
- l.2) Oosterse Kerken 624-627.
- m.2) Perikopen 646-647.
- n.2) Photius 652.
- o.2) Pontificale 657.
- p.2) Prefatie 659-660.
- q.2) Priesterkoor 660.
- r.2) Priesterwijding 661-662.
- s.2) Raskolniki 674.
- t.2) Responsoriale zang 683.
- u.2) Solowjów, Wladimir Sergéjewitsj 713.
- v.2) Stola 721.
- w.2) Superplie 723.
- x.2) Tractus 737.
- y.2) Wierook 776.
- z.2) Wijwater 781.

7. L. BRINKHOFF e.a. (reds.): *Liturgisch Woordenboek I* (Roermond/Maaseik 1958-1962):

- a) Ablutie (oosters) 18-19.
- b) Absis II 23.
- c) Abt III. De abtswijding B. In het Oosten 33.
- d) Ad multos annos II. In het byzantijnse Oosten 44.
- e) Adelaar II. In de byzantijnse ritus 48-49.
- f) Aïr 82.
- g) Akathistos humnos 82-83.
- h) Akoloethia 83.
- i) Allatius, Leo 94-95.
- j) Alleluja II. In de Oosterse ritussen 100.
- k) Altaar VIII. Het altaar in de Oosterse Kerken 115.
- l) Altaarwijding III. In het Oosten 125.
- m) Ambon II. In de Oosterse ritussen 128.
- n) Amnos 149.
- o) Amomos 149.
- p) Analogion 151.

- q) Anaphora II. In de Oosterse ritussen 153-154.
- r) Anatolius, H. 155.
- s) Anavathmi 155.
- t) Andreas van Kreta 157.
- u) Antifoon I.B. In de byzantijnse ritus 170.
- v) Antimension 171-172.
- w) Apodosis 178.
- x) Apolysis 179.
- y) Apolytikion 179.
- z) Apostichon 181.
- a.1) Archimandriet 184.
- b.1) Arcudius, Petrus 185.
- c.1) Artoforion 188.
- d.1) Artoklasia 188-189.
- e.1) Assemani 192.
- f.1) Asteriskos 193.
- g.1) Begrafenis III. Volgens de Oosterse ritussen 238.
- h.1) Bema 243.
- i.1) Besnijdenis 256.
- j.1) Biecht IV. In de Oosterse ritussen 267.
- k.1) Boeken II. Liturgische, Oosterse ritussen 292-300.
- l.1) Brevier, voor de Oosterse ritussen 328.
- m.1) Cantor, in de Oosterse ritussen 359.
- n.1) Chaldeeën en Chaldeeus 387.
- o.1) Cherubijnen, lofzang van de 389.
- p.1) Chirotonía 392.
- q.1) Ciborium in de Oosterse Kerken 410.
- r.1) Clementijnse liturgie 421.
- s.1) Clericalisering 421-425.
- t.1) Completen, Oosterse ritussen 446-447.
- u.1) Constitutiones Apostolicae 471-472.
- v.1) Conybeare, Frederick Cornwallis 477.
- w.1) Cyrillus, H. 489-490.
- x.1) Cyrillus – anaphora 492.
- y.1) Dêr Balyzeh 516.
- z.1) Diakonikon 526-527.
- a.2) Didache 528-530.
- b.2) Didaskalia Apostolorum 530-531.
- c.2) Dikirion en trikirion 533.
- d.2) Dionysios Bar Salîb(h)î 533-534.
- e.2) Diptiek(en) II. Byzantijnse liturgie 536-537.
- f.2) Diskos 541.
- g.2) Dogmatikon 552-553.

- h.2)** Drievuldigheid IV. In de byzantijnse ritus 626.
- i.2)** Ekfonesis 655.
- j.2)** Ekklesiarch 655-656.
- k.2)** Enarxis 658.
- l.2)** Eni 680.
- m.2)** `Enjana 680-681.
- n.2)** Enkolpion 681.
- o.2)** Eothinon 681.
- p.2)** Epigonation 686.
- q.2)** Epimanikia 686-687.
- r.2)** Epitafion I 698.
- s.2)** Epitimion 698.
- t.2)** Epitrachelion 698.
- u.2)** Eulogie II. In de Griekse kerkelijke teksten 718-719.
- v.2)** Evlogitarion 730.
- w.2)** Exapostilarion 730.
- x.2)** Exapsalm 730-731.
- y.2)** Exaptérygon 731.
- z.2)** Felónion 746-747.
- a.3)** Fotagogikón 760.
- b.3)** Ge'ez 810.
- c.3)** Georgische ritus 853-854.
- d.3)** Georgius van Arbela 854-855.
- e.3)** Germanus I, H. 857-858.
- f.3)** Gloria in excelsis II. In de byzantijnse liturgische boeken 870.
- g.3)** Gonyklisía 907-908.
- h.3)** Gregorius de Grote, H.I.A. II. In de byzantijnse ritus 925.
- i.3)** Gregorius van Nazianze 926.
- j.3)** Heerserswijding 963-970.
- k.3)** Hoellala 997-998.
- l.3)** Hoofdbuiging 1003-1005.
- m.3)** Iconostase 1037-1041.
- n.3)** Icoon 1041-1043.
- o.3)** Idiómelon 1043.
- p.3)** Ikos 1047.
- q.3)** Intrede (in de oosterse ritussen) 1079-1082.
- r.3)** Irinika 1088-1089.
- s.3)** Irmos 1089.
- t.3)** Išo' jab III van Adiabene 1091-1092.
- u.3)** Jacob van Edessa 1108-1109.
- v.3)** Jacobieten 1109.
- w.3)** Jacobus, Liturgie van 1111.
- x.3)** Johannes van Damascus 1168-1169.

- y.3) Jozef, 'de Hymnograaf', H. 1189.
- z.3) Kanon 1213-1218.
- a.4) Katavasía 1245.
- b.4) Kathisma 1247.

8. L. BRINKHOFF e.a. (reds.): *Liturgisch Woordenboek II* (Roermond 1965-1968):

- a) Kondakion 1365-1368.
- b) Orarion 2050-2051.
- c) Orthros 2081-2084.
- d) C. BOUMAN - A. HOLLAARDT: Pasen 2154-2164.
- e) Polyeleos 2222.
- f) Pravilo 2243-2244.
- g) Praxapostolos 2244.
- h) Prokimenon 2290-2291.
- i) Rhipidion 2403-2404.
- j) Sacrament 2465-2485.
- k) Severus van Antiochië 2540-2542.
- l) Stichologia 2590-2591.
- m) Stichos 2591.
- n) Tessarakosti 2655-2658.
- o) Testamentum Domini (nostri Iesu Christi) 2658-2660.
- p) Thronos 2675-2676.
- q) Tradition Apostolica 2690-2695.
- r) Troparion (II: verdeling en namen) 2718-2721.
- s) Zalving 2954-2964.

9. H. VON CAMPENHAUSEN - K. GALLING: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Band V* (Tübingen 1957-1965 = 3., völlig neu bearb. Aufl.):

- a) E. KUTSCH - G. DELLING - C. BOUMAN: Salbung 1330-1334.

Reeksen

10. *Vredeswil en vredesbeweging* (Heiloo 1939 = Voor God-serie 9).

11. *De breuk tusschen Oost en West. Over de eigen tradities der Oostersche Christenheid en het ideaal der Kerkelijke Hereeniging* (Haarlem 1941 = Het Christelijk Oosten 1).

- 11.a) 2^e druk: Heemstede 1941.

12. *Theotokos, Moeder van God. Over de Marialeer en de Mariavereering van de Oosterse Kerken* (Heemstede 1941 = Het Christelijk Oosten 7).

- 12.a) 2^e druk: Heemstede 1941.

13. J. ELFFERS - V. DENIS - J. MELKMAN - A. KERSEMAKERS - C. BOUMAN - G. LINDYER: *Beeldende Kunst/Godsdienst* (Amsterdam 1964 = Elseviers Repertoria 5).
14. 'De veertig dagen. Zondag quinquagesima', in C. BOUMAN e.a.: *De stem van Paulus* (Hilversum 1965 = De sprekende Kerk 4) 38-41.
15. 'De kerken van de byzantijnse ritus onder de Oostslaven', in H. TÜCHLE: *Reformatie* (Hilversum 1968 = Geschiedenis van de Kerk 5) 266-334 en 384-388.
16. 'De kerken van de byzantijnse ritus in het Ottomaanse Rijk', in H. TÜCHLE: *Contrareformatie* (Hilversum 1966 = Geschiedenis van de Kerk 6) 211-251 en 291-292.
17. SPAANSE VERTALING: H. TÜCHLE - C. BOUMAN: *Reforma y contrarreforma* (Madrid 1964 = Nueva historia de la Iglesia 3).
18. DUITSE VERTALING: H. TÜCHLE - C. BOUMAN: *Reformation und Gegenreformation* (Einsiedeln 1965 = Geschichte der Kirche 3).
19. FRANSE VERTALING: H. TÜCHLE - C. BOUMAN - J. LE BRUN: *Réforme et Contre-réforme* (Paris 1968 = Nouvelle histoire de l'Église 3).
20. PORTUGESE VERTALING: H. TÜCHLE - C. BOUMAN: *Reforma e contra-reforma* (Petrópolis 1971 = Nova História da Igreja 3).

Boeken

21. *De man met één boek* (Haarlem 1938).
22. *Index en boekennet* (Heemstede 1940).
23. *Het geheim van het Oude Boek: gedachten over het lezen van de Schrift* (Heemstede 1941 = geschreven onder pseudoniem Jan-Baptist Huysman).
24. *Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum. Met inleidingen en verklaringen* (Utrecht 1944 = adviezen voor de vert. Christine Mohrmann; ill. J.B. Sleper).
- 24.a) 2^e druk: Utrecht 1947.
- 24.b) 3^e druk: Utrecht 1950 = geheel herziene uitgave en nieuw geredigeerde inleidingen en vertalingen.
- 24.c) 4^e druk: Utrecht 1954.
- 24.d) 5^e druk: Utrecht 1957 = met de wijzigingen volgens de jongste decreten; voorzien van inleidingen, verklaringen en vele zangwijzen.
- 24.e) 6^e druk: Utrecht 1960.
25. *Groot Gebedenboek ten gebruike van katholieke christenen voor alle dagen en tijden van het jaar en alle omstandigheden des levens. Bijengelezen uit de Heilige Schrift, de boeken der Liturgie en de geschriften der Heilige Vaders, kerkelijke schrijvers en vromen van alle eeuwen* (Utrecht/Brussel 1951).
26. FRANSE VERTALING: *Prières de la liturgie des Pères de l'Église, des auteurs spirituels. De la vie liturgique à la prière personnelle* (Paris 1962 = traduction et adaptation française sous la direction de L. Bouyer).

27. *De voorhof des Heren. Gebeden en oefeningen voor alle dagen en tijden van het jaar bijeengebracht uit het Groot Gebedenboek* (Utrecht/Antwerpen 1954).

28. ENGELSE VERTALING: *The manual of catholic prayer for all days and seasons and every circumstance of christian life. Compiled from the Holy Scriptures, the liturgical books of the Latin rite, other Catholic liturgies and the writings of saintly men and woman* (London 1962 = transl. from the Dutch; English editor H. Finberg).

29. *Missaal voor zondagen en feesten. Bevattende de missen voor zondagen en voor alle grotere feesten welke in de Nederlandse en Belgische bisdommen worden gevierd. Met inleidingen, verklaringen en vele melodieën* (Utrecht/Antwerpen 1952).

29.a) 2^e druk: Utrecht 1954.

Artikelen in periodieken

De Bazuin

30. Ook wij zijn reeds verrezen 37.28 (1954) 8-9.

Het Christelijk Oosten en Hereniging

31. Scheiding en hereniging in het perspectief der historie 5 (1952/53) 93-101.

32. De heilige Moeder Gods in de Byzantijnse liturgie 8 (1955/56) 77-91.

33. De praktijk van de eredienst als beleving der vroomheid in het christelijk Oosten 13 (1960/61) 267-278.

Dux

34. Aantekeningen over de verhouding tussen liturgisch gebed en devoties 18 (1951) 363-368.

Irénikon

35. Son Éminence le Cardinal Schuster 6 (1929) 559-567.

Katholieke illustratie

36. Het oudste christenvolk 76 (1941/42) 406-408.

Nederlandse Katholieke Stemmen

37. Elementen en structuur van de avonddienst 52 (1956) 42-54.

38. De drie missen op Kerstmis 53 (1957) 353-362.

39. De samenhang van de Paasliturgie 54 (1958) 65-71.

40. 'Descendit ad inferos' – Het thema van de Nederdaling ter helle in de liturgie 55 (1959) 44-51.

41. Het diakonaat als ambt. De context van een desideratum 57 (1961) 345-358.

De Nieuwe Mens

42. Een pelgrimage in het jaar 400. De Heilige Week in Jerusalem 1 (1949/50) 10-16.
43. C. BOUMAN - J. VAN DER VEN: Drie feesten. Hemelvaart des Heren, Pinksteren, Drievuldigheids-Zondag 1 (1949/50) 70-73.
44. De tienden van het jaar. De liturgie van de Vastentijd 1 (1949/50) 321-326.
45. Liturgie en Volkstaal 2 (1950/51) 11-18.
46. De Advent des Heren 2 (1950/51) 257-260.
47. Tafelronde. 'Daadwerkelijke' beleving van de liturgie 2 (1950/51) 317-318.
48. Persoonlijk gebed en liturgie 5 (1953/54) 45-49.
49. De zegening der maagden 6 (1954/55) 258-261.
50. Katholieken in Amerika 10 (1958/59) 12-17.

Het Offer

51. Lofzang op het kerstfeest ter ere van de heilige moeder van God. Een hymne uit de Syrische liturgie van de H. Efrem 9.10 (1954) 147-149.

Het Schild

52. De bisschop en zijn wijding 30 (1953) 97-102.
53. De perspectieven van de Liturgie 31 (1954) 183-188.
54. De vernieuwde liturgie van de Goede Week 33 (1956) 56-60.
55. Liturgie of eredienst 34 (1957) 233-239.
56. De eigenlijke waarden van de traditionele Liturgie 35 (1958) 1-9.

Sint Adelbert

57. Liturgische hernieuwing 4 (1956) 68.
58. Herstel van het ambt der diakens 7 (1959) 116-120.

Studia Catholica/Tijdschrift voor Theologie/Concilium

59. Miscellanea. Jaarboek voor de eredienst van de Nederlandse Hervormde Kerk 35 (1960) 274-277.

Tijdschrift voor Liturgie

60. Enkele gedachten over de avondroefening 37 (1953) 192-196.
61. Miscellanea. De Liturgie van de Heilige Paasnacht volgens de Dominicaanse Ritus 39 (1955) 110-111.
62. Mededelingen. Liturgische beweging in de Verenigde Staten 41 (1957) 417-418.
63. De bezinning op de liturgische traditie en het oecumenisch gesprek 42 (1958) 184-193.
64. Miscellanea. Gebed voor de eenheid der christenen (uit de Syrische anaphora van Dionysius Areopagiet) 45 (1961) 102.

Verbum

65. Licht van Licht. Aantekeningen over de lichtsymboliek in de liturgie 26 (1959) 124-135.

Vigiliae Christianae

66. Variants in the introduction to the eucharistic prayer 4 (1950) 94-115.

Worship

67. Is there a 'lay spirituality'? 27 (1952/53) 279-286.

68. He descended into hell 33 (1958/59) 194-203.

69. The Latin Liturgy our bond with Eastern Rites 33 (1958/59) 489-500.

Artikelen in verzamelbundels

70. 'De geestelijke levensvormen der Katholieke Kerk', in H. VAN DER LINDE - F. THIJSSSEN (reds.): *Geloofsinhoud en geloofsbeleving: een peiling binnen Reformatie en Katholieke Kerk in Nederland* (Utrecht 1951) 211-231.

71. 'Liturgie, eredienst en cultisch besef', in H. BOELAARS e.a.: *Levende Zielzorg* (Utrecht 1954) 149-173.

72. 'De oorsprong van de rituele zalving der koningen; de stand van een probleem', in W. JAPPE ALBERTS (red.): *Dancverc: opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D. Th. Enklaar, ter gelegenheid van zijn vijenzestigste verjaardag* (Groningen 1959) 64-85.

73. 'The History of the Architectural Setting of the Interior of the Church', in *North American Liturgical Week* 20 (1959) 85-94.

74. 'The eucharistic Prayer as a Prayer of Praise', in *North American Liturgical Week* 20 (1959) 258-265.

75. 'De traditionele evangelielezing in de mis van 15 augustus', in R. POST - W. GROSSOUW - H. FORTMANN (reds.): *Vriendengave: Bernardus kardinaal Alfrink, aangeboden bij gelegenheid van de veertigste verjaardag van zijn priesterwijding* (Utrecht 1964) 19-34.

Vertalingen en adviseringen

76. R. GUARDINI: *Van heilige symbolen: een inleiding in de levende werkelijkheid der liturgie* (Heemstede 1940 = uit het Duits vertaald door V. Leemans; opnieuw doorgelezen en volgens den tekst van de laatste Duitse uitgave aangevuld door C.A. Bouman).

77. F. VAN DER MEER: *Augustinus De Zielzorger. Een studie over de praktijk van een kerkvader* (Utrecht 1947 = met adviezen in Byzantinistica van C. Bouman).

78. *Monumenta christiana: bibliotheek van christelijke klassieken. Eerste reeks: Geschriften van de kerkvaders, onder leiding van C. Bouman - W. Grossouw - F. van der Meer - C. Mohrmann* (Utrecht 1948-...).

- 79.** R. JANSEN e.a.: *Het Oude Testament: in verkorte vorm met inleidingen en verklaringen naar de vertaling uit de grondtekst vervaardigd in opdracht van de Apologetische Vereniging 'Petrus Canisius'* (Utrecht 1954 = keuze en inleidingen van C. Bouman en J. Weterman).
- 80.** L. GILLET: *Jezus: ontmoetingen met den Verlosser. Door een monnik van de Oosterse Kerk* (Brugge 1961 = uit het Frans vertaald door P. Straetmann OSB; inleiding van C. Bouman).
- 81.** 'Eucharistisch gebed IB', in *Altaarmissaal voor de Nederlandse Kerkprovincie* (Utrecht 1978) bijlage XLV-LII.

Onuitgegeven manuscript

- 82.** *De Kerkvaders. Een bibliografie van uitgaven en vertalingen van de geschriften der Kerkvaders en van patrologische werken* ([Haarlem] [1943]).

Boekbesprekingen

- B.1.** P. SCHUETZ: *Religion und Politik in der Kirche von England* (Gotha 1925), in *Irén* 6 (1929) 625-627.
- B.2.** H. WILSON: *The Anglican Communion. Past, present and future. Being the Report of the Church Congress at Cheltenham, 1928* (London 1929), in *Irén* 6 (1929) 627-629.
- B.3.** J. MÉLIA: *Chez les chrétiens d' Orient* (Paris 1929), in *Irén* 6 (1929) 849.
- B.4.** K. INGRAM: *Has the church failed?* (London 1929), in *Irén* 6 (1929) 849-850.
- B.5.** G. CELI: *Di un recente invito agli Anglicani per il ritorno all'Unità Romana* (Rome 1923), in *Irén* 7 (1930) 250.
- B.6.** *The Transactions of the Twenty-one. The Dealings of the Twenty-one London Incumbents with their Bishop in the Matter of Reservation of the Blessed Sacrament* (London 1930), in *Irén* 8 (1931) 86-87.
- B.7.** H. THURSTON: *No Popery* (Londres 1930), in *Irén* 8 (1931) 87.
- B.8.** G. CHESTERTON: *The Resurrection of Rome* (Londres 1930), in *Irén* 8 (1931) 87.
- B.9.** I. HANSSENS: *Amalarii episcopi opera liturgica omnia. 3 vol.* (Città del Vaticano 1948-1950 = Studi e testi 138-140), in *StC* 26 (1951) 216-217.
- B.10.** M. DIETZ - I. SMOLITSCH: *Kleine Philokalie: Belehrungen der Mönchsväter der Ostkirche über das Gebet* (Einsiedeln 1956), in *StA* 126.
- B.11.** C. COEBERGH: *Beschouwingen over oorsprong en ontwikkeling van de doopwaterwijding* (Utrecht/Antwerpen 1955 = Eredienst der kerk 4), in *NKS* 54 (1958) 94-95.
- B.12.** H. SCHMIDT: *Hebdomada Sancta II* (Rome/Freiburg im Br./Barcelona 1957), in *NKS* 54 (1958) 94.
- B.13.** H. SCHMIDT: *Introductio in liturgiam occidentalem* (Rome/Freiburg/Barcelona 1960), in *NKS* 57 (1961) 80.

- B.14.** T. SCHNITZLER: *Meditatie over de Heilige Mis. 2 delen* (Roermond 1957-1960), in *SLA* 9 (1961) 12-13.
- B.15.** N. ZERNOV: *Eastern Christendom. A Study of the Origin and Development of the Eastern Orthodox Church* (London 1961 = serie History of Religion), in *TTH* 2 (1962) 88-92.
- B.16.** J. TYCIAK: *Das Herrenmysterium im byzantinischen Kirchenjahr* (Freiburg im Br. 1961 = Sophia 1), in *TTH* 3 (1963) 445-446.

6. Bibliografie Henk Manders ¹

Collegemateriaal

Collegestencils

Collegestencils uit *Archief Nederlandse redemptoristen te Wittem*: Archief Henk Manders 5012:

- HM1.** Altaar (Wittem [1952?]) 4 p.
- HM2.** Altaar (Wittem 1959 = incomplete stencils) 1 p.
- HM3.** Niet Romeinse christelijke liturgieën (Wittem [1965-1966?]) = incomplete stencils) 23 p.

Collegestencils uit *Archief Sint Aegten*: AR/PO39, nr. 5795:

- HM4.** De nieuwe rubriekenorde (Wittem [1956?]) = incomplete stencils) 36 p.
- HM5.** De rubrieken van het brevier (Wittem [1957?]) 26 p.
- HM6.** De gestalte der Heilige Mis in de loop der tijden (Wittem [1961?]) 16 p.
- HM7.** Niet Romeinse christelijke liturgieën (Heerlen [1967-1968?]) = incomplete stencils) 11 p.

Collegestencils HTP, in privé-bezit van Koos Linders:

- HM8.** De genese van de Mis (Heerlen [1967-1968]) = incomplete stencils) 25 p.
- HM9.** Niet Romeinse christelijke liturgieën (Heerlen [1968-1969]) = incomplete stencils) 25 p.

¹ Er zijn in de afgelopen jaren diverse publicatielijsten van Henk Manders gemaakt. De eerste is te vinden in BLIJLEVENS - HEGGEN - HUSTINX - LEMMEN (reds.): *Ambt en bediening in meervoud* 268-275. In het *KDC* vond ik een aanvulling hiervan, samengesteld door J. Vinkenburg CSSR in 1996: *KDC*: Archief Manders 388. In dit archief zijn trouwens van bijna al zijn publicaties een overdruk te vinden. In de inventaris, op de pagina's V-XV, van het archief van Manders te Wittem heeft J. Konings CSSR nog een andere bibliografie opgenomen, namelijk uit M. DE MEULEMEESTER: *Bibliographie Générale des écrivains rédemptoristes*. Al deze lijsten heb ik niet alleen met elkaar vergeleken, maar tevens gecontroleerd en – waar nodig – gecorrigeerd en aangevuld. Wat de boekbesprekingen betreft, kom ik op een lager aantal uit dan het getal dat in deze lijsten wordt genoemd: daar wordt gesproken over 107 recensies in de jaargangen 43 tot 67 (1947-1971) van *NKS* en zijn opvolgers, zonder deze evenwel concreet te noemen. Ik vermoed dat zij bij deze telling ook alle recensies hebben meegenomen die zijn ondertekend met 'Mds'. Zelf ben ik uitgegaan van 'Henk Manders' of de afkorting 'HM', een ondertekening die Manders zelf hanteerde bij al zijn artikelen.

Saint John's University – Collegeville, Minnesota (USA)

HM10. Theological Implications of the Liturgy and its Renewal (Master of Arts Summer Program in Sacred Studies, 17 June to 31 July 1968).

HM11. Liturgical Seminar: historical development as a theological principle in liturgy (Master of Arts Summer Program in Sacred Studies, 17 June to 31 July, 1968).

HM12. Systematic Theology: Sacramental Theology (Master of Arts Summer Program in Sacred Studies, 18 June to August 1, 1969).

HM13. Divine Grace and Man (Master of Arts Summer Program, 17 June to 31 July 1970).

HM14. Seminar in Systematic Theology: Justification (Master of Arts Summer Program, 16 June to 30 July 1971).

Dissertatie

1. *De liefde in de spiritualiteit van sint Alfonsus* (Brussel 1947 = Bibliotheca Alfonsoiana. Theologische studiën).

2. *ENGELSE VERTALING*: 'Love in the spirituality of Saint Alphonsus', in *Readings in Redemptorist Spirituality 2* (1988) 21-71.

3. *PORTUGESE VERTALING*: *O amor na espiritualidade de Santo Afonso* (Sao Paulo 1990 = Tradução de Pe. Adriano Backx).

Naslagwerken

4. TH. VISMANS - H. BRINK - G. KRELING (reds.): *Theologisch woordenboek. 3 delen* (Roermond 1952-1958):

a) H. MANDERS - A. MEIBERG: Alphonsus Maria de Liguori, H. 103-112.

b) Bouchage, Francois CSSR 640.

c) Bronchain, L. 655.

d) Desurmont, Achille CSSR 1007.

e) Hofbauer, Clemens Maria CSSR 2266.

f) Jansen, Joannes Laurentius CSSR 2455-2456.

g) Keusch, Karl CSSR 2786-2787.

5. L. BRINKHOFF e.a. (reds.): *Liturgisch Woordenboek I* (Roermond/Maaseik 1958-1962):

a) Communicatio in sacris 434-435.

b) Consecratie 460-469.

c) Decreta authentica 501-503.

d) Deelname, actieve, aan de liturgie 503-512.

e) Eredienst 698-704.

- f) Instellingsverhaal 1066-1071.
- g) Instellingswoorden 1071-1073.

6. L. BRINKHOFF e.a. (reds.): *Liturgisch Woordenboek II* (Roermond 1965-1968):

- a) H. MANDERS - J. ADRIAANSE: Maria 1655-1660.
- b) Mediator Dei et hominum 1685-1688.
- c) Sacramentale I 2485-2489.
- d) Wijding 2943-2944.
- e) Zegen(ing) 2976-2977.

7. A. HOLLAARDT (red.): *Liturgisch Woordenboek - Supplement. Liturgische Oriëntatie na Vaticanum II* (Roermond 1970):

- a) Het eucharistisch gebed 38-41.
- b) De concelebratie 41-43.

Reeksen

8. 'Table ronde sur la prière eucharistique – Tradition et projets actuels. Chapitre III: Le point vue doctrinal', in G. DANNEELS - TH. MAERTENS (reds.): *La prière eucharistique. Formes anciennes et conception nouvelle du canon de la messe* (Paris 1967 = Vivante liturgie 79) 47-62.
9. 'Qui célèbre la liturgie? Le sujet de la célébration liturgique et la célébration liturgique', in TH. MAERTENS (red.): *Liturgies et communautés humaines. Vers une vie liturgique diversifiée* (Paris 1969 = Vivante liturgie 84) 71-102.
10. H. MANDERS - H. VAN DE SPIJKER: *Pastoraat met handen en voeten?* (Averbode 1981 = HTP-studies 2).
11. 'Het Evangelie is voor de mensen', in H. MANDERS - H. VAN DE SPIJKER: *Pastoraat met handen en voeten?* (Averbode 1981 = HTP-studies 2) 157-186.
12. 'Moeder van God, wie ben je? Volksreligiositeit aan de oppervlakte verkend', in A. BLIJLEVENS - A. BRANTS - E. HENAU (reds.): *Volksreligiositeit: uitnodiging en uitdaging* (Averbode 1982 = HTP-studies 3) 147-157.
13. 'Paria's of geloofsgenoten?', in F. HEGGEN - G. VAN TILLO (reds.): *Het kwetsbare Humelijk. Een bijdrage aan het gesprek over echtscheiding vanuit de theologie* (Averbode 1984 = HTP-studies 6) 134-146.

Boeken

14. C. MOENS - H. MANDERS: *Waarom niet samen? Een eenvoudige beschrijving van een reformatorische en katholieke kerkebeleving* (Antwerpen 1968).
15. J. KAHMANN - H. MANDERS - W. MUNIER (reds.): *De weg van het Woord. Een bundel opstellen over Gods Woord in mensenwoorden opgedragen aan F. van Trigt* (Hilversum 1975).

Brochures

16. *Wegen naar verzoening. Vastenmeditaties 1980 door Prof. Dr. H. Manders* (Hilversum 1980).

Artikelen***Annalen van het Thijmgenootschap***

17. Sacramenten als realiserende symbolen + gedachtenwisseling 52 (1964) 320-327 en 328-334.

18. Hiërarchisch besef 72.3 (1984) 36-39.

De Bazuin

19. Oververhitting op de liturgische markt 53.18 (1970) 1-2.

Benediktijns Tijdschrift

20. God werd anders 30 (1969) 38-49.

21. Mijn heiland tegemoet. Beschouwingen over mogelijkheden voor een sacrament van verzoening 41 (1980) 153-164.

Concilium

22. Concelebratie 1.2 (1965) 128-144.

23. Concélebration 1.2 (1965 = Franse uitg.) 120-132.

24. Diaphaneitas – de doorschijnendheid van de doop. Brokstukken over geloof en hoop 3.2 (1967) 7-17.

25. Qual è il rapporto tra il nostro battesimo e la nostra fede? 3.2 (1967 = Spaanse uitg.) 17-28.

26. God hersteller aller dingen – het verzoeningskarakter van de romeinse canones 7.1 (1971) 110-118.

27. Gott – Wiederhersteller aller Dinge. Die Versöhnung in den römischen Kanontexten 7.1 (1971 = Duitse uitg.) 54-58.

28. De visie van een liturgist 11.2 (1975) 13-21.

Diakonia. Internationale Zeitschrift für praktische Theologie

29. Fragen des Kommunionempfangs 1 (1966) 349-351.

Getuigenis

30. Alreeds. Een kleine studie op de nieuwe paasprefaties 17 (1972/73) 183-188.

De Kloosterling

31. Liturgie en andere gebedsvormen. Hun betekenis voor het leven van actieve vrouwelijke religieuzen + Bespreking, bijlage september (1953) 25-35 en 36-37.

32. De zichtbare Christus 28 (1960) 129-135 en 161-167.
 33. Liturgie en gemeenschap 36 (1968) 110-116.

Kosmos + Oecumene

34. De werkelijkheid van het verlangen en de werkelijkheid van de realiteit. Een meditatie over grondhoudingen voor oekumenische liturgie 15 (1981) 143-146.
 35. Een vraag naar theologie: een vraag aan de theologie. Waarom een pastorale theologie? 18 (1984) 35-38.

Kultuurleven

36. Lieve god. Een reflectie over bisschoppelijke bemoediging 51.1 (1984) 266-276.

Ministerium Verbi (Nederlandse redactie)

37. Iets over de vrees bij S. Alfonsus 1 (1947) 20-26; 45-53; 113-122.
 38. Een brandend vraagstuk 2 (1948) 185-219.
 39. Een interessante discussie over onze preken en onze aanpassing 3 (1949) 189-191.
 40. St. Alfonsus' prediking 6 (1952) 101-112; 132-144.
 41. Het gebedsleven van de religieuzen 12 (1958) 53-65.
 42. Sacramenteel meevoltrekken 15 (1961) 13-18.
 43. Verbondsoffer 15 (1961) 33-38.
 44. Actieve deelname aan de liturgie 15 (1961) 45-52.
 45. Iets over de ritmische principes van de misopbouw 15 (1961) 80-93.
 46. Het eucharistisch gebed 15 (1961) 94-96.

Nederlandse Katholieke Stemmen/Theologie en Zielzorg/Theologie en pastoraat/Praktische theologie

Nederlandse Katholieke Stemmen

47. Miscellanea. Unitas 43 (1947) 53-58.
 48. Herziening van het brevier? I 45 (1949) 1-10.
 49. Herziening van het brevier? II 45 (1949) 33-43.
 50. Miscellanea. Rome en het 'orthodoxe' Oosten 46 (1950) 17-19.
 51. Kalenderhervorming 47 (1951) 334-340.
 52. Miscellanea. Sint Paulus in het toekomstige brevier 48 (1952) 18-19.
 53. 'Dominicae Resurrectionis' en de praktijk. Reacties en verwachtingen 48 (1952) 79-89.
 54. Miscellanea. Een nieuwe ordening van het Rituale Romanum 49 (1953) 19-23.
 55. De herstelde Paaswake 49 (1953) 33-42.
 56. Miscellanea. Het religieuzen-congres van Bouvigne 49 (1953) 138-143.
 57. Fulgens corona 50 (1954) 3-6.

58. Miscellanea. De Paaswake 51 (1955) 20-27.
 59. Sacra Virginitas. Notities bij een 'doodgewone' encycliek 51 (1955) 301-308.
 60. Acta et documenta. Hebdomada Sancta. De 'Ordinationes et declarationes' van de Ritencongregatie omtrent de vernieuwde Ordo van de Goede Week (1 febr. 1957) 54 (1958) 24-28.
 61. Miscellanea. Liturgisch Woordenboek 57 (1961) 271-272.

Theologie en zielzorg

62. Over 'De Schepping Gods' 61 (1965) 237-248.
 63. Desacralisering van de liturgie. Oriëntatiepunten van het liturgisch experiment in Nederland 62 (1966) 129-143.

Theologie en pastoraat

64. Liturgische vieringen in besloten gemeenschappen 63 (1967) 6-16.
 65. De eucharistie als offer. Een oecumenische verkenning van liturgische feiten 63 (1967) 282-292.
 66. Traditie en vernieuwing. Een beschouwing over de nieuwe romeinse eucharistische gebeden 64 (1968) 341-347.
 67. Het gevecht met de engel. Een beschouwing over 'in het voorbijgaan' van H. Oosterhuis 65 (1969) 122-130.
 68. Van allerheiligste naar eucharistie 65 (1969) 356-367.

Praktische theologie

69. Objectief en subjectief, norm en mondigheid. Een poging om de besluiten van de Nederlandse bisschoppensynode te analyseren 7 (1980) 67-77.
 70. Onderste? Boven? Een beschouwing over gezag in de Kerk van Rome 13 (1986) 4-16.

Het Offer/Rond de tafel

Het Offer. Nieuwe reeks

71. Wat is eredienst? 15 (1960) 3-10.
 72. Gebarentaal 17 (1962) 239-244.
 73. Wat mijn hand te doen vindt... 18 (1963) 15-19.
 74. Het genootschap voor liturgiestudie 18 (1963) 88-89.
 75. Concelebratie 20 (1965) 67-73.
 76. De Canon I 22 (1967) 133-138.

Rond de tafel

77. De Canon II 23 (1968) 12-19.
 78. Een nieuw canon ontwerp 23 (1968) 86-88.
 79. Thuis dopen of in de kerk dopen? 24 (1969) 8-13.
 80. Biecht en boeteviering 25 (1970) 185-196.

81. Enkele pastoraaltheologische opmerkingen rond de betekenis van het merkteken (in samenwerking met drs. N. Derksen AA) 27 (1972) 70-75.
82. Thematische Canons. Freewheelen op een moeilijk gegeven 28 (1973) 117-121.
83. Strekkingen van het romeins missaal 34 (1979) 202-211.
84. Credo 37 (1982) 105-111.
85. Beleid, moed en trouw. Een briefje over het Eucharistisch Gebed 40 (1985) 129-133.

Ons Geestelijk Leven

86. Actio Sacra praecellenter. De liturgie als religieuze act in de Constitutio de sacra Liturgia van het Vaticanum II 41 (1964/1965) 24-35.
87. Hoopvol wachtend op de komst...? 56 (1979) 238-245.

Paroisse et Liturgie

88. Désacralisation de la liturgie. Réflexions sur l'orientation de l'expérimentation aux Pays-Bas 48 (1966) 702-717.
89. Table ronde sur les projets de réforme du Canon. IIIe Partie, La forme du Canon du point de vue doctrinal 49 (1967) 247-258.

Les Questions Liturgiques et paroissiales

90. Sens et fonction du récit de l'Institution 53 (1972) 203-218.

Speling

91. Twee bisschoppen, hun staf en hun kudde 39.3 (1987) 36-45.

Sint Gerardus Klok

92. Een vreemde vogel? 61 (1984) 81-82.
93. Lof en dank 63 (1986) 76-79.
94. Capo Grosso, 'grote kop' 72 (1995) 159-161.
95. Het fonkelende oog 72 (1995) 190-192.

Studia Moralia

96. Metabletics of a Sacrament. From 'Blessed Sacrament' to 'Celebration of the Eucharist'. An essay 9 (1971) 299-320.

Theologie der Gegenwart

97. Sicht der Sakramente heute. Die Sakramente als realisierende Symbole 8 (1965) 201-206.
98. Die neuen Hochgebete 12 (1969) 143-146.

Theology Digest

99. Who performs the Liturgy? 16 (1968) 227-231.

Tijdschrift voor Geestelijk Leven

100. Het in de Kerk uithouden 40 (1984) 187-199.

101. Het Onze Vader het gebed van de Kerk? 40 (1984) 672-684.

Tijdschrift voor Liturgie

102. Enige gedachten over de zin van de Consecratieformule 40 (1956) 216-223.

103. Enige gedachten over de zin van de Consecratieformule II 42 (1958) 258-267.

104. Het Latijnse Biechtritueel 44 (1960) 279-301.

105. Vraag en antwoord. Voor een meer liturgische gestaltegeving van de generale absolutie 45 (1961) 175-177.

106. Symboolgevoeligheid en Liturgische Symboliek (samenvatting) 46 (1962) 389-390.

107. De Mis als bewegingsgeheel 47 (1963) 179-189.

108. Ten geleide (bij een nummer rond: 'Eschatologie') 47 (1963) 232-233.

109. Het eucharistisch gebed (inclusief interventie van W. Overbosch) 51 (1967) 27-48.

110. De liturgie en de mens (inclusief 'Uit een bespreking' o.l.v. L. Vercruyssen en o.l.v. J. Larsen) 52 (1968) 56-72.

111. Doop in de gemeente? 53 (1969) 62-72.

112. Het gevecht met de engel (Gen. 32, 25.32). Een beschouwing over 'In het voorbijgaan' van H. Oosterhuis 53 (1969) 217-225.

113. De Mis begint 55 (1971) 25-33.

114. Zin en functie van het instellingsverhaal 56 (1972) 284-297.

115. Zoekend naar de zin des levens? Orden van dienst: Orden van Leven of Ordedienst? Een consideratie 64 (1980) 327-333.

Tijdschrift voor Theologie

116. Kroniekrecensie. Sacrament van geloof. Enige recente publikaties over de eucharistie 5 (1965) 442-450.

117. Wie voltrekt de liturgie? De vraag naar het subject van liturgische viering en de implicaties ervan 7 (1967) 268-287.

118. Kroniekrecensie. Eenheid in verscheidenheid: enige studies over de eucharistie van katholieke en reformatorische signatuur 8 (1968) 78-87.

119. Jezus of Christus in het 'hooggebed'? Een steekproef naar christologie in eucharistische gebeden 13 (1973) 288-309.

Unitas

- 120.** La elevazione dell'uomo secondo Alessio Stephanovič Chomjakov 1.2 (1946) 33-65.
121. La elevazione dell'uomo secondo Alessio Stephanovič Chomjakov 1.3 (1946) 33-61.

Verbum

- 122.** De Kruisdagen 24 (1957) 194-201.
123. Ten hemel opgestegen, zender van de Geest 26 (1959) 158-171.

De Volksmissionaris/Katholiek Leven*De Volksmissionaris*

- 124.** Bij het portret van Sint Alfonsus 65 (1948) 206-208.

Katholiek Leven

- 125.** De dagen van ons heil 73 (1956) 24-27.

Werkgenootschap van katholieke theologen in Nederland

- 126.** Beschouwingen over sacramentele kernformules (1961) 83-108.
127. Certitudine fidei cui non potest subesse falsum (Trid. Sess. VI Cap. 9) (1963) 52-83.

Werkmap liturgie

- 128.** De bisschop 12.2-3 (1978) 189-195.
129. Eerste communie: een initiatie? Een partiële pastoraal-theologische meditatie 14.1-2 (1980) 7-19.
130. Paasnachtviering: Zo gaat Jezus ons voor 14.1-2 (1980) 123-142.
131. Een brief aan de redactie. Reflecties op de bijdragen over de doop 17.3 (1983) 179-195.
132. Uit uw overvloed hebben wij ontvangen. Een reflectie over pluriformiteit naar aanleiding van zegening en aanstelling 21.1 (1986) 59-64.

Worship

- 133.** Tradition and Renewal: The New Roman Anaphoras 42 (1968) 578-586.

Artikelen in mededelingenbladen***Breed platform voor een open kerk. 1-2-3 informatiebulletin***

- 134.** En toch vormen wij samen de gemeenschap van de kerk 1.5 (1983) 10-18.
135. Poging tot verheldering van het hiërarchisch besef in verband met de pastorale slagvaardigheid 3.6 (1985) 234-241.

En toch...

136. Poging tot verheldering van het hiërarchisch besef in verband met pastorale slagvaardigheid 3.1 (1982) 2-12.
 137. Zacheüs kom vlug uit die boom, ik moet met je eten 6.1 (1985) 8-12.

Interformatie

138. De nacht loopt ten einde? 15.2 (1986/87) 1-2.

Kerknieuws

139. Zonder kritische geluiden kan de kerk niet leven. Posities van alleen-maar-tegen vermijden 23.13 (1974) 347-348.

Mededelingen ICL (International Council for Christian Leadership) Nederland

140. De nacht loopt ten einde? 26.10 (1982) 1-3.

Open venster van de Nederlandse Redemptoristen

141. In memoriam pater Christ Oomen. Levensschets 5.1 (1966) 6-12.

Pastorale reeks

142. Wat is de kerk voor een geheim? Inleiding op de ontmoetingsdag voor de Mariënburggroep in de Zwanenhof Ambt Delden op 17 mei 1986 23.7 (1987) 67-76.

Samenspraak. Kommunikatie-orgaan van de canonie van Berne

143. Religieuzen en het basispastoraat 14.3 (1985) 5-14.

Ter informatie van en over Nederlandse Redemptoristen

144. Liturgische diensten 3 (1973) 22.
 145. Chicanos. Waar de liturgie je toe kan leiden 4 (1973) 37-42.
 146. Een nieuw voorwoord 32 (1989) 2-9.
 147. Het proprium van Sint Alfonsus 33 (1989) 10-11.
 148. Bestorm U met mijn vragen 38 (1990) 2-5.
 149. Niet alleen boeren-jezuïeten? 42 (1991) 36-39.
 150. Recht en billijkheid 43 (1991) 14.
 151. Om wat te betekenen moet je publiceren 45 (1992) 32-33.
 152. Laat me eens denken 48 (1993) 2-3.
 153. Schreiend liepen ze te zaaien (1732-1743). Een meditatie over het nut der tegenspoeden nr. 53/special (1994) 1-40.
 154. Uwe liefde en het wassen van de schotels nr. 69/special (1997) 2-24.
 155. Gedachten, gebeden, gedichten 70 (1997) 21.

VPW

Communicatieblad VPW in het aartsbisdom Utrecht

156. Heilige rangorde? 3 (1982) 21-24.

157. Schuilen bij elkaar is belangrijk 4.1/2 (1983).

Kontaktblad landelijk beraad 7 VPW's

158. Een theologische reactie 1.1 (1986) 14-20.

VPW-Kontakt Haarlem

159. Vrijheid en totaliteitsdenken. Een meditatie over een kerkelijke situatie 1.5 (1983) 2-9.

Kontaktblad VPW Roermond

160. Theologisch reflecteren meer dan noodzakelijk (1982/2) 22-23.

161. Vrijheid en totaliteitsdenken - een meditatie over een kerkelijke situatie (1982/4 special) 1-18.

Artikelen in verzamelbundels

162. 'De zichtbare Christus', in *Symposium. Vier voordrachten gehouden te Imstenrade 12 en 13 december 1959 bij de viering van het 20-jarig verblijf van de Medische Missiezusters in Nederland* [s.l. : s.n.] 1-14.

163. 'Wat nadenken over biecht en boeteviering', in *Zoals ook wij vergeven... Gedachten en suggesties voor diensten van berouw en vergeving* (Stoutenburg 1970) 5-22.

164. 'Analyse théologique des carrefours', in *Communautés en construction. Expériences et prospectives, Colloque Européen des Paroisses, Heerlen (Hollande) Juillet 1973. Vérité et Vie* (Strasbourg 1974) 70-73.

165. 'Vanzelfsprekendheden. Thesen en mijmeringen over verkondiging. Ter discussie', in J. KAHMANN - H. MANDERS - W. MUNIER (reds.): *De weg van het Woord. Een bundel opstellen over Gods Woord in mensenwoorden opgedragen aan F. van Trigt* (Hilversum 1975) 145-159.

166. 'Over de aard van het eucharistisch gebed', in H. WEGMAN (red.): *Goed of niet goed? Het eucharistisch gebed in Nederland. Deel 1* (Hilversum 1976 = Breedboek) 10-12.

167. 'Eucharistisch gebed 13', in H. WEGMAN (red.): *Goed of niet goed? Het eucharistisch gebed in Nederland. Deel 1* (Hilversum 1976 = Breedboek) 80-84.

168. 'De grote lofprijzing uit de Orden van Dienst voor gebruik in de eredienssten van de Gereformeerde Kerken in Nederland', in H. WEGMAN (red.): *Goed of niet goed? Het eucharistisch gebed in Nederland. Deel 2* (Hilversum 1978 = Breedboek) 141-150.

169. 'Het wijdingsritueel plaatst de priester', in A. BLIJLEVENS - F. HEGGEN - A. HUSTINX - M. LEMMEN (reds.): *Ambt en bediening in meervoud: veelvormigheid van dienstverlening in de geloofsgemeenschap* (Hilversum 1978) 195-203 en 302-304.
170. 'Woord van God tot ons gesproken? Enige randbeschouwingen omtrent de Schrift als Woord Gods door een amateur', in E. HENAU - A. HUSTINX - M. MENKEN - W. MUNIER - J. TERČIČ: *Schrift in veelvoud. Bijdragen over het gebruik van de Schrift, aangeboden aan Dr. J.J.A. Kabmann CSSR bij gelegenheid van zijn afscheid als gewoon hoogleraar door collega's en leerlingen van de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat te Heerlen* (Boxtel 1980) 11-30.
171. A. BLIJLEVENS - H. MANDERS: 'Pastoraal-liturgische notities ten aanzien van de restauratie van de Sint-Servaas te Maastricht', in *Ruimte voor liturgie* ([z.j.]; [z.d.]) 29-35.
172. 'Haarom en tiekom! Variaties op het thema: Christelijke viering in een geseculariseerde wereld', in H. HÄRING - T. SCHOOF - A. WILLEMS (reds.): *Meedenken met Edward Schillebeeckx. Bij zijn afscheid als hoogleraar te Nijmegen* (Baarn 1983) 309-319.
173. 'Onderste? Boven? Een beschouwing over gezag in de Kerk van Rome', in M. DE JONGE e.a.: *Oecumenisch congres – Leidse Merenwijk: Gezag in de kerk. Hoeveel 'boven' heeft 'beneden' nodig?* ([Leiden];[1985] = onuitgegeven verslaglegging van het congres) 23-46.
174. 'E li poveri che gridano pieta. En de armen die om hulp schreeuwen. Een meditatie over Alfonsus de Liguori (1696-1787)', in E. CORSIUS e.a.: *Menslievendheid moet ik aanzeggen. Over Redemptoristen en Redemptoristinnen* (Aalsmeer 1994) 27-49.

Boekbesprekingen

- B.1. J. PETERS: *De wijsgerige geesteshouding. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de kenleer en de metaphysica met inbegrip van de natuurlijke Godsleer aan de R.K. Universiteit te Nijmegen* (Nijmegen/Utrecht 1946), in NKS 43 (1947) 64.
- B.2. CH. BOUYER: *Handboek der wijsbegeerte. Deel I* ('s-Hertogenbosch/Malmberg 1947), in NKS 43 (1947) 317-318.
- B.3. F. THIJSSSEN: *Het godsdienstige gesprek* (Utrecht/Brussel 1947), in NKS 44 (1948) 140.
- B.4. H. ISWOLSKY: *De ziel van Rusland* (Brussel/Utrecht-Nijmegen 1946), in NKS 44 (1948) 174-175.
- B.5. CH. BOUYER: *Handboek der wijsbegeerte. Deel II* ('s-Hertogenbosch/Malmberg 1947), in NKS 44 (1948) 252-253.
- B.6. J. HOOGVELD: *Inleiding tot de wijsbegeerte. Deel I* (Utrecht/Nijmegen 1947^a), in NKS 44 (1948) 253.
- B.7. M. PRICHODJKO: *Die Lehre von der Kirche in den katechetischen Werken Platon Lersins* (Brixen 1943), in NKS 45 (1949) 28-29.

- B.8.** *De Persoon. Verslag van de dertiende algemene vergadering der Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte en van de vierde studiedagen van het Wijsgerig Gezelschap te Leuven* (Nijmegen 1948), in NKS 45 (1949) 221-222.
- B.9.** CH. BOUYER: *Handboek der wijsbegeerte. Deel III* ('s-Hertogenbosch/Malmberg, Brugge/Brussel 1948), in NKS 45 (1949) 255-256.
- B.10.** R. MILLER: *Forty years after. Pius XI and the social order. A commentary* (St. Paul [Minn., U.S.A.] 1947), in NKS 45 (1949) 382-383.
- B.11.** J.-P. DE CAUSSADE: *Hingabe an Gottes Vorsehung* (Einsiedeln/Köln [1948]), in NKS 46 (1950) 124.
- B.12.** *Verslagboek van de Liturgische Studiedagen te Heeswijk, 8-10 Augustus 1949. Dubbelnummer van: Tijdschrift voor Liturgie 34 (1950) nr. 1 en 2*, in NKS 46 (1950) 350.
- B.13.** J. HOOGVELD: *Inleiding tot de wijsbegeerte. Deel II* (Utrecht/Nijmegen 1949²), in NKS 46 (1950) 383-384.
- B.14.** G. PARIS: *Synopsis totius Summae Theologicae S. Thomae. 3 delen* (Napels 1950), in NKS 47 (1951) 256.
- B.15.** J. V. BAARLE: *Dagelijkse lijdensbeschouwingen. Voor priesters, religieuzen en leken* (Heerlen [1949]), in NKS 48 (1952) 198.
- B.16.** *De ondergang van het tweede Rome – Bij de herdenking van de val van Constantinopel – 1453-1953. Verslagboek van de Oosterse Studiedagen onder auspiciën van het Apostolaat der Hereniging gehouden te Nijmegen op 28 en 29 Mei 1953* (Uitgave van het Instituut voor Byzantijnse Studies = Het Christelijk Oosten en Hereniging 6 [1953/1954] 85-188), in NKS 52 (1956) 158.
- B.17.** *De Moeder van God in de Oosterse Kerk. Verslagboek van de Oosterse Studiedagen onder auspiciën van het Apostolaat der Hereniging gehouden te Nijmegen op 25 en 26 October 1954* (Uitgave van het Instituut voor Byzantijnse Studies = Het Christelijk Oosten en Hereniging 8 [1955/1956] 3-91), in NKS 52 (1956) 158.
- B.18.** I. KOLOGRIVOF: *Essai sur la Sainteté en Russie* (Bruges 1953), in NKS 52 (1956) 326-327.
- B.19.** N. LIESEL: *Bidt, broeders, met ons. Liturgiën der Oosterse Kerken in beeld, met historische en liturgische toelichting* (Hilversum [1960]), in NKS 57 (1961) 277.
- B.20.** A. STIBBS: *Sacrament, Sacrifice and Eucharist. The meaning, function and use of the Lord's Supper* (Londen 1961), in TTH 3 (1963) 221-222.
- B.21.** J. GALOT: *Eucharistie vivante* (Brugge 1963 = Sér. Museum Lessianum, section ascétique et mystique 54), in TTH 4 (1964) 92.
- B.22.** J. HOFINGER (red.): *Teaching all nations. A symposium on modern catechetics* (Freiburg/Londen 1961), in MissW 43 (1964) 127-128.
- B.23.** L. BOUYER: *Le rite et l'homme. Sacralité naturelle et liturgie* (Parijs 1966² = Lex orandi 32), in TTH 8 (1968) 228.
- B.24.** M. DUJARIER: *Le parrainage des adultes aux trois premiers siècles de l'Église* (Parijs [z.j.]), in TTH 9 (1969) 451-452.
- B.25.** A. WINKLHOFER: *Kirche in den Sakramenten* (Frankfurt 1968), in TTH 11 (1971) 97.

B.26. F. GABORIAU: *Eucharistie. Notre bien commun* (Parijs/Doornik 1968 = Remise en cause), in *TTH* 11 (1971) 98.

B.27. G. LAMMENS: *Tot zijn gedachtenis. Het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering* (Kampen 1968), in *TTH* 11 (1971) 335-336.

B.28. F. HEGGEN: *Confession and the Service of Penance* (Notre Dame, Indiana 1968), in *W* 42 (1968) 570-571.

B.29. R. LEDOGAR: *Acknowledgment. Praise-Verbs in the Early Greek Anaphora* (Rome 1968), in *W* 44 (1970) 54-56.

B.30. J. NIEUWENHUIS: *Het laatste evangelie. Een goed bericht van Johannes voor de gemeente van nu* (Kampen 1995), in *En toch...* 17.1 (1996) 11-14.

INTERVIEWS EN BRIEVEN

Interviews

De volgende mensen heb ik geïnterviewd:

- Drs. Gerrit Abbink : Zeist, 4 mei 2004.
Zeist, 14 juli 2004.
- Ambro Bakker SMA : Zaandam, 29 november 2007.
- Prof. dr. Ad Blijlevens CSSR : Heerlen, 1 april 2004.
Heerlen, 8 november 2006.
- Drs. Theo van Dun : Tilburg, 19 maart 2008.
- Henk Erinkveld CSSR : Wittem, 17 oktober 2007.
- Bauke Halma OCARM : Dordrecht, 3 mei 2004.
- Drs. Evert de Jong : Driebergen-Rijsenburg, 6 december 2006.
- Drs. Augustinus Hollaardt OP : Berg en Dal, 23 maart 2004.
Berg en Dal, 9 november 2004.
Berg en Dal, 14 februari 2005.
Berg en Dal, 23 november 2006.
- Jozef Konings CSSR : Wittem, 17 oktober 2007.
- Drs. Koos Linders : Heerlen, 15 januari 2008.
- Drs. Jan Ludgerink : Deil, 17 januari 2007.
Nijmegen, 23 januari 2007.
Deil – Hendrik-Ido-Ambacht, 9 maart 2007.
- Prof. dr. Gerard Lukken : Tilburg, 25 oktober 2004.
- Guibert Michiels OSB : Leuven, 3 mei 2005.
- Drs. Henk Rozestraten : Alphen aan den Rijn, 21 september 2005.
- C. Vermeulen : Warmond, 25 augustus 2005.

- Frans Vromen OSB : Oosterhout, 14 april 2004.
Oosterhout, 2 maart 2005.
Oosterhout, 5 april 2005.
- Jos de Wolf OPRAEM : Heeswijk, 20 april 2004.
- W. Willemsen CM : Tilburg, 14 februari 2005.

Brieven

De volgende mensen hebben een brief verzonden met informatie:

- Drs. Theo van Dun : Wijchen, november-december 2007.
- Drs. Augustinus Hollaardt OP : Berg en Dal, 1 december 2004.
Berg en Dal, 16 maart 2005.
C.A. Bouman (onuitgegeven artikel), 3 p.
- Drs. Jan Ludgerink : Deil, 5 april 2008.
- Prof. dr. Gerard Lukken : Notities voor het interview van 7 juni
2004, Tilburg (6 p.).
Tilburg, 8 juni 2005.
Tilburg, 18 november 2005.
Tilburg, 11 januari 2008.
- David van Ooijen OP † : Rome, 14 december 2004.
- Drs. Henk Rozestraten : Alphen aan den Rijn, 19 augustus 2005.
- Prof. Richard Rutherford CSC : Portland (VS), 22 april 2009.
- Frans Vromen OSB : Oosterhout, 29 maart 2004.
Oosterhout, 20 april 2004.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN EN COLLECTIES

Archief bisdom 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch

- Seminarie
259-262: dagordes en huishoudelijke regelingen.

Archief Abdij Keizersberg, Leuven (België)

- Annales de l'abbaye Regina Coeli du Mont César à Louvain, 1889-1939.

Archief Instituut voor Oosters Christendom, Nijmegen

- C. BOUMAN: *De Kerkvaders. Een bibliografie van uitgaven en vertalingen van de geschriften der Kerkvaders en van patrologische werken* ([Haarlem] [1943] = onuitgegeven manuscript).
- Dossiermap 30 A 69:
 - o J. KARAPURAM: *The East Syrian Baptism (A textual Study)* (Rome 1971 = a dissertation submitted as partial fulfilment for a Doctor's degree in the Oriental Liturgy/Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Sectio Liturgica).
- Dossiermap 30 A 71
- Dossiermap 30 B 38:
 - o J. MATEOS: *Some problems of Byzantine orthros* (= a translation of J. MATEOS: 'Quelques problèmes de l'orthros byzantin', in *Proche-Orient Chrétien* 11 (1961) 17-35 by Robert A. Lewis – For Private Use Only).

Archief Sint-Paulusabdij Oosterhout, Oosterhout

- L. BERGERON: *Dom Pierre de Puniet de Parry* (onuitgegeven in memoriam, geschreven op 12 september 1941).

Archief Redemptoristen, Wittem

- Archief P. Henk Manders (1913-1996):
J. KONINGS: *Inventaris archief P. Henk Manders (1913-1996)*.
5013 'Het eucharistisch gebed en eucharistische gebeden', een lezing voor het priesterberaad van het dekenaat Helden, Baarlo, d.d. mei 1974.
5024 Brief aan Toine v.d. Hoogen.
5026 J. BOSCH: 'Henk Manders: een gelovige als theoloog?'.
5028 Akten van benoeming en ontslag.
5032 Engelstalige cursussen I.

- 5033 Engelstalige cursussen II.
 5034 *Mexican American Cultural Center*. Stukken m.b.t. deze cursus.
 5034(!) *Glenstal*. Stukken m.b.t. het 17de Liturgisch Congres, aldaar gehouden, 7-8 april 1970; waarbij p. Manders een voordracht hield over 'The community and the Liturgy'.
 5055 Correspondentie uit de jaren (1958) 1966-1970, nr. 21.
 5057 Diversen I:
 nr. 5 P. Coughan CSSR nodigt uit om naar Australië te komen. 20/09/1978.
 nr. 14 T. Hodges CSSR, Filippijnen. 08/09/1980.

Katboliek Documentatie Centrum, Nijmegen

- Archief N. Greitemann:
 104, nr. 284
 - o F. BANK: 'Herinneringen aan priesters van het bisdom Haarlem, 24 augustus 1981'.
 - o N. GREITEMANN: 'Antwoord op de kritische aantekeningen van emerit. pastoor Fr. Bank n.a.v. mijn Boek: Op zoek naar de tweede onschuld, 6 oktober 1981'.
- Archivalia H.J.J. van Hussen
 7 Uitnodiging zilveren priesterfeest, Rotterdam, april 1923.
- Archief G.M. Lukken:
 211 1 map + Cahiers I-III: het brevier.
 212-217 Cahiers I-VI: de H. Mis.
- Archief H.G.R.J. Manders:
 49 Brief van 5 december 1963 met het verzoek tot lidmaatschap van de NCL.
 140 Benoemingsbrief, 26 oktober 1964.
 193 'De liturgie is aan het veranderen', inleiding op de liturgievernieuwing voor de plenaire priesterbijeenkomst (Roermond 23 november 1965).
 220 cursus 'Cosmologie'. Met aantekeningen [1948].
 221 cursus 'Ethica'. Met bijlagen [1946].
 225 cursus 'Metaphysica' (1947 en 1949).
 226 cursus 'Critica' (1946-1947).
 287 cursus 'De Deo' [z.j].
 cursus 'De creatione' [z.j].
 cursus 'De gratia' [z.j].
 288 cursus 'De sacramentis' [z.j].
 cursus 'De Baptismo' [z.j].
 cursus 'De Ordine' [z.j].
 388 Publicaties van dr. H. Manders vanaf 1979, samengesteld door J. Vinkenburg CSSR in 1996.

- 390 Correspondentie met verschillende personen over zijn artikel 'Desacralisering van de liturgie' (1966-1967).
- Archief J.J.G. Prick
 - 3950 Brief 17 mei 1967 aan Dr. J.J.G. Prick.
 - Brief 31 mei 1967 aan Dr. C.A. Bouman.
- Archief Sint Radboudstichting
 - 1214 Brief van A. Baumstark d.d. 14 september 1929.
 - 1262 Brief 29 juni 1960.
- Archief P.J.N.M. Riep
 - 54 Aantekeningen 'De H. Mis in het Oosten' door Dr. A. Baumstark.
- Archief Uitgeverij Het Spectrum:
 - 680 Brief van W. Grossouw d.d. 5 augustus 1950.
 - Brief van Christine Mohrmann d.d. 6 augustus 1950.
 - Brief van F. van der Meer d.d. 7 augustus 1950.
 - Eerste concept van contract P. Bogaard - C. Bouman m.b.t. het *Groot gebedenboek*.
- Archief UTP
 - 1290 G. GROOT ZEVERT: 'Homilie' (onuitgegeven homilie tijdens UTP-gedachtenisviering, Heerlen 22 november 1996).
 - P. NELEN: 'In memoriam Henk Manders 22.11.96 UTP-viering' (onuitgegeven tekst uit de UTP-gedachtenisviering, Heerlen 22 november 1996).
 - 1341 Brief van Manders, d.d. 16 juni 1966.
 - Advies van de werkgroep der dogmatici, najaar 1966.
 - Brief van H. Manders n.a.v. advies van de werkgroep der dogmatici, d.d. 4 nov. 1966.
 - Advies van de liturgici, d.d. 8.11.66, o.l.v. H. Manders.
 - Samenvatting van binnengekomen rapporten betreffende de colleges van het eerste semester 1966-1967 (propedeusejaar).
 - Brief van het curatorium 13 april 1967.
 - Werkcollege H. Manders.
- Collectie bidprentjes
- Collectie knipsels
 - o WIJTENBURG, M.W.A. (1879-1940)
 - DE REDACTIE: 'Feestuitgave voor Deken Wijtenburg bij 't luisterrijk vieren van zijn zilveren priesterfeest', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 1.
 - F. CORNET: 'Bij het portret', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 1.
 - TH. GIELEN: 'De Jubilaris Deken', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 1-2.

B. RENCKENS: 'Hulde aan Deken Wijtenburg van een Priester-Parochiaan', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 2.

D. VERGEER: '25 Jaar Priester', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 2.

L. WILLENBORG: 'Op Hageveld', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 2.

H. SAULENN: 'Kapelaan Wijtenburg aan "De Posthoorn"', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 2.

G. KUIT: 'Warmond 1912-1919', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 2-3.

A. SEIJSNER: 'Deken Wijtenburg als Warmondsch Collega', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 3.

J. KERKVLIJT: 'Pastoor Wijtenburg te Rotterdam', in *Onze Courant. Katholiek Dagblad voor West-Friesland* 21 (15 april 1925) 3.

○ MANDERS, H.G.R.J. :

P. VAN DER VEN: 'Een liefde die het uithield in permanente teleurstelling'.

- Collectie priesterprentjes.
- Verzameling Losse Archivalia 244.
- Verzameling Losse Archivalia 840 I.
- Verzameling Losse Archivalia 840 II.
- Verzameling Losse Archivalia 3550.

Parochiearchief St. Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn

- Liber Memorialis parociae de Bonifacii Alphen ad Rhenium I.
- Uittreksel briefwisseling met Edouard de Nève, Alphen aan den Rijn, 13 september 1948.
- Verzameling krantenknipsels
 - KATHOLIEKE ACTIE ALPHEN AAN DEN RIJN: 'In memoriam H.E.H. Deken Z. de Korte'.
 - F. VAN RAVESTEIJN: 'Heldenkroniek van ons Bisdom. In memoriam Deken Z. de Korte'.
 - X.: 'Het overlijden van Deken Z. de Korte'.
 - X.: 'Onthulling gedenkteken voor deken De Korte te Alphen aan den Rijn'.

Particuliere collectie

- Archief Prof. dr. J.Y.H.A. Jacobs.
- Archief Prof. dr. G. Rouwhorst.

- Archief Prof. dr. G. Lukken
 - o Cahier I-II: Cursus H. Mis van M. Terwindt: studentenaantekeningen van G. Lukken.
 - o Cahier I: Cursus Het Brevier van en door M. Terwindt (1953).
 - o Cahier II: Cursus Het Brevier van en door M. Terwindt (1957).

Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem

- Archief Seminarie Warmond, afd. Wetenschappelijke vorming
 - 48 Studiorum Archivorum, registers van behaalde punten 1906-1927.

Het Utrechts Archief, Utrecht

- Archief R.K. Instituten priesteropleidingen Aartsbisdom Utrecht, Afd. het groot-seminarie van Rijsenburg
 - 558 Inventaris van de archieven van de instituten voor de priesteropleiding in het aartsbisdom Utrecht (Utrecht 1996).
 - D. WIJMER: 'Het Groot Seminarie te Rijsenburg. Historisch overzicht'.
 - 592 Stukken betreffende het honderdjarig jubileum, 1957.
 - W. VAN DE PAS: 'Honderd jaar "Rijsenburg" (1) Een vaste burcht', in *Omhoog. Weekblad voor het Aartsbisdom Utrecht* 24 (1957).
 - W. VAN DE PAS: 'Honderd jaar "Rijsenburg" (2) Dr. Herman Schaepman als professor op Rijsenburg', in *Omhoog. Weekblad voor het Aartsbisdom Utrecht* 24 (1957).
 - W. VAN DE PAS: 'Honderd jaar "Rijsenburg" (3) Rijsenburg rond de eeuwwisseling', in *Omhoog. Weekblad voor het Aartsbisdom Utrecht* 24 (1957).
 - W. VAN DE PAS: 'Honderd jaar "Rijsenburg" (4) Het presidentschap van Mgr. Dr. A.C.M. Schaepman', in *Omhoog. Weekblad voor het Aartsbisdom Utrecht* 24 (1957).

Sint Aegten, St. Agatha

- Archief redemptoristen (AR):
 - 2227 Jaarverslagen houdende overzichten van functies en activiteiten van leden van de gemeenschap van het klooster van Wittem over de periode 1969-1974.
 - 5686 Commentaar van de docenten van het studiehuis van de redemptoristen te Wittem op het ontwerpprogramma voor een eerste jaar hogere studies van de Programmeringscommissie Zuid Limburg (van 24-12-1965): Opmerkingen bij het ontwerpprogramma voor het eerste jaar hogere studies – Henk Manders.

- 5690 Persconferentie vrijdag 24 mei 1968 Hogeschool voor Theologie en Pastoraat, Heerlen.
Indeling werkgroepen, zoals gesteld in schrijven der Programmeringscommissie d.d. 27 sept 1996.
- 5691 *HTP* – Verslag kleine faculteitsvergadering op 6 oktober 1966.
- 5696 Vertrouwelijk.
- 5700 Brief van de Faculteit der Godgeleerdheid van de *KUN* d.d. 13 maart 1968 betreffende voordracht docenten Hogeschool.
Reactie op de brief van de *KUN* van drs. L. Hermans.
- 5777 Staten houdende de lesroosters, dagordes, naamlijsten van studenten, en de verdeling van lesuren van de paters lectoren 1847/1848, 1928/1929, 1943/1944-1964/1965.
- 5788 34. De sacramenten: algemeen (1960-1964)
 Het doopsel [1963-1964?]
 Het vormsel [1963-1964?]
 De ordine (1964-1965)
35. De eucharistie (1960-1964)
36. De Deo
37. Tractatus de Gratia
38. De creatione + De Verbo Incarnato + notities over Kerk en Oecumene
- 5877 Mandersblad.
- 8225 Stukken betreffende zijn functies, werkzaamheden en reizen. 1966-1995 met hiaten.
 N. HERMANS: 'Theoloog van het respect'. Een hommage aan Henk Manders.
- 8229 Stukken betreffende zijn terugtreding uit functies, verklaringen over zijn gezondheid en zijn aanvraag voor opname in een verzorgingstehuis. 1988-1989, 1991, 1995-1996.
- 8244 Enquête Groot-seminarieopleiding Redemptoristen H. Manders.
- 8254 Curriculum vitae van Hendrik Godefridus Jacobus Rudolph Manders CSSR, opgemaakt door p. J. Vinkenburg CSSR, provinciaal archivaris. 1996.

Streekarchief Rijnlands-Midden, Alphen aan den Rijn

- 'Oorlogsmonumenten ter gedachtenis van pastoor Zacharias de Korte te Alphen aan den Rijn', in www.groenehartarchieven.nl.

Universiteitsbibliotheek Utrecht, Utrecht

- Collectie Baumstark.
- Thomaasse-collectie:
 - o H. FRANK: *Het beilig doopsel* (Rijsenburg 1930) 27 p.

- H. FRANK: *Het kerkelijk jaar* (Rijsenburg 1932) 3 delen.
- H. FRANK: *H. Mis en paramenten* (Rijsenburg 1933) 4 delen.
- H. FRANK: *Tractatus de missis votivis* (Rijsenburg 1933) 26 p.
- H. FRANK: *Tractatus de missis de requie* (Rijsenburg 1933) 27 p.
- H. FRANK: *Het beilig doopsel* (Rijsenburg 1934) 34 p.
- H. FRANK: *Het kerkelijk jaar* (Rijsenburg 1934) 144 p.
- H. FRANK: *De paramenten* (Rijsenburg 1935) 46 p.
- H. FRANK: *Tractatus de missis votivis* (Rijsenburg 1935) 26 p.
- H. FRANK: *Tractatus de missis de requie* (Rijsenburg 1935) 27 p.
- H. FRANK: *Het kerkelijk jaar* (Rijsenburg 1935) 117 p.
- H. FRANK: *Tractaat over de H. Mis* (Rijsenburg 1938) 198 p.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

A

- *Aartsbisschoppelijk Kleinseminarie Culemborg/Apeldoorn 1906-1956. Gedenkschrift* (Utrecht 1956).
- *Acta et decreta Synodi Provincialis Ultrajectensis* (St. Michielsgestel [1865]).
- A.S.: 'Miscellanea. Beteekenis van het woord Seminarie in het canoniek recht', in *NKS* 27 (1927) 91-94.
- J. AALDERS: 'Seminarie-herinneringen', in J. ROES (red.): *MemoReeks. Herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholieke leven* (Nijmegen 1977 = Cahier 5) 1-68.
- G. ABBINK: *Honderd jaar Rijsenburg* (Rijsenburg 1957).
- G. ABBINK: 'De priester binnen de eigen evolutie van de Kerk in Nederland', in *TTH* 5 (1965) 237-258.
- G. ABBINK: 'Van isolement naar openheid', in *Bijdragen: tijdschrift voor filosofie en theologie* 31 (1970) 350-372.
- J. AERTNIJS: *Compendium liturgiae sacrae, juxta ritum Romanum in Missae celebratione et officii recitatione* (Amsterdam 1895).
- J. AERTNIJS: *Ceremoniale solemnum functionum secundum liturgiam Romanam* (Buscoduci 1921³).
- J. AERTNIJS - J. PLUYM: *Compendium liturgiae sacrae juxta ritum Romanum in missae celebratione et officii recitatione* (Taurini 1927, ed. 9a).
- P. ALBERS: 'Voorbereiding tot het herstel der hiërarchie', in LOEFF (red.): *Het katholiek Nederland* 1.37-60.
- B. ALFRINK: 'Honderdjarig bestaan Seminarie Rijsenburg', in *AU* 30 (1957) 95-98.
- Z. ANTHONISSE: 'Het Oosters werk van de Nederlandse Capucijnen (1920-1945)', in *Pokrof* 28 (1981) 25-37.
- N. APPELMAN: *Tractatus de Missis de Requiem et Votivis* (Monster 1922).
- V. VAN APPELTERN: *Sacrae liturgiae promptuarium. 3 delen* (Brugge 1913-1914).
- H. AUKES: *Kardinaal De Jong* (Utrecht/Antwerpen 1956).
- A. AVERKAMP: 'In memoriam mgr. M.J.A. Lans', in *Van Onzen Tijd* 8.1 (1907-1908) 145-149.

B

- C. BAK: 'Voorwoord: doorbraak naar een nieuwe tijd', in KOEVOETS: *Katholiek wetenschappelijk theologisch onderwijs* 3-4.
- J. BALDOVIN: 'Klaus Gamber and the Post-Vatican II Reform of the Roman Liturgy', in *SLi* 33 (2003) 223-239.
- F. BANK: *Klasgenoten 1923-1934 van de seminaria Hageveld en Warmond* (Rijswijk 1994).

- J. BANK - M. VAN BUUREN: *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
- M. BARNARD: 'Overleven achter steen. Liturgie voorbij de Liturgische Beweging', in *Eredienstvaardig* 20.6 (2004) 214-217.
- M. BARNARD: 'Het vreemde succes van de Liturgische Beweging', in *Eredienstvaardig* 21.5 (2005) 172-177.
- M. BARNARD: *Liturgie voorbij de Liturgische Beweging. Over 'Praise and Worship', Thomasvieringen, kerkdiensten in migrantenkerken en ritualiteit op het internet* (Zoetermeer 2006).
- M. BARNARD - P. POST: 'Nogmaals: de Liturgische Beweging voorbij. Enkele kritische kanttekeningen bij de historiografie van het zogenoemde tijdvak van de Liturgische Beweging', in *JLO* 24 (2008) 7-22.
- M. BARNARD - P. POST: 'Balans en perspectief: enkele kritische kanttekeningen bij de historiografie van het zogenoemde tijdvak van de Liturgische Beweging', in L. VAN TONGEREN - M. BARNARD - P. POST - G. ROUWHORST (eds.): *Patterns and persons. A historiography of liturgical studies in the Netherlands in the twentieth century* (Leuven 2010? = *Liturgia condenda* [Nederlandstalige concepttekst]).
- P. BATTIFOL: *Leçons sur la Messe* (Paris 1927 = 9^e ed.).
- S. BÄUMER: 'Blick auf die Geschichte der Liturgie und deren Literatur im XIX. Jahrhundert', in *HJ* 11 (1890) 44-76.
- A. BAUMSTARK: *Vom geschichtlichen Werde der Liturgie* (Freiburg 1923 = *Ecclesia orans* 10).
- A. BAUMSTARK: 'Ein Formaltyp antiken Kultgesangs in christlicher Liturgie des Morgen- und Abendlandes', in W. TEEUWEN e.a.: *Donum Natalicium Schrijnen. Verzameling van opstellen door oud-leerlingen en bevriende vakgenooten opgedragen aan Mgr. Prof. Dr. Jos. Schrijnen bij gelegenheid van zijn zestigsten verjaardag 3 Mei 1929* (Nijmegen-Utrecht 1929) 788-806.
- A. BAUMSTARK - B. BOTTE: *Liturgie comparée: principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes* (Chevetogne 1953).
- A. BAUMSTARK - B. BOTTE: *Comparative liturgy* (London 1958).
- R. BAUMSTARK - H. KAUFHOLD: 'Anton Baumstarks wissenschaftliches Testament zu seinem 50. Todestag am 31. Mai 1998', in R. TAFT - G. WINKLER (reds.): *Acts of the International Congress* 61-117.
- L. BEAUDUIN - J. VON ALLMEN: *Veilleur avant l'aurore: colloque Lambert Beauduin* (Chevetogne 1978).
- A. BEEKMAN: 'Pius X en de liturgie', in *OLT* 13 (1927/28) 161-167.
- C. BERTRAND: *Het goede blijft. Een schets van 25 jaar Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen* (Heerlen 1992).
- J. VAN BIJSTERVELDT - L. VAN VROONHOVEN: *Een tijdsbeeld uit Brabant: 1960-2000. Een klas op zoek naar koers* (Budel 2000).
- B. VAN BILSEN: 'Vernieuwing in de eucharistieviering', in *SSmaEuch* 50 (1958) 255-285.

- B. VAN BILSEN: 'Gemeenschapsmis', in *LW* I.838-849.
- A. BLIJLEVENS - F. HEGGEN - A. HUSTINX - M. LEMMEN (reds.): *Ambt en bediening in meervoud: veelvormigheid van dienstverlening in de geloofsgemeenschap* (Hilversum 1978).
- A. BLIJLEVENS: 'Opdat in alles God geëerd wordt. In memoriam professor Kees Bouman (15-2-1911 10-3-1988)', in *Pokrof* 35 (1988) 49.
- A. BLIJLEVENS: 'Ter nagedachtenis van Henk Manders CSSR', in *TL* 80 (1996) 380-381.
- A. BLIJLEVENS: 'Henk Manders. Een terugblik op zijn leven en werk', in *JLO* 13 (1997) 7-20.
- J. BLUYSSSEN: 'Het concilie van Trente en de oprichting der seminaries', in *Domklok. Ter blijde herinnering aan het 150-jarig bestaan van het Bossche grootseminarie. 1798-1948* (Tilburg 1948) 7-14.
- H. BOELAERS e.a.: *Onrust in de zielzorg* (Utrecht 1950).
- H. BOELAERS e.a.: *Levende Zielzorg* (Utrecht 1954).
- H. BORNEWASSER: *In de geest van Thijm. Ontwikkelingen in de verhouding tussen wetenschap en geloof 1904-1984* (Nijmegen 1985).
- S. VAN DEN BOSSCHE: 'Geen wijn in water veranderen. De onherleidbare particulariteit van het christelijk geloof', in *TTH* 38 (1998) 109-119.
- D. BOSSCHER: 'De biografie als loden last', in *RENDERS* (red.): *Het leven van een doodsbbericht* 13-28.
- R. BOT: *Zingt allen mee: 65 jaar liturgische en kerkmuzikale beweging in Nederland* (Utrecht/Kampen 2003).
- B. BOTTE: *Le mouvement liturgique. Témoignage et souvenirs* (Paris 1973).
- R. BOUDENS: 'De parochiepriester in historisch perspectief', in J. KERKHOFS (red.): *Europa zonder priesters?* (Averbode 1995) 117-157.
- L. BOUYER: *Dom Lambert Beauduin: un homme d'Église* (Tournai 1964 = Collection 'Église vivante').
- J. BRABERS - O. SCHREUDER: *Proeven van eigen cultuur. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1998. 2 delen* (Nijmegen 1998).
- J. BRABERS: *Proeven van eigen cultuur. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1998. Deel 1: 1923-1960* (Nijmegen 1998).
- H. BRINK: 'De ontwikkeling van de Nederlandse Provincie vanuit en met het klooster te Huissen', in *Eeuwfest Dominicanenklooster Huissen. Een jubileumuitgave van Neerlandia Dominicana* 13.4 (1958) 31-37.
- L. BRINKHOFF: 'Internationaal Studiecongres voor Pastoraal en Liturgie', in *TL* 36 (1952) 324-326.
- L. BRINKHOFF: 'Centre de Pastorale Liturgique', in *LW* I.380-381.
- L. BRINKHOFF: 'Gougau, Louis', in *LW* I.911.
- L. BRINKHOFF: 'Liturgische Beweging', in *LW* II.1598-1611.
- L. BRINKHOFF: 'Liturgische Vereniging', in *LW* II.1612-1614.
- L. BRINKHOFF: 'Liturgisches Institut', in *LW* II.1615.
- L. BRINKHOFF: 'Nederland', in *LW* II.1866-1880.

- L. BRINKHOFF: 'Wilmart, (Henri-Marie) André, OSB', in *LW* II.2918-2919.
- L. BRINKHOFF: 'Prof. Dr. Herman Schmidt SJ (1912-1982)', in *TL* 66 (1982) 296-299.
- J. BRINKTRINE: *Die heilige Messe in ibrem Werden und Wesen* (Paderborn 1931).
- G. BROM: 'De Sint Paulusabdij in Oosterhout', in *Kathl* 45 (1910/11) 213.
- G. BROM: *De omkeer in 't studentenleven* (Delft 1923).
- G. BROM: 'De bekering van Nederland', in *Annuaireum der Apologetische Vereeniging "Petrus Canisius"* 7 (1915) 186-253.
- G. BROM: *Herleving van de wetenschap in katholiek Nederland. Gedenkboek* ('s-Gravenhage 1930).
- G. BROM: *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland* (Leiden 1933).
- G. BROM: *Alfons Ariëns* (Utrecht/Brussel 1950).
- A. BROUWER: 'Dogmatiek te Warmond tussen 1924 en 1928', in J. ROES (red.): *Diocesane seminaries* (Nijmegen 1977 = KDC MemoReeks 5) 69-79.
- J. BROUWER: *Het H. misoffer of: de liturgische verklaring van alle gebeden en ceremoniën ener plechtige H. mis* (Roermond 1885).
- J. BROUWER: *Het kerkelijk jaar met zijne liturgische tijden en voornaamste feesten* (Leiden 1907).
- C. BROWN: *The death of Christian Britain. Understanding Secularisation. 1800-2000* (London 2001).
- E. BRUNING: *Het Gregoriaans. Handboek voor kerkzangers, koorleiders en organisten* (Doornik 1952³).
- A. BUGNINI: 'De Puniet de Parry, Pierre', in *EncCatt* IV.1447-1448.
- A. BUGNINI: *Die Liturgiereform 1948-1975. Zeugnis und Testament* (Freiburg/Basel/Wien 1988 = Deutsche Ausgabe herausgegeben von Johannes Wagner unter Mitarbeit von François Raas).

C

- *Constitutie over de Heilige Liturgie in de plechtige zitting van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie van 4 december 1963 goedgekeurd en afgekondigd* (Hilversum 1964 = Ecclesia docens).
- 'Constitutio apostolica de studiorum Universitatibus et Facultatibus Ecclesiasticis. Sapientia christiana', in *AAS* 71 (1979) 469-499.
- F. CABROL: 'Introduction aux études liturgiques', in *Bibliothèque Liturgique* (Parijs 1907) 9-128.
- F. CABROL: *Handboek der liturgie (Het boek van het aloude gebed)* (Bussum 1912).
- F. CABROL: 'Le R.P. Dom C.', in *JTHS* 25 (1924) 178-183.
- C. CALLEWAERT: 'L' étude et l' esprit de la liturgie', in *CBrug* 13 (1908) 588-595; 631-642; 684-698.
- C. CALLEWAERT: 'Nécessité d' une formation liturgique', in *La Vie Liturgique* (1910) 260-282.
- C. CALLEWAERT: 'La méthode dans l' étude de la liturgie', in *CBrug* 15 (1910) 282-295 en 16 (1911) 211-221.

- C. CALLEWAERT: 'La liturgie et son etude', in *QL* 1 (1911) 337-347.
- C. CALLEWAERT: *Liturgicae Institutiones. 4 delen* (Brugge 1919-1944).
- C. CALLEWAERT: *Ons kerkelijk jaar: ontstaan – indeeling – betekenis – vruchtbaarheid* ('s-Hertogenbosch 1932 – GGG 401).
- C. CALLEWAERT: 'In memoriam Z.E.P.L. Verwilt OP', in *LP* 22 (1940) 212-213.
- TH. DE CALUWE: *Emmaüs aan de Geul. Een verhaal van een grootseminarie. Wittem 1836-1968* (Wittem 2007).
- W. CLAESSENS - G. VAN TILLO (reds.): *Van beneden naar boven. Een nieuwe richting in de praktische theologie* (Kampen 1990).
- T. CLEMENS - J. JACOBS (reds.): 'Warmond 1799-1967. Proeven van seminariegeschiedenis in grootnederlands perspectief', in *Trajecta* 9.2 (2000) 97-232.
- T. CLEMENS: 'Encyclopedieën als markeringspunten in de geschiedenis van katholiek Nederland en België', in *Trajecta* 13 (2004) 165-182.
- C. COEBERGH: 'Dom P. de Puniet en zijne betekenis voor de liturgische wetenschap', in *LT* 21 (1940/41) 293-299.
- C. COEBERGH: 'Cagin, Paul C.', in *LW* I.343-344.
- C. COEBERGH: 'Puniet, Jean de', in *LW* II.2335.
- C. COEBERGH: 'Puniet, Pierre de', in *LW* II.2336.
- P. COMBE: 'Bibliographie de Dom André Mocquereau', in *EtGr* 2 (1957) 189-203.
- F. COPPIN - L. STIMART: *Sacrae liturgicae compendium* (Parijs 1903).
- H. CORMAN (red.): *Nijmeegse gezichten. Vijfenzeventig Jaar Katholieke Universiteit* (Nijmegen 1998).
- E. CORSIUS: 'Een geschiedenis van bewogenheid. Ontstaan en de verspreiding van de redemptoristische beweging, met name in Nederland', in ID. e.a.: *Menslievendheid moet ik aanzeggen. Over Redemptoristen en Redemptoristinnen* (Aalsmeer 1994) 10-26.
- H. CORSIUS: *Een vrij en bevrijdend leven. Een theologisch onderzoek naar de geschiedenis van de praktische en reflexieve arbeid der redemptoristen in Nederland in het licht van de subjectdiscussie in de theologie, 1833-1990* (Kampen 1999 = dissertatie KUN/Kerk en Theologie in Context 39).
- M. CREARE: *Een priester is ook maar een mens* (Silvolde 1981).
- J. CROTTOGINI: *Werden und Krise des Priesterberufes. Eine psychologisch-pädagogische Untersuchung über den Priesternachwuchs in verschiedenen Ländern Europas* (Einsieden 1954).
- A. DE CUYPER: *Liturgisch handboek. III. Het kerkelijk jaar* (Leuven 1930).

D

- *Domklok. Ter blijde herinnering aan het 150-jarig bestaan van het Bossche grootseminarie. 1798-1948* (Tilburg 1948).
- D.A.V.: 'Holandia', in *EL* 67 (1953) 290-291.
- D.A.V.: 'Genootschap voor Liturgiestudie 1953', in *TL* 38 (1954) 176-180.

- D.H.H.: 'De Fransche Liturgische Week te Leuven. 10-14 augustus', in *LT* 3 (1912-1913) 444.
- CH. VAN DAM: 'Katholiek leven', in LOEFF (red.): *Het Katholiek Nederland* I.118-165.
- C. DAMEN: *De Orde van Sint Benediktus in Nederland* (Brugge/Utrecht 1965).
- J. DANÉLOU: *Dieu et nous* (Paris 1956).
- G. DANNEELS: 'Rituelen in, sacramenten out?', in *TL* 86 (2002) 306-322.
- P. DELATTE: *Dom Guéranger, abt van Solesmes, 1805-1875. 2 delen* (Vaals 1969).
- J. DELLEPOORT - N. GREINACHER - W. MENGES: *Die deutsche Priesterfrage. Eine soziologische Untersuchung über Klerus und Priesternachwuchs in Deutschland* (Mainz 1961).
- M. DIJKER: 'Mocquereau', in *LW* II.1765-1766.
- G. DIX: *The shape of the liturgy* (Westminster 1954).
- G. DONKERS: 'De Katholieke Kunstkring De Violier, 1901-1920', in *Trajecta* 10 (2001) 112-135.
- P. DOYÈRE: 'Dom Emmanuel Flicoteaux, OSB (1882-1956)', in *EL* 73 (1959) 50-53.
- S. DRESDEN: *Over de biografie* (Amsterdam 2001).
- J. V.D. DRIES: 'Boekaankondiging. *Catalogus van liturgische boeken, toebehoorende aan de Bibliotheek der liturgische vereeniging in het Bisdom Haarlem en aan de Bibliotheek van het Groot Seminarie te Warmond* (Warmond 1915), in *Kath* 149.1 (1916) 250.
- A. DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis* (Turnholti 1981 = Corpus Christianorum Series Latina CLIX).

E

- *Enchiridion de statibus perfectionis. I.* (Roma 1949 = Collectanea sacrae congregationis de religiosis 1).
- L. EISENHOFER: *Handbuch der katholischen Liturgik* (Freiburg im Breisgau 1932-1933).
- M. ELIADE: *Das Heilige und das Profane: vom Wesen des Religiösen* (Hamburg 1957 = Rowohlts deutsche Enzyklopädie 31; Religionswissenschaft).
- G. ELLARD: 'Amerika', in *LW* I.147.

F

- F.B.: 'Baumstark, Anton', in *LW* I.222-223.
- K. FENS: *De leerstoel van Lent. In memoriam F.G. van der Meer* ([Nijmegen] [1994]).
- M. FESTUGIÈRE: *La liturgie catholique. Essai de synthèse suivi de quelques développements* (Maredsous 1913).
- H.-J. FEULNER: 'Bibliography of Anton Baumstark', in TAFT - WINKLER (reds.): *Acts of the International Congress* 31-60.
- M. FICHEROUX - M. GIELIS - J. JACOBS: *Catalogus bij de tentoonstelling: Het altaar als einddoel. De priesteropleiding ten dienste van de kerk in Brabant tussen 1425 en 1967* (Tilburg 1992).

- H. FORTMANN: 'Lijkrede gehouden bij de uitvaart van wijlen Directeur Prein', in *AU* 30 (1957) 136-139.
- A. FORTUIN - J. LINDERS (reds.): *Bespottelijk maar aangenaam* (Amsterdam 2007).
- H. FRANK: 'In memoriam Dr. W.G.J. van Koeverden', in *OLT* 18 (1932-1933) 23-25.
- W. FRIJHOFF: 'Biografie en wetenschapsgeschiedenis. Kansen en grenzen van een alliantie', in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29 (2003) 225-244.

G

- *Gids 1966-1967 Hogeschool voor theologie en pastoraat* (Heerlen 1966).
- *Gids 1967-1968 Hogeschool voor theologie en pastoraat* (Heerlen 1967).
- *Gids 1968-1969 Hogeschool voor theologie en pastoraat* (Heerlen 1968).
- *Gids 1969-1970 Hogeschool voor theologie en pastoraat* (Heerlen 1969).
- *Gids 1970-1971 Hogeschool voor theologie en pastoraat* (Heerlen 1970).
- *Gids 1972-1973 Hogeschool voor theologie en pastoraat* (Heerlen 1972).
- G.C.L.: 'Genootschap voor Liturgiestudie', in *LW* 1.853.
- R. GAZEAU: 'Puniet (Dom Pierre de), OSB', in *DTHC Tables Générales* III.3827-3828.
- P. VAN GEMERT: *Rubricarum ac caeremoniarum Promptuarium* (Rijswijk 1935).
- A. GERHARDS - S. WEYER - H. KURZKE: 'Ausverkauf der Liturgiewissenschaft?', in *StZ* 218 (2000) 784-787.
- P. VAN GERVEN: 'Henk Manders. Een theologisch geschoold gelovige', in *En toch...* 11.3 (1990) 6-13.
- H. GEYBELS: 'Algemeen menselijk of eigen christelijk? Rituelen en de identiteit van religies', in *TTH* 41 (2001) 221-230.
- J. VAN GINNEKEN - O. HUF - C. HUIGENS e.a.: *Omnia probate quod bonum est tenete. Brieven van kritiek en anti-kritiek op de Liturgische Beweging* ('s-Hertogenbosch 1919).
- D. GRAY: 'Jeter un pont', in *MD* 179 (1989) 7-14.
- D. GRAY: 'Bridging the gap: Presidential Adress', in *SILj* 20 (1990) 1-7.
- N. GREITEMANN: 'Mgr. Taskin vijftig jaar Priester', in *Sint-Bavo* 41 (1938) 565-575.
- N. GREITEMANN: *Op zoek naar de tweede onschuld* (Baarn 1981).
- R. GRIMES: *Deeply into the bone. Re-inventing rites of passage* (Berkeley/Los Angeles/London 2000 = Life passages 1).
- S. GROOT (red.): *De lof Gods geef ik stem: inzichten en achtergronden van de vocale muziek in de rooms-katholieke eredienst* (Baarn 1993).
- C. GROOTE: 'Boekbespreking. DE KORTE: *De Misliturgie*', in *s* 29 (1952) 216.
- W. GROSSOUW: *Alles is van u. Gewijde en profane herinneringen* (Baarn 1981).
- R. GUARDINI: 'Über die systematische Methode in der Liturgiewissenschaft', in *JLW* 1 (1921) 97-108.

- R. GUARDINI: *Van heilige teekens* (Antwerpen 1926 = Godsdienstige en sociale traktaten; reeks 1926 nrs. 9-10).
- R. GUARDINI: *Vom Geist der Liturgie* (Freiburg im Breisgau 1953 = 18^e ed.).

H

- *125 jaar Haaren. Speciale uitgave van Domklok* 27 (1964).
- F. HAARSMA: 'Grote en blijvende verdiensten op het terrein van de liturgie', in *De Tijd*, 17 oktober 1957; overgenomen in *TL* 41 (1957) 370-372.
- F. HAARSMA: 'Ontwikkelingen in de rooms-katholieke theologie in Nederland', in *NM* 20 (1968/69) 49-58.
- L. HANSSEN: 'Een regenboog van graniet. Waarom de biografie niet buiten de wetenschap kan', in FORTUIN - LINDERS (reds.): *Bespottelijk maar aangenaam* 101-108.
- A. HAQUIN: *Dom Lambert Beauduin et le renouveau liturgique* (Gembloux 1970 = Recherches et Synthèses, section d' Histoire I).
- A. HAQUIN: 'Une réussite: Le Mouvement Liturgique du Mont-César (1909-1914)', in J. VON ALLMEN e.a.: *Veilleur avant l' aurore. Colloque Lambert Beauduin* (Chevetogne 1978) 53-77.
- W. HARZING: 'Vijf en veertig jaar liturgische weken', in *TL* 52 (1968) 153-159.
- A. HÄUBLING: 'Baumstark, Anton', in *Lexikon für Theologie und Kirche II* (Freiburg/Basel/Rom/Wien 1994 = 3., völl. neu bearb. Aufl.) 94-95.
- A. HÄUBLING: *Christliche Identität aus der Liturgie. Theologische und historische Studien zum Gottesdienst der Kirche. Hrsg. von Martin Klöckener, Benedikt Kranemann & Michael Merx* (Münster 1997 = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 79) 11-57 en 284-333.
- A. VAN HEDEL - M. PAIJMANS: *Van seminarie tot cello. 1836 tot 2003* (Haaren 2003).
- O. HEIMING: 'In memoriam Anton Baumstark (31 mei 1948)', in *TL* 33 (1949) 162.
- TH. HENDRIKSEN: *Aan de vergetelheid ontrukkt. Leuke belevenissen in lief en leed langs Rijn en Lek* (Utrecht [1985]).
- M. HENSEN: 'Spiritualiteit van Sint Alphonsus de Liguori', in *TGL* 4.2 (1948) 274-280.
- L. HENSGENS: 'Theologiebeoefening veronderstelt een werkzame relatie tot de praktijk. Portret van H. Manders', in A. BLIJLEVENS - H. MANDERS: *Ambt en bediening in meervoud: veelvormigheid van dienstverlening in de geloofsgemeenschap* (Hilversum 1978) 10-21.
- P. DE HERDT: *Praxis liturgica ritualis Romani* (Leuven 1876).
- L. VAN HILST: *Le mouvement liturgique Belge: préparation à la réception de 'Sacrosanctum Concilium'* (Rome 1995 = Tesi per ottenere la Licenza in Liturgia Facolta' di Sacra Liturgia Pontificio Ateneo S. Anselmo).
- A. HOLLAARDT: 'Verwilt. Pater Lambertus H.P.', in *LW* II.2791-2792.

- A. HOLLAARDT: 'Dertig jaar genootschap voor liturgiestudie in Nederland', in *TL* 66 (1982) 339-346.
- A. HOLLAARDT: 'In memoriam Th. A. Vismans OP', in *TL* 71 (1987) 245-246.
- A. HOLLENBERG e.a.: *Waar eens een Franse kostschool stond. Opstellen over Warmonds studentenleven. Jubileumboek ter gelegenheid van het honderdvijftig-jarig bestaan van het Groot-Seminarie Warmond* (Warmond 1949).
- A. HOLLENBERG: 'Professor Mgr. G.C. van Noort', in HOLLENBERG e.a.: *Waar eens een Franse kostschool stond* 41-46.
- M. HOONDEERT: *Om de parochie. Ritueel-muzikale bewegingen in de marge van de parochie. Gregoriaans, Taizé, Jongerenkoren* (Heeswijk 2006).
- M. HOONDEERT: *Elke muziek heeft haar bemel* (Budel 2009).
- M. HOS-WIJNEN e.a.: *Jon Erkens. Actor in de mijnstreek [1946-1990]* (Heerlen 1995).
- J. HUIJBEN: 'Dom Paul Delatte en de wederopbloei van het Benedictijner leven in Nederland' in *Egm* 2 (1938) 10-22.
- J. HUIJBEN: 'In memoriam dom Jean de Puniet', in *Egm* 5 (1941) 121-127.
- O. HUF: *Van Palmzondag tot Paschen* (Den Bosch 1911).
- O. HUF: 'III. Liturgie-literatuur', in *LT* 3(1912/13) 100-128.
- O. HUF: 'Liturgie-literatuur', in *Boekenschouw* 6 (1912/13) 379-392.
- O. HUF: *Het Goede-Week-Kerkboek: de Goede-Week-plechtigheden in Latijnsch-Nederlandsche tekst met verklaringen* (Nijmegen 1914).
- O. HUF: 'Een woord over liturgie-literatuur', in KOENDERS: *Handboek der liturgie 1* (Nijmegen 1914) I*-XVI*.
- O. HUF: 'Uit de pers. *Catalogus van liturgische boeken, toebehoorende aan de Bibliotheek der liturgische Vereniging in het Bisdom Haarlem en aan de Bibliotheek van het Groot Seminarie te Warmond* (Warmond 1915)', in *St* 47.2 (1915) 582-585.
- O. HUF: *Liturgische Studiën. 4 delen* (Bussum 1916-1924).
- N. HUYGHEBAERT: 'Puniet de Parry, Pierre de', in *NCE* XI.1025.

J

- *Jaarboek 1958. Voordrachten en discussies – Werkgenootschap van katholieke theologen in Nederland* (Warmond 1959).
- J. JACOBS: *Met het oog op een andere kerk. Katholiek Nederland en de voorbereiding van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie 1959-1962* (Baarn 1986).
- J. JACOBS: 'Dr. Klaas Steur (1905-1985): geloofsdienker in dienst van verkondiging en toerusting', in *Trajecta* 6.1 (1997) 53-73.
- J. JANSEN: 'De kloosterlingen', in LOEFF (red.): *Het Katholiek Nederland* I.86-117.
- J. JANSEN - L. SCHRIJNEN - P. HOPMANS - A. DIEPEN - J. AENGENENT: 'Aan het Bestuur van de Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland', in *OLT* 16 (1930/31) 62-63.
- R. JANSEN e.a.: *Het Oude Testament: in verkorte vorm met inleidingen en verklaringen naar de vertaling uit de grondtekst vervaardigd in opdracht van de Apologetische Vereniging*

“*Petrus Canisius*” (Utrecht 1954 = keuze en inleidingen van C.A. Bouman en J.A.M. Weterman).

- H. JANSEN: ‘Miscellanea. Theologie aan de Katholieke Universiteit’, in *NKS* 60 (1964) 277-281.

- TH. JANSEN: *De pater op de pastorie. Het aandeel van de regulieren in de parochiële zielzorg van Nederland 1853-1966* (Nijmegen 1976).

- B. JEGGLE-MERZ: *Erneuerung der Kirche aus dem Geist der Liturgie. Der Pastoralliturgiker Athanasius Wintersig/Ludwig A. Wintersnyl* (Münster 1998 = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 84).

- E. DE JONG: ‘Jongerenliturgie’, in A. HOLLAARDT (red.): *Liturgisch Woordenboek - Supplement. Liturgische oriëntatie na Vaticanum II* (Roermond 1970) 26-27.

- J. DE JONG: *Handboek der kerkgeschiedenis. 3dl* (Utrecht 1932²).

- J. DE JONG: *Handboek der kerkgeschiedenis. 4dl* (Utrecht 1936-1937³).

- J. DE JONG - P. HOPMANS - J. LEMMENS - J. HUIBERS - W. MUTSAERTS: ‘Richtlijnen van het Nederlandsch Episcopaat over de actieve deelname der gelovigen aan de H. Mis’, in *AU* 17 (1944) 41-48.

- K. JOOSSE: *Eucharistische gebeden in Nederland. Een documentaire studie over de ontwikkeling van de vertaalde Romeinse en ‘eigen’ Nederlandse eucharistische gebeden (1963-1979). 2 delen* (Tilburg 1991 = TFT-Studies 17).

- J. JUNGSMANN: *Missarum sollemnia: eine genetische Erklärung der römischen Messe. 2 T.* (Wien 1952³).

K

- A. KAT: *De geschiedenis der kerkmuziek in de Nederlanden sedert de Hervorming* (Hilversum 1939).

- L. KAT: ‘Nieuwe uitgaven. Z. DE KORTE: *Levenswijding door de Zondagsmis I*’, in *S* 16 (1934/35) 521.

- H. KAUFHOLD: ‘Liturgie im Leben und Werk Anton Baumstarks’, in TAFT - WINKLER: *Acts of the International Congress* 119-144.

- J. KENNEDY: *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

- TH. KLAUSER: ‘Anton Baumstark (1872-1948)’, in *EL* 63 (1949) 185-207.

- TH. KLAUSER: *Henri Leclercq: 1869-1945* (Münster/Westfalen 1977 = Jahrbuch für Antike und Christentum 5).

- C. DE KLERK: ‘Violier-voordracht over liturgische poëzie’, in *Van Onzen Tijd* 5 (1904/1905) 252-284.

- TH. KLOOSTERMAN: ‘Warmonds muziekleven’, in HOLLENBERG e.a.: *Waar eens een Franse kostschool stond* 125-136.

- A. KOENDERS: *Handboek der liturgie. 2 delen* (Nijmegen 1914-1915).

- W. VAN KOEVERDEN: ‘Societas Liturgica S. Willibrordi’, in *ML* 3 (1918) 136-138.

- W. VAN KOEVERDEN: *Psalmen. 4 delen* (’s-Hertogenbosch 1921-1926 = GGG 2 + 65 + 140 + 177).

- L. KOEVOETS (red.): *Katholiek wetenschappelijk theologisch onderwijs in Nederland: 1964-1974. Ontwikkelingen & huidige situatie* (Amersfoort [1975] = dossier bij *Archief van de Kerken* 1).
- F. KOHLSCHHEIN: 'Zur Geschichte der Liturgiewissenschaft im katholischen deutsch-sprachigen Bereich', in F. KOHLSCHHEIN - P. WÜNSCHE (reds.): *Liturgiewissenschaft. Studien zur Wissenschaftsgeschichte* (Münster 1996 = Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 78) 1-72.
- K. KOK: *De vleugels van een lied. Over de liturgische poëzie van Huub Oosterhuis* (Baarn 1990).
- B. KRANEMANN: 'Grenzgängerin zwischen den theologischen Disziplinen. Die Entwicklung der deutschsprachigen Liturgiewissenschaft im 19. und 20. Jahrhundert', in *TTHZ* 108 (1999) 253-272.
- B. KRANEMANN: 'Schwerpunkte liturgiewissenschaftlicher Forschung im 20. Jahrhundert', in W. RATZMANN (red.): *Grenzen überschreiten. Profile und Perspektiven der Liturgiewissenschaft* (Leipzig 2002 = Beiträge zur Liturgie und Spiritualität 9) 67-80.
- B. KRANEMANN: 'Wie übersetzt man Tradition? Liturgiewissenschaft zwischen Gottesdienst und Gotlosigkeit', in *Herder Korrespondenz (Spezial: Glaube denken: Theologie heute – eine Bestandaufnahme)*, Febr. 2008) 49-53.
- R. KURVERS: 'In memoriam Dr. J.P. De Jong', in *TL* 76 (1992) 284-286.

L

- W.L.-V.K.: 'De taak der liturgie-studie in Duitschland – En in Holland?', in *ML* 3 (1918) 39-40.
- J. VAN LAARHOVEN - H. HOPPENBROUWERS: 'Van eene schone historie ende al waer', in *Domklok. Ter blijde herinnering aan het 150-jarig bestaan van het Bossche grootseminarie. 1798-1948* (Tilburg 1948) 13-34.
- C. LAMBERMOND: *De Dominikanen-orde. Stichting. Vestiging in Nederland* (Zwolle 1930 = GGG 337).
- J. LAMBERTS: 'Dom Lambert Beauduin en het begin van de liturgische beweging', in *JLO* 8 (1992) 257-259.
- J. LAMBERTS: '40 jaar *Institut Supérieur de Liturgie* te Parijs', in *TL* 81 (1997) 286-287.
- J. LAMBERTS: 'Als liturgiewetenschap een "randverschijnsel" dreigt te worden', in *TL* 85 (2001) 280-289.
- H. LANGEVELD: 'De levensbeschrijving als vergrootglas. Het nut van de politieke biografie', in FORTUIN - LINDERS (reds.): *Bespottelijk maar aangenaam* 131-136.
- M. LÄTZEL: *Den Fernen nabe sein. Religiöse Feiern mit Kirchendistanzierten* (Regensburg 2004).
- G. LAUDY: 'Genootschap voor Liturgiestudie', in *KathAr* 9 (1954) 99-104.
- H. LECLERCQ: 'Liturgistes. X. Paul Cagin', in *DACL* IX-II.1740-1743.
- H. LIETZMANN: *Messe und Herrenmahl* (Berlin 1955³).

- H. VAN DER LINDE - F. THIJSSSEN (red.): *Geloofsinhoud en geloofsbeleving: een peiling binnen Reformatie en Katholieke Kerk in Nederland* (Utrecht 1951).
- K. LINDERS: 'Meer dan een rimpel in de tijd', in HOS-WIJNEN e.a.: *Jon Erkens* 91-164.
- J. LOEFF (red.): *Het katholieke Nederland 1813-1913. Ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfest onze nationale onafhankelijkheid. 2 delen* (Nijmegen 1913).
- R. LOONBEEK - J. MORTIAU: *Un pionnier. Dom Lambert Beauduin (1873-1960). Liturgie et unité des chrétiens. 2 T.* (Louvain-la-neuve/Chevetogne 2001 = Recueil de Travaux d' Histoire et de Philologie 7e série, 12-13).
- R. LOONBEEK - J. MORTIAU: *Dom Lambert Beauduin: visionnaire et précurseur (1873-1960): un moine au coeur libre* (Paris 2005).
- J. VAN DER LOOS: *Geschiedenis van het seminarie Warmond tot 1853* (Haarlem 1932).
- G. LUKKEN: *De onvervangbare weg van de liturgie* (Hilversum 1980²).
- G. LUKKEN: *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie* (Baarn 1984).
- G. LUKKEN: 'Het Genootschap voor Liturgiestudie in een nieuw spanningsveld', in *JLO* 4 (1988) 91-105.
- G. LUKKEN: 'De ontwikkeling van de liturgie in de afgelopen honderd jaar', in *TL* 77 (1993) 130-139.
- G. LUKKEN: *Ontwikkelingen in de liturgiewetenschap: balans en perspectief* (Heeswijk-Dinther 1993 = Liturgie in perspectief 1).
- G. LUKKEN: 'Liturgiewetenschap in Nederland: naar aanleiding van een onderzoeksbeoordeling', in *JLO* 11 (1995) 57-76.
- G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Kampen 1999).
- G. LUKKEN: 'De liefde gaat ons vooraf. De onherleidbare overkant van het ritueel als prolegomenon van het christelijk ritueel', in *JLO* 23 (2007) 147-175.
- P. LUYCKX: *De Actie 'Voor God' 1936-1941. Een katholieke elite in het offensief* (Nijmegen 1978 = proefschrift KUN/Publicaties KDC 6).
- P. LUYCKX - P. SLOT: *Een stille revolutie?: een cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).
- P. LUYCKX: 'Erger dan de Reformatie? Katholieken in de jaren vijftig', in LUYCKX - SLOT (reds.): *Een stille revolutie?* 68-88.

M

- M.B.: 'Boekennieuws. Z. DE KORTE: *De Misliturgie*', in *Verbum* 4 (1933/34) 202-203.
- MDS: 'Boekbespreking. Z. DE KORTE: *De Misliturgie*', in *NKS* 48 (1952) 314.
- M. MÄHLER: *De Sint Paulusabdij van Oosterhout. Oorsprong en geschiedenis tot aan de dood van haar eerste abt Dom Jean de Puniet. 1907-1941* (Pro Manuscripto 1978).
- M. MÄHLER: *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout. 1907-1941* (Tilburg 1991 = Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 85). Dit is een

herwerkte, gepubliceerde versie van het voorgaande boek; voortaan gemakkelijkshalve aangeduid met: MÄHLER: *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout* (2e versie).

- H. MANDERS: 'Deelname, actieve, aan de liturgie', in *LW* 1.503-512.
- H. MANDERS: 'Mediator Dei et hominum', in *LW* II.1685-1688.
- A.-G. MARTIMORT: *L'Église en prière: introduction à la liturgie* (Paris 1961).
- A. DES MAZIS: 'Cagin, Paul', in *DHGE* XI.162-163.
- H. MCLEOD: 'The Religious Crisis of the 1960s', in *Journal of modern European History* 3 (2005) 205-230.
- F. VAN DER MEER: *Maiestas Domini. Théophanie de l'Apocalypse dans l'art chrétien. Étude sur les origines d'une iconographie spéciale du Christ. 2 Tomes* (Roma 1938 = Studi di antichità cristiana 13).
- F. VAN DER MEER: 'Deken H.F. Frank 25 jaar priester. Regent, liturgist, pastoor', in *De Tijd* 96 (vrijdag 9 augustus 1940) 3.
- F. VAN DER MEER: *Praeses van Schaik* (Utrecht 1943).
- F. VAN DER MEER: *Christus' oudste gewaad: over de oorspronkelijkheid der oud-christelijke kunst* (Utrecht 1949).
- R. MESSNER: 'Was ist systematische Liturgiewissenschaft? Ein Entwurf in sieben Thesen', in *ALW* 40 (1998) 257-274.
- M. DE MEULEMEESTER: *Bibliographie Générale des écrivains rédemptoristes* (Wittem 2000).
- H. VAN DER MEULEN: 'Nieuwe uitgaven. Z. DE KORTE: *De Misliturgie*', in *NKS* 33 (1933) 288.
- T. MICHELS: 'Het Liturgisch Instituut: nieuw kruispunt in liturgiewetenschappelijk Nederland', in *TL* 77 (1993) 146-150.
- H. VAN MIERLO - CH. STUART: *De seminaries van de Redemptoristen in Nederland: een onderzoek naar het rendement van de opleiding* ([S.l. : s.n.]).
- C. MOHLBERG: 'Liturgiewissenschaftliches aus Holland', in *BenM* 3 (1921) 315-319.
- LE MONASTÈRE SAINT-PAUL DE WISQUES: *L'abbaye Saint-Paul de Wisques* (Wisques 1947²).
- E. MONETA CAGLIO: 'Dom André Mocquereau e la restaurazione del Canto Gregoriano', in *Musica Sacra* 5 (1960) - 8 (1963) = een serie van 14 artikelen.
- M. MONTEIRO: *Gods Predikers. Dominicanen in Nederland (1795-2000)* (Hilversum 2008).
- F. MORLOT: 'Une condition préalable à toute formation liturgique: un changement de mentalité', in *MD* 78 (1964) 6-21.
- G. MULDER: 'De waarde van het interview. Het tekort van het geheugen', in FORTUIN - LINDERS (reds.): *Bespottelijk maar aangenaam* 179-187.
- A. MULDER: 'Het Trentsche Seminarie-decreet', in *NKS* 28 (1928) 226-239.

N

- *Notae morales et canonicae ad tractatum de sacramentis in genere* (Sint-Michielsgestel 1947).
- B. NEUENHEUSER: 'Baumstark, Anton', in *NCE* II.172-173.
- E. DE NÈVE: *Glorieuzen* (Enschede 1946).
- M. NIEUWBARN: *Het heilig misoffer en zijne ceremoniën: een verklaring van mystiek en liturgie* (Nijmegen 1906).
- M. NIEUWBARN: *Het Roomsche kerkgebouw: leer der algemeene symboliek en ikonografie onzer katholieke kerken* (Nijmegen 1908).
- M. NIEUWBARN: *Beknopt, kerkelijk handwoordenboek: verklarend woordenboek van katholieke geloofs- en zedenleer, liturgie, symboliek en kerkkunst, met illustraties en bijlagen* (Tilburg 1910).
- M. NIEUWBARN: *Handboek der liturgie van het kerkelijk jaar* (Leiden 1915).
- P. NISSEN: *Eene zachte aanraking van zijn zieleven. Over 'ware' en 'valse' mystiek rond 1900* (Nijmegen 2008).
- W. NOLET: 'Praeses Taskin', in HOLLENBERG e.a.: *Waar eens een Franse kostschool stond* 59-66.
- P. NOORDHORN: *Het Kerklattijn: spraakleer met oefeningen geheel ontleend aan de liturgie* (Amsterdam 1910).
- C. VAN NOORT: *Het groot-seminarie Warmond. Opkomst, bloei en neergang van een opleidingsinstituut voor religieuze specialisten* (Amsterdam 1993 = doctoraalscriptie VU).
- A. NUIJ: *De hedendaagse problematiek van het religieuze leven: rapport* ([S.l. : 1966]).

O

- *Orden voor de eredienst van de gereformeerde kerken in Nederland. Vrijgegeven door de generale synode van de gereformeerde kerken van Middelburg* (Kampen 1967²).
- N. ONSTENK: 'Boekbespreking. Z. DE KORTE: *De Misliturgie* (Bussum 1949²)', in *OGE* 26 (1949/50) 318.
- H. OOSTERHUIS: *In het voorbijgaan* (Utrecht 1968).
- H. OOSTERHUIS: *Twee of drie. Voor en over kritische gemeenten. Nederlandse kerkgeschiedenis sinds bisschop Bekkers* (Baarn 1980).
- H. OOSTERHUIS: *Licht dat aanblijft. 30 jaar liturgie-vernieuwing. Kees Kok in gesprek met Huub Oosterhuis* (Kampen/Kapellen 1990).
- L. OOSTERVEEN: 'In memoriam Theo Vismans', in *BND* 22 (1987) 57-60.
- G.-M. OURY: 'Puniet (Pierre de)', in *DSP* XII.2623-2624.
- J. VAN OVEN: 'Brief van het Ministerie van Justitie betreffende de wijziging van het grondgebied van het Aartsbisdom Utrecht en het Bisdom Haarlem', in *AH* 3 (1956) 122-123.
- J. OVERSTEEGEN: 'Such are the tricks of memory', in FORTUIN - LINDERS (reds.): *Bespottelijk maar aangenaam* 165-177.

P

- *Pius-almanak: jaarboek van Katholiek Nederland* 1 (1875) e.v.
- P.B.: 'Necrologio Dom Pierre de Puniet OSB', in *Ambr* 17 (1941) 163-164.
- P.H.: 'Een leerstoel der liturgie aan de Gregoriana', in *ML* 6 (1921) 24-25.
- P.P.: 'Holandia', in *EL* 61 (1947) 15-19.
- W. VAN DE PAS: *Honderd jaar kromstaf. Het berstel der hiërarchie* (Utrecht 1953).
- PATER CYRIL: 'Het Pokrof-klooster te Voorburg', in *Pokrof* 1 (1954) 5-7.
- PATER GABRIËL: 'Het *Oosters Werk* van de Nederlandse Capucijnen (1940-1981)', in *Pokrof* 28 (1981) 37-46.
- PATER MICHEAS: 'De Capucijnen en het Slavische werk in Nederland', in *Pokrof* 3 (1956) 90-92.
- C. PAUWELS: 'Boekbespreking. J. PREIN: *De Maaltijd des Heren*', in *S* 33 (1956) 264.
- K. PEETERS: 'Frits van der Meer', in H. CORMAN (red.): *Nijmeegse Gezichten*. 86-95.
- W. PEETERS: 'Pastoor-deken Zacharias de Korte', in P. HAMANS (red.): *Getuigen voor Christus. Rooms-katholieke bloedgetuigen uit Nederland in de twintigste eeuw* ('s-Hertogenbosch 2008) 54-56.
- J. PEIJNENBURG: *Seminarium Buscoducense – 160 jaar*, in *Domklok* 20 (1958) 2-10.
- H. PEILLON: 'L' Antiphonaire de Pamelius', in *RBen* 29 (1912) 411-437.
- I. PEY: *Herstel in Nieuwe Luister. Ideeën en praktijk van Overheid, Kerke en Architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkegebouw in Zuid-Nederland (1796-1940)* (Nijmegen 1993 = Proefschrift KUN).
- J. PIJPERS: 'Bijzondere kerkdiensten na de bevrijding', in *De Viersprong* 44 (1995) 82.
- J. PIJPERS - H. ROZESTRATEN - H. VAN DER WERELD: 'Zacharias de Korte (1938-1944)', in J. PIJPERS e.a.: *De Bonifatiuskerke te Alphen aan den Rijn* (Alphen aan den Rijn 1986) 49-51.
- PIUS X: *Motu Proprio van Paus Pius X over de kerkmuziek* (Hilversum 1949 = Ecclesia Docens) 11-29.
- PIUS XI: *Apostolische Constitutie Divini Cultus van Paus Pius XI over het gestadig meer bevorderen van de liturgie, de gregoriaanse zang en de gewijde muziek* (Hilversum 1949 = Ecclesia Docens) 30-43.
- J. POEISZ: *Statistiek van de klein- en grootseminaries 1958-1963* (Utrecht 1964 = memorandum KASKI 154).
- M. POELHEKKE: *Het Te-kort der Katholieken in de Wetenschap* (Nijmegen 1900).
- H. VAN DE POL: *Het einde van het conventionele christendom* (Roermond-Maaseik 1966).
- P. POST: 'Wetenschappelijk grensverkeer tussen discipline-vorming en ont-disciplinering', in *JLO* 6 (1990) 65-81.
- P. POST: 'Zeven notities over rituele verandering, traditie en (vergelijkende) liturgiewetenschap', in *JLO* 11 (1995) 1-30.

- P. POST: 'De synthese in de huidige liturgiewetenschap. Proeve van positionering van *De weg van de liturgie*', in *JLO* 14 (1998) 141-172.
- P. POST: 'Interference and intuition. On the characteristic nature of research design in liturgical studies', in *QL/SILj* 81 (2000) 48-65.
- P. POST: 'Getemde intuïtie: over programma en profiel van de liturgiewetenschap', in *TL* 72 (2001) 290-304.
- P. POST: 'Liturgische bewegingen II: Personen en patronen. Het tweede Landelijk Liturgiewetenschappelijk Onderzoeksprogramma, 2001-2005', in *JLO* 17 (2001) 159-192.
- P. POST: 'Ritual Studies. Einführung und Ortbestimmung im Hinblick auf die Liturgiewissenschaft', in *ALW* 45 (2003) 21-45.
- P. POST: 'Over de historische referentie in de rooms-katholieke 'Hervorming-van-de-hervormingsbeweging'', in *JLO* 20 (2004) 73-88.
- P. POST: 'Re-inventing liturgy: de Liturgische Beweging voorbij. Literatuurbericht liturgiewetenschap', in *PT* 32.4 (2005) 532-553.
- P. POST: 'Na de lange jaren zestig. Liturgiewetenschap en Ritual Studies: opkomst, typering en actuele uitwerking van een relatie', in *JLO* 22 (2006) 89-111.
- P. POST: *Liturgische bewegingen. Thema's, trends en perspectieven in tien jaar liturgiestudie. Een literatuurverkenning 1995-2005* (Zoetermeer 2006).
- R. POST: 'President Mgr van Schaik', in *AU* 25 (1952) 77-83.
- E. POSTMA: Dilletant, pelgrim, nar. De positie van C.W. Mönnich in cultuur en theologie (Delft 2008 = proefschrift PTHU).
- J. PREIN: 'Boekbespreking. N. APPELMAN - Z. DE KORTE: *Tractatus de Missis de Requiem atque votivis*', in *NKS* 36 (1936) 192.
- J.H.M. PREIN: J.A.M. Prein en 42 jaar Seminarie ([s.l.] 2001).

Q

- S. QUITSLUND: *Beauduin : a prophet vindicated* (New York 1973).

R

- R.K. *Universiteit Nijmegen. Gids voor het studiejaar 1923-1924* (Nijmegen 1923) e.v.
- P. RAEDTS: 'De christelijke middeleeuwen als mythe. Ontstaan en gebruik van een constructie uit de negentiende eeuw', in *TTH* 30 (1990) 146-221.
- A. RAES: *Introductio in liturgiam orientalem* (Romae 1947).
- DE REDACTIE: 'In memoriam', in *NKS* 41 (1941-1945) 251-255.
- DE REDACTIE: 'De bloei van de liturgische beweging. Drie belangrijke gebeurtenissen te Nijmegen', in *NM* 10 (1958/59) 323-224.
- H. RENDERS (red.): *Het leven van een doodsbericht* (Amsterdam 2005).
- H. RENDERS: 'Necrologie & Biografie', in RENDERS (red.): *Het leven van een doodsbericht* 7-12.
- J. RIGHART: *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 2006 = Amsterdam Academic Archive).
- J. ROES: R.K. *Nederland 1958-1973. Een encyclopedisch overzicht* (Nijmegen 1974).

- L. ROGIER - N. DE ROOY: *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage 1953).
- L. ROGIER: 'Op- en neergang van het integralisme', in *AN* 12 (1970) 257-385.
- L. ROGIER: 'Terugblik', in A. MANNING - J. ROES - B. HERMESDORF - J. VAN LAARHOVEN - J. THURLINGS (reds.): *Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1973. Een documentenboek* (Bilthoven 1974) 15-47.
- P. VAN ROODEN: 'Nut en nadeel van de biografie', in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 66-72.
- P. VAN ROODEN: 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlands christendom', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 524-551.
- PH. ROUILLARD: 'Puniet (Pierre de), OSB', in *Cath* XII.294-295.
- O. ROUSSEAU: *Histoire du Mouvement Liturgique. Esquisse historique depuis le début du XIXe siècle jusqu' au pontificat de Pie X* (Paris 1945).
- O. ROUSSEAU: 'Antoine Baumstark (1872-1948)', in *MD* 16 (1948) 156-158.
- O. ROUSSEAU e.a.: 'Le cinquantenaire du mouvement liturgique', in *QLP* 40 (1959) 200-251.
- O. ROUSSEAU: 'Autour du jubilé du mouvement liturgique 1909-1959', in *QLP* 40 (1959) 203-217.
- O. ROUSSEAU: 'Le mouvement liturgique du XIXe siècle', in A. KERKVOORDE - O. ROUSSEAU: *Le mouvement théologique dans le monde contemporain. Liturgie-dogme-philosophie-exégèse* (Paris 1969) 9-30.
- G. ROUWHORST: 'Recente ontwikkelingen op het terrein van de liturgiewetenschap en hun mogelijke betekenis voor de liturgische praktijk', in *TL* 73 (1988) 382-394.
- G. ROUWHORST: 'Ritual Studies: drie benaderingen van een complex verschijnsel', in *TL* 86 (2002) 266-280.
- H. ROZESTRATEN: 'Kerkmuziek in de Sint Bonifatiusparochie', in J. PIJPERS e.a.: *De Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn* 55-59.
- H. ROZESTRATEN: 'Parochiekroniek', in J. PIJPERS e.a.: *De Bonifatiusparochie te Alphen aan den Rijn* 71-83.
- A. RUHE: 'Koeverden, Dr. Wilhelmus, Gerardus, Josephus van', in *LW* II.1364-1365.
- A. RUHE: 'Korte, Zacharias de', in *LW* II.1379.
- A. RUIJS - J. DE VATHAIRE: 'Le mouvement liturgique en Hollande', in *VAL* 12 (1925/26) 522-570.
- A. VAN RUIJVEN: 'Benedictijns Herenigingswerk. Het klooster van Amay-Chevetogne, 1925-1950', in *COH* 4 (1951/52) 28-43.

S

- 'Sacra Congregatio pro Institutione Catholica. Ordinationes ad constitutionem apostolicam "Sapientia Christiana" rite exsequendam', in *AAS* 71 (1979) 500-521.

- S.B.: 'Kroniek. Het Liturgisch Congres te Maastricht (27 Juli - 1 Aug. 1946)', in *TGL* 2.2 (1946) 207-211.
- S.G.: 'In memoriam P. de Puniet (1877-1941)', in *EL* 58 (1944) 316-317.
- C. SANTING: 'De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis', in *Gevina* 23 (2000) 6-14.
- S. SALAVILLE: 'Le nouveau fragment d' anaphore égyptienne de Deir Balyzeh', in *EOr* 12 (1909) 329-335.
- J. VAN SCHAIK: 'Liturgie en kerkmuziek', in LOEFF (red.): *Het katholiek Nederland* II.107-115.
- T. VAN SCHAIK: 'Een vernieuwer die in de diepte ging. In memoriam dr C.A. Bouman 1911-1988', in *Informatiebulletin* 1-2-1 16 (1988) 317-318.
- T. VAN SCHAIK: *Alfrink. Een biografie* (Amsterdam 1997).
- T. SCHEER: 'Ter nagedachtenis van Cees A. Bouman', in *TL* 72 (1988) 243-246.
- E. SCHILLEBEECKX: *De sacramentele heilseconomie: theologische bezinning op S. Thomas' sacramentenleer in het licht van de traditie en van de hedendaagse sacramentsproblematiek* (Antwerpen/Bilthoven 1952).
- E. SCHILLEBEECKX: 'Priesterschap', in *THW* III.3959-4003.
- A. SCHILSON: *Perspektiven theologischer Erneuerung. Studien zum Werk Romano Guardini* (Düsseldorf 1986).
- A. SCHILSON: 'Erneuerung der Sakramententheologie im 20. Jh. Ein Blick auf die Anfänge bei Romano Guardini und Odo Casel', in *Lj* 37 (1987) 17-41.
- H.-CHR. SCHMIDT-LAUBER: 'Begriff, Geschichte und Stand der Forschung', in H.-CHR. SCHMIDT-LAUBER & K.-H. BIERITZ (reds.): *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche* (Leipzig/Göttingen 1995²) 15-39.
- T. SCHNITZLER: *Die Messe in der Betrachtung. 2 T.* (Freiburg 1955-1957).
- R. SCHREITER: 'De studie van de liturgie in de Verenigde Staten', in *TTH* 19 (1979) 174-177.
- O. SCHREUDER: *Proeven van eigen cultuur. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1998. Deel 2: 1960-1998* (Nijmegen 1998).
- K. SCHUYT - E. TAVERNE: *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).
- A. SEIJSNER: 'Pius X en de wetenschappelijke vorming der geestelijkheid', in *Kath* 146.2 (1914) 304-313.
- H. SERRARENS: 'Paus Pius XI wil godsdienstonderricht door de Liturgie', in *OLT* 23 (1937/38) 153-159.
- E. VON SEVERUS: 'Maria Laach', in *LW* II.1664-1666.
- E. SIMONS: 'De wonderbaarlijke verzuiling. De ongewenste gevolgen van een Rooms cultuurgoed', in *Intermediair* 19.33 (1983) 21-23.
- E. SIMONS - L. WINKELER: *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn 1987).
- S. DE SMET: 'Door het zichtbare, naar het onzichtbare. Frits van der Meer in dankbare herinnering', in *TL* 79 (1995) 226-233.

- L. SMITS: *De urgentie van de studie-reorganisatie voor de Nederlandse grootseminaries. Studiebijeenkomst te Culemborg 22 mei 1963* (Culemborg 1963).
- L. SMITS: *De studie-reorganisatie in onze Philosophica en Theologica* (Utrecht 1964).
- L. SMITS: 'Reorganisatie van de studie in de Nederlandse grootseminaries (met een reactie op het plan)', in *NKS* 60 (1964) 225-252.
- L. SOLTNER: *Solesmes & dom Guéranger, 1805-1875* (Sablé-sur-Sarthe 1974).
- G. DI S. STANISLAO: *Gemma Galgani, de serafijnsche maagd van Lucca (1878-1903). 2 delen* (Leiden 1909/1910²/1912³ = uit het Italiaans vertaald door M. Wijtenburg).
- J. VAN DER STAPPEN: *Sacra liturgica* (Mechelen 1895).
- A. STELLWAGEN: *De Pauskeuze. De gebruiken en plechtigheden bij de verkiezing* (Groningen 1903).
- H. STENGER: *Wissenschaft und Zeugnis. Die Ausbildung des katholischen Seelsorgeklerus in psychologischer Sicht* (Salzburg 1961).
- C. STRUYKER BOUDIER: *Wijsgerig leven in Nederland, België en Luxemburg, 1880-1980. 8 delen* (Nijmegen/Baarn 1985-1992).
- G. SUŇOL: 'Introduction à la Paléographie musicale grégorienne', in *RGr* 15 (1930) 1-7.

T

- T.: 'In memoriam Kan. M.W.A. Wijtenburg', in *OLT* 25 (1939/40) 167.
- R. TAFT: 'Über die Liturgiewissenschaft heute', in *THQ* 177 (1997) 243-255.
- R. TAFT: 'A generation of liturgy in the academy', in *W* 75 (2001) 46-58.
- R. TAFT - G. WINKLER (reds.): *Acts of the International Congress. Comparative liturgy fifty years after Anton Baumstark (1872-1948). Rome, 25-29 September 1998* (Roma 2001).
- P. VAN DEN TEMPEL: 'Roomsche theologie in Nederland van 1813-1913', in J. LOEFF (red.): *Het katholiek Nederland 1813-1913* II.58-86.
- J. TESSER: *De jezuïeten te Maastricht 1852-1952* (Maastricht 1952).
- J. TEULINGS: 'Uit de geschiedenis der Liturgische Weken', in *OLT* 22 (1936/37) 183-188.
- V. THALHOFER: *Handbuch der katholischen Liturgik. 2 T.* (Freiburg im Breisgau 1883-1890 = Theologische Bibliothek 6,13).
- V. THALHOFER - L. EISENHOFER: *Handbuch der katholische Liturgik* (Freiburg im Breisgau 1912).
- H. THONEN: 'Pater dr. H. Manders met pensioen', in *Limburgs Dagblad Vrijuit*, zaterdag 14 oktober 1978, 17.
- J. THURLINGS: *De wankele zuil* (Deventer 1978² = Sociologische monografieën 1).
- L. VAN TONGEREN: 'Liturgie in context. De vernieuwing van de liturgie en de voortgang ervan als een continu proces', in *TL* 81 (1997) 178-198.

- L. VAN TONGEREN: 'Geschiedenis van de liturgiewetenschap in Nederland. Een aanzet en opzet voor een historiografisch onderzoeksproject', in *JLO* 19 (2003) 239-259.
- L. VAN TONGEREN: 'Een temperamentvol liturgisch vormingswerker. De bijdrage van pastoor F.C. van Beukering (1869-1938) aan de Liturgische Beweging', in M. HOONDERT - I. DE LOOS - P. POST - L. VAN TONGEREN (reds.): *Door mensen gezongen. Liturgische muziek in portretten* (Kampen 2005) 175-192.
- L. VAN TONGEREN: 'Een halve eeuw Genootschap voor Liturgiestudie', in L. LEIJSSSEN (red.): *Christelijke initiatie en de liturgie. Hulde aan professor dr. Jozef Lamberts bij zijn emeritaat* (Leuven/Voorburg 2006 = Nikè-reeks 52) 413-429.
- L. VAN TONGEREN: 'Een gemeenschappelijke oriëntatie. Over de *Ritual Studies* en ontwikkelingen binnen het liturgiehistorisch onderzoek', in *JLO* 22 (2006) 135-151.
- L. VAN TONGEREN e.a. (reds.): *Godlof! Kloosterliturgie in beweging. 40 jaar Intermonasteriële Werkgroep voor Liturgie* (Kampen 2007 = Meander 10).
- L. VAN TONGEREN: 'Eine gemeinsame Zielrichtung: Die *ritual studies* und die Entwicklungen in der Liturgiegeschichtsforschung', in B. KRANEMANN - P. POST (reds.): *Die modernen 'ritual studies' als Herausforderung für die Liturgiewissenschaft. Modern Ritual Studies as a challenge for Liturgical Studies* (Leuven 2009 = Liturgia Condenda 20) 111-132.
- L. VAN TONGEREN (red.): *Liturgie op maat. Vieren in het spanningsveld van eenheid en veelkleurigheid* (Heeswijk 2009 = Meander 12).
- L. VAN TONGEREN: 'From Liturgical Movement to liturgy on the move. The reform of the liturgy and the development of the study of the liturgy in the Roman Catholic Netherlands in the twentieth century', in L. VAN TONGEREN - M. BARNARD - P. POST - G. ROUWHORST (eds.): *Patterns and persons. A historiography of liturgical studies in the Netherlands in the twentieth century* (Leuven 2010? = Liturgia condenda [nog in voorbereiding]).

V

- V.: 'Liturgie-wetenschap aan de R.K. Universiteit', in *OLT* 25 (1939/40) 150.
- C. VAN DER VALK: *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem. Eerste jaarverslag (September 1912 tot September 1913) uitgebracht door den 2en Secretaris op de Algemeene Vergadering te Haarlem, 23 September 1913* (Haarlem 1913).
- C. VAN DER VALK: *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem. Tweede en derde jaarverslag (September 1913 - September 1915) uitgebracht door den 2en Secretaris op de Algemeene Vergadering te Haarlem, 22 September 1915* (Haarlem 1915).
- C. VAN DER VALK: *Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem. Vierde jaarverslag (September 1915 - September 1916) uitgebracht door den 2en Secretaris op de Algemeene Vergadering te Haarlem, 12 September 1916* (Haarlem 1916).
- J. TE VELDE: 'God en mens in het ritueel van de sacramenten', in *JLO* 23 (2007) 121-145.

- H. VERBIJ: 'Welk boek? *Het Spectrum-Missaal. Latijns-Nederlandse uitgave van het volledige Missale Romanum met inleidingen en verklaringen, bevattende het Kyriale en tal van andere gezangen* (Utrecht 1950³)', in *De Nieuwe mens* 2 (1950/51) 315.
- J. VERDONCK: 'Oriëntatie en altaar', in *RKB* 2 (1930/31) 319-321; 355-358 en 386-389.
- A. VERHEUL: 'De Magna Charta der Liturgische Beweging', in *TL* 32 (1948) 4-16.
- A. VERHEUL: 'Varia Liturgica-groep', in *TL* 36 (1952) 323-324.
- A. VERHEUL: 'Genootschap voor Liturgiestudie 1953', in *TL* 38 (1954) 176-180.
- A. VERHEUL: 'De ontwikkeling van de liturgische beweging van de H. Pius X tot Pius XII', in *Het Offer* 9 (1954) 116-122.
- A. VERHEUL: 'Inleiding', in *Getuigenis* 1 (1956) 1-4.
- A. VERHEUL: 'In memoriam Prof. J.A.M. Prein', in *TL* 41 (1957) 366.
- A. VERMEULEN (red.): *150 Jaar Klein Seminarie Aartsbisdom Utrecht 1818-1968* ([s.l.] 1968).
- A. VERNOOIJ: '*In schoonheid biddende: de geschiedenis van het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek* (Kampen 2002 = Kerkmuziek en Liturgie 10).
- L. VERWILST: 'Eenige aantekeningen over Oostersche liturgieën', in *LT* 4 (1923) 88.
- L. VERWILST: 'De liturgie-studie aan onze Katholieke Universiteit', in *OLT* 11 (1925/26) 141-151.
- L. VERWILST: 'De dominikaanse completen', in *LT* 13 (1932) 130-151.
- L. VERWILST: 'Les complies dominicaines', in *AOP* 41 (1933) 267-280.
- L. VERWILST: *De Dominikaanse Mis (type eener middeleeuwsche Mis)* (Nijmegen 1933 = Ora et Labora-serie 40).
- L. VERWILST: *Sacramenten en sacramentaliën (hoe iemand een 'liturgisch' pastoor werd)* (Steenbrugge 1935 = Ora et Labora-serie 52).
- A. VIGOUREL: *Cours synthétique de Liturgie* (Paris 1906).
- *Vijftig jaar benedictijnen in Nederland. Feestnummer van het Benedictijns tijdschrift bij gelegenheid van het vijftig jarig bestaan van de St. Paulus-abdij te Oosterhout* 18 (1957).
- TH. VISMANS: 'Boekbespreking. Z. DE KORTE: *De Misliturgie*', in *Kult* 17 (1950) 305.
- TH. VISMANS: 'Flicoteaux, Emmanuel', in *LW* 1.756.
- TH. VISMANS: 'Huf, Oscar, SJ', in *LW* 1.1014-1015.
- C. VISSER: 'De levende onbekende die God zoekt. Een gesprek met Henk Manders', in E. CORSIUS e.a.: *Menslievendheid moet ik aanzeggen. Over Redemptoristen en Redemptoristinnen* (Aalsmeer 1994) 118-131.
- C. VISSER: 'Bij de dood van twee verlichte theologen. Over Henk Manders en Max Wildiers', in *DABARbericht* 10.3 (1996) 16-17.
- G. VOERMAN: 'Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron van de politieke cultuur', in RENDERS (red.): *Het leven van een doodsbericht* 119-139.

- B. VOETS: *Bewaar het toevertrouwd pand. Het verhaal van het bisdom Haarlem* (Hilversum 1981).
- W. VROLIJKS: 'De nederlandse religieuzen en de liturgie', in *Het Offer* 21 (1966) 68-69.

W

- W.A.v.G.: 'Misweek', in *LW* II.1762.
- H. WACHTER: 'Het eeuwfeest van het seminarie Culemborg', in *Kath* 1 53 (1918/19) 52-53.
- J. WAGNER: *Mein Weg zur Liturgiereform 1936-1986. Erinnerungen* (Freiburg im Breisgau 1993 = autobiografie).
- J. WANKE: 'Weihnachtslob für Ungläubige? Ein liturgisches Experiment im Erfurter Dom am 24.12.1988', in *Gottesdienst* 23 (1989) 145-147.
- L. WANNA: 'Mededeelingen. Verslag: liturgische dag bisdom Haarlem', in *OLT* 13 (1927/28) 28-30.
- H. WEGMAN: 'Prein, Joannes Adrianus Maria', in *LW* II.2262.
- H. WEGMAN (red.): *Goed of niet goed? Het eucharistisch gebed in Nederland. Deel 1* (Hilversum 1976 = Breedboek).
- H. WEGMAN: *Goed of niet goed? Het eucharistisch gebed in Nederland. Deel 2* (Hilversum 1978 = Breedboek).
- H. WEGMAN: 'Ontwikkelingen in de Liturgiewetenschap', in *TL* 74 (1990) 232-242.
- P. WELLER: 'Status Foederati Americae Septemtrionalis' in *EL* 70 (1956) 396.
- P. WELLER: 'Status Foederati Americae Septemtrionalis', in *EL* 71 (1957) 368.
- P. WELLER: 'Status Foederati Americae Septemtrionalis', in *EL* 72 (1958) 396.
- F. WEST: *Anton Baumstark's comparative liturgy in its intellectual context* (Notre Dame/VS 1988 = dissertation).
- F. WEST: *The comparative Liturgy of Anton Baumstark* (Bramcote Nottingham 1995 = Alcuin/GROW Joint Liturgical Studies 31).
- A. VAN DE WEYER: 'Oosterse studiedag', in *Pokrof* 12 (1965) 51-54.
- M. WIJTENBURG: *De gelukzalige Gabriël dell'Addolorata Passionist 1838-1862: een Aloysius uit onze dagen* (Hillegom 1910).
- M. WIJTENBURG: 'Paus Pius X en de liturgie', in *Kath* 146.2 (1914) 336-347.
- M. WIJTENBURG: *Catalogus van liturgische boeken toebehoorend aan de Bibliotheek der Liturgische Vereeniging in het Bisdom Haarlem en aan de Bibliotheek van het Groot-Seminarie te Warmond* (Haarlem 1915).
- M. WIJTENBURG: 'Boekaankondiging. KOENDERS: *Handboek der Liturgie*', in *Kath* 148.2 (1915) 89-92.
- M. WIJTENBURG: 'Het Altaar', in *StBH* 19 (1916) 815-819.
- M. WIJTENBURG: *Tractatus de missis de requiem* (Warmond 1917).
- M. WIJTENBURG: 'Boekaankondiging. J. JÖRGENSEN: *De H. Catharina van Siena* (Bussum 1917), in *Kath* 154.2 (1918) 321.
- M. WIJTENBURG: 'Onze oud-Hollandse liturgie', in *Kath* 155.1 (1919) 137-147.

- M. WIJTENBURG: 'Boekaankondiging. Door 't Niet tot 't Al, volgens den mystieken leeraar den H. Joannes van het Kruis (Amsterdam [z.j.])', in *Kath* 158.2 (1920) 278.
- M. WIJTENBURG: 'De apologetische kracht der liturgie', in *ML* 9 (1924) 74-79.
- J. WILDERBEEK: *Bewogen liturgie, een historische verkenning van de Liturgische Beweging toegespitst op de Gemeenschapsmis* (doctoraalscriptie KTHU 1994).
- J. WILDERBEEK: 'Professor Prein en de Gemeenschapsmis in het Utrechtse', in *JLO* 10 (1994) 31-71.
- G. WINKLER - R. MESSNER: 'Überlegungen zu den methodischen und wissenschaftstheoretischen Grundlagen der Liturgiewissenschaft', in *THQ* 178 (1998) 229-243.
- G. WINKLER: 'Baumstark, Carl Anton', in *RGG* I.1182.
- G. WINKLER: 'Über die Liturgiewissenschaft (Glosse)', in *THQ* 175.1 (1995) 61-62.
- L. WINKELER: 'Ten dienste der seminaristen. Handboeken op de Nederlandse priesteropleidingen, 1800-1967', in *Jaarboek katholiek documentatie centrum* 17 (1988) 12-56.
- L. WINKELER: 'De theologische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Een beknopte geschiedenis (1923-1992)', in *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 27 (1997) 94-139.
- L. WINKELER: 'Het onderwijs op Warmond, 1799-1967', in *Trajecta* 9 (2000) 134-167.
- J. WITLOX: 'De stichting van *De Katholiek*', in *Kath* 165.1 (1924) 222-241.
- W. DE WOLF: 'Derde lustrum van het Genootschap voor Liturgiestudie', in *TL* 52 (1968) 339-346.
- H. WURM: *Die Papstwahl. Ihre Geschichte und Gebräuche* (Keulen 1902).

X

- X.: 'Studie-prijsvraag voor een hoofdaltaar', in *ML* 1 (1916) 81-83.
- X.: 'Zilveren priesterfeest', in *De Maasbode* (17 april 1925) 2.
- X.: 'Liturgie aan onze R.K. Universiteit', in *ML* 9 (1924) 65-66.
- X.: 'De liturgie aan onze universiteit', in *OLT* 15 (1929/30) 10.
- X.: 'Aan onzen Hoog Eerwaarden Regent', in *Rond de Koepel* nr. 17 (9 nov. 1932) 1.
- X.: 'Kanunnik M.W.A. Wijtenburg', in *De Maasbode* (10 oktober 1940) 4.
- X.: 'Mattheus Wilhelmus Albertus Wijtenburg', in *Sint Bavo* 43 (1940) 650.
- X.: *De nijlsheid bouwde zich een huis. Gedenkschrift bij het eeuwfeest van de Mariacongregatie in Warmond 1843-1943* (Warmond 1943).
- X.: 'Theologische afdeling. Jaarverslag 1961', in *ATHijm* 50 (1962) 233-234.
- X.: 'Theologische afdeling. Jaarverslag 1962', in *ATHijm* 51 (1963) 233-234.
- X.: 'Een bezinning op het kloosterleven. Een studie in opdracht van de SN-PR.', in *NKS* 60 (1964) 129-139 en 170-179.
- X.: 'Prof. dr. H. Manders CSSR: "Er moet liturgie geschapen worden voortdurend opnieuw"', in *'74 twee* 10.2. (1974) 4-9.

- X.: 'In memoriam dom Carel Coebergh OSB', in *TL* 65 (1981) 222.
- X.: 'In memoriam Adr. Ruhe', in *TL* 65 (1981) 222.

PERSONENREGISTER

Aertnijs, J. CSSR: 74, 80, 107, 286, 298, 299, 300

Anthonisse, Z. OFMCAP: 225, 247

Appelman, N.: 100-101, 102, 104, 108, 158

Barnard, M.: 3, 381, 382

Baumstark, A.: 1, 5, 25, 175, 228, 229, 230, 231-235, 237, 238, 242, 247, 248, 249, 250, 251, 254, 269, 270, 279, 357, 359, 361, 394

Beauduin, L. OSB: 5, 38, 39, 40, 50, 66, 85, 86, 218, 241

Beukering, F. van: 23, 96, 97, 104, 122, 123, 174, 175, 352

Beukers, T.: 96, 104

Blijlevens, A. CSSR: x, 246, 256, 270, 271, 278, 298, 300, 312, 322, 323

Bouman, C.: 17, 18, 25-26, 209, 216-281, 288, 296, 346, 349, 354, 361, 362, 364, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 375, 377, 378, 394-395, 439-452

Bouyer, L.: 222, 226, 327, 332, 333

Brinkhoff, L. OFM: 21, 120, 210, 240, 355, 360, 364

Brom, G.: 72, 73, 74, 83, 113, 115, 229, 353

Bruning, E. OFM: 128, 184

Cabrol, F. OSB: 32, 33, 34, 35, 39, 81, 94, 95

Cagin, P. OSB: 34, 35

Callewaert, C.: 39, 105

Callier, A.: 83, 90, 91, 96, 101, 102, 103, 384

Casel, O. OSB: 64, 108, 111, 159, 192, 250, 270, 285, 378

Coebergh, C. OSB: 55

Eisenhofer, L.: 81, 94, 95, 157

Férotin, M. OSB: 33, 34

Festugière, M. OSB: 40, 357

Flicoteaux, E. OSB: 46, 53

Frank, H.: 139-141, 143, 148, 149, 151-154, 158, 168, 236, 393

Ginneken, Jac. van SJ: 229, 353

Guardini, R.: 1, 5, 53, 103, 104, 194, 220, 288, 295, 326, 374, 377, 378

Guéranger, P. OSB: 49, 82, 88

Gougaud, L. OSB: 34

Harzing, W.: 129, 353

Hollaardt, A. OP: IX, 14, 180, 213, 252, 370

Huf, O. SJ: 21, 80-82, 93, 94, 157, 359, 360

Jong, J.P. de: 168, 203

Jungmann, J. SJ: 108, 160, 168, 203, 226, 249, 270, 304, 326, 327

Knaapen, J. OPRAEM: 95

Koenders, J.: 21, 80, 82, 94, 95, 356, 360

Koeverden, W. van: 87, 135, 136, 137, 138-139, 141, 142, 157, 353

Korte, Z. de: 17, 23, 68-130, 158, 217, 284, 304, 350, 352, 353, 356, 371, 392, 413-418

Lans, M.: 88-90

Leclercq, H.: 5, 32, 33, 35, 39, 157

Leeuw, G. van der: 205, 262

Lohuis, G. OFM: 128

Lukken, G.: x, 181, 185, 186, 366, 369, 425, 426, 472, 475

Maagdenberg, A. van den CSSR: 283, 284, 287

Manders, H. CSSR: 9, 13, 15, 17, 18, 26-27, 193, 282-346, 347, 348, 349, 350, 354, 355, 357, 359, 362, 363, 367, 368, 370, 371, 372, 375, 377, 379, 384, 395, 453-466

Meer, F. van der: 137, 140, 141, 157, 182, 222, 235-238, 241, 242, 269, 278, 279, 375

Meurders, L. SMA: 315, 319

Mocquereau, A. OSB: 34, 35

Mohrmann, Chr.: 222, 225, 269, 375, 449

Nieuwbarn, M. OP: 80

Noort, G. van: 75, 76, 77, 104

Parsch, P.: 23, 123, 125, 159

Pius X: 20, 85, 89, 116, 239, 353, 357

Pius XI: 45, 111, 120, 121, 123, 218

Pius XII: 157, 172, 220, 289

Pluym, A. CSSR: 76, 107, 285, 298

Poelhekke, M.: 19, 69, 70, 232

Post, P.: IX, 3, 380, 381

Prein, J.: 17, 18, 24, 25, 132, 168, 199, 207, 209, 235, 240, 252, 253, 296, 304, 348, 350, 356, 368, 370, 371, 384, 392-393, 419-422

Puniet, J. de OSB: 31-32, 36, 38, 41, 43, 46, 63, 109, 353

Puniet, P. de OSB: 17, 22-23, 28-67, 69, 83, 95, 109, 157, 241, 350, 359, 371, 372, 391-392, 405-412

Quasten, J.: 157, 223

Rouwhorst, G.: 3, 155, 419, 474

Ruhe, A.: 106, 120, 125

Schaik, J. van: 135-137, 138, 139, 141, 145, 351, 352

Schillebeeckx, E. OP: 157, 192, 208, 256, 270, 272, 278, 280, 295, 297, 335, 378, 395

Schmidt, H. SJ: 21, 207, 210, 240, 257, 299, 354, 360, 364

Schrijnen, J.: 229, 230, 353, 359

Séjourné, P. OSB: 95

Steur, K.: 126

Taskin, H.: 90, 91, 96, 99, 103, 126, 127

Terwindt, M.: 182, 183, 184

Thalhofer, V.: 49, 94, 95, 356

Tongeren, L. van: IX, 3, 4

Vaggagini, C. OSB: 255, 259, 266, 270, 280, 361, 395

Verwilt, L. OP: 174-178, 179, 228, 233, 234, 348, 359

Vismans, Th. OP: 17, 24-25, 26, 170-215, 232, 239, 257, 280, 338, 254, 360, 361, 367, 368, 370, 372, 375, 393-394, 395, 423-438

Vromen, F. OSB: IX, 22, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 470

Wegman, H.: 148, 168, 369, 419

Wijtenburg, M.: 23, 87, 88, 90, 91-100, 101, 102, 348, 356, 360, 473-374

Wilmart, A. OSB: 34, 45

Wintersig, A.: 5

Uitgavenreeks Netherlands Studies in Ritual and Liturgy

Eerder verschenen in deze reeks:

1. PAUL POST: *Space for Liturgy Between Dynamic Ideal and Static Reality. An exploration of the development of the Roman Catholic liturgical space in the Netherlands (ca. 1850-present day) with particular focus on the role of liturgical booklets, the microphone and church pews* (Groningen/Tilburg 2003).
2. JUSTIN KROESEN: *Het middeleeuwse altaarretabel op het Iberisch Schiereiland. Vorm, plaats en boodschap* (Groningen/Tilburg 2003).
3. WILLEM MARIE SPEELMAN: *Liturgie in beeld. Over de identiteit van de rooms-katolieke liturgie in de elektronische media* (Groningen/Tilburg 2004).
4. JUSTIN KROESEN & REGNERUS STEENSMA (reds.): *Nieuwe vieringen onder oude daken. De spanning tussen liturgie en monumentenzorg* (Groningen/Tilburg 2004).
5. INEKE ALBERS: *Heilige kracht wordt door beweging losgemaakt. Over pelgrimage, lopen en genezing* (Groningen/Tilburg 2007).
6. GEURT HENK VAN KOOTEN: *Het Oecumenisch Leesrooster (1977-2010). Geschiedenis, filosofie en impact* (Groningen/Tilburg 2007).
7. MATTIJS PLOEGER: *Celebrating Church. Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology* (Groningen/Tilburg 2008).
8. GOEDROEN JUCHTMANS: *Rituelen thuis: van christelijk tot basaal sacraal. Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof* (Groningen/Tilburg 2008).

Uitgangspunt in dit boek is de gedachte dat wetenschapsontwikkeling onderdeel is van een steeds veranderende cultuur waarbij de persoonlijkheid van individuele figuren er wel degelijk toe doet. Deze gedachte heeft geleid tot de keuze om de wordingsgeschiedenis van het vak liturgie aan de katholieke theologische opleidingen in Nederland te bestuderen via de invalshoek van docenten die het vak hebben beoefend. Concreet worden zes liturgiedocenten in beeld gebracht, te weten: Pierre de Puniet de Parry OSB (benedictijnen Oosterhout), Zacharias de Korte (grootseminarie Warmond), Jan Prein (grootseminarie Rijsenbrug), Theo Vismans OP (Albertinum en grootseminarie Haaren), Cees Bouman (KUN) en Henk Manders CSSR (Wittem en HTP Heerlen). Via deze zes wetenschapshistorische biografische schetsen tracht de auteur een uitvergroot beeld te geven van concrete veranderingsprocessen die zich in de loop van de tijd op diverse plaatsen in Nederland hebben voltrokken binnen het vak liturgie. Veranderingsprocessen die nadrukkelijk worden gesitueerd in de bredere context van allerlei verschuivingen op wetenschappelijk, kerkelijk, liturgisch, maatschappelijk en cultureel vlak, nationaal en internationaal. Deze historiografische studie vormt aan het eind van het boek een interessante lens om met kritische ogen te kijken naar het hedendaagse debat omtrent de aard, de gehanteerde methoden, de werkwijze en het object van de liturgiewetenschap, of nog anders gezegd, omtrent de positie en de identiteit van de liturgiewetenschap.

Petra Versnel-Mergaerts (1966) studeerde Godsdienstwetenschappen (KU Leuven) en Praktische Vorming Pastoraat (Theologische Faculteit Tilburg). Na één jaar godsdienstonderwijs in het Vlaamse Voortgezet Onderwijs, was zij gedurende dertien jaar werkzaam als pastoraal werkster in het basispastoraat van het bisdom Rotterdam, meer bepaald in de Zwijndrechtse Waard en in de Alblasserwaard-West. In deze periode groeide haar studieuze interesse in de liturgie en volgde zij een individuele leerroute liturgiewetenschap aan de Theologische Faculteit te Tilburg. Deze studie resulteerde in het schrijven van dit proefschrift. Momenteel is zij werkzaam als pastoraal werkster in het bisdom Breda. Naast haar basispastorale taak in de Emmaüsparochie te Roosendaal is zij tevens functionaris liturgie voor heel de stad Roosendaal.

